Джерела
A-PDF Merger DEMO : Purchase from www.A-PDF.com to remove

О. І. Борзенко

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ХРЕСТОМАТІЯ-ДОВІДНИК

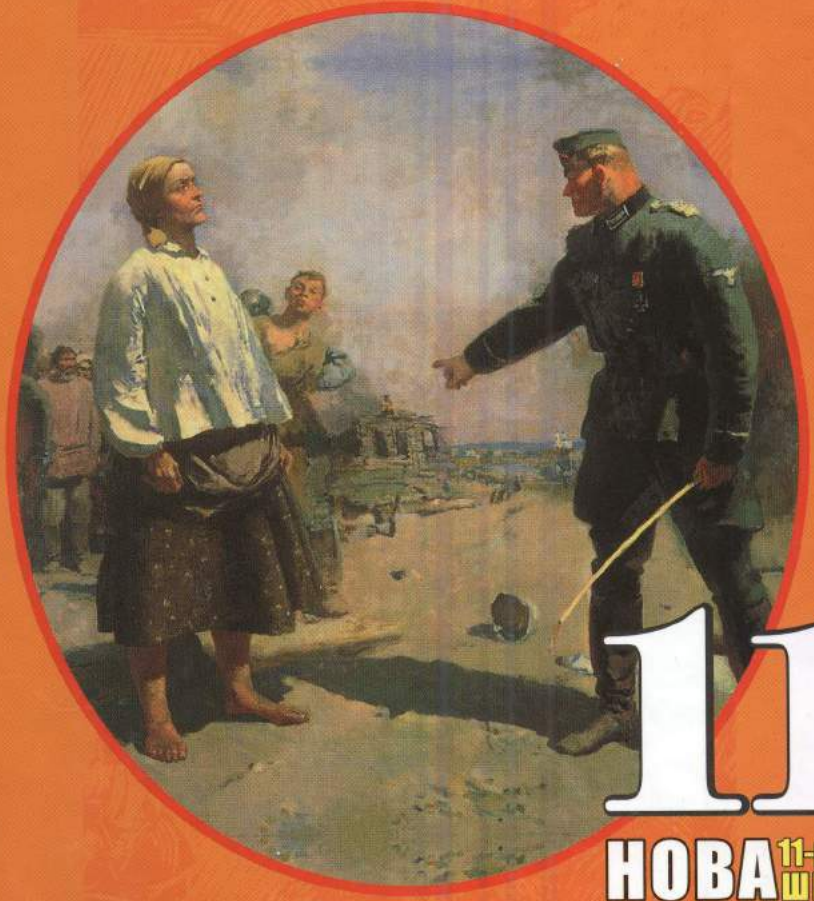

11

НОВА 11-річна ШКОЛА

ВИДАВНИЦТВО РАНОК

Профільний рівень

УДК [82-93:371.671](477)
ББК 74.268.3(4Укр)-93
У45

Схвалено для використання в навчально-виховному процесі,
відповідає чинній програмі, затвердженій
Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України

Серія «Джерела»

У45 **Українська література.** 11 клас. Профільний рівень: Хрестоматія-довідник / Упорядник О. І. Борзенко.— Х.: Вид-во «Ранок», 2011.— 880 с.— (Джерела).

ISBN 978–617–540–419–5.

Хрестоматію укладено за чинною програмою «Українська література. 11 клас. Профільний рівень» для загальноосвітніх шкіл, затвердженою Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України. Поряд із літературними творами до хрестоматії включено літературознавчі статті та біографічні довідки про письменників. Після кожного твору запропоновано питання і завдання, робота над якими допоможе кращому засвоєнню змісту твору та розвитку аналітичних навичок. Запропоновано також необхідні матеріали з теорії літератури.

Призначено для учнів 11 класу загальноосвітніх шкіл і вчителів української літератури.

УДК [82-93:371.671](477)
ББК 74.268.3(4Укр)-93

ISBN 978–617–540–419–5

© Борзенко О. І., упорядкування, 2011
© ТОВ «Видавництво «Ранок», 2011

ВІД УПОРЯДНИКА

Хрестоматія пропонує читачеві твори української літератури, рекомендовані до вивчення чинною шкільною програмою, що затверджена Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України.

Книга поєднує різні за природою, походженням, функціональним призначенням та художньою вартістю тексти. Вона представляє українське письменство XX — початку XXI століття.

Цей порівняно невеликий відрізок літературної історії з огляду на динаміку напрямів і стилів є надзвичайно насиченим і складним. Саме тому для кращого сприйняття й засвоєння творів хрестоматія пропонує оглядові статті із загальною характеристикою окремих літературних етапів.

Умовно можна говорити про такі періоди: перша й друга половини XX століття та початок XXI століття.

Українська література першої половини XX століття представлена творами радянських авторів і митців еміграції та діаспори. Значна увага приділяється літературі «розстріляного відродження»: це твори М. Хвильового, М. Зерова, В. Свідзінського, Є. Плужника, М. Семенка, В. Підмогильного, Г. Косинки, М. Куліша. Представлено також здобутки видатних українських поетів першої половини XX століття — П. Тичини, М. Рильського, Б.-І. Антонича. Із еміграційного письменства в хрестоматії подано поезію Є. Маланюка, прозу І. Багряного, У. Самчука.

Подаючи твори другої половини XX століття, хрестоматія пропонує познайомитись із прозою О. Гончара, П. Загребельного, а також з літературними набутками покоління «шістдесятників». Це покоління представлене відомими іменами: В. Симоненко, Д. Павличко, І. Драч, М. Вінграновський, Л. Костенко, І. Жиленко, В. Стус, В. Шевчук. Подано для ознайомлення твори «постшістдесятників»: В. Голобородька, М. Воробйова, В. Кордуна.

Українська література початку XXI століття висвітлюється в оглядовій статті, також пропонується для ознайомлення декілька творів сучасних письменників.

У пропонованій хрестоматії використано загалом традиційні принципи подання матеріалу. Згідно з ними кожна частина, присвячена окремому авторові, супроводжується невеличким нарисом, що містить загальну характеристику життєвого та творчого шляху митця. Нарис, як правило, завершується цитатою з авторитетного дослідження про творчість письменника. Ця цитата не повинна сприйматися як обов'язкова вказівка у сприйнятті тексту,

проте може суттєво прислужитися як елемент попереднього знання, своєрідний орієнтир в оцінці художнього твору.

Оскільки хрестоматія є навчальним посібником, у ній після кожної з частин подаються питання й завдання, які стосуються вміщених текстів. Робота над відповідями допоможе кращому засвоєнню змісту художніх творів і розвиткові самостійних аналітичних навичок. Хрестоматія також пропонує необхідні матеріали з теорії літератури.

Поетичні твори в більшості випадків подаються без скорочення. У великих за обсягом прозових та драматургічних текстах окремі фрагменти замінено стислим переказом, що дозволяє читачеві скласти цілісне уявлення про художній твір.

Хрестоматія може бути корисною як навчальний посібник для профільних класів шкіл, гімназій та ліцеїв, а також для абітурієнтів і всіх, хто цікавиться українською літературою.

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ

Якісно новим етапом історичного буття для всіх європейських народів стало XX століття. У житті українців це був тернистий шлях до свободи та державної незалежності. Боротьба за волю народу яскраво відобразилась у культурному та літературному русі.

Прихід нового століття для більшості народів Європи був пов'язаний із Першою світовою війною. Українці, як і інші європейці, мимоволі були втягнуті у вир воєнних дій. Тривала війна значно послабила Російську імперію й відкрила перед народами, які входили до її складу, шлях до національної незалежності.

Український народ давно прагнув попрощатися зі століттями національного гноблення. Він піднявся на боротьбу проти чужоземного панування. Загальне піднесення яскраво відбилось у культурі й літературі.

У ході народної революції 1917 року українці здобули державність у вигляді Української Народної Республіки. Тоді ж було скасовано заборони щодо розвитку української мови й літератури, за допомогою яких влада Російської імперії тривалий час стримувала природний розвиток нашої культури. Нація починала жити новим повнокровним життям.

Однак тоді молода українська держава ще не мала достатньо сил, щоб вистояти перед зовнішньою загрозою, а національна еліта не виявила належної політичної зрілості й готовності до об'єднання. Українська Народна Республіка зазнала поразки, західні українські землі були окуповані Польщею й Румунією.

Зовнішня експансія та кровопролитна громадянська війна призвели до того, що, врешті-решт, на зміну національному українському правлінню прийшла комуністична радянська влада, підпорядкована Москві. Нове керівництво не ризикнуло повністю знищити паростки української державності: 1921 року було створено Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР, після 1937 р. УРСР), щоправда, в складі більшого державного утворення — Радянського Союзу.

У часи національно-визвольної революції та громадянської війни 1917–1921 років більшість українських письменників були безпосередніми учасниками переломних в історії народу подій. Нерідко вони брали активну участь у збройній боротьбі за незалежність свого народу.

Однак поразка Української Народної Республіки призвела до того, що велика частина української інтелігенції, рятуючись від переслідувань, вимu-

шено виїхала за кордон. Залишили рідний край В. Винниченко, О. Олесь, В. Самійленко, Є. Маланюк та багато інших талановитих письменників. Таким чином, література одного народу розділилась на українську радянську літературу та українську літературу еміграції й діаспори.

У перші роки існування УСРР українська література розвивалася досить швидкими темпами, що було підготовлено попереднім етапом розвитку письменства. Щоб на певному етапі завоювати довіру селянства та інтелігенції, нова й непопулярна радянська влада розпочала процес українізації, вживаючи окремі заходи щодо впровадження української мови в різні сфери суспільного життя.

До літератури прийшло покоління молодих талановитих письменників. Активно друкувалися твори П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, Остапа Вишні, М. Куліша, Ю. Яновського, О. Довженка, М. Зерова, В. Свідзинського та ін. Найбільш помітною постаттю в літературному житті 20-х років був М. Хвильовий — визнаний літературний лідер, палкий прихильник європейського шляху розвитку української культури.

З'являлися нові літературно-мистецькі організації: «Плуг» («Спілка селянських письменників»), «Гарт» («Спілка пролетарських письменників»), «Аспанфут» («Асоціація панфутуристів»), «Авангард», «Нова генерація», «неокласики», МАРС («Майстерня революційного слова»), ВАПЛІТЕ («Вільна академія пролетарської літератури»), «Пролітфронт», ВУСПП («Всеукраїнська спілка пролетарських письменників»), «Молодняк» («Спілка комсомольських письменників») та ін.

Мистецьке життя в УСРР мало змогу розвиватися лише в межах лояльності до панівної радянської влади та комуністичної ідеології. Усі письменники поділялися за цим принципом на «пролетарських», які свідомо пропагували комуністичні ідеї, та «попутників», котрі сповідували об'єктивність мистецтва, не виступаючи при цьому відкрито проти радянської влади.

У мистецькій сфері продовжували розвиватись модерністські напрями й течії: неоромантизм, імпресіонізм, експресіонізм, символізм, футуризм.

Для поезії перших десятиліть XX століття характерне яскраве ліричне самовираження авторів, напружене емоційне переживання революційної епохи. У прозі з'явилися такі жанрові різновиди, як роман у новелах («Вершники» Ю. Яновського), науково-фантастичний роман («Сонячна машина» В. Винниченка), набув розвитку соціально-психологічний роман («Смерть» Б. Антоненка-Давидовича) та філософсько-психологічний роман («Місто» В. Підмогильного, «Дівчинка з ведмедиком» В. Домонтовича). Розвиток драматургії пов'язаний передусім із п'єсами М. Куліша та експериментальним театром «Березіль» режисера Леся Курбаса.

У центрі уваги української літератури перебувала тема становлення нової української людини, яка пройшла крізь буремні роки революції й активно утверджувала себе в нових суспільних умовах. Зберігала свою актуальність проблема подолання комплексу «малоросіянства», тобто прагнення позбутися культурної меншовартості і провінційності як темної спадщини колоніального минулого.

Важливою подією літературно-громадського життя стала дискусія 1925–1928 років, головним учасником якої був М. Хвильовий. У своїх памфлетах

він виступив проти низького художнього рівня радянської літератури й закликав письменників орієнтуватися на вершинні зразки західноєвропейського мистецтва. М. Хвильовий проголосив гасла «Геть від Москви», «За психологічну Європу». Під час дискусії свою позицію висловили майже всі провідні письменники та літературні критики, включаючи представників еміграційної літератури. Однак у дискусію втрутилася влада, побачивши в ідеях М. Хвильового серйозну загрозу. Радянський диктатор Й. Сталін особисто засудив погляди М. Хвильового. Під жорстким політичним і моральним тиском письменник мусив публічно зректися своїх поглядів, визнавши їх помилковими.

Літературна ситуація 20-х років XX століття виявила потужне прагнення українського народу до розбудови національно-культурного життя. Однак усі досягнення та далекосяжні плани було перекреслено на початку 30-х років, коли радянська влада поставила під тотальний ідеологічний контроль розвиток мистецтва. Правляча комуністична верхівка з метою придушення національних змагань українців влаштувала голодомор 1932–1933 років, який забрав мільйони людських життів.

Набувало обертів переслідування української інтелігенції. Не витримавши морального тиску, 1933 року покінчив життя самогубством М. Хвильовий. Невдовзі розпочалися масові арешти. Талановиті митці-патріоти за сфабрикованими обвинуваченнями фізично знищувалися, потрапляли в ув'язнення й на заслання. Не випадково українське літературне життя 20-х — початку 30-х років XX століття визначають як період «розстріляного відродження».

Ті письменники, яким вдалось уникнути фізичної розправи, мусили пристосовуватись до вимог влади, що нерідко означало духовну загибель. Більшість із них вступили до створеної 1934 року Спілки радянських письменників, яка проголосила метод «соціалістичного реалізму» провідним у літературі.

Таким чином, у 1930-ті роки природний розвиток української літератури було штучно припинено. Розпочалася тривала доба «сталінізму», запанувала атмосфера страху, породжена масовим терором. Заборонялося публічно висловлювати думки, відмінні від офіційної позиції. Каральними установами радянської влади було фізично знищено понад 220 українських письменників. Літературі дозволялося лише ілюструвати комуністичні гасла, які неодноразово змінювалися. Українські письменники, яким пощастило вижити, мусили спрямовувати свій талант на оспівування влади та її ідейного курсу. Почали з'являтися «виробничі» та «історико-революційні» твори з обов'язковим позитивним образом комуніста й засудженням українських патріотів. Під час Другої світової війни деякі українські радянські письменники, відчувши патріотичний підйом народних мас, поряд із казенними агітаційними, створили декілька вартісних творів. Це «Похорон друга» П. Тичини, «Любіть Україну» В. Сосюри, «Мандрівка в молодість» М. Рильського, «Україна в огні» О. Довженка.

До кінця 1930-х років у вільних умовах розвивалася література Західної України та діаспори. Яскраво заявила про себе «Празька школа» митців, представлена іменами Є. Маланюка, О. Ольжича, О. Теліги, Юрія Клена та ін. У Львові розкрився талант видатного поета-лірика Б.-І. Антонича.

Одним із наслідків Другої світової війни стало об'єднання західних та східних українських земель у складі УРСР та масова еміграція митців, які не бажали залишатися під владою тоталітарного режиму. Виїхали І. Багряний, А. Любченко, В. Петров (В. Домонтович), Т. Осьмачка, В. Барка, І. Костецький, В. Державін та ін. Після закінчення війни вони опинилися в американській окупаційній зоні Німеччини в таборах «Ді-Пі» (D. P. від англійського Displaced person — переміщена особа, втікач). У вересні 1945 року ними було засноване творче об'єднання «Мистецький український рух» (МУР). До складу цієї організації входили У. Самчук, І. Багряний, В. Барка, Т. Осьмачка, В. Петров, Є. Маланюк, Юрій Клен, Ю. Косач, І. Костецький та ін. Засновники «Мистецького українського руху» визнали за програмові настанови «європеїзм» та антитоталітаризм. 1947 року МУР припинив своє існування, а більшість його учасників виїхала до інших країн. На зміну йому 1954 року в США постала нова організація «Об'єднання українських письменників в екзилі "Слово"», яка проіснувала до 1991 року.

В УРСР повоєнний період був пов'язаний із черговим погромом української літератури. Провідних діячів українського мистецтва в черговий раз звинуватили в націоналізмі. Зазнали критики й переслідувань Ю. Яновський, В. Сосюра, О. Довженко, М. Рильський та ін.

Після смерті 1953 року радянського диктатора Й. Сталіна визначився курс на послаблення ідеологічного контролю. Від цього часу розпочався новий період у розвитку української літератури.

ПАВЛО ТИЧИНА

(1891—1967)

Павло Григорович Тичина народився 23 січня 1891 року в селі Піски Козелецького повіту на Чернігівщині в сім'ї церковнослужителя. Освіту здобув у початковій духовній школі та в духовній семінарії в Чернігові.

Під час навчання в Чернігові виявилось неабияке музичне обдарування майбутнього поета — тоді він брав участь спочатку в семінарському, а згодом у міському хорі. Музикальність — важлива риса особистості Тичини — набула яскравого вияву в його поетичній творчості.

За часів свого чернігівського побуту Тичина зазнав відчутного впливу української інтелігенції, зокрема таких відомих письменників, як М. Коцюбинський та В. Самійленко. Саме тоді Тичина дебютував як поет — перші його твори датуються 1906 роком. Публікації молодого поета з 1912 року почали з'являтись на сторінках журналів «Літературно-науковий вісник», «Рідний край», «Українська хата».

1913 року Тичина переїхав до Києва, де вступив до Комерційного інституту. Навчання поєднував із працею в театрі М. Садовського, в якому виконував обов'язки помічника хормейстера. Літературні зацікавлення зумовили співробітництво Тичини з газетою «Рада» (пізніше — «Нова рада»). На той час припадають його знайомство та співпраця в редколегії газети з відомими українськими літературними критиками А. Ніковським та С. Єфремовим.

На творчості Тичини суттєво позначились події 1917 року, пов'язані з боротьбою українського народу за незалежність. Поет переймається загальним піднесенням, емоційно переживає прагнення пригнобленого народу здобути національну свободу.

Дебютна поетична збірка Тичини «Сонячні кларнети» (1918) стала найбільш яскравою подією в українській літературі того часу. Вона поставила автора в ряд найкращих поетів європейського рівня.

Далі був складний шлях через тривоги й сумніви, навіяні кривавими подіями громадянської війни. Суперечливі настрої тих часів віддзеркалились у збірках поета «Замість сонетів і октав» (1920), «Плуг» (1920), «Вітер з України» (1924).

1923 року Тичина переїхав до Харкова, тодішньої столиці Радянської України. Переїзд збігся в часі з початком творчої кризи поета.

Харківське літературне життя, з одного боку, відзначалось бурхливою активністю, динамікою, а з іншого, — відчутним ідеологічним контролем з боку владних інституцій, що постійно посилювався. Хотів того чи ні, але

Тичина поступово втягувався в загальну систему цієї контрольованої літератури. У різний час він входив до таких організацій, як «Гарт» і ВАПЛІТЕ, очевидно, тоді зазнав впливу українських письменників комуністичного штибу. Коли ж розпочалися репресії проти української інтелігенції, страх просто паралізував поета. 1934 року вийшла етапна для нього поетична збірка «Партія веде». Вона показала, що Тичина повністю прийняв панівну ідеологію, розчинившись як творча особистість у потоці пропагандистських штампів.

Відтоді поета офіційно проголосили класиком української радянської літератури. Він видав ще чимало книжок, які, щоправда, не відзначаються особливою художньою вартістю.

Помер Павло Тичина 16 вересня 1967 року в Києві.

Творчий шлях Тичини — одного з найбільш талановитих українських поетів XX століття — припав на дуже складний період української історії. Комуністичний режим, який уже на початку 30-х років унеможливив вільний розвиток літератури, наклав свій темний відбиток на творчість митця. Тому численні поезії, написані Тичиною в роки комуністичного диктату, хоч і становлять певний інтерес для дослідників, на ділі не цікаві сучасному читачеві. Натомість справжньою класикою української лірики стала рання творчість Тичини — це поезії, що увійшли до книжок «Сонячні кларнети», «Плуг», «Замість сонетів і октав», «В космічному оркестрі», «Вітер з України», а також твори поза збірками, написані в 1907–1929 роках.

«Тичина, власне, як і свого часу Олесь, вийшов на літературну арену ще перед революцією, але була то несмілива ще хода: цікава для загальної характеристики поета, для історії його розвитку й зросту, вона мало виявляла його справжнє обличчя. Справді творчий розмах його починається лиш з 1918 року збіркою "Сонячні кларнети", де вилився весь Тичина з надзвичайно своєрідною поетичною індивідуальністю, з дужим талантом, з усіма своїми позитивними й негативними сторонами. Замислений мрійник з м'якою, чулою душею, заслуханою в звуки наокружної природи, в одгомін космічних з'явищ, у світову гармонію, радісний пантеїст, якому все навкруги шепоче йому одному зрозумілі мелодії й який сам мріє вголос чудовим, то сильним, то музики повним віршем — такий перед нами став тоді Тичина.

"Арфами, арфами, золотими голосними" озивається в тій радісно настроєній душі й околишня природа, і навіть ті інтимні переживання, що про них сам поет не може сказати, чи то смуток, а чи, може, безмежнеє щастя — бо в них бринять і того, і другого елементи. "Ясний цвіт-первоцвіт" носить він у своєму серці, слухає "мелодій хмар, озер та вітру", бринить сам, як туго натягнута струна, своє світовідчування накидаючи усій людськості... І вся природа в творах Тичини живе, — не тими живе заяложеними образами, які вже одгонять утертим шаблоном і тому втратили свою свіжу образність, блискучість новини, а образами глибоко оригінальними, аж несподіваними часом... що їх надзвичайна простота дорівнює тільки їхній образності потужній. Як і Уїтмен, уміє Тичина всилувати природу, щоб заговорила на нові голоси... Так само просто, правдиво і разом м'яко-інтимно торкається Тичина струн людської душі. В душі він читає, мов у розгорнутій книзі. Він уміє доглянути

в ній той глибоко прихований зміст, що тікає від звичайного ока. З тією ж благородною простотою вміє Тичина кинути глибоко символістичний образ, надаючи найзвичайнісінькій події щось значуще, якийсь широкий внутрішній зміст. І майстерність цього малюнку — саме в його надзвичайній простоті та лаконічності. Іноді виноситься поет на вершки сповіді трагічного, страшного, як сам жах, непереможного, як фатум, як загадка життя глибокого й нерозгаданого в своїх вічних суперечностях, яких гримаси доводиться зворушеною душею спостерігати людині.

Те, що вже дав Тичина нашому письменству, справді на великий складається скарб. Сталося так, що цей молодий мрійник з оберненим у глиб поглядом у першій же своїй книзі виступає таким дозрілим, таким глибоко оригінальним і разом глибоко прив'язаним до кращих нашого письменства традицій, що не могло бути й сумніву, що ось перед нами нова в його історії сторінка записується, свіжа, захоплива і глибока».

С. Єфремов

ВИ ЗНАЄТЕ, ЯК ЛИПА ШЕЛЕСТИТЬ...

Ви знаєте, як липа шелестить...
У місячні весняні ночі? —
Кохана спить, кохана спить,
Піди збуди, цілуй їй очі,
Кохана спить...
Ви чули ж бо: так липа шелестить.

Ви знаєте, як сплять старі гаї? —
Вони все бачать крізь тумани.
Ось місяць, зорі, солов'ї...
«Я твій»,— десь чують дідугани.
А солов'ї!..
Та ви вже знаєте, як сплять гаї!

1911

АРФАМИ, АРФАМИ...

Арфами, арфами —
Золотими, голосними обізвалися гаї
Самодзвонними:
Йде весна
Запашна,
Квітами–перлами
Закосичена.

Думами, думами —
наче море кораблями, переповнилась блакить
Ніжнотонними:
Буде бій
Вогневий!
Сміх буде, плач буде
Перламутровий...

Стану я, гляну я —
скрізь поточки як дзвіночки, жайворон як золотий
З переливами:
Йде весна
Запашна,
Квітами–перлами
Закосичена.

Любая, милая,–
чи засмучена ти ходиш, чи налита щастям
вкрай,
Там за нивами:
Ой одкрий
Колос вій!
Сміх буде, плач буде
Перламутровий...

1914

О ПАННО ІННО

О панно Інно, панно Інно!
Я — сам. Вікно. Сніги...
Сестру я Вашу так любив —
Дитинно, злотоцінно.
Любив? — Давно. Цвіли луги...
О панно Інно, панно Інно,
Любові усміх квітне раз — ще й тлінно.
Сніги, сніги, сніги...

Я Ваші очі пам'ятаю,
Як музику, як спів.
Зимовий вечір. Тиша. Ми.
Я Вам чужий — я знаю.
А хтось кричить: ти рідну стрів!

І раптом — небо... шепіт гаю...
О ні, то очі Ваші.— Я ридаю.
Сестра чи Ви? — Любив...

1915

* * *

Подивилась ясно,— заспівали скрипки! —
Обняла востаннє,— у моїй душі.—
Ліс мовчав у смутку, в чорному акорді.
Заспівали скрипки у моїй душі!

Знав я, знав: навіки,— промені як вії! —
Більше не побачу,— сонячних очей.—
Буду вічно сам я, в чорному акорді.
Промені як вії сонячних очей!

1918

* * *

Одчиняйте двері —
Наречена йде!
Одчиняйте двері —
Голуба блакить!
Очі, серце і хорали
Стали,
Ждуть...

Одчинились двері —
Горобина ніч!
Одчинились двері —
Всі шляхи в крові!
Незрида́нними сльозами
Тьмами
Дощ...

1918

СКОРБНА МАТИ

Пам'яті моєї матері

І

Проходила по полю
Обніжками, межами.
Біль серце опромінив
Блискучими ножами!

Поглянула — скрізь тихо,
Чийсь труп в житах чорніє...
Спросоння колосочки:
Ой радуйся, Маріє!

Спросоння колосочки:
Побудь, побудь із нами!
Спинилась Божа Мати,
Заплакала сльозами.

Не місяць, і не зорі,
І дніти мов не дніло.
Як страшно!.. людське серце
До краю обідніло.

II

Проходила по полю —
Зелене зеленіє...
Назустріч учні сина:
Возрадуйся, Маріє!

Возрадуйся, Маріє:
Шукаємо Ісуса.
Скажи, як нам простіше
Пройти до Еммауса?

Звела Марія руки,
Безкровні, як лілеї:
— Не до Юдеї шлях вам,
Вертайте й з Галілеї.

Ідіте на Вкраїну,
Заходьте в кожну хату, —
Ачей вам там покажуть
Хоч тінь Його розп'яту.

III

Проходила по полю,
В могилах поле мріє —
Назустрі вітер віє:
— Христос воскрес, Маріє!
— Христос воскрес? — не чула,
Не відаю, не знаю.
Не буть ніколи раю
У цім кривавім краю.

— Христос воскрес, Маріє!
Ми — квіти звіробою,
Із крові тут юрбою
Зросли на полі бою.

Мовчать далекі села.
В могилах поле мріє.
А квітка лебедіє:
О зглянься хоч ти, Маріє!

IV

Проходила по полю...
— І цій країні вмерти? —
Де він родився вдруге,—
Яку любив до смерті?

Поглянула — скрізь тихо.
Буяє дике жито.
— За що тебе розп'ято?
За що тебе убито?

Не витримала суму,
Не витримала муки —
Упала на обніжок,
Хрестом розп'явши руки!..

Над нею колосочки
«Ой радуйся!» — шептали.
А янголи на небі —
Не чули і не знали.

1918

ЗОЛОТИЙ ГОМІН

Над Києвом — золотий гомін,
і голуби, і сонце!
Внизу —
Дніпро торкає струни...

Предки.
Предки встали з могил,
пішли по місту.
Предки жертви сонцю приносять —
і того золотий гомін.
Ах, той гомін!..
За ним не чути, що друг твій каже.
Від нього грози, пролітаючи над містом, плачуть,—
бо їх не помічають.

Гомін золотий!

Уночі,
як Чумацький Шлях сріблясту куряву простеле,
розчини вікно, послухай.
Слухай:
десь в небі плинуть ріки,
потужні ріки дзвону Лаври і Софії!..
Човни золотії
із сивої-сивої Давнини причалюють,
човни золотії.

...Опромінений,
ласкою в серце зранений,
виходить Андрій Первозванний.

Ступає на гори:
«Благословенні будьте, гори, і ти, ріко мутная!»
І засміялись гори,
зазеленіли...
І ріка мутная сповнилася сонця і блакиті —
торкнула струни...

Уночі,
як Чумацький Шлях сріблясту куряву простеле,
вийди на Дніпро!
...Над Сивоусим небесними ланами Час проходить,
Час засіває.
Падають
зерна
кришталевої музики.
З глибин Вічності падають зерна
в душу.
І там, в озері душі,

над яким у недосяжній високості в'ються
голуби-тремтіння,
там,
у повнозвучнім озері, акордами розцвітають,
натхненними, як очі предків!

Він був як вой, сп'янілий від одваги,
наш Київ,—
що воювать хотів безкровно,—
безжурний Київ,
— буря!
Стихійно очі він розкрив —
і всі сміються, яки вино...
— блиск!
— жах!
Розвивши ясні короговки
(і всі сміються, як вино),
вогнем схопився Київ
у творчій високості!

— Здрастуй! здрастуй! — сиплеться з очей.
Тисячі очей...
Раптом тиша: хтось говорить.
— Слава! — з тисячі грудей.
І над всім цим в сяйві сонця — голуби.
— Слава! — з тисячі грудей.
Голуби.

І засміялись гори,
зазеленіли...

Але ж два чорних гроба.
Один світлий.
І навкруг
каліки.
Повзають, гугнявлять, руки простягають
(о, які скорчені пальці!) —
дайте їм, дайте!
Їсти їм дайте — хай звіра в собі не плекають,—
дайте.

Проходять:
бідні, багаті, горді, молоді, закохані в хмари
й музику —
проходять.

Чорний птах — у нього очі — пазури!
Чорний птах із гнилих закутків душі,
із поля бою прилетів.
Кряче.
У золотому гомоні над Києвом,
над всією Вкраїною —
кряче.
О бездушний пташе!
Чи це не ти розп'яття душі людської
століття довбав?
Століття.
Чи не ти виймав живим очі,
із серця віру?
Із серця віру.
Чого ж тобі тепер треба,
в години радості і сміху?
Чого ж тобі треба тепер, о бездушний пташе?
Говори!
Чорнокрилля на голуби й сонце —
чорнокрилля.
— Брате мій, пам'ятаєш дні весни на світанню волі?
З тобою обнявшись, ходили ми по братніх стежках,
славили сонце!
А у всіх (навіть у травинки) сміялись сльози...
— Не пам'ятаю. Одійди.
— Любий мій, чом ти не смієшся, чом не радієш?
Це ж я, твій брат, до тебе по-рідному промовляю,—
невже ж ти не впізнав?
— Відступись! Уб'ю!

Чорний птах,
чорний птах кряче.
І навкруг
каліки.
В години радості і сміху
хто їх поставив на коліна?
Хто простягнуть сказав їм руку,
який безумний бог — в години радості і сміху?

Предки з жахом одвернулись.

— Виростем! — сказали тополі.
— Бризнем піснями! — сказали квіти.

— Розіллємось! — сказав Дніпро.

Дзвенить, дзвенить, дзвенить
і б'ється на шматки...
— Чи то не золоті джерела скресають під землею? —
Леліє, віє, ласкавіє,
тремтять, неначе сон...
— Чи то не самоцвіти ростуть в глибинах гір?

— Виростем! — сказали.
— Розіллємось! — Дніпро.

Зоряного ранку припали вухом до землі,—
...ідуть.

То десь із сіл і хуторів ідуть до Києва —
шляхами, стежками, обніжками.

І б'ються в їх серця у такт:
— Ідуть! ідуть —
Дзвенять, немов сонця, у такт:
— Ідуть! ідуть —
Там над шляхами, стежками, обніжками.
Ідуть!
І всі сміються, як вино.
І всі співають, як вино.
Я — дужий народ,
я молодий!
Вслухався я в твій гомін золотий —
і от почув.

Дивився я в твої очі —
і от побачив.
Гори каміння, що на груди мої навалили,
я так легенько скинув —
мов пух...
Я — невгасимий Огонь Прекрасний,
Одвічний Дух.
Вітай же нас ти з сонцем, голубами.
Я дужий народ! — з сонцем, голубами.
Вітай нас рідними піснями!
Я — молодий!
Молодий!

1917

ПАМ'ЯТИ ТРИДЦЯТИ

На Аскольдовій могилі
Поховали їх —
Тридцять мучнів українців,
Славних, молодих...
На Аскольдовій могилі
Український цвіт! —
По кривавій по дорозі
Нам іти у світ.
На кого посміла знятись
Зрадника рука? —
Квітнє сонце, грає вітер
І Дніпро-ріка...
На кого завзявся Каїн?
Боже, покарай! —
Понад все вони любили
Свій коханий край.
Вмерли в Новім Заповіті
З славою святих.—
На Аскольдовій могилі
Поховали їх.

1918

?!

Початковий рівень

1. Назвіть поетичні збірки П. Тичини, які вийшли у 20-х роках XX століття.
2. Коли побачила світ збірка «Сонячні кларнети»?
3. Кому присвячено твір «Скорбна мати»?

Середній рівень

4. Визначте тему вірша «Ви знаєте, як липа шелестить...».
5. Розкрийте переживання ліричного героя поезії «О панно Інно...».
6. Яку роль у творі «Подивилась ясно...» відіграють музичні образи?
7. За допомогою яких образних засобів зображено прихід весни у вірші «Арфами, арфами...»?
8. Розкрийте символічний зміст поеми «Золотий гомін».

Достатній рівень

9. Схарактеризуйте символіку поезії «Одчиняйте двері...». Який настрій переважає в цьому творі?
10. У чому полягає вітаїстичність поеми «Золотий гомін»?
11. Кому присвячено вірш «Пам'яти тридцяти»? Розкрийте ідейний зміст цього твору.

Символізм — це загальноєвропейський літературний напрям, що набув розвитку наприкінці XIX — на поч. XX століття. Його філософською основою стали деякі ідеї Ф. Ніцше та інших представників «філософії життя», що раціоналістичному поясненню світу протиставила «сили самого життя» з його ірраціональністю та принциповою недоступністю для розумового осмислення. Життя в цій філософській течії трактується як основа світобудови, її універсальний

принцип, первинна реальність. Згідно з вітаїстичною теорією цінностей, у людському житті важливе *саме життя*, яке й надає смисл існуванню. Ірраціональний світ модерна людина намагається пояснити за допомогою символів, прориваючись крізь оболонку рутинної щоденності до сутності речей. Мистецтво розглядається як інструмент інтуїтивного осягнення світової єдності через пошук символічних аналогій. Символізм нерідко трактує музичну стихію як праоснову життя та мистецтва. На думку символістів, саме митець, поет в силу своєї здатності володіти магією слова може наблизитись до символічного відтворення абсолютних основ буття. Внутрішній світ особистості поета стає в символістів своєрідним резонатором, показником стихійного стану буття, зосередженням пророцьких передчуттів та передбачень. Поезія символістів уникає конкретики. Вона прагне за допомогою узагальнених образів-символів передати динаміку життя.

Ліричний герой ранніх творів Тичини постає як уважний спостерігач життєвих стихій, сам відчуваючи себе частиною великого світового руху. Він пронизаний гострим переживанням впливу на себе якоїсь надлюдської стихійної сили й водночас усвідомлює, що і його особисті почуття також частково формують динаміку світового організму. Навіть переломні події революції та громадянської війни, пов'язані з боротьбою українського народу за волю й незалежність, переносяться поетом в узагальнений, символічний план і трактуються як стихійна боротьба різних і різноспрямованих сил самого життя. У поезії Тичини життя особистості й народу якраз і постає як «первинна реальність», виведена поза межі щоденної конкретики. Можна сказати, що рання поезія Тичини є глибоким мистецьким проникненням в українську дійсність переломного періоду народної історії. Поет виступає тут високочутливим сенсором, індикатором часто неусвідомлюваних, стихійних порухів життя (вітаїстичність), образ якого намагається передати у складній конфігурації музичних та кольорових символів, вносячи при цьому в поліфонію зовнішнього світу неповторний суб'єктивізм і ліризм власної індивідуальності.

Вітаїстичність (лат. vita — життя) — риса модерністської літератури перших десятиліть XX століття, що виявилась у погляді на стихію життя як першооснову світових процесів. В українській літературі вітаїстичність позначилась на формуванні «романтики вітаїзму» з її настановою на перетворення світу, формування активної, сильної особистості та нації. Вітаїстичність притаманна раннім творам П. Тичини, вона яскраво виявилась у поемі «Золотий гомін».

Поліфонізм (грецьк. polyphonia — багатоголосся) — поєднання в поетичному творі різних мелодій, автономних звукових ліній, що досягається засобами звукопису та римування. Особливо виразним поліфонізмом відзначається рання поезія П. Тичини.

Новаторство — творення нового в мистецтві. Воно властиве творчості письменників-модерністів, позначене експериментаторством, пошуком нових виражальних засобів.

Тонічний вірш — вірш, заснований на однаковій кількості наголосів у віршовому рядку при різній кількості ненаголошених складів у межах рядків та між наголосами в середині рядків.

МИХАЙЛЬ СЕМЕНКО

(1892—1937)

Михайло Васильович (Михайль) Семенко народився 31 грудня 1892 року в селі Кибинці на Полтавщині в сім'ї волосного писаря. Його мати була письменницею, автором кількох повістей. Середню освіту Михайло здобув у реальному училищі, продовжив навчання в Петербурзі в Психоневрологічному інституті, одночасно навчався в консерваторії по класу скрипки. Навчання було перерване з початком Першої світової війни: потрапивши під мобілізацію, Семенко опинився у Владивостоці, де пробув близько трьох років.

Розпочавши свою літературну діяльність ще в Петербурзі, поет писав багато і не обмежувався якимось одним літературним стилем. Його перша збірка «Prelude» побачила світ 1913 року, її склали вірші елегійного характеру, характерні для поетів-початківців. Згодом Семенко захопився мистецькими ідеями футуризму, його приваблювали творчий пошук та експерименти з художньою формою.

Восени 1917 року поет залишає Далекий Схід і повертається в Україну, де його захоплюють буремні революційні події. Семенко бере активну участь у літературному русі, у Києві виходять його збірки «П'єро задається» (1918), «П'єро кохає» (1918), «Дев'ять поем» (1918), «Дві поезофільми» (1919), «П'єро мертвопетлює» (1919).

Семенко виступив також організатором футуристичного руху. Він проголосив творення літератури майбутнього, яка, на його думку, має зруйнувати застарілі культурні стереотипи і привнести в суспільну свідомість апологію техніки та урбанізму. Поет вважав, що «мистецтво, досягнувши вершин академізму та класицизму», пішло хибним шляхом, відтак слід з уламків старого мистецтва конструювати нове, яке б відповідало вимогам нових часів.

Прагнучи поширювати свої ідеї, Семенко бере участь у виданні «Універсального журналу», журналів «Фламінго», «Нова генерація» та ін. Він організовує літературні групи «Ударна група поетів-футуристів», «Аспанфут» («Асоціація панфутуристів»), «Нова генерація».

1924 року виходить Семенкова збірка «Кобзар» (назвою автор натякав на своє негативне ставлення до літературної традиції XIX століття, символом якої була поезія Т. Шевченка). З'являються нові книжки: «Степ» (1927), «Маруся Богуславка» (1927), «Малий Кобзар і нові вірші» (1928).

Із посиленням ідеологічного тиску на українське культурне життя Семенко поступово відходить від активної літературної діяльності. 1934 року

він стає членом Спілки письменників України, у своїй творчості мусить пристосовуватись до вимог панівної комуністичної ідеології.

У квітні 1937 року Семенка заарештували, висунувши йому фальшиві обвинувачення, 23 жовтня того ж року поета розстріляли.

«Семенко як поет був не в міру плодовитий. З 1918 по 1931 рік він випустив одна за одною коло двадцяти книг... Якби була змога зібрати всю його поетичну творчість, то з неї можна б одсіяти книжку поезій свіжої думки і почуття, прегарних зразків модерної урбаністичної лірики, нових звукових асоціювань, строфічних новобудов, оновленої метафори».

Ю. Лавріненко

БАЖАННЯ

Чому не можна перевернути світ?
Щоб поставити все догори ногами?
Це було б краще. По-своєму перетворити.
А то тільки ходиш, розводячи руками.
Але хто мені заперечить перевернути світ?
Місяця стягнуть і дати березової каші,
Зорі віддати дітям — хай граються,
Барви, що кричать весняно,— служниці Маші.
Хай би одягла на себе всі оті розкоші!
Тоді б, певно, Петька покохав її,
скільки було сили.
А то ходиш цим балаганом, що звуть — природа,
Й молиш: о, хоч би вже тебе чорти вхопили!

1.IV.1914. Київ

БАЖАННЯ

Мені багнесь заплющити очі
щоб тихо і мовчки страждати
Не мислить не бачить не чути
тільки страждати страждати
Тільки страждати і думать про неї
і думать про неї
Про вії про тіні
Про яснь її очей прищурених в пестощах очей
У вечір пестливий і темний

коли завмирає природа
У ночі безмісячні темні самотні осінні
замислені ночі
У мент той непроханий смілий як настрій
вмірковує згода
Мені багнесь заплющити очі
Щоб тихо і мовчки страждати...

17.VIII.1916. Владивосток

МІСТО

Осте сте
бі бо
бу
візники — люди
трамваї — люди
автомобілібілі
бігорух рухобіги
рухливобіги
berceus кару
селі
елі
лілі
пути велетні
диму сталь
палять
пах
пахка
пахітоска
дим синій
чорний ди
м
пускають
бензин
чаду благать
кохать кахикать
життєдать
життєрух
життєбе-
нзин
авто
трам.

23.V.1914. Київ

ЗАПРОШЕННЯ

Ви знаєте?
Прекрасний краєвид з гори Батиєвої.
Ви, певне, не були там ніколи?
Не гуляли по сніго-білому полю?
Ми вас запрошуємо —
наберіться бажання сміливого
і приходьте до нас. У нас тут доволі
весело.

Звичайно, до нас не заходять автомобілі —
Але почуваємо ми себе зовсім добре, справді.
Ах, як тут гарно!
Як тут симпатично й ріжнобарвно!
Люди ми сильні, молоді, сміливі —
не боїмось нікого й бажаємо усім добра.
Коли хочете — ми не заздрим і Батиєві,
бо нам дуже вдячна ця прекрасна гора.
Будьте ж такі добрі,
не дивіться, як на звірів, на нас —
довірливо й доброзичливо, захопивши «трості»,—
самі побачите, як у нас прекрас-
но — приходьте до нас у гості!

7.I.1914. Київ

?!

Початковий рівень

1. Яку літературну течію представляє зріла творчість М. Семенка?
2. До яких літературних організацій входив М. Семенко?

Середній рівень

3. Поясніть, як поет ставився до мистецтва XIX століття.
4. Визначте основну ідею вірша «Бажання».

Достатній рівень

5. Схарактеризуйте ліричного героя поезії «Запрошення».
6. За допомогою яких художніх засобів у вірші «Місто» передається рух міського життя?

Авангард (від фр. avant-garde — передовий загін) — узагальнена назва мистецьких течій, які виникли на межі XIX і XX століття. Їх спільною рисою є полемічно-бойовий характер (звідси назва, запозичена з військової лексики). Авангардисти сповідували відмову від культурної спадщини, заперечення спадкоємності в мистецтві, поєднували зневагу до традиції із творчою енергією, спрямованою на пошук нових засобів мистецького вираження.

Деструкція (від лат. destructio — руйнування) — принцип, який сповідували представники авангарду у ставленні до традиційного мистецтва.

Футуризм (від лат. futurum — майбутнє) — одна з авангардистських течій, представники якої ставили перед собою завдання створити мистецтво майбутнього, що відповідало б новій епосі з її прискореними ритмами, бурхливим технічним про-

гресом. Засновником та ідеологом цієї течії був італійський письменник Ф. Марінетті, який 1909 року опублікував «Маніфест футуризму». Проголошуючи культ урбанізованої цивілізації — великих міст, високих швидкостей, руху, сили й енергії, футуристи заперечували традиційну культуру з її моральними й художніми цінностями.

У своїх пошуках нових мистецьких форм футуристи вдавалися до експериментів зі словом, нехтували правилами віршування, синтаксисом і пунктуацією. Вони також заперечували психологізм — форма твору була для них основним пріоритетом.

Зародження українського футуризму, засновником і лідером якого виступив М. Семенко, припало на 1914 рік. Тоді до своїх збірок «Дерзання» і «Кверо-футуризм» поет додав творчі маніфести, у яких рішуче виступив проти попередньої літературної традиції. В Україні діяли футуристичні групи «Кверо», «Фламінго», «Ударна група поетів-футуристів», «Аспанфут», «Нова генерація». У різний час ідеї футуристів поділяли О. Слісаренко, Я. Савченко, Г. Шкурупій, Г. Щербак, О. Влизько, М. Бажан та ін.

МИКОЛА ЗЕРОВ

(1890—1937)

Микола Костянтинович Зеров народився 14 квітня 1890 року в місті Зінькові на Полтавщині в сім'ї вчителя. Початкову освіту здобув у Зіньківській школі. Протягом 1900–1903 років навчався в Охтирській гімназії, а після переїзду батьків до Переяслава 1903 року перейшов до Першої київської гімназії. 1908 року Зеров став студентом історико-філологічного факультету Київського університету. Ще в студентські роки виявив неординарне наукове обдарування. Наукову роботу поєднував із діяльністю журналіста й літературного критика. По закінченні університету був призначений на посаду викладача історії Златопільської гімназії. Невдовзі Зеров переїхав до Києва, де з осені 1917 року працював у Другій українській державній гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства — викладав латинську мову та виконував обов'язки секретаря педагогічної ради. Одночасно з цим викладав українознавство в Архітектурному інституті. З весни 1919 року і до початку 1920 року Зеров працював редактором журналу «Книгар».

Літературна діяльність розпочалась для Зерова перекладами творів античних та західноєвропейських авторів. 1920 року побачила світ підготовлена ним «Антологія римської поезії». Своїм оригінальним поетичним творам Зеров тоді ще не надавав великого значення, принаймні не виявляв особливого прагнення їх публікувати.

1920 року Зеров залишив Київ і переїхав у Баришівку, де залишався близько трьох років, працюючи викладачем у соціально-економічній школі. До Києва Зеров повернувся 1923 року, де одержав посаду професора Київського інституту народної освіти (так тоді називався Київський університет). У цей час Зеров активно долучається до літературного життя. Збірка «Камена», яка вийшла 1924 року, одразу ж поставила його в перший ряд українських поетів. Значного резонансу набув вечір поетів-однодумців М. Рильського, П. Филиповича, М. Драй-Хмари, О. Бургардта і М. Зерова, який відбувся в березні 1925 року. Названі поети, протиставивши себе літературній сірості, увійшли в історію українського письменства як «неокласики».

З посиленням тиску владних інституцій на літературу Зеров поступово відходить від активної літературної діяльності, все більше зосереджується на викладацькій та науковій праці. Восени 1934 року Зеров був звільнений з університетської посади, а навесні 1935 року — заарештований. Після кількох місяців ув'язнення в лютому 1936 року поета відправили до Соловецького табору. Там 3 листопада 1937 року Микола Зеров був розстріляний.

Зеров становить собою новий для українського письменства тип поета. Головна його ознака — це орієнтація на працю, а не натхнення. Зеров поет учений і книжний. Університетський викладач, знавець античної, передусім давньоримської літератури, шанувальник французьких «парнасців», він органічно не приймав «сентиментальної кваші» численних поетів-аматорів. У цьому Зеров цілком модерніст. Він виступав за літературне оновлення через європеїзацію української поезії, причому умовою такого оновлення, на його думку, мало стати звернення до духовних основ європейської культури.

Зеров — культурник. Інтерес до античності в Зерова — це перш за все інтерес до культури взагалі. В умовах хаосу громадянської війни та пізнішого більшовицького панування, в умовах варварського пролетарського безкультур'я його демонстративний «класицизм» ученого й поета виступав активною життєвою позицією, засобом художнього «впорядкування» світу через звернення до авторитетних, вивірених часом тем, сюжетів та образів.

У своїй творчості Зеров частіше звертався до жанрів сонета та олександрійського вірша. Це жанри, які вимагають від поета високої самодисципліни й майстерності, вміння дотримуватись послідовності у викладі думки та чіткого дозування емоцій. Поетичний доробок Зерова загалом нечисленний. Сам він не дуже цінував кількісний критерій, довго працював над обробкою кожного твору, прагнучи віднайти викінчену форму для вираження думки.

«Поет-класицист домагається сприймати світ об'єктивно, не нав'язуючи світові своїх настроїв, почувань, взагалі свого я. Уникаючи суб'єктивного й злободенного, він відтворює світ як внутрішньо гармонійну, врівноважену систему, намагаючись за змінним і рухливим упіймати й відтворити сталу, супокійну, вічну суть.

Якщо поділити типи світосприймання на раціоналістичні й почуттєві, то класицизм базується, безперечно, на раціоналістичному.

З цим пов'язана й форма класицистичної поезії. Вона кохається в симетрично-врівноваженій строфіці й ритміці. Гекзаметр, дистих, сонет, октава або принаймні правильний суворий ямб, не закутий у ці симетричні строфи, — ось улюблене оформлення вірша в поезії класицизму.

Людина рідкої ерудиції, величезного темпераменту, людина, що вміла надихнути оточення своєю ідеєю, вміла запалити цією ідеєю, людина, що заслужено вважається за метра в найвищому розумінні цього слова, людина, що за загальною думкою очолювала поетичну школу, — ця людина — Микола Зеров — відома більш-менш широкому читачеві тільки з незначної частини свого оригінального поетичного доробку...

Форма поезій Мик. Зерова справді різьбленочітка, гранично-відшліфована, суворо продумана. З цього погляду для Мик. Зерова поезія була передусім працею. Про поетів свого типу він говорив, що вони "закохані у тишину робітні", закликав їх "працювати без крику і зупинок".

Не можна заперечувати потужного струменя книжності в поезії Зерова. І в його абстрактній, далекій від життя, наскрізь книжній поезії дзвенять болі живої душі, її сльози, як реакція на жахну сучасність. Як не тікає Зеров від

Це долі нашої смутний узор,
Це нам пересторогу півень піє,
Для нас на дворищі багаття тліє
І слуг гуде архієрейський хор.

І темний ряд євангельських історій
Звучить як низка то́нких алегорій
Про наші підлі і скупі часи.

А за дверми, на цвинтарі, в притворі
Весна і дзвін, дитячі голоси
І в вогкому повітрі вогкі зорі.

29.06.1921

Початковий рівень

1. До якої літературної групи входив М. Зеров?
2. До яких жанрів найчастіше звертався у своїй поезії М. Зеров?

Середній рівень

3. Дайте жанрову характеристику вірша «Київ — традиція».
4. Поясніть значення назви твору «Київ — традиція».

Достатній рівень

5. Схарактеризуйте ідейний зміст поезії «Чистий четвер».

Сонет — стійка віршова форма, що складається з чотирнадцяти рядків, які утворюють два катрени (строфа з чотирьох рядків) та два терцети (строфа з трьох рядків).

МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ

(1895—1964)

Максим Тадейович Рильський народився 19 березня 1895 року в Києві у дворянській сім'ї. Батько майбутнього поета, відомий український культурний діяч Тадей Рильський, прищепив синові інтерес до української літератури.

Дитинство Рильського пройшло в селі Романівка Сквирського повіту на Київщині (тепер Житомирська область). Маючи початкову шкільну підготовку, 1908 року він вступив до приватної Київської гімназії В. Науменка, де здобув середню освіту. Ще до переїзду в Київ Рильський випробував свої сили в поезії. Його перший вірш був опублікований 1907 року, а вже 1910 року побачила світ ціла збірка творів поета-початківця «На білих островах».

1915 року Рильський стає студентом медичного факультету Київського університету, але невдовзі переводиться на історико-філологічний факультет. 1918 року були надрукувані дві наступні збірки Рильського — «На узліссі» та «Під осінніми зорями». Події революції та громадянської війни не дозволили поетові здобути повну університетську освіту. Він залишив Київ і вчителював по селах до осені 1923 року. У цей час були написані твори, які увійшли до однієї з кращих поетичних збірок Рильського «Синя далечінь» (1922).

Повернувшись до Києва, Рильський ще досить довго, практично до кінця 20-х років, працював шкільним викладачем, одночасно віддаючи чимало сил поетичній творчості. Тоді побачили світ його книжки «Крізь бурю й сніг» (1925), «Тринадцята весна» (1926), «Де сходяться дороги» (1929), «Гомін і відгомін» (1929). У той час Рильський належав до товариства київських поетів-«неокласиків», неформальним лідером яких був видатний учений і поет М. Зеров. Усі з доброю освітою та виробленим літературним смаком, «неокласики» іронічно й подекуди зверхньо ставилися до агресивного безкультур'я й невігластва представників «пролетарського мистецтва». Не дивно, що вони постійно перебували під зливою упередженої критики, звинувачувані у відході від життя та нехтуванні революційними ідеалами.

Незалежна літературна позиція Рильського викликала роздратування комуністичної влади. 1931 року він був заарештований і близько шести місяців провів у в'язниці. Під загрозою фізичного знищення поет був змушений піти на компроміс. Збірка Рильського «Знак терезів» (1932), яка вийшла після перебування поета у в'язниці, засвідчила вже повну лояльність автора до правлячого режиму.

У численних поетичних збірках наступного періоду Рильський виступає співцем влади. Після смерті радянського диктатора Й. Сталіна 1953 року в СРСР дещо послабився ідеологічний тиск на літературу. Тоді Рильський пережив своєрідне поетичне «відродження». Були написані збірки «Троянди й виноград» (1957), «Далекі небосхили» (1959), «Голосіївська осінь» (1959), «В затінку жайворонка» (1961) та ін., позначені тематичною свіжістю та нешаблонним ліризмом.

Рильський увійшов в історію української культури також як майстер художнього перекладу. Його перу належать високопрофесійні переклади з французької, польської та російської літератур.

Помер Максим Рильський 24 липня 1964 року, похований на Байковому кладовищі в Києві.

На сьогодні Максим Рильський частіше розглядається як поет-неокласик. Класичний — від латинського classicus, тобто взірцевий, зразковий. Класиками, на відміну від літераторів нового часу, частіше прийнято вважати давньогрецьких і давньоримських письменників. Творчість античних авторів виступала естетичним еталоном, до якого в різні часи зверталися письменники — представники багатьох європейських національних культурних традицій. Усіх цих письменників умовно можна називати *неокласиками.*

Говорячи про український неокласицизм, не можна обійтися без згадки про французьких письменників-«парнасців». Їхня творчість припала на другу половину XIX століття й була яскраво представлена в збірниках «Сучасний Парнас», після виходу яких усталилась і назва самої літературної групи — «Парнас». До складу «Парнасу» входили Т. де Банвіль, Ф. Коппе, Сюллі-Прюдом, Ж. М. Ередіа та ін. Учасники групи визнавали важливим принцип «мистецтва для мистецтва», декларували потребу вдосконалення поетичної форми та літературної мови, простіше кажучи, виступали за високу якість поезії, нагадуючи, що література — це, передусім, мистецтво. «Парнасці» високо цінували античну культурну спадщину й нерідко зверталися до неї у власних творах.

Українські неокласики 1920-х років зазнали відчутного впливу французького «Парнасу». Їм імпонувала вимога високого естетичного рівня поетичного слова, яку декларували французькі поети. Звичайно, мова не йшла про сліпе наслідування класиків: питання ставилося ширше — про засвоєння найкращих у мистецькому плані зразків європейської культури.

Не випадково в другій половині 20-х років, у період засилля пролетарського примітивізму в літературі, київських поетів-неокласиків звинуватили в прихильності до «чистого мистецтва» та неприйнятті нового життя, скроєного за більшовицьким зразком.

Сам Рильський не одразу прийшов до неокласицизму. Дебютна збірка поета «На білих островах» позначена певним впливом символізму, та й пізніше символістська поетика нерідко виявлялась у творах Рильського. Однак у цілому його творчість 1920-х років правомірно характеризувати як неокласичну. Неокласична вона не тільки й не стільки за наявністю античної образності чи виразних асоціацій із шедеврами світової культури. Мова має йти про щось глибше — дух і філософію цієї поезії. Усталеність, рівновага, спокій, тиша, простота — ось головні прикмети поезії Рильського.

У художньому світі його творів поза конкретикою щоденного буття виразно проступає образ вічності. Революції, війни, перевороти — лише беззмістовне і прикре марнування днів людського життя заради скороминущих прожектів. Не варто витрачати дорогоцінний час заради ілюзій. Рильський ставить звичайний мисливський відпочинок та рибальські будні вище бурхливих громадських дискусій. Життя важливе саме по собі — у своїй простоті й елементарності воно наближає людину до вічності. На тлі вічності увиразнюється справжнє й суттєве в людському житті, натомість зайве і другорядне відходить на другий план, здрібнюється і втрачає свою вагу. Сенс життя зосереджується в самому житті, у його маленьких щоденних принадах. Вічність дозволяє поетові побачити в малому велике, вона дозволяє відчути смак справжнього життя у проявах щоденності. Простота в Рильського виступає своєрідним еквівалентом правди. Це наближення до класичних прообразів, покладених в основу людської культури. Не випадково поетові близький горацiанський ідеал приватного життя. Користуйся сьогоднішнім днем — цей принцип набуває в творчості Рильського особливої філософської ваги. Поезія Рильського прагне передати насолоду від простих речей, у яких повніше проявляється сама людина, виразнішою стає її сутність і чіткішим бачиться справжнє її призначення. Розглядаючи людське життя в перспективі вічності, Рильський логічно приходить до вироблення своєрідного новочасного епікуреїзму. Його герой несе в собі стриманий оптимізм філософа, який навіть особисту втрату вимірює за допомогою певного культурного досвіду. Такі поезії Рильського, як «Молюсь і вірю. Вітер грає...», «Солодкий світ!», «Коли усе в тумані життєвому...», «І шум людський, і велемудрі книги...», представляють різні грані ліричного героя. То він перейнятий радісним переживанням «веселого світу», то виступає палким адептом мистецтва — малої картини, «що більша над увесь безмежний світ», то, нарешті, втомлений «велемудрими книгами», знаходить принаду в простоті елементарних насолод, обравши «мисливський переливний ріг». Поза цією розмаїтістю проявів образ поета постає як безсумнівна цілість у радісному та щирому прийнятті життя, взятого в перспективі хоч і простих, але одвіку повторюваних речей, на тлі яких поновлюється людина у своїй позачасовій реальності.

«В найтяжчих роках революції (приблизно 1919–1921) Рильський рятується з Києва на село, де три роки вчить дітей у школі, захоплюється мисливством і рибальством, живе книгами і поетичною творчістю. Як показує його поема "Крізь бурю й сніг", революція на українському селі мала свій не менш трагічний розгін. Але тут була можливість дистанції, самотності і самовпорядкування, створення собі духового «білого острова» серед розбурханого революцією океану, інтимного контакту з природою, в якої поет усе життя хотів підглянути таємницю погодження в вічній красі найстрашніших противенств. Результатом була його перша зріла самостійна книжка поезій СИНЯ ДАЛЕЧІНЬ... поетична перлина, в якій вражає інтимне поєднання відчуття гармонії природи і тисячолітніх пригод людського невтомного духа. В цей час до Києва, що почав оживати в новій радянській дійсності, вже повернулись із таких самих сільських островів університетські товариші

сучасності у світи далекого в просторі або часі, в уявні світи книжок і мрій, — сучасність звучить в його поезії — і, власне, це робить з його майстерних віршів живе слово поезії».

Ю. Шерех

КИЇВ — ТРАДИЦІЯ

Ніхто твоїх не заперечить прав.
Так, перший світ осяв твої висоти,
До тебе тислись войовничі готи,
І Данпарштадт із пущі виглядав.

Тут бився норманн, і лядський Болеслав
Щербив меча об Золоті ворота,
Про тебе теревені плів Ляссота
І Левассер Бонплан байки складав.

І в наші дні зберіг ти чар-отруту:
В тобі розбили табір аспанфути —
Кують, і мелють, і дивують світ.

Тут і Тичина, голосний і юний,
Животворив душею давній міт
І «Плуга» вів у сонячні комуни.

1923

ЧИСТИЙ ЧЕТВЕР

І абіє пітел возгласи[1]...

Свічки і теплий чад. З високих хор
Лунає спів туги і безнадії;
Навколо нас — кати і кустодії[2],
Синедріон[3], і кесар, і претор[4, 5].

---

1 І заспівав тоді півень... (*церковносл.*).— Ідеться про новозавітний епізод зречення святого Петра.

2 Кустодій — охоронець.

3 Синедріон — у стародавній Іудеї рада старійшин; переносно — збори, судилище.

4 Претор (преторій) — тут: військова рада при полководці.

5 Синедріон, і кесар, і претор — ремінісценція з «Одержимої» Лесі Українки: Міріам звертається до преторіанця: «Нехай там стережуться цар, і цезар, і весь синедріон, пекельна рада!..»; «О, будьте прокляті! — Хто? — Всі ви! Цезар, синедріон, і цар, і весь народ!»

Рильського — Зеров, Филипович, Бурггардт (Клен), Петров (Домонтович): до них вертається і Рильський, стаючи вчителем у Києві. У цій групі, що їй (як свідчить М. Зеров) ворожа критика накинула назву «неокласики», Рильський швидко займає перше місце, випустивши одну за одною блискучі збірки поезій...

Офіційна радянська критика, роздратована суверенною позицією поета, взяла його під постійний обстріл. Втеча від сучасності, гедоністично-епікурейське сприймання світу, трубадур буржуазної культури, нарешті "буржуазний націоналіст" — це лише незначна частина з тих закидів, що сипались на його адресу. Рильський, що не вступав у політичну полеміку, все ж опублікував у київській газеті статтю "Моя апологія альбо самооборона"... Він просив критиків "не робити скороспілих присудів", відкинув зведення поняття "сучасність" до фабричного димаря і повстання проти капіталу. Подібно як античні класики, Рильський великим духовним зусиллям, що не раз обривалось одчаєм, виніс спокій із осереддя бурі, солодкість світу — із його отруйної гіркоти, світло і ясність — із кромішньої тьми і хаосу, прозорість — із каламутної повені його доби, рівновагу — із катастрофи. У многолітньому труді виробив він свій власний класичний стиль, позбавлений будь-якого "академізму", епігонства чи пози. Це стиль духової перемоги, без якого не можна уявити собі великого відродження... У стилі Рильського засоби античної і європейської поезії доповнились секретами незрівнянної української народної лірики, що їх вперше розкрив Шевченко».

Ю. Лавріненко

* * *

Яблука доспіли, яблука червоні!
Ми з тобою йдемо стежкою в саду.
Ти мене, кохана, проведеш до поля,
Я піду — і, може, більше не прийду.

Вже й любов доспіла під промінням теплим,
І її зірвали радісні уста,—
А тепер у серці щось тремтить і грає,
Як тремтить на сонці гілка золота.

Гей, поля жовтіють, і синіє небо,
Плугатар у полі ледве маячить...
Поцілуй востаннє, обніми востаннє;
Вміє розставатись той, хто вмів любить.

1911—1918

* * *

Сладокъ свтъ...

Солодкий світ! Простір блакитно-білий
І сонце — золотий небесний квіт.
Благословляє дух ширококрилий
Солодкий світ.

Узори надвесняних тонких віт,
Твій погляд, ніби пролісок несмілий,
Немов трава, що зеленить граніт,
Неначе спогад нерозумно-милий...
Солодкий світ!

Чи янголи нам свічі засвітили
По довгих муках безсердечних літ,
Чи ми самі прозріли й зрозуміли
Солодкий світ?

1919

* * *

Запахла осінь в'ялим тютюном,
Та яблуками, та тонким туманом,—
І свіжі айстри над піском рум'яним
Зоріють за одчиненим вікном.

У травах коник, як зелений гном,
На скрипку грає. І пощо ж весна нам,
Коли ми тихі та дозрілі станем
І вкриє мудрість голову сріблом?

Бери сакви, і рідний дім покинь,
І пий холодну, мовчазну глибінь
На взліссях, де медово спіють дині!

Учися чистоти і простоти
І, стоптуючи килим золотий,
Забудь про вежі темної гордині.

1925

* * *

Молюсь і вірю. Вітер грає
І п'яно віє навкруги,
І голубів тремтячі зграї
Черкають неба береги.

І ти смієшся, й день ясніє,
І серце б'ється, як в огні,
І вид пречистої надії
Стоїть у синій глибині.

Клянусь тобі, веселий світе,
Клянусь тобі, моє дитя,
Що буду жити, поки жити
Мені дозволять дух життя!

Ходім! Шумлять щасливі води,
І грає вітер навкруги,
І голуби ясної вроди
Черкають неба береги!

1926

* * *

Коли усе в тумані життєвому
Загубиться і не лишить слідів,
Не хочеться ні з дому, ні додому,
Бо й там, і там огонь давно згорів,—

В тобі, мистецтво, у тобі одному
Є захист: у красі незнаних слів,
У музиці, що вроду, всім знайому,
Втіляє у небесний перелив;

В тобі, мистецтво,— у малій картині,
Що більша над увесь безмежний світ!
Тобі, мистецтво, і твоїй країні
Я шлю поклін і дружній свій привіт.

Твої діла — вони одні нетлінні,
І ти між квітів найясніший квіт.

[1926]

МОВА

Треба доглядати наш сад.
Вольтер

Як паросць виноградної лози,
Плекайте мову. Пильно й ненастанно
Політь бур'ян. Чистіша від сльози
Вона хай буде. Вірно і слухняно
Нехай вона щоразу служить вам,
Хоч і живе своїм живим життям.

Прислухайтесь, як океан співає —
Народ говорить. І любов, і гнів
У тому гомоні морськім. Немає
Мудріших, ніж народ, учителів;
У нього кожне слово — це перлина,
Це праця, це натхнення, це людина.

Не бійтесь заглядати у словник:
Це пишний яр, а не сумне провалля;
Збирайте, як розумний садівник,
Достиглий овоч у Грінченка й Даля,
Не майте гніву до моїх порад
І не лінуйтесь доглядать свій сад.

Квітень, 1956

ТРОЯНДИ Й ВИНОГРАД

Із поля дівчина утомлена прийшла
І, хоч вечеряти дбайлива кличе мати,
За сапку — і в квітник, де рожа розцвіла,
Де кучерявляться куці любистку й м'яти.

З путі далекої вернувся машиніст,
Укритий порохом, увесь пропахлий димом,—
До виноградника! — Чи мільдью часом лист
Де не попсований? Ну, боротьбу вестимем!

В саду колгоспному допитливий юнак
Опилення тонкі досліджує закони,—
А так же хороше над чорним грунтом мак
Переливається, мов полум'я червоне!

Ми працю любимо, що в творчість перейшла,
І музику валку, що ніжно серце тисне
У щастя людського два рівних є крила:
Троянди й виноград, красиве і корисне.

6 вересня 1955, Київ

?!

Початковий рівень

1. До якої літературної групи входив Рильський у 20-х роках XX століття?
2. Чому після 1931 року у творчості Рильського сталися суттєві зміни?
3. Визначте жанр поезії «Запахла осінь в'ялим тютюном...».
4. Який епіграф додав автор до поезії «Мова»?

Середній рівень

5. Дайте загальну характеристику неокласицизму.
6. Порівняйте ставлення неокласиків і футуристів до культурної традиції.
7. Який настрій викликає поєднання мотивів кохання й розлуки у вірші «Яблука доспіли, яблука червоні!..»?

Достатній рівень

8. Схарактеризуйте роздуми ліричного героя поезії «Молюсь і вірю...».
9. Розкрийте філософський зміст вірша «Солодкий світ».
10. Як ліричний герой твору «Коли усе в тумані життєвому...» ставиться до мистецтва?
11. Розкрийте філософський зміст поезії «Троянди й виноград».

ЄВГЕН ПЛУЖНИК

(1898—1936)

Євген Павлович Плужник народився 26 грудня 1898 року у слободі Кантемирівці Богучарського повіту Воронезької губернії (тепер Воронезька область Росії) у сім'ї торговця. Початкову освіту здобув у Кантемирівській школі. Навчався в гімназіях Воронежа, Богучара, Ростова, Боброва.

1918 року сім'я Плужників переїхала на Полтавщину. На той час Євген Плужник працював сільським учителем. 1921 року він переїхав до Києва, спочатку став студентом Ветеринарно-зоотехнічного інституту, потім вирішив змінити фах і вступив до Музично-драматичного інституту, де провчився недовго.

Літературні спроби Плужника припали на період його навчання в гімназії. Це були російськомовні поезії. Як український поет Плужник сформувався під час свого перебування в Києві. Перші українські твори були опубліковані ним 1923 року на сторінках київського журналу «Глобус» під псевдонімом Кантемирянин. За життя Плужника побачили світ поетичні збірки «Дні» (1926) та «Рання осінь» (1927). Окрім поезії, він є автором роману «Недуга» (1928) та трьох п'єс. У 20-х роках Плужник входив до літературних груп «Ланка» і «Марс» (Майстерня революційного слова).

1934 року в розпал репресій проти української інтелігенції Плужник був заарештований і за сфабрикованим обвинуваченням засуджений до розстрілу, заміненого десятьма роками ув'язнення. Невдовзі після арешту та слідства хворий на туберкульоз поет потрапив до концентраційного табору на Соловецьких островах, що в Росії.

Помер Плужник у тюремній лікарні 2 лютого 1936 року.

Творчість Плужника значною мірою породжена складною атмосферою громадянської війни та наступних суспільних перетворень. Його поетичне мислення містить у собі ознаки експресіонізму — модерністського мистецького напряму, що постав як реакція на загальну дегуманізацію, знецінення людського життя в умовах глобальних цивілізаційних процесів.

Слово *експресіонізм* походить від лат. expressio — вираження. Митець-експресіоніст ставив собі за мету не відобразити зовнішні прояви життя, а виразити його приховану сутність. В українській літературі експресіонізм зародився у творчості В. Стефаника. Він набув розвитку й поширення в 20-х роках XX століття. Поезія Плужника має окремі риси експресіонізму, особливо це стосується творів його першої збірки «Дні».

Ліричний герой поезії Плужника повністю пов'язаний із сучасністю. Він переживає цю сучасність як дисгармонійну, часто ворожу людині. Він постає в зміні напружених душевних станів, сприймаючи кожну конкретну подію як узагальнену людську драму.

Плужник — майстер художньої деталі, він намагається через вивчення, оголення конкретики буття дістатись до суті речей, хоч і не завжди досягає своєї мети. Світ у його баченні нерідко позбавлений напівтонів, поляризований, поділений на чорне й біле. Плужник вірить, що будується і скоро постане новий, справедливий світ, у якому людина нарешті зможе знайти себе. Поет також несхибно вірить у своє право судити світ, у те, що його сувора правда — остання й остаточна. Йому властиві максималізм і безкомпромісність, тож деякі його твори нагадують гнівні інвективи, що іноді мають свого більш-менш конкретного адресата, але частіше виступають узагальненим оскарженням несправедливого світового порядку.

Плужник у своїх творах часто декларативний і плакатний, причому деякі його поетичні декларації зводяться до рівня крикливих і в чомусь навіть наївних агіток — якби не загальна висока енергетика його вірша, вони були б зовсім невиразні. Однак у багатьох поезіях автора звучить по-справжньому щирий, без екзальтації, біль людини, що перейнялася стражданнями своєї доби. Його герой у вірші «Для вас, історики майбутні...» прагне наголосити на кричущій невідповідності між реальними людськими болями та холодними рядками слів, які не здатні виразити справжнього драматизму епохи.

Твори, що увійшли до збірки «Рання осінь» та невиданої книжки «Рівновага», засвідчують суттєву еволюцію поета. Він відходить від нав'язливої декларативності і плакатності, а його вірші набувають емоційної зваженості, їх образність удосконалюється, ускладнюється. Це виявляється в поезіях «Вчись у природи творчого спокою...» і «Ніч... а човен — як срібний птах!..». Цікавою є також інтимна лірика поета («Річний пісок...»).

Про Плужника можна сказати, що він лише наблизився до свого творчого розквіту. Повністю реалізувати свій творчий потенціал поет не встиг, потрапивши в безжальні жорна репресій.

«Євген Плужник не був "ущербним поетом", як його намагались репрезентувати. Він жадав не абстрактного гуманізму, а гуманізму конкретного, зверненого до кожної людини, яка опинилася у вирі терору і репресій і була безсилою захистити свою честь, гідність, а врешті-решт — життя. Тому поет і відтворював сумніви, нещадно аналізував свій душевний стан і зазирав за презенти щоденної драматичної реальності — а раптом там криється виправдання трагічного роздвоєння ідеалів і жорстокої дійсності.

Перша книжка поезій Євгена Плужника побачила світ 1926 року під назвою "Дні". Друга — через рік ("Рання осінь"). Щирий, самокритичний, поетичний щоденник — образно лаконічне, психологічно містке "анкетування" станів і переживань нещадних щодо вразливої поетової душі, радощів, гріхів і болей навіки. Хвилюючий "день за днем", як плин життя у сумнівах, у надіях і розчаруваннях. Його уява мандрує по світах, "гортає" сторінки людської цивілізації, "зазирає" в космос, але найпотаємніша глибина для поета — глибина його душевних станів і почувань.

Виражальні засоби поетичної мови Євгена Плужника урізноманітнюються, його лексика легка, рухлива, точна, рима свіжа, ловлена на слух, рядок елегантно зупиняється, наче завмирає у високості, щоб вибухнути вражаючим смисловим акцентом. Поет удосконалює поетику образного зіткнення смислових контрастів і антитез, довірливо, акварельно чисто передає психологічні стани, безжально обриває себе на злеті заманливого образного "вицвітання" ефектного узагальнення. Воліє парадоксів, шукає лаконічних засобів пригашення скептичним натяком "спраглої" на образний візерунок колізії вірша — думка щоб була чітко виражена, як філософська теза, органічно народжена в процесі образного мислення».

М. Жулинський

* * *

Для вас, історики майбутні,
Наш біль — рядки холодних слів!
О, золоті далекі будні
Серед родючих вільних нив!

Забудь про вистраждані свята,
Що в них росила землю кров!
Мовчи, мовчи, душе підтята,—
— Агов!

Якийсь дідок нудний напише,—
Війна і робітничий рух...
О, тихше!
— Біль не вщух!

Збірка «Дні», 1926

* * *

Вчись у природи творчого спокою
В дні вересневі. Мудро на землі,
Як від озер, порослих осокою,
Кудись на південь линуть журавлі.

Вір і наслідуй. Учневі негоже
Не шанувати визнаних взірців,
Бо хто ж твоїй науці допоможе
На певний шлях ступити з манівців?

1927

* * *

Ніч... а човен — як срібний птах!..
(Що слова, коли серце повне!)
...Не спіши, не лети по сяйних світах,
Мій малий ненадійний човне!
І над нами, й під нами горять світи...
І внизу, і вгорі глибини...
О, який же прекрасний ти,
Світе єдиний!

1948

* * *

Річний пісок слідок ноги твоєї
І досі ще — для мене! — не заніс.
Тремтить ріка, і хилиться до неї
На тому березі ріденький ліс...

Не заблукають з хуторів лелеки,—
Хіба що вітер хмари нажене...
О друже мій єдиний, а далекий.
Який тут спокій стереже мене!

Немов поклала ти мені на груди
Долоні теплі, і спинилось все:
І почуття, і спогади, і люди,
І мертвий лист, що хвилями несе.

Немов ласкаві вересневі феї
Спинили час,— і всесвіт не тече...
І навіть цей слідок ноги твоєї
Вже не хвилює серця і очей...

Бо я дивлюсь і бачу: все навіки
На цій осінній лагідній землі,
І твій слідок малий — такий великий,
Що я тобі й сказати б не зумів!

1927

?!

Початковий рівень

1. До яких літературних організацій входив Є. Плужник?
2. Пригадайте поетичні збірки Є. Плужника.

Середній рівень

3. Що переживає ліричний герой поезії «Для вас, історики майбутні...»?
4. Що символізує образ човна у вірші «Ніч... а човен — як сріб-ний птах!..»?

Достатній рівень

5. Розкрийте філософський зміст поезії «Вчись у природи творчого спокою...».
6. За допомогою яких художніх засобів досягається поєднання інтимного переживання й філософського роздуму у вірші «Річний пісок...»?

Ліричний герой — носій переживання в ліричному творі (синоніми — ліричне «я», ліричний суб'єкт). Лірика не лише відтворює почуття поета, вона їх трансформує, збагачує, ніби створює заново. Трапляється, що в авторській уяві з'являються навіть такі психологічні ситуації, яких у реальності не існувало. Ліричні переживання можуть пов'язуватись як із самим поетом, так і з іншими, не схожими на нього особами. Лірику, в якій переживання належать особі, що відрізняється від автора, називають рольовою. Однак провідне місце в ліричній творчості посідає поезія не рольова, а автопсихологічна — така, що постала внаслідок прямого самовираження поета. Такій ліриці властива безпосередність саморозкриття автора. Знайомлячись із автопсихологічною поезією, ми одержуємо яскраве й багатогранне уявлення про духовно-біографічний досвід автора, його особисту долю.

ВОЛОДИМИР СВІДЗИНСЬКИЙ

(1885 –1941)

Володимир Юхимович Свідзинський народився 8 жовтня 1885 року в селі Маянів Вінницького повіту на Поділлі в сім'ї священика. Початкову освіту здобув у Тиврівському духовному училищі. Протягом 1899–1904 років навчався в Кам'янець-Подільській духовній семінарії, яку був змушений залишити за станом здоров'я. Після одужання 1908 року вступив на економічний відділ Київських вищих комерційних курсів, які незабаром набули статусу Комерційного інституту. Завершивши повний курс навчання, 1913 року повернувся на Поділля, працював економістом. Згодом Свідзинський переїхав до Львова, а потім — до Кам'янця-Подільського, де пробув до кінця 1925 року. Решту свого життя поет провів у Харкові, працював коректором у журналі «Червоний шлях» (з 1936 року — «Літературний журнал»).

Літературна спадщина Сідзинського відносно невелика. Як поет він заявив про себе в журналі «Українська хата» (1912). Значно пізніше побачила світ його перша книжка «Ліричні поезії» (1922). У наступний період творчості Свідзинського вийшли дві його книжки — «Вересень» (1927) та «Поезії» (1940). Багато сил Свідзинський віддав перекладацькій діяльності.

1941 року Володимир Свідзинський був заарештований, загинув 18 жовтня 1941 року за остаточно не з'ясованих обставин.

«Читаючи Свідзинського, можна піддатися враженню, що ці вірші існуватимуть і без читача: можете їх читати, можете — не читати, їм то чи не байдужісінько — адже вони стали часткою речового, предметного світу. Його поезії — то міра авторського самодовіряння й самоприналежності, інтимні щоденникові записи інтелігента, що свідомо самоізолювався від світу. В системі його поетичного обширу читач виглядає як persona grata. Його віра вречевилась у незрадний, недвозначний природний світ. А світ для Свідзинського не тільки білий, він може існувати і без людей.

Така поезія Свідзинського — то тільки засіб шляхетної герметизації власного духу і водночас — повного його отілеснення. В цій позиції — єдиний його порятунок і надія на вижиття. Замкнутися, щоб зберегтися. Змаліти, щоб не помилитись у власній суті. Стати збоку, щоб не бути співучасником. По малості посполитих рушень духовності він відчув себе сиротою, якому хочеться утекти від оманливості жального, як монгольська стріла, прогресу. <...> Почуття свідомо набутої малості (самовименшення – як самоуточнення)

дало поетові змогу сягнути глибин, доторкнутися корінням екзистенціального дерева; асоціальність допомогла йому віднайти міцні підвалини земної віри; його несучасність і одверта, сказати б, консервативність — порятувала од облуди десятьох туманів сучасної йому ери. <...> Час ніби зупинився. Власне, струмування часу, хай там яке не бурхливе, поета майже не цікавить. Йому хочеться йти до джерел, до глибу, до суті, до першотвору, до сталої певності...

Всюди у Свідзинського цей уповільнений темп вікоти, де під вічним сонцем "стомлено ступає древній віл". Всі вишумування історії пощезають. Всі нашарування сповзають, оголюючи звичне, якому повернено красу наготи й первісності...

З цим звуженим видноколом людині повертається найточніший смисл її існування, коли замість дуже складних, дуже аналітичних понять і забаганок постають невибагливі: небо, вода, земля, хліб, повітря, вогонь, хата. Складність, ніби шашіль, точить нашу душу. Вона спустошує нас. З нею ми втрачаємо цільність індивідуальності, наша духовна суть ніби розбивається на скалки взаємозалежних "я". "Я бачу те, що бачили віки". Це правдивий план поетового бачення».

В. Стус

У РІДНІЙ МОЇЙ СТОРОНІ

У рідній моїй стороні
Не маю я рідного дому,
Ні саду — щоб діяти те,
Що миле й відрадне мені.

Зібрав би я в гарну сім'ю.
Дерева,
і квіти, і скелі,
І плем'я, чий голос — пісні,
Любило б оселю мою.

Я слухав би джеркіт струмка,
Я б міг зупинити в долині
Потік і розводити риб
У круглій водоймі ставка.

Скінчивши спокійні труди,
Я йшов би спочити на берег,
І верби вітали б мене —
Задумані сестри води.

Живу я в чужому дому
На біднім веретищі міста;
Лиш насип я бачу з вікна
Та обрій у вічнім диму.

Два древа стоять у дворі,
Два друга самотніх, два в'язні;
Немає під ними трави,
Не видно їм блиску зорі!

Лиш вітер крилом громовим
Над ними ударить порою,
Пробудить то шум у гіллі,
То мрію у серці моїм.

1939

ТИ УВІЙШЛА НЕЧУТНО, ЯК РУСАЛКА

Ти увійшла нечутно, як русалка,
Обличчя тлінне, спущені повіки,
Вогка земля в одежі. Ти сказала,
Глузливо усміхаючись: — А, морок,
Морока, труд гіркий — живу сховати! —
Я крикнув і збудився. Ніч стояла,
Ніч, повна шуму й древньої скорботи.
І плакав я вночі. Ти так далеко!
Страшна земля в одежі... Так глибоко!
Та сосонка зів'яла чи живе? —
Однаково! Нічим вона не врадить.
Не чуєш ти, засипана, як ніч
Сама в собі перебирає шум:
То покладе його на дід холодний,
То здійме знов на темні верховини.

18 серпня, 1933

?!

Початковий рівень

1. Де народився В. Свідзинський?
2. Назвіть поетичні збірки В. Свідзинського.

Середній рівень

3. Яку роль відіграє природа у вірші «У рідній моїй стороні»?
4. Що наснилося ліричному героєві поезії «Ти увійшла нечутно, як русалка»?

Достатній рівень

5. За допомогою яких художніх прийомів і засобів втілено мотив туги за батьківщиною в поезії «У рідній моїй стороні»?
6. Опишіть емоційні стани ліричного героя твору «Ти увійшла нечутно, як русалка».

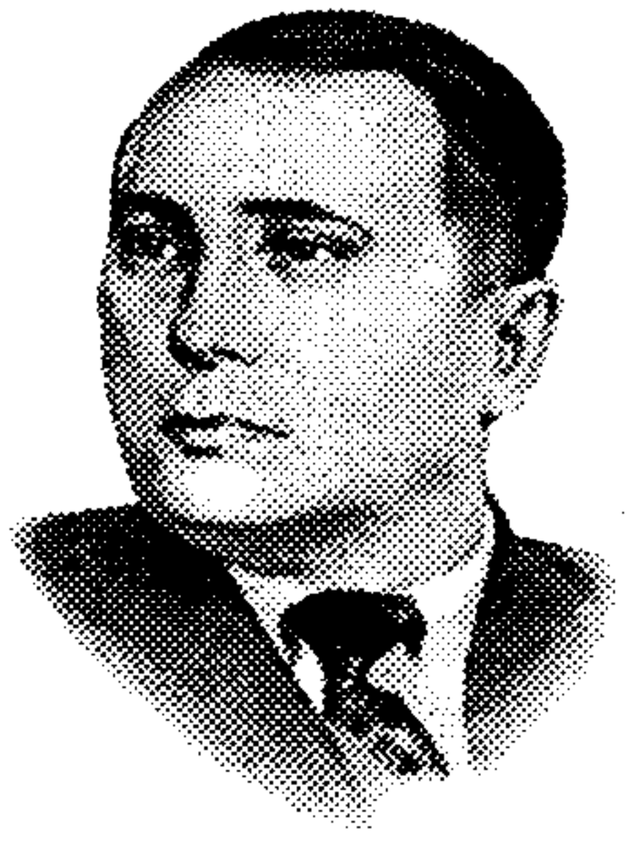

ВОЛОДИМИР СОСЮРА

(1898—1965)

Володимир Миколайович Сосюра народився 6 січня 1898 року на станції Дебальцеве на Донбасі. Дитинство провів у селищі Третя Рота (тепер містечко Верхнє в складі Лисичанська). З одинадцятирічного віку через матеріальні нестатки в родині мусив працювати. Початкову освіту здобував удома, 1911 року вступив до двокласної школи в селищі Третя Рота. Пізніше продовжив навчання в Кам'янській сільськогосподарській школі. Тоді Сосюра захопився літературною творчістю. Суттєві зміни в житті поета сталися в буремні часи революції та громадянської війни. Йому довелося воювати в різних супротивних таборах: у лавах українського війська, у денікінців та червоноармійців. Нарешті 1920 року він визначився остаточно— вступив до комуністичної партії, наступного року демобілізувався, оселився в Харкові. У тодішній столиці України Сосюра спробував здобути вищу освіту, але невдовзі залишив навчання, займався переважно літературними справами. Як і в період громадянської війни, у 20-ті роки він часто міняв табори, входив до різних літературних організацій — «Пролеткульт», «Плуг», «Гарт», ВАПЛІТЕ, ВУСПП.

1921 року побачила світ дебютна збірка Сосюри «Поезії». Того ж року була опублікована його поема «Червона зима», що принесла авторові визнання й успіх. Пізніше вийшли збірки «Червона зима» (1922), «Осінні зорі» (1924), «Місто» (1924), «Сьогодні» (1925), «Золоті шуліки» (1927), «Коли зацвітуть акації» (1928), «Серце» (1931).

Під час масових репресій проти української інтелігенції 1934 року Сосюра був виключений з комуністичної партії, потрапив до психіатричної лікарні. 1936 року його прийняли до Спілки радянських письменників України. 1937 року поет переїхав до Києва, видав збірки «Нові поезії» (1937), «Осінь» (1938), «Люблю» (1939) та великий роман у віршах «Червоногвардієць» (1940). Як відданий комуніст, 1940 року він написав листа Й. Сталіну, після чого був відновлений у комуністичній партії. Під час Другої світової війни Сосюра працював у Москві в українському радіокомітеті та в українському партизанському штабі, був кореспондентом фронтової газети. У воєнний період поетом були написані твори, що увійшли до збірок «В годину гніву» (1942) та «Під гул кривавий» (1942).

1951 року Сосюру звинуватили в буржуазному націоналізмі за вірш «Любіть Україну», який був написаний ще під час війни, в 1944 році. Через це його твори перестали друкувати. Він зміг повернутися в літературу

лише 1953 року, коли помер радянський диктатор Й. Сталін. Тоді вийшли нові книжки поета — «За мир» (1953), «На струнах серця» (1955), «Солов'їні далі» (1957), «Близька далина» (1960), «Осінні мелодії» (1964) та ін. У цей період Сосюра закінчив також розпочату ще в 1926—1929 роках поему «Мазепа» (1959—1960), створив поему «Розстріляне безсмертя» (1960), присвячену українським митцям 1920-х років. Усього його творча спадщина налічує близько шістдесяти поетичних збірок, десятки поем, а також автобіографічний прозовий твір «Третя рота».

Помер Володимир Сосюра 8 січня 1965 року в Києві.

Володимир Сосюра — типовий пролетарський поет. Його дитинство минуло в робітничому середовищі, там він сформувався психологічно й особистісно. Доброї освіти Сосюра не здобув, так само не пройшов якісної літературної школи. Навіть його колега по перу, теж поет пролетарського штибу Є. Плужник, коли натрапляв на погану поезію, полюбляв говорити: «Дрянь, конечно, стишки. Но все же лучше, чем у Сосюры». Звичайно, така оцінка не може вважатися цілком об'єктивною. Взагалі до оцінки творчості поета слід підходити більш виважено, зокрема враховувати, що з усього великого поетичного доробку Сосюри певна, хоч і незначна частина таки пройшла перевірку часом і може зацікавити сучасного читача.

Головні ознаки поезії Сосюри періоду 20-х рр. — простота та емоційна безпосередність. Тут не можна говорити, скажімо, про простоту, що властива творчості М. Рильського, або ж емоційність П. Тичини, – сучасників Сосюри. Простота М. Рильського — продумана і, сказати б, філософська. Це простота освіченої й висококультурної людини, яка уникає переускладнення й пози, щоб передати справжню сутність речей. Емоційність П. Тичини — емоційність людини з добрим мистецьким смаком, без вульгарності й примітивізму. На відміну від своїх відомих сучасників, Сосюра у своїй простоті й емоційності в чомусь нагадує народного співця, який безпосередньо відтворює побачене, перебуваючи при тому під прямим впливом поширених стереотипів. Однак, на відміну від фольклорного співця, за яким стоїть багатовікова мистецька традиція народної культури, Сосюра орієнтується на стереотипи та поверхову культуру робітничого селища, звідки він сам походить. Поет зорієнтований на пролетарську масу, неграмотну або напівграмотну, що з величезним ентузіазмом та енергією прагне будувати нове життя, однак не бачить добре шляху в майбутнє і не уявляє чітко того майбутнього. Саме тому Сосюрі вдається дуже добре передати атмосферу стихійного руху, емоційної ейфорії, «ліричне» тло доби, однак йому важко даються навіть найменші узагальнення.

Сосюра — справжній патріот. І хоч патріотизм — почуття складне й передати його в словесному виразі Сосюрі непросто, він усе ж уміє відтворити щиру емоцію в поезії «Як я люблю тебе, мій краю вугляний...», де освідчується в любові до Донбасу — своєї малої батьківщини. Так само щиро, незважаючи на декларативність і дидактизм, звучить патріотична нота у відомій Сосюриній поезії «Любіть Україну». Сосюра як поет досягає більшого в темі кохання. Він, «поет робітничої рані», у творах «Так ніхто не кохав...», «Марія», «Васильки» та ін. малює, можливо, дещо патетичного, однак дуже привабливого у своїх щирих емоційних сплесках ліричного героя.

«Після самогубства Миколи Хвильового в українській підсовєцькій літературі найцікавішою людською постаттю лишився, безперечно, Володимир Сосюра. Підкреслюємо — "людською постаттю", бо як поет-майстер Сосюра, звичайно, не належить до особливо цікавих українських підсовєцьких поетів, багато в чому уступаючи таким майстрам, як Бажан, Рильський і, навіть, розтичинений Тичина...

Два Сосюри — українець і комуніст — живуть в одному Сосюрі-поеті поруч, але зовсім окремим життям... Сосюра-комуніст має в своєму володінні виключно сферу свідомості, розумового сприйняття дійсності, в той час, коли Сосюра-українець неподільно панує в сфері почуття, так би мовити — "сердечного" сприйняття всього... Хай у той же самий час обидва Сосюри цілковито щирі, бо взагалі щирий Сосюра — поет і людина. І зовсім ясно, що совєцька влада не має жодних підстав серйозно обвинувачувати Сосюру в зраді їй, бо ж зовсім ясно, що своєю свідомістю він належить їй. А що серцем він українець, то це ж не його провина, а його... нещастя. Інша справа, що в сфері серця він більше на своєму місці, ніж в сфері розуму, але це знову ж таки не його провина, а його нещастя, як поета з покликання».

В. Гришко

* * *

Так ніхто не кохав. Через тисячі літ
лиш приходить подібне кохання.
В день такий розцвітає весна на землі
і земля убирається зрання...

Дише тихо і легко в синяву вона,
простягає до зір свої руки...
В день такий на землі розцвітає весна
і тремтить од солодкої муки...

В'яне серце моє од щасливих очей,
що горять в тумані наді мною...
Розливається кров і по жилах тече,
ніби пахне вона лободою...

Гей ви, зорі ясні!.. Тихий місяцю мій!..
Де ви бачили більше кохання?
Я для неї зірву Оріон золотий,
я — поет робітничої рані...

Так ніхто не кохав. Через тисячі літ
лиш приходить подібне кохання.
В день такий розцвітає весна на землі,
і земля убирається зрання...

Дише тихо і легко в синяву вона,
простягає до зір свої руки...
В день такий на землі розцвітає весна
і тремтить од солодкої муки...

1922

ДВА ВОЛОДЬКИ

(Уривок)

Вісім весен і зим,
вісім осен і літ,
то тривога, то гніт,
люті чорної дим
налітали круками на мене,
рвали образів листя зелене,
потрясали кістки
ці безумні круки,
і за те, що з собою на герці
я виснажував марно всі сили
не первий,
рвали нерви
і жили,
і серце...
Скільки раз я хотів,
за нестриманий гнів
і за дум чорні лебеді й круки,
взяти мавзера темного в руки
(щоб на дворі летіли сніжинки,
коли небо сліпе і рябе),—
і поставить себе
до
стін-
ки.
І не раз я ставав,
але тільки-но брав,
тільки брав я до жуті солодкого мавза,—
чорна павза
вибухала вогнем, як пожар:
«От чудак!
Це не так.

Я ж
к о м у н а р!»
Довго, довго я був із собою в бою...
Обсипалось і знов зеленіло в гаю,
пролітали хвилини, як роки...
Рвали душу мою
два Володьки в бою;
і обидва, як я, карооκі,
і в обох ще незнаний, невиданий хист,—
рвали душу мою
комунар
і червоний фашист[1].

День 26.V — 3.VI.1930.
Харків

* * *

Білі акації будуть цвісти,
в місячні ночі жагучі,
промінь морями залле золотий
річку і верби, і кручі...

Будем іти ми з тобою тоді
в ніжному вітрі до рання.
вип'ю я очі твої молоді,
повні туману кохання...

Солодко плачуть в садах солов'ї,
так, як і завжди, незмінно...
В тебе і губи, і брови твої,
як у моєї Вкраїни...

Ось вона йде у вінку, як весна.
Стиснулось серце до крику...
В ньому злилися і ти і Вона
в образ єдиний навіки.

---

1 Інший варіант цих рядків «... комунар і націоналіст».

ЛЮБЛЮ

Я люблю тебе, друже, за те,
що в очах твоїх море синіє,
що в очах твоїх сонце цвіте,
мою душу і пестить і гріє.

За волосся твоє золоте,
за чоло молоде і одкрите.
Я люблю тебе, друже, за те,
що не можна тебе не любити.

16. XII. 1938

?!

Початковий рівень

1. Де народився В. Сосюра?
2. До яких літературних організацій входив поет?

Середній рівень

3. Який стан переживає ліричний герой твору «Так ніхто не кохав...»?
4. Які дві основні теми поєдналися в поезії «Білі акації будуть цвісти...»?

Достатній рівень

5. Поясніть значення назви поезії «Два Володьки». Чи є в цьому творі автобіографічні елементи?
6. Схарактеризуйте ідейний зміст твору «Люблю».

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

(1893—1933)

Микола Хвильовий (справжнє прізвище Фітільов) народився 13 грудня 1893 року в селі Тростянець на Харківщині (тепер місто Сумської області) в сім'ї сільських учителів. 1904 чи 1905 року мати майбутнього письменника розійшлася з чоловіком і, забравши дітей, переїхала на хутір Зубівка до сестри, яка була одружена з поміщиком М. Смаковським. Незабаром вона одержала посаду вчительки на Богодухівщині, а через деякий час — місце вчительки на хуторі Дем'янівка поблизу Диканьки. Так Микола Фітільов з 11 чи 12 років виростав без батька.

Микола Фітільов закінчив Краснокутську вищепочаткову школу та вступив до Богодухівської гімназії, з якої був виключений у п'ятому класі. Із 1911 року він працював писарем у волосній управі, багато часу віддавав самоосвіті. 1916 року екстерном склав гімназійні іспити й отримав диплом про середню освіту. Того ж року він потрапив до війська, брав участь у бойових діях під час Першої світової війни.

1917 року Фітільов повернувся до Дем'янівки, а на початку 1918 року оселився в місті Богодухові на Харківщині, де працював у волосній управі. Події громадянської війни не оминули майбутнього письменника. Влітку 1918 року він брав активну участь в організації повстанського загону, який згодом приєднався до Червоної армії. 1919 року Фітільов остаточно визначився у своїх політичних симпатіях і вступив до комуністичної партії України (КП(б)У).

Навесні 1921 року письменник приїхав до Харкова, тодішньої столиці України. Там він зблизився з пролетарськими письменниками, які об'єдналися навколо редагованої відомим українським політиком і поетом В. Елланом-Блакитним газети «Вісті ВУЦВК». Уже влітку 1921 року окремим виданням вийшла поема Хвильового «В електричний вік», а в листопаді того ж року — збірник «Жовтень». Замість передмови до збірника був поданий «Наш універсал до робітництва і пролетарських митців українських» за підписом М. Хвильового, В. Сосюри та М. Йогансена, що на той час став своєрідним маніфестом української пролетарської літератури.

З початку 20-х років літературна популярність Хвильового починає зростати стрімкими темпами. Його твори постійно друкуються в періодичній пресі. Окремими виданнями виходять збірки його поезій «Молодість» (1921) та «Досвітні симфонії» (1922). Тоді ж письменник виступає з прозовими творами. Вони спочатку з'являються в періодичних виданнях, неза-

баром виходить збірка новел Хвильового «Сині етюди» (1923). Поява цієї збірки стала важливою подією в історії української прози.

Новий етап у творчості Хвильового розпочався з 1925 року, коли за його ініціативою було засноване літературно-мистецьке угруповання ВАПЛІТЕ («Вільна академія пролетарської літератури»). Ця організація об'єднала найбільш відомих українських радянських письменників, які на той час жили в Харкові, — П. Тичину, Ю. Яновського, М. Куліша, А. Любченка, М. Бажана, О. Довженка, М. Йогансена, О. Слісаренка, Ю. Смолича, П. Панча та ін. У період ВАПЛІТЕ Хвильовий написав такі відомі твори, як «Мати», «Арабески», «Повість про санаторійну зону», «Сентиментальна історія», «Із Вариної біографії», «Іван Іванович».

У цей же час Хвильовий своїми статтями розпочав тривалу й гостру літературну дискусію (1925–1928 рр.), яка тією чи іншою мірою захопила значну частину української гуманітарної інтелігенції, людей науки, культури й мистецтва. Протягом 1925–1926 років Хвильовим були написані памфлети, об'єднані в цикли «Камо грядеши?», «Думки проти течії», «Апологети писаризму», «Україна чи Малоросія?» (останній не був опублікований). У цих памфлетах Хвильовий виступив проти примітивізму та епігонства деяких радянських письменників та закликав орієнтуватися на найкращі зразки західноєвропейського мистецтва. Від обговорення шляхів розвитку української літератури дискусія поступово перейшла в політичну площину. В дискусію втрутилась владна верхівка та особисто комуністичний диктатор Й. Сталін, який виступив з листом «Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У» від 26.04.1926 року, де піддав критиці погляди комуніста М. Хвильового. У червні 1926 року пленум ЦК КП(б)У засудив позицію М. Хвильового. Після жорсткої кампанії критики, спрямованої проти Хвильового та його прибічників, ВАПЛІТЕ припинила своє існування. Від Хвильового вимагали визнати помилковість власних поглядів, і вже 1926 року він написав першого покаянного листа, в якому засудив «хвильовізм».

Наприкінці 1929 року за активної участі Хвильового було створено нову літературну організацію «Пролітфронт», однак і вона на початку 1931 року була розпущена. Пізніше більшість радянських письменників увійшла до контрольованої владою офіційної Спілки радянських письменників.

Голодомор 1932–1933 років справив гнітюче враження на Хвильового. 1933 року він побував на Полтавщині й на власні очі переконався в наслідках діяльності комуністичного режиму. Набирали оберти масові репресії проти української інтелігенції. У травні 1933 року був заарештований приятель Хвильового письменник М. Яловий. Очевидно, саме тоді Хвильовий прийняв фатальне для себе рішення. 13 травня 1933 року він запросив до себе друзів — письменників М. Куліша, О. Досвітнього, Г. Епіка, М. Йогансена, І. Дніпровського, І. Сенченка. Під час вечірки Хвильовий вийшов в іншу кімнату й вистрілив собі в голову.

Одним із найбільш відомих творів М. Хвильового є новела «Я (Романтика)». Назва твору віддзеркалює загальну авторську настанову на виділення гіпертрофованого «я» центрального персонажа. Сюжетна складова відходить на другий план, натомість увага зосереджується на змалюванні розколотої особистості людини. Дійсність у новелі подається через внутрішній світ

персонажа — активного учасника буремних революційних подій, що ставлять особистість на межу найвищого психологічного напруження. Відповідно цим умотивовується уривчастість викладу та певна хаотичність думок та емоційних станів. Новела Хвильового не випадково має присвяту «Цвітові яблуні». Таку назву — «Цвіт яблуні» — дав одній зі своїх новел М. Коцюбинський і побудував її на основі драматичних переживань головного героя. Хвильовий таким чином прагнув підкреслити прикмети власної манери, теж великою мірою заснованої на відображенні внутрішніх переживань персонажа. У творі Хвильового парадоксально поєдналися дійсність і марення; персонажі новели майже гротескові, а їх реакції підкреслено імпульсивні, нерідко ірраціональні. Важливу роль відіграє образ матері головного героя, який постійно тяжіє до узагальнено-філософського виразу. Автор уже на початку твору виділяє важливі моменти: із далекої далі манить «загірна комуна» — нечіткий і невизначений ідеал, до якого прагне герой, гут же з'являється образ Марії та згадується мати — «наївність, тиха жура і добрість безмежна». Майбутнє потребує жертв — звідси «лампада фанатизму».

У новелі «Я (Романтика)» виявився експресіоністський погляд на світ як кризу й катастрофу. Твір спрямовує увагу читача до філософської суперечності між прагненням людини до ідеалу і тією ціною, яку доводиться платити за цей ідеал. Герой переконаний, що творить новий, прекрасний, ідеальний світ «загірної комуни», однак у прагненні до абстрактної ідеальної людини майбутнього знищуються конкретні живі люди сьогодення. Було б великим спрощенням означати головного героя новели Хвильового як звичайнісінького вбивцю. Тут дуже важливо врахувати мотиви його вчинків: він убиває не тому, що є «природженим» убивцею, а заради вищої мети. Він убиває живих людей заради абстрактної людини майбутнього. Не випадково він поставлений письменником у ситуацію випробування й вибору: мати, жива реальна людина, чи так схожа на неї далека Марія «загірної комуни». «Моя мати, — промовляє герой твору, — втілений прообраз тієї надзвичайної Марії, що стоїть на гранях невідомих віків».

Твір Хвильового не слід зводити до конкретного повчання, сприймаючи авторську позицію як вузько дидактичну. Автор не збирався повчати, а лише намагався *виразити* суперечності свого часу: у надлюдській гонитві за ідеальним світом було забуто про звичайну живу людину — у цьому полягає основна суперечність епохи, якій належав письменник.

«Хвильовий любив запах слова, вживаючи його улюбленого окреслення, безумно. Він заплітав слова в арабески й візерунки, розгортав їх у жалібні процесії і шикував у танечні групи. Часом йому не вистачало українських слів, він хотів більших контрастів і п'янкіших букетів запахів — він удавався до французьких і російських слів. Мовознавці-пуристи сердилися на нього. Бідні мовознавці. Хвильовий любив запах слів, бо слова були для нього не ширмою від життя і не відбиткою життя, як учить офіційна марксистська філософія. Вони були для нього частиною життя...

Хвильовий і його коло були оптимістами в тому сенсі, що вони безумно любили слово, життя й людину. Вони були песимістами в тому сенсі, що, бачивши трагізм і приреченість життя, вони не зрікалися його, не складали рук.

Вони були песимістами в тому, що вони не робили собі ілюзій, що, мовляв, колись, коли ми оте і те збудуємо, всі стануть щасливі і життя перестане бути трагічним. Так хто ж вони, зрештою, були — оптиміст чи песиміст?

Я сказав би, у відповідь на поставлене запитання, що вони були людьми. Що кожний з них був людиною. Втім, ці слова вже сказані з іншого приводу. Вони належать Шекспірові...»

Ю. Шерех

Я (РОМАНТИКА)

Новела

«ЦВІТОВІ ЯБЛУНІ»[1]

З далекого туману, з тихих озер загірної комуни шелестить шелест: то йде Марія. Я виходжу на безграннi поля. Проходжу перевали і там, де жевріють кургани, похиляюсь на самотню пустельну скелю. Я дивлюся в даль.— Тоді дума за думою, як амазонянки[2], джигітують навколо мене. Тоді все пропадає... Таємні вершники летять, ритмічно похитуючись, до отрогів, і гасне день; біжить у могилах дорога, а за нею — мовчазний степ... Я одкидаю вії і згадую... воістину моя мати — втілений прообраз тієї надзвичайної Марії, що стоїть на гранях невідомих віків. Моя мати — наївність, тиха жура і добрість безмежна. (Це я добре пам'ятаю!) І мій неможливий біль, і моя незносна мука тепліють у лампаді фанатизму перед цим прекрасним печальним образом.

. . . . . .

Мати каже, що я (її м'ятежний син) зовсім замучив себе... Тоді я беру її милу голову з нальотом сріблястої сивини і тихо кладу на свої груди... За вікном ішли росяні ранки і падали перламутри. Проходили неможливі дні. В далі з темного лісу брели подорожники й біля синьої криниці, де розлетілись дороги, де розбійний хрест, зупинялись. То — молоде загір'я.

— Але минають ночі, шелестять вечори біля тополь, тополі відходять у шосейну безвість, а за ними — літа, роки і моя буйна юність. Тоді дні перед грозою. Там, за отрогами сизого бору, спалахують блискавиці і накипають, і піняться гори. Важкий душний грім ніяк не

---

1 «Цвітові яблуні» — присвята-асоціація з новелою М. Коцюбинського «Цвіт яблуні» (1902).

2 Амазонянки (амазонки) — у грецькій міфології — войовничий народ у Малій Азії та на узбережжі Азовського моря, що складався лише з жінок.

прорветься з Індії, зі сходу. І томиться природа в передгроззі. А втім, за хмарним накипом чути й інший гул — ...глуха канонада. Насуваються дві грози.

— Тривога! — Мати каже, що вона поливала сьогодні м'яту, і м'ята вмирає в тузі. Мати каже: «Надходить гроза!» І я бачу: в її очах стоять дві хрустальні росинки.

І

Атака за атакою. Шалено напирають ворожі полки. Тоді наша кавалерія з флангу, і йдуть фаланги інсургентів у контратаку, а гроза росте, і мої мислі — до неможливості натягнутий дріт.

День і ніч я пропадаю в «чека».

Помешкання наше — фантастичний палац: це будинок розстріляного шляхтича. Химерні портьєри, древні візерунки, портрети княжої фамілії. Все це дивиться на мене з усіх кінців мойого випадкового кабінету.

Десь апарат військового телефону тягне свою печальну тривожну мелодію, що нагадує дальній вокзальний ріжок.

На розкішній канапі сидить, підклавши під себе ноги, озброєний татарин і монотонно наспівує азіатське: «ала-ла-ла».

Я дивлюсь на портрети: князь хмурить брови, княгиня — надменна зневага, княжата — в темряві столітніх дубів.

І в цій надзвичайній суворості я відчуваю весь древній світ, усю безсилу грандіозність і красу третьої молодості минулих шляхетних літ.

Це чіткий перламутр на бенкеті дикої голодної країни.

І я, зовсім чужа людина, бандит — за одною термінологією, інсургент — за другою, я просто і ясно дивлюсь на ці портрети і в моїй душі нема й не буде гніву. І це зрозуміло:

— я — чекіст, але я і людина.

Темної ночі, коли за вікном проходять міські вечори (маєток злетів на гору й царить над містом), коли сині димки здіймаються над цегельнею, й обиватслі, як миші,— за підворіття, у канареєчний закомок, темної ночі в моєму надзвичайному кабінеті збираються мої товариші. Це новий синедріон, це чорний трибунал комуни.

Тоді з кожного закутка дивиться справжня й воістину жахлива смерть. Обиватель:

— Тут засідає садизм!

Я:

— ...(мовчу).

На міській башті за перевалом тривожно дзвенить мідь. То б'є годинник. З темного степу доноситься глуха канонада.

Мої товариші сидять за широким столом, що з чорного дерева. Тиша. Тільки дальній вокзальний ріжок телефонного апарату знов тягне свою печальну, тривожну мелодію. Зрідка за вікном проходять інсургенти.

Моїх товаришів легко пізнати:

доктор Тагабат,

Андрюша,

третій — дегенерат (вірний вартовий на чатах).

Чорний трибунал у повному складі.

Я:

— Увага! На порядку денному діло крамаря ікс!

З дальніх покоїв виходять льокаї і також, як і перед князями, схиляються, чітко дивляться на новий синедріон[1] і ставлять на стіл чай. Потім нечутно зникають по оксамиту килимів у лабіринтах високих кімнат.

Канделябр на дві свічі тускло горить. Світлу несила досягти навіть чверті кабінету. У височині ледве манячить жирандоля. В городі — тьма. І тут — тьма: електричну станцію зірвано.

Доктор Тагабат розвалився на широкій канапі вдалі від канделябра, і я бачу тільки білу лисину й надто високий лоб. За ним іще далі в тьму — вірний вартовий із дегенеративною будівлею черепа. Мені видно лише його трохи безумні очі, але я знаю:

— у дегенерата — низенький лоб, чорна копа розкуйовдженого волосся й приплюснутий ніс. Мені він завше нагадує каторжника, і я думаю, що він не раз мусив стояти у відділі кримінальної хроніки.

Андрюша сидить праворуч мене з розгубленим обличчям і зрідка тривожно поглядає на доктора. Я знаю, в чому справа.

Андрюшу, мого бідного Андрюшу, призначив цей неможливий ревком сюди, в «чека», проти його кволої волі. І Андрюша, цей невеселий комунар, коли треба енергійно розписатись під темною постановою —

— «розстрілять»,

завше мнеться, завше розписується так:
не ім'я і прізвище на суворому життьовому
документі ставить, а зовсім незрозумілий,
зовсім химерний, як хетейський[2] ієрогліф,
хвостик.

---

[1] Синедріон — рада старійшин, вищий державний орган з політичними і судовими функціями в древній Іудеї. Тут — рада, вищий орган.

[2] Хетейський ієрогліф — письмена хетських племен у Малій Азії, які утворили в першій половині II тисячоліття до н. е. державу з високою культурою.

Я:

— Діло все. Докторе Тагабате, як ви гадаєте?

Доктор (динамічно):

— Розстрілять!

Андрюша трохи перелякано дивиться на Тагабата й мнеться. Нарешті, тремтячим і непевним голосом, каже:

— Я з вами, докторе, не згодний.

— Ви зі мною не згодні? — і грохіт хриплого реготу покотився в темні княжі покої.

Я цього реготу чекав. Так завше було. Але й на цей раз здригаюсь і мені здається, що я йду в холодну трясовину. Прудкість моєї мислі доходить кульмінацій.

І в той же момент раптом переді мною підводиться образ моєї матері...

— ...«Розстрілять»???

І мати тихо, зажурно дивиться на мене.

...Знову на далекій міській башті за перевалом дзвенить мідь: то б'є годинник. Північна тьма. В шляхетний дім ледве доноситься глуха канонада. Передають у телефон: наші пішли в контратаку. За портьєрою в скляних дверях стоїть заграва: то за дальніми кучугурами горять села, горять степи й виють на пожар собаки по закутках міських підворіть. В городі тиша й мовчазний передзвін серць.

...Доктор Тагабат нажав кнопку.

Тоді льокай приносить на підносі старі вина. Потім льокай іде, і тануть його кроки, віддаляються по леопардових міхах.

Я дивлюсь на канделябр, але мій погляд мимоволі скрадається туди, де сидить доктор Тагабат і вартовий. В їхніх руках пляшки з вином, і вони його п'ють пожадливо, хижо.

Я думаю «так треба».

Але Андрюша нервово переходить із місця на місце і все поривається щось сказати. Я знаю, що він думає: він хоче сказати, що так нечесно, що так комунари не роблять, що це — вакханалія і т. д., і т. п.

Ах, який він чудний, цей комунар Андрюша!

Але, коли доктор Тагабат кинув на оксамитовий килим порожню пляшку й чітко написав своє прізвище під постановою —

— «розстрілять»,—

мене раптово взяла розпука. Цей доктор із широким лобом і білою лисиною, з холодним розумом і з каменем замість серця,— це ж він і мій безвихідний хазяїн, мій звірячий інстинкт. І я, главковерх чорного трибуналу комуни,— нікчема в його руках, яка віддалася на волю хижої стихії.

«Але який вихід?»

— Який вихід?? — І я не бачив виходу.

Тоді проноситься переді мною темна історія цивілізації, і бредуть народи, і віки, і сам час...

— Але я не бачив виходу!

Воістину правда була за доктором Тагабатом.

...Андрюша поспішно робив свій хвостик під постановою, а дегенерат, смакуючи, вдивлявся в літери.

Я подумав: «коли доктор — злий геній, зла моя воля, тоді дегенерат є палач із гільйотини».

Але я подумав:

— Ах, яка нісенітниця! Хіба він палач? Це ж йому, цьому вартовому чорного трибуналу комуни, в моменти великого напруження я складав гімни.

І тоді відходила, удалялась од мене моя мати — прообраз загірної Марії, і застигала у тьмі, чекаючи.

...Свічі танули.

Суворі постаті князя й княгині пропадали в синім тумані цигаркового диму.

...До розстрілу присуджено,

— шість!

Досить! На цю ніч досить!

Татарин знову тягне своє азіатське: «ала-ла-ла». Я дивлюся на портьєру, на загграву в скляних дверях.— Андрюша вже зник. Тагабат і вартовий п'ють старі вина. Я перекидаю через плече маузер і виходжу з княжого дому. Я йду по пустельних мовчазних вулицях обложеного міста.

Город мертвий. Обивателі знають, що нас за три-чотири дні не буде, що даремні наші контратаки: скоро зариплять наші тачанки в далекий сіверкий край. Город причаївся. Тьма.

Темним волохатим силуетом стоїть на сході княжий маєток, тепер — чорний трибунал комуни.

Я повертаюсь і дивлюся туди, і тоді раптом згадую, що шість на моїй совісті.

...Шість на моїй совісті?

Ні, це неправда. Шість сотень,
шість тисяч, шість мільйонів —
тьма на моїй совісті!!!

— Тьма?

І я здавлюю голову.

...Але знову переді мною проноситься темна історія цивілізації, і бредуть народи, і віки, і сам час...

Тоді я, знеможений, похиляюсь на паркан, становлюся на коліна й жагуче благословляю той момент, коли я зустрівся з доктором

Тагабатом і вартовим із дегенеративною будівлею черепа. Потім повертаюсь і молитовно дивлюся на східяний волохатий силует.

...Я гублюсь у переулках. І нарешті виходжу до самотнього домика, де живе моя мати. У дворі пахне м'ятою. За сараєм палаххотять блискавиці й чути гуркіт задушеного грому.

Тьма!

Я йду в кімнату, знімаю маузера й запалюю свічу.

...— Ти спиш?

Але мати не спала.

Вона підходить до мене, бере моє стомлене обличчя в свої сухі старечі долоні й схиляє свою голову на мої груди. Вона знову каже, що я, її м'ятежний син, зовсім замучив себе.

І я чую на своїх руках її хрустальні росинки.

Я:

— Ах, як я втомився, мамо!

Вона підводить мене до свічі й дивиться на моє зморене обличчя.

Потім становиться біля тусклої лампади й зажурено дивиться на образ Марії.— Я знаю: моя мати і завтра піде в монастир: їй незносні наші тривоги й хиже навколо.

Але тут же, дійшовши до ліжка, здригнув:

— Хиже навколо? Хіба мати сміє думати так? Так думають тільки версальці[1]!

І тоді, збентежений, запевняю себе, що це неправда, що ніякої матері нема переді мною, що це на більше, як фантом.

— Фантом? — знову здригнув я.

Ні, с а м е ц е — неправда! Тут, у тихій кімнаті, моя мати не фантом, а частина мого власного з л о ч и н н о г о «я», якому я даю волю. Тут, у глухому закутку, на краю города, я ховаю від гільйотини один кінець своєї душі.

І тоді в тваринним екстазі я заплющую очі і, як самець напровесні, захлинаюсь і шепочу.

— Кому потрібно знати деталі моїх переживань? Я справжній комунар. Хто посміє сказати інакше? Невже я не маю права відпочити одну хвилину?

Тускло горить лампада перед образом Марії. Перед лампадою, як різьблення, стоїть моя зажурна мати. Але я вже нічого не думаю. Мою голову гладить тихий голубий сон.

---

[1] В е р с а л ь ц і — тут у значенні контрреволюціонери, за аналогією до зосереджених у Версалі контрреволюційних військ на чолі з А. Тьєром і М. Мак-Могоном для боротьби проти Паризької комуни 1871 р.

II

...Наші назад: з позиції на позицію: на фронті – паніка, в тилу — паніка. Мій батальйон напоготові. За два дні я й сам кинувсь у гарматний гул. Мій батальйон на підбір: це юні фанатики комуни.

Але зараз я не менше потрібний тут. Я знаю, що таке тил, коли ворог під стінами города. Ці мутні чутки ширяться з кожним днем і, як змії, розповзлись по вулицях. Ці чутки мутять уже гарнізонні роти.

Мені доносять:

— Ідуть глухі нарікання.

— Може спалахнути бунт.

Так! Так! Я знаю: може спалахнути бунт, і мої вірні агенти ширяють по заулках, і вже нікуди вміщати цей винний і майже невинний обивательський хлам.

...А канонада все ближче й ближче. Частіш гінці з фронту. Хмарами збирається пил і стоїть над городом, покриваючи мутне вогняне сонце. Зрідка палахкотять блискавиці. Тягнуться обози, кричать тривожно паровики, проносяться кавалеристи.

Тільки біля чорного трибуналу комуни стоїть гнітюча мовчазність.

Так:

будуть сотні розстрілів, і я остаточно збиваюся з ніг!

Так:

вже чують версальці, як у гулкій і мертвій тиші княжого маєтку над городом спалахують чіткі й короткі постріли; версальці знають:

— Штаб Духоніна[1]!

...А ранки цвітуть перламутром і падають вранішні зорі в туман дальнього бору.

...А глуха канонада росте.

Росте передгроззя: скоро буде гроза.

.....

...Я входжу в княжий маєток.

Доктор Тагабат й вартовий п'ють вино. Андрюша похмурий сидить у кутку. Потім Андрюша підходить до мене й наївно печально каже:

— Слухай, друже! Одпусти мене!

Я:

— Куди?

---

[1] Штаб Духоніна — мається на увазі начальник штабу і головнокомандуючий російської армії, який не визнав Жовтневої революції і на початку грудня 1917 р. за наказом М. Криленка був розстріляний у Могилеві. Звідси й походження евфемізму — «відправити в штаб Духоніна», тобто розстріляти.

Андрюша:

— На фронт. Я більше не можу тут.

Ага! Він більше не може! І в мені раптом спалахнула злість. Нарешті прорвалось. Я довго стримував себе.— Він хоче на фронт? Він хоче подалі від цього чорного брудного діла? Він хоче витерти руки й бути невинним, як голуб? Він мені віддає «своє право» купатися в калюжах крові?

Тоді я кричу:

— Ви забуваєтесь! Чуєте?.. Коли ви ще раз скажете про це, я вас негайно розстріляю.

Доктор Тагабат динамічно:

— Так його! так його! — і покотив регіт по пустельних лабіринтах княжих кімнат.— Так його! так його!

Андрюша знітився, зблід і вийшов із кабінету.

Доктор сказав:

— Точка! Я відпочину! Працюй ще ти!

Я:

— Хто на черзі?

— Діло № 282.

Я:

— Ведіть.

Вартовий мовчки, мов автомат, вийшов із кімнати.

(Так, це був незамінимий вартовий: не тільки Андрюша — і ми грішили: я й доктор. Ми часто ухилялися доглядати розстріли. Але він, цей дегенерат, завше був солдатом революції, і тільки тоді йшов із поля, коли танули димки й закопували розстріляних.)

...Портьєра роздвинулась, і в кабінет увійшло двоє: женщина в траурі й мужчина в пенсне. Вони були остаточно налякані обстановкою: аристократична розкіш, княжі портрети й розгардіяш — порожні пляшки, револьвери й синій цигарковий дим.

Я:

— Ваша фамілія?

Зет!

— Ваша фамілія?

— Ігрек!

Мужчина зібрав тонкі зблідлі губи і впав у безпардонно плаксивий тон: він просив милості. Женщина втирала платком очі.

Я:

— Де вас забрали?

— Там-то!

— За що вас забрали?

— За те-то!

Ага, у вас було зібрання! Які можуть бути зібрання в такий тривожний час уночі на приватній квартирі?

Ага, ви теософи[1]! Шукаєте правди!.. Нової? Так! Так!.. Хто ж це?.. Христос?.. Ні?.. Інший спаситель світу?.. Так! Так! Вас не задовольняє ні Конфуцій[2], ні Лаотсе[3], ні Будда[4], ні Магомет[5], ні сам чорт!.. Ага, розумію: треба заповнити порожнє місце...

Я:

— Так по-вашому, значить, назрів час приходу нового Месії[6]?

Мужчина й женщина:

— Так!

Я:

— Ви гадаєте, що цей психологічний кризис треба спостерігати і в Європі, і в Азії, і по всіх частинах світу?

Мужчина й женщина:

— Так!

Я:

— Так якого ж ви чорта, мать вашу перетак, не зробите цього Месію з «чека»?

Женщина заплакала. Мужчина ще більше зблід. Суворі портрети князя й княгині похмуро дивились із стін. Доносилась канонада й тривожні гудки з вокзалу. Ворожий панцерник насідає на наші станції — передають у телефон. З города долітає гамір: грохотали по мостовій тачанки.

...Мужчина впав на коліна й просив милості. Я з силою штовхнув його ногою — і він розкинувся горілиць.

Женщина приложила траур до скроні і в розпуці похилилася на стіл.

Женщина сказала глухо й мертво:

— Слухайте, я мати трьох дітей!..

Я:

— Розстрілять!

---

[1] Теософи — прихильники теософії, релігійно-філософського вчення про можливість «безпосереднього осягнення бога» за допомогою містичної інтуїції та одкровення, безпосередніх контактів із потойбічними силами. Засновницею сучасної теософії вважають російську письменницю О. П. Блаватську, за ініціативою якої 1875 р. у Нью-Йорку було організовано теософське товариство.

[2] Конфуцій (Кунцзи; бл. 551–479 до н. е.) — давньокитайський філософ, педагог і політичний діяч.

[3] Лаотсе (Лао-цзи) Лі Ер (VI–V ст. до н. е.) — китайський мислитель.

[4] Будда — засновник буддизму Сіддхартха Гаутама (623–544 до н. е.).

[5] Магомет (Мухаммед) — засновник ісламу.

[6] Месія — у релігійному вченні — посланець Бога, який здійснить спасіння людства.

Вмить підскочив вартовий, і через півхвилини в кабінеті нікого не було.

Тоді я підійшов до столу, налив із графина вина й залпом випив. Потім положив на холодне чоло руку й сказав:

— Далі!

Увійшов дегенерат. Він радить мені одложити діла й розібрати позачергову справу:

— Тільки-но привели з города нову групу версальців, здається, всі черниці, вони на ринку вели одверту агітацію проти комуни.

Я входив у роль. Туман стояв перед очима, і я був у тім стані, який можна кваліфікувати, як надзвичайний екстаз.

Я гадаю, що в такім стані фанатики йшли на священну війну.

Я підійшов до вікна й сказав:

— Ведіть!

...В кабінет увалився цілий натовп черниць. Я цього не бачив, але я це відчував. Я дивився на город. Вечоріло.— Я довго не повертався, я смакував: всіх їх через дві години не буде! — Вечоріло.— І знову передгрозові блискавиці різали краєвид. На дальньому обрії за цегельнею підводились димки. Версальці насідали люто й яро — це передають у телефон. На пустельних трактах зрідка виростають обози й поспішно відступають на північ. В степу стоять, як дальні богатирі, кавалерійські сторожові загони.

Тривога.

В городі крамниці забиті. Город мертвий і йде в дику середньовічну даль.

На небі виростають зорі й проливають на землю зелене болотяне світло. Потім гаснуть, пропадають.

Але мені треба спішити! За моєю спиною група черниць! Ну да, мені треба спішити, в підвалі битком набито.

Я рішуче повертаюсь і хочу сказати безвихідне:

— Роз-стрі-лять!

....

але я повертаюсь і бачу — прямо переді мною стоїть моя мати, моя печальна мати з очима Марії.

Я в тривозі метнувся вбік: що це — галюцинація? Я в тривозі метнувся вбік і скрикнув:

— Ти?

І чую з натовпу женщин зажурне:

— Сину! мій м'ятежний сину!

Я почуваю, що от-от упаду. Мені дурно, я схопився рукою за крісло й похилився.

Але в той же момент регіт грохотом покотився, бухнувся об стелю й пропав. То доктор Тагабат:

— «Мамо»?! Ах ти, чортова кукло! Сісі захотів? «Мамо»?!!

Я вмить опам'ятався й схопився рукою за маузер.

— Чорт! — і кинувся на доктора.

Але той холодно подивився на мене й сказав:

— Ну, ну, тихше, зраднику комуни! Зумій розправитись і з «мамою» (він підкреслив «з мамою»), як умів розправлятися з іншими.

І мовчки одійшов.

...Я остовпів. Блідий, майже мертвий, стояв я перед мовчазним натовпом черниць із розгубленими очима, як зацькований вовк. (Це я бачив у гігантське трюмо, що висіло напроти.)

Так! — схопили нарешті й другий кінець моєї душі! Вже не піду я на край города злочинно ховати себе. І тепер я маю одно тільки право:

— нікому, ніколи й нічого не говорити, як розкололось моє власне «я».

І я голови не загубив.

Мислі різали мій мозок. Що я мушу робити? Невже я, солдат революції, схиблю в цей відповідальний момент? Невже я покину чати й ганебно зраджу комуну?

...Я здавив щелепи, похмуро подивився на матір і сказав різко:

— Всіх у підвал. Я зараз буду тут.

Але не встиг я цього промовити, як знову кабінет задрижав от реготу.

Тоді я повернувся до доктора й кинув чітко:

— Докторе Тагабат! Ви, очевидно, забули, з ким маєте діло? Чи не хочете й ви в штаб Духоніна... з цією сволоччю! — я махнув рукою в бік, де стояла моя мати, і мовчки вийшов із кабінету.

...Я за собою нічого не почув.

.....

...Від маєтку я пішов, мов п'яний, в нікуди по сутінках передгрозового душного вечора. Канонада росла. Знову спалахували димки над дальньою цегельнею. За курганом грохотали панцерники: то йшла між ними рішуча дуель. Ворожі полки яро насідали на інсургентів. Пахло розстрілами.

Я йшов у нікуди. Повз мене проходили обози, пролітали кавалеристи, грохотали по мостовій тачанки. Город стояв у пилу, і вечір не розрядив заряду передгроззя.

Я йшов у нікуди. Без мислі, з тупою пустотою, з важкою вагою на своїх погорблених плечах.

Я йшов у нікуди.

III

...Так, це були неможливі хвилини. Це була мука.— Але я вже знав, як я зроблю.

Я знав і тоді, коли покинув маєток. Інакше я не вийшов би так швидко з кабінету.

...Ну да, я мушу бути послідовним!

...І цілу ніч я розбирав діла.

Тоді на протязі кількох темних годин періодично спалахували короткі й чіткі постріли:

— я, главковерх чорного трибуналу комуни, виконував свої обов'язки перед революцією.

...І хіба то моя вина, що образ моєї матері не покидав мене в цю ніч ні на хвилину?

Хіба то моя вина?

.....

...В обід прийшов Андрюша й кинув похмуро:

— Слухай! Дозволь її випустити!

Я:

— Кого?

— Твою матір!

Я:

(мовчу).

Потім почуваю, що мені до болю хочеться сміятись. Я не витримую й регочу на всі кімнати.

Андрюша суворо дивиться на мене.

Його рішуче не можна пізнати.

— Слухай. Навіщо ця мелодрама?

Мій наївний Андрюша хотів бути на цей раз проникливим. Але він помилився.

Я (грубо):

— Провалівай!

Андрюша й на цей раз зблід.

Ах, цей наївний комунар остаточно нічого не розуміє. Він буквально не знає, нащо ця безглузда звіряча жорстокість. Він нічого не бачить за моїм холодним дерев'яним обличчям.

Я:

— Дзвони в телефон! Узнай, де ворог!

Андрюша:

— Слухай!..

Я:

— Дзвони в телефон! Узнай, де ворог!

В цей момент над маєтком пронісся з шипінням снаряд і недалеко розірвався. Забряжчали вікна, і луна пішла по гулких порожніх княжих кімнатах.

В трубку передають: версальці насідають, вже близько: за три верстви. Козачі роз'їзди показались біля станції: інсургенти відступають.— Кричить дальній вокзальний ріжок.

...Андрюша вискочив. За ним і я.

...Куріли далі. Знову спалахували димки на горизонті. Над городом хмарою стояв пил. Сонце-мідь, і неба не видно. Тільки горова мутна курява мчала над далеким небосхилом. Здіймалися з дороги фантастичні хуртовини, бігли у височінь, розрізали простори, перелітали оселі й знову мчали і мчали. Стояло, мов зачароване, передгроззя.

...А тут бухкали гармати. Летіли кавалеристи. Відходили на північ тачанки, обози.

...Я забув про все. Я нічого не чув і — сам не пам'ятаю, як я попав до підвалу.

Із дзвоном розірвався біля мене шрапнель, і надворі стало порожньо. Я підійшов до дверей і тільки-но хотів зиркнути в невеличке віконце, де сиділа моя мати, як хтось узяв мене за руку. Я повернувся —

— дегенерат.

— От так стража! Всі повтікали!.. хі... хі...

Я:

— Ви?

Він:

— Я? О, я! — і постукав пальцем по дверях.

Так, це був вірний пес революції. Він стоятиме на чатах і не під таким огнем! Пам'ятаю, я подумав тоді:

— «це сторож моєї душі» — і без мислі побрів на міські пустирі.

.....

...А надвечір південну частину околиці було захоплено. Мусили йти на північ, залишити город. Проте інсургентам дано наказа задержатись до ночі, і вони стійко вмирали на валах, на підступах, на роздоріжжях і в мовчазних закутках підворить.

...Але що ж я?

...Ішла спішна евакуація, ішла чітка перестрілка,

і я остаточно збився з ніг!

Палили документи. Одправляли партії заложників. Брали решту контрибуцій...

...Я остаточно збився з ніг!

...Але раптом виринало обличчя моєї матері, і я знову чув зажурний і впертий голос.

Я одкидав волосся й поширеними очима дивився на міську башт
І знову вечоріло, і знову на півдні горіли оселі.

...Чорний трибунал комуни збирається до побігу. Навантажуют
підводи, бредуть обози, поспішають натовпи на північ. Тільки на
самотній панцерник завмирає в глибині бору й затримує з правог
флангу ворожі полки.

...Андрюша десь ізник. Доктор Тагабат спокійн
сидить на канапі й п'є вино. Він мовчки стежить за моїми наказам
й зрідка іронічно поглядає на портрет князя. Але цей погляд я від
чуваю саме на собі, і він мене нервує й непокоїть.

...Сонце зайшло. Конає вечір. Надходить ніч. На валах ідуть пер
біжки, і одноманітно відбиває кулемет. Пустельні княжі кімнати за
вмерли в чеканні.

Я дивлюся на доктора й не виношу цього погляду в древній пор
трет.

Я різко кажу:

— Докторе Тагабат! через годину я мушу ліквідувати останн
партію засуджених. Я мушу прийняти отряд.

Тоді він іронічно й байдуже:

— Ну, і що ж? Добре!

Я хвилююсь, але доктор єхидно дивиться на мене й усміхаєт
ся.— О, він, безперечно, розуміє, в чому справа! Це ж у цій парт
засуджених моя мати.

Я:

— Будь ласка, покиньте кімнату!

Доктор:

— Ну, і що ж? Добре!

Тоді я не витримую й шаленію.

— Докторе Тагабат! Останній раз попереджаю: не жартуйте
мною!

Але голос мій зривається, і мені булькає в горл
Я пориваюся схопити маузера й тут же прикінчити з доктором, ал
я раптом почуваю себе жалким, нікчемним і пізнаю, що від мене ві
ходять рештки волі. Я сідаю на канапу й жалібно, як побитий безск
лий пес, дивлюся на Тагабата.

...Але йдуть хвилини. Треба вирушати.

Я знову беру себе в руки і в останній раз дивлюся на надменни
портрет княгині.

Тьма.

...— Конвой!

Вартовий увійшов і доложив:

— Партію вивели. Розстріл призначено за містом: початок бору

...Із-за дальніх отрогів виринав місяць. Потім плив по тихих голубих потоках, одкидаючи лимонні бризки. Опівночі пронизав зеніт і зупинився над безоднею.

...В городі стояла енергійна перестрілка.

...Ми йшли по північній дорозі.

Я ніколи не забуду цієї мовчазної процесії — темного натовпу на розстріл.

Позаду рипіли тачанки.

Авангардом — конвойні комунари, далі — натовп черниць, в авангарді — я, ще конвойні комунари й доктор Тагабат.

...Але ми напали на справжніх версальців: за всю дорогу жодна черниця не промовила жодного слова. Це були щирі фанатички.

Я йшов по дорозі, як тоді — в нікуди, а збоку мене брели сторожі моєї душі: доктор і дегенерат. Я дивився в натовп, але я там нічого не бачив.

Зате я відчував:

— там ішла моя мати

з похиленою головою. Я відчував: пахне м'ятою.

Я гладив її милу голову з нальотом сріблястої сивини.

Але раптом переді мною виростала загірна даль. Тоді мені знову до болю хотілося впасти на коліна й молитовно дивитися на волохатий силует чорного трибуналу комуни.

...Я здавив голову й ішов по мертвій дорозі, а позаду мене рипіли тачанки.

. . . . . .

Я раптом відкинувсь: що це? галюцинація? Невже це голос моєї матері?

І знову я пізнаю себе нікчемною людиною й пізнаю: десь під серцем нудить. І не ридати, а плакати дрібненькими сльозами хотілось мені — так, як у дитинстві, на теплих грудях.

І спалахнуло:

— невже я веду її на розстріл?

Що це: дійсність чи галюцинація?

Але це була дійсність: справжня життьова дійсність — хижа й жорстока, як зграя голодних вовків. Це була дійсність безвихідна, неминуча, як сама смерть.

...Але, може, це помилка?

Може, треба інакше зробити?

Ах, це ж боюнство, легкодухість. Єсть же певне життєве правило: errare humanum est[1]. Чого ж тобі? Помиляйся! і помиляйся саме так, а не так!.. І які можуть бути помилки?

---

[1] Людині властиво помилятись (*лат.*).— *Ред.*

Воістину: це була дійсність, як зграя голодних вовків. Але це була й єдина дорога до загірних озер невідомої прекрасної комуни.

...І тоді я горів у вогні фанатизму й чітко відбивав кроки по північній дорозі.

...Мовчазна процесія підходила до бору. Я не пам'ятаю, як розставляли черниць, я пам'ятаю:

до мене підійшов доктор і положив мені руку на плече:

— Ваша мати там! Робіть, що хочете!

Я подивився:

— з натовпу виділилася постать і тихо самотньо пішла на узлісся.

...Місяць стояв у зеніті й висів над безоднею. Далі відходила в зелено-лимонну безвість мертва дорога. Праворуч маячив сторожовий загін мойого батальйону. І в цей момент над городом знявся рясний вогонь — перестрілка знову била тривогу. То відходили інсургенти,— то помітив ворог.— Збоку розірвався снаряд.

...Я вийняв із кобури маузера й поспішно пішов до самотньої постаті. І тоді ж, пам'ятаю, спалахнули короткі вогні: так кінчали з черницями. І тоді ж пам'ятаю —

з бору вдарив у тривогу наш панцерник.— Загудів ліс.

Метнувся вогонь — раз,

два —

і ще — удар! удар!

...Напирають ворожі полки. Треба спішити. Ах, треба спішити!

Але я йду і йду, а одинока постать моєї матері все там же. Вона стоїть, звівши руки, і зажурно дивиться на мене. Я поспішаю на це зачароване неможливе узлісся, а одинока постать усе там же, все там же.

Навкруги — пусто. Тільки місяць ллє зелений світ з пронизаного зеніту. Я держу в руці маузера, але моя рука слабіє, і я от-от заплачу дрібненькими сльозами, як у дитинстві на теплих грудях. Я порива-юся крикнути:

— Мати! Кажу тобі: іди до мене! Я мушу вбити тебе.

І ріже мій мозок невеселий голос. Я знову чую, як мати говорить, що я (її м'ятежний син) зовсім замучив себе.

...Що це? невже знову галюцинація?

Я відкидаю голову.

Так, це була галюцинація: я давно вже стояв на порожнім узліссі напроти своєї матері й дивився на неї.

Вона мовчала.

...Панцерник заревів у бору.

Здіймались огні. Ішла гроза. Ворог пішов у атаку. Інсургенти відходять.

...Тоді я у млості, охоплений пожаром якоїсь неможливої радості, закинув руку за шию своєї матері й притиснув її голову до своїх грудей. Потім підвів маузера й нажав спуск на скроню.

Як зрізаний колос, похилилася вона на мене.

Я положив її на землю й дико озирнувся.– Навкруги було порожньо. Тільки збоку темніли теплі трупи черниць.— Недалеко грохотіли орудія.

...Я заложив руку в кишеню й тут же згадав, що в княжих покоях я щось забув.

«От дурень!» — подумав я.

...Потім скинувся:

— Де ж люди?

Ну да, мені треба спішити до свого батальйону! — І я кинувся на дорогу.

Але не зробив я й трьох кроків, як мене щось зупинило.

Я здригнув і побіг до трупа матері.

Я став перед ним на коліна й пильно вдивлявся в обличчя. Але воно було мертве. По щоці, пам'ятаю, текла темним струменем кров.

Тоді я звів цю безвихідну голову й пожадливо впився устами в білий лоб.— Тьма.

І раптом чую:

— Ну, комунаре, підводься!

Пора до батальйону!

Я зиркнув і побачив:

— переді мною знову стояв дегенерат.

Ага, я зараз. Я зараз. Так, мені давно пора! — Тоді я поправив ремінь свого маузера й знову кинувся на дорогу.

...В степу, як дальні богатирі, стояли кінні інсургенти. Я біг туди, здавивши голову.

...Ішла гроза. Десь пробивалися досвітні плями. Тихо вмирав місяць у пронизаному зеніті. З заходу насувалися хмари. Ішла чітка, рясна перестрілка.

. . . . . .

...Я зупинився серед мертвого степу:

— там, в дальній безвісті, невідомо горіли тихі озера загірної комуни.

?!

Початковий рівень

1. Яким було справжнє прізвище М. Хвильового?
2. Яку літературну організацію очолював М. Хвильовий?
3. Назвіть персонажів твору «Я (Романтика)».

Середній рівень

4. Поясніть значення назви «Я (Романтика)».
5. Дайте характеристику жанру новели. На якій підставі твір «Я (Романтика)» визначають як новелу?
6. Розкрийте значення присвяти до новели «Я (Романтика)».

Достатній рівень

7. Яку роль у новелі «Я (Романтика)» відіграє тема материнства?
8. Що в новелі «Я (Романтика)» означає образ «загірної комуни»?
9. Дайте характеристику центрального персонажа твору «Я (Романтика)».

ІВАН ІВАНОВИЧ

— Сім'я, друзі, винаходи, взагалі деталі його зворушливого життя, нарешті, опис трагічної загибелі.

Зачем же изображать бедность, да бедность, да несовершенство нашей жизни, выкапывая людей из глуши, из отдаленных закоулков государства? Что же делать, если уже таковы свойства сочинителя и, заболев собственным несовершенством, уже и не может изображать он ничего другого, как только бедность, да бедность, да несовершенство нашей жизни, выкапывая людей из глуши, из отдаленных закоулков государства? И вот опять попали мы в глушь, опять наткнулись на закоулок. Зато какая глушь и какой закоулок!

Н. Гоголь

Теккерей, наприклад, каже, що Свіфт (ви пам'ятаєте «Гуллівер-ву подорож») справляє на нього враження величезного гіганта і що загибель його, Свіфтова, нагадує йому, Теккерею, загибель грандіозного царства.

Так думав про названого автора і Іван Іванович і думав саме в ті дні, коли його було вигнано з третього курсу юридичного факультету за «вольтер'янство». Він тоді навіть обіцяв комусь на випадок перемоги «революційного народу» зробити «Гулліверову подорож» настольною книгою і положити її з правого боку від Рабле («Гаргантюа

і Пантагрюеля» він уже давно дістав за невеличку ціну у букініста). Але, по-перше, це було страшенно давно, а по-друге — Іван Іванович просто забув про Свіфтове існування. Правда, сьогодні підростає його симпатичний синок, що колись (все можливо!) зупинить свій «вольтер'янський» погляд на чіткому силуеті злого англійського сатирика, та, на жаль, оповідання це не про сина, а про батька, і тому дозвольте попрохати пробачення за деяку непослідовність і витіюватість в думках і перейти нарешті до необхідних зарисовок.

I

Декілька слів про мажорне сонце, а також і про те, що мусить цікавити читача.

Вулицю, що на ній живе мій симпатичний герой, названо ім'ям Томаса Мора («вулиця Томаса Мора»). Це не зовсім поганий закуток в нагірній частині нашого, як говорить Іван Іванович, заздалегідь і з обуренням відкидаючи ганебне міщанство,— нашого «від голови до п'ят революційного города». Тут вам асфальт і на тротуарах, тут вам асфальт і там, де пролітають бадьорі автомобілі (таксі!) і де вже не плентаються зовсім сумні, допотопні візники. Тут вам, нарешті, мало не біля кожного будинку розведено запашні клумби, що так пахнуть улітку приїсним запахом резеди. Багато років тому ця вулиця звалась Губернаторською і по ній метушились чиновники імператорського режиму. Тепер, як запевняє Методій Кирилович (про Методія Кириловича читайте далі), на цій вулиці ви не зустрінете жодного чиновника того ж таки імператорського режиму. Словом, на вулиці Томаса Мора панує зразковий порядок і, як говорить мій герой, порядок в, так би мовити, «новій, революційній інтерпретації». Отже, нема нічого дивного, що Іван Іванович мешкає саме в цьому зразковому закуткові, а не десь на старорежимно подібній околиці.

Будинок, де жив Іван Іванович, теж не без видатних заслуг: його збудовано тільки два роки тому, і тому його пролетарське походження не підлягає жодному сумніву. Правда, виникнення цього хмародряпа зв'язано з якоюсь випадковою панамою, але, по-перше,— яке це має відношення до цього оповідання? і по-друге,— хто ж має сумнів, що наш, цими днями розкасированый робітничо-селянською інспекцією комхоз ніколи нічого не має спільного хоч би з тією ж міською думою, де, як відомо, теж засідали не завжди не грабіжники й не завжди не спекулянти. Словом, і згаданий будинок цілком відповідає прогресивним прагненням мого симпатичного героя.

— Добрий вечір, Іване Івановичу! Як ся маєте?

— Доброго здоров'я, Іполіте Онуфрієвичу! Як бачите, іду з ячейки!

Мій герой іде по вулиці тим повільним кроком, що ним ходять тільки дуже поважні й шановні громадяни. Мажорне сонце грає зайчиками у вікнах симпатичних будинків і своїми ласкавими білорожевими промінням благословляє його важку путь.

А втім, додому Іван Іванович дійде тільки за якісь півгодини, і тому дозвольте забігти вперед і одрекомендувати його сім'ю,— саме ту сім'ю, що творить «новий комуністичний побут». Дозвольте помандрувати до вищезгаданого будинку і пошукати відповідної квартири.

Перші двері — не ті! Другі — не ті! Нарешті число 38, і на вас війнуло приємним одеколоном. Та, на жаль, в кімнатах ви застали тільки дружину мого героя — Марфу Галактіонівну (партійна кличка — «товаришка Галакта»). Марфа Галактіонівна теж надзвичайно симпатична женщина і теж цілком відповідає прогресивним прагненням Івана Івановича (до речі, партійна кличка «Жан»). Вона, наприклад, ніколи не манікюрить нігті і тільки в останній час (і то зрідка) трошки манікюрить... для здоров'я («для гігієни», як говорить товаришка Галакта). Одягається вона дуже просто, хоч і з смаком, і у всякому разі багато дешевше так званих непманок. Вона не худа і не гладка, а, просто кажучи, середнього зросту та з деяким нахилом до повноти. Її чорне волосся і тепер підстрижене, але з таким похвальним розрахунком, щоб на партзібранні її можна було називати товаришкою Галактою, а дома — Марфою Галактіонівною. Словом, дружина Івана Івановича — зразковий тип дружини нового побуту. Правда, вона трохи хитріша за свого чоловіка, але це питання треба, очевидно, розглядати як момент чисто біологічного порядку, що виникає незалежно від соціальних пертурбацій.

Марфа Галактіонівна дуже любить читати Леніна й Маркса. Але іноді вона сідає читати Леніна й Маркса, а рука тягнеться за Мопассаном. Це буває тоді, коли в кімнату влетить такий симпатичний, але зовсім не підпорядкований монументально-реалістичній теорії весняний вітерець і почне валяти дурня в її декольте. Але й тоді товаришка Галакта уміє себе тримати в руках: вона в цей час читає тільки такі романи, як-от «Хуліо Хуреніто» з передмовою Н. Бухаріна і «Любов Жанни Ней» — без передмови названого Бухаріна, але зате того ж самого автора, що до його твору писав передмову член ЦК ВКП.

Товаришка Галакта (Марфа Галактіонівна) народила з Іваном Івановичем (товариш Жан) сина й доньку. Сина назвали революційним ім'ям — Май, а доньку не менш революційним — Фіалка. Май уже записався в жовтенята, а Фіалка поки що кандидатка.

Крім цих законних членів сім'ї є ще, так би мовити, незаконні, себто не зв'язані інтимними родинними зв'язками. Це — мадемуазель Люсі, гувернантка, і Явдоха — радянська куховарка, член місцевого харчсмаку. Словом, челядь Івана Івановича так відноситься до хазяїв, як приблизно два до чотирьох. Іншими словами, пропорція цілком законна, і у всякому разі нічого не має спільного з буржуазними замашками.

Але хто ж цей Іван Іванович? (Мій герой уже прийшов додому і поставив свою парасольку в сонячну пляму того сонця, що благословляло його важку путь — саме важку, бо щось із серцем не ладно — своїми мажорними рожево-білими промінням). Хто ж цей Іван Іванович?

Ах, Боже мій! Хіба ж не ясно? Це, на погляд Семена Яковича (про Семена Яковича теж читайте далі), це — зразковий член такого-то колегії, такого-то тресту. Правда, утримання його складається всього з 250 карбованців, але про цю цифру можна говорити в тому разі, коли не рахувати різних дрібничок, як-от: поверхурочних, добових і того регулярного гонорару, що його він добуває від місцевої преси за не зовсім некомпілятивні статті. Словом, матеріальний стан мого героя нижче нормального, коли взяти на увагу бюджет нашого сучасного буржуа чи то курс червінця і особливо той факт, що Іван Іванович людина мало не з вищою освітою.

Товариш Жан (Іван Іванович) свій високий лоб і свої рогові окуляри протирає завжди білосніжною хусткою і говорить, так би мовити, баритональним басом.

Костюм Іван Іванович носить не із дешевих, бо добре засвоїв відповідну англійську мудрість.

— Я,— каже мій герой,— не такий багатий, щоб купувати дешеві костюми.

— Розуміється,— каже Марфа Галактіонівна.— Це тільки наші дикуни не додумаються до цього.

— Невже ще не додумались? — дивиться на дружину поверх окулярів товариш Жан і поправляє жилет на своєму досить-таки надутому, наче незадоволеному, череві.

Марфа Галакгіонівна не любить відповідати на гакі запитання і тому, заплющивши очі, лягає на канапу. Тоді на вікно сідає якась птичка (зовсім як канарейка) і каже: «чирик-чирик». Тоді ж куховарка Явдоха щось наспівує в кухні, але наспівує вона якусь зовсім незрозумілу пісню: з одного боку нібито мажорну, а з другого — начебто дражнить («У народі ходить звістка, що на вас ще буде чистка... Ось тоді моя рука РСІ й партєйная КаК'а»), і товаришка Галакта думає: «Як дивно! Як незрозуміло, що простий народ і досі чимсь незадоволений і досі ніяк не перейде на справжній мажор... Ех, проклятая спадщина царизму!»

Але Іван Іванович знову подивився на дружину поверх окулярів і, зиркнувши на кухонні двері, де порається Явдоха, запитує ледве чутним голосом:

— Ну, Галакточко... А... що там взагалі говорять про мене?

— Себто де говорять?

— Ну... взагалі. Так би мовити, і в партійних колах, і... взагалі де прийдеться.

Товаришка Галакта дивиться на товариша Жана матерніим поглядом і каже:

— Що ж про тебе можуть говорити?.. Говорять, що ти дуже гарний робітник і зразковий партієць.

Іван Іванович потирає руки, йде до радіорупора і ніжно гладить його своєю долонею: він цілком задоволений з цієї інформації. Головне — щоб не вийшло тих чи інших непорозумінь. Хіба він не готовий піти на смерть за свою партію і за будування соціалізму, скажім? Таким чином, товаришка Галакта зовсім не даремно прислухається до різних розмов, що в них так чи інакше може фігурувати його незаплямоване ім'я.

— Галакточко,— каже Іван Іванович, виймаючи з бокової кишені картку.— Здається, завтра вносити на «Друга дітей»?

— Чого ти так поспішаєш! — каже Марфа Галактіонівна. Це вже буде зверхакуратність. *Люди іноді не вносять по п'ять місяців, а ти не даєш і місяцю пройти.*

Іван Іванович задоволено посміхається.

— І прекрасно! — говорить він.— Треба бути зразком для інших і особливо для несвідомої позапартійної маси.

— Воно, звичайно, так! — говорить Марфа Галактіонівна.— Але все-таки образливо, що цього маленького геройства ніколи й ніхто не помітить і не поставить тобі на плюс.

Мій герой рішуче махає своєю білосніжною рукою.

— І не треба! — махає він своєю білосніжною рукою.— Боже борони! Я зовсім не хочу, щоб мої безкорисливі вчинки помічали плюсами... Саме так і треба нести знам'я комунізму!

Іван Іванович іде до вікна, розчиняє його і задумливими очима дивиться вдаль. Він дивиться туди, де кінчається город, де починаються тихі поля і м'яко-бірюзове небо, де прекрасні горизонти тривожать душу тією легенькою тривогою, що не запалює тебе бунтом дрібнобуржуазного імпресіонізму, а зовсім навпаки: ласкає радісним спокоєм мажорно-монументального реалізму!

— Не треба! — уже майже несвідомо махає руками Іван Іванович в прекрасний горизонт і, поширюючи ніздрі, вбирає запах резеди з першої «робітничо-селянської» (так кваліфікує він першу клумбу) клумби.

Зворушлива самовідданість мого героя досягає в ці хвилини апогею. І хочеться перед такою самовідданістю посхиляти всі республіканські прапори і з почуттям задоволення промовити.

— Іване Івановичу! Воістину ви — зразкова людина нашої безпримірної епохи, і ваше ім'я, очевидно, буде фігурувати в Пантеоні «Червоних дощок».

Бо й справді: хто ще так акуратно вносить членські внески, як мій герой? Правда, вони не перевищують щось двох процентів його заробітку, але справа ж не в якості, а в кількості. А кількість тут воістину солідна: він і член «Друга дітей», і член «Повітрофлоту» та «Доброхіму», він член якогось клубу мало не політкаторжан (ще б пак: хіба це не мого героя хотіли колись вислати — при старому режимі — із одної губернії в другу?), він і член профспілки, він... і т. д. і т. п. Словом, в цьому сенсі Іван Іванович, очевидно, не має собі рівних.

Але мало того: він навіть Марфу Галактіонівну загітував на таке широке членство і, головне, на таку безкорисливість, коли нікому не відомо маленького геройства серед бурхливих подій нашого, як думає товариш Жан, заздалегідь і з обуренням відкидаючи ганебне міщанство, «з голови до п'ят революційного города».

— Тек-с! — говорить нарешті, зітхаючи, Іван Іванович і сідає на канапу.— Коли хочеш, я буквально не розумію!

— Чого ти, Жане, не розумієш? — питає Марфа Галактіонівна.

— Та взагалі... З приводу, знаєш, будування соціалізму.

Товаришка Галакта насторожується. Вона підходить до чоловіка і ніжно обіймає його.

— Невже і ти вже почав сумніватися? — говорить вона таємничим голосом і попередливо заглядає в другу кімнату: чи не зайшов хто?

— Що ти кажеш, голубонько! — нервово махає рукою мій герой: — За кого ти приймаєш мене? Я просто... не розумію цих... як би їх назвати... бузотерів! Ну, словом, наших супротивників. Чого їм треба? Чого вони хочуть від нас? Ну, скажімо, так: диктатура пролетаріату єсть? Єсть! Власть у наших руках? У наших! Фабрики і заводи націоналізовано? Націоналізовано! Червону Армію організовано? Організовано! Комінтерн єсть? Єсть! Профінтерн єсть? Єсть!..

Іван Іванович на момент зупиняється, виймає з кишені білосніжну хустку і протирає нею свої рогові окуляри.

— Але візьми далі! — каже він.— Загальне навчання провадиться? Провадиться! До соціалізму посуваємось? Посуваємось! Комсомол єсть? Єсть! Піонери єсть? Єсть!.. Чого ж їм іще треба?.. Буквально нічого не розумію!

Марфа Галактіонівна поправляє декольте і хитренько примружує свої розумні очі.

— Чого їм треба?..— каже вона.— Нічого їм не треба, а просто особисті рахунки!.. Позакулісна боротьба!

— Припустім... припустім! — раптом ще більше починає нервуватись Іван Іванович, і його баритональний бас дістає дискантових ноток.— Але коли виродження я можу простити рядовим членам партії, то... вождям (мій герой робить тут знак величезного наголосу), вождям я цього простити не можу!.. Такий уже мені характер: стань переді мною на коліна, проси мене, що хочеш роби зі мною, а я все-таки... не можу!

Іван Іванович бігає по кімнаті, розмахує руками і уперто дивиться на одну крапку на підлозі. І здається, що ця крапка не хто інший, як вищеназваний «вождь». І цей «вождь» стоїть на колінах і просить милості в Івана Івановича.

— Ну добре! — говорить Марфа Галактіонівна.-- Ти дуже не хвилюйся, Жане, а то я боюся за твоє серце.

Але Іван Іванович не вгомоняється. Він іде до вікна, вбирає носом приїсний запах резеди з першої клумби, ловить слухом блакитний резонанс і, мало не переходячи в стан трансу, говорить:

— Серце?.. Що мені серце, коли справа йде про інтереси пролетаріату? Я не люблю похвалятись своєю самовідданістю, я не вискакую на партзібраннях та в газетках з красивими словами. Але дозволь мені хоч дома одвести душу і вилити те, що накипіло... Ти думаєш, мені мало накипіло?.. Ого!

Тут Іван Іванович почуває, що йому серце все-таки зрадило: він сідає на канапу і просить води.

— Ах, Боже мій! — кидає схвильованим голосом Марфа Галактіонівна і біжить до графина.— Ти знову розтривожив себе!.. Чи не послати за лікарем?.. Знову прокляті дискусійщики!

— Не треба, голубонько! Не треба!..— і Іван Іванович заплющує очі.— Я вже сам не радий, що маю такий палкий характер і таку більшовицько-витриману натуру. Але що робити: не можу я спокійно реагувати на партійне виродження.

Потім мій симпатичний герой іде до свого кабінету. Товаришка Галакта підходить до вікна і дивиться на свою зміну: на синка й на доньку, що в цей мент проходять повз клумби.

— Vous aimez les fleurs[1], мадемуазель Люсі? — питає Марфа Галактіонівна.

---

[1] Ви любите квіти? (*Фр.*)

— Comment donc, madame![1] — каже мадемуазель Люсі.

Тоді хтось стукає в двері, і в кімнату йде Методій Кирилович — колега Івана Івановича. Методій Кирилович — як мишка: очі бігають, руки бігають і вся істота бігає. Товаришка Галакта каже, що їй Методій Кирилович подобається, особливо своїми хитренько-підкинутими бровами та розумною головою.

— Тихше,— говорить Марфа Галактіонівна.— Жан зараз страшенно розтривожив себе, і треба дати йому відпочинок. Хай ще полежить в кабінеті.

Методій Кирилович цілує хазяйці руку і інформує, що він забіг на кілька хвилин. Потім вони сідають на канапу і ведуть розмови на тему полового питання.

— Нічого не зробиш! — заплющивши очі, кидає Марфа Галактіонівна і зітхає.— Для народа ми вже по суті, так би мовити, в принципі, розв'язали цю прокляту проблему, і в цьому сенсі буржуазна наука мусить капітулювати перед марксизмом. Але, знаєте, єсть ще такі виключні індивідуальності, що для них полове питання й досі являється загадкою.

— Ви, звичайно, маєте себе на увазі? — мило посміхається своєю хитренькою бровою Методій Кирилович і зовсім не нарочито, а випадково, майже позасвідомо, кладе свою руку на безумовно привабливий таз своєї співбесідниці.

— Я не люблю брехати! — знову зітхає Марфа Галактіонівна.— І скажу я одверто, без всяких міщанських забобонів: іноді мені так хочеться ласкати чужого мужчину, що ви й не в'являєте!

Методій Кирилович дивиться на двері кабінету і, ще ближче підсунувшись до товаришки Галакти, уже гладить її безумовно привабливе коліно.

— Їй-богу, не в'являєте! — шепоче товаришка Галакта.— Це таке, знаєте... як би його сказати... бажання, що...

Методій Кирилович починає нервово здригатись, Методій Кирилович...

Але автор в цей момент рішуче йде від дверей. Звичайно, сатирик, як і сатира, цілком заслужено не користуються поспіхом серед деяких поважних людей нашої республіки, звичайно, деякі поважні люди нашої республіки не без підстав вважають, що сатира віджила свій вік і в нашому суспільстві їй нема місця, але дозвольте все-таки запевнити: ми ніколи не підслуховуємо тоді, коли не можна підслуховувати. Ми також і не підглядаємо тоді, коли не можна підглядати. Отже, дозвольте зробити ще декілька цілком цензурних зарисовок.

---

[1] Але ж як, пані! (*Фр.*)

II

Розмова на ліжкові. Фіалка робить «па», а також і про те, як дивиться Іван Іванович на соціалізм.

Квартира, де живе Іван Іванович зі своєю симпатичною сім'єю, складається тільки (тільки!) з чотирьох кімнат (не рахуючи, звичайно, кухні, клозету і ванної), себто: кабінету, їдальні, дитячої спальні (там же спить і мадемуазель Люсі) і спальні мого героя та його дружини. Словом, квартирна криза дала себе знати, і мій герой самовіддано пішов їй назустріч. Іван Іванович, наприклад, ніколи не вимагав окремої спальні для куховарки, і Явдоха спить на ліжкові на підлозі в коридорі. Бо й справді: яке він має право вимагати ще одну кімнату? Йому, звичайно, приємно було б почувати, що його власна куховарка має свій закуток, але... він же цілком свідомий партієць і добре знає, як живуть інші. Іншим ще гірше становище: буває й так, що мають не чотири, а тільки три кімнати... от, наприклад, Микола Григорович.

— Ти, Галакточко, як гадаєш,— звертається мій герой до своєї дружини,— невже всі мають по чотири кімнати?

— Звичайно, не всі! — рішуче інформує Марфа Галактіонівна.— Коли б всі мали по чотири, то тоді, може, не було б і квартирної кризи. А то буває по три і навіть по дві буває!

Іван Іванович задоволено посміхається.

— Ні,— каже він,— я ніколи не помиляюсь. Почуття пролетарської норми мене ще ніколи не залишало.

Мій герой іде до бюста якогось відомого марксиста (в нього кілька таких бюстів) і задумливими очима дивиться на свого, як каже він, «ватажка» і на іншу кабінетну, їдальну та спальну меблю. Він згадує бурхливі дні, коли мчалась огняна більшовицька кавалерія і на заході стояла тривожна заграва світового пожару, коли ще якось зовсім йому не вірилось, що він таки прийде на деякий час до порівнюючи спокійного пролетарського життя серед ворожих, міщансько-буржуазних держав. Тоді Іван Іванович самовіддано проливав кров во ім'я кращого майбутнього і рішуче працював з товаришкою Галактою, завідуючи губерніальною Наросвітою. Саме тоді він і одержав дещо з вищезгаданої меблі як сюрприз від своїх співробітників. Мебля ця й досі була майже новенька і цілком відповідала новаторським поглядам мого симпатичного героя.

— Але що ж це за мебля? — запитує мене цікавий читач.

— Це — шість чи то сім турецьких килимів, беккерівський рояль, дюжина віденських стільців, наукова бібліотека, дубовий письмовий стіл з відповідним на ньому приладдям, великий стіл (з чорного чи то червоного дерева) для їдальні, кілька ліжниць з пружинними матрацами і т. д.

Правда, що із цієї меблі було прикуплено — я напевно не знаю. Але я знаю, що Іван Іванович, будучи скромною людиною, не любить похвалятись своїм сюрпризом. Правда, почуття деякої прихильності до своїх співробітників у нього залишилось аж до сьогоднішнього дня, але не будемо критись: в часи комунхозівської переписки мій герой ледве-ледве не одмовився від свого сюрпризу. Тільки завдяки Марфі Галактіонівні і не заплуталась справа.

— Ну, добре,— сказала вона.— Припустім, що співробітники, що подарували тобі цю меблю, реквізували її у якогось поміщика. Але по-перше: хіба це легко було зробити? Реквізувати? Хіба їх контрреволюціонери не могли перебити? А по-друге: чого нам церемонитись, коли приблизно таке ж майно прийшлось залишити нам в свій час білогвардійським бандам?.. І потім хіба зараз згадаєш, що нам було подарено і що ми прикупили?!

Іван Іванович не зовсім певний був, що його майно було «приблизно таке ж», але, будучи людиною з рішучим темпераментом, не любив сентиментальничати, і, коли на фоні блакитного, ніжно-прекрасного неба появився силует якоїсь майже фантастичної птички (мабуть, ґави), він сказав агентові комхозу:

— Очевидно, переписуйте все! Я, їй-богу, зараз не пам'ятаю, де тут і що тут я купив і де тут і що тут мені подаровано.

— Дозвольте: як же я буду переписувати, коли ви зовсім не маєте казенних речей?

Іван Іванович почервонів. Йому так неприємна була вся ця історія. Здається, чеснішої людини і в світі нема, а от же піди: складається таке неприємне враження, що прямо хоч крізь землю провалюйсь.

— Ні! Я вас прошу переписати! — кинув енергійно мій самовіданий герой.— Бачите, подарунок мені зробили мої співробітники, і я не певний, що тут нема реквізованих речей.

— Дозвольте тоді узнати, де тут речі, вами прикуплені?

— Їй-богу, не пам'ятаю! — цілком щиро скрикнув Іван Іванович.— Переписуйте все!

— Ну, тоді я зовсім одмовляюсь вас тривожити! — засоромився вже і агент і, шаркаючи ногами, вискочив із кімнати.

Таким чином, Іван Іванович проти свого бажання опинився в оточенні своїх сюрпризних речей. Таким чином, і день його починається, так би мовити, на сюрпризній ліжниці.

Це один із тих днів, коли вже стоїть робочий сезон — осінь, коли небо іноді нарочито бризкає на різних нитиків нудними дощами і нацьковує їх на Івана Івановича, коли вже комосередок мого героя збирається регулярно кожного тижня і більшість цього комосередку не хоче манкірувати ячейкою в четвер, бо ще зовсім невідомо: буде нова чистка чи ні?

Іван Іванович прокидається з почуттям задоволення і з мажорним, цілком монументально-реалістичним настроєм. Мій герой примружує свої короткозорі очі і дивиться на Марфу Галактіонівну. Товаришка Галакта іще спить симпатичним сном, і їй сняться, очевидно, м'ятежні дні у відділі Наросвіти.

Іван Іванович ще раз подивився на свою дружину і легенько поскотав її своїми пальцями. Марфа Галактіонівна дригнула ногою й раптом прокинулась.

— Ну, так що ж ми будемо сьогодні обідати? — питає Іван Іванович і усміхається мажорно-витриманою усмішкою.

Товаришка Галакта широко позіхає, поволі підводиться на таз і підбирає волосся.

— А що ти думаєш запропонувати? — питає вона.

Іван Іванович знову таємно усміхається тією ж таки мажорно-витриманою усмішкою.

— А як ти гадаєш? Ну?.. От тобі й ребус!

— Я думаю, що ти знов придумаєш якесь міщанське меню,— каже незадоволено Марфа Галактіонівна.

— От і не вгадала! — радісно скрикнув Іван Іванович -- Нічого подібного. Я вже по своїй натурі не можу придумати міщанське меню.

Марфа Галактіонівна незадоволено дригає ногою.

— Так кажи вже! Буде тобі паясничати!

— Геніальна ідея! — сказав Іван Іванович.— Ти сьогодні зроби, будь ласка, малоросійський борщ, на друге... нічого не треба, а на третє — зроби желе!

— Що за фантазія! — каже товаришка Галакта.— Як це можна без другого блюда?..

Тоді Іван Іванович просить дружину не хвилюватися і говорить, що вчора він бачив у церобкопі свіжі капчушки (тільки-но привезли), і такі прекрасні капчушки, що аж слинка тече! І от він подумав: купимо сьогодні капчушок і півпляшки вірменської горілки. Це йому, їй-богу, замінить друге блюдо.

— Ти як гадаєш, голубонько? — спитав Іван Іванович і подивився на дружину...

— Я гадаю,— каже незадоволено Марфа Галактіонівна,— що капчушки і вірменська тобі замінять друге блюдо. Але як же бути з дітворою й мадемуазель Люсі?

Мій герой розгнівано зиркнув на двері дитячої спальні.

— Мадемуазель Люсі теж може їсти капчушки,— рішуче говорить він.— Скажіть, будь ласка, які ніжності! Обов'язково давай друге блюдо... Нє, ти, Галакточко, все-таки не вмієш виховувати челядь в пролетарському дусі. Так, знаєш, легко скотитись і до міщанства...

— Але почекай,— перебиває мого героя Марфа Галактіонівна.— Справа ж іде не тільки про мадемуазель Люсі,— я маю на увазі головним чином дітвору. Що їм на друге блюдо? Теж вірменську і капчушки?

Іван Іванович надягає на ніс рогові окуляри й, безпорадно розвівши руками, каже:

— От біда!.. Нічого не зробиш: їм, очевидно, прийдеться приготувати котлети.

Таким чином, виясняється, що сьогодні на друге блюдо нічого не треба, а треба тільки — малоросійський борщ, желе, капчушки, вірменську горілку (до речі, мій герой завжди п'є в міру) і котлети. Але котлети не на друге, а для дітей і для всіх інших, звичайно, крім Івана Івановича, коли Іван Іванович не захоче їсти котлет.

Отже, з ідеологічно витриманим меню покінчено. Словом, почався день в сім'ї Івана Івановича. За вікном уже прогрохотів грузовий автомобіль і десь закричала м'ятежна сирена, що так тривожить обивателя своїм бадьорим криком.

Тоді Іван Іванович іде до тресту, Марфа Галактіонівна в цей час дає розпорядження Явдосі і мадемуазель Люсі.

— Чого ви, Явдохо, так пізно прийшли сьогодні? — каже товаришка Галакта, входячи до кухні.

— Я заходила до союзу,— відповідає куховарка.

Марфа Галактіонівна незадоволено підводить брови. Вона, звичайно, не проти союзу, навіть за союз. Але все-таки треба тримати себе організованіш. Хіба не можна було зараня попередити свою хазяйку?

— Ви розумієте мене,— говорить товаришка Галакта.— Ви ж самі знаєте, як я прихильно ставлюся до вас. Я вам не раз говорила нашу думку з приводу цього. Це ж ми сказали, що кожна куховарка мусить бути народним комісаром Але я не виношу анархізму... Ви розумієте? Так ніколи не можна збудувати соціалізму... За такий вчинок я, звичайно, могла б вас розщитати, але хіба я це зроблю? Хіба я не знаю, що ви зараз ніде не знайдете роботи?

Марфа Галактіонівна говорить таким зворушливим і упевненим голосом, що Явдоха відразу ж відчуває, як вона негарно зробила, зайшовши на три хвилини до союзу без відповідного дозволу хазяйки, і, зрозумівши, що таким чином «не можна збудувати соціалізму», просить пробачення.

Тоді Марфа Галактіонівна, прочитавши Явдосі лекцію політграмоти, йде до їдальні, де п'ють чай мадемуазель Люсі і дітвора.

— Ну як там Фіалочка? Гарно їсть? — питає вона.

— A la bonne heure, madame![1] — відповідає мадемуазель Люсі.

Тоді товаришка Галакта дивиться материнім поглядом на дітвору і каже ніжним соцвихівським голосом:

— Ну, як ви, дітки, гарно спали? Добре себе почуваєте?

Фіалка ще нічого не розуміє і тому байдуже ковиряє пальчиком у носі, але Май, що йому вже чотири роки, бадьоро інформує:

— Oui, oui, maman![2]

— Ну й прекрасно! — говорить Марфа Галактіонівна — Треба, дітки, завжди бути задоволеними, не треба забувати, що на вулиці бігають сотні безпритульних. Цим дітям ще гірше! Вони не мають навіть квартири і бігають зовсім як собачатка. Треба, дітки, не забувати і їх.

— Oui, oui, maman! — кричить мажорним голосом майже свідомий Май.

Але Марфа Галактіонівна вже пропонує мадемуазель Люсі повести дітей на півтори години в дитячий садок: мовляв, не можна одривати їх (себто Мая й Фіалку) від колективного життя. Тільки в колективі дитина загартовується. Гувернантка бере за руку Фіалку й Мая, і вони йдуть до коридора.

Тоді Марфа Галактіонівна допиває свою склянку кофе, допомагає Явдосі поставити посуд в буфет і, нарешті, сідає проти вікна. Вона дивиться туди, де кінчається город і починаються тихі поля та осіннє м'яко-бірюзове небо, де прекрасні горизонти тривожать душу тією легенькою тривогою, що не запалює тебе бунтом дрібнобуржуазного імпресіонізму, а зовсім навпаки: ласкає радісним спокоєм справжнього мажорного реалізму.

Іноді в ці хвилини випадково заходить Методій Кирилович чи то Семен Якович (головний начальник тресту), і тоді чути із спальні розмови на таку тему: «полова проблема і сучасний побут». Але буває й так, що ніхто не заходить, і тоді на цьому місці застає Марфу Галактіонівну з «Жанною Ней» Іван Іванович (він приходить іноді о п'ятій годині). Після обіду мій герой іде на якесь засідання. Але коли не йде на засідання — лягає трохи відпочити. Увечері, коли субота, Іван Іванович іде з Марфою Галактіонівною і зі своїм другом дому, Методієм Кириловичем, в кінематограф і там дивиться на фільми радянського виробництва. Іван Іванович не визнає конструктивного театру і визнає тільки батально-героїчні та мажорно-реалістичні філь-

---

1 На все добре, пані! (*Фр.*)

2 Так, так, мамо! (*Фр.*)

ми: вони йому нагадують ті дні, коли він проливав кров за радянську республіку, коли по запорізьких степах мчалась огняна більшовицька кавалерія. Побутово-сатиричних картин мій герой особливо не любить дивитись.

— От нещастя! — каже він, випадково попавши на таку фільму.— Знову міщанська побрякушка! Дивно: така прекрасна епоха, такі героїчні дні, і така, можна сказати, песимістична пустишка!

— Але чим з'ясувати появу такої фільми? — питає Методій Кирилович, беручи під руку Марфу Галактіонівну.— Які тут причини?

Іван Іванович знімає окуляри й протирає їх білосніжною хусткою.

— Причини тут ясні,— неохайно кидає він.— Марксист не може їх не розуміти.

— Ти, очевидно, маєш на увазі плеханівську формулу? — дуже серйозно питає Марфа Галактіонівна.

— Безперечно! — відповідає Іван Іванович.— Буття визначає свідомість. І потім треба сказати, що наші письменники страшенно темний і малорозвинений народ.

— Я з вами цілком погоджуюсь! — говорить Методій Кирилович і тисне руку своєму приятелеві.— До побачення!

Іван Іванович і Марфа Галактіонівна звертають на вулицю Томаса Мора.

Тоді починає йти дрібний, осінній дощик, Дощик дзвонить у ринвах, і тоді дрібнобуржуазну душу тривожить печаль — та сама печаль, що штовхає людину, говорячи канцелярською мовою (а ля Стендаль), на дуже невитримані вчинки (наприклад: примушує не погоджуватися, що в нашому суспільстві сатира не має свого місця), та печаль, що до неї з таким обуренням ставиться мій милий, симпатичний й надзвичайно корисний для республіки герой.

Але в квартирі Івана Івановича ніякої печалі й песимізму нема. Тут так весело й бадьоро грає електрика своїм матовим блиском і так мило сміється Фіалка і Май, що прямо — мажор. Тут так симпатично й затишно (саме в цьому революційно-витриманому закуткові), що мимоволі починаєш дивуватись і думаєш: «Боже мій, чого ж нам іще треба!»

От Іван Іванович підходить до радіорупора, робить найпростіший рух своєю рукою, і ви раптом чуєте чудовий симфонічний концерт. І хіба це не елемент соціалістичного будівництва? Саме цей радіорупор? Хіба не за це проливав кров мій герой, щоб пролетаріат міг «жити для власного задоволення» і використовувати для власного ж таки задоволення всі найновіші досягнення техніки?

Правда, частина пролетаріату ще не дістала собі домашнього радіорупора, але треба ж не забувати, яку ганебну спадщину залишив

нам старий режим!.. Ну, взяти хоч би тих же безпритульних. Хто посміє сказати, що йому (ім'ярек) приємно зустрічатись з цією публікою, з цими нещасними дітками? Але що робити! Тут міщанській філантропії нема місця! Треба боротися з соціальними хворобами організовано. Саме тому Іван Іванович ніколи й не ділиться з індивідуалістами-жебраками своєю копійкою.

Май бере за руку Фіалку і виробляє з нею «па». Він бадьорим і сміливим поглядом дивиться в рупор. Мадемуазель Люсі мило посміхається. Посміхається й Іван Іванович та Марфа Галактіонівна.

Явдоха стоїть на порозі і теж усміхається. Куховарка усміхається тією радісною усмішкою, коли напевне можна сказати, що вона цілком свідомо ставиться до свого хазяїна і прекрасно знає, що кожна горняшка мусить бути народним комісаром.

— Гоп-гоп! — б'є в долоні Іван Іванович.— Жвавіш, Фіалочко!

Кандидатка в жовтенятка раптом робить прекрасне «па», так що мало не всі ахають від задоволення.

— Hola![1] — скрикнула мадемуазель Люсі.

Скрикнув щось і Іван Іванович. Навіть сирена скрикнула десь за вікном. Але цей останній крик почула тільки Марфа Галактіонівна. Вона підійшла до вікна й подивилась у тьму. У ринвах дзвенів той же дрібний осінній дощик, але товаришка Галакта його майже не чула. Вона мажорно думала про нове літо, про те, як вони — вся сім'я — після важкої роботи одержать від свого начальника відпустку і місце на курорті. Там вони знову побачать чудове море, Кавказькі чи то Кримські гори, і будуть там згадувати знову ж таки минулі дні, і будуть там так багато сміятись тим безтурботним сміхом, що так довго дзвенить поетичною луною в не менш художніх горах.

...Нарешті діти цілують Івана Івановича в його високий лоб і йдуть слухати соцвихівських оповідань, себто зовсім не ідеалістичних казок. Марфа Галактіонівна лягає на канапу, Іван Іванович сідає в крісло, і починається вечір спогадів чи то розмов на теми сучасного політичного життя: про комунізм і соціалізм.

— Хоч як це й дивно,— каже Марфа Галактіонівна, поправляючи декольте,— а я й досі не розумію, чим комунізм відрізняється від соціалізму.

— Невже не розумієш? — здивовано питає мій герой.

— Їй-богу!.. Ну, от скажімо так: що ми сьогодні будуємо: комунізм чи соціалізм?

Іван Іванович знімає свої рогові окуляри і протирає їх білосніжною хусткою.

---

[1] *Фр.* вигук.

— Ну звичайно, соціалізм! — задоволено посміхається він.— Комунізм — це вища форма.

— Така відповідь мене не задовольняє,— говорить Марфа Галактіонівна.— Ти мені скажи конкретно: чим конкретно соціалізм відрізняється від комунізму?

Але Іван Іванович не встигає відповісти конкретно. В кабінеті дзвонить телефонний апарат: мій герой іде до телефону і буде, очевидно, розмовляти там з Методієм Кириловичем. Довго він просидить у вищезгаданому кабінеті — я не знаю, але я знаю, що читачі приблизно вже уявляють собі сім'ю Івана Івановича, і тому переходжу до дальшого, більш динамічного штриха. На мій погляд, з цього місця читачеві вже не доведеться позіхати, а можливо, доведеться тільки несподівано погодитись, що самокритику тут доведено до кінця.

III

Мій герой збирається з товаришкою Галактою на зібрання комосередку, а також і про те, що трапилось після цього.

— Чи не час уже йти нам на ячейку? — сказав Іван Іванович, коли на сусідній дзвіниці вдарило до вечірні.

Марфа Галактіонівна подивилась на годинника й сказала, що і справді уже пора.

Це був один із тих четвергів, коли кожний партієць комосередку мого героя організовано бере участь у будівництві першої в світі радянської республіки.

Іван Іванович взяв портфель і пішов у коридор вдягатись. Марфа Галактіонівна теж пішла вдягатись. Вона наділа простеньку червону хустку і старенький жакет, так що виглядала зовсім симпатично і нагадувала моєму герою робітницю з тютюнової фабрики. Іван Іванович теж в ці дні виглядав багато скромніш, як звичайно. Капелюх — він брав старенький і навіть виймав з комода солдатську блузку, що залишилась в нього з часів воєнного комунізму. Щось надзвичайно зворушливе було в цьому передяганні, ніби це було передягання, подібне до того, що його ми спостерігаємо у вівтарі. Але в той час, коли піп натягує на себе шикарну, цілком ідеалістичну ризу, тут ми бачимо, як краще вбрання міняють на скромний, можна сказати, матеріалістичний одяг і до того ж у звичайному коридорі. Словом, Іван Іванович (товариш Жан) і Марфа Галактіонівна (товаришка Галакта)

воістину зразково і похвально орієнтувалися у всіх вимогах епохи переходового періоду.

— Знаєш,— сказав мій герой, ступаючи калошами і своєю незмінною парасолькою по асфальту вулиці Томаса Мора.– Мені зараз прийшла геніальна ідея.

— Тобі, Жане, вічно лізуть у голову геніальні ідеї,— сказала Марфа Галактіонівна, ступаючи по асфальту тієї ж вулиці.

Іван Іванович трохи покривився незадоволено, але «геніальна ідея», очевидно, не давала йому спокою, і тому він почав:

— Що соціалізм,— почав він,— можна збудувати в одній країні — це факт. Це надзвичайно талановито доказано і Леніним, і Марксом. Але коли наші дискусійщики не вірять в це, то, по-моєму, можна і одмовитись од вищезгаданої теоретичної формули.

— Що ти мелеш! — оглядаючись, скрикнула Марфа Галактіонівна.— Ти ще гляди ляпни десь. Чого доброго, подумають, що ти проти будування соціалізму в одній країні.

— А я от все-таки настоюю на своєму! — рішуче сказав Іван Іванович.— Чому ти хочеш, щоб я обов'язково думав по шаблону? Ми зовсім не проти оригінальних думок. Я тільки хочу сказати, що з цієї формули, по суті, можна зробити трохи іншу, яка мусить задовольняти і нас і не може не задовольнити і їх.

Марфа Галактіонівна зупинилась і здивовано подивилась на свого чоловіка.

— Я тебе не розумію! — сказала вона.

— Не розумієш?.. Ну, як же це так? — задоволено посміхнувся мій герой.— Собаку зарито ось у чому: хіба ми будуємо соціалізм в одній країні? Ну?

Марфа Галактіонівна знову зупинилась і знову здивовано подивилась на свого чоловіка.

— Я тебе все-таки не розумію! — ще раз сказала вона.

Тоді Іван Іванович побідно визирнув поверх своїх окулярів і сказав тремтячим від задоволення голосом:

— А що, як ми для шутки поставимо так питання: Росія — раз, Україна — два, Грузія — три, Білорусія — чотири. Хіба це буде одна країна?

— Але ти не подумав про економіку! — кинула товаришка Галакта.

— Правильно! Я про економіку не думав, але я подумав, що для маси так буде ясніш,— сказав Іван Іванович.

— Тоді твоя геніальна ідея є не що інше, як глупота,— різко кинула Марфа Галактіонівна.

Товариш Жан образився: мовляв, навіщо так ображати його?

— Нічого подібного! — сказав він.— Це буде не зовсім поганий полемічний прийом.

— Але цей «прийом» може привести тебе до буржуазної України!

Мій герой раптом вдарив себе по коліну; мовляв, це вже, їй-богу, слушне зауваження!

Словом, Іван Іванович певний, що ми «для маси» будуємо соціалізм не в одній країні, а саме в кількох, але, беручи на увагу той факт, що в центральній пресі ще так не ставилось питання і не дебатувалось в цій площині, беручи на увагу також те, що на такій «формулі» може зіграти хтось, Іван Іванович одмовляється від цієї ідеї і цілком стоїть на постулатах останнього пленуму ЦК.

В таких цікавих розмовах мої герої пройшли половину путі — тієї самої святкової путі, що один раз на тиждень (а саме в четвер) веде декого із «ідеологічно витриманих» партійців саме до залу засідань комосередку Івана Івановича.

Уже вечоріло. То тут, то там — по дорозі — фаркали люкси. У церкві дзвонили до вечірні, і дзвін цей тривожив душу кожного обивателя. Обиватель, очевидно, думав про воскресіння Христа, але Іван Іванович про це зовсім не думав і нарочито думав про антирелігійну пропаганду. Інша справа гудки на заводах: от коли б вони заревли! О, тоді мій герой теж відчув би якусь тривогу на душі (власне, не на душі — пробачте за цей безпардонний ідеалізм! — а якось більш моністично). Але думав би Іван Іванович не про якусь там первісну християнську комуну, а саме про матеріалістичну діалектику. Це зовсім не значить, що він хоче вульгарно прищепити дарвінізм до соціології,— Боже борони! Інакше він не йшов би зараз на зібрання комосередку, так би мовити, per pedes Apostolorum[1], а найняв би візника й поїхав візником,— це значить, що Іван Іванович (із слів Семена Яковича) завжди був, єсть і буде зразковим будівничим радянської держави.

По дорозі до моїх героїв підійшов Методій Кирилович, і скоро вони входили в залу засідань комосередку.

IV

Зала засідань комосередку, а також і про те, як проходили збори.

Це — досить-таки симпатично декорована кімната. Кожний її закуток нагадує глядачам, що він не просто закуток, а головним чином «червоний куточок». Тут висять на стіні мало не всі вожді революції.

Крім вождів, тут багато різних революційних плакатів з різними текстами — профсоюзного, комсомольського та іншого походження.

---

[1] Слідами апостолів, тобто пішки (*латин., жарт.*).

Тексти страшенно цікаві, художньо витримані (художня простота!) і такі переконуючі, що погляд ніколи на них довго не затримується: одразу все ясно й зрозуміло. На правій стіні в ореолі «монументального реалізму» висить місцева стінгазета. Це надзвичайно цікава газета. Тут вам і оригінальні відділи, як-от: «маленькі дефекти великої машини», тут вам і їдкі сатири на місцеве начальство, як-от: «шашні бувшої кандидатки в комсомол машиністки Попадько».

...Іван Іванович сів на першому стільці у першому ряду. Поруч нього сіла Марфа Галактіонівна, а далі Методій Кирилович.

Було тихо. Тільки зрідка прокидалось то тут, то там стримане шепотіння. Раз у раз рипали двері, і зала потроху залюднялась. За вікном настирливо дзвонили до вечірні, і смішно було, що десь там, у церкві, люди стоять тепер перед лампадками і думають про ідеалістичні катакомби перших християнських мучеників, а тут ніяких лампад нема, світить цілком матеріалістична електрика і люди думають без всякої ідеалістичної беліберди.

— Ти пам'ятаєш, яку поставлено сьогодні доповідь? — спитав тихим голосом Іван Іванович і подивився на Марфу Галактіонівну.

— Хіба ти забув? — сказала товаришка Галакта.— Та сьогодні ж доповідь про останню вилазку проти самокритики.

— О! — сказав Іван Іванович і підняв свій ніжно-білий вказательний палець.

І він мав рацію саме так підняти палець. Це значило, що мій герой сьогодні буде уважно ловити кожне слово і ні разу не задрімає тією безм'ятежною дрімою, коли певний, що можна спокійно трохи поспати, бо, по-перше, в потрібний момент (коли голосують одноголосно) Марфа Галактіонівна легенько штовхне його під бік, і, по-друге, Іван Іванович певний був, що його комосередок «ніколи не зрадить інтересів пролетаріату».

— Інтересно послухати! — сказав мій герой і подивився на Методія Кириловича.

— Надзвичайно інтересно! — сказав Методій Кирилович і, підсунувшись ближче до свого друга, промовив таємничим голосом: — у нас... теж єсть!..

— Що єсть? — не зрозумів Іван Іванович.

Методій Кирилович подивився бистрими очима по сторонах — праворуч, ліворуч, назад — і, нарешті, прошепотів чітко і рішуче:

— Дискусійщик! Ви розумієте? Справжній дискусійщик... От вгадайте, де він?

Іван Іванович від такої несподіванки аж одкинувся назад.

— Що ви говорите? — сказав він схвильовано.— В нашій примірній ячейці єсть дискусійщик?.. Галакточко, ти чуєш?

Але Марфа Галактіонівна вже почула цю сенсацію і уважно розглядала обличчя присутніх членів.

— Чи не кур'єр? — спитала вона, пронизуючи поглядом дальню фігуру, що самотньо сиділа в останньому ряду.

— Нє! — рішуче одрубав Методій Кирилович.

Тоді Марфа Галактіонівна знову забігала очима по стільцях.

Комосередок явився вже, так би мовити, in corpore[1]: прийшли всі члени колегії, прийшли завідуючі відділами і начальники та замісники різних канцелярій, прийшов уже голова місцевкому і три рядових службовці, прийшла й організаторша жінок і її організація: секретарша головного начальника, секретарша головного зама і жінка головного начальника (остання, як і Марфа Галактіонівна, ніде не посідала посади і, як і Марфа Галактіонівна, доглядала своїх дітей). Словом, не прийшли ще тільки секретар комосередку і сам головний начальник, що мусив сьогодні робити доповідь.

...Товаришка Галакта губилась в догадках і ніяк не могла вгадати, хто ж цей дискусійщик.

— Ага! — сказав нарешті Іван Іванович.— Я тепер знаю: це, очевидно, уборщиця!

— Нічого подібного! — сказав Методій Кирилович.— Уборщиця не може бути дискусійщицею, бо вона тільки кандидатка в партію.

— Ну, так хто ж такий? — мало не скрикнула Марфа Галактіонівна.— Ну, не мучайте мене!

Методій Кирилович побачив, що далі він і справді не має комуністичного права мучити своїх товаришів, і, скосивши очі вправо, сказав іронічно:

— Он він!.. Товариш Лайтер!

— Товариш Лайтер? Що ви кажете! — розвів руками Іван Іванович.— Ніколи б не подумав. Такий тихенький і лагідний — і на тобі! Воістину: в тихому болоті завжди чорти водяться.

Марфа Галактіонівна вп'ялась очима в маленьку фігурку товариша Лайтера (він сидів далеко ліворуч).

— Так,— сказала вона, зітхнувши,— він може! Він може бути дискусійщиком. Ти зверни увагу, Жане, на його обличчя — воно страшенно бліде і, я б сказала, майже дегенеративне. Мені чомусь завжди здавалось, що він анархіст-індивідуаліст.

— Ви, може, думаєте, що він і справді якісь ідеї найшов? — сказав Методій Кирилович, бігаючи очима по підлозі.— Нічого подібного! Свій! Свій свого, так би мовити... От в чому сіль!

---

[1] У повному складі (*латин.*).

— Що ви цим хочете сказати? — спитав недогадливий Іван Іванович.

— Та то я... так! — байдуже махнув рукою Методій Кирилович.

Але це таємне «свій» заінтригувало Марфу Галактіонівну, хоч вона і розуміла, в чому справа.

— Ви вічно говорите натяками! — незадоволено сказала вона.— При чому тут «свій»?

— Та то мені просто жалко товариша Лайтера,— сказав Методій Кирилович.— Це буде ще одна зачіпка для антисемітів: знову, скажуть, єврей!

Потім Методій Кирилович почав розповідати, як його колись до глибини душі обурювало «діло Бейліса» і як він взагалі страшенно симпатично ставиться до євреїв. Навіть більше того: він вважає, що найгеніальніших людей дала саме ця нація.

— От, приміром, візьмемо Христа,– сказав він.— Наш народ і досі не знає, що Христос був єврей.

— А де він тепер працює? — спитав Іван Іванович.

— Христос? — здивовано подивився Методій Кирилович.

— Та який там Христос! Товариш Лайтер!

Мій герой вже давно надів другу пару окулярів і уважно розглядав дискусійщика. Його зовсім не обходить, що товариш Лайтер єврей: соціальна боротьба не знає національних рамок, і він, як витриманий партієць, мусить бити всякого, хто так чи інакше піде проти самокритики і, значить, проти пролетаріату. І коли Іван Іванович узнав, що в останній час товариш Лайтер завідує грестівською бібліотекою, він тут же вирішив: «інтелігент! деморалізований член партії!»

Але на товариша Лайтера дивились зараз мало не всі члени комосередку. Марфа Галактіонівна передала новину сусідці, сусідка сусідові і т. д. Погляди були пронизливі і такі ідеологічно витримані, що «дискусійщик», здається, ще більше зблід.

...Нарешті на дзвіниці покинули дзвонити. Вечірня почалась. Тоді до зали увійшов головний начальник і секретар ком'ячейки. В залі ще тихше стало, навіть зникло шушукання. Все причаїлось в напруженні: дисципліна в комгурткові була зразкова, і члени осередку організовано і по-товариському поважали свого начальника.

— Товариші,– сказав секретар, сходячи на трибуну.— Прошу намітити кандидатуру на голову даного зібрання.

— Семена Яковича! — скрикнуло одразу кілька голосів.

Головний начальник (Семен Якович) поправив свою краватку, мило усміхнувся й розвів руками: мовляв, не можу! Дякую, тисячу разів дякую за таке зворушливе довір'я, але — не можу! Він зрідка показував на своє горло, і присутні могли подумати, що справа в за-

дусі (головний начальник теж страждав на зажиріння серця), але ці припущення (правда, їх і не було) одразу ж розвіяв секретар.

— Семен Якович сьогодні не може голосувати,— сказав він,— бо сьогодні Семен Якович робить доповідь.

— А... а... це інша справа,— загуло в залі і комосередок, добре пам'ятаючи вирішення партії про середпартійну демократію, запропонував кандидатуру з низів.

— Методія Кириловича! — знову скрикнуло одразу кілька голосів.

Іванові Івановичу якось неприємно йойкнуло під серцем. Річ у тім, що він з Методієм Кириловичем був, так би мовити, на рівних правах: обидва були члени колегії і обидва вважалися «замами». І тому, коли комосередок після головного начальника називав ім'я Методія Кириловича, мій герой завжди почував себе не зовсім гарно і думав, що трапилось велике непорозуміння.

Марфа Галактіонівна одразу помітила це.

— Я гадаю, так і треба! — сказала вона, коли Методій Кирилович не тулився вже до неї і сів на місце голови зібрання (звичайно, після одноголосного голосування).— Саме його й треба було вибирати по останній інструкції з ЦК. Не можна ж весь час вибирати Семена Яковича й тебе. Треба ж видвигати й більш нижчі інстанції.

Іван Іванович з вдячністю подивився на свою дружину і, можна сказати, трохи заспокоївся.

— Товариші! — сказав Методій Кирилович.— Перше питання нашого порядку дня — це остання вилазка проти самокритики. Слово має Семен Якович.

В залі зовсім змертвіло. Навіть чути було, як ударив по вікнах дрібний осінній дощик. Частина поглядів пронизала головного начальника, що в цей момент зійшов на трибуну і вже положив конспект для доповіді — номер «Правди», частина комгуртка дивилась на товариша Лайтера, що в цей час нервово ламав пальці і уперто дивився на підлогу.

— Товариші! — почав головний начальник.— На попередньому зібранні я робив доповідь про режим економії. Що я говорив? Я говорив, що до режиму економії ми, комуністи, не можемо ставитись пасивно, і потім я говорив, що таке режим економії. Що ж таке режим економії? Режим економії є один із останніх бойових лозунгів нашої пролетарської партії, і треба його розуміти не тільки... є... є... так би мовити, в широкому масштабі, але треба найти йому місце і в нашому особистому житті. Беремо знову ж таки олівець. Без режиму економії як би ми до нього ставились? Ми до його ставились... є... є... так би мовити, неохайно. Я сам мав честь бачити, як один із наших

шановних товаришів (тут Семен Якович мило усміхнувся й подивився на управділа) викинув у кошика олівець на півтора, приблизно, ще не списаного вершка... Так-с!.. Хе... хе...

Головний начальник зупинився, налив з графина води й, запиваючи водою початок своєї цікавої промови, батьківським веселодокірливим оком дивився на управділа, що викинув у кошика олівець на півтора приблизно ще не списаного вершка. Дивилась в цей час і вся аудиторія на вищеназваного управділа. Але ніхто не дивився на управділа вовком: всім грала на устах мила й симпатична усмішка, хоч і трохи докірлива, як і головному начальникові, бо всі були певні, що управділ цілком свідома людина і цього більше не зробить.

— Тек-с! — продовжував Семен Якович.— Але що треба було зробити при іншій ситуації?.. Е... є... Так би мовити, при режимі економії?.. Ну-с?.. Треба було цього олівця не викидати в кошика, а купити для нього наконечника за дві копійки і списати олівець до кінця. Ну-с?.. От що, на мій погляд, є режим економії, так би мовити, в буденному житті.

Головний начальник ще налив з графина води і запив дальшу частину своєї цікавої промови.

— Тек-с!..— продовжував він далі.— І коли я тепер підходжу до останньої вилазки проти самокритики, то що я бачу в ній? Я в ній бачу ту ж саму несвідомість!.. Цим я зовсім не думаю образити нашого шановного Климентія Степановича і прирівняти його цілком законну помилку з олівцем до беззаконної вилазки проти самокритики, але елементи несвідомості... є... є... так би мовити, трохи сходяться!

— Семене Яковичу! — скрикнув управділ.— Я свою помилку давно вже визнав. Для мене нема самолюбства в партійних справах.

— Прекрасно! — сказав головний начальник.— В партійних справах і не може бути самолюбства. Треба завжди одверто і публічно визнавати свої помилки... Але дозвольте до діла... Отже... є... є... остання вилазка проти самокритики.

Тут докладчик зробив відповідно серйозне обличчя, вийняв з бокової кишені пенсне, розгорнув «Правду» і совісно, без всяких ліричних рефренів, цілком конкретно розповів комосередкові те, що було написано в газеті з приводу самокритики, і що читали всі партійці, і що вони мусили ще прослухати. Доповідь була цікава, й аудиторія так захопилась нею, як ніколи.

— Тепер дозвольте зрезюмувати! — сказав нарешті головний начальник.— Отже, остання вилазка проти самокритики є, так би мовити, цілком несвідомий і бузотерський акт. Але ми віримо, що то-

вариші визнають свої помилки і покинуть бузу. Коли ж вони цього не зроблять (тут Семен Якович прийняв відповідно суворе обличчя), то... є... є... пролетаріат примусить їх це зробити!

Гучні оплески покрили промову оратора. Хтось скрикнув: «Хай живуть наші вожді» — і аудиторія, зробивши Семену Яковичу овацію, мало не проспівала «Інтернаціонал». Такого ентузіазму давно вже не було в комосередкові, і відчувалось, що загроза з боку Лайтера міцно з'єднала ввесь, коли так можна висловитись, авангард пролетаріату.

— Товариші! — сказав Методій Кирилович, коли аудиторія стихла.— Хто хоче взяти слово?

Всі подивились на того ж таки товариша Лайтера. Хто ж, як не він, мусить першим виступити? Звичайно, йому не зовсім приємно боротись з такою витриманою аудиторією, але що ж робити: не лізь куди не треба!

— Дайте мені слово! — сказав нарешті товариш Лайтер.

По аудиторії пронісся шум і раптом стих. Так буває перед грозою, коли замирають дерева і десь далеко синіє грізний тайфун. Чути було, як у вікна б'є дрібний осінній дощик і як Іван Іванович протирає свої рогові окуляри білосніжною хусткою.

— Товариші! — сказав товариш Лайтер.— Я не тільки не думаю виступати з критикою постанов ЦК, я, навпаки, я...

Але тайфун уже налетів: аудиторія зашуміла. Скажіть, будь ласка, яка самовпевненість! Він «не думає виступати з критикою постанов ЦК»? Боже мій, до чого ми дожили? Який-небудь шпінгалет і... з такими претензіями: «він не думає виступати проти постанов ЦК»! Яке нахабство, яка самозакоханість.

— Товариші! — скрикнув товариш Лайтер і ще більше зблід.— Дозвольте мені висловити деякі думки з приводу справжньої постановки самокритики.

Що таке? Що він там каже?.. «справжньої постановки самокритики»? Скажіть, будь ласка, який науковий співробітник! Яка самозакоханість!.. Ну, це вже занадто! Ми не припустимо, щоб різні шпінгалети морочили нам голову своєю демагогією.

— Товариші! — ще раз скрикнув товариш Лайтер.— Я тільки хочу дещо сказати про членів нашого комосередку... Я...

Аудиторія ще більше зашуміла. В кожному прокинувся бойовий дух, коли так можна висловитись, «більшовицького старогвардійця», і кожному хотілось підскочити до трибуни і скрикнути: «Досить нам меншовицьких промов!»

— Товариші! — востаннє скрикнув товариш Лайтер.— Я... я... я... ми... ми... ми...

Але даремно: тайфун бушував! Тоді Методій Кирилович зробив знак рукою, і тайфун зник. Методій Кирилович звернувся до товариша Лайтера з милою, батьківською усмішкою:

— Як бачите, товаришу Лайтер, аудиторія вас не хоче слухати. Я тут зовсім ні при чому. Очевидно, ваші ідеї не користуються в масі поспіхом.

Товариш Лайтер знизив очі (йому, очевидно, було ніяково за свої ухили і за провал своїх ідей в масі) і сів на своє місце.

— Хто ще хоче взяти слово? — сказав Методій Кирилович.

Іван Іванович відчув, що тепер якраз прийшла черга за ним. Саме тепер і він мусить виступити і показати свій ораторський хист в боротьбі з місцевою опозицією.

— Я прошу! — сказав мій герой і, побідно ступаючи, зійшов на трибуну.

Мій рішучий і симпатичний герой положив свій портфель на портфель головного начальника, протер свої окуляри білосніжною хусткою й почав:

— Дорогі товариші! Наш друг, товариш Лайтер, хоче взяти на себе роль місіонера і проповідувати свої сумнівні і, як ви бачили, безґрунтовні ідеї в тій країні, яка ніколи не була християнською — episcopus in partibus[1]. Ви розумієте?..

Тут Іван Іванович, як і його начальник, налив з графина води і побідно подивився поверх окулярів на аудиторію: мовляв, єхидний початок?

— Ловко! — пронісся шум похвали по аудиторії.

— Але,— продовжував мій герой,— ми таких місіонерів не приймаємо!.. (Голоси: «Правильно! Правильно!») Попередній оратор, себто товариш Лайтер, багато розпинався з цієї трибуни, запевняючи нас, що самокритика нам не потрібна, що самокритика загальмує наш господарчий процес, що і т. д. і т. п. А я от говорю — нічого подібного! Вона не може загальмувати господарчий процес! (Голоси: «Правильно! Правильно!») Хто повірить товаришу Лайтеру? Ну, скажіть мені: хто йому повірить?

— Ніхто! — скрикнуло одразу кілька голосів.

— Цілком справедливо: ніхто! Тисячу разів — ніхто! (Мій герой вже входив в азарт). Ми всі пам'ятаємо, як важко нам було завоювати диктатуру пролетаріату, скільки ми крові пролили на полях громадянської війни, скільки наших дорогих товаришів розстріляно в контррозвідці, і ми не можемо мовчати і не сказати товаришу Лай-

---

[1] Episcopus in partibus [infidelium] — єпископ у країнах невірних – тобто нехристиянських, без почестей і прибутків (*латин.*).

теру: «уберіть, будь ласка, ваші сумнівні руки від досягнень пролетаріату і не морочте нам голови!» Ви хочете розколоти партію, але це вам не вдасться. Ви хочете... але — досить! Досить!..

Тут Іван Іванович раптом взявся за серце і сказав, що він не може скінчити своєї промови, бо боїться «за розрив серця». Аудиторія покрила Івана Івановича гучними і вдячними оплесками. Видно було, що товариш Лайтер і справді помилився: осередок був цілком ідеологічно витриманий.

Після Івана Івановича ще виступали промовці, але все вже було ясно, і тому Методій Кирилович закрив зібрання.

Комосередок повалив на вулицю. Дощик в цей час ущух і над городом мовчазно стояли важкі осінні хмари.

...— Ну, як я його? Добре? — спитав Іван Іванович.

— Ти сьогодні прекрасно говорив,— сказала Марфа Галактіонівна.— Мар'я Іванівна прямо захоплена твоєю промовою.

— Шкода тільки, що мені серце не дає розійтися! — зітхнув мій герой.— Тепер я цілком переконаний, що маю ораторський хист... Цілком!

V

І от мої симпатичні
герої увійшли вже
в свою квартиру,
а також і про те,
як може звичайний випадок
наробити багато
неприємностей.

І от мої симпатичні герої увійшли вже в свою квартиру. Всюди зразковий порядок, і все на своєму місці. Явдоха порається у кухні біля помийного корита, мадемуазель Люсі вишиває сорочку своєму майбутньому нареченому. Діти уже сплять безм'ятежним сном.

— Ти не пам'ятаєш,— спитав Іван Іванович,— мені не подавали на зібранні записок?

— Здається, ні! — сказала Марфа Галактіонівна.

Мій цілком задоволений герой одсунув од себе чашку з чаєм і взяв портфель.

— А все-таки подивимось! — сказав він.— Може, я так захопився, що й не помітив, як укинув якусь.

Іван Іванович поліз у теку і почав там ритись. Рився він недовго, бо раптом натрапив на якийсь документ. Він витяг його.

— В чому справа? — сказав Іван Іванович і зблід.

— Що ти там найшов, Жане? — спитала Марфа Галактіонівна.

Іван Іванович подивився на дружину розгубленими очима й передав їй документ. Марфа Галактіонівна вихопила із рук Івана Івановича вищезгаданий таємний документ і теж зблідла.

— Як ти гадаєш,— спитав Іван Іванович,— що це значить?

— Не розумію! — розвела руками Марфа Галактіонівна.

— Чи не підсунув хтось нарочито... з метою скомпрометувати мене? Як ти гадаєш?

Марфа Галактіонівна уважно подивилась на стелю: вона думала. Вона довго думала і нарешті сказала:

— Все можливо...— сказала вона.— Я знаю: у тебе багато ворогів.

— Що ти кажеш, Галакточко! — скрикнув Іван Іванович.— У мене багато ворогів? Чого ж ти мені раніш про це не говорила?

— Я не хотіла тебе турбувати! — зітхнула Марфа Галактіонівна.— Навіщо про це говорити, коли в тебе й так погане серце!

— Хто ж ці вороги? — знову скрикнув Іван Іванович.

— Я не знаю! — зітхнула Марфа Галактіонівна.— Як я їх можу знати, коли вони таємні?

Іван Іванович в розпуці схопився руками за своє волосся й похилився на стіл.

....

Проте він мав рацію: документ, що його хтось підсунув у його портфель, і справді був страшний документ. Це була хоч, може, й легальна, але, на жаль, ще не оголошена стенограма якогось пленуму ЦК. Це була, можливо, зовсім не таємна, а можливо, й цілком таємна книжечка, бо мій герой її, на жаль, зовсім не читав, а прочитати зараз (та ще й всю!) він ніяк не міг.

Як нарочито, в цей момент за вікном знову побіг дрібний осінній дощик, і здавалося вже Івану Івановичу, що й справді в нашому житті є місце для мінору і що не завжди однаково світить електрика: іноді бадьорим радісним світлом ідеологічно витриманого куточка, а іноді трохи інакше.

— Ну, так що ж робити? — спитав Іван Іванович підстреленим голосом.

— Очевидно, треба цю книжечку негайно спалити — і квит! — сказала Марфа Галактіонівна.

— Спалити? А ти певна, що її не нарочито підложено мені? А що, як спитають, де я її дів?.. Може, однести її Семену Яковичу?

— І це не діло! — сказала Марфа Галактіонівна.— Знову ж таки спитають, де ти її взяв.

— Боже мій! — простогнав мій герой.— ІЩо мені робити!

Марфа Галактіонівна теж не знала, що робити. Чого тільки вона не передумала в цей момент. Але проклятий документ загадково маячив на столі і розгадки не видно було.

Але от раптом почало вияснятись, і Марфа Галактіонівна скрикнула.

— Я вже знаю! — скрикнула вона.— Це непорозуміння!

— Що ти хочеш сказати? — з полегшенням зітхнув Іван Іванович.

— Я хочу спитати тебе: де лежав твій портфель? Здається, на портфелі Семена Яковича?

Іван Іванович приложив пальця до своїх уст і задумався.

— Здається,— сказав він,— здається, на портфелі Семена Яковича.

— Ну й от! Так знай же: цей документ положив у твій портфель не хто інший, як Семен Якович, і положив зовсім випадково.

— Як так випадково? — не зрозумів Іван Іванович.

— А так! Я пам'ятаю, він щось виймав зі свого портфеля, і, очевидно, саме цю книжечку. Він, мабуть, хотів нею ілюструвати свою промову, але потім передумав І положив її... та уже не в свій портфель, а випадково — в твій!

— Геніальна ідея! — скрикнув Іван Іванович.— Ти, голубко, їйбогу, як Шерлок Холмс... Тільки як його спитати?

— Ну, це просто,— сказала Марфа Галактіонівна.— Іди зараз до телефону і поцікався, чи не загубив він чогось із свого портфеля.

Мій герой схопився зі свого стільця й побіг до кабінету. Чути було, як він нервово взяв рурку і чітко сказав:

— Сорок ноль два... Не вільно?.. Фу!.. Чорт!..

Чути було, як він знову сказав: «4002», але знову було не вільно. І так до трьох разів. На четвертий раз Івана Івановича сполучили з Семеном Яковичем, а за дві хвилини мій герой вже вскочив до їдальні.

— Ти не помилилась! — скрикнув він і схопив в свої обійми свою симпатичну й догадливу дружину.— Ти не помилилась! Семен Якович випадково положив цей документ у мій портфель!

Марфа Галактіонівна надзвичайно раділа такому щасливому кінцю і запропонувала навіть Івану Івановичу повечеряти з вірменською.

. . . . . .

І от Іван Іванович давно вже лежить на своїй сюрпризній ліжниці і читає останній номер «Правди». З радіорупора чути оркестр якоїсь оперетки, а з кухні чути, як Явдоха порається біля помийного корита.

Марфа Галактіонівна зняла спідницю й залишилась в панталонах. Вона підійшла до дверей в дитячу спальню і сказала:

— Fcoutez![1] Передайте мені, будь ласка, ночний горщик.

— Aves plaisir, madame[2],— сказала мадемуазель Люсі і передала сосуд.

Потім мадемуазель Люсі пішла до дитячих колисок, де вже спали безм'ятежним сном Май і Фіалка, а Марфа Галактіонівна полізла на сюрпризну ліжницю й посунула Івана Івановича до стіни своїм шикарним торсом.

...— Ну, а все ж таки,— сказала вона.— Чим же соціалізм відрізняється від комунізму... Конкретно?

— Боже мій! Я ж тобі вже говорив,— сказав Іван Іванович,— комунізм — це вища, так би мовити, ідеальна суспільна форма.

Марфа Галактіонівна широко позіхнула й погасила електрику. Скоро в кімнаті чути було легенький храп. За вікном мжичив осінній дощик, але не було в ньому мінору: це був дощик мажорного сезону. Після трагічної події з вищеназваним документом Івану Івановичу снились поля і м'яко-бірюзове небо, де прекрасні горизонти тривожать душу тією легенькою тривогою, що не запалює тебе бунтом дрібнобуржуазного імпресіонізму, а зовсім навпаки: ласкає радісним спокоєм мажорно-монументального реалізму.

VI

Чим же треба кінчити, а також і про те, що ж не дає авторові скінчати негайно.

Чим же треба кінчати? Кінчати, очевидно, прийдеться не сном Івана Івановича (хай він собі спить на здоров'я), а описом того трагічного фіналу, що все-таки звалився на зовсім і ніяк не винну голову мого ідеологічно витриманого героя.

Правда, славетний винахід (про нього далі, це саме той винахід, що зробив ім'я Івана Івановича безсмертним!) примушує автора написати ще невеличкий розділ, але, по-перше, цей передостанній розділ є, так би мовити, розділ не обов'язковий (нетерплячий читач може його й не читати), а по-друге — великим злочином було б обминути те, чого обминути ніяк не можна.

Отже, після осені прийшла, як і треба було чекати, зима.

---

[1] Послухайте! (*Фр.*)

[2] Із задоволенням, пані (*фр.*).

Морози були люті, але мій герой самовіддано томився в духоті: його будинок, що на вулиці Томаса Мора, викликав на «соціалістичне змагання» (так саме і написано в домкомівських книгах) будинок, що на вулиці Щукіна, і тому не можна було «підкачати» навіть в сенсі опалення: кожний із будинків доводив, що він тепліший за свого супротивника і що він не тільки уміє боротись з буржуазією, але й з природою з поспіхом сперечається. І от колись, сидячи в такій духоті, Іван Іванович сказав:

— Галакточко! — сказав колись Іван Іванович -- Я почуваю, що я можу прислужитись своїй партії, по-перше — партійною та радянською роботою, а по-друге — й своїми винаходами.

— Що ти надумав, Жане? — сказала Марфа Галактіонівна, кусаючи державні горіхи (вона ніколи принципово не купувала горіхів у приватника і їла тільки державні горіхи з державних лісів, саме ті, що, як подарунок, присилав їй брат — лісничий).— Ну, говори — я послухаю.

— Бачиш,— промовив Іван Іванович,— сидів я оце й думав про літо. Прийде, значить, літо, а з ним прилетять і мухи. Ти уявляєш, як вони перешкоджають нашій роботі? Жах! Так от я й вирішив: треба вигадати якусь мухобойку. І я вигадаю, даю тобі чесне комуністичне слово. Ти думаєш, що мені бракує таланту? Ну, не скажи, голубонько!

— Чому ж бракує? — промовила товаришка Галакта, підкочуючи очі до лоба.— Я зовсім не сумніваюсь! Буває так, що талант проявляється навіть у простого народу, а ти ж інтелігент, з вищою освітою.

Такий відгук з боку дружини на його бажання винайти мухобойку так підбадьорив мого героя, що він тут же приступив до роботи. По-перше, він написав заяву до свого комосередку, щоб його звільнили від партнавантаження (бюро комосередку вже на другий день звільнило його від партнавантаження «як наукового робітника, що працює над власним винаходом»), а подавши заяву, взявся за мухобойку.

Всю зиму Іван Іванович самовіддано ламав собі голову і тільки напровесні прийшов до того висновку, що, відповідно найновішим досягненням техніки, мухобойку треба зробити за допомогою електрики. Тоді Іван Іванович почав студіювати деякі дисципліни і почав робити спроби. На його столі появились електроскопи з листочками, він утворював, скажім, протилежні електрики на сполучених електроскопах, він ловив «електричний вітер» і гасив ним свічку. Він звертався до лейденської банки та франклінового колеса і, нарешті, після довгої праці, вражений був раптом у саме серце згадкою про так звану спробу Гальвані. Як відомо, Гальвані довів, що м'язи й нерви у тварини можуть бути за джерела електрики, але Івана Івановича

страшенно зворушувало те, що при сполученні нерва і м'язів жаби, скажім, жаб'яча ніжка дриґає. Зворушувало саме те, що вона дриґає. Мій герой інакше і не уявляв собі смерть мухи на електричній мухобойці, як смерть, що їй, так би мовити, прелімінарно відповідало дриґання ніжками.

В скорому часі Іван Іванович зробився героєм дня нашого, як він говорить, заздалегідь і з обуренням відкидаючи ганебне міщанство, «з голови до п'ят революційного міста»: він таки винайшов електричну мухобойку. Про нього заговорили всюди, а Марфа Галактіонівна стала ще більше поважати його. Секрет винаходу не було оголошено, але відомо було, що мухобойка надзвичайно оригінально била мух: коли муха сідала на апарат мого героя і саме на тому місці, де за проектом бажано було, щоб вона сіла, електрика обов'язково вбивала її.

— От тільки біда,— говорив Іван Іванович,— що муха не завжди сідає там, де треба... Ну, нічого,— додавав він.– Нічого!..

І він мав рацію — так додавати. Головне – початок, а потім якось удосконалиться: коли не він удосконалить свій апарат-мухобойку, то синок його, Май, підрісши, завершить справу свого талановитого батька-винахідника. Одним словом, Іван Іванович на деякий час заспокоївся. Саме на той час, поки його голову знову не пронизала нова геніальна ідея.

Як уже було сказано, будинок мого героя був у стані «соціалістичного змагання». Цей надзвичайно похвальний факт теж міг би навести Івана Івановича на ту думку, що «соціалістично» можуть змагатися не тільки колективи, але й окремі індивідууми, та цього не трапилося, а навів його на цю думку (хоч це на перший погляд і дивно!) — навів його власний радіорупор.

Відпочивав, значить, мій герой на канапі і чекав чергового концерту з місцевої радіостанції. Май і Фіалка грались в спальній з мадемуазель Люсі, товаришка Галакта сиділа з його другом Методієм Кириловичем у кабінеті. Раптом зашипіло:

— Гало! Гало! Говорить радіостанція на хвилі...— і т. д.

Прекрасно! Але чує тут Іван Іванович від конферанса, що радіостанція бере сьогодні на себе роль плацдарму для «соціалістичного змагання». Конкретно кажучи, сьогодні (конферанс говорить) змагаються: балабаєшник, скрипник, бандурист, піаністка, домрист, гармоніст та гобойщик.

«Інтересно послухати! — подумав мій герой.— Подивимось, хто кого!».

Першим виступив балабаєшник. Беручи до уваги, що саме так, по-вищезазначеному, змагатися можуть тільки здорові мажорні еле-

менти нашого суспільства, балабаєшник на цей раз найшов можливим заграти якусь песимістичну пісеньку, що їй досі не давали місця на радіостанції. В такому ж дусі грали й інші змагальники. Мій герой спершу незадоволено хитав головою, але потім прийшов до тієї ж думки, що й балабаєшник («саме так, по-вищезазначеному, змагатися можуть тільки здорові, мажорні елементи нашого суспільства») і, прийшовши до цієї думки, раптом прийшов і до другої.

— Методію Кириловичу,— покликав він схвильованим голосом свого симпатичного колегу.— Я вас викликаю на соціалістичне змагання!

Сказавши це, Іван Іванович протер окуляри своєю білосніжною хусткою, з вдячністю подивився на радіорупор і, нарешті, помандрував до їдальні, де його симпатичний друг сидів з його ж таки милою дружиною. Момент був не зовсім вдалий для зустрічі двох приятелів (Методій Кирилович ще не встиг зовсім очутитись після інтимної розмови з товаришкою Галактою), і все-таки до згоди прийшли негайно.

— Я ваш виклик приймаю! — обсмикнувшись нарешті, рішуче заявив Методій Кирилович.— Будь ласка!

І тут же вирішено було, що Іван Іванович зробить три мухобойки, а Методій Кирнловнч буде три дні агітувати серед службовців тресту за утворення фабрики виробництва цих же таки мухобойок.

В таких цікавих розмовах і в таких же не менш цікавих думках проходили дні мого героя.

Після Різдва приїхав до Івана Івановича брат Марфи Галактіонівни — товариш Мрачний (псевдонім). Саме той брат, що лісничий. Брат приїхав, як вияснилось, надовго, бо його, як вияснилося, партія зняла з партії та з лісництва чи то за шахрайство («за шахрайство» — говорили злі язики), чи то за опозиційні ухили («за опозиційні ухили» — говорила товаришка Галакта). Проти ухилів Іван Іванович, як відомо, рішуче боровся, але в даному разі він не міг боротись,— не тому, що справа йшла про боротьбу проти родича, а тому, що мій герой був тактовною, шляхетною людиною і нешляхетно поводитись із гостем, можна сказати, органічно не міг, тим паче, що по городу почали ходити «тривожні» чутки відносно якогось «переобрання» політбюро.

Товариш Мрачний цілими днями громив «апаратчиків» і запевняв Івана Івановича, що «це їм так не пройде». Іван Іванович слухав, а Марфа Галактіонівна говорила.

— Я думаю,— говорила Марфа Галактіонівна,— що Зюзя має рацію бути незадоволеним з апаратчиків. Ти як гадаєш, Жане?.. Ти знаєш, я вже давно точу зуби на Сталіна.

— Я, Галакточко, нічого не маю проти,— нарешті зітхав мій стійкий герой,— але щодо Сталіна, я з тобою (тут Іван Іванович озирався) згодний. Згодний, Галакточко. Цілком! На мій погляд, він теж... як би його сказати,— дискусійщик... Себто треба припускати, що він буде дискусійщик.

— Треба припускати? — кричав товариш Мрачний.— І це говорите ви, високоінтелігентна людина?

Тут мій герой не те, щоб дрейфив, а просто говорив, що його не так зрозуміли, що він, звичайно, і в цьому питанні «органічно» не може бути не революціонером «з голови до п'ят» і що він хоче тільки, щоб все було добре і щоб перемога була на боці пролетаріату, себто щоб можна було спокійно ходити до ячейки в четвер і жити по-людськи. Досить вже він настраждався на фронтах, себто в наросвіті, коли була громадянська війна.

— А все-таки,— насідав товариш Мрачний,— все-таки скажіть мені: невже й по-вашому потрібна ця ідіотська самокритика?

Іван Іванович виймав свою білосніжну хустку і нервово протирав нею окуляри. Він, звичайно, знав, як він має відповісти, але він не міг, на жаль, відповісти, бо тут якраз втручалася товаришка Галакта.

Марфа Галактіонівна причиняла двері і говорила конспіративним голосом.

— Звичайно, Жане, це абсурд,— говорила вона.— Невже ти й досі погоджуєшся? Ну, скажи мені! Скажи!

Іван Іванович нібито раніш погоджувався, себто гадав, що товаришка Галакта теж погоджується, але тепер він уже не міг погоджуватись, тим паче, що, зі слів товариша Мрачного, «апаратчики» мусили «на днях полетіти» і «взагалі загубити свою силу».

— Ні!.. не погоджуюсь! — раптом рішуче ще раз зітхав Іван Іванович і, тут же підбадьорений вдячним поглядом дружини, додавав: — Я навіть скажу вам по секрету, що я з самого початку мало довіряв цій ідеї. Їй-богу.

Словом, Іван Іванович говорив тільки те, що підказувала йому його революційна совість. Правда, коли товариш Мрачний, дістався посаду, раптом змінив свої погляди, Іван Іванович не змінив своїх поглядів, він просто знову зупинився на своїх, що були до приїзду товариша Мрачного, позиціях, себто він знову почав гаряче захищати «самокритику», але це показує тільки те, що мій герой, будучи ортодоксальним марксистом, не міг не володіти добре ланцетом матеріалістичної діалектики. От і все, плюс, звичайно, революційна совість.

І тому незрозуміло (рішуче незрозуміло!), як могло трапитись це велике горе, це грандіозне нещастя. Ви питаєте, яке нещастя, яке горе? Читайте останній розділ — і ви побачите.

VII

Трагічний фінал, а також і не про те, які треба зробити висновки.

Колись Іван Іванович лежав після смачного обіду на канапі і переглядав «Вісті». Він завжди уважно переглядав цю газету: по-перше, тому, що тут було багато урядових розпоряджень, а він не хотів бути не в курсі державного будівництва, а по-друге — тому, що редакція цієї газети його остаточно зворушувала підбором матеріалу. Тут було всього в міру: і смішного (Іван Іванович, наприклад, дуже обурювався з поведінки драматурга Куліша, що в своїй п'єсі «Мина Мазайло» нахабно висміяв майстра мажорного сміху Іону Вочревісущого: Іону Вочревісущого Іван Іванович вважав мало не за геніальну людину) — тут було трохи і про кооперацію, трохи про сільське господарство, а також трохи і про культурне життя країни. Особливо Івана Івановича зворушували передові статті і саме ті, що йшли без підпису.

— Не говори, Галакточко! — часто схвильованим голосом кидав він у бік своєї дружини — От би в кого повчитись нашим газетам! Яка краса вислову! Скільки в цих передових споживи для серця й розуму. Як вони хвилюють своєю тематикою! Ні, не говори, Галакточко, все-таки постановка справи — велике діло!

— Ще б пак! — зітхала Марфа Галактіонівна.— Це ж наша найстаріша газета. Скоро матиме мало не десятилітній досвід!

Іван Іванович дивився у вікно на молодий сніжок, і на його душі були радість і гордість невимовні...

...Так от, значить, одного разу Іван Іванович лежав після смачного обіду на канапі і переглядав «Вісті».

Раптом його очі поширились і він, як і тоді, коли натрапив на випадково положений до його портфеля «страшний документ», як і тоді, дуже зблід. Ніжні пальці мого героя затремтіли. Як на гріх, в цей час в квартирі нікого не було (вся сім'я поїхала до парку шпацірувати), була тільки в кухні Явдоха. Іван Іванович протер очі і ще раз уважно перечитав ті рядки, які його так схвилювали. Потім мій герой підвівся з канапи і, можна сказати, навіть забігав по кімнаті. Він ніколи так енергійно не метушився, як тепер, і тому треба було припускати, що він вичитав, по меншій мірі, про оголошення війни, навіть уже про наступ ворожих сил на радянську республіку чи то оголошення про смерть якогось свого любимого вождя.

— Загибель революції,— шепотів він.— Явна загибель! Коли газета не бреше,— а я їй завжди вірив! — коли вона не бреше, то...

Ні! Ні! Цього не може бути. Ні! Ні! Іванові Івановичу навіть піт виступив на лобі. Хвилинами здавалося, що він знепритомніє і, як підстрелений заєць (правда, він цього моменту скоріше подібний був до, коли так можна висловитися, схвильованої породистої корови),— і, як підстрелений заєць, впаде на свій сюрпризний килим.

Та цього — слава тобі господи — не трапилося. Мій герой потроху почав відходити і, нарешті, зовсім одійшов. Тоді він підійшов до вікна і одчинив вікно. Запахло весняними пахощами (тоді вже йшла весна). Прямо — заходило сонце. Воно заходило так звичайно, ніби в газеті нічого страшного й не було. Навіть образливо було дивитися на цю байдужу огняну кулю. Але Іван Іванович навіть не звертав на це уваги: мовляв, плювать йому на сонце, він давно вже взяв себе в руки. Правда, ті руки, що він в них взяв себе, ще трохи, і навіть більше, ніж трохи, тремтіли, але при чому ж тут він?

Мій герой витер з лоба вищезгаданий піт і. не маючи з ким поділитися своїми думками, раптом відчув у собі приплив ніжності й велике бажання поговорити зі своєю куховаркою.

— Посуд миєте, Явдошко? — ніжним, ласкавим, мало не соцвихівським голосом сказав Іван Іванович і зупинився на порозі кухні.— Ну, як воно — не важко вам жити у нас?

— Чого там важко! — відповіла, як і завжди, трохи холоднувато («чорна невдячність»!) куховарка.— Чого там важко, ми вже звикли, барин!

Іншого разу мій, зрідка трохи глухуватий, герой, можливо, і не звернув би уваги на це обурливе «барин». Товаришка Галакта навіть думала, що це у порядку речей: мовляв, нічого тут особливою нема, коли куховарка називає Жана «барином» — по-перше, ніхто цього не чує і, значить, нема тут ніякої компрометації партії, а по-друге — товаришка Галакта ніколи не посміє позбавити Явдоху волі слова (куховарці так подобається — хай так і говорить!). Але на цей раз Іван Іванович мало не підскочив.

— Який я вам барин, Явдошко! — скрикнув він у жахливій розпуці.— Що ви говорите, дорогая моя куховарочко! Хіба я вам барин? — Іван Іванович мило усміхнувся і, розвівши руками, пояснив: — Товариш! Так! Товариш!

Явдоха здивовано подивилась на хазяїна.

— Хай буде й по-вашому! — знизала вона плечима і, знизавши плечима, взялася за цеберку з помиями.

Але тут з Іваном Івановичем трапилось щось небуденне. Підскочивши з незвичайною для нього легкістю до куховарки, він делікатно відштовхнув її від цеберки з помиями.

— Так-так, Явдошко! — промовив Іван Іванович тремтячим голосом.— Я вам не барин, я... я вам справжній друг і товариш. Я вам — ви ж пам'ятаєте? — я вам завжди говорив, щоб ви називали мене товаришем! (Іван Іванович і сам уже вірив, що він завжди пропонував Явдосі називати себе товаришем, хоч цього, можна сказати, й не було — не тому не було, що він не хотів, а тому, що він просто забув). Завжди говорив, Явдошко. І тепер говорю! Да!..

Іван Іванович знову витер піт із свого чола й несподівано скрикнув:

— Дозвольте,— скрикнув він,— я винесу цеберку з помиями!

Ця остання пропозиція вискочила з уст хазяїна якось зовсім без всякої потреби. Але вискочивши, вона вже не могла повернутися в ті ж таки уста і саме так, наче її й не було (воістину, слово не муха — вилетить, не спіймаєш, навіть за допомогою мухобойки). Іван Іванович захвилювався тим хвилюванням, коли почуваєш себе героєм, а здивована Явдоха рішуче не хотіла йому віддати цеберки. Почалась боротьба. І не відомо, чим би вона скінчилась, коли б в цей момент не відчинились двері і в дверях не зупинилась Марфа Галактіонівна.

— Жане! В чому справа? — грізно сказала Марфа Галактіонівна, побачивши боротьбу.— Що це значить?

Товаришка Галакта зрозуміла, звичайно, цю сценку, як залицяння мого героя до куховарки, і тому, не довго думаючи, вона тут же скрикнула.

— Геть! — скрикнула вона, звертаючись до Явдохи.— Щоб твоя нога більш тут не була. Геть! Геть!

— Що ти робиш, Галакточко,— в свою чергу скрикнув Іван Іванович.— Не роби цього, голубонько. Не роби! Прошю тебе, не роби!

Але Марфа Галактіонівна вже нічого не чула і тільки кричала «геть». Коли ж куховарка вийшла з кухні і коли червоний і спітнілий Іван Іванович підвів свою дружину до канапи, то вона, Марфа Галактіонівна, й тоді не дала промовити слова. Потім товаришка Галакта зробила істерику. Нарешті істерика скінчилась, і тоді вияснилося, в чому справа. Вияснилося тоді, коли мій герой остаточно переконав свою стурбовану дружину, що він не залицятися хотів до Явдохи, а тільки хотів показати їй, що він нічим (буквально нічим!) не відрізняється від неї, від куховарки, і навіть може винести цеберку з помиями. Переконав він її не словами, а, так би мовити, ділом. Це трапилося саме тоді, коли й товаришка Галакта прочитала в «Вістях» ті рядки, які так схвилювали Івана Івановича.

— Так! Ти мав рацію! — уже подвійним голосом (спокійним, що Іван Іванович не зрадив, і неспокійним, що газета) сказала вона, бризкаючи на себе одеколоном.— Так. Ти мав рацію. Але ти, Жане, не маєш рації хвилюватись. Боже мій, чого ти, Жане, так хвилюєшся?

Не роби паніки! Пожалій своє серце! Чистка ж тільки для низів! Члени колегії, на мій погляд, ні в якому разі не будуть чиститись.

— Ах, Галакточко! — підстреленим голосом сказав мій герой.— Ти не дочитала.— Іван Іванович подав дружині номер «Вістей».— Ну-от дивись, голубонько. Тут написано навіть, що будуть чистити навіть членів ЦК. Ти розумієш? Членів ЦК!

— Цього не може бути! Я не вірю! — рішуче одрізала Марфа Галактіонівна.— Членів ЦК не можуть чистити... Це просто для народу... для маси! В противному разі ми загубили б революцію... Да...

— Безперечно! Безперечно, загибель революції! — сказав Іван Іванович і в розпуці схопився за голову.— Ах, Боже мій, що вони роблять! Нє, Галакточко, я таки недарма не погоджувався з самокритикою. Що хочеш роби зі мною, а я апаратчикам тепер не можу довіряти. Даю тобі чесне комуністичне слово. Ти розумієш — не можу!

Схвильований Іван Іванович кинувся до кабінету й подзвонив до Методія Кириловича.

— Чули?..— спитав він у рурку.— Ну да! Ну да!.. Ну, як ви?.. Я? Я ж, знаєте, мені що? Будь ласка, хоч сьогодні! Тільки я думаю, знаєте... ну, словом, заходьте — поговоримо. Треба улаштувати сімейну нараду.

Тут мій герой закашлявся й положив рурку на її руркове місце.

Цілу ніч Івана Івановича і Марфу Галактіонівну кусали чи то блощиці, чи то блохи, і вони ніяк не могли заснути. А коли прийшов новий ранок, мій герой поспішив до установи. Він навіть забув поцілувати Мая й Фіалку батьківським поцілунком. Але в установі його чекала ще більша неприємність. Там він, по-перше, остаточно пересвідчився, що йому обов'язково прийдеться чиститись (виходить, його любима газета й на цей раз не збрехала), по-друге — він узнав, що роботу його комосередку з сьогоднішнього дня починає обслідувати спеціальна комісія з райкому. Про це сповістив Методій Кирилович.

— Для чого комісія? Для чого обслідування? — спитав зблідлий за ніч Іван Іванович, безсило сідаючи в крісло.— Ну, скажіть мені, для чого?

— А хіба вам не ясно? Мабуть, хочуть когось вичистити. І, мабуть, не тільки з комосередку,— сказав догадливий Методій Кирилович,— а навіть декого і з бюро.

— Із бюро? — в розпуці промовив мій герой (він був членом, хоч і не активним, свого бюро).— Що ви говорите? Ні, ви просто робите паніку. Ви помиляєтесь, Методію Кириловичу! Да, помиляєтесь... Я тільки не розумію, відкіля це все взялося?

— Це ви вже спитайте в свого товариша Лайтера,— відповів Методій Кирилович, підкресливши «свого».— Це, будьте певні, це його роботка.

— Мого товариша Лайтера? — до того розгубився Іван Іванович, що навіть випустив із рук окуляри, які протирав своєю білосніжною хусткою.— Ви серйозно кажете «мого»?

— Так! — як і завжди спокійно відповів Методій Кириловичч.— Именно вашого. Я не член бюро, а ви, як член бюро, мусили вже давно знати, що це за штучка. Хіба я вам не говорив? Свій свого, так би мовити!.. Чому ж ви його досі...

— Ах, Боже мій! Нічого не розумію! — скрикнув Іван Іванович тим же таки підстреленим голосом.— Буквально нічого!

Мій герой раптом покинув Методія Кириловича й побіг до Семена Яковича, головного начальника і члена бюро. Про що вони там говорили — мені невідомо. Проте я гадаю, що це й не цікавить читача. Давати в деталях трагічну загибель мого героя я й не брався. Скажу тільки, що райком прислав комісію, так би мовити, необ'єктивну: по-перше, вона сконстатувала, що товариш Лайтер не опозиціонер і не бузотер, а просто собі активний партієць, по-друге, комісія наказала негайно переобрати бюро комосередку, а по-третє (це вже просто якесь трагічне непорозуміння), Івану Івановичу, Марфі Галактіонівні, Методію Кириловичу і ще багатьом ще до чистки судилося «вийти із партії», як потім говорила товаришка Галакта.

. . . . . .

Іван Іванович, прийшовши додому після «вийти із партії», похизився на свою мухобойку і раптом заплакав дрібненькими, в перший раз мінорними сльозами.

— Пропав! — скрикнув він.— Боже мій, яке трагічне непорозуміння? Чому саме мені судилося так страждати за революцію? Чим я провинився?

Але йому на його останнє запитання ніхто не відповів. Марфа Галактіонівна ще не прийшла після «вийти із партії», а Май і Фіалка десь шпацірували з мадемуазель Люсі. Що ж до куховарки Явдохи, то вона поки що нічого не знала і тому й тепер виспівувала якусь свою зовсім незрозумілу пісню, саме ту, що, з одного боку, нібито веселу, а з другого — начебто дражнить.

. . . . . .

Так що мажорну новелу, можна сказати, скінчено. Звичайно, я й зараз бачу незадоволені обличчя (мовляв, все добре, та от багато публіцистики), але й тепер, на жаль, нічим не можу допомогти.

— Що ж робити, дорогі читачі, коли я хочу, щоб мої твори читали рішуче всі громадяни нашої республіки, навіть такі ділові, як-от Іван Іванович та Марфа Галактіонівна, а ділові люди, як відомо, читають тільки мажорні новели з ухилом у публіцистику. Треба, очевидно, йти на компроміс.

...А втім, Теккерей, наприклад, каже, що Свіфт (ви пам'ятаєте «Гулліверову подорож»?) справляє на нього враження величезного гіганта і що загибель його, Свіфтова, нагадує йому, Теккерею, загибель грандіозного царства.

Так думав колись не тільки Іван Іванович, але думаю сьогодні й я, коли зупиняю свій зрідка вольтер'янський погляд на чіткому силуеті злого англійського сатирика.

...— І потім, чому Салтиков-Щедрін міг бути віце-губернатором, а я не можу? Правда?

Отже, до побачення, золотий мій читачу! Сподіваюся ще раз зустрітися з вами. В моїй шухлядці (доводжу до вашого відома) єсть ціла галерея ідеологічно витриманих, монументально-реалістичних типів нашої ніжно-прекрасної епохи, а ви (доводжу до свого відома), очевидно, маєте охоту познайомитися з ними. Ну, і от!

?!

Початковий рівень

1. Назвіть персонажів повісті «Іван Іванович».
2. Коли й де відбуваються події твору?

Середній рівень

3. Схарактеризуйте побут родини Івана Івановича. Чи відповідає він тим принципам, які на словах сповідує герой твору?
4. Дайте характеристику Івана Івановича та його дружини.

Достатній рівень

5. Визначте авторське ставлення до головного героя твору.
6. Пригадайте, що таке гумор і сатира. Який із названих засобів переважає в повісті? Доведіть свою думку прикладами з твору.

ГРИГОРІЙ КОСИНКА

(1899—1934)

Григорій Михайлович Стрілець (Косинка — літ. псевдонім) народився 29 листопада 1899 року в селі Щербанівка на Київщині в селянській сім'ї. Початкову школу закінчив у сусідньому селі Красне, де жив його дід. З дитинства наймитував, у 14 років виїхав до Києва на заробітки. У 1916–1918 роках навчався на вечірніх гімназіальних курсах у Києві, екстерном склав іспити за шість класів гімназії.

Косинка брав участь у громадянській війні. 1921 року письменник вступив до Київського інституту народної освіти, який не закінчив. Займався журналістською та літературною працею, входив до літературного угруповання «Ланка», яке 1926 року дістало назву «Марс» (Майстерня революційного слова). У розпал репресій проти української інтелігенції 4 листопада 1934 року Косинка за сфабрикованим обвинуваченням був заарештований і в грудні того ж року розстріляний.

Перші літературні твори Косинка написав у дев'ятнадцятирічному віці. Спочатку це була поезія, пізніше з'явилися нариси й оповідання, які з 1919 року публікувалися на сторінках періодичних видань. Уже 1922 року вийшла перша книжка Косинки «На золотих богів». Талант письменника розвивався — 1926 року побачила світ друга збірка його прозових творів «В житах».

На тлі модерністських літературних пошуків початку XX століття проза Косинки має загалом традиційний вигляд. У своїй «Автобіографії» письменник відзначив: «Мої учителі — Винниченко, Стефаник, Кнут Гамсун, Васильченко». Насправді саме останній здійснив найбільший вплив на Косинку.

Проза Косинки витримана переважно в реалістичній манері з окремими вкрапленнями імпресіонізму. Тематично його твори пов'язані з життям українського села в період революції та громадянської війни. Новела «В житах» (1925) — зразок реалістичної прози, щоправда, з деякими імпресіоністичними рисами. Герой твору Корній — колишній селянин, а тепер дезертир, який з обрізом у руках переховується в житах. Перед читачем постає людина, якій діла немає до політики та ідеологій. Корній — носій типово селянської психології, головне для нього — вижити за будь-яких умов, а найбільше бажання — повернутися під рідну стріху до принад щоденного селянського побуту й там, у маленькому затишному домашньому просторі, заховатися від загроз великого й непередбачуваного світу. Втеча Корнія від життєвих ускладнень якась дитяча, інфантильна,— він, немов налякана темрявою дитина, ховається

в житах, думаючи, що в такий спосіб зможе уникнути небезпеки. Визираючи зі своєї схованки, він так само безпосередньо реагує на все, що відбувається на дорозі: то цілиться з обріза в кавалеристів і уявляє, як вступає з ними в бій (звичайно, тільки в уяві), то підслуховує розмову сільського багатія Дзюби, якого теж кортить підстрелити, то, нарешті, помітивши здалеку червону хустку дівчини, виходить на дорогу, щоб попросити їжі («може, хоч пиріжка дасть»). Дівчина виявляється не лише знайомою, а ще й давньою коханкою Уляною. Після пристрасних поцілунків і ніжної розмови — прощання. Радість охоплює Корнія, його становище дезертира не здається вже таким безнадійним, проблеми відступають, забуваються, вже байдуже до небезпеки, хочеться радіти життю і співати. Автор зобразив звичайну людину, що заплуталась у нових, не зрозумілих для неї реаліях життя. Письменник показав, що навіть на тлі масштабних революційних перетворень ця маленька людина також заслуговує на увагу — вона є хоч і не дуже складною й цікавою, однак усе ж по-своєму неповторною особистістю.

У незавершеній новелі «Фавст» письменник зобразив одного з учасників громадянської війни Прокопа Конюшину, який навіть у безнадійній ситуації, схоплений більшовиками, виявляє готовність пожертвувати собою заради майбутнього України.

«Косинка — співець селянської революційної війни, яка протягом 1917–21 років бушувала на Україні, з безпрецедентною силою звертаючи свій вогонь на всіх зовнішніх напасників (німців, білих росіян, альянтів, червоних росіян і т. д.); вкінці той пекельний вогонь палив також і саме селянство внутрішньою боротьбою, анархією, розпадом, якому сприяла московсько-більшовицька демагогія. Косинчині новели і фрагменти подають нам і тло і цілу галерею типів цієї війни. Косинка не ідеалізує людей; навіть тих, що любить, подає у стилі "брутального реалізму", жорстокої правди».

Ю. Лавріненко

В ЖИТАХ

Це все було просто до дрібниць: і я, і заспаний ранок, і сивий степ. Я пам'ятаю хороше тільки ранок: заплаканий у росах, молодий і трохи засоромлений сонцем, що смутне купалося у стрижні.

— Ну, ну... вже й цілуватися лізе!

Кажу це до сонця, бо воно безцеремонно грається волосинками на моїй нозі, любовно оглядає забрьохану колошу на штанях і сміється з мене крильцями бджіл: «Дізік, дізік...»

— Дізік?!

Я починаю сердитись, бо що таке «дізік»? Дізік — страшне для мене слово, бо воно нагадує мені про дійсність — раз, а друге — в нашій революційній термінології це є дезертир, а я, товариші, саме до них і належав!

Маєте: «Коли,— думаю,— сонце починає шукати дезертирів — до села не піду, небезпечно (такий наш звичай дезертирський), а просто собі левадами, благо ще неділя сьогодні — сплять, в жита».

Так і постановив: левади манять мене зрадливо вербами, городи пахнуть полином, м'ятою, але мій вірний товариш — жита.

Ляжу в долині, де тліє під сонцем Гордина могила, а переді мною стовповий шлях, Гнилище, Чорнослівка, далі...

— В жита!

...Одкрасувались — наливаються, через тиждень-другий — копи, а зараз догоряють; у мене почали дзвонити коси, серпи, а важкий колос схилявся до землі, але в цю хвилину старий чорногуз поважно пройшов травою до болота, поклонився на всі чотири сторони, піймав необережну жабу, і під глухий клекіт сполохав на ставищі дику качку...

— От дурна жаба, правда?

Це моє слово до японського одрізана, але після цього я рішуче встаю, підкочую колоші і сміюся до своїх ніг, а вони ж у мене міцні, рівні, сильні (волоссям обросли, а мені баба казала: то — сила); заглядаю у стрижень: там же до мене посміхаються сірі, гарні очі, розпатланий чуб горить на сонці та визирає ще дитяче обличчя Корнія Дізіка.

Показую йому кулака й ловлю зором слід чорногуза.

— Треба рушать! Поснідать би не вадило, а?

Але пригадую, що коли в селі побачить солдат зелену сорочку, спокійно прицілюється з рушниці, наче в суху вербу, і вигукує, стріляючи з ляку: «Стой, ні с мєста!»

Правда, це буває дуже рідко, бо ми, дезертири,— народ бойовий, а ходимо обережно, особливо вечорами; засиніло — село наше, а ранок — жита обминаємо. Вирішив не снідать: хіба можна до служби божої хоч рісочку до рота брати?!

...Коп'ях сіна підсмикав, підбив ногами (хай слід затреться), уважно оглянув свою «японочку» — засунув її за пасок штанів, картуз — на очі, а стежкою чорногуза — в жита.

Не пішов, а поплив... Бо мені не звикать до одноманітного ритму хлібів, і степ для мене знайомий, як і моя «японочка»: хвилюється ранками, дзвонить хвилями в обіди, а вечорами, коли догоряють жита, лягає спать.

Іду знайомими стежками: широкий Розділ зустріне мене пшеницями, Темник привітає житами, а коло Гординої могили — крайкована синіми льонами плахта з вівса, ячменю і п'яних гречок.

Все так просто, ясно і раптом:

— Чого це курить степовий шлях?

Лягаю. «Японка» косо дивиться на дорогу, мої нерви приймають пісні поля і, здається, починають підспівувати самі; десь над ухом б'ється крильцями джміль, гуде, розсотує нерви, і мені до болю хочеться піймати його і задавить...

Ще пильніше вдивляюся на закурену дорогу, «кавалерія, кавалерія», проноситься іскрою думка, гасне на синьому льону і твердо рішає: «Убити двох, трьох, а тоді що буде... Застрелиться».

Але мимоволі кладу за обніжок голову, засовую босі ноги в жито, випрямляюсь тілом і жду; мої нерви уже не співають, а тільки дзвонять тихо: «Дзінь, дзінь!..»

Думаю: «Копит горить під сонцем — багатий іде...»

За півгоней од мене, спиняючи риссю сивого коня, проїхав гнилищанський багач Дзюба, і жито передало його голосну, трохи чваньковиту розмову:

— Ого-го, брат! Житомирська губернія повна тепер ними, служить не хоче в комуні, а все льогкі хліба подавай!..

А другий на возі:

— Комісарами хотять бути.

— Комісарами?! Хай чортом буде! А то як ніч — з винтовкою до вікна йде: «Дайош!...»

Сіра смуга піску, білий копит коня, а за ними моє непереможне бажання вистрілити, але пам'ятаю наказ отамана Гострого: «Не вилазь і не стріляй». Дивлюся на жилавий деревій під обніжком, де лапками заплуталась і борсається у медовнику бджола, посміхаюсь та лізу в густий льон.

— Хай буде й так...

Дзінь, Дзюба, дзінь... Це дзвонить степ на обід; мене од голоду починає ссати під ложечкою, і я, щоб заспокоїти його, мимоволі думаю про Дзюбу:

«Мабуть, добре поснідав? Подумаєш, герой який знайшовся: «Комісарами хотять бути»? А хоч би й комісарами?.. Ні, Гострому цього сказати не можна... Уб'є...»

Переді мною проходить житами тінь розстріляного, на городі Дзюби, комуніста Матвія Киянчука, і мені чогось до болю робиться сумно:

Дзінь...
Я на бочкє сижу,
Под бочкою качка,
Мой муж — большовик,
А я — гайдамачка!

І підморгне! Молодець був Матвій, коли вели його...

— Дзінь...

Про комісарів я не думаю, Гострий може одвести вночі й мене купатися до стрижня, а все-таки мені цікаво: «Хто вони такі?!»

Степ зустрічає низькими поклонами пашні вітер, а він проходить полями — теплий, ніжний, смикає за вуса горду пшеницю, моргає до вівса й довго цілує кучеряві голови гречок — п'є меди степові.

Я киваю йому головою своє «не знаю», сам хочу думати про Кинянчука, але якимсь напруженням волі встаю і зразу ж присідаю, бо на дорозі майорить під вітром червона хустка (я із свого лігва бачу тільки хустку); китиці, мов пучки калини, торкають колоски, вони кокетливо посміхаються до сонця, а вітер схоплюється у мене над головою маленьким вихром і танцює.

— Плювать мені тепер на Гострого! Іду назустріч, може, хоч пиріжка дасть, коли не з нашого села... Дезертирові все можна! Ачхи, кучерява! Ой, злякається... З неділею, куди йдеш?! — не сказав, тільки подумав: «Невже Уляна?»

Я од здивування підсунув на лоба картуз: «Що ж буде далі?»

Стояла переді мною справжня Уляна, а з нею стояла обора панська і шість волів у плузі — орали степ колись...

Степова дичка — запалена, засмажена, а очі — два жучки... Воду носила.

— Здрастуй! — і стала.

— Здорова будь, Уляно! — хотів посміхнутись і не міг: вона довго дивилась на мене, видно, думала, а коли її око впало на моє дране коліно, де спокійно лазила божа корівка,— соромливо засміялась, тільки губи якось по-дитячому затремтіли, на колосок покотилася непомітно сльоза... Сині очі питали мене:

«Хіба ти, Корнію, забув ясла коло чорного вола Зоряна?.. А коли цілував мої очі — на сміх показував через вибитий сучок зорю, казав: «Вони похожі на неї, правда, Улясю»?

Я простяг руку, але не знав, з чого почати розмову, і якось по-дурному спитав її:

— Тебе, Уляно, тепер і не впізнать...

І тихо впало на дорогу її слово:

— Змінилася.

А далі я просто не пам'ятаю, що сталося: вона зайнялася, рвонулась до мене і глухо крикнула:

— Які вороги ми... Ні, Корнію, нам не так треба! Ходім сядемо.

Я сп'янів... Не знаю, що питав у неї і що казала вона мені, а тільки пам'ятаю, як буйно захвилювались жита, затремтів від радості льон і гарячий вітер припав грудьми до землі.

Колоски слухали:

— Ти й досі такий славний, Корнію... Хочеш цілувати? Цілуй, хай хоч один день буде наш!

І гладила рукою мій чуб, а його розчісували уже другий рік дощі, сніги і дике вовче дезертирське життя...

Вона сміялася:

— Хіба ти не знаєш мого Дзюби? То, Корнію, зуби чортові, а не Дзюби!

Я поклав голову на її коліна і слухав, бо це була загублена в житах моя доля:

— У мене так наче пісню хто списав: «Тільки й мала мати три сина й три дочки...»

Я боявся сліз і п'яно запитував Уляну:

— Правда, тепер наливаються жита? А в нас,— скоро в бір підемо,— життя панське, а голод собачий — прийдеться грабить. День іде і смерті ждеш. Товаришів у вас багато?

— Ех, Корнію! Наливаються... Стій, скажений, не рви!

Я бачив на тонких поділках Уляни гарно вишиту мережку, на пазусі — кленове листя, і все кругом було п'яне, а червона хустка зайнялася й горіла степом од краю до краю!

— Улясю... Тепер мені нічого не страшно!

— Мила Улясю...

Шептали колоски, а вона соромливо підсмикала хвартух, кидала мені морелі і боязко, з тихою журбою, нагадувала:

— Піду до матері, це ж він поїхав до волості заложником, а тож нікуди не пускає...

Барю Уляну й у двадцятий раз, а може, востаннє, запитую кленове листя:

— І досі любиш?

Льон заморгав.

— Ой, безстиднику, хоч би не питав: «Любиш?» - перекривила й додала: — Проковтни морелю, а потім попрощаємось.— Тихо поцілувала, рвонула льону горстку, й очі були сині-сині, мов льон, а хустка гасла.— Прощай, Корнію!

Далі по-старому повела бровою, моргнула й засміялась:

— Наливаються жита... Більш не треба, прощай! — Поклонилась низько на шляху і покотилась зеленими вівсами у веселу Чорнослівку до матері.

Дзінь...

Дзвони, степе! Я довго лежу і слухаю, як дзвонить у такт дзвонів степу моє серце. Лізе божа корівка, беру її ніжно на руку й запитую: «Хочеш на коліна, до серця?»

Можна. Так, берись лапками за штани, далі... дурна, падаєш? А я, по-твоєму, як держуся? Але ти не знаєш, ні, ти не знаєш, що я, Корній Дізік, п'яний сьогодні в житах, а?

П'яні жита, розступіться! Плювать на смерть Гострого, я співать хочу, чуєш, степе?!

Ой що ж бо то та за ворон...

І горить переді мною ще й досі Гордина могила під сонцем, червона хустка Уляни і я — коли згадую своє дезертирське життя...

Питаєте про Матвія Киянчука? Розкажу, але не зараз, бо в житах загубилася моя доля, і мені хочеться плакати, мов дитині, або співати, як співають старі, коли згадують молодість, а я ще хочу співати!

1926

?!

Початковий рівень

1. Яким є справжнє прізвище Г. Косинки?
2. До яких літературних організацій входив Г. Косинка?

Середній рівень

3. Коли відбуваються події новели «В житах»?
4. Які літературні напрями виявились у творі «В житах»?

Достатній рівень

5. Визначте роль описів природи в новелі «В житах».
6. Розкрийте особливості психологічних переживань героя новели «В житах».

ФАВСТ[1]

Коли догорятиме у віках остання зоря,— горітиме моя мисль і страждання, а на чорній смузі неба кривавими літерами спалахнуть пророчі Франкові слова:

Народе мій, замучений, розбитий,
Мов паралітик той на роздорожжу.
Людським презирством, ніби струпом, вкритий!..

В імені твоєму, Фавсте з Поділля, я пишу ці рядки. Хай наступні покоління згадають твоє ім'я велике, хай на коліна стануть перед стражданнями твоїми.

---

[1] Оповідання незакінчене. 1942 року в такому вигляді — з чернеток, з авторськими ремарками та окремими сторінками — з'явилося друком в окупованому німцями Харкові на сторінках журналу «Український засів». Яким чином твір із конфіскованого та частково розікраденого архіву письменника потрапив до редакційного портфеля — невідомо.

Дорогий мені, до болю рідний Фавсте. Ти не знаєш, зрозуміла річ, таких слів страшних, як «народна трагедія»,— чужі й незрозумілі тобі слова ці. Ти — до примітиву простий. Адже перед своєю смертю — короткою і страшною — ти зумів тільки намалювати в камері № 12 маленьку труну з хрестиком і видряпать під тією труною — нігтем на стіні — своє імя і прізвище: «Прокіп Конюшина». Оце і все.

...Тоді саме різдвяні ночі клепав мороз, коли до нашої камери перевели із тюремної «секретки» Конюшину: з обличчя був сивий, схожий на Фавста, що його звикли бачити у виставах оперових театрів.

Губи Конюшині спухли, він ловив і ковтав тепле й важке повітря камери, а сам робив тремтячими руками якісь дивні рухи, ніби збирався шугнути у якусь безодню...

Махлюватий селюк, він підозріло оглядав усіх присутніх, до всіх ласкаво посміхався, шептав щось, а далі несподівано сів на краєчок нар і голосно, під регіт присутніх, заявив:

— Диви, от історія. І тут люди є, га?..

Камера, повторюю, зустріла слова Конюшини сміхом: уперше, вирішили всі, довелося людині познайомитися з тюрмою.

Офіцер Клєнцов, що любив був залякувати таких новаків, пильно оглянув Конюшину з усіх боків, іронічно скривив рота і суворо, допитливо звернувся до Конюшини:

— Бандит?..

Конюшина мовчав. Тоді офіцер, не стримуючи більше сміху, сказав до всіх присутніх у камері:

— Фауста привели. Посидим больше — Гете увидим... А все-таки, парнишка, за какие грехи тебя в нашу камеру пригнали, а?

Конюшина не поспішав відповідати, він звів стомлені очі на згорбленого Клєнцова, на всіх, і несподівано запитав офіцера з ноткою злоби:

— Хіба тобі не однаково?

З кутка, недалеко вікна, пролунав хриплий бас:

— Правильно. Молодець Фавст. Так і треба одказувати... Він же тебе не питає, чого ти погони згубив?— визвірився до Клєнцова той-таки хриплий голос з кутка.

Клєнцов в'їдливо огризнувся, але його ніхто не підтримав. Правда, усім до вподоби було нове прізвище, що його дав Конюшині Клєнцов: «Фавст». То нічого, що сам Конюшина не розумів, до чого воно — прізвище таке. Про великого Гете він теж уперше чув у камері...

Фавст з Поділля не знав ще, чи сміються тут з його махлаюватости і вбогости, чи таки підтримують проти Клєнцова,— тоді ще раз

обвів усіх своїми великими сірими очима — побачив глузливу усмішку на вустах Клєнцова, але все-таки вирішив чомусь, що таки підтримують його, Фавста з Поділля.

Урочисто витяг з кишені засмальцьованого кисета, поклав його на білі, латками вкриті штани, добродушно засміявся.

— Куріть, хай дома не журяться,— сказав він.— Добре тут у вас, ая... Так добре, що й сказати не можу: тепло, затишно, а головне — люди є... Там, де був я...

І він раптом замовк.

— До віку б гадам таке добро!— вихопився з кутка той-таки голос, що підтримав був Конюшину проти Клєнцова. Фавст здивовано підвів очі: чи не сказав він якоїсь дурниці? Здається, що — ні, але краще йому не цвенькати, бо тюрма — сам знає — не любить дуже балакучих... Тоді здалека, з характерною і притаманною лише селянам дипломатією, почав був виправдуватися:

— Ая. У вас, кажу, тому добре, що — тепло, нари є...

— ...С-сш... Як він мені болить. Проклятий, як він мені болить. Пся кров, пся мать, занімій.

По камері бігав у валянках невідомий Фавстові чоловік, з походження і вимови, видно було, поляк, і все лаяв свої зуби, спльовуючи раз у раз ріденьку слину з рота.

Коли пан Яцьківський — так звали його — зупинився навпроти Фавста й попросив скрутити йому цигарку, то Фавст щиро почав йому раяти:

— Ая, зуби? Знаю. Це якби самогон-первак, а тоді намочити махорки з папороттю й закласти на той пеньок — повірте, одразу занімієє. Я знаю.

Яцьківський образився:

— Цо? Занімієє? Ти краще, хлопе, порай це своєму батькові, розумієш? Маєш його? Занімієє.

Але Конюшина не бачив, здавалося, нічого образливого: порада була як порада, йому навіть зробилося трохи смішно, що такий плюгавий панок у валянках, а диви — настовбурчився, розсердився і гасає по камері з кутка в куток. Знизавши плечима, Конюшина мимоволі задивився на цього гоноровитого панка.

А треба знати, що пан Яцьківський був із своїм гонором за втіху для цілої камери: конфедераткa, австрійська шинеля з білими орлами, бундючні вуса, а вже гонору того, то тільки в'їдливий Клєнцов міг його збити, жартуючи.

— У пана Яцьківського,— казав він серйозно,— воша теж дурно не лізе... Чому, поспитаєте? Вона завжди шукає історичні межі, що їх позбулися поляки...

Яцьківський, зрозуміла річ, люто лаявся на такі слова, але хіба можна зупинити Клєнцова?

— ...пан Яцьківський,— не звертаючи уваги на лайку, говорив Клєнцов,— найбільше тужить і журиться за блискучим минулим Степана Баторія... А щодо вошей, то я на власні вуха чув, як він запитував одну бльондинку: з якого воєводства, пані? З Бельведеру?..

Це, повторюю, була, між іншим, побутова дрібничка, не варта серйозної уваги, бо сварилися ми день у день разів п'ять-шість, коли говорили на такі гострі теми. Я занотовую цю дрібничку тому, щоб колись намалювати образ Клєнцова як носія великодержавного шовінізму.

Пізніше, коли Фавст спав поруч мене, йому на світанку, розповідав, снилися сади у білому цвіту і зелене Поділля... «Весна,— казав,— часто сниться мені».

Ми тлумачили ті сни його так, що швидко Фавстові ходити за плугом, швидко йому боронити поле, бо коли сниться тобі щось зелене, то річ ясна — жити будеш. І село, казав, снилося: тліло в диму, намітkою білою з вишневого цвіту вкривалося, а коли додивлятися до тієї намітки, то пахло йому— рілля, заполона на пар; вона пахла, здавалося, торішнім гноєм... І птиця у високому небі кричала.

— Такий сон,— говорив мені Фавст.— Що він має визначати?..

Я, пам'ятаю, не відповів тоді Фавстові, бо з цікавістю прислухався до розмови Маламета з паном Яцьківським:

— У тибє болит зуб,— говорив Маламет,— я ничево, не протестую... Пусть, у каждого своя болезнь. Но когда в меня острый колит, когда с меня кровь капает, когда... и ты ругаешь. Я, как я должен?..

— Кумедія, їй-богу,— щиро, по-селянському, сказав мені Фавст: — Мені такий сон миленний наснився, а вони — за парашу гризуться...

...— Поднимайсь.

У глухих коридорах свистять вартові, брязкають ключами, а прославлений на всю тюрму Сторожук благословляє матюком Христа і нас усіх... Заспана камера встає, кидає жужмом постіль по кутках і, прокашлюючись, стає по-військовому у дві лави, був такий звичай — висотати з арештанта дух протесту, звести його бодай до образу Конончука, що давно вже втратив образ людський.

Декілька слів про Конончука.

Це — темне і вбоге село, село, яке підписує собі акти обвинувачення трьома хрестиками, а вже пізніше, в тюрмі, падає додолу на коліна, коли побачить кришку хліба; нужа на такому Конончукові така велика і плідна, що здається іноді, ніби його тіло навмисне засіяно висівками — вошами; тіло схоже на рябе мило... Коли пройде вранішня повірка — завжди коротка і занадто вже ділова — Конончук сідає,

як каже Клєнцов, «читати газету»: «бльондинки» впилися йому в тіло, і треба довго шарувати Кононучукові свої кістки товстою мужицькою сорочкою, щоб примусити тих «бльондинок» падати й сипаться на поміст...

Висівки сиплються — така нужа!

Обличчя у Фавста кривиться, мов у дитини,— він от-от, здається, розплачеться; важко зітхає, журно хитає головою і, допомагаючи Кононучукові, бере одну «бльондинку» за лапки, кладе її на поміст і дико б'є черевиком.

— Отак її треба! — приказує Фавст: — Ех, Кононучук, Кононучук! Твоя «бльондинка», видно, не з Бельведеру? Бачиш, вона не ляскає під черевиком, як пана Яцьківського воша. То воша, можна сказати, інтелігентна, панська воша... Правда, господин поручик?

Після такої репліки, а головне — такого безцеремонного і різкого запитання з боку Фавста до Клєнцова,— у мене великий сумнів, що Фавст — незрячий гречкосій... Хто він такий?

(*Мотив цей розробити.*)

Клєнцов польською мовою (він сидів у польських тюрмах, де дають з патронату білий хліб, вряди-годи масло, каву, а книжок — професорська, мовляв, бібліотека) гне матюки і пильно, з ненавистю й підозрою, дивиться у вічі Фавстові.

— Жаль-жаль,— говорить Клєнцов,— що тебе не посадовили до блатних... Жаль, там би одразу бандитський дух вивіявся...

Фавст щиро сміється:

— Що мені блатні,— каже він,— адже там скрізь — ми, а не ви... Офіцера зустріти, та ще офіцера з лейбиком — другий табак, Клєнцов. Справді, як вони, варвари, тримають вас невинно п'ятий місяць?.. Це ж, погодьтеся, некультурно, ая...

...Хто такий Фавст? У мене більше ніяких сумнівів, що це не такий уже звичайний собі дядюшка з далекого Поділля.

На цьому місці межи Фавстом і Клєнцовим, як пишуть деякі галичани, завжди розпочинається лайка, але сьогодні обійшлися обидва без неї; правда, Клєнцов устиг все-таки огризнутися:

— Пять месяцев, господин Фауст, это еще не трепка, а ты... ты определенно пойдешь в земельный комитет спасать самостийную...

— Сволоч ти! — коротко ругнув Фавст. Але наш похмурий, вічно заляканий карцерами й карами староста зупинив короткою лайкою обох і, обвівши очима по всіх кутках камери, наказав ставати в ряди — у дві лави: надходила чергова візитація тюремного начальства — повірка по-старому й по-новому.

Ще далеко до камери було чути дзвін острогів — дзінь, дзінь... Блискучі кавалерійські остроги носив, як відомо було нам, начальник

корпусу № 6 — прищуватий, синьо-гнідий якийся на виду, цинічно-нахабний — Бейзер (євреї-арештанти дали йому прізвище — зла собака); він завжди, коли тільки одвідував нашу камеру, дивився в першу чергу на вбоге Конончукове лахміття — кривив з огидою обличчя так, ніби він побачив кубло гадів, а не постіль Конончукову.

Спльовував на долівку, хоч нам за інструкцією категорично було заборонено плювати на підлогу. Бейзер переводив свої сухі зеленкуваті очі, схожі трохи на баранячі, на Фавста — він раз у раз робив Фавстові якесь запитання, не було того дня, щоб він поминув його в ряду, не поспитавши:

— В чьом обвиняют тебя?..

Ми всі з великим напруженням чекали на цю відповідь; цікаво, за яку провину посадовили цього таємничого Фавста? Висидіти три місяці в «секретці», знали ми, не всякий зможе... А сам Конюшина Прокіп удавав із себе — не було ніякого сумніву — наївного селюка в Поділля.

Пильно дивилися — разом з Бейзером — у сірі гранітні Фавстові очі — там глибоко-глибоко заховано було ненависть і зневагу не тільки до Бейзера, а до всіх нас; ненависть іноді іскрами вигравала на чоловічках,— тоді у Фавста тремтіли з обурення руки,— але він завжди умів стримувати свої чуття — він спокійно, навіть занадто вже спокійно, відповідав запитанням:

— За що? Ая, повстання.

Така відповідь нервувала Бейзера, він не міг стримати свого гніву, він висмикував з чорної — офіцерського сукна — шинелі руку і, тупаючи ногою, вимахував тією рукою так, ніби намагався на всю силу вдарити Фавста в обличчя...

— Бандит, бога твою мать, а? — оскаженіло вигукнув Бейзер.

Ми, арештанти, найбільше боялися цієї хвилини сказу: ми були глибоко переконані, що Фавст, хоч і виснажений до краю, відповів би на удар, більше того, він готовий був перекусити горлянку...

Фавст мовчав. Він тільки скалив свої здорові, білі й рівні зуби, а злоба, різко підкреслена на його мужицькому обличчі, спадала аж на сухі, колись соковиті губи — застигала там, здавалося, разом із слиною.

Він ковтав її, криво усміхався, а сам дивився на підлогу. Бейзер залишив на хвилину Фавста; він суворо, допитливо, ніби справді від нього так багато залежні були ми, оглядав кожного; Клєнцов, радіючи, очевидно, що Фавстові була така «баня»,— розсміявся, але Бейзер помітив таку несподівану радість:

— Эй, ты... как тебя? Чего ржешь, чему ты радуешься?..

Клєнцов вирівнявся і, зціпивши зуби на образливе «ти», промовив зозла:

— Арестант — тоже человек... Да.

— Сутки карцера,— глухо наказав Бейзер.

І Клєнцова, без курива і без хліба, повели кудись із камери.

А Бейзер знову повернувся обличчям до Фавста:

— Где твоя нара? — запитав.

— Третя.

Начальник корпусу пильно обдивився з усіх боків Фавстове ліжко, торбу, рушника, вишитого з ключем журавлиним... Уже хотів був рушати з камери, як раптом уклякнув і читав видряпане: «Прокіп Конюшина», а внизу — «Христос Воскресе, Галло...»

— «Христос Воскресе» — тоже твое? — запитав з іронією Бейзер.

— У мене він не воскресне... Чого тобі треба? — була Фавстова відповідь.

— Троє суток карцера... без хлеба, кровать привинтить.

Бейзер скаженів.

— Кто бросил окурок? — гукав він на всю камеру.— Чашки, стекло, ложки, ножи... Проверить, отобрать... На три дня поднять в камере нары, староста.

— Слушаюсь.

(*Додати деякі деталі.*)

...— Камеру лишить на неделю и... забыл, за окурок — сутки карцера. Я... протест и бандитизм...

Репліка якогось копійчаного меншовика або укапіста:

— Ведь были же когда-то тюрьмы, сидели, живые ведь люди...

За дверима нашої камери затихав десь у глухих коридорах малиновий дзвін на острогах начальника корпусу № 6 — Бейзера.

Старий карцер, де сидів був Фавст, бачив і чув у своїх кам'яних шорах багато трагедій: там божеволіли, там вішалися, розбивали голови об стіну — всього було, все бачив і чув старий карцер.

Аж позеленів од цвілі, од віку свого давнього і сліз людських; по кутках протягувалася вже вода, а зимою, зрозуміло, вона трохи підмерзала, й сковзалися ноги на такому льодку тонкому.

Фавст розповідав свою історію немудру так:

— Коли мене Бейзер,— каже він,— кинув був до цієї ями, цвіллю вкритої, я хотів просити його, щоб одразу взяли мене на розстріл... Це була не секретка, ні. Подумай, яка мені рація гнити на пні, коли я знаю свій кінець краще за Бейзера?

Я загнув йому матюка у вічко і, повіриш, трохи полегшало... Матюкнувся я не тому, що люблю лайку, ні, зо мною трапилося щось таке незрозуміле, що й досі не можу з'ясувати тобі.

Горіла голова, а тюрма,— уяви собі, наша велика тюрма, виломлюється з ґрунтом і летить високо-високо понад борами...

І добре пам'ятаю мою суперечку з Бейзером: «Брешеш,— ніби кажу йому,— хай скрізь — тюрми, хай скрізь карцер і кара, але маєш добрий знак: одна вже виломилася з ґрунту, летить». І знаєш, я вперше почав тоді так сміятися. Мені стало раптом страшно: що зробили з мене за сім місяців? Той дурень даремне Фавста згадував і легенди — я живий ще, хоч моя історія варта теж легенди.

...Знаю, мені вже не жити, нема мені повороту до життя — кров'ю харкаю... Дивно, один поет — цілком хворий, на мою думку, написав два рядки у карцері:

Сліпе село лютує,
А Україна кров'ю харка...

Сліпе село... Тут, у карцері, засміявся я на слова слідчого: вони питають, де сходилися на раду? Де, в кого?

Фавст притулився щокою до холодної стінки і тихо шептав: «У моєї сестри, чуєте?» Далі вирівнявся і цитував собі з якогось філософа: «Панувати над рабами, обернути кожного на автомат,— такий, здебільшого, намір у деспотів...»

...Так знайте,— говорив до стінки далі,— Прокіп Конюшина ніколи не буде зрадником. Я загину, сотні й тисячі таких, як я, але ніколи, ніколи не продаватиму сестри своєї. І нікого не продаватиму. Юдою не буду.

Фавст плакав... Йому все ще, здавалося, стояв образ слідчого Однорогова, говорив ніби до нього:

— Каже мені Однорогов: «Ты, Конюшина, трудового происхождения, ты — бедняк, ты получил образование, ты, наконец, не Грицько или Омелько какой-то... но почему, почему, из каких побуждений ты примкнул к преступному обществу самостийников? Почему принял участие в восстании?

Конюшина відповідав:

— Ая... Пішов, не можна не йти, бо коли підпалити хату Грицькові та Омелькові, то вони лиш тоді за вила і гідність свою згадають, ая... Мені ж, самі сказали, людині свідомій, треба свідомо і прямо у вічі ворогові дивитися...

Так йому нібито сказав був Фавст, а він на це усміхнувся, дав гарну папіросу:

— Кури, мовляв, Конюшина, наші, а скажи нам, де поділися ваші, де були бандити?

Перехилив Однорогов через стіл голову і, трохи заспаний, процідив крізь зуби:

— Пойдешь на шльопку, милок! Герой!

Замахнувся і на всю руку вдарив по зубах.

Фавст, пам'ятає, до крові, до кістки прокусив йому руку ту — тільки прикладами врятували життя Однорогову, занапастивши Фавстове: його тримали після цієї історії три місяці в так званому секретному підвідділі.

...Дні текли. Конюшина почав кашляти кров'ю,— тоді перевели до загальної тюрми, до камери № 12.

Дзинь-бом, дзинь-бом... (*Подати уривки з пісні, настрій.*)

— Слухай,— каже мені Фавст,— вони співають цієї пісні так, як смуток власний п'ють... Правда ж? А мені, здається, нема чого й сумувати, справді, я пережив був таку велику радість і захоплення, що й досі обертом голова йде, як згадаю минуле...

Кінь був у мене — Іскра, а коли виїздила наша сотня з лісу — у гривах кінських пісні цвіли, зелені бори дороги нам стелили, і ми були самі, як бір, зелені — такі молоді й завзяті...

На команду: «Кіннота, на коні!» вихором злітали, острогами дзвонили і стременами бряжчали, аж підкови цокотіли в коней — мчали так степами українськими; а поруч — бір, бором — ніч з вогнями йде: тоді горіли бори...

І знову співали старої тюремної пісні:

Слышно — там идут...
Где-то кого-то на каторгу ведут...

— Не співайте! Не зацвітуть, ніколи вже не зацвітуть пісні на гриві мого коня! А я все-таки не буду журитися: ми вмираємо в ім'я наступних поколінь.

Підійшов до дверей, довго читав видряпане нігтем:

«Тут була остання ніч... Ми загинули за волю свого народу; той, хто одвідає цю камеру, хай згадає нас... Земля українська — кров'ю окроплена, діти цієї землі гниють по тюрмах слов'янських народів, бо самі вони — гній і труп... Люди без волі, без бажання навіть...»

Далі все було засмальцьоване так, що годі прочитати.

Фавст стояв і довго думав: йому не треба було говорити такі слова, не до нього звернена була скарга смертників...

«Остання ніч»,— зафіксувала його пам'ять. Коли ця остання ніч прийде до нього, Конюшини?

Знесилений упав на залізне ліжко. Він не пам'ятав уже, чи це був сон, чи справді було колись таке життя? Згадував...

«...Сьогодні — багата кутя, ая... У мене не було ще тоді Іскри, не цвіли пісні наші над борами. Стояла мати коло столу, лямпадку перед образами засвічувала:

«Святий вечір, діти, надходить,— казали,— не пустуйте!»

І долівка в хаті, вимазана Оксанкою, блищала, і наші очі дитячі блищали радістю і щастям... Мати не сердилася, коли малий Яцько смикав їх за спідницю, приказуючи: «Перший пиріжок, мамо, мені!»

«Добре, Яцю, тобі... А кому ж? Тільки тобі!» — гладили рукою його наїжачену голову й посилали до батька.

А батькові очі світилися, мов у святого Миколая на божнику, він садовив праворуч себе Яця, а ліворуч — Настусю і бавив обох, ая...

Повз них проходила горда Оксанка, вона старша була і робітниця в матері найперша; в Оксанчиній косі, пам'ятаю, маком синіла стрічка... «Чиясь файна молода буде»,— подумав.

А вона повернулася тоді до мене, засміялася:

«Отакої, паничу наш,— сказала,— на вулицю нівроку вам, навідується, а дров урубати, то... «хай тато».

Пожурила і пристрамила його тоді Оксанка; батько наче не чують цього — сива голова туркоче дітям якісь казкові слова:

«Ми вже того щастя не зазнаємо, а прийде, діти, ая... Та всім убогим людям дадуть землі...»

Надходила багата кутя, святий вечір.

«Надівай, Оксанко, стрічки Насті, в'яжи червоного пояса Яцеві».

Сторожукове пильне око; заспане, пом'яте якесь, мов простирадло у повії, обличчя, мутні очі, особливі вуса, схожі на тоненькі ковбаси — (підлизані) якісь тютюновим димом; у передніх яснах — два здорових вовчих зуби, валькована шия...

Він, Сторожук, вклоняється Бейзерові:

— Хилый какой-то...

Сміється Сторожук.

Веселий він, звичайно, завжди в такі урочисті хвилини. Мугикає з пісні два рядки: (*тут у тексті пропуск*).

Нудить Сторожукові горілка, тоді йде ригати до раковини. Йому нагадують, що треба поспішати.

Камера. Фавст узяв з нар свою торбу, розв'язав її, підходить до Конончука, каже:

— У вас, дядьку, хвалилися, син є? Але він вечері не принесе сюди — прийміть мою, я буду вашим гостем сьогодні.

Він повертається до Клєнцова:

— Не радійте, офіцере, з моєї страти... Пам'ятайте: «Сотні полягають, тисячі натомість стануть до боротьби...»

Маламет молився богові. Вечір, ніч.

Фавст нерухомо сидів годину, скоса дивився на всіх нас і тихо шептав щось, а далі підвівся, поспитав пана Яцьківського:

— Де твоя, Яцьківський, кружечка (з орлами) га? Дайте мені

Голос зростав, переходив у шепотіння:

— Чуєте, Сторожук списки читає?..

Він ще припав був до відра й пив воду, але після цього, свідо
здавалося нам, вчинку він уже не приходив більше до свідомості
збожеволів.

Ловив руками повітря, ніби намагався смикнути за повід к
Бігає по камері, гукає:

— Кіннота, на коні! До бою!

— Хлопці, чий кінь збіжить з Іскрою? Сторожукові пот
кров моя? Маєш її, пий.

Він ударив щиколотками по пругові дверей, розбив до кров
ки і на здивування усіх, почав малювати на стіні велику літеру
Не скінчив, а знову гукнув на всю камеру:

— Кіннота, на коні! Рівняйся, до бою ладнайсь!

На порозі камери стояв Сторожук. Він узяв Фавста за скрив
ну руку, міцно стиснув її, глянув своїми мутними очима на всі
і вивів Конюшину з камери востаннє...

Камера заніміла з жаху.

У сусідній камері, «етапній», співали студенти — новаки ш
шої тюрми:

Ой, радуйся, земле,
Син Божий народився...

А Кончук держав у руках шматок хліба, що його дав
Фавст із Поділля, і ридав.

2/IV-19

?!

Початковий рівень

1. Де й коли відбуваються події новели «Фавст»?
2. Слова якого видатного українського письменника згад
ся на початку твору?

Середній рівень

3. Схарактеризуйте образи в'язнів, змальованих у новелі
4. Чому головного героя твору названо Фавст?

Достатній рівень

5. Схарактеризуйте образ оповідача з новели.
6. Які переконання обстоює головний герой твору? Як с
ється його доля?

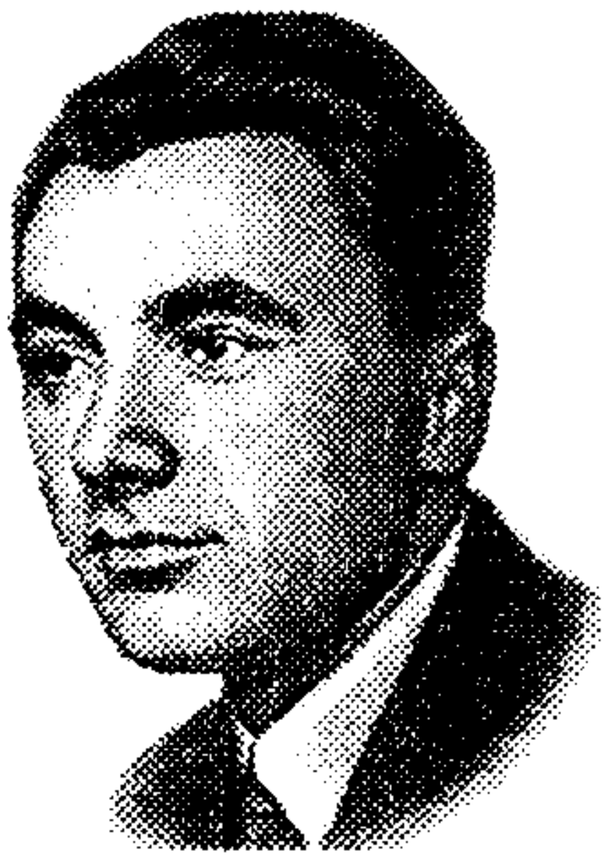

ЮРІЙ ЯНОВСЬКИЙ

(1902—1954)

Юрій Іванович Яновський народився 27 серпня 1902 року на хуторі Майєрове на Єлисаветградщині (тепер село Нечаївка Кіровоградської обл.) в селянській сім'ї. Освіту здобув у народному та земському реальному училищах. Завершивши навчання 1919 року, до 1921 року працював по різних установах Єлисаветграда. Прагнення продовжити освіту 1922 року привело Яновського до Київського політехнічного інституту, звідки він був виключений через два роки навчання.

Літературною творчістю Яновський захопився ще в юнацькому віці, писав вірші російською мовою. 1924 року опублікував свій перший український поетичний твір.

1925 року Яновський переїхав до Харкова, годішньої столиці України. Там влаштувався на роботу в редакцію журналу «Кіно». Підготував і видав першу книжку своєї прози — це була збірка новел «Мамутові бивні» (1925). 1926 року письменник одержав посаду редактора Всеукраїнського фотокіноуправління, переїхав до Одеси, де працював на кінофабриці. 1927 року Яновський повернувся до Харкова, займався літературною працею. Прозаїк входив до складу ВАПЛІТЕ, підтримував М. Хвильового. Після ліквідації ВАПЛІТЕ Яновський виступив одним із засновників нової літературної організації «Пролітфронт». Із посиленням владного тиску на літературу увійшов до Спілки радянських письменників.

Наприкінці 20-х — на поч. 30-х років Яновський виступив із низкою прозових та поетичних творів. 1927 року побачила світ збірка новел «Кров землі», 1928 року — поетична книжка «Прекрасна УТ». Окрім поезії та новелістики, письменник звернувся й до романного жанру. 1928 року вийшов його роман «Майстер корабля», а 1930 року був опублікований роман «Чотири шаблі». За останній твір письменник зазнав гострої критики з боку влади. Щоб реабілітуватися, Яновський написав роман «Вершники» (1935), в якому у виграшному освітленні зобразив комуністичного диктатора Й. Сталіна. Спеціально до 20-річчя Жовтневого перевороту в Петрограді, в ході якого більшовики захопили владу, прозаїк створив п'єсу «Дума про Британку» (1937).

Повернувши прихильність радянської влади, Яновський 1939 року переїхав до Києва, де очолив редакцію журналу «Українська література» (з 1946 року — «Вітчизна»). Під час Другої світової війни та окупації України письменник перебував в евакуації в Уфі, фактично виступав координа-

тором українського літературного процесу. У воєнні роки він написав драму «Син династії» (1942) та видав збірку оповідань «Земля батьків» (1944).

По завершенні війни Яновського знову критикували. 1946 року «за пропаганду буржуазно-націоналістичної ідеології» на сторінках редагованого ним журналу «Вітчизна» письменник був звільнений з посади головного редактора. Новий роман Яновського «Жива вода» зазнав критики й не одержав дозволу на публікацію (під назвою «Мир» був виданий після смерті автора). Яновському вдалося повернути прихильність влади 1949 року. Тоді за збірку «Київські оповідання» він був нагороджений Сталінською премією.

Помер Яновський 25 лютого 1954 року в Києві.

«Пам'ятаєте ту першу вражаючу фразу "Вершників", той могутній, сповнений епічної сили заспів? Як лютували шаблі під Компаніївкою, де зчепились бортами степові пірати, і коні бігали без вершників, і небо "округ здіймалося вгору блакитними вежами"?..

Давно помічено, що степові люди мають вроджений потяг до моря, з дивною силою воно зваблює степовика, заполонює своїм простором, морською далеччю.

...Море Яновського — то насамперед образ свободи, гуманістичне уславлення людини, її відваги, мужності й витривалості...

"Шаланда в морі" — одна з найромантичніших в нашій літературі новел, хоч ця романтика написана пером нещадного реаліста.

Одначе вернімось до веж чи, точніше сказати, — до того неба, що здіймалось тоді округ нас "блакитними вежами". Як усе-таки: чи в дійсності митець їх спостеріг, чи був то лише плід його фантазії? Цікавість природна, але куди важливішим було те, що завдяки художникові ці вежі з'явились, увійшли в наш духовно-естетичний світ, зробивши одразу багатшими нас, і, почувалось, відтепер вони будуть із нами завжди. Інакше кажучи, сталося ще одне, хай ніби не таке вже велике мистецьке відкриття: ландшафт краси розширився, відтворено якусь нову, раніше незнану художню сутність. Образ дивовижний навіть для Яновського, рідкісний в нашій прозі своєю наповненістю...

Часто кажемо: нове слово в літературі. А насправді як рідко таке слово в літературі мовиться... Тут було саме воно, саме нове. Замість улюблених давніми романістами похмурих веж середньовічних замків із щілинами сторожких бійниць, з потайними льохами-казематами, вперше на обріях світової літератури з'явились ці вежі нерукотворні — блакитні бастіони степового українського неба. Виникли як образи чистоти й величі визвольної боротьби народу, як символ нездоланності й безсмертя самої революції.

Епоха велетенських битв, до краю оголених соціальних конфліктів, епоха великих пристрастей і надлюдських напруг знайшла у "Вершниках" гідне відтворення. Духом героїчного часу в книзі овіяно все, цей дух відчувається в самій художній новизні твору, в його стилістиці, ритмах, в його, сказати б, органному звучанні.

Захоплювала і музика окремої фрази, міць, густотпис, карбованість рядка і монументальність образів книги в цілому, де могутні постаті героїв

виступають так рельєфно і все художнє литво новел поєдналось між собою так гармонійно, що аж доречно в цьому випадку вжити слово "довершеність".

Свіжа оригінальна поетика Яновського сприймалась у спорідненості з мистецтвом Довженковим: художні образи-символи такого ж повноцвіття і внутрішньої місткості, тільки що в одного вони розгортались на екрані, а в його побратима лягали на папір, шикуючись у рядки сучасного епосу, в повноголоссі, перейняті, може, з народної думи речитативи...»

О. Гончар

ВЕРШНИКИ

Роман

(Скорочено)

ПОДВІЙНЕ КОЛО

Лютували шаблі, і коні бігали без вершників, і Половці не пізнавали один одного, а з неба палило сонце, а гелгання бійців нагадувало ярмарок, а пил уставав, як за чередою, ось і розбіглися всі по степу, і Оверко переміг. Його чорний шлик віявся по плечах. «Рубай, брати, білу кість!» Пил спадав. Дехто з Андрієвого загону втік. Дехто простягав руки, і йому рубали руки, підіймав до неба вкрите пилом і потом обличчя, і йому рубали шаблею обличчя, падав до землі і їв землю, захлинаючись передсмертною тугою, і його рубали по чім попало і топтали конем.

Загони зітнулися на рівному степу під Компаніївкою[1]. Небо округ здіймалося вгору блакитними вежами. Був серпень 1919 року. Загоном Добровольчої армії генерала Антона Денікіна командував Половець Андрій. Купу кінного козацтва головного атамана Симона Петлюри вів Половець Оверко. Степові пірати зачепилися бортами, і їх кружляв задушливий шторм степу. Був серпень нечуваного тембру.

«Сюди веди!» І підводили високих степовиків, і летіли їхні голови, як кавуни (а під ногами баштан із кавунами, і коні зупинялися коло них), дехто кричав скажено і, мов у сні, нечутно, а цей собі падав, як підрубаний берестоk, обдираючи геть кору й гублячи листя. «Шукай, куме, броду!»

Висвистували шаблі, хряскотіли кістки, і до Оверка підвели Андрія. «Ахвицер? Тю-тю, та це ти, брате?!» Андрій не похнюпився,

---

[1] Компаніївка — нині селище міського типу Кіровоградської області, райцентр.

поранену руку заклав за френч і зіпсував одежу кров'ю. «Та я, мазепо[1] проклятий!» — «Ну, що? Допомогли тобі твої генерали?»

Високий Андрій став іще вищий, Оверко бавився шликом, мов дівчина чорною косою, вони були високі й широкоплечі, з хижими дзьобами і сірими очима. «А жити тобі хочеться? — питав Оверко.— Коло нашої Дофінівки[2] море собі грає, старий батько Мусій Половець у бінокль видивляється, чи не йде скумбрія, пам'ятаєш, ти й бінокль з турецького фронту привіз?»

Андрій розстебнув на грудях френч і підніс високо вгору поранену руку, ніби гукаючи своїм болем на поміч, а це він тамував кров з пораненої руки. «Ну й цирк!» — гукнули Оверкові хлопці, неподалік заіржав від болю кінь, кружляючи на місці, спека й задуха упала на степ, і на обрії стояли блакитні вежі південного неба.

«Петлюрівське стерво,— сказав Андрій,— мать Росію продаєш галичанам! Ми їх у Карпатах били до смерті, ми не хочемо австрійського ярма». Оверко засміявся, підморгнув козакам, зупинив хлопчака, що вихопив на Андрія шаблю. Хлопчак став колупати з досади шаблею кавуна, спека дужчала й дужчала, Андрій не опускав руки, кров текла в рукав, він стояв перед братом Оверком, готовий до всього. «Що тобі оце згадується? — допитувався переможець.— Одеса чи Очаків?» — «А згадується мені, згадується батько Половець і його старі слова...» Оверко перебив, подивився на південний захід. «Майстро́ віятиме,— сказав він,— коли б дощу не навіяв...» — «І його старі слова: тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду».

«Ну й цирк! — гукнуло Оверкове козацтво.— Крові з нього, як з бугая, це я так рубонув, ну вже й ти, от тобі хрест, що я, а що наш йому одповість, звісно що, гуляй душа без тіла, а тіло без душі!» — «Цирк? — перепитав Оверко.— Рід наш великий, голови не щитані, крім нас двох, іще троє рід носять. Рід — це основа, а найперше держава, а коли ти на державу важиш, тоді рід хай плаче, тоді брат брата зарубає, он як!»

«Ну й цирк!» — гукнули чорні шлики, а Андрій став одбілюватись на сонці, мов полотно, га́ряче було в степу коням і людям, з південного заходу намірився віяти майстро. «Роде, мій роде, прости мені,

---

[1] Мазепа Іван Степанович (1644–1709) — гетьман України. Будучи підлеглим російського царя Петра I, виступив проти нього і намагався за підтримки шведського короля Карла XII відновити державну самостійність України. Ім'я гетьмана для російської імперської свідомості стало синонімом «зрадника» стосовно українців, які прагнули незалежності своєї батьківщини.

[2] Дофінівка — рибальське село під Одесою (тепер Комінтернівського району Одеської області).

роде, що я не милую згоди. Рід переведеться, держава стоятиме. Навіки амінь».

«Проклинаю тебе моїм руським серцем, ім'ям великої Росії-матінки, од Варшави до Японії, од Білого моря до Чорного, проклинаю ім'ям брата і згодою роду, проклинаю й ненавиджу в мою останню хвилину...» — «Та рубайте його, козацтво!» — скрипнув Оверко, і поточився Андрій, і заревли переможці, і дмухнув з південного заходу майстро, і стояли нерухомо вежі степового неба.

А над берегом моря походжає старий Половець, дивиться в бінокль на море, виглядає вітру чи хвилі, шукає на воді буйки над сітками, і йому згадується син Андрій. «Доброго бінокля привіз, Андрію». Над морем устав силует підпрапорщика російської армії поверхстрокового вояки за вєру, царя і отєчество, героя Саракамиша й Ерзерума[1]. Та з моря наближалася шаланда, видко було дружні вимахи весел, на хвилю і з хвилі, на хвилю і з хвилі. Хмарка одна кублилася на заході над близькою Одесою, і ніхто не сказав би, що в ній гримлять громи та заховано блискавки, хіба що старий Половець, хіба, може, той досвідчений рибалка, який поспішає до берега. Шаланда добре помітна. Половець лягає на землю й дивиться з землі. В шаланді п'ятеро. Видко, що «Ластівка». На кормі людина без кашкета. Троє ознак збігається. Далі буде: «Чи є у вас скумбрія зелена?» — «А вам ночі мало?» Половець зійшов до води, підкотив штани, повернув носа шаланди в море, притримав за корму, потяг її до себе, люди позіскакували, відбувся діалог, з човна вивантажили важкі пакунки, старому Половцю згадалися контрабандистські справи сина Панаса. «Може, динаміт?» — «Ще дужче за динаміт!» — засміялися гості, шаланду виволокли на берег, Іванів товариш пізнав, осміхнувся до старого: «Рибалиш, гвардія, а твій Іван з біляками б'ється?» — «Яка я гвардія, я рибалка».— «Чубенко, поясни йому, що тепер він Червона гвардія, хоч хоче, хоч не хоче». Іванів товариш узяв Мусієву руку: «Денікінців обдурили, французів обпливли, друкарня тут, шрифт є, пролетарія всіх стран, соєдиняйсь»,— та ляснув старого по руці, аж берег загув. Хмарка над Одесою ворушила крайками крил, зривався вітерець, море почорніло. Половець прислухався до плескоту хвиль об камінці, «рокотить, невеличка заворушка буде на вісім балів, майстро зірвався десь із не наших гір».

«Майстро десь зірвався»,— сказав Оверко Половець і оглянув степ, обставлений блакитними вежами неба. Чорношличники взяли-

---

[1] ...героя Саракамиша й Ерзерума...— тобто учасника переможних для російських військ боїв з турками в період Першої світової війни. В Ерзерумській операції (1916 р.) росіяни розбили 3-ю турецьку армію і захопили фортецю Ерзерум.

ся до кишень порубаного ворога, серед бойовища стримів на спи
жовто-блакитний прапор, над степом здіймався південно-західн
вітер.

Здалеку закружляв вихор, веретеном устав догори, розквітнув г
небом, вигнутий стовп пилу пройшов шляхом, затьмаривши сон
перебіг баштан, прогув бойовищем, і полетіло вгору лахміття, шап
падали люди, кидалися коні. І смерч розбився об купу коней і труп
упав на землю зливою задушливого пилу, вітер одніс його далі, і, на
з хмари дощ, хилився він під подувом майстра.

Козацтво чхало і обтрушувалось, коні іржали, і з-за ліска виск
чили вершники з чорним прапором, розгорнулися, пропустивши н
перед тачанки, «до зброї! по конях! кулемети! махновці!», а тачан
обходили з флангів, четверики коней гризли під собою землю, тача
ки підскакували над землею, мов хури демонів, і строчили кулемет

У пилюці, як у тумані, блискали постріли, груди розривала спе
майстро дмухав нерівно й гаряче, пробігли верхівці раз, другий, «н
ша бере, і морда в крові», «тримайся», «слава», одчайдушний сви
далекий грім прогуркотів, «роби грязь!» — почулася команда Пана
Половця, раптом зупинились кулемети, раптом завмерли постріл
Майстро рівно односив пил. Оверкові чорні шлики падали під к
ське копито, шаблі блищали в руках, бій закінчився раптом, як і п
чався.

Оверко Половець сидів під колесом тачанки просто на землі,
лова в нього була розкраяна, він дивився собі на ноги, затуляв д
лонею рану, він ще не вмирав, крізь рану не пролазило його могут
життя, і Панас Половець підійшов із револьвером у руці, придивл
ючись до Оверка.

«Зустрілися, браток! — трусонув волоссям, що спадало аж на пл
чі.— Там і Андрій лежить, чиста шуточка, а я собі сиджу в лісоч
й чекаю, доки вони кінчать битися, а вони й кінчили — один мертв
а другий кволий, ну що — України тобі хочеться?»

Оверко не підвів очей. На коні, чорний від пороху, під'їхав чоти
надцятирічний Сашко Половець. «Дай я його домучу!» — «Дурню,
Оверко». Сашко зблід, зіскочив з коня, підійшов до брата, взяв йо
рукою за підборіддя й підвів йому голову. «Оверку, горе моє»,— с
зав він голосом старої Половчихи. Оверко виплюнув йому в облич
кров з рота й застогнав.

«Махновський душогубе,— тихо сказав Оверко, дивлячись с
на ноги,— ненька Україна кривавими сльозами плаче, а ти гайдам
чиш по степах із ножем за халявою». Панас стояв кремезний, м
дуб, і реготав. Сашко витирав з обличчя братову кров і хапався
зброю.

«Іменем батька Нестора Махна,— реготав Панас,— призначаю тобі суд і слідство. За вбивство рідного брата Андрія — утопити в морі, за підтримку української держави на території матері порядку анархії — одрубати голову». Оверко ще виплюнув жменю крові, хмара на південному заході катастрофічно росла, майстро поволі переліг на гре́го — протилежний вітер, грего підняв хмару з усіх боків, він тирлував її, збивав докупи, мов отару, і чувся приглушений гуркіт, сонце палило, «дайте пити»,— сказав Оверко.

Обвів очима ноги, що стояли густо перед ним, в ньому закипіло зло уключ, він спинив його і мовив: «Пам'ятаєш батькову науку? Тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду». Прогуркотів грім близького дощу. Панас Половець замислився, «рід наш рибальський, на морі бувальський, рід у державу вростає, в закон та обмеження, а ми анархію несемо на плечах, нащо нам рід, коли не треба держави, не треба родини, а вільне співжиття?»

«Проклинаю тебе...» — «Почекай проклинати, я вільний моряк батька Махна, даю тобі хвилину, а ти подумай собі і поміркуй, здохнути завше встигнеш, чи правду я кажу, хлопці, здохнути він устигне, та, може, він нашим буде, ловецького Половецького роду, завзятий і проклятий, дарма що в "Просвітах"[1] в Одесі на театрі грав та вчительську семінарію пройшов, правду я кажу, брате?»

«Проклинаю тебе великою ненавистю брата і проклинаю тебе долею нашою щербатою, душогубе махновський, злодюго каторжний, у бога, в світ, у ясний день...» Оверко не зводив очей і не бачив своєї смерті, вона вилетіла за Панасового маузера, вибила Оверкові мозок на колесо, блискавка розколола хмару, слідом ударив грім, «дощем запахло, хлопці, по конях!» За кілометр постала сіра висока пелена, там ішов дощ, до сонця підсувалися хмари, степ потемнів, земля ніби здригалася, чекаючи дощу, грего рівно дмухав у височині.

А над берегом моря походжає старий Половець, він думає думу, дивиться в бінокль, щоб не прогавити когось чужого, а в береговій печері йде робота. Чубенко там за старшого, здоровий за трьох, так тими руками машину гне, що не встигаєш і папір підкладати. А паперу ціла купа, на весь берег вистачило б курити, і є собі по-нашому, а є такою й он такою мовою, для французьких матросів та грецької піхоти. Хто зна, по-якому вони там говорять, на всіх треба настачити, бо знову ж — ревком. Гострі рибальські очі побачили далеко над берегом

---

[1] «Просвіти» — культурно-освітні організації, що об'єднували національно свідомих українців. На чолі «Просвіт» були найкращі представники української інтелігенції (Леся Українка та М. В. Лисенко в Києві, М. М. Коцюбинський у Чернігові, Панас Мирний у Полтаві та ін.). За радянської влади «Просвіти» були заборонені як буржуазно-націоналістичні організації.

у напрямку з Одеси — людину. У біноклі вона стала солдатом. Із степу показалася друга постать. У біноклі вона стала солдатом.

Рибалка обдивився, чи добре замасковано небезпечну печеру, відійшов далі по берегу, заходився коло сіток на приколах, солдати наближалися. Над Одесою йшов дощ, Пересип[1] був у мряці, на рейді диміли крейсери й міноносці, солдати наближалися. Грего посівав море дощем, тільки чомусь не видно патруля, може, він потім прийде машиною або моторкою. Стара Половчиха десь в Одесі на базарі, хіба з тої риби проживеш; солдати наближалися. Вони йшли рівним військовим кроком, вони сунулись, як на магніт, Половець для чогось помацав свої кощаві руки. Він був середній на зріст і завжди дивувався, коли велетні-сини оступали його, мов бір; солдати наближалися. Це були іноземці, і один з них підійшов перший. Половець удав, що нічого не бачить,— «по-якому ти з ним говоритимеш?» Солдат підійшов щільно — чорнявий і тендітний,— «по-якому ти з ним говоритимеш?» — «Скумбрії зеленої»,— почув Половець.— «А вам ночі мало?» — не думаючи, одповів паролем рибалка, серце в нього з радощів закалатало, як замолоду, він обняв солдата, над Одесою спускалася завіса прикрого дощу, море було аж чорне.

«Закопати треба,— сказав Панас Половець, спиняючи коня коло мертвого Оверка,— клятий був босяцюра». Дощ дрібно сік, дві тачанки поставлено нещільно поруч, між тачанками напнули ковдру, сам Половець, узявши шанцеву лопату, копав там притулок двом братам. Піт котився, як дріб, він був важкий і дебелий — цей четвертий Половець, колишній моряк торговельного флоту й контрабандист.

Сашко скулився на тачанці коло кулемета, він забув за дощ, йому мріялося, що рука старої Половчихи смиче його за чуба, навкруги берег, та навкруги море, і можна скупатися й не чекати кулі, і сітки сохнуть на приколах. Та таке недосяжне рибальське життя, та так пахне море, та й чого він взагалі пішов, а Панас його не жалує, ну, та назад хай чорт лисий ходить, а не він, Сашко,— таке кляте Половецьке насіння!

Панас сопів, викидаючи з ями землю, він грався лопатою, як інший виделкою, «ну, здається, хватить! Хай не кажуть, що я рід зневажив!»

І похорон відбувся. Дощ напинав свої вітрила, над степом зрідка пробігав вітер, добрячий дощ пронизував землю. По обличчю Панаса

---

[1] Пересип — індустріальний район м. Одеси. Назва має своє пряме значення: це намита морським прибоєм відмілина, що відділяє від Чорного моря лимани Куяльницький і Хаджібейський. Заводи й фабрики почали будуватися тут з другої половини XIX ст. Пролетаріат Пересипу вписав яскраві сторінки в революційну історію міста.

з ним рибалки, батьки наші рибалки й увесь рід. Слова мої прості й некрасиві, та ви зрозумієте мене й так, бо скрізь по степах судяться зараз дві правди: правда багатих і правда бідних. Відступаємо ми перед кривавим царським генералом Денікіним, пробиваємось на Київ, і, відступаючи, б'ємо ворогів, не даємо пощади. От і ви, серед вас є, певно, і обдурені бідняки, ми заклинаємо вас, бо ви з нами одного горя,— ставайте поруч битися за правду бідних. Бідняки й трудящі будуть з нами, і всі як один до перемоги, хай живе Радянська влада, Червона Армія!»

Герт подав команду, трохи людей одійшло ліворуч і стало, а решта пішла купою геть, нешвидким кроком пішла геть, всі очі дивилися на них, і панувала мовчанка. Купа одходила далі і далі, вони прискорювали кроки, дехто став підбігати, один вирвався з купи й побіг, за ним другий, третій, уся купа побігла, як отара овець, побігла щосили, не оглядаючись, тікаючи від смерті. Тоді Іван Половець наказав приготувати кулемети. За його знаком кілька кулеметів почало стріляти, і кулемети спинилися, коли завдання було виконано.

Панас не чекав собі милості, він бачив, як загинули його вояки, що їх він збирав зерно до зерна, а інші з них стали не його. У нього промайнуло в голові дитинство, й дитячі роки на шаланді, і нічні вловили, і запах материної одежі, неосяжний простір моря. «Це — близько смерть»,— подумав і звернувся до Івана з тим словом, що чув його від Оверка: «Чи чуєш, Іване, тут вже двоє загинуло, а тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду».

«Рід наш роботящий, та не всі в роді путящі. Є горем горьовані, свідомістю підкуті, пролетарської науки люди, а є злодюги й несвідомі, вороги й наймити ворогів. От і бачиш сам, що рід розпадається, а клас стоїть, і весь світ за нас і Карл Маркс».

«Проклинаю тебе,— закричав Панас в агонії,— проклинаю моєю останньою хвилиною!» Він вихопив з-під френча маленький браунінг і пустив собі в рот кулю, трохи постояв нерухомо, став гойдатися й розхитуватись, скрутився, як сухий лист, гримнув об землю, і розлетілася з-під нього мокра земля.

«Стріляй і мене,— сказав Іванові клятий Сашко,— стріляй, байстрюче».— «Бісової душі вилупок»,— промимрив Іван та взяв Сашка за чуба, що виглядав з-під шапки по махновському звичаю, став скубти, як траву, а Герт осміхнувся.

На степу під Компаніївкою одного дня серпня року 1919 стояла спека, потім віяв рибальський майстро, ходили високі, гнучкі стовпи пилу, грего навіяв тривалого дощу, навіть зливи, а поміж цим точилися криваві бої, і Іван Половець загубив трьох своїх братів,— «одного роду,— сказав Герт,— та не одного з тобою класу».

ДИТИНСТВО

Перекопська рівнина починається за Дніпром, на південь від Каховки, смуга пісків тягнеться вздовж ріки з південного заходу, незайманий степ аж до Мелітопольщини, на півдні — Чорне море, і Джарилгачська затока, і саме місто Перекоп на вузькому суходолі, що завжди правив за ворота до Криму. Рівна, безмежна просторінь (як на масштаби двох людських ніг), гола рівнина без ріки, без дерева, окремі селах й хутори стоять рідко, сонце велике й пекуче котиться на небі і поринає за землю, мов за морську поверхню, небо не синє, як за Дніпром, а кольору ніжних блакитних перських шовків, небо Криму над степовим безмежжям.

Той дикий степ був полем бою на гранях багатьох епох, і це не заважало перекопській рівнині пишно зацвітати щовесни і вигоряти на літо, мокнути восени і замерзати на зиму, тоді по ній ходили люті й прокляті хуговії, і по села плодилися степовики, і один із них народився в цьому степу, до Перекопа — п'ять годин ходи, і ріс серед степу, а його смалило сонце та обпікав вітер, і завше йому хотілося їсти, бо народився в бідній хаті, і першим спогадом дитинства був степ.

Комусь, не степовикові, незрозуміло, як живуть люди на голій, порожній рівнині, а малий Данилко виходив крадькома з хати, покинувши сестру, коло якої був за няньку, степ простелявся перед ним, як чарівна долина, на якій пахне трава, пахнуть квіти, навіть сонце пахне, як жовтий віск (ось візміть лишень потримайте на сонці руку й понюхайте її!). І скільки всіляких ласощів росте на степу, яких можна попоїсти, і потім приблукати до батька, що пасе ватагу панських овець, мов військо, а батько дасть шкоринку з хліба й маленьку цибулинку та солі до неї.

На степу росте багато їстівного зела, треба лише знати, яке з нього можна їсти, щоб, бува, блекоти не вхопити чи жаб'ячого маку, а різні там брандушки, або козельці, або молочайчик (не той, що по толоці росте), або пасльон та дикий мак,— це все неабиякі ласощі, степові гостинці. І степом можна йти безвісти і лягати на землю, прикласти вухо до землі — то тільки вмій прислухатися — шумить і гомонить, а коли лягти горілиць і вдивитися у глибоке небо, де пливуть хмарки на синьому повітрі, тоді здається, що сам летиш у небі, одірвавшись від землі, розсуваєш руками хмари, ростеш під синім повітрям і, вернувшись на землю, бачиш — скільки живих друзів у тебе в степу.

І жайворонок, що загубився в небі, співаючи жайворонисі, і орел, що повис на вітрі, ледве ворушачи кінчиками крил, виглядає здобич, чорногуз бродить по траві, як землемір, ящірка перебігла обніжок — зелена, мов цибулиння, дикі бджоли гудуть за медом, ховрашок свис-

Половця бігли дощові краплі, збоку здавалося, що він слізно плаче коло готової могили, у всього загону текли дощові сльози, це була страшна річ, щоб отак плакав гірко цілий військовий загін, а дощ не вгавав.

І тоді за дощем з'явилося марево: розгорнувся здалеку червоний прапор кінного загону інтернаціонального полку на чолі з Іваном Половцем. Ляснули перші постріли, а Панас уже сидів на тачанці, крутив на всі боки кулемета, Сашко подавав йому стрічки, тачанки пішли врозтіч, кіннотники розбіглися вмить, «здавайся! кидай зброю! червоні!» Та тікати було нікуди, Іван Половець заганяв їх на спішену кінноту, заганяв їх на кулі, і треба було вмерти або здатися, і Панас заплакав од безсилої люті. Він скочив на чийогось коня, кінь під ним упав, він сів на коня з тачанки, «хлопці, за мною! махновці не здаються!», спробував пробитися крізь Іванів фланг, загубив половину людей, дощ лив безперестанку, коні сковзалися, Іван Половець посилив натиск, і махновці здалися.

І дощ, витрусивши безліч краплин, посунув свої хмари далі, збирав до себе всі випари і перешиковував хмаровище, відганяв хмарки тендітні, оболоки прозорі, залишаючи темних, плідних, дощовитих, надійну підпору й силу.

Панас Половець стояв перед братом Іваном та його комісаром Гертом, усі кулі поминули Панаса, він стояв геть увесь заболочений, розхристаний, без шапки, довге волосся спадало на шию, високий і дебелий, стояв він перед сухорлявим Іваном.

«От де зустрілися, Панасе»,— сказав Іван і перемовився кількома словами з Гертом. Полонених зігнали в купу, стали збиратися звідусіль переможці з інтернаціонального полку, сонце проглянуло з-за хмар, заблищав навкруги рівний степ, і потроху підносилися слідом за хмарами блакитні вежі степового неба.

Панас мовчки стояв, дивлячись кудись у небесний простір. Сашко підійшов, сів коло нього на землю, обличчя в нього було біле й ввесь час смикалось, «та тут і Сашко»,— посмутнів Іван, а Панас раптом закричав з усієї сили: «Проклятий байстрюче, підземна гнидо, вугляна душе! Наймит Леніна й комуни, кому ти служиш, комісарська твоя морда?!»

«З тобою мова буде потім,— сказав Іван,— а я служу революції, інтернаціоналу»,— і, ще перемовившися з Гертом, мовчки підійшов до купи полонених, оглянув їх уважно, розглядаючи кожне обличчя, мов машинну деталь на браковці, пройшовся раз і двічі й почав говорити:

«Хлопці,— сказав Іван,— от і скінчилася ваша служба у зрадника й бандита Махна. І з вами говорить брат вашого Половця, а обоє ми

тить, цвіркунці — одне пиляють у свої скрипки, наче сільський швець на веселі.

І хочеться знати, куди падає сонце, кортить дійти рівним степом до краю землі й заглянути у прірву, де вже чимало назбиралося погаслих сонць, як вони лежать на дні провалля — як решета, як сковороди чи як жовті п'ятаки?

Малий чабанець (що може вивчитись на чабанчука й вийти на чабаненка і, нарешті, заступити батька-чабана) повертається смерком додому. Його перестріває друг, повідає, як дратувалися мати і як заходилося плачем немовля, котрого покинув Данилко, і мати, мабуть, битимуть, та не треба цього боятися, ось підемо вдвох до вечері й повечеряємо, а при мені вона не битиме, і потім воно й не болітиме, коли гаразд наїсися, то, виходить треба добре наїстися і нічого не боятися. Вони йдуть удвох до хати і заходять на подвір'я, правнук Данилко і прадід Данило, старе, як мале, казали люди, бачивши їх, і під хатою стоїть сирно, а на ньому розкішна вечеря: кислий-прекислий сирівець та ячні коржі.

І до прадіда прийшовши, котрий спав у повітці, Данилко витирав сльози, бо мимоволі набігали на очі, добре б'ється ота клята мати, друга б уже пересердилась за цілий день, «боліло? — питав прадід Данило,— а ти не заважай, бо вона господиня і гірко працює, вона нас годує, то хай і б'є, а батько твій ледащо й п'яниця, його знову прожене од ватаги, то не вилазитиме з корчми, хлопець гордий і нікому не поклониться, а людям треба кланятись і решпекту давати, інакше не проживеш, житимеш, як оце я, серед степу голий, серед людей голодний». Та Данилко спав, притулившись до прадіда, спав без усіх отих мислей, що приходять з роками, спав, як трава, що нахиталася за день.

І всі весни його дитинства складалися в одну, прадід стояв, мов знатник, що знає всі весняні тайни, він здавався Данилкові господарем степових звичаїв. І щороку весна приходила краща й дужча, починав її бабак, що прокидався на Явдоху[1] до сходу сонця й свистів.

Прадід примічав, звідки в цей день вітер, коли з Дніпра — риба ловитиметься, коли із степу — добре на бджоли, коли з низу — буде врожай; а побачивши першу ластівку, треба було кинути на неї жменю землі — «на тобі, ластівко, на гніздо!», ластівки не летять у вирій, а, зчепившися ніжками, зимують на дні моря, ріки чи криниці.

Далі з'являвся голубий ряст, а прадід наказував зірвати його швиденько і топтати, приказуючи: «топчу, топчу ряст, дай, боже, потоптати й того року діждати!», а хто не встигне — тому на той рік рясту

---

[1] ...прокидався на Явдоху...— За релігійним календарем день Євдокії відзначався 1 березня за ст. ст.

не топтати, на лаві лежати, і ряст у Данилка був дивним тройзіллям, і казав Данилко за всіма, коли хтось трудний одужав,— «о, вже виліз на ряст!»

А перший грім, цей весняний будило, після нього земля розмерзається до краю, а дівчата біжать стрімголов умитися з криниці і втертися червоним поясом — на красу, а хлопці беруться за ріг хати й силкуються підняти — на силу, і тільки після першого грому вечеряють надворі, а не в хаті, о перший грім весни!

На сорок святих[1], коли день порівняється з ніччю, у школу вчительці треба нести сорок бубликів, по хатах печуть пшеничні жайворонки із дзьобиком і крильцями, всі діти в школі ласують цими жайворонками, а в Данилка жайворонок із ячного тіста, і мати плакала, не маючи й жмені пшеничного борошна. Данилко не розумів такого смутку і з гордістю показував усім у школі свого бравенького жайворонка, він тюрлюнчав за нього і робив йому гніздечко, а крильця були ловкенькі, о, та мати вміє зробити жайворонка, між усіма жайворонками — він справжній жайворон! А всередині у нього запечено травинку, і вона солодка, як мед, багатші школярі давали вже за нього й бублика городського, та ба, хіба в городі бачили коли-небудь такого жайворонка?

Данилко поклав його перед себе на парті і, пишучи у зошит, одно милувався із свого укоханця, що сидів біля каламарця мов живий і скоса поглядав на Данилків важкий труд, і справа кінчилася тим, що Данилко віддав свого жайворонка аж за п'ять пшеничних і поніс додому за пазухою: і мама скуштує пшеничного жайворонка, і дід Данило, і п'яничка-батько, і він, Данилко, та й сестра Вустя посмокче одного, бо зубів у неї ще ж немає!

А на теплого Олекси[2] сусіда виставляє з льоху бджіл на сонце, і вони як не подуріють з радості, вилізе тобі таке кволеньке з колоди, обігріється на сонці й літає-літає, аж очі заболять на нього дивитися, і швидко цілі рої літають над пасікою, а сусіда кадить ладаном, і десь незабаром приходить середохресний тиждень[3], коли піст перед великоднем ламається надвоє, і кажуть старі люди, що чути буває хруст.

У хаті холодно і немає хліба, тільки перепічки та кислі буряки, мама поставили Данилка у куток і молять богу: проказують молитви, щоб Данилко їх повторював, а Данилко все прислухається, чи не хрусне ота середа-хрестці, коли піст ламається надвоє, і хрусту щось не чути, і молитву вже скінчено, і Данилко тоді молиться сам

---

1 На сорок святих...— 9 березня за ст. ст.

2 ...теплого Олекси — 17 березня за ст. ст.

3 Середохресний тиждень — четвертий тиждень семитижневого Великого посту перед Паскою (Великоднем).

із справжнім натхненням — тієї улюбленої молитви, що його навчив прадід Данило: «Дай мені, боже, картоплі, киселю й розум добрий».

У вербну неділю[1] прадід приходив рано з церкви й свяченою вербою зганяв Данилка з печі: «Верба хльос, бий до сльоз! Верба б'є, не я б'ю. За тиждень великдень: будь великий, як верба, а здоровий, як вода, а багатий, як земля!» І свячену вербу ховають за ікону. Це найдужчі ліки, коли дитина сохне і жовтіє та висихає. Тоді мати вербу тую варять, а воду зливають у ночви і при повному місяці купають малу Вустю й приказують: «Місяцю Адаме, ім'я тобі Овраме! Дай тіла на ці кості, а як не даси, то прийми мощі!»

Прадід Данило сміється, ставши на місці посеред двору,— «коровичі тобі треба, дівко, га!»

Вечорами дівчата співають веснянок, сівши черенем чи лавою[2], а хлопці не сміють підспівувати, бо це дівоче діло — весну славити, і співають — «а вже весна, а вже красна, із стріх вода капле, із стріх вода капле, із стріх вода капле. Молодому козаченьку мандрівочка пахне, мандрівочка пахне, мандрівочка пахне». І в роботу, і в дозвілля, на панських ланах і на своїх горьованих, натщесерце і попоївши, після голодної зими — дівчата співають і славлять весну, а парубоччя табориться округ них, така вже степова вдача — в усіх світах співати, і навряд чи хто в світі так співає, як степовики.

Так у співах та в каторжній роботі кінчається березень і починається місяць квітень, коли все зацвітає — біла береза і проліски, золотий горицвіт та пухнастий срібно-бузковий сон. І вишневі сади стоять мрійні, білим плесом у нагрітому степу, іде дощ краплистий, збираючи легенький пил і паруючи, діти, замурзані й голодні, бігають під дощем: «Дощику, дощику! зварю тобі борщику в новенькому горщику, поставлю на дубочку, дубочок схитнувся, а дощик линувся».

Данилко колише малу Вустю й не може вибігти на дощ, і коли вже вона вмре, а її покладуть на лаву, як дорослу, дід Данило прочитає псалтиря[3], наче вона й справді щось зрозуміє з тої шкуратяної книги, а потім мама мусить спекти добрих пирогів з картоплею чи з квасолею, щоб пом'янути Вустину душу, хоч маленьку й уредну, проте людську душу, яка без поминання і з хати не вилетить.

---

[1] Вербна неділя — остання неділя перед Великоднем. Свято встановлено на честь входу Христа в Єрусалим. Христу під ноги кидали молоду зелень, вербові гілки,— цим і мотивується обряд з вербою, яка від освячення набуває магічних властивостей.

[2] ...сівши черенем чи лавою...— тобто кружком або рядком.

[3] Псалтир — одна з книг Біблії, зібрання псалмів — релігійних пісень та молитов.

А як добре пахнуть мертві, коли їх покладуть на лаву, у віконце простягаються сонячні руки, прадід Данило читає з книги — псалтиря, вогник над свічкою ворушиться, як бджола коло квітки, пахне мертвяком і стружками з сосни, можна сидіти в куточку і довгопредовго дивитися, що на лаві лежить чужий чоловік — жовтий, мов бог на іконі, а над ним літає його душа, і треба поглядати на склянку меду, що стоїть на покуті, з неї душа п'є мед, і меду меншає, а душі так і не видко,— яка вона в того дядька була — як жайворон чи як ластівка, а мо' метеликом чи й великим кусючим джмелем.

Пиріг з квасолею дуже смачний і м'який, Данилко його їсть натхненно, пам'ятаючи, що це за упокій, а тітка того мертвого дядька така дурна, що зовсім забуває, скільки пирогів дала вона Данилкові, хоч бери й десятий — нічого тобі не скаже і лише голосить укупі з сусідками. Дуже наїдно, коли хтось умирає — без Данилка та справа не обходиться: прадіда кличуть читати, а правнук іде за поминальника, отак удвох і годуються, а надворі весна, і теплий дощик збиває куряву, і піст перед Великоднем котиться вже, як горіх.

А білий тиждень, коли білять хати, чепурять подвір'я, Данилкова мати, хоч і бідна господиня, що й кози в дворі не має, а й вона той двір обмете, й обмиє, і хату обмережить цяточками й рожами, коло печі цілісінький день товчеться, і нема ні в кого на селі такого хисту прикрасити піч.

І все село те знає та кличе її, Ригориху, і вона малює піч синім і червоним, чорним і рудим, жовтим і зеленим, як учила її покійна мати, згадуючи далеку свою батьківщину побіля міста Золоті Ноші[1], звідки було її взято. От за такою роботою білий тиждень і кінчається, настає Великдень, він пов'язується у Данилка з материними сльозами, бо батько не вилазить із чужих хат і випиває з усіма, хто його частує.

І цього чабана Ригора частували всі, і Ригор лаяв багатирів, у яких пив, розповідав байки про попівські діла, і кричав, і проклинав пропаще життя, а його слухали й не перебивали, бо знали всі, що Ригор зараз заспіває, а після того співу нічого вже людині не треба.

Данилко знаходив батька й вів додому, дорогою він лаяв його всіма словами, які чув од мами, а Ригор ішов, намагаючись іти рівно, і плакав усю дорогу. Дечиї хлопці дражнили Данилка таким батьком, та Данилко, притуливши батька до чиїхось воріт, хутенько наздоганяв хлопців і розпочинав жорстоку баталію, бився сам проти кількох і повертав до батька заюшений кров'ю з подертою сорочи-

---

[1] Золоті Ноші — Золотоноша, колись Полтавської губернії, нині райцентр у Черкаській області.

ною, проте переможний, примусивши поважати нетверезість свого батька й віднявши для повноти перемоги великодні гостинці у розгромленого ворога.

У хаті сиділа коло столу мати й сидів прадід, на столі бідне розговіння, суворо й урочисто подавала мати батькові свячений хліб, і п'яничка нарізав його хрестом і скибочками як господар дому і роздавав родині. У матері по кам'яному обличчю котились сльози й падали на хліб. Данилко сидів затятий і клятий після битви за честь роду, прадід Данило блискав очима з-під кошлатих брів, і Великдень був Данилкові за напасть, бо стільки баталій, скільки одбував він цього великого весняного свята, вистачило б нашому хлопцеві на цілий рік. Данилко віднімав у багатих сопліїв паску й крашанки, за нейтралітет гойдався на чужих гойдалках, годував мишей свяченими крихтами і придивлявся, як саме миші перетворюються через цей гріх на летючих кажанів.

І Великдень був у ясній ході весняних днів несправжнім святом, і краще було на проводах[1], коли все село збиралося на гробки поминати родичів, і з кожною могилою христосувалось[2] та сідало над своїми і поминало. Чарка кружляла од старого до малого, «нехай спочивають та нас дожидають», «щоб їм легко лежати і землю держати», і коли батько Ригор заводив про страшний суд[3] — люди сходилися звідусіль, і шкандибали старці — «та подайте ж ви, матінко моя, подайте», і мама сиділа зажурена над бабиною могилою, «а до нас страшний суд наближається»,— співав батько Ригор.

Прадід Данило випивав добру чарку й заїдав цибулею, «як прийде страшний суд до нас — треба помирати, і яке було багатство — треба покидати», і всі весни Данилкового дитинства складалися в одну, на рівному таврійському степу проходило його життя, обсяжність і простір землі запали в свідомість, як дитинство, і місяць травень, коли наростає трава на сіно й на ліки, розквітав після Юрієвого дня[4].

І ось Данилко з прадідом Данилом вийшли з села, попростували в степ, просто на південь, перед ними розступилася голуба далина, виросли на південному обрії над далеким морем прекучеряві хмарки, мов крайсвітній вишневий розквітлий сад.

---

1 Проводи — перша неділя після великодньої; в цей день, за християнським церковним каноном, поминають померлих.

2 Христосуватись — вітатися іменем Христа («Христос воскрес!» — «Воістину воскрес!») і цілуватись.

3 Страшний суд — за релігійними уявленнями, Божий суд над живими і мертвими після «кінця світу»: праведникам буде присуджено вічне блаженство в раю, а грішникам — вічні муки в пеклі.

4 Юріїв день — 23 квітня за ст. ст.

Прадід ішов і співав гайдамацької пісні про школяра — «аж ось іде школярець польської натури, на нім штани-шаровари свинячої шкури», а Данилко брів, спостерігаючи, як неймовірно росли на небі білі вишневі дерева, аж перехилилися по цей бік, вітер і павітер дме там у височині, обрижаючи біле галуззя розквітлих вишень.

Данилко заплющував очі перед таким височезним світом, коло такого старезного прадіда, що йде собі і підспівує старих пісень і повідає Данилкові казки й приказки, як зветься кожна трава і яка квітка на яку користь.

І треба багато ходити в житті — тоді побачиш, яке воно є, що й умирати не хочеться, і рід наш увесь ходючий, батьки й прабатьки, то й Данилко, мабуть, ходитиме, доки й ноги не відпадуть. Рід завзятий і непосидючий, козакували й землю робили, на Пслі осілися, село було Турбаї, тої турбації, турботи й турбани повне жило, от і були ті люди турбаї справжні, а пан собі думав з них кріпаків мати, а в Катерини-цариці полюбовник був із запорозького коша — Гриць-ко Нечоса[1], і сказав турбаям про таку рахубу, стали турбаї козачих своїх прав допоминатися, а пан їхні метрики з церкви покрав та попалив, і суд не міг козачих прав ізнайти, то турбаї й повбивали панів, і побили суд, одбивалися п'ять років. Та військо оступило голодранців, і смерть прийшла[2]. А той Грицько Нечоса характерник був, як

---

[1] Грицько Нечоса — Потьомкін Григорій Олександрович (1739–1791), російський державний і військовий діяч, генерал-фельдмаршал; учасник двірцевого перевороту 1762 р., фаворит і найближчий помічник імператриці Катерини II. За приєднання Криму до Росії (1783) дістав титул світлійшого князя Таврическього. Головнокомандуючий російською армією в російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. мав також титул гетьмана козацьких катеринославських і чорноморських військ. Брав участь у придушенні селянської війни, очолюваної О. І. Пугачовим; з його ініціативи ліквідовано Запорозьку Січ (1775). Був вписаний до запорозького коша. Нечоса — його запорозьке прізвисько. Біографія Потьомкіна містить багато переказів сумнівної вірогідності,— до них належить і легенда, яку розповідає прадід Данилка. Тоді святили царини, і золоті попи вимахували кадилами, а Данилко був у півчій, «як випадуть у травні три дощі добрих, то дадуть хліба на три роки» і святили криниці й колодязі, зело й воду, примічали, коли зозуля закує — щоб не на голе дерево, бо буде неврожай, цілющу для очей збирали в пляшечку Юрієву росу, чередники й чабани постилися цього дня, щоб умовити самого Юра, бо вовк уважається за його святу собаку й не зачепить тоді товару, і місяць травень надходив, і зацвітав щедро густий терен.

[2] ...стали турбаї козачих своїх прав допоминатися... військо оступило голодранців, і смерть прийшла.— Йдеться про Турбаївське повстання 1789–1793 рр. Жителі с. Турбаїв Миргородського полку (нин Глобинського району Полтавської області) на початку XVIII ст. були козаками. Полковник Д. Апостол (з 1727 р. гетьман) виписав їх з козацького реєстру, перетворивши на феодально залежних. У 70-х роках село купили поміщики Базилевські, які жорстоко експлуатували селян, чинили свавілля. Обурені відмовою урядовців повернути їх у стан козаків, селяни повстали, вбили Базилевських, розгромили їхню

і всі запорожці, пройшов крізь військо і турбаїв вивів, і повів на дві сторони: до Дністра й до Перекопу, і ми з роду турбаїв, не були кріпаками зроду-віку, і Данилко хай не буде.

«Заставили школяра "Отченаш"[1] читати, самі стали вегерями боки витинати»[2], сьогодні Миколай Весняний[3] саме святить воду, підглянемо потихеньку, як він ходитиме по морю й кропилом святитиме воду, щоб людям можна було купатися. Отак ходить по морю з кропилом та й бризкає, а кому лучиться втопитися на той час, то зараз витягне, обсушить і в шинок заведе, «отче наш, іже єсть, та ще й буде воля, не веди нас в огірки та поведи нас у диньки», і гайдамацька пісня була довга-предовга.

Отак і шли великий день і все панською землею, «землі в пана, як сказу», побачили море, у рибалок підгодувалися, «немає хліба над наш рибальський, а ви, гречкосії, гречку сієте, цей дід, мабуть, і той світ пішки пройшов, ба який сухий та чорний, вип'ємо, діду, по чарці, чи що, сам Миколай сьогодні по морю ходить, а ми, бач, берег облежуємо».

Прадід Данило пив чарку, сонце заходило не поспішаючи, морем пливла навантажена шхуна і тримала курс на захід — повз Джарилгачську косу, острів Тендру, Кінбурнську косу й Очаків, пливучи на Збур'ївку, Голу Пристань, Каґдашин чи Олешки[4], а може, й у самий Херсон, Британи, Каховку.

Прадід Данило розповідав рибалкам різну бувальщину та співав старовинних оковитих пісень, рибалки слухали, роззявивши рота, «такого діда й чорт довбнею не доб'є», і Данилко сам дивувався — отаким він прадіда ніколи не бачив, скільки сили ще було в його кощавому тілі, сутеніло над морем і на березі, хлюпіт хвиль і запах неосяжного вечірнього степу.

Рибалки купалися й запливали далеко в море, а прадід купався при березі. Данилко брьохався коло нього, поринаючи в солону воду, змерз украй та довго бігав і танцював, щоб нагрітися. Прадід вигріб

садибу, а від суддів домоглися розписки, що селян «добровільно переведено в козаки». До 1793 р. вони не визнавали жодної влади, громадські справи розв'язували на зборах, урядування покладалося на виборних отамана, суддю й писаря. Лише в червні 1793 року повстання було придушено, багатьох засуджено на довічну каторгу в Сибір, решту турбаївців переселено в Херсонські й Таврійські степи, село перейменовано на Скорбне. 1919 р. постановою сільського сходу назву Турбаї відновлено. Боротьба турбаївців проти Базилевських знайшла відображення в народних піснях, переказах, у художній літературі.

1 «Отченаш» — основна християнська молитва.

2 ...вегерями боки витинати...— танцювати навприсідки.

3 Миколай Весняний — відзначається 9 травня за ст. ст.

4 Олешки — нині м. Цюрупинськ Херсонської області.

у землі затишну ямку і вмостив там Данилка, а сам стояв поруч і дивився на безкрайність зір, і вдивлявся в темряву, і наче ріс у синьому просторі — не міг надивитися і не міг надуматись, а Данилко солодко заснув, попискуючи вві сні, як щеня.

І ранок був пізній, коли Данилко прокинувся, а прадід стояв, як і звечора, берег порожній — рибалки поїхали на лови, «ходімо, синку,— сказав прадід,— сьогодні Симона Зілота[1] і копають цілющі трави, ходімо натщесерце пракорінь шукати, щоб тобі довго ще топтати грішну землю, а мені стати на одвіт».

Голос прадідів був урочистий і потойбічний, вони пішли од моря і заглибилися в степ, лощинками ще легка пара підносилася з трав, степовий великий птах ширяв попід небом, ні вітерцю, ні мови, і ось ніби на найвище вийшли місце. Сонце пекло й розморювало, Данилко ніс повні руки трав, і корінців, і квітів; дажкорінь пах солодким хлібом, «ось тобі, Данилку, і степовий турецький сльоз[2]»,— сказав прадід і нахилився до квітки, і раптом підломився в ногах і розкинув руки, мов обіймаючи землю. Упав, мов тайну почувши, задерлася в траві біла борода, мутні очі блимнули на Данилка, «топчи землю, синок», і прадід став неживий.

Тоді Данилко озирнувся навколо і вперше відчув себе самотнім і, мов вітер дмухнув його з місця, побіг безвісти під пекучим сонцем степу, і відстань між прадідом та правнуком усе збільшувалась і збільшувалась, наче природа аж тепер схотіла відновити оту рівновагу поколінь.

ШАЛАНДА В МОРІ

Трамонтан дмухав з берега, був місяць січень чи лютий, море замерзло на сотню метрів, на морі розходилися хвилі, на обрії вони були чорні з білими гривами, добігали до берега напроти вітру, вітер збивав з них білі шапки. Коло берега кригу розбив штормок, а все показувало, що незабаром ревтиме й справжній штормило, на березі стояла стара Половчиха, одежа на ній віялась, мов на кам'яній, вона була висока та сувора, як у пісні.

Одесу видко по другий бік морської затоки, це місто обдував трамонтан, воно височіло на березі, мов кістяк старої шхуни, з якої знято паруси, лагодять на неї мотор чи парову машину. Одеса переживала чергову морську зиму, вітри всіх напрямків не минали її, тумани з моря заходили часом — мокрі, густі, сірі тумани. От і тепер туман насунувся раптом з моря й закрив Одесу. Половчиха стояла

---

[1] ...сьогодні Симона Зілота...— 10 травня за ст. ст.

[2] Турецький сльоз — мальва.

нерухомо, обіч поралися коло шаланд на березі рибалки з артілі, море виштовхувало на землю шматки криги, холод проймав до кісток, трамонтан дмухав широкою, рівною зливою. Була надморська зима, зимовий туман, за його запоною гримів уже серед моря шторм, докочуючи хвилі дужчі й вищі, засвітився одеський маяк, смуги червоні й зелені, промені червоні й зелені.

Половчиха, вирядивши в море чоловіка, виглядала його шаланду, її серце обдував трамонтан, її серце ладне було вискочити з грудей, а з моря йшли холод та гуркіт, море зажерливо ревло, схопивши її Мусія. Вона не показувала перед морем страху, вона мовчки стояла на березі — висока й сувора, їй здавалося, що вона — маяк невгасимої сили.

«Ой, пішов ти в море, Мусієчку,— голосила вона мовчки,— та й слід твій солона вода змила. Та коли б я знала та бачила, я б той слідок долонями прогортала та до берега тебе покликала. Ой, подми, вітре-трамонтане, оджени в море негоду та отжени й тумани, а я стоятиму тут самотня до краю, і хоч би з мене дерево стало, то я б усіма вітами над морем махала й листям би шуміла».

І після довгих віків показалась шаланда в морі, ледве мріла вона серед хвиль, надовго ховалася за водяними горбами, з'являлася на хвильку і впірнала, мов у безодню. Вона билася з штормом груди в груди, а на березі лише шерхіт хвиль, і страшно глянути на шаланду, як людина — самотня вона серед водяних гір. Розгойдує її море, кидає через хвилі, прошиває нею хвилі, холодні бризки печуть вогнем, примерзає до тіла мокра одежа, тільки ж — не піддається рибалка, Мусій з чужим чоловіком б'ються до берега!

Стара Половчиха не зводила з них очей, її серце було з шаландою, на березі гомоніли рибалки з Мусієвої артілі, з селища бігли діти до моря. На березі виріс натовп, осторонь стояла стара степовичка Половчиха, вона мужньо дивилася на боротьбу її чоловіка, туман кублився над морем, був лютий холод.

«Гребуть,— сказав хтось,— та хіба допоможеш їм у такий шторм?» Молодші рибалки кинулися до шаланд, їм заступили дорогу старші, «не дурій, хлопці, шаланди загинуть, і вас краби поїдять, а артіль наша бідна, голова артілі Мусій Половець, він нам за шаланди голови поодриває, коли живий випливе».

Стара Половчиха побачила, як зламалося весло, бо шаланда стала кружляти, на очах у всього берега двічі обкрутилася на місці, її вдарила одна хвиля, її штовхнула друга, підкинула, повернула, посуда пішла під воду. Рибалки тоді кинулися до шаланд, посунули до моря «Ластівку» — гордість цілої артілі, сіло четверо велетнів, піднялися в повітрі весла, щоб одразу вискочити на хвилю, на лахмату,

височенну хвилю. «Ластівку» звалило набік, купа криги вдарила її по обшивці, вода ринула через борт, рибалки опинилися у воді, вони стали рятувати «Ластівку». Хвиля збивала їх докупи, крига ранила їм голови, вони вчепилися в «Ластівку», з берега кинули їм кінець із зашморгом, вони прив'язали його до човна й витягли «Ластівку» на берег.

На хвилях видко було Мусієву шаланду, вона блукала догори кілем, натовп рибалок поздіймав шапки, і в цей час побачили у морі помах людської руки. Хтось плив серед крижаного моря, плив до берега, плив наввимашки, рівно вигрібав руками, його хвиля відносила назад у море, назад у морський туман. Він простувався до берега.

Наперед вийшов велетень-рибалка, він ніс жмут мотуззя і вихилив склянку спирту, поліз у воду, одразу став синій, а на березі розмотували кінець, велетень плив назустріч людині в морі. Його била крига, та він виплив на чисте, за ним волочилася мотузка, а людина вже зовсім конала серед хвиль, вона лежала на спині, її кидало на всі боки, велетень-рибалка плив і плив.

Та вийшло, що людина не гинула, вона од холоду втратила була свідомість і почала, очунявши, щосили вигрібатися до берега. Зустріч відбулася серед хвиль, і плавці довго не могли схопитися за руки, їх усе розбивала хвиля, та нарешті їм пощастило, мотузка тоді напнулася до берега, як жила, десятки рук ухопилися за неї, десятки рук потягли гуртом. Плавці мчали до берега, захлинаючись водою, пробиваючись крізь кригу. Чужа людина вилізла на берег і не могла звестися на босі ноги. Половчиха впізнала Чубенка. Він весь задубів, у ньому лише калатало гаряче живе серце, його підхопили під руки,— «товариші,— сказав Чубенко через силу,— я плачу за героєм революції, що визволив мене з французької плавучої тюрми». І всі пішли від моря, а стара Половчиха залишилася стояти на березі, висока та сувора, як у пісні.

У морі видко перекинуту шаланду, там загинув її чоловік Мусій Половець, він чимало пожив на світі, од нього зла не бачила, був справний рибалка на Чорному морі під Одесою, і чи завжди так буває, що молоде випливає, а старе гине. Із Дофінівки прибіг хлопчина — «бабо, а діда Мусія не буде, бо той дядько казали, що упірнув дід Мусій двічі й потім щез, а дядько упірнули за ним і вдарилися головою об човна, і не буде вже діда Мусія».

Берег спорожнів, рибалки пішли геть, і нікому не було дивно, що стара Половчиха не рухнулася з місця. Вона справляла жалобу, трамонтан обдував її, мов кам'яну, шторм невгавав, крига тріщилася одна об одну, туман сунувся до берега. Одеський маяк миготів червоно та зелено.

височенну хвилю. «Ластівку» звалило набік, купа криги вдарила її по обшивці, вода ринула через борт, рибалки опинилися у воді, вони стали рятувати «Ластівку». Хвиля збивала їх докупи, крига ранила їм голови, вони вчепилися в «Ластівку», з берега кинули їм кінець із зашморгом, вони прив'язали його до човна й витягли «Ластівку» на берег.

На хвилях видко було Мусієву шаланду, вона блукала догори кілем, натовп рибалок поздіймав шапки, і в цей час побачили у морі помах людської руки. Хтось плив серед крижаного моря, плив до берега, плив наввимашки, рівно вигрібав руками, його хвиля відносила назад у море, назад у морський туман. Він простувався до берега.

Наперед вийшов велетень-рибалка, він ніс жмут мотуззя і вихилив склянку спирту, поліз у воду, одразу став синій, а на березі розмотували кінець, велетень плив назустріч людині в морі. Його била крига, та він виплив на чисте, за ним волочилася мотузка, а людина вже зовсім конала серед хвиль, вона лежала на спині, її кидало на всі боки, велетень-рибалка плив і плив.

Та вийшло, що людина не гинула, вона од холоду втратила була свідомість і почала, очунявши, щосили вигрібатися до берега. Зустріч відбулася серед хвиль, і плавці довго не могли схопитися за руки, їх усе розбивала хвиля, та нарешті їм пощастило, мотузка тоді напнулася до берега, як жила, десятки рук ухопилися за неї, десятки рук потягли гуртом. Плавці мчали до берега, захлинаючись водою, пробиваючись крізь кригу. Чужа людина вилізла на берег і не могла звестися на босі ноги. Половчиха впізнала Чубенка. Він весь задубів, у ньому лише калатало гаряче живе серце, його підхопили під руки,— «товариші,— сказав Чубенко через силу,— я плачу за героєм революції, що визволив мене з французької плавучої тюрми». І всі пішли від моря, а стара Половчиха залишилася стояти на березі, висока та сувора, як у пісні.

У морі видко перекинуту шаланду, там загинув її чоловік Мусій Половець, він чимало пожив на світі, од нього зла не бачила, був справний рибалка на Чорному морі під Одесою, і чи завжди так буває, що молоде випливає, а старе гине. Із Дофінівки прибіг хлопчина — «бабо, а діда Мусія не буде, бо той дядько казали, що упірнув дід Мусій двічі й потім щез, а дядько упірнули за ним і вдарилися головою об човна, і не буде вже діда Мусія».

Берег спорожнів, рибалки пішли геть, і нікому не було дивно, що стара Половчиха не рухнулася з місця. Вона справляла жалобу, трамонтан обдував її, мов кам'яну, шторм невгавав, крига тріщилася одна об одну, туман сунувся до берега. Одеський маяк миготів червоно та зелено.

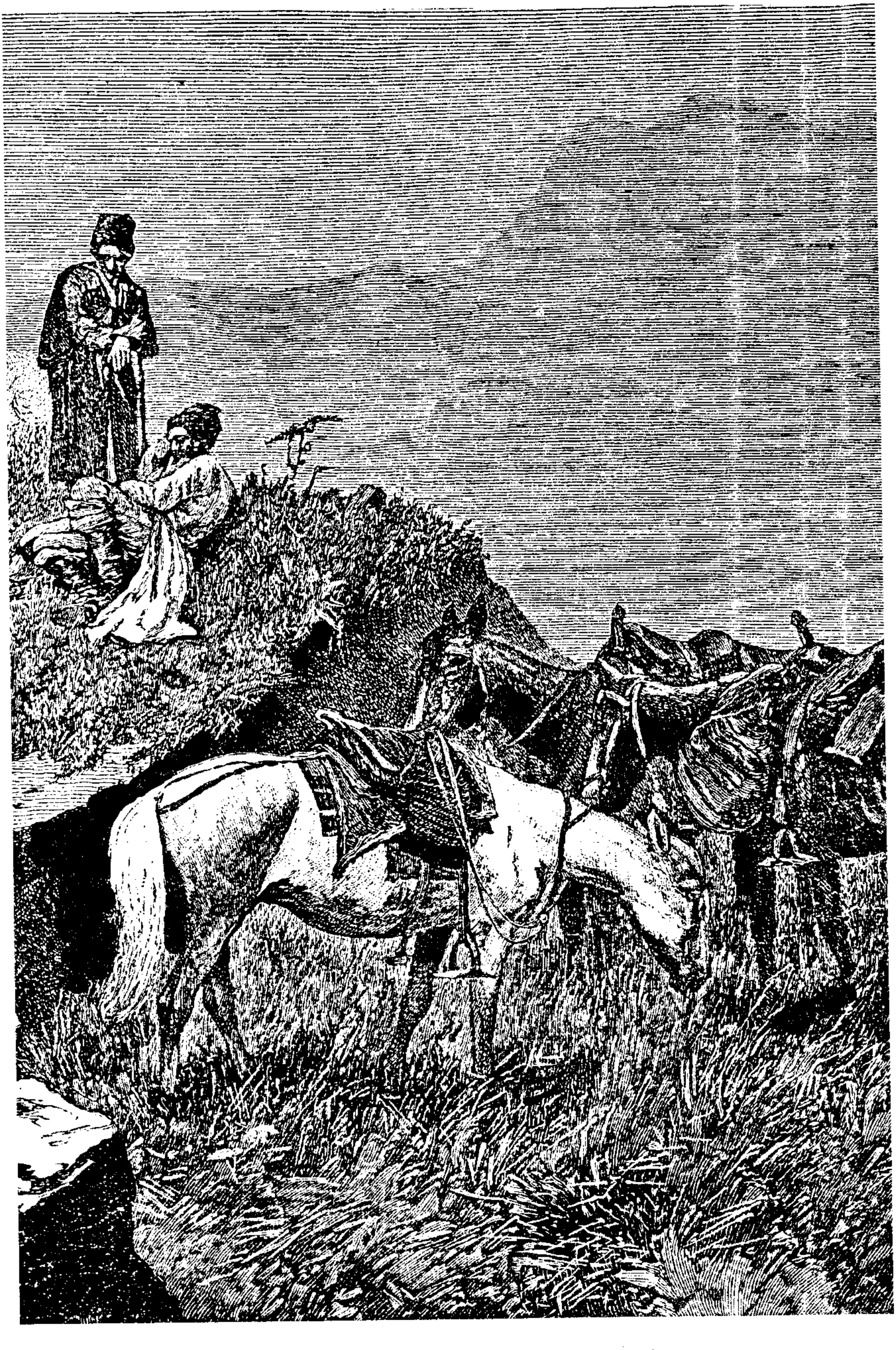

Гравюра Рашевського з картини Рубо

Половчиха подумала за своє дівоцтво, дівування в Очакові, хазяї трамбаків сваталися до неї, а що вже шаланд, баркасів, моторок, яхт! Вона була доброго рибальського роду, доброї степової крові, її взяв за себе Мусій Половець — дофінівський рибалка, непоказний хлопець, нижчий од неї на цілу голову. Та така вже любов і так вона парує самця й самицю в природі. Половчиха стала до бою за життя, за рибу, стала поруч Мусія, і наплодили вони хлопців повну хату.

Хлопці виростали коло моря, тісно стало в хаті од їхніх дужих плечей, а Половчиха тримала хату в залізному кулаці, мати стояла на чолі родини, стояла, мов скеля в штормі.

Сини повиростали й розійшлися, Андрій вдався у дядька Сидора, таке ж ледащо й не знати що, а Панас привозив матері контрабандні хустки й серги, шовк і коньяк, Половчиха складала все до скрині та боялася за Панаса. Вона його важко народжувала, і він їй став дорожчий, виходила вночі до моря, їй все здавалося, що чує плескіт його весел і треба рятувати від погоні. А Оверко — тої артист і грав з греками у Просвіті та читав книжки, написані по-нашому. На дядькові гроші в семінарії вчився, рибалка з нього був ніякий, а й його жалко, не чути за нього давно, і Панаса не чути, та й Андрія, мабуть, убито, бо снився під вінцем.

Тільки Іван працює на заводі і робить революцію, і Мусій ховає гвинтівки (хоч в Одесі й стоять французи). Серед них є й наші, вони приходили по прокламації і раз налякали Мусія до смерті.

Перекинута шаланда гойдалася на хвилях, шторм лютував без угаву, Половчисі здалося, що шаланда поближчала. Її море приб'є до берега, тоді треба виволокти і врятувати, і артіль подякує — без шаланди риби не наловиш. Посуда наближалася до берега неухильно, невідступно, ступінь за ступенем, хвилина за хвилиною.

Половчиха стала чекати шаланди, щоб зберегти артільне добро, вона підійшла до самої води, хвиля обхлюпала її до колін. Шаланда сунулась ближче і ближче, вже чути, як стукається об неї крига, вже видко її засмолене дно, і кільова дошка витикається з води. Хвиля перекочувалась через чорне плисковате днище, серце Половчихи захолонуло, за шаландою щось волочилося по воді, видувалося на воді лахміття.

Жінка дивилася й боялася роздивитися, море їй приносило покору, море їй прибивало до берега, певно, і тіло Мусія Половця. Буде над чим поплакати й потужити, і поховати на рибальському цвинтарі, де лежать самі жінки та діти, а чоловіки лише мріють там лягти і лягають у морі на глибині, під зеленим парусом хвилі.

Половчиха дивилася та боялася роздивитися, їй хотілося крикнути й покликати свого Мусієчка, хвиля била її по ногах, крига черкала

по литках, шаланда вже зовсім була близько. Вона сунулась носом на берег, хвиля гуркотіла камінням на мілкому. Половчиха хотіла витягти посуду, а потім тужити коло чоловіка, вона вже бачила його тіло у мутній воді, серце їй щеміло, і руки не почували ваги шаланди, і тоді до неї озвався голос. Вона скрикнула, бо то був голос її чоловіка, голос стомлений і рідний.

«Наша артіль бідна,— сказав старий,— і кидати шаланду в морі не годиться. Я — голова артілі, то мусив і рятувати, а Чубенко, мабуть, доплив добре, здоровий і завзятий, ніяк не хотів плисти без мене, аж поки я не пірнув під перекинуту шаланду, а він усе гукає та все пірнає, шукаючи мене».

Старий Половець став на мілкому з чоботом у руці й викинув чобіт на берег та почав поратися коло шаланди. Половчиха заходилась йому допомагати, лютий трамонтан заморожував душу, берег був пустельний, його штурмувало море. Одеса крізь туман здалеку височіла на березі, мов кістяк старої шхуни.

І подружжя Половців пішло до домівки. Вони йшли, преніжно обнявшись, їм у вічі дмухав трамонтан, позаду калатало море, вони йшли впевнено й дружно, як ходили ціле життя.

1935

?!

Початковий рівень

1. До яких літературних організацій входив Ю. Яновський?
2. У якому році побачив світ роман «Вершники»?

Середній рівень

3. Що означає поняття роман у новелах?
4. Поясніть значення назви «Подвійне коло».

Достатній рівень

5. Яку роль відіграє мотив братовбивства у вираженні ідейного змісту новели «Подвійне коло»?
6. Схарактеризуйте образ головного героя новели «Дитинство».
7. За допомогою яких художніх засобів зображено Мусія Половця в новелі «Шаланда в морі»?

Роман у новелах — жанровий різновид роману, що складається з окремих новел, які становлять ідейно-художню єдність.

Художній час і простір (*хронотоп*) — взаємозв'язок часових і просторових відносин у художньому творі.

Умовність — зумовлене художніми завданнями порушення правдоподібності зображення, яке може досягатися за допомогою

фантастики й гротеску, іноді завдяки використанню гіперболи, символу, алегорії та інших художніх засобів.

Романтизм і романтика

Романтизм — літературний напрям кінця XVIII — перших десятиліть XIX ст., у світоглядній основі якого лежить суперечність між ідеалом і дійсністю. Романтичному світовідчуттю близьке все незвичайне, загадкове, небуденне. Художній досвід романтизму в подальшому не раз використовувався митцями різних культурних епох. На позначення цього досвіду використовують поняття *романтика*. Під ним, як правило, розуміють особливий стан душі героя — піднесений, зорієнтований на пошук ідеалу. Романтика частіше використовується письменниками для змалювання незвичайних, героїчних моментів у житті людини й народу. Отже, слід розрізняти романтизм (пов'язаний із певним історичним періодом мистецький напрям) і романтику — як рису літератури, що може виявлятися у творчості різних епох. В українській літературі XX ст. романтика була поширеним явищем. Романтичною піднесеністю позначені твори В. Сосюри, Ю. Яновського, О. Довженка, І. Багряного та ін.

ВАЛЕР'ЯН ПІДМОГИЛЬНИЙ

(1901—1937)

Валер'ян Петрович Підмогильний народився 2 лютого 1901 року в селі Чаплі Новомосковського повіту Катеринославської губернії (тепер у складі Дніпропетровська) в селянській сім'ї. Навчався в початковій школі та Катеринославському реальному училищі. 1918 року вступив на математичний факультет Катеринославського університету, який через матеріальні проблеми залишив уже наступного року, після чого працював учителем у Павлограді та Катеринославі.

До літературної творчості Підмогильний звернувся ще під час навчання в реальному училищі. Тоді була написана низка оповідань. Уже 1920 року побачила світ перша книжка письменника, яка мала назву «Твори. Том І».

1921 року Підмогильний переїхав до Києва. Із 1923 року працював у видавництві «Книгоспілка», пізніше в журналі «Життя й революція». У Києві письменник виступив одним із засновників літературної групи «Ланка» (з 1926 року — «МАРС»).

Київський період у творчому житті Підмогильного був дуже плідним. 1921 року вийшли такі твори письменника, як «Остап Шаптала» та «В епідемічному бараці». А вже 1924 року Підмогильний видав книжку оповідань «Військовий літун». 1925 року вийшла його повість «Третя революція». Найбільше читацьке визнання приніс письменнику роман «Місто» (1928).

Із 1929 року Підмогильний жив у Харкові, працював у кооперативному видавництві «Рух». 1930 року в журналі «Життя й революція» побачив світ його новий роман «Невеличка драма». У харківський період свого життя Підмогильний також активно займався літературними перекладами, зокрема перекладав твори французьких письменників XIX століття.

У грудні 1934 року за необґрунтованим обвинуваченням він був заарештований і засуджений на десятирічне ув'язнення, яке відбував у концтаборі на Соловецьких островах у Росії. У листопаді 1937 року Підмогильний був розстріляний.

Найбільш відомим твором В. Підмогильного є роман «Місто». Він має модерністський характер. Модернізм із його прагненням до оновлення всіх сфер людської життєдіяльності визначив як основну *проблему людини*. Головне зацікавлення модерністів — людина в її самості, в її істоті.

Підмогильний у своєму романі змалював персонажа, який проходить шлях поступової й болісної втрати ілюзій і відкриття в собі людини як нової якості, що не вкладається у спрощені, визначені традицією патріархального

суспільства рамки. Цей персонаж від упевненості в твердому ґрунті своїх «хуторянських» переконань врешті-решт приходить до усвідомлення їх девальвації та постає перед відкриттям складності людини і світу.

До свого роману Підмогильний додав два епіграфи. Вони, хоч і в різний спосіб, ставлять питання про сутність людини. Людина поєднує духовне й тілесне, високе й низьке, вона вільна й водночас залежна — очевидно, якраз у цьому парадоксальному поєднанні, у цій складності й внутрішній суперечливості й полягає справжня природа людини.

Отже, основна тема роману «Місто» — це тема людини. Автор розповідає про особистість, яка переживає етап переродження: позбуваючись ілюзій, вона відкриває своє справжнє становище і свою справжню сутність. Герой проходить шлях особистісних змін, які неможливо адекватно виразити лише в моральних категоріях. Його вчинки не злі й не добрі, вони віддзеркалюють людину як даність в усіх її проявах. Степан Радченко, колишній селюк, який прибув до міста із зухвалими намірами завойовника, невдовзі розуміє, що з ним ніхто й не збирається воювати. Його з його амбіціями просто не помічають, у місті він дрібний і жалюгідний зі своїми хуторянськими претензіями. Міський простір пропонує йому інший вибір: не воювати, а бути людиною серед людей. Місто мирно поглинає селюка, відкриваючи йому очі, робить його своїм палким прихильником. Очевидно, не випадково Підмогильний зробив свого героя письменником. Тут важливим є момент творчості, яка неминуче приводить до постановки проблеми людини-творця. Творець — це той, хто має право на вибір. Степан Радченко мріє написати «повість про людей». Однак чим більше він дізнається про людину, тим складнішим стає це завдання. Виявляється, щоб написати «про людей», треба цих людей залишити — бути самотнім, перебувати на відстані, обравши роль стороннього спостерігача. Важливу роль у формуванні художнього змісту роману відіграє сюжетна лінія, яка розповідає про стосунки Степана Радченка з жінками, причому автор, очевидно, навмисне пов'язує ці стосунки з періодами творчого підйому та спаду в житті героя.

«Паралельно з історією кар'єри Степана Радченка, розказаною з нещадною правдивістю, Підмогильний показує народження людини й письменника Степана Радченка. Епіграф до книжки, взятий з Анатоля Франса, питає: "Як можна бути вільним, Евкріте, коли маєш тіло?" І книжка показує один з шляхів до волі. Цей шлях веде через правду, знання людини й себе до — творчості. Чи значить це, що віднині Степан буде зразком моральності й не зробить жодного злого вчинку? Ледве чи це так. <...> Але ціною свого попереднього життя, ціною спустошення душевного, ціною самоти герой твору Підмогильного купив собі право і можливість бути людиною. Людиною серед людей.

Роман Підмогильного — це роман про вину, якої не можна уникнути, бо вона — закон життя; про кару, яку так само неминуче несе життя; і про нагороду, що приносить солодкість у гіркоту життя і робить людину людиною. В цьому розумінні це оптимістичний роман, попри всю гіркавість свого скептицизму і свого песимізму».

Ю. Шерех

МІСТО

Роман

(С к о р о ч е н о)

Шість прикмет має людина: трьома подібна вона на тварину, а трьома на янгола: як тварина — людина їсть і п'є, як тварина — вона множиться і як тварина — викидає; як янгол — вона має розум, як янгол — ходить просто і як янгол — священною мовою розмовляє.

Талмуд. Трактат Авот.

Як можна бути вільним, Евкріте, коли маєш тіло?

А. Франс. Таїс.

ЧАСТИНА ПЕРША

І

Здавалось, далі пливти нема куди. Спереду Дніпро мов спинився в несподіваній затоці, оточений праворуч, ліворуч і просто зеленожовтими передосінніми берегами. Але пароплав раптом звернув, і довга, спокійна смуга річки протяглася далі до ледве помітних пагорків на обрії.

Степан стояв коло поруччя на палубі, мимоволі пірнаючи очима в ту далечінь, і мірні удари лопастей пароплавного колеса, глухі капітанові слова коло рупора відбирали снагу в його думок. Вони теж спинялись у тій туманній далечині, де непомітно зникала річка, немов обрій становив останню межу його прагнень. <...>

Його село, те, що Степан покинув, теж стояло на березі, і зараз він несвідомо шукав спорідненості між своїм та цим селом, що випадково трапилось йому на великій путі. І радісно почував, що ця кревність єсть і що в ці хати, як і в свої покинуті, він би зайшов господарем. З жалем дивився, як тане воно, одсуваючись за кожним рухом машин, і от пасмо гидкого диму сховало його зовсім. Тоді Степан зітхнув. Може, це було вже останнє село, що він побачив перед містом.

Він почував у душі своїй невиразне хвилювання і млость, мов лишив у своєму селі й по всіх, що бачив був, не тільки минуле, але й надії. Заплющивши очі, він піддався сумові, що колисає душу.

Коли розігнувся від поручнів, побачив коло себе Надійку. Не чув, як вона підійшла, і зрадів, хоч і не кликав її. Він тихо взяв її за руку. Вона здригнулась, не підводячи голови, дивилась на віяловидну хвилю, що гнав своїм носом пароплав.

Вони жили в одному селі, але досі були мало знайомі. Тобто ві знав, що вона існує, що вчиться і не ходить на вулицю. Кілька раз навіть бачив її в сільбуді, де відав бібліотекою. Але тут вони здиба лися ніби вперше, і спільність долі зблизила їх. Вона, як і він, їхал вчитися до великого міста, в них обох у кишенях були командировк а перед ними — нове життя. Вони разом переходили кордон майбу нього.

Щоправда, їй було трохи певніше — вона ж хвалилась, що батьк постачатимуть харч, а він мав тільки надію на стипендію; вона їхал на помешкання до подруг, а в нього був тільки лист від дядька д знайомого крамаря: у неї і вдача була жвавіша, а він був зосереджс ний і ніби млявий. За свої двадцять п'ять років він був підпасичем приймаком, потім просто хлопцем, далі повстанцем і наприкінці се кретарем сільбюро Спілки робземлісу. Тільки одну перевагу прот неї мав — був здібний і не боявся іспиту. За цей день на пароплаі він встиг розтлумачити їй багацько темних сторінок соціальних на ук, і вона зачаровано слухала його принадний голос. Одійшовши в нього на мить, вже почувала раптову нудьгу її нові, ще нез'ясовані економічні проблеми. А коли він починав викладати їх, їй хотілос щоб хлопець розповів щось інше, про свої сподівання, про те, як ві жив ті роки, коли вони ще не знялися. Та вона тільки дякувала йом за вказівки й переконано додавала:

— О, ви одержите стипендію! Ви такий знаючий!

Він посміхався, йому приємно було чути собі хвалу й віру в св сили від цієї синьоокої дівчини. Справді, Надійка здавалася йом кращою від усіх жінок на пароплаві. Довгі рукава її сірої блузки бул миліші йому за голі руки інших; комірець лишав їй тільки вузеньк стьожку тіла на видноті, а інші безсоромно давали на очі всі плеч й перші лінії грудей. Черевики її були округлі й на помірних каблу ках, і коліна не випинались раз у раз із-під спідниці. В ній вабил його нештучність, рідна його душі. До тих інших жінок він ставивс трохи погордо, трохи боязко. Почував, що вони не зважають на нього навіть зневажають за його благенький френч, рудий картуз і вицві штани.

На зріст він був високий, тілом міцно збудований і смуглий н обличчі. Молоді м'які волосинки, неголені вже тиждень, надавал йому неохайного вигляду. Але брови мав густі, очі великі, сірі, чол широке, губи чутливі. Темне волосся він одкидав назад, як багато хт з селюків і дехто тепер з поетів.

Степан тримав свою руку на теплих Надійчиних пальцях і зами лено дивився на річку, піщані круті береги й самотні дерева на ни Раптом Надійка випросталась і, махнувши рукою, промовила:

— А вже Київ близько.

Київ! Це те велике місто, куди він їде учитись і жити. Це те нове, що він мусить у нього ввійти, щоб осягнути свою здавна викохувану мрію. <...>

Разом зі Степаном і Надійкою пливе до Києва їхній земляк Левко, який два роки вже провчився в сільськогосподарському інституті. Із постійною посмішкою і природною селянською доброзичливістю Левко розповідав майбутнім студентам Степанові і Надійці про Київ і особливості життя в місті.

Що ближче до Києва, рух на річці більшав. Спереду лежав пляж — піщаний острів серед Дніпра, де три моторки невгамовно перевозили з пристані купальників. Місто спливало згори до цього берега. З вул. Революції широкими сходами до Дніпра котилась барвиста хвиля юнаків, дівчат, жінок, чоловіків — біло-рожевий потік рухливих тіл, що передчували насолоду сонця й води. Серед цієї юрби не було сумних — тут, край міста, починалась нова земля, земля первісної радості. Вода й сонце приймали всіх, хто покинув допіру пера й терези — кожного юнака, як Кия, і кожну юнку, як Либідь. Місяцями погноблені в одежі білі тіла виходили з в'язниці, розцвітали бронзою в гарячій млості на піску, як загублені десь на нільських берегах дикуни. Тут на мить кожному воскресало первісне голе життя, і тільки легкі купальні костюми нагадували за тисячоліття. <...>

Левко повів їх, показуючи дорогу. На вул. Революції їхні шляхи розходились: Степанів на Поділ, інших двох — на Старий Город.

— Ти ж до мене переходь, як що там,— сказав Левко.— Адресу записав?

Степан хутко попрощався з ними й звернув праворуч, розпитуючи вряди-годи дороги в перехожих. <...>

На Нижньому Валу одшукав тридцять сьомий номер, зайшов хвірткою на подвір'я і постукав на ґанку в глухі, поїдені червою двері. За хвилину йому відчинив чоловік у жилетці, з куцою борідкою і сивиною в волоссі. Це й був рибник Лука Демидович Гнідий, що за часів революції та міських злиднів був зробив рідне Степанове село Теревені центром своїх крамообмінних операцій, завжди спиняючись у хаті його дядька. Тепер рибник мав поквитатись за ці вигоди, хоч роки ті вже минули, та й були зовсім не такі, щоб їх приємно згадувати. Він трохи злякано глянув на Степана поверх окулярів, потім неспокійно розірвав конверт, переглянув листа й мовчки пішов, читаючи його, до хати. <...>

Але Гнідий повів його не до хати, а в глиб подвір'я, до сарая. Степан ішов позаду й дивився йому в спину. Крамар був трохи

згорблений і тонкий у ногах. Він був невисокий, але худі ноги його здавались довгими й негнучкими. І Степан подумав: як легко переламати такі ноги!

Коло сарая Гнідий одімкнув замка, одчинив двері й промовив:

— Отут перебудете.

Степан зазирнув йому через плече в невеличку комірку. Це була маленька столярня. Коло стіни стояв верстат, на полицях уздовж лежало начиння. Навпроти темніло крихітне вікно. Линув дух стружок і свіжого дерева. Хлопець так здивувався на своє приміщення, що навіть перепитав:

— Оце тут?

Гнідий, дзенькаючи ключами, повернув до нього окуляри:

— Вам же ненадовго?

<...> Степан ліг у своїй кімнаті на верстат, з насолодою вбираючи пахучий дим, що п'янив його. Він мріяв, заплющивши очі, і доходив висновку, що все гаразд. Те, що він у хліву, здавалось йому вже тільки комічним. Він двічі стукнув кулаком у стіну до корів, засміявся й розплющив очі. Над комином у віконці стояв ясний молодик.

II

Надворі був уже зовсім день, коли Степан прокинувся й схопився на верстаті. Тіло його заніміло від лежання на голому дереві, але він не зважав на ту млость і з острахом протирав очі. Сьогодні вступний іспит, чи не проспав він? Згадавши, що іспита призначено на першу годину, трохи заспокоївся й потягнувся. Шия йому боляче щеміла, і він потер її рукою. <...>

Йому конче захотілось розпочати день нормально, по-міському, так, ніби він уже зовсім у нових обставинах освоївся. Важливо ж відразу поставити себе в норму, бо норма й розпорядок — перша запорука досягнень!

Степан підвівся й почав шукати відповідного об'єкта на вправи. Схопивши лаву, він кілька разів підкинув її, посміхаючись на свою спритність та пружність своїх м'язів. Поставивши її, він ще не був задоволений. Любовно помацавши свої біцепси, підплигнув, схопився край низької бантини й почав підійматися на руках, дедалі швидше, з більшим напруженням і завзяттям. І коли, зрештою, сплигнув на землю, червоний від натуги й задоволення, то, повернувшись до дверей, побачив жінку з дійницею в руці. Вона дивилась на нього зляканo й стурбовано. <...>

Це була дружина Гнідого, яка прийшла подоїти корів. Вона запропонувала хлопцеві молока, але Степан відмовився.

Нарізавши сала та хліба, почав снідати, міркуючи про іспити. Нема чого йому боятися! Математика — він чудово її знав. Щоб перевірити себе, згадав формули площин всіх фігур, квадратові рівняння, відносини тригонометричних функцій. І хоч несвідомо пригадував те, що знав найкраще, йому приємна була ясність свого знання. Про соціальні науки він навіть не думав — стільки доповідей на селі прочитано і щодня кілька газет. Плюс соціальне походження, ревстаж і професійна робота! На фронті науки він був зовсім не зле озброєний.

Оглянувши свої документи, він теж лишився вдоволений. Все було в порядку. Купкою папірців лежало все його життя за останні п'ять років — повстанство за гетьмана[1], боротьба з білими бандами, культурна й професійна робота. Він навіть охоче прочитав деяко. Чого тільки не було! Був полон і втеча з-під розстрілу. Були мітинги, агітація, резолюції, боротьба з темрявою і самогоном. І як гарно бачити все це в штампах, печатках, рівних рядках друкарської машинки й незграбних кривульках півнеписьменних рук!

Степан бадьоро підвівся, сховав документи в кишеню, загострив ножиком олівця й наготував паперу. Треба йти. <...>

Степан пішов по різних установах шукати роботи. У Палаці праці він дізнався, що йому бракує деяких документів, а на біржі праці був вихідний.

Він звернув до ґанку під великою вивіскою «Державне Видавництво України» і швидким кроком зійшов на другий поверх. В першій кімнаті на канапці розмовляло кілька молодиків, в кутку стукотіла машинка, попід стінами височіли шафи з книжками. Степан, спинившись на хвилину, пішов далі, вдаючи неуважного, щоб його не затримали передчасно. Очима він шукав таблички з написом «завідувач» і побачив її аж у третій кімнаті. Він уже взявся руками за двері, коли чоловік, що сидів близько над рукописами, раптом сказав:

— Завідувача немає. А в чім справа, товаришу?

Степан трохи зніяковів, пробурчав невиразно «діло є» і так само неуважно пішов назад. Біля виходу він почув слова, сказані, очевидно, про нього:

— Мабуть, торбу віршів приносив.

І потім сміх. На дверях він обернувся й побачив того, хто це сказав,— один з молодиків, що сиділи на канапці, чорний, у сірій широ-

---

[1] «...повстанство за гетьмана».— Повстання проти влади гетьмана Павла Скоропадського (1873–1945), що спиралася на німецькі окупаційні війська, в листопаді 1918 р. розпочала Директорія у складі В. Винниченка, С. Петлюри, Ф. Швеця та ін. Перемога повстанців привела до відновлення в грудні 1918 р. УНР на чолі з С. Петлюрою.

кій сорочці з вузьким пасом. Ідучи вниз сходами, хлопець здивовано обмірковував ці слова:

«Які вірші? До чого тут вірші?» <...>

Степан зайшов ще до однієї великої господарчої установи, але й там йому чемно відмовили, порадивши навідатись через два-три місяці.

Виходячи з цієї господарчої установи, Степан ледве стримував у собі образу. Ласкавий прийом у директора обурив йому всю істоту. Він почував, що всі двері так само замкнуться перед ним — деякі без надії, інші — з солоденькою ввічливістю. Два-три місяці! З червінцем грошей та трьома паляницями! В хліву з ласки крамаря! Засунувши руки в кишені френча, хлопець проштовхувався між вуличним натовпом, уникаючи дивитись кому-небудь в обличчя. Так, ніби на кожних устах для нього вже готове було зневажливе слово — невдаха. <...>

У приймальній комісії інституту Степан довідався, що іспит призначено на післязавтра. Голодний і розчарований хлопець повернувся додому. Відчуваючи себе самотнім у великому і чужому місті, Степан згадав про Надійку, яка видалась йому єдиною близькою людиною. Він захотів її побачити, але вирішив, що завітає до неї вже після іспитів, тому надвечір вирушив у гості до Левка. Там він познайомився із колишнім гімназійним вчителем латини.

IV

Сходячи вниз вул. Леніна до Хрещатика, Степан багато що передумав. Побачення з Левком його зміцнило. Він казав собі, що путь Левкова — його путь, і на долю товаришеву мимоволі заздрив. Годі щось краще уявити, як таку чепурненьку кімнату! Тихо, уперто працює в ній Левко, складе всі потрібні іспити, дістане свідоцтво й вернеться на село новою, культурною людиною. І разом з собою привезе туди нове життя. Так мусить робити й він. Степан виразно почував зараз всю важливість своїх обов'язків, що чуття їх був утратив на мить, ступивши на чужий ґрунт міста. Він згадував, як виряджали його у районі, і цей спогад війнув на нього далеким теплом. Як він міг хоч на хвилинку забути товаришів, що там лишились без надії вирватися з глушини? Він посміхнувся їм замість привіту.

Радісним було йому й перше знайомство з міськими людьми. Перший — сухорлявий крамар, що його він міг би двома пальцями придушити, другий — півбожевільний учитель, прогнаний від школи із своєю мовою та витребеньками. Про першого хлопець не давав собі праці багато думати,— дрібний непманчик, що жінка його вранці корови доїть, а ввечері надіває шовкову сукню і п'є чай у знайомих.

А сам він — боягуз, що драглями тремтить за свій будиночок та крамницю, де все його життя і сподіванки. Степан з насолодою розкривав сам собі духовну порожнечу господаря хліва, де він мусив тим часом жити замість кімнати, що існувала в його уяві, як чиста ідея. Що могло бути в душі того крамаря, крім копійок та оселедців? Що може крамар почувати? Він живе, поки йому жити дають. Дивак, бур'ян, сміття, що зникне без сліду й згадки.

А вчитель був цікавіший. Цей щось мислив і чимсь жив. Але кімната його — Степан весело засміявся, пригадавши її. Він враз уявив собі долю цього добродія. Учитель був колись господарем великого помешкання, і революція, відтинаючи ордерами кімнату по кімнаті, загнала його разом з недореквізованим й недоспроданим майном у цей куток, що нагадує острів після землетрусу. Вона зруйнувала й гімназію, де він учив буржуйських синків гнобити народ, і кинула, як пацюка, до архіву порпатись у старих паперах. Він живий ще, він ще кричить, але майбутнє його — здихання. Та він і так уже мертвий, як та латина, що тільки дідькові потрібна.

От вони, ці горожани! Все це — старий порох, що треба стерти. І він до цього покликаний.

З такими відрадними думками Степан непомітно дійшов до Хрещатика, відразу опинившись у гущині натовпу. Він озирнувся — і вперше побачив місто вночі. Він навіть спинився. Блискучі вогні, гуркіт і дзвінки трамваїв, що схрещувались тут і розбігались, хрипке виття автобусів, що легко котились громіздкими тушами, пронизливі викрики дрібних авто й гукання візників разом з глухим гомоном людської хвилі раптом урвали його заглибленість. На цій широкій вулиці він здибався з містом віч-на-віч. Прихилившись до муру, притискуваний нахабними накотами юрби, хлопець стояв і дивився, блукаючи очима вздовж вулиці й не знаходячи її меж.

Його штовхали дівчата у тонких блузках, яких тканина нечутно єдналася з голизною рук і плечей; жінки в капелюхах і серпанку, чоловіки в піджаках, юнаки без шапок, в сорочках із закасаними до ліктів рукавами; військові у важких, душних уніформах, покоївки, побравшись за руки, матроси Дніпрофлоту, підлітки, формені кашкети техніків, легкі пальта фертиків, масні куртки босяків. Його очі спинились на руках, що в пітьмі, здавалось йому, торкались жіночих грудей, на сплетених ліктях, на притиснених докупи стегнах. Він проводив поглядом стрижені й уквітчані косами голівки, прямі й похилені до пліч у сласному вигині шиї; перед ним проходили зачаровані собою пари, неуважні одинаки — вуличні гамлелі, гурти хлопців, що вганяли за дівчатами, кидаючи їм перші пласкі слова знайомства, що тут набували збудної гостроти; запізнілі ділки, не поспішаючи до

нудного дому, статечні панії, скоса позираючи на чоловіків і щулячись від несподіваних дотиків. Його вуха чули невиразний гомін переплутаних слів, раптові вигуки, випадкову лайку і той гострий сміх, що, зринувшись десь, котиться, здається, з вуст на вуста, запалюючи їх по черзі, мов сигнальні вогні. І вся душа його займалася нестримною ворожнечею до цього бездумного, сміючого потоку. На що інше здатні всі ці голови, крім як сміх і залицяння? Чи можна ж припустити, що їм у серці живе ідея, що ріденька їхня кров здібна на порив, що в свідомості їм є завдання й обов'язок?

Ось вони — горожани! Крамарі, безглузді вчителі, безжурні з дурощів ляльки в пишних уборах! Їх треба вимести геть, розчавити цю розпусну черву, і на місце їх прийдуть інші. <...>

Степан на письмовому іспиті успішно написав твір на тему «Змичка міста і села», після цього завітав до Надійки, яка винаймала кімнату разом із двома землячками Нюсею та Ганнусею. Там він зустрів Левка і ще двох хлопців (також колишніх селюків), один з яких працював інструктором з клубної роботи.

VI

Степан склав усі іспити і був зарахований до інституту. Так само вступила до технікуму і Надійка. До початку занять вона з'їздила додому на село. Степан не поїхав разом із нею, а провів ці дні, оглядаючи Київ. Жити він залишився в будинку Гнідих на кухні, домовившись, що замість платні буде доглядати корів, носити воду та рубати дрова.

VII

Відвідавши Надійку після її повернення, Степан застав там ту саму компанію. Яша запропонував піти на літературну вечірку, організовану ВУАН (Всеукраїнською академією наук), до Національної бібліотеки. Всі погодилися.

Місця в малій залі Національної бібліотеки, де звичайно вечірки відбувались, поділялись за класовим принципом на дві категорії — спереду стільці для обраних, ззаду лави для плебсу, здебільшого студентського: позад лав було ще досить порожньої підлоги, де могли стояти ті, хто й на лави не втрапив. Кволі голоси літераторів, що здебільшого не вміють ні читати, ні промовляти, долітають сюди до вух зовсім невиразним мимренням, і публіка мусить тут розважатися самим виглядом літературного дійства, постаттю письменника, що читає, його колегами, що сидять на підвищенні за столом, курять, пишуть одне одному записки, позіхають і роблять натхненні обличчя. Найбільше оплесків посилає ця гальорка не белетристам, що розкла-

дають на кафедрі рукописа й читають довго, а поетам, що виходять серед підвищення і декламують напам'ять з жестами та почуттями, бо в них більше театру, і вони швидко міняються. Перші два ряди стільців призначались для найобраніших — критиків та письменників, літературних метрів і сантиметрів, що приходять з дружинами та знайомими й не можуть сидіти далі другого ряду, щоб не зганьбити гідності самої літератури... <...>

Серед цього літературного beau-monde'у[1] Степан постеріг того молодика, що сказав щось про вірші на його адресу, коли він промишляв за посадою в державному видавництві, і хоч спогад про це зовсім був-таки досить прикрий, він зацікавився юнаком і спитав у Яші, хто то.

— А це Вигорський[2],— відповів той.— Поет такий. Нічого вірші пише.

<...> Але Степан не зважав на те, що читано. Сторонні думки дедалі глибше проймали його, заступаючи йому твори і натовп. Він думав про самих письменників, про те, що вони виходять перед інших і інші їх слухають. Вони висунулись із юрби, посіли власні місця, і всі знають їх на прізвище. Вони пишуть книжки, ці книжки друкують, продають, беруть до бібліотек, і на книжці того Вигорського, що він тут побачив, його власною рукою поставлено печатку в далекому сільбуді. І от сам її автор. Він заздрив їм і не ховав від себе цього, бо теж хотів висунутись і бути обраним. Сміх і оплески, що були нагородою тим щасливцям, мало його не ображали, і кожен новий з них, з'являючись коло кафедри, ставив йому боляче питання, чому це не він. Бо він хотів бути кожним із них, однаково — прозаїком чи поетом. <...>

Після читання літераторами своїх творів почали виступати критики із обговоренням.

На початку дискусії Степан, завмираючи від внутрішнього хвилювання, міркував про те, що може він написати. Про що може написати. Як може написати. Він перебирав усі події свого життя, що могли б бути цікаві й іншим, радісно хапався за деякі й розпачливо відкидав їх, почуваючи їхню блідоту. Але перший крок він, проте, зробив, і основну вмілість письменника проявив відразу — здібність розшаруватись, глянути на себе крізь мікроскоп, розкласти себе самого на можливі теми, трактувати власне «я» як матеріал. Тільки хлопець безпорадний був перед самим собою, почуваючи в собі то пустку, то надмір, який не міг опанувати.

---

[1] Вищого світу, еліти *(франц.)*. — *Ред.*

[2] Прототипом поета Вигорського був близький друг В. Підмогильного — визначний український поет Євген Плужник (1898–1936).

Він тоскно підвів голову й глянув на чергового промовця, якого слухали уважніше, ніж інших, і сам звернув на нього увагу. Той говорив плавко й дотепно, ефектно наголошуючи слова, підкреслюючи речення, немов вставляв їх у блискучі рамки; в міру спроможності він кидав слухачам влучне слівце, збуджував сміх, поправляв тим часом пенсне і починав знову з новим натхненням. З його уст сипались цитати всіма мовами, літературні факти, півфакти й анекдоти, його обличчя виявляло гнів ображеного велетня, глум зневаженого карлика, тулуб схилявся й випростувався в такт м'яким акторським жестам. Його слова зліплялись шматочками здобного тіста, він формував їх у листкові пиріжечки, посипав цукром і цукрином, квітчав мармеладними трояндочками і закохано спинявся на мить перед тим, як віддати ці ласощі на поживу.

— Хто це? — спитав у Яші Степан, вражений цим кондитерським мистецтвом.

Яша здивувався з безодні його неуцтва. Це ж Михайло Світозаров[1], найголовніший критик! І Степан вперше за весь вечір приєднав свої оплески до бурі аплодисментів, що вкрили слова великого критика. <...>

Опівночі вечірка завершилася. Степан повертався додому з єдиною думкою: також стати письменником.

Тему собі він уже обрав — напише оповідання про свою стару, пощерблену бритву, що немилосердно скубе його, коли він робить свій туалет. Ось її надзвичайна історія.

Тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятого року він востаннє ховався з рушницею по лісах у повстанні проти денікінців. Їх був невеличкий загін, душ із двадцятеро, що пробивались до головного повстанського табору під Черкасами. Вночі їх оточено, але невдало — весь загін встиг вислизнути, тікаючи поодинці на ближчі села до слушного часу. Засунувши рушницю в примітну копицю на полі, Степан вільним громадянином мандрував шляхом, але був спійманий і доставлений на допит. Він так спокійно й наївно твердив, що пан офіцер має справу з безневинним парубком он з того села, що пан офіцер завагався й призначив черкеса провести його до села та розпитати, чи справді він там живе і чи треба було йому ходити в поле, а в противному разі вчинити йому смерть коло зборні на страх і науку всьому світові.

Чорний патлач у папасі, вигукуючи найстрашніші загрози, сів на коня, оперезав хлопця для певності нагаєм і погнав перед себе,

---

[1] Прототипом критика Світозарова був відомий український поет, літературознавець, критик і перекладач, професор Київського інституту народної освіти Микола Зеров (1890–1937).

пообіцявши застрелити, як скаженого пса, за першої ж спроби тікати. Та коли за верству Степан, присягаючись усіма богами й батьками на свою мировитість, запропонував цьому суворому східникові на доказ того свою бритву, що носив за халявою, той пересвідчився в його безневинності, оперезав його ще раз по плечах і сказав забиратися під три чорти і навіть далі. Але Степан, добре знаючи їхні веселі звички, непорушне стояв на місці, аж поки кавказець не від'їхав так завдальшки, що не міг загнати йому в спину кулю. Але найдивніше те, що через тиждень, коли повстанці, таки з'єднавшись, дали денікінцям переможний бій, Степан побачив того кавказця вбитим серед поля і витяг у нього з кишені свою власну бритву. Цю пригоду, саму з себе теж цікаву, хлопець поглибив, надаючи їй широкої, трохи не символічної ваги.

Бритва, в його композиції, належала спочатку фронтовому офіцерові, як втіленню царату, але на початку революції його вбито, і бритва перейшла до переможця — прихильника Тимчасового уряду. Від нього її здобув петлюрівець, поступившись нею незабаром червоному повстанцеві, що на мить впустив її перед денікінцем, але зразу ж забрав назад, уже назавсігди, як законний власник. Долю своєї бритви він підніс до історії громадянської війни, зробив її символом виборюваної влади, але цю канву мав вишити блискучими нитками, прибрати в тіло й рух, щоб надати життя своїй ідеї. Дорогою він обмислював різні епізоди й деталі, черпаючи їх із свого військового досвіду. <...>

Повернувшись вночі, Степан написав оповідання «Бритва». Вранці він перечитав оповідання і знайшов його «глибоким і розумним». Виправивши деякі огріхи й переписавши начисто, хлопець після певних вагань підписав його «Стефан Радченко», оскільки ім'я Степан здалося йому простим і грубим. Перед тим, як віддати до журналу, Степан вирішив показати свій твір критикові Світозарову, чий виступ так полонив його вчора.

Хлопець зайшов у кімнату, де коло вікна за столом серед купи книжок сидів сам великий критик і писав, не підводячи голови. Степан спинився край килима, що лежав на підлозі, і боязко майнув очима по великих книжкових шафах, що тяглися вздовж стін. Побожний трепет пройняв його холодком у цьому святилищі, і він ладен був стояти так годину, дві, без кінця, почуваючи щось величне й млосне.

Нарешті великий критик кінчив переливати свою думку на папір і запитливо глянув на хлопця, якого погляд цей торкнувся страшним штихом.

— Вибачте,— сказав він, уклоняючись,— ви товариш Михайло Світозаров?

Сам свідомий недоцільності такого питання, він постарався хоч у міру змоги ковтнути маловідповідне слово «товариш».

— Я Світозаров. А в чому річ?

— Я ось написав оповідання...— почав хлопець, але спинився, побачивши на обличчі в критика неприємну гримасу.

— Мені ніколи,— відповів критик.— Я зайнятий.

Ця зневажлива відповідь прикула Степана до місця. В тоскному холоді, що оповив його, він зрозумів тільки одне — слухати його не хотять.

Як він не ворушився, то критик визнав за потрібне повторити, підкреслюючи склади:

— Я зай-ня-т-ий.

— До побачення,— глухо промовив Степан.

Вийшовши з двору, він пішов перед себе незнайомими вулицями, несучи на серці нестерпучий гніт безсилої люті. Ніколи ще не був він такий принижений та знищений. Зухвалі слова того книжного хробака лягли на нього ганебними плювками. Ну хай йому ніколи, але ж призначив би час! Хай зовсім одмовиться, але мусить порадити, куди вдатись! Та й яке має він право так казати? О, його до крові стібнув той пихуватий тон, той панський тон дідича від літератури!

Ідучи потупивши голову, він снував невиразні думки про помсту. Він міг би вдарити того слимака, розбити йому нахабне пенсне, тягати по підлозі його випещене тіло, бо перевага його м'язів була безперечна. І тому, що тільки такий спосіб помсти міг уявити, свідомість безсилості ще більше його виснажувала. В ньому знову прокидався селюк з глухою ворожістю до всього, що від нього вище. <...>

У такому настрої Степан прийшов до Надійки, звідки вони вирушили вдвох на прогулянку до Царського саду.

Він почував свою над нею владу і хотів, щоб вона корилась. Вся прикрість його на ній зосереджувалась, і він, може, вдарив би її, коли б вона надумала сперечатись. Але вона покірно пішла.

Коли вони зійшли на пригорок, з долини знялася в небо блакитна ракета й погасла вгорі з тихеньким тріском. Пускали фейєверк. Рожеві, сині, червоні й жовті вогні, свистячи, гнались угору, креслючи світлючі дуги на темному тлі, вибухали й падали на землю іскристим дощем.

Степан дістав останню з своїх легких цигарок і запалив її.

— Сволочі вони всі,— похмуро промовив він, сплюнувши.

Надійка захоплено споглядала на небачену ще гру кольорів та вогню, забувши на мить про свого невеселого хлопця.

— Хто? — не розуміючи, спитала вона.

— Всі, що отам дивляться.

— Ми теж дивимося,— боязко зауважила вона, налякана його голосом.

— Думаєш, для тебе пускають? — суворо посміхнувся Степан.

Вона зітхнула. Він повернувся спиною до вогнів і пішов. Надійка мовчки наздогнала його й глянула йому в обличчя. Воно було байдуже, холодне в раптових спалахах цигарки.

За кілька хвилин вони опинились у гущавині, де кінчалась алея й починалась стежка край кручі. Темні чагарі тхнули тут вогкістю й похмурим спокоєм льоху. Спинившись край поглибленого мороком рівчака, вони дивились на той бік його, де темними велетнями височились купи дерев, завмерлих у лячному безгомінні. Тиша навкруги таїла чекання й жагу, мов напередодні грози, і шум міста внизу лунав далекими відгомонами грому.

Цигарка хлопцева погасла, і він нетерпляче кинув її в провалля. Потім обернувся до дівчини, що відчула його погляд з радісним трепетом.

— Степанку,— спитала вона, схиляючись до хлопця,— чого ти такий... сердитий?

Він зненацька обійняв її і притиснув до себе її груди з пристрастю, роз'ятреною злобою та приниженням. І за це міцне оповиття вона ладна була забути йому всю попередню неувагу. Схопивши руками його голову, вона хотіла пригорнути її до себе й поцілувати, але він нерухомо здушував, знесилював її обіймами. Тоді дівчина уперлась йому руками в плечі, силуючись відштовхнути, але мусила їх відкинути, застогнавши з болю й задушення, раптом відчувши, що він бгає і гне її, що коліна їй ламляться і хмарна смуга неба пливе перед очима. І раптом упала навзнаки, холонучи від лоскотних дотиків повітря й трави до оголених стегон, придушена німим тягарем його тіла, що, пручнувшись, подвоїло її і пронизало.

Потім вони сиділи на лавці над річкою, що нечутно бігла внизу, коливаючи вогники фарватеру. Проринаючи крізь хмари та лист, на заході білий місяць сходив, що на воду клав холодні лелітки.

Бажання курити мучило Степана, і він рвав між пальцями порожню обгортку від легких цигарок.

— Чого ти мовчиш? — спитав він Надійку, підкинувши вгору шматки.

Вона тужно оповила його і припала обличчям йому до колін.

— Ти ж любиш мене? — пробурмотіла вона.

Він підвів її й відсторонив.

— Люблю. Нащо питати?

Тоді вона голосно заплакала, захлинаючись і хрипучи, немов стримувана повінь сліз відразу випорскнула з її очей руїнницьким потоком. Степан озирнувся навкруги.

— Не плач,— суворо сказав він.

Вона ридала, втративши в сльозах свідомість і волю.

— Я кажу тобі — перестань,— мовив він ще раз, шарпнувши її за руку.

Вона спинилась, але здушений зойк знову вирвався в неї і оскаженив його.

— Я піду, коли так,— сказав він, підвівшись.— Ти винна! — крикнув він.— Ти, ти винувата!

І пішов геть, повний туги та гніву. <...>

Перебуваючи і наступні дні в пригніченому стані, Степан зрозумів, що вже ніколи не повернеться на село.

Він назвав себе зрадником. Так може робити тільки відступник, що обікрав батьків, і від них йому буде прокляття. Але зразу ж, почавши себе ганьбити, втратив з ока мету свого обурення: вона зникла під впливом невідомої сили, що дбайливо обернула його докори в недоцільний спалах. Чому, властиво, він має себе за зрадника? Хіба мало людей покидає село? Міста ж ростуть коштом села — це нормально, цілком нормально. До того ж його ВИШ — економічна, і, її скінчивши, однаково на село не вертатись. Місто призначено йому за оселю. Та й хіба щось справді у ньому змінилось? Такий він, як був. Все гаразд, він має харч і помешкання, за день-два дістане стипендію. В чому ж річ?

І тоді невиразним болем, як нудота, як страшний сон, зринув спогад, що він так шалено гнобив його, стирав, витравлював його сліди в свідомості, аж поки обернув його в непомітний рубець, що тільки іноді кров'ю сочив,— спогад про Надійку. Ця дівчина, що ще недавно так його вабила, враз стала його кошмаром, його кохання виявилось фальшованим папірцем, втроченим серед метушні, і він викинув геть цей непотріб, лютуючи і себе маючи за обдуреного. Вона ж була від села, що зблякло в ньому, була дрібним епізодом того зруху, що його охопив, хоч болючим, тяжким, мало виправдним. Що з нею? Він зціплював зуби й зухвало шепотів:

— Не я, так другий. <...>

В інституті Степанові призначили мінімальну стипендію, що також образило хлопця. Повертаючись повз привабливі вітрини крамниць, він добре розумів, що все це не для його кишені.

Вдома він блукав по подвір'ї, захлинаючись від божевільних мрій, що його змагали. Це не мрії навіть були, а безглузде, нісенітне марення. Покидаючи на середині одне, він хапався другого, смоктав, смакував його й теж відкидав, маючи безліч інших і кращих. Він робився народним комісаром, що їздив у його уяві в авто і виголошував промови, які хвилювали його до самого шпіку; приймав чужоземні

делегації, вів перемовини, запроваджував дивні закони, що змінялилице землі, і по смерті скромно відкривав собі пам'ятники; то раптомставав надзвичайним письменником, що кожен рядок його котився по світі віщим дзвоном, бентежачи людські серця, а власне серце найперше; то, занедбавши великі діла, надавав своєму обличчю чарівної краси, прибирався в найвиборніші костюми й скоряв жіночі серця поспіль, розбивав подружжя й тікав з коханками за всі можливі кордони, крім межі уяви; то кульбачив повстанського коня, добував із льохів сховані одрізани й на чолі ватаги безумців облягав місто, одмикав кулями ті крамниці, вантажив вози тих костюмів, тих ласощів та тістечок і клав під себе пахучу жінку, як полонянку. Така картина найбільше його захоплювала; стискуючи безсилі кулаки, він люто й пристрасно шепотів:

— Ну й грабив би! Ну й грабив! <...>

Степан близько зійшовся з Максимом Гнідим, який, як з'ясувалося, дуже любить свою маму. Максим запропонував Степанові свої колишні підручники і обіцяв допомогти у навчанні. Але сталося незвичайне...

Він заснув і прокинувся від тихого шелесту коло ліжка. Розплющив зненацька очі, побачив у темряві, що сіріла коло єдиного вікна, білу постать, величезну в мороку перед очима, повними сну. Він схопився й здушено спитав:

— А хто це?

Злодій? Примара? Сон?

Але постать мовчки насувалася, і хлопець не пізнав, а якось зразу догадався — це хазяйка. Що сталося? Пожежа? Нагла смерть? Але не встигши ще нічого спитати, відчув дотик гарячої руки до обличчя, до шиї, до грудей. Потім двох рук. Уривчасте, немов стримуване дихання ближчало до нього, нахилялось, спинилось і лягло йому на уста сухою, жагучою печаткою. Руки жінки оповили його стан, і до грудей йому торкнувся теплий, тремтячий м'якуш. Охоплений нестямним жахом, Степан пручнувся й притулився до стіни, ладний злитися з нею і зникнути геть.

— Що це ви? Що це ви? — бубонів він, захлинаючись.

Все тіло здерев'яніло йому від напруження, страх скрутив йому руки в задубілі обрубки. Він дихав рвучко й голосно, але холодним, терпким повітрям.

Вона тихо пішла геть, і Степан, мов крізь сон, почув, як легенько рипнули двері. Життя потроху верталось до нього, серце втішалось, він поворухнувся й несміливо витягся на ліжку горілиць. Ноги йому ще тремтіли, і струмки крові дзвонили в ушах. Поволі він усвідомлював подію після тваринного жаху, що пройняв і струсонув його.

— Та що ж це? Як же так? — маячив хлопець, совaючи руками.

Разом з усвідомленням йому відроджувався на устах поцілунок, що він урвав, притиск грудей і сласне оповиття голих рук. Голих! Як пізно він це зрозумів! Все ж тіло її, роз'ятрене, здатливе тіло, було відділене від нього лише тканиною сорочки. І він відштовхнув його, як боягуз, замість зануритись у нього, замість спізнати в його глибинах таємну, виснажливу теплінь! Що спинило його? Гріх? Почуття провини перед кимсь, гризота? Що важить для нього цеї чіпкий мотлох, ці прикрі, на шляхах розкидані шпичаки, дурна мораль забобонів? Ні, тільки хлоп'ячий ляк — іншого пояснення він не міг добрати. <...>

Так почалися ці дивні нічні стосунки між Степаном та його господинею. Вдень Тамара Василівна трималась холодно й офіційно, але щоночі приходила до нього.

— Бо ти моя маленька любов,— казала вона.

А він не зважувався казати їй «ти» і називав «мусінькою», як вона й порадила. <...>

Сумління підказувало йому, що все викриється, швидко викриється і буде кепсько. Від таких, дуже ймовірних — навіть без математичних обчислень — можливостей йому котився по спині неприємний холодок. Але голоси пересторороги хутко глухнули у вирі його наукового запалу, що взагалі не часто дозволяв їм зрінати.

Так само не турбував він себе й питанням про назву. Любов? Може бути. Смішно, але можливо. Кому стане сміливості проголосити: ось це любов, а це вже ні? Черевики можуть бути стоптані, драні, латані, скривлені й держані, все-таки черевиками лишаючись. Чому ж для любові раз у раз вимагати новенького взуття? Вона ходить часом у постолах і пантофлях. У всякому разі, таємниця й заборонність розпалювали хлопцеві цікавість, що цілком заступає юнакові кохання, і в заспокоєнні пристрасті йому зароджувалось почуття ніжності й подяки. Під млосним його впливом хлопець навіть цілував їй руки,— а це були перші жіночі руки, що здобулись у нього на таку честь. Бо він був глибоко свідомий піднесення, що його після її доторику опанувало, того вибуху діяльних сил, що поцілунок її збурив, як електрична іскра. Вона вплелася в його життя невидним, потайним, але могутнім чинником, даючи, крім того, спізнати в собі жінку, що не розмінюється на дрібні кривляння й не силкується нічого вдавати. Перед нею всі дівчата, що він знав, були маніжними ляльками, які віддатись вважали за подвиг, саможертву й невідплатну послугу.

Поволі присвячуючи хлопця до таємниць кохання, вона навчила його цінувати поцілунок, що досі йому нікчемною забавкою здавався, та все інтимне плетиво жаги, що виробила людськість за час від

кам'яного віку дотепер, і Степан, швидко відбуваючи прискорений курс у цій галузі людського досвіду, що передається в покоління без підручників та заповітів, звільнявся з книжних пелюшок, що його розум обгортали. <...>

В її умінні любити не було нічого штучного, хоч слово «любов» було найулюбленішим її жартом. Але зненацька серед пестощів хлопець почував у ній щось віддане й невимовне, якийсь жар внутрішнього багаття, що опалював його на мить і лякав. В ту хвилину він казав собі, що не розлучиться з нею ніколи, що не зможе без неї жити, ладен був пропонувати їй кинути родину й будувати з ним щасливий курінь на фундаменті стипендії. Та за мить вона вже жартувала, і він знову жодних зобов'язань на собі не почував. <...>

Навчання в інституті просувалось легко: Степан обійняв певні громадські посади, виступив на студентській літературній вечірці із читанням свого оповідання «Бритва», де навіть отримав квіти від однієї шанувальниці. Хлопець близько зійшовся із Борисом Задорожнім, якого вже двічі виключали з інституту «за соцпоходження» як сина священика, але той все одно правдами і неправдами поновлювався, прагнучи будь-що здобути освіту. Максим Гнідий, довідавшись про стосунки матері зі Степаном, учинив скандал і пішов жити окремо. Степан деякий час жив у Бориса, який зізнався, що йому подобається Надійка. Це майже не викликало в Степана жодних емоцій.

XIII

До міста прийшла весна.

В інституті весна позначилась іспитовою лихоманкою — недугою, що обпадає тільки студентів. Починається вона поволі, і латентний період її можна характеризувати підвищеною посидючістю, нахилом складати конспекти й підкреслювати в книжках рядки; але перший симптом одвертого нападу становить професорова оповістка коло канцелярії, після чого хвороба переходить у тифоїдну стадію з підне-сеною температурою, маячнею й нічницями, маючи кризу в іспитовій кімнаті, де виявляються всі ускладнення й можливості поворотності. Складаючи на добре такі поважні дисципліни, як політекономія та економгеографія, Степан згадав про обов'язковість української мови й вирішив її теж між іншим скласти. Її лекції були єдиними, що він не одвідував, і готуватись теж не збирався, дуже підставно припускаючи, що українська мова і є та сама, якою він чудово володіє, навіть оповідання пише, а він сам якраз і є той українець, що для нього мова ця існує і яку скласти, отже, він має всі права, тим більше що в своїй повстанській кар'єрі перед тим, як викинути червоний стяг,

він тримав якийсь час прапор осінніх степів і небес[1]. Але через рідні пороги теж можна перечепитись, і Степан знітився вже від першого вибуху важкої батареї глухих голосівок і закону ікання, а влучний обстріл із скоропальних речівникових та дієслівних гармат примусив його геть ганебно відступити з палким бажанням за всяку ціну здобути цю несподівану фортецю.

Діставши з бібліотеки найкращих підручників, він, закинувши решту, взявся того ж вечора споглядати їх і вивчати. Досі він знав самі російські граматичні терміни і з якимсь дивним хвилюванням вимовляв їхні українські тотожники, бачучи, що його мову теж уже розкладено на розділи й параграфи, підсумовано її закони й виведено правила. Він заглиблювався в них дедалі з більшим захопленням і насолодою; дрібні, звичайні слова здавались йому глибшими, змістовнішими, коли він розпізнавав їхні складові частини й таємницю їхніх відмін. Він полюбив їх, оцінував їхню роль й перейнявся до них пошаною, мов до значних осіб, що їх, через несвідомість свою, трактував досі за простих. <...>

Після успішно складеного іспиту професор порадив Степанові стати лектором курсів українізації, що буде непоганим підробітком для студента.

Другого дня вранці Степан уже з'явився перед українізаційний ареопаг, де його піддано *під* чи взято *на* іспит, залежно від мовних переконань кожного з членів. І після того, як із зізнання підсудного точно встановлено, що ablativus autoris[2] в українській мові ніким, ніде й ніколи не може бути вживаний, що для переведення розвантаження мови дієслівні речівники[3] мусять бути старанно й невхильно обходжувані; після того, як він, вгорі названий і зазначений, виявив цілковите розуміння, чому людина ходить по вулицях *у* справах *на* адресу *з* наказу *за* основними правилами мови, його висвячено на лицаря українізації першого розряду з оплатою академічної години один карбованець вісімдесят копійок.

Записуючи його адресу й видаючи йому посвідку, елегантський секретар лекторського бюро приємно сказав йому:

---

1 В. Підмогильний за умов радянської цензури міг лише натякнути, що доля Степана Радченка є типовою для багатьох українських письменників, які під час громадянської війни активно воювали на боці УНР і лише після її поразки перейшли на бік більшовиків (В. Сосюра, Г. Косинка, О. Довженко, П. Панч, О. Копиленко та ін.).

2 Орудний дорадчий (*лат.*) — відмінок латинської мови, який в українській мові не існує.— *Ред.*

3 Речівники — іменники. У цьому абзаці В. Підмогильний іронізує з суперечливих поглядів українських мовознавців середини 1920-х рр. на проблеми мовної норми та правопису, вживаючи саме «орудний дорадчий» та віддієслівні іменники.

— Сподіваюсь, товаришу, що ви за тиждень-два дістанете призначення в установу й зможете,— додав він, мило посміхаючись,— переміняти свій френч на щось відповідніше. Все лихо українців у тім, що вони кепсько одягаються.

Степан сам цілком свідомий був слушності його слів. Справді, його сукняна одежа, мимо того, що була стара, ще й надзвичайно незручна в тепло, і її конче годилося б змінити. Він не раз про це думав, одягаючись уранці й розбираючись увечері, коли ближче стикався з своїм хамлом і переконувався, як мало пасує це зовнішнє впорядження до його здібностей. І, властиво, не брак грошей спиняв його — за ці сім місяців він зібрав із своєї стипендії щось близько ста карбованців,— а ніяковість перед самим собою. Хоч, зрештою, френч та чоботи стали вже для нього струхлявілою формою, проте мали над ним силу традиції. Змінити одежу здавалось хлопцеві надто сміливим, і для цього він мусив мати достатню підставу. <...>

Витративши всі свої заощадження, Степан придбав недороге демісезонне пальто «невисокої якості», такий самий костюм, кілька сорочок, кепі та хромові чоботи. Переодягнувшись у кімнаті мусіньки, хлопець відчув себе зовсім іншою людиною. Познайомившись зі своїм попередником на посаді лектора курсів українізації, Степан з'ясував, що це був поет Вигорський, який тепер виїздить у мандри Україною. Вигорський погодився прочитати його оповідання.

XIV

Виснажливо працюючи, Степан поєднував успішне навчання в інституті з читанням лекцій. Борис Задорожній одружився з Надійкою, залишивши своє помешкання Степанові. Хлопець переїхав на нову квартиру, розірвавши свої стосунки з мусінькою. На знак початку нового життя Степан спалив свій старий одяг і викинув на смітник чоботи.

ЧАСТИНА ДРУГА

I

Минув рік, як Степан приїхав до міста. Влітку хлопець продовжував своє навчання, вивчаючи за власним планом англійську і французьку мови та українську літературу. Несподівано надійшов лист від Вигорського, який, високо оцінивши оповідання, повідомляв, що розіслав їх по редакціях. Побігши до крамниці і придбавши журнали із власними творами, Степан у піднесеному настрої вирішив піти на концерт симфонічних оркестрів. Там він познайомився із невеличкою на зріст і худорлявою, але смішливою та задеркуватою дівчиною, яку звали Зоська.

II

Окрилений успішним письменницьким дебютом, Степан розіслав листи з пропозиціями нових творів до київських та харківських журналів. Зранку, коли мешканці комунальної квартири, де винаймав кімнату Степан, розійшлися у справах, хлопець сів за письмовий стіл.

Це були чернетки складених ще минулої зими оповідань, разом три кінчених та одне почате, розміром більші проти видрукованих але спільних із ними темою — революція і повстання. Та крім того усім їм була притаманна ще одна риса, що позначалась цілком уже на першому творі його «Бритва» й пішла розголосом і по дальших опо віданнях Степанових, синтезуючи його уявлення про істоту громад ської війни,— величезного масового зруху, де одиниці були непомітн часточки, зрівнені в цілому й безумовно йому підпорядковані, де лю ди знеособились у вищій волі, що відібрала їм особисте життя і разом з ним усі ілюзії незалежності. Тим-то героями його оповідань зовсім природно ставали речі, що в них могутня ідея побіжно втілювалась І справді, носіями дії в нього самі з себе робились панцерний потяг зведений з рейок, спалений маєток або здобута станція, що стояли проти людського колективу, як виразні особи. Тому ніде ще розстріли не відбувались так просто, ніколи ще трупи не лягали так покірно, як у творах Стефана Радченка, бо, прислухаючись до зойку зруйновано го панцерника, автор забував про стогін живого під його уламками

До вечора він закінчив почате оповідання, сам дивуючись на об важніліcть своєї руки. Ті сторінки, що раніш він легко писав за го дину, коштували йому тепер півдоби напруженої праці з прикрими перервами, коли олівець зовсім відмовлявся йому служити. Йому до водилось усе перекреслювать, спинятись з розгону на слові, що, до речі, не пасувало, але й замінити, проте, не давалось. Мовні знання обернулись йому в безпосереднього ворога. Розум його, обтяжений набутком читання, стилями майстрів і підвищеними вимогами до фрази, раз у раз гальмував вільний лет його натхнення. Вигострене на літературних шедеврах художнє чуття викривало йому безпере стань огріхи композиції, і він двічі мусив перебудувати план, від кидаючи обмислене і додаючи зовсім непередбачене. І, скінчивши відчув злісне задоволення, як вершник, об'їздивши коня, що не раз скидав його додолу. <...>

Уже почалися лекції в інституті, але Степан туди не пішов, зрозумівши, що можна прожити і без диплома. На замовлення харківського видавництва він уклав збірку «Стефан Радченко. Бритва. Збірка оповідань». Триває його роман із Зоською, хоча їхні відносини немов заклякли.

Були, правда, й здобутки. Вона погодилась говорити з ним на «ти», але жодних висновків з цього не зробила. Крім того, вона палила й стрижена була, але й ці незаперечні, на його думку, ознаки не послужили йому ні до чого. Вона владно тримала його на віддалі і часом тільки, коли він пхинькати починав, дозволяла себе поцілувати, ніколи сама не відповідаючи.

— Я люблю тебе,— не так щиро, як пристрасно шепотів він, проводячи її звиклим шляхом з кіно до Гімназіального провулка.

— Ах,— зітхала Зоська,— ніякої любові немає. Все це люди повигадували.

Він пробував вплинути на неї логікою:

— Коли не любиш,— казав він,— тоді навіщо зі мною ходиш?

— Та ти ж платиш за мене! — дивувалась вона.

Така відповідь глибоко його ображала, але він мовчав, бо мусив собі признатись, що трохи побоюється її. Вона була вередлива, і чудні, несвітські бажання її охоплювали. За один тільки вечір вона могла хотіти політати аеропланом, постріляти з гармати, бути музикою, професором, будь-яким, до речі, мореплавцем і чабаном.

— Ах, я хотіла б бути крамарем,— казала вона.— Сидиш у крамниці: «Вам чого? Перцю? На десять? Сто грамів?» Це чудово! Приходить багато-багато людей... А дітям я давала б по цукерці. Я хотіла б бути дитиною — гарнюсіньким кучерявим хлопчиком. Це так надзвичайно — сісти верхи на паличку та поганяти — но, сивий, но, буланий!

І шарпала його за руку, підплигуючи. Ці безконечні бажання виснажували її, і часом, похмуро промовчавши цілий вечір, на хлопця не дивлячись і незважаючи, вона брала на прощання його за руки й тужно казала, хвилюючи Степана своїм тихим голосом:

— Ах, божественний, які ми дурні! Всі дурні. Ти нічого не розумієш.

Він справді відмовлявся будь-що зрозуміти, крім того прикрого факту, що тендітне дівча це приворожило його до себе й посіло в його житті непорушне місце. <...>

Після частих відвідувань із Зоською кінотеатрів Степан написав і відіслав кіносценарій про громадянську війну. Одного разу, пішовши із Зоською до ресторану, побачив там п'яного Максима. Згодом, на лекції у шкіртресті, знов зустрівся з ним. Максим став пиячити і гуляти із жінками. Він завів Степана до «Електричного лото» (тодішній різновид казино), де тепер щовечора грала Мусінька, яка вразила його своїм виглядом. Степан після побаченого відчув себе вільним, далеким від цього світу і вищим.

V

Для Степана почався складний період, оскільки значна частина розісланих оповідань так і не з'явилася на сторінках журналів.

І от якось, укладаючи план своєї найближчої лекції, він почав проглядати «Fata morgana»[1], вибираючи уривок до пророблення з слухачами. З педагогічною неуважністю перегортаючи сторінки, хлопець непомітно зацікавився й почав пильніш спинятись на окремих рядках. Сумовита гармонія образів вабила його, слова, спалахнувши від зрозуміння, розгортали йому безмежну перспективу в таємниці своїх сполучень. І зненацька зайнялись безліччю ворушких світляків, що сунули без краю ліворуч, гаснучи на білих берегах. Він сидів, прикутий до фосфоричних сторінок, яких тонке проміння випалювало йому в схилених грудях болісний слід.

Ніколи ще не читав він так жадібно й не дізнавав такого глибокого з читаним злиття. В книжці, для нього не новій, він знайшов нове, п'яне зачарування величчю творчості, могутністю її різця й гущиною стопленої з її пориву фарби. Повіки його тремтіли, й пальці ворушились на столі. А кінчивши, муку відчув, муку спраглого, що, напившись, тільки роз'ятрив жагу, і важка споруда твору, що складалась перед очима його по цеглині, враз на нього ніби обвалилась. Похиливши голову на руки, він слухав луну рядків, що тихла, завмираючи, як далекий спів. І звідти, з тієї далини, з порожнечі, що з тиші створилась, війнув на нього мертвущий холод.

— Ніколи, ніколи я такого не напишу,— шепотів він.

Тепер він спізнавав безглуздя своїх намірів. Письменник! Хто, підступний, йому це слово підказав? Звідки взялась йому та божевільна певність, що так довго манила його? Тепер він недобачав до цього жодних підстав. Мало що кожному не захочеться! Мало що не мріється, але тільки йолоп за мріями вганятиме! Козак він, що скаче на палиці замість коня! Дурень, безнадійний дурень! І за цю химеру проміняти науку, інститут, звести нанівець роки тяжкої праці, викохувані плани, обов'язки, нарешті? Перед ким? Хоч би й перед собою! <...>

Правда, його оповідання,— теж оповідання! — були видрукувані, але що ж з того? Всякий може щось написати, випадково, через щось, один раз, і крапка. Хіба мало зринає на сторінках журналів випадкових імен, щоб ніколи вдруге не з'являтись... А може, він і писатиме, навіть багато писатиме тих творів, що їх, прочитавши, забувають, що зникають без згадки, становлячи неодмінне середовище, де розвива-

---

[1] «Fata morgana» — повість М. Коцюбинського.

ються й діють справжні майстри. Щоб стати ними, треба віри, треба відчувати свою творчу силу, як відчуваєш фізичну. Хіба знають вони зневіру? Але правити за тло для чужого блиску він не хотів ніяк! Голову навіть стиснув на думку, що міг стати драбинкою, по якій зійдуть інші. <...>

Зоська приваблювала Степана дедалі більше. Його вже не задовольняли прогулянки вулицями, сидіння в кіно. І Зоська домовилася зі своєю подругою, що вдень може зустрічатися зі Степаном на її квартирі.

За два дні об дванадцятій годині Степан вперше відбув міське побачення з Зоською. Зайшовши в невеличку кімнату, повиту збудним духом жіночого мешкання, напахчену від ужитку пудри й одеколону, він мимоволі схвилювався. Потім, вдихнувши кілька разів це хмільне повітря, почув себе легким і надзвичайно бадьорим. Хутко оглянувши хату, він побачив і Зоську, якої постать і обличчя цілком закриті були газетою, що вона читала, ніби й не чуючи його кроків. Тільки дві ніжки, взуті в тонкі панчохи, нерухомо звисали від колін додолу з-під краю темної сукні.

— Панно Зосю,— мовив він, жартуючи, поважним басом,— прошу до науки.

Вона мовчала. Тоді Степан, ніби крадучись, до неї підступив і зразу вирвав у неї з рук газету.

— Обережніш! — скрикнула вона.

Він на мить спинився, так давно не бачивши її роздягнену, тобто в самій сукні, без капелюха й пальто.

— Чого ти дивишся? — спитала вона.— Де ж книжки?

Він раптом схилився, оповиваючи її коліна.

— Зоську... Це ти?..— шепотів він.— Зоську, ти моя?..

Трохи згодом Зоська сумовито казала:

— Ти швидко навчив мене, божественний.

Він був радий, дізнавши, що острахи за діяльність організму не мають йому жоднісінької підстави. Йому хотілось жартувати.

— Та що ж тут учити? — відповів він.

— Ти попсував мене,— вела вона.— Тепер я вже попсована.

— Сама винна,— сказав він.— Нащо було закриватись газетою?

Зоська махнула рукою. <...>

На першому побаченні у квартирі Зоська зізналась, що це вона на літературній вечірці кинула йому квіти. Повернувшись додому, Степан побачив лист, де повідомлялося, що його збірка ухвалена до друку і дозволена «головлітом» (радянською цензурою). Йому пропонувався гонорар у сумі 350 карбованців.

VI

Молодий письменник почав мало не щодня відвідувати редакцію журналу, де спілкувався з іншими літераторами. Найближче він зійшовся з поетом Вигорським, котрий на початку зими повернувся до міста. Отримавши аванс за збірку, Степан придбав фетровий капелюх і замовив гарний костюм. Зосьці він подарував флакончик найдорожчих французьких парфумів. Образ дівчини, здавалося йому, він ніс із собою в мрії та сни.

VII

Збірка оповідань вийшла на початку січня нового року. Зоська підтримала прагнення Степана стати професійним письменником. Але натхнення зникло, і хлопець за цей час не написав ані рядка. Він уперто почав ловити натхнення. Але душа німувала. Вечорами Степан почав часто зустрічатися в пивниці з поетом Вигорським, постійним її відвідувачем. У них було багато спільних тем для розмов.

— Що нового в літературі? — спитав він.

— Нічого нового,— відповів Степан.— Да... мене в «Червоному Шляху» похвалили. Рецензія була. Словом, нічого особливого.

— Хто?

— Вгадайте!.. Світозаров.

— Світозаров не мислить себе інакше, як неподібним до інших. Він похвалить вас, якщо перед ним вас не похвалить інший. В противному разі він гудитиме з інстинкту самоохорони. Усі ж вони мають нас за перегонових коней, на яких грають у тоталізатор. Бо треба бути дуже добрим критиком, щоб бути критиком. У всякому разі, женіть їх від себе в три шиї.

— А мабуть, таки доведеться до якогось угруповання пристати,— сказав Степан.— Погано молодому без підтримки.

Поет скривився.

— З двох одне: або ви здібний, тоді підтримка вам непотрібна, або ви нездара, тоді вона вам не допоможе. В чому ж річ?

— Правду сказати,— мовив хлопець,— я звик до громадської праці. То в сільбуді був, то в старостаті студентському...

— То вступайте до МОДРу[1],— роздратовано відповів поет.— Ідіть до Авіохему, Товариства допомоги дітям, калікам, безробітним, але при чому ж тут література?

Він нервово постукав виделкою об пляшку, щоб дали ще пива.

— Признаюсь щиро, я не розумію, навіщо ці угруповання існують. Мені тлумачать, а я не розумію. Не можу зрозуміти. Для мене

---

[1] М О Д Р — Міжнародна організація допомоги революціонерам.

форм його? Або взагалі наше життя засуджувати? Природно було б не помічати його хиб та прославляти його безоглядно, як і роблять це різні солов'ї. Тому всякий поступ є поступ від природи в оточенні, мисленні й почуттях. І куріння ваше штучне, бо природніше було б дихати свіжим повітрям.

— А я курити не перестану,— сказав Степан.

— Я вас і не ганю,— вів поет.— Я тільки хочу, щоб ви зрозуміли, що людина є reductio ad absurdum[1] природи. В нас природа сама себе нищить. В нас докінчується одна з галузей земної еволюції, і ніхто після нас не прийде, ніякі надлюди. Ми — останнє кільце в ланцюгу, що розгортатиметься, може, ще не раз на землі, але іншими путями і в інших напрямах. Мозок — ось найголовніший ворог людини... Але, друже, не дивіться так пильно на ту жінку в синьому капелюхові, хоч це й дуже природно!

— Це між іншим,— сказав Степан.

— І навпаки — слухати мене зовсім неприродно.

— Ви все про кінець світу говорите,— сказав хлопець трохи ніяково.— Похмурий ви.

— Мене завжди більше цікавить не те, що робиться, а те, чим воно кінчиться.

— От вас і називають — безхребетний інтелігент!

Ці слова Вигорського видимо образили.

— Безхребетний інтелігент,— пробурчав він.— А яке життя з хребта, коли він дурноверхий? — Потім, підвівшись, додав: — Всі ми дрібнобуржуазні, бо мусимо померти. Дайте вічного життя, і ми станемо нові, величні, повноцінні. А поки смертні, ми смішні й нікчемні. <...>

VIII

Якось у гості до Степана завітав Борис Задорожній, який уже працював інструктором кооперативного буряківництва на Київщині. Борис розповів про свою дружину (Надійку), яка кинула на його вимогу навчання в технікумі і тепер чудово веде домашнє господарство. Степанові було неприємно, що задля міщанського щастя Бориса його колишня «блакитноока Надійка» перетворилася на звичайну куховарку і прибиральницю.

Блукаючи містом, Степан міркує про сутність людини.

Він зрозумів, що люди — різні, зрозумів це так, як усе відоме можна зрозуміти, коли розуміння проходить у серце вістрям, коли блисне воно співучим зерном з-під давнього лушпиння слів. Ба, не зрозумів, а збагнув, як любов можна вчути, кохаючи, як біль, розпач

---

[1] Доведена до безглуздя (*лат.*).

і порив можна дізнати, переймаючись ними й забуваючи, яку кожному з них приділено назву. Люди — різні! Він передчував це, а тепер знав, передбачав — і стало дійсністю.

Новий світ був у нім, світ нової думки, що лоскоче мозок, що мете в ньому кутки й меблі зрушує, сама там оселяючись. Він ніби знайшов те зачароване речення, що одімкне двері, де ввійдуть його сили, зморені довгим блуканням попід мурами. І, як прозірливий дослідник, п'яніючи від геніального завбачення й боячись за його правдивість, потребуючи перевірити й зміцнити свої висновки широким спостереженням,— рушив хлопець туди, на галасливі великі вулиці, де люди, сила людей, де йому можна дивитись до безтями. <...>

Юрба збуджувала його, збуджувала не самий зір та слух, але й ніс його поширювався, щоб нюхати, пучки тремтіли, щоб діткнутись цієї рухливої, гомінкої маси. Він прагнув відчути її всіма чуттями, всю і кожного, ввібрати її всіма сполучними каналами в ту могутню майстерню, де враження топляться на огнищі крові й куються на ковадлах серця. Всі шлюзи його істоти були піднесені, і піняві струмені світу, ллючись у них, десь збігались у вузьких потоках одним бурхливим потоком, що зрушував уже підойми його творчої машини. І цей перший дріж застояного механізму він почував, як біль, як лячне хвилювання, як невимовний захват, що опановував його, поривав його вбік, виносив геть із середовища, де виникнув, аж поки, поволі відсуваючись, сліпнучи й глухнучи, він не лишився сам серед юрби, сам із своїм вогнем. Тоді рушив додому, несучи цей вогонь обережно і боязко, як вірні несуть свічки у великий четвер.

Та Степан, зайшовши у свою кімнату, темну після вуличного блиску, вогку після морозяної посухи, тільки втому відчув. Усе спинилось у нім, і те полум'я, що ось мить ще палило його, раптом погасло тихо й безслідно. Де воно? Навіщо ж усе це було — захопило й ущухло? Він сів, не роздягаючись, ображений, пригнічений раптовим занепадом свого пориву, в безмежному жалі за втраченою надією писати. <...>

Тим часом доля підготувала Степанові приємну несподіванку. Звільнилася посада секретаря в журналі, і внаслідок залаштункових інтриг літературних угруповань було ухвалено призначити на цю посаду сторонню людину. Так Степан Радченко став секретарем журналу.

IX—X

Ця посада принесла Степанові нове коло інтересів, нові знайомства та багато роботи, але хлопець ретельно й вправно давав раду усім справам. Любовні побачення із Зоською відбувалися без змін двічі на тиждень. Також доволі часто він відвідував пивницю, де спілкувався

із Вигорським. Нарешті надійшов гонорар за кіносценарій у півтори тисячі карбованців. Це була величезна сума. Степан вирішив змінити помешкання. Він викликав комісіонера й описав, яка йому потрібна кімната: простора, світла й окрема у великому будинкові десь у центральному районі. «Словом, вам треба справжня кімната» — підсумував комісіонер. Але справа із пошуком саме такого помешкання майже не просувалася.

Заклопотаному журнальними справами Степанові дедалі важче було знаходити час для побачень із Зоською. Слід було якось радикально змінювати їхні взаємини.

На чергове побачення з Зоською хлопець ішов неспокійно, навіть з деяким острахом. Яких слів мусить добрати, щоб висловити те важке, складне почуття жалю й прощання, що його гнітило? Шаблон любові підказував, що для розлуки мусить бути достатня причина, ревнощі, зрада, сварка принаймні або хоч повільне охолодження протягом довшого часу. Та чи й зважиться він, чи зрозуміє вона?

Зоська вже чекала його. Сиділа на кріслі в пухкій блакитній кофточці, недбало скинувши черевички, і посміхнулась, коли він увійшов.

— Як я скучила за тобою! — сказала вона.

Хлопець нерішуче спинився біля порога, дивлячись на неї збентеженими очима.

— Я теж за тобою скучив,— відповів він.

В цих словах було стільки туги, що й для нього вони забриніли несподіваною щирістю.

— Іди ж сюди,— прошепотіла вона.

Він кинув на стільця пальто та капелюха й підійшов до неї похилою ходою злочинця.

Вона посадовила його поруч на килим й підвела руками його голову:

— Поцілувати тебе?

— Поцілуй.

— Ти хочеш?

— Хочу,— розпачливо шепнув він.

Вона ледве торкнулась його уст своїми устами і, здригнувшись, зразу припала до нього таким довгим, безтямним поцілунком, що він почав задихатись.

— Так я тебе люблю,— сказала вона.

Він погноблено мовчав, гладячи й цілуючи їй руки.

— Ці два дні, коли ми не бачились, здавались мені такими довгими, як два безконечні роки,— казала вона.— Не знаю, що сталося зі мною. Хотіла навіть на посаду до тебе прийти.

— Весна? — пробурмотів він.

— Ах, звичайно, весна, як же я не догадалась!

І тихенько заспівала, хитаючи ногою:

Весна, весна, весняночка,
Де твоя сестра-паняночка.

Степан дивився на неї, любуючись на її маленьку бадьору постать, захоплюючись радістю, що в її голосі бриніла. І йому схотілось узяти Зоську за руку, водити її квітчастими полями, і щоб вона співала так — співала для нього, для сонця, для розкішного обрію, білими хмарками помереженого.

Він стиснув їй руку й сказав:

— Зоську, підемо в поле, коли стане сніг?

— Ах, підемо, і я сплету вінок!

Він не міг себе стримати і в солодкому пориві каяття, в спалахові всіх спогадів, що були йому з дівчиною зв'язані, пригорнув її і став цілувати поволі, божевільне, в очі, у волосся, у губи, захлинаючись від радощів покори, як не цілував ніколи.

— Ти... Зоську... я не можу без тебе, не можу...— шепотів він.

Коли заспокоївся, вона погладила його по голові:

— Ти — божественний.

Але йому мало було цих поцілунків. Щось невичерпане й натхненне лишилось ще в його душі. Він хотів зробити для неї щось виключне, хотів, щоб їй завжди було радісно коло нього, як зараз, хотів зв'язати її з собою назавжди.

— Зоську, я давно про щось думаю,— сказав він захоплено.

— Про що?

— Давай поженимось.

Вона відсахнулась.

— Ти збожеволів!

Ні, він зовсім не збожеволів. З блискавичною винахідливістю, мов і справді про це віддавна думавши, почав поважно викладати їй свої докази. Передусім фактично вони вже й так подружжя. Розлучатися ж вони не збираються, ні? Гаразд, то треба зробити висновки. Він живе, як злидень, без ніякого затишку. В житті — безлад, який і писати йому заважає. Та й не можна ж вічно користуватись чужою кімнатою! Одне одного вони вже досить знають. Навіщо красти десь годинки побачень, коли вони взагалі можуть бути вкупі? Їй теж краще житиметься, якщо вона любить його, звичайно. Всі ж женяться, і дивно, як вони ще й досі не поженились! Матеріальний бік цілком забезпечений. Та він і посаду допоможе їй знайти кінець кінцем.

Він спокійно зважував міркування «за» її не знаходив жодного «проти». Потім спитав:

— Скажи, ти хочеш? Зоська!

Вона лукаво відповіла:

— Звичайно, хочу.— І смутно додала: — Якби ти знав, як важко бути коханкою. Скільки я перемучилась!

Він вдячно поцілував її. <...>

XI

Наступного ранку Степанові стало прикро за скоєну «дурницю». Одруження не входило в його плани. Він відчував образу на Зоську, бо вона «зрадливо скористалась його шляхетним поривом».

Прийшовши на вечірку, куди Степана запросила Зоська, він несподівано для неї, заявив їй, що вона йому обридла. На вечірці він познайомився із жінкою на ім'я Рита.

Та жінка мала спокійне, майже нерухоме довгасте обличчя, що в прямокутній рамці гладенького стриженого волосся з рівним пасмом над очима нагадувало щось старовинне, витончене й застигле, незмінно молоде, певне своєї краси й урочисте, як обличчя давніх єгиптянок, що йшли з віялами за фараоном. Натомість очі її жили, ворушились і сміялись за все обличчя,— великі облудні очі, що блищали в мороці, як у кицьки. Одягнута була, скільки він роздивився, в темну оксамитову сукню, що переходила вузькою смужкою через одне, геть оголене плече. <...>

Степан казав про літературу сучасну, свою й чужоземну, декламував вірші пристрасних поетів, щоб навіяти тій прекрасній Риті відчуття і бажання любові, щоб притягти до себе її оголені руки, що лежали на столі, темні, спокусливі під збудним світлом червоної лампи. Часом вона спиняла мельки на ньому свій блискучий погляд, що натякав на зрозуміння та згоду, і тоді хлопець почував глухе й гаряче повстання в крові, немов не погляд її, а плече його торкнулось. <...>

Степан запросив Риту на танець.

Тепер, при світлі шістьох білих лампок, що горіли під стелею, він міг роздивитись на неї цілком. Вона складена була з двох тонів, без жодних переходів між ними — чорного: волосся, очі, сукня й лаковані черевики, та смуглого: обличчя, тіло рук і плеча та панчохи, і це просте поєднання надавало її постаті гордого чару; жодних кучерів чи гребінців у рівній зачісці, жодних прикрас чи гаптування у рівній сукні, що від стану трохи ширшала й немов підрізана була внизу, як

і пасмо над чолом. Все чорне мінилось на ній від жвавих очей, а смугле застигло, життя було в убранні, а в тілі сон.

Перед ними плавко хитались захоплені пари, і Степан раптом побачив, що Зоська дуже старанно танцює з тим юнаком дівочого типу. Він задоволено подумав: «Ну от вона вже й забавилась. Якраз до пари». Потім обійняв свою даму, і, вичекавши такту, вони пустились у натовп танцівників. Вона рухалась гнучко й раптово, пригорнувшись уся від грудей до колін, віддавшись цілком йому і танцеві, а він зазирав їй у вічі благальним поглядом, напружившись у цьому пристрасному оповитті. Жагуче їхнє тепло зустрілось, пройшовши крізь тканини, хвиля млості, могутня, сласна, затремтіла в їхній крові, і хлопець перестав зненацька щось почувати, крім ритму й притиснутого, відданого йому тіла, що ним володів ту мить цілковитіш, ніж міг би опанувати його колись насправді.

— Вечеряти, вечеряти! — крикнула господиня.

<...> Всі ринули до їдальні з радісним галасом, потребуючи піджитись після довгої вправи. В цьому стовпищі він зіткнувся на мить із Зоською і, користуючись тим, що пара його одвернулась, тихенько, але весело, шепнув: «Прощай, Зосько!» Вона глянула на нього глибоким, повільним поглядом, знайомим йому, та вже недошкульним, і теж щось тихо відповіла, але він не розчув, пройшовши. <...>

І повідомила його, що вона тут випадково, приїхавши одвідати батьків, а постійно живе в Харкові, де танцює в балеті. Вранці рушає.

Ніколи ще Степан не почував такої вдячності до жінки, як зараз. Вона їде! Отже, кохання тут не буде? Яке щастя! Він ладен був стати перед нею навколішки й співати їй хвального гімну. Боже, як гарно все-таки жити на світі!

— Друга година,— сказала вона.— Мушу йти. Хочете мене провести?

Він дуже хотів.

Хлопець чекав у передпокої, поки Рита попрощається з господинею. Коли вона вийшла, він схопив її за руку й притяг до себе.

— Поцілуй мене,— сказав він.

Вона тихенько заспівала, сміючись:

А дівчата ноги мили,
а хлопчиська воду пили,
тра-а-ля-тра-ля-ля,
тра-а-ля-тра-ля-ля!

Потім пригорнулась до нього, як танцювавши, і він відчув на мить сласний лескіт її язика.

— Вогонь любові запашний тільки мить! — скрикнув він у захваті.— Потім на ньому починають варити борщ.

— Мить для жінки замало,— сказала вона.

— Я висловлююсь алегорично.

Страшний гуркіт стільців розлігся в помешканні — вставали з-за столу.

На вулицю він вийшов без пальта, незважаючи на її протести, а що холодно було, його зразу обгорнув споглядальний настрій.

— Небо кольору папірця в п'ять карбованців,— сказав він.

— Ви такий матеріаліст?

— Безперечно. А ви?

— Теж. Ми й так занадто пережили для ідеї.

— Вона й сама чимало пережила.

Сівши на візника, вона сказала:

— Прощайте, пустунчику!

— Прощайте, мріє!

Він радісно дивився, як зникла за рогом його небезпека. Помахав услід рукою. Кінець. <...>

XII

Повернувшись додому, Степан перечитав свої твори і відчув розчарування.

Про що, властиво, він писав? Ніде протягом сотні сторінок не здибав він людини — того, що мучиться й прагне, що божевільні пориви зароджує в болі, того, що нидіє і буяє, плазує й підноситься на верховини. Він не знайшов у тих сторінках сумного карлика з велетенським розумом, дрібного звіра, що тягне на щуплих раменах вічний тягар свідомості; не знайшов чарівної дитини, що так мило плаче й сміється серед барвистих цяцьок існування, жорстокого войовника, що вміє вбивати й умирати за свої мрії, суворого поборника за далекі дні, невтомного гінця в майбутнє. І ця відсутність вразила його. Навіщо ж ці твори, коли людське серце в них не б'ється? Мертвими видались йому тепер ці оповідання, де людина зникла під тиском речей та ідей, від неї створених і для неї призначених!

Він мляво підвівся й ліг, заклавши під голову руки. Так, він не постеріг був людини, а що ж, крім неї, варте уваги? Без неї все втрачає рацію, стає бездушною схемою, дзвоном у безповітровому просторі! Наївна віра давнини, що людина є міра речей, що для неї світ повстав і зайнялися зорі, блиснула йому єдиною правдою землі, вищою над усі правди та докази. І з цієї туги за колишнє нерозуміння, з ясного прозріння рушіїв життя, з яскравого відчуття людини здобув він перші нитки свого гарячого плетива.

Він напише повість про людей.

І коли подумав це, страшна нудьга огорнула його від безсилості перед цим величезним завданням, якого вагу він відчув гостро, яскраво, несвідомо прибільшуючи в уяві всі труднощі роботи. Як поєднати безліч фактів, що він встиг назбирати й відчути, як сплести ту силу спостережень, що він зробив над іншими і над собою, в одну бездоганну цілість, точну й припасовану, як годинниковий механізм? Як проявити в кількох тисячах рядків безконечну різноту людей, божевільну відмінність їхніх думок, настроїв, бажань і дій? Щоб людина виступала вся, без купюр і ретушування, яка є вона в боротьбі, коханні та праці, з усіма величними й ницими поривами, злочинством і жалем, підлотою і відданістю? Ні, це зовсім йому не під силу! Мусить зразу ж відмовитись такого зухвалого замаху й застерегти себе від величезних прикростей невдачі. Та й взагалі слід кинути цю літературу, що, скільки міг він пригадати, тільки гірким розчаруванням платила за його муки! <...>

Творча криза тривала, й Степан за цей час так нічого і не написав. Серед щоденних справ він якось згадав про Зоську, котру не бачив із часу останньої вечірки. Прийшовши до її будинку, він дізнався, що Зоська отруїлась і померла. Степан гостро відчув свою провину. Комісіонер нарешті знайшов йому чудову кімнату на останньому поверсі великого будинку в престижному київському районі Липки, звідки було видно Дніпро і місто. Хлопець залишився задоволений, сподіваючись, що в такому приміщенні до нього повернеться натхнення.

XIII

Поет Вигорський в черговий раз зібрався в мандри Україною, і Степан прийшов до пивниці на імпровізовані проводи. Вони обмінялися думками з приводу життя і людей.

Потім вони їли й пили, поринувши у власні міркування. І Степан, знемагаючи від потреби виявити свою нудьгу, промовив, підніс-ши склянку:

— Випиймо, друже, за любов!

Поет здивувався.

— З якої речі нам пити за це жахливе чуття, що позбавляє людей спокою?

Степан збуджено відповів:

— Позбавляє спокою, позбавляє життя. Жахлива ця любов.

— Так ви погоджуєтесь зі мною? — непевно спитав Вигорський.

— Цілком.

— Терпіти не можу збігатись поглядами,— невдоволено пробурчав поет.— Погодження — смерть. До того ж мушу заявити, що сила любові походить виключно з традиції. Золотиї вік кохання минув,

лицарі й дами розтанули у віковій млі. У XII столітті жінки поділяли свою особу на дві частини — тіло чоловікові, душу — обранцеві. У XIX вони робили навпаки, а в XX і зовсім втратили почуття різниці між цими частинами. Любов занепала — приблизно на аршин від серця. Тобто вернулась до свого вихідного пункту. Щоб правильно зрозуміти її сучасне, міжнародне, коли хочете, становище, треба пам'ятати, що любов не властива людині на всіх ступенях розвитку. Дикуни не знали її, а наш вік є вік освіченого дикунства, дикунства в «знятому» вигляді, як кажуть діалектики. Отже, й любов «знімається». Пісня кохання проспівана. Любов стає поруч муз і надихає разом з ними тільки старомодних поетів. Натомість висувається те, що було найголовніше в дикунстві,— праця. Справжній поет може бути тепер тільки поетом праці.

— Наприклад, ви,— сказав Степан.

— Я — сумне явище. На межі двох діб неминуче з'являються люди, що зависають якраз на грані, звідки видно далеко назад і ще далі вперед. Отже, вони слабують на хворобу, якої люди жодної партії ніколи не прощають,— на гостроту зору. Найкращі слуги життя — засліплені й підсліпуваті. Вони бадьоро йдуть уперед, бо бачать те, що їм здається. Бачать нове, бо хочуть бачити. Воля керує, друже, життям, а не розум.

— Чорт його знає, що ним керує,— похмуро сказав Степан.

Хутко вони й пішли, бо поет збирався добре виспатись перед подорожжю.

— Їду, їду,— скрикнув поет на вулиці.— Нічого цього завтра не побачу. Яка радість не побачити завтра те, що бачиш сьогодні! І вас теж, мій друже! Досить я вас терпів.

— І я вас теж,— сказав Степан.

— Признайтесь, це не було вже так нудно? Але не здумайте завтра на вокзалі мене проводити. Знайомий на вокзалі — це ж кошмар!

— Та я не знаю навіть, яким потягом ви їдете,— заспокоїв Степан.

— Я й сам точно не знаю.

На розі Великої Житомирської вони спинились.

— Прощайте, друже,— мовив поет.— Я кажу «прощайте», бо ми можемо вже й не побачитись. Не забувайте, що згинути на цьому світі так само легко, як і з'явитись.

Він пішов, а Степан відчув, що лишається сам серед вулиці, серед суворого, безжального міста, сам серед безмежного зоряного світу, що ясно мінився над ним перед сходом місяця. <...>

Степан добре влаштувався в новій кімнаті, але відчуття самотності від цього лише посилилося. Писати він не міг, відчуваючи порожнечу в душі.

Одного разу в їдальні Степан несподівано зустрів Левка. Розмова з ним справила на хлопця неабияке враження.

XIV

Степан несподівано вирішив повернутися на село і назавжди кинути місто. Він згадав своє перше кохання — Надійку, і йому здалося, що він любив лише її. Але, відвідавши її, побачив лише церемонну, поважну вагітну дружину Бориса Задорожнього, в якій не залишилось майже нічого від тієї наївної сільської дівчини. Він подумки назвав її «пузатою міщанкою». Йдучи від неї, Степан пройшов повз будинок Гнідих на Нижньому Валу, де він колись жив, і зрозумів, що не варто ворушити те, що залишилося позаду, «бо розкладається минуле як труп».

На площі Інтернаціоналу він купив у кіоску, своїм звичаєм, п
газет і, відійшовши, завмер з несподіванки. Цей вечір був справді ка
ковий! Просто назустріч йому плили світючі, незабутні очі, що смі
лися йому з завмерлої маски жіночого обличчя, і він пізнав їх відраз
він кинувся до них, як на рятунковий вогонь маяка.

— Рито, Риточко,— шепотів він, стискуючи її руки.

Ту ранку, що вона полишила колись на його долоні, він почув
тепер у серці. І ладен був притиснути цю жінку тут, серед вули
пристрасно й безтямно, відчути її так, як відчував, танцюючи.

Вона відповіла, посміхаючись:

— Яка несподівана зустріч!

— Тільки несподівана? — схвильовано спитав Степан.

— І бажана,— додала вона.

Він захоплено на неї споглядав.

— Де ви йдете? — спитав нарешті.

— На Малу Підвальну.

Він узяв її під руку.

— Ходімо.

Але за окрвиконкомом у темряві провулка він спинився й жагу
оповив руками її стан.

Вона випручнулась і шепнула не дуже невдоволено:

— Ви божевільний!

— Завжди такий,— радісно відповів він, знову беручи її під р
ку.— Схиліться до мене. Ну, ближче! Ну, не будьте скупою! Я ш
кав сьогодні цілий вечір. Коли хочете знати, то я й портфеля сво
сьогодні десь одбіг. Але знайшов вас. Ви не можете мене зрозуміт
Після того як ви поїхали тоді, я не міг нічого робити. Я жив тіль
спогадами про вас, надією вас побачити.

— Справді? Я теж вас не зовсім забула.

— Тим краще! Але й зараз я ще не певний, що це ви. Розумієте? Ви в іншому вбранні, і мені здається, що, може, це вже й не ви.

— Треба доказів?

— Ви відгадали мою думку! — скрикнув він.

Вона на мить, на одну мить торкнулась його уст колишнім поцілунком.

— Це я?

— Так, ви,— пригноблено відповів він. Потім спитав: — Ви надовго в Київ?

— До осені.

Він вдячно стиснув їй руку. Він трохи побоювався, що вона скаже — назавжди.

— Я безтямно люблю вас,— шепнув він.— Ви особлива, ви якась чудова.

Вся туга його зненацька полилася любовним шепотом, зворушливими словами, ніжними назвиськами, сміливими, збудними порівняннями, що в них мінилася вся глибінь його чуття.

Раптом вона спинилась.

— Годі, пустунчику! Я вже дома.

Вік бурхливо скрикнув:

— І я піду за вами! Я піду до вас!

Вона погрозилась пальцем.

— Не можна. Я живу в батьків, як вам відомо.

— Ах, як це не дотепно,— плаксиво промовив Степан.— Що ж робити?

— Завтра ми танцюємо в опері. Чекайте мене.

— Тільки завтра?

— Тільки завтра. Але я хочу квіток.

— Ви їх матимете.

В мороку присінок, ледве освітлених лампою з другого поверху, він цілував її палко й запитливо, вимогливо, нестримно, мов шукаючи в глибині її уст весь вік сподіваної розгадки. І швидко пішов, буяючи радістю знайдення.

Ніколи не почував він ще такої могутності самопочуття. Земля, здавалось, пливла йому під ногами оксамитовим килимом, і дахи будинків вітали його, як велетенські капелюхи. А в голові, в прекрасній, вільній голові низками, роями в щасливому захопленні линули всеосяжні думки.

Не чекаючи ліфта, хлопець притьмом збіг на шостий поверх, і до кімнати ввійшовши, розчинив вікна в темну безодню міста.

Воно покірно лежало внизу хвилястими брилами скель, позначене вогняними крапками, і простягало йому з пітьми горбів гострі,

кам'яні пальці. Він завмер від сласного споглядання цієї величі нової стихії і раптом широким рухом зронив униз зачудований поцілунок.

Тоді, в тиші лампи над столом, писав свою повість про людей.

1927
Київ

?!

Початковий рівень

1. До якої літературної організації входив В. Підмогильний?
2. Що таке роман? Чим він відрізняється від оповідання й повісті?

Середній рівень

3. Розкрийте значення назви роману «Місто».
4. Яку роль у вираженні ідейного змісту роману «Місто» відіграють епіграфи?

Достатній рівень

5. Визначте основну тему «Міста».
6. Яку роль у житті головного героя роману відіграють стосунки з жінками?
7. Як вплинуло на Степана Радченка спілкування з поетом Вигорським?
8. Як змінився герой роману після свого приїзду до міста?

Екзистенціалізм — напрям у європейській філософії й літературі першої половини XX століття, що зосереджувався на пізнанні й зображенні людського існування (екзистенції). Представники екзистенціалізму звертали особливу увагу на проблеми сенсу життя, індивідуальної свободи, відповідальності. На думку представників цього напряму, усвідомлюючи себе як екзистенцію, людина набуває свободу, яка є вибором самої себе, своєї істинної сутності.

В українській літературі риси екзистенціалізму виявились у творчості В. Підмогильного, В. Домонтовича, Б. Антоненка-Давидовича та ін.

Психологізм — художнє відображення внутрішнього світу героя: його думок, бажань, переживань, емоційних станів тощо.

Маргінальність (від лат. margo — край, межа) — поняття, яке позначає становище людини між якимись соціальними групами, що накладає відбиток на її психіку та спосіб життя. Головний герой роману В. Підмогильного «Місто» є маргінальною особистістю: психологічно він перебуває в перехідному стані між селом і містом.

ОСТАП ВИШНЯ

(1889—1956)

Павло Михайлович Губенко (Остап Вишня — літ. псевдонім) народився 13 листопада 1889 року на хуторі Чечва на Сумщині в сім'ї управителя поміщицького маєтку. Навчався у військово-фельдшерській школі, яку закінчив 1907 року. 1917 року вступив до Київського університету, який не закінчив.

Перші публікації творів письменника з'явились у 1919--1920 роках, коли він перебував у Кам'янці-Подільському — на той час тимчасовій столиці Української Народної Республіки. Це були фейлетони «Демократичні реформи Денікіна» та «Казка (про красногвардєйця)». У другому з названих творів розповідається про цілковитого ідіота, який приєднується до погромників та бандитів, а коли набирається досвіду в злодійському ремеслі, то сам Ленін благословляє його вступ до «красногвардєйців».

Після поразки УНР письменник був заарештований ЧК (каральним органом більшовиків) і відправлений до Харкова, де відбувалося слідство по його справі. За сприянням українського поета, націонал-комуніста В. Еллана-Блакитного він був звільнений з ув'язнення, одержав роботу перекладача в газеті «Вісті ВУЦВК». Саме тоді в газеті «Селянська правда» почали публікуватися твори Павла Губенка під псевдонімом Остап Вишня.

Протягом 1920–1930-х років побачили світ збірки Остапа Вишні «Діли небесні» (1923), «Вишневі усмішки (сільські)» (1923), «Кому веселе, а кому й сумне» (1924), «Вишневі усмішки кримські» (1925), «Українізуємось» (1926), «Вишневі усмішки кооперативні» (1927), «Вишневі усмішки літературні» (1927), «Вишневі усмішки театральні» (1927), «Вишневі усмішки закордонні» (1930) та ін.

Остапа Вишню не оминула хвиля репресій проти української інтелігенції. У грудні 1933 року за сфабрикованим обвинуваченням у політичному терористі письменник-гуморист був заарештований і засуджений до розстрілу. Невдовзі вирок замінили на десятирічний термін ув'язнення в концтаборі. Усі твори Остапа Вишні були вилучені з бібліотек і заборонені.

1943 року Остап Вишня був звільнений і як письменник мусив пристосовуватись до вимог панівної ідеології, писав памфлети, спрямовані проти «українських буржуазних націоналістів». Письменника навіть змусили публічно заперечити факт власного ув'язнення, що він і зробив у творі «Великомученик Остап Вишня».

Після Другої світової війни Остап Вишня продовжував активну літературну працю. У 40–50-х роках побачили світ його книжки «Весна-красна»

(1949), «Вишневі усмішки» (1950), «Мудрість колгоспна» (1950), «Отак і пишу» (1954), «Великі ростіть» (1955).

Помер Остап Вишня 28 вересня 1956 року в Києві.

Уже після смерті Остапа Вишні було упорядковано й видано збірку його творів «Мисливські усмішки» (1958).

Після ув'язнення, яке тривало близько десяти років, Остап Вишня був змушений творити в умовах постійної небезпеки — звідси та внутрішня цензура, що помітно позначилась на його літературній спадщині. Він не міг говорити всієї правди на актуальні теми з життя українського народу, бо це загрожувало для нього новими переслідуваннями. Але була в Остапа Вишні тема, яка дозволяла йому залишатися самим собою. Ця тема збігалася з його захопленням (відомо, що письменник ще здавна був прихильником полювання). Мисливська тематика давала можливість уникати прямого звернення до гострих політичних тем і водночас дозволяла висловлювати прагнення звичайної людини, яка в умовах ідеологічного тиску радянського суспільства продовжувала зберігати в собі нормальні людські якості. Власний мисливський досвід письменник вирішив передати на папері в гумористичній формі усмішок: почуті на полюванні розповіді були благодатним матеріалом. Центральним персонажем усмішок став оповідач, в образі якого втілилося чимало авторських рис.

«Мисливські усмішки» відкривають перед читачем яскравий світ, у якому гармонійно співіснують людина і природа. Автор передав у мисливських оповіданнях власний досвід мисливця, а головне — емоції і враження, глибоко позитивні у своїй основі.

«Гуморески Остапа Вишні мали магічний вплив... Всі відчули, що це — не пустопорожній... сміх чергового скалозуба, а сміх соціально і національно значущий, сповнений надлюдської трагічної розпуки і рівночасно оптимістичної життєлюбної віри в краще майбутнє свого народу».

Г. Костюк

МОЯ АВТОБІОГРАФІЯ

У мене нема жодного сумніву в тому, що я народився, хоч і під час мого появлення на світ білий і потім — років, мабуть, із десять підряд — мати казали, що мене витягли з колодязя, коли напували корову Оришку.

Трапилася ця подія 1 листопада (ст. стилю) 1889 року, в містечку Груні Зінківського повіту на Полтавщині.

Власне, подія ця трапилася не в самім містечку, а в хуторі Чечві біля Груні, в маєткові поміщиків фон Рот, де мій батько працював у панів.

Умови для мого розвитку були підходящі. З одного боку — колиска з вервечками, з другого боку — материні груди. Трішки поссеш, трішки поспиш — і ростеш собі помаленьку. <...>

Так ото й пішло, значить: їси — ростеш, потім ростеш — їси.

Батьки мої були як узагалі батьки.

Батьків батько був у Лебедині шевцем і пив горілку. Материн батько був у Груні хліборобом і пив горілку.

Глибшої генеалогії не довелося мені прослідити. Батько взагалі не дуже любив про родичів розказувати, а коли, було, спитаєш у баби (батькової матері) про діда чи там про прадіда, вона завжди казала:

— Отаке стерво було, як і ти оце! Покою від них не було! З горілки померли, царство їм небесне!

Про материну рідню так само знаю небагато. Тільки те й пам'ятаю, що частенько, було, батько казав матері:

— Не вдалася ти, голубонько, у свою матір. Царство небесне покійниці: і любила випити, і вміла випити.

Про діда (материного батька) балачок зовсім не було. Не любили, очевидно, того діда зовсім. Далеко пізніше я довідався, що він хотів був повіситись, та не пощастило йому того зробити, так він узяв та й умер от білої-білої, як буває білий сніг, гарячки.

А взагалі батьки були нічого собі люди. Підходящі.

За двадцять чотири роки спільного їхнього життя, як тоді казали, послав їм Господь усього тільки сімнадцятеро дітей, бо вміли вони молитися милосердному. <...>

Почав, значить, я рости.

— Писатиме,— сказав якось батько, коли я, сидячи на підлозі, розводив рукою калюжу.

Справдилося, як бачите, батькове пророкування.

Але нема де правди діти,— багацько ще часу проминуло, доки батькове віщування в житті втілилося.

Письменник не так живе й не так росте, як проста собі людина.

Що проста людина? Живе собі, поживе собі, помре собі.

А письменник — ні. Про письменника подай, обов'язково подай: що впливало на його світогляд, що його оточувало, що організовувало його ще тоді, коли він лежав у матері під цицею й плямкав губами, зовсім не думаючи про те, що колись доведеться писати свою автобіографію.

А от тепер сиди й думай, що на тебе вплинуло, що ти на письменника вийшов, яка тебе лиха година в літературу потягла, коли ти почав замислюватися над тим, «куди дірка дівається, як бублик їдять».

Бо письменники так, спроста, не бувають.

І от, коли пригадаєш життя своє, то приходиш до висновку, що таки справді письменника супроводять в його житті явища незвичайні, явища оригінальні, і коли б таких явищ не було, не була б людина

письменником, а була б порядним інженером, лікарем чи просто собі толковим кооператором.

Підскочать оті явища — і записала людина.

Головну роль у формації майбутнього письменника відіграє взагалі природа — картопля, коноплі, бур'яни.

Коли є в хлопчика чи в дівчинки нахил до замислювання, а навкруги росте картопля, чи бур'ян, чи коноплі — амба! То вже так і знайте, що на письменника воно піде.

І це цілком зрозуміло. Коли дитина замислиться й сяде на голому місці, хіба їй дадуть як слід подумати?

Зразу ж мати пужне:

— А де ж ти ото сів, сукин ти сину?

І натхнення з переляку розвіялось.

Тут і стає в пригоді картопля.

Так було й зо мною. За хатою недалеко — картопля, на підметі — коноплі. Сядеш собі: вітер віє, сонце гріє, картоплиння навіває думки **про всесвіт, про космос, про соціалізм**[1].

І все думаєш, думаєш, думаєш...

Аж поки мати не крикне:

— Піди подивися, Мелашко, чи не заснув там часом Павло? Та обережненько, не налякай, щоб сорочки не каляв. Хіба на них наперешся?!

З того то й пішло. З того й почав замислюватись. Сидиш і колупаєш перед собою ямку.

А мати, було, лається:

— Яка ото лиха година картоплю підриває? Ну, вже як і попаду!!

Пориви чергувались. То вглиб тебе потягне — тоді ото ямки колупаєш, то погирить тебе у височінь, на простір, вгору кудись. Тоді лізеш у клуні на бантину горобці драти або на вербу по галенята.

Конституції я був нервової, вразливої змалку: як покаже, було, батько череска або восьмерика — моментально під ліжко й тіпаюсь.

— Я тобі покажу бантини! Я тобі покажу галенята! Якби вбився зразу, то ще нічого. А то ж покалічишся, сукин ти сину!

А я лежу, було, під ліжком, тремтю, носом сьорбаю й думаю печально:

«Господи! Чого тільки не доводиться переживати через ту літературу?!»

Із подій мого раннього дитинства, що вплинули (події) на моє літературне майбутнє, твердо врізалася в пам'ять одна: упав дуже я з коня. Летів верхи на полі, а собака з-за могили як вискочить,

---

[1] У тексті виділено уривки, які (переважно з політичних міркувань) вилучалися радянською цензурою з багатьох видань творів Остапа Вишні.

а кінь — убік! А я — лясь! Здорово впав. Лежав, мабуть, з годину, доки очунявся... Тижнів зо три після того хворів. І отоді я зрозумів, що я нащось потрібний, коли в такий слушний момент не вбився. Неясна ворухнулася в мене тоді думка: мабуть, я для літератури потрібний. Так і вийшло.

Отак між природою з одного боку та людьми — з другого й промайнули перші кроки мого дитинства золотого.

Потім — оддали мене в школу.

Школа була не проста, а «Міністерства Народнього Просвещенія». Вчив мене хороший учитель Іван Максимович, доброї душі дідуган, білий-білий, як білі бувають у нас перед зеленими святами хати. Учив він сумлінно, бо й сам він був ходяча совість людська. Умер уже він, хай йому земля пухом. Любив я не тільки його, а й його лінійку, що ходила іноді по руках наших школярських замурзаних. Ходила, бо така тоді «система» була, і ходила вона завжди, коли було треба, і ніколи люто.

Де тепер вона, та лінійка, що виробляла мені стиль літературний? Вона перша пройшлася по руці моїй, оцій самій, що оце пише автобіографію. А чи писав би я взагалі, коли б не було Івана Максимовича, а в Івана Максимовича та не було лінійки, що примушувала в книжку зазирати?

У цей саме час почала формуватися й моя класова свідомість. Я вже знав, що то є пани, а що то — не пани. Частенько-бо, було, батько посилає з чимось до баринї в горниці, посилаючи, каже:

— Як увійдеш же, то поцілуєш баринї ручку.

«Велика,— думав я собі,— значить, бариня цабе, коли їй ручку цілувати треба».

Неясна якась тоді була в мене класова свідомість. З одного боку — цілував баринї ручку (явна контрреволюція), а з другого — клумби квіткові їй толочив. **А раз заліз на веранду і понабурював у хатні квіти (явні революційні вчинки)**.

Чистий тобі лейборист. Між соціалізмом і королем вертівся, як мокра миша.

Але вже й тоді добре затямив собі, що пани на світі є.

І як, було, бариня накричить за щось та ногами затупотить, то я залізу під панську веранду та й шепочу:

— Подожди, експлуататоршо! **Прийде жовтнева революція!** Я тобі покажу, як триста літ із нас... і т. д. і т. д.

Оддали мене в школу рано. Не було, мабуть, мені й шести літ. Скінчив школу. Прийшов додому, а батько й каже:

— Мало ти ще вчився. Треба ще кудись оддавати. Повезу ще в Зіньків, повчись іще там, побачимо, що з тебе вийде.

Повіз батько мене в Зіньків, хоч і тяжко йому було тоді, бо вже нас було шестеро чи семеро, а платні він у поміщиці діставав вісімнадцять чи двадцять карбованців на місяць. Проте повіз і віддав мене у Зіньківську міську двокласну школу.

Отут мені й повернути б було на «неокласицизм», бо вчилися ми разом із М. К. Зеровим. Так я не схотів. Самі ж знаєте, неокласиком бути — силу треба терпіння. Читай Горація, Вергілія, Овідія та інших Гомерів. А бути сучасним письменником — значно легше. Нічого собі не читаєш, тільки пишеш. І всі задоволені. Так що наші з М. К. Зеровим стежки розійшлися. Він — на Рим, я на — Шенгерієвку.

Зіньківську школу закінчив я року 1903, з свідоцтвом, що маю право бути поштово-телеграфним чиновником дуже якогось високого (чотирнадцятого, чи що) розряду[1].

Приїхав додому.

— Рано ти,— каже батько,— закінчив науку. Куди ж тебе, коли ти ще малий? Доведеться ще вчить, а в мене без тебе вже дванадцятеро.

Та й повезла мене мати аж у Київ, у військово-фельдшерську школу, бо батько, як колишній солдат, мав право в ту школу дітей оддавати на «казьонний кошт».

Поїхали ми до Києва. В Києві я роззявив рота на вокзалі і так ішов з вокзалу через увесь Київ аж до святої Лаври, де ми з матір'ю зупинились. Поприкладався до всіх мощей, до всіх чудотворних ікон, до всіх мироточивих голів і іспити склав.

Та й залишився в Києві. Та й закінчив школу, та й зробився фельдшером.

Фельдшер з мене був непоганий, бо зразу ж закапав одному хворому очі нашатирним спиртом замість цинкових крапель.

Про гонорар до того хворого говорити не буду.

А потім пішло нецікаве життя. Служив і все вчився, все вчився — хай воно йому сказиться! Все за екстерна правив.

Війна застукала мене на залізниці, де я хоробро захищав «царя, престол і отечество» від ворогів зовнішніх, фельдшерувавши в залізничній лікарні.

Як ударила революція — завертівся. Будував Україну, бігав з Центральної ради в університет, а з університету в Центральну раду. Тоді до св. Софії, з св. Софії до «Просвіти», з «Просвіти» на мітинг, з мітингу на збори, зі зборів у Центральну раду, з Центральної ради на з'їзд, із з'їзду на конференцію, з конференції в Центральну раду. До того було ніколи, що просто страх... Хотілося, щоб і в війську

---

[1] Чиновники в Російській імперії поділялися на чотирнадцять рангів. Найнижчим був саме чотирнадцятий, а найвищим — перший.

бути, і в парламенті бути, і в університеті бути, і по всіх комітетах бути, і на національний фонд збирати, і пісень співати. Та куди вам? Де співають,— там і я! Де говорять,— там і я! Де засідають,— там і я!

Державний муж, одне слово.

Громадянська війна.

Брав участь. Летить шрапнель, а я ховаюсь.

Весь тягар громадянської війни переніс. І в черзі по пайки стояв, і дрова саночками возив, і городи копав. А найтяжче було нести два пуди борошна з Лаври аж на Гоголівську вулицю, в Києві. «Собачою тропою» ніс, а потім Шевченківським бульваром. І кректав, і стогнав, і сідав, і присідав. А таки доніс. Не кинув «здобутків революції».

Тяжко було, але «ми перемогли».

Ну, а потім під'їхала «платформа»[1], мене й посадили.

Потім випустили, але я вже з «платформи» не злазив. Нема дурних.

Книга, що найсильніше на мене враження справила в моїм житті,— це «Катехізис» Філарета. До чого ж противна книжка! Ще якби так — прочитав та й кинув, воно б і нічого, а то — напам'ять.

Книжки я любив змалку. Пам'ятаю, як попався мені Соломонів «Оракул». Цілими днями сидів над ним та кульки з хліба пускав на оте коло з числами різними. Пускаю, аж у голові макітриться, поки прийде мати, вхопить того «Оракула» та по голові — трах! Тоді тільки й кину.

Взагалі любив я книжки з м'якими палітурками...

Їх і рвати легше, і не так боляче вони б'ються, як мати, було, побачить.

Не любив «Руського паломника», що його років двадцять підряд читала мати. Велика дуже книжка. Як замахнеться, було, мати, так у мене душа аж у п'ятах.

А решта книг читалося нічого собі.

Писати в газетах почав **у Кам'янці, на Поділлі**[2], 1919 року, за підписом Павло Грунський[3]. **(Чого я був у Кам'янці, питаєте? Та того ж, що й ви!).** Почав з фейлетону.

---

1 Після 1921 року в УРСР письменники мали змогу існувати і друкуватися лише за умови, якщо вони, як тоді казали, «визнають і підтримують політичну платформу радянської влади».

2 Кам'янець-Подільський у 1919–1920 рр. був тимчасовою столицею УНР.

3 Остап Вишня має на увазі свої перші виступи на сторінках «уенерівських» газет «Народна воля» і «Трудова громада».

Часто мне запитують, де я мову свою взяв.

Мову свою я взяв з маминої циці. Це — невичерпне джерело мовне.

Зверніть увагу на це, матері, і наших діточок ніколи не доведеться українізувати.

Хто вивершив мою мову? Робота. Робота і вказівки А. Ю. Кримського та Модеста Пилиповича Левицького, що з ними я мав щасливу нагоду працювати і про яких я завжди згадую з почуттям глибокої подяки.

Жив я в Києві. В Харків «мене переїхали»[1] 1920 року, в жовтні місяці, а в квітні місяці 1921 року почав я працювати у «Вістях» з Вас. Блакитним.

У «Вістях» почав я працювати за перекладача. **Робота серйозна, робота відповідальна, робота тяжка, бо доводилося таки як слід пріти над газетними отими перекладами.**

Перекладав я, перекладав, а потім думаю собі:

«Чого я перекладаю, коли ж можу фейлетону писати?! А потім — письменником можна бути. Он скільки письменників різних є, а я ще не письменник. Кваліфікації,— думаю собі,— в мене особливої нема, бухгалтерії не знаю, що я,— думаю собі,— робитиму».

Зробився я Остапом Вишнею, та й почав писати.

Сиджу собі та й пишу. Робити більше нічого, папір є, робота не важка — не те, що там шість годин у яку-небудь книгу рахунки записувати.

Спочатку було тяжкувато, бо папір попервах був поганкуватий і чорнило не дуже добре, та й олівці часто ламались, а потім, як «Книгоспілка» взялась постачати добре канцприладдя — стало легше. Уже й промокачка появилася, вже не доводиться тобі твори до стінки ліпити, щоб не розмазувалося,— твори кращими виходять, чепурнішими.

Потім купив портфеля — зробився вже справжнім солідним письменником.

Роки собі минають — стаж собі набігає.

Ах, яка це хороша штука — стаж!

Він так сам по собі непомітно набігає, а здорово нашого брата підтримує.

А там за стажем, дивись і «маститість» прийде.

Уже так, коли придивишся на волосся, видно, що щодня «маститості» прибавляється. Швидко-швидко вже замість волосся сама «маститість» на голові буде.

---

[1] Письменник натякає на свій арешт органами ЧК та ув'язнення в Холодногірській тюрмі за фейлетони в газетах УНР.

Тоді вже зовсім добре. Прийдеш до редакції, принесеш що-небудь, редакторові незручно буде зразу пугнути. І скаже редактор секретареві:

— Пустіть! Воно, положим, ні к лихій годині не годиться, та незручно: старий письменник... Надрукуємо!

А ви, маститий, сопричислений до старої дегенерації, коли до вас прийде хто-небудь з молодої дегенерації письменників, говоритимете:

— Писати, товаришу, складна штука! Колись писалося! Ех, і писалося! А тепер би ще писалося, та, знаєте, треба підмемуарити життя пройдене. А то перед історією буде ніяково.

Згодом трохи (тоді ж таки 1921 року) почав я працювати і в «Селянській правді», де благополучно секретарював п'ять літ під орудою С. В. Пилипенка. Робилося добре. Хороша була газета, царство їй небесне. Селян вона любила дуже. З любові й померла.

Ну, а тепер про процес творчості. Як я пишу.

Пишу я так. Беру папір, беру олівця чи перо в руки й починаю писати. І пишу.

Міряю завжди температуру, коли пишу. Нормальна. І до того, як сідаю писати, нормальна, і після того не підноситься.

З пульсом у мене під час роботи не гаразд. Не можу порахувати. Як пишу, рука біжить по паперу, ніяк артерію налапати не можна. А кинеш перо — нема рації рахувати, бо це вже ж не буде «момент творчості». Так я вам і не докажу, що воно з пульсом робиться, коли письменник пише.

Щодо голови під час творчості. Пробував мотати головою, як пишу — нічого не виходить. Чому це так, так я напевне не знаю. Очевидно, думки в голові розхлюпуються. Коли поставити на голову під час творчості гарячого чайника — замість прози вірші виходять. І то якісь невиразні. Коли розігнатись і вдаритись головою об стінку — тоді якийсь такий плутаний верлібр пишеться, що й сам нічого не розбереш.

Живіт у творчості займає так само неабияке місце. Коли людина, сівши щось писати, правою рукою пише, а лівою держиться за повний живіт, виходить дуже довга психологічна повість, ідеологічно заплутана. Коли живіт порожній і рука од буркоту в ньому одскакує од нього, тоді здебільша буде або короткий ямбічний вірш, або гарна новела.

Коли починаєш писати, треба сідать на стілець цупко, бо інакше разом з головою в процесі творчості починає брати участь ота

частина тіла, куди ноги повтикано. Виходять твори, щоправда, непогані, але, беручи під увагу буйний розвиток нашої культури, час вже нам робити переключку на голову.

Всі ці спостереження з власного досвіду.

Трохи ще про вплив полового збудження на процес творчості. Дехто з творців вважає, що найкращі твори виходять з-під пера людини, що «налита вкрай» всякими половими імпульсами. Не скажу, наскільки це вірно. Тут щось не те, по-моєму. Як ти його встигнеш слідкувати за «половими питаннями», коли ж ти пишеш і рука в тебе зайнята. Та й голова так само. Як на мій погляд, тяжко це робить. Краще вже що-небудь одно: або пиши, або «полового імпульсу» бережи.

На підставі свого досвіду радив би все-таки працювати так: спочатку подумати, а потім уже писати, а не навпаки. Так якось краще виходить, хоч праця трішки й тяжка...

Як я ставлюся до теперішніх літературних організацій?

Ставлюся. Ставлюся я до «ВАПЛіте», до «Плуга», до «ВУСПП», до «Молодняка», до «МаРСу», до «Неокласиків», до «Бумеранга»[1] (чи як він там зветься...). До всіх ставлюся.

Ех, дорогі мої товариші! Був колись на світі один мудрий філософ. Звали його Йосипом, а по батькові й на прізвище, не знаю, як там він був.

Так отой мудрий філософ Йосип казав колись:

«Мотузочка? Давай сюди й мотузочку! В дорозі все в пригоді стане».

Із теперішніх письменників більше від усіх я люблю Хвильового й Досвітнього.

Якби ви знали, які це прекрасні письменники! Як з ними хороше на полюванні!

Коли ранок, коли над лиманом срібний туман устає, коли сидиш у ямці й очі твої плавають у тумані, вишукуючи десь аж он там чорну крапку з чиряти або з крижня.

Ах!

А праворуч од тебе Хвильовий, а ліворуч од тебе Досвітній. Як їх не любить?!

---

[1] Літературної організації з такою назвою не існувало. Мабуть, письменник мав на увазі літературно-мистецьку групу «Авангард» на чолі з В. Поліщуком, який проголошував принцип «конструктивного динамізму» або «динамічного спіралізму» як «стилю епохи». Пародіюванням «ультрареволюційної» автобіографії В. Поліщука позначений даний твір Остапа Вишні.

І коли вони,— ні Хвильовий, ні Досвітній,— ніколи не говорят
про літературу.

А решта всі — хороші письменники,— так тільки ж вони весь ча
про літературу, і стрілять не вміють.

Я й їх люблю, тільки менше.

Із старих письменників мені подобаються: Нестор Літописец
та Остромир.

Як я ставлюся до театрів? Я їх люблю. Я люблю березільців
франківців, одещан, заньківчан... Я всіх люблю. Я навіть опер
українську люблю. Слово честі. І якби, приміром, оперові дирек
тори любили свої опери так, як я їх люблю, у нас би, не вважаю
чи на те, що так багато в нас є оперових директорів і відділ мис
тецтв,— у нас би, їй-Богу, була українська опера. Бо я знаю, щ
театр — це велике знаряддя, а коли він велике знаряддя, то треб
дуже великого на директорів знаряддя, щоб театр був великим
знаряддям.

Із тварин — найбільше люблю кіз. Із комах — осу. Найулюбле
ніший колір — жовто-бурий. Запах — фіалка. Із квіток найбільш
люблю — фуксію. Котів люблю за хвіст тягати. Із страв найсмач
ніша — смажена картопля, щоб хрумтіла на зубах. Жінок любл
стрижених і голених, і щоб у чоботях. У Бога перестав вірити чере
два дні після того, як було приказано, що Бога нема.

Крім усього цього, я: член МОПРу, Авіохему, «Ґеть неписьмен
ність», товариства «Змичка» і літературного клубу ім. Вас. Блакит
ного. Жонатий.

Це все — для психології творчості!

Якось я запитав у свого сина:

— Вячку! Чим ти будеш, як виростеш?...

— Людиною буду!

Я й подумав:

«А й правда. Хай буде людиною. Не письменником, а людиною
Йому легше тепер зробити, ніж нам колись було. Він баріні ручк
не цілуватиме, і нема біля нього картоплиння та бур'янів. Нема д
замислюватись».

Занотував я отут найголовніші моменти з свого життя та найго
ловніші риси моєї вдачі й світовідчування, що лягли в основу моє
літературної роботи. Як лягли? А вам що до того? Лягли — хай ле
жать. Не займайте їх.

Як бачите, лінія в моєму літературному житті була правильна. Що, робота ні к лихій годині не годиться? То нічого: аби була лінія правильна.

P. S. **Чому я поспішав так із своєю автобіографією? Через віщо сам я оце її випускаю в світ? та дуже просто. Я ж не певний, що як дуба вріжу, хтось візьметься за мою біографію... А так сам зробиш,— знатимеш уже напевно, що вдячні нащадки ніколи тебе не забудуть.**

15–16 березня 1927 р.
Харків

«ЧУХРАЇНЦІ»

(*Спроба характеристики*)

ПЕРЕДМОВА

«Чухраїнці», як ми знаємо, це дивацький нарід, що жив у чудернацькій країні «Чукрен».

Країна «Чукрен» була по той бік Атлантиди.

Назва — «чухраїнці» (і про це ми знаємо) — постала від того, що нарід той завжди чухався...

В цій моїй науковій праці ми спробуємо, за виконаними матеріалами, зазнайомити з характеристикою вищеназваного дивного народу.

РОЗДІЛ І

Країна «Чукрен», як про те свідчать матеріали, знайдені при розкопках гробниці чухраїнського царя Передериматнюріохора, розляглася на чималім просторіні від біблійської річки Сону до біблійської річки Дяну. Біля річки Дяну простягалося пасмо так званих Кирпатих гір. Це — на заході...

Південь країни «Чукрен» обмивало море з водою синього кольору. Синім те море зробилося дуже давно, ще тоді, коли найбільша в світі катаклізма — бог одділив океани від землі. Тоді те море хотіло зробитися океаном — надулося, посиніло, та так синім на ввесь свій вік і залишилося.

В синє море текла найулюбленіша чухраїнцями річка Дмитро. А на південному заході була велика річка Дсітро. Од цих річок і чухраїнці прибрали назв: Наддмитрянців і Наддсітрянців. Наддмитрянці — це ті, що жили над річкою Дмитром, а Наддсітрянці — над Дсітром.

Чухраїнців було чимало і щось понад тридцять мільйонів,— хоч здебільша вони й самі не знали, хто вони такі суть...

Як запитають, було, їх:

— Якої ви, лорди, нації?

Вони, почухавшись, одповідають:

— Та хто й зна?! Живемо в Шенгерієвці. Православні.

«Чукрен» була країна хліборобська. На ланах її на широких росли незнані тепер хліба: книші, паляниці, перепічки...

А найбільше чухраїнці любили на вгородах соняшники.

— Хороша,— казали вони,— рослина. Як зацвіте-зацвіте-зацвіте. А потім як і схилить і стоїть перед тобою, як навколюшках... Так ніби він — ти, а ти — ніби пан. Уперто покірлива рослина. Хороша рослина.

РОЗДІЛ II

Мали чухраїнці цілих аж п'ять глибоко національних рис. Ці риси настільки були для них характерні, що, коли б котрийсь із них загубився в мільйоновій юрбі собі подібних істот, кожний, хто хоч недовго жив серед чухраїнців, вгадає:

— Це — чухраїнець.

І ніколи не помилиться...

Його (чухраїнця) постать, його рухи, вираз, сказать би, всього його корпуса — все це так і випирає оті п'ять голівних рис його симпатичної вдачі.

Риси ці, як на ту старовинну термінологію, звалися так:

1. Якби ж знаття.

2. Забув.

3. Спізнивсь.

4. Якось воно буде!

5. Я так і знав.

Розглянемо поодинці вся ці п'ять характерних для чухраїнця рис.

Нагадаємо тільки, що розкопані матеріали сильно потерпіли од тисячолітньої давнини, а декотрі з них й понадривані так, ніби на цигарки, хоч матеріали ті ні на книжки з сільського господарства, ні на газети не подібні.

Одну з книжок, писану віршами, викопано разом із глечиком.

Академіки кажуть, що, очевидно, чухраїнці накривали глечики з молоком поезією: настільки в них була розвинена вже тоді культура.

Книжка дуже попсована, вся в сметані. Сметана та взялася струпом. Хімічний дослід того струпа виявив, що то — крейда. Як догаду-

ються вчені, сметану ту було накрито книжкою біля якогось великого міста.

Отже, дуже тяжко працювати над тими матеріалами. Через те характеристика кожної національної чухраїнської риси може бути не зовсім повна.

Ми заранi просимо нам те дарувати. Не ми в тому винні, а тисячоліття.

Вивчати науково кожну окрему рису ми, за браком часу й місця, навряд чи зможемо. Доведеться обмежитись наведенням для кожної з них наочних прикладів: так, ми гадаємо, буде й швидше, й для широкого загалу зрозуміліше.

Якби ж знаття.

Найхарактерніша для чухраїнців риса. Риса — мати. Без неї чухраїнець — не чухраїнець, а риса ця без чухраїнця — не риса.

Повстала ця риса в чухраїнців от з якого приводу. Вшивав один із них хату. Зліз аж до бовдура і посунувся. Сунеться й кричить:

— Жінко! Жінко! Соломи! Соломи! Соломи!...

Геп!

— Не треба...

Це, значить, кричав чухраїнець жінці, щоб вона, доки він гепне, соломи на те місце, де він гепне, підіслала. Не встигла жінка цього зробити. Тоді виходить «Не треба».

І от після цього й укоренилася глибоко ця риса в чухраїнцеву вдачу. Як тільки яка притичина, зразу:

— Якби ж знаття, де впадеш,— соломки б підіслав.

Або:

— Якби знаття, що в кума пиття...

І так в кожнім випадку життя чухраїнського цивілізованого.

От будують чухраїнці яку-небудь будівлю громадську. Збудували. А вона взяла і упала. І зразу:

— Якби ж знаття, що вона впаде, ми б її не сюди, а туди будували.

Є серед матеріалів характерний запис, як попервах чухраїнці свою культуру будували. Узялися дуже ретельно... А потім за щось завелись, зразу за голоблі (була в них така зброя, на манір лицарських середньовічних списів) та як зчепились полемізувати... Полемізували-полемізували, аж дивляться — у всіх кров тече... Тоді повставали й стогнуть:

— Якби ж знаття, що один одному голови попровалюємо, не бились би.

Сильно тоді в них культура затрималася... Та й не дивно: з попроваленими головами не дуже культурне життя налагодиш...

Вирішили якось вони театр організувати. Запросили спеціальну людину. Бігали, говорили, обговорювали. Хвалилися, перехвалювалися. Підвела їх та людина: не організувала театра, а зовсім навпаки.

Тоді почухались.

— Якби ж знаття...

І почали знову.

І не було жоднісінького чухраїнця без отого знаменитого:

— Якби ж знаття...

Якось-то воно буде. Я так і знав.

З цією головною рисою тісно з'єднані четверта й п'ята риси в чухраїнців, а саме: «*якось-то воно буде*» та «*я так і знав*».

Коли чухраїнці, було, починають якусь роботу, хоч би в якій галузі їхнього життя та робота виникла, і коли хто-небудь чи збоку, чи, може, трохи прозорливіший зауважив:

— А чи так ви робите?

Чухраїнець обов'язково подумає трішки, почухається і не швидко прокаже:

— Та! Якось-то вже буде!

І починає робити...

Коли ж побачить, що наробив, аж пальці знати, тоді:

— Я так і знав!

— Що ви знали?

— Та що отак буде!

— Так навіщо ж ви робили?

— Якби ж знаття...

— Так ви ж кажете, що знали?

— Так я думав, що якось-то воно буде!

Один індійський мудрець, коли йому про це тоді розповідали, сказав:

— Дивне якесь perpetuum mobile.

Забув. Спізнився.

Друга риса — «*забув*» і третя — «*спізнився*» характерні так само риси для чухраїнців, але вони особливих пояснень, гадаємо, не потребують...

— Чому ви цього не зробили?

— І-і-іти! Забув! Дивись?!

Або:

— Чого ж ви не прийшли?

— Та засидівсь, глянув, дивлюсь — спізнився! Так я й той... облишив. Якось-то, сам собі подумав, воно буде.

. . . . . .

Істинно дивний народ.

РОЗДІЛ III

Країну «Чукрен» залила стихія разом із Атлантидою.

Один чухраїнський поет, грізної стихії перелякавшися, заліз на височенну вербу й чекав смерті. Коли вода вже заливала його притулок, він продекламував журно:

Ой, поля, ви, поля,
Мати рідна земля,
Скільки крові і сліз
По вас вітер розніс.

А в цей момент пропливав повз ту вербу атлантидянин і, захлинаючись уже, промовив:

— І все по-дурному!

ПІСЛЯМОВА

Читав я оці всі матеріали, дуже сумно хитаючи головою.

Прочитавши, замислився і зітхнув важко, а з зітханням тим само по собі вилетіло:

— Нічого. Якось-то воно буде.

Тьху!

СОМ

Ви були коли-небудь на річці на Осколі, що тече Харківщиною нашою аж у річку Північний Донець? Не були? Побувайте!

...За славним містом Енським Оскіл тече повз радгосп, і радгоспівський садок, як то кажуть, купається в річці.

Заплава річки Осколу, де він у цьому місці розбивається на кілька нешироких рукавів, заросла густими очеретами, кугою, верболозом і густою, зеленою, соковитою травою. Як увійдеш, картуза не видко! Шумить заплава в травні та в червні...

Поміж очеретами та верболозом сила-силенна невеличких озеречок, вкритих густою зеленою ряскою, лататтям з жовтогарячими квітками-горнятами на довжелезних зелених батогах!

А скільки там водяних лілей!

Озеречка ті з'єднуються одне з одним вузенькими ериками, такими вузькими, що ледь-ледь можна ними пропхнутися на невеличких човниках-довбанках з одного озеречка до іншого.

Дівчатка було як сядуть на човника та як поїдуть по тих озеречках та по заводях,— цілий човен водяних лілей понаривають і їдуть

додому всі в білих вінках, і човник їхній уже не човник, а ніби величезна довгаста біла квітка річкою пливе...

Дівчатка їдуть та й співають і «Човника», і «Тихо, тихо», різних чудових пісень дівчатка співають.

«Тихесенький вечір на землю спадає», в садку заливаються солов'ї, до Осколу з пасовиська спускається колгоспна череда, а з річки лунає грайливе «Човник гойдається серед води» або зворушливо-ніжне «Тихо, тихо Дунай воду несе, а ще тихше дівка косу чеше»...

Чарівна річка Оскіл...

А скільки там диких качок!

Як, бува, пощастить вам у тих місцях побувати навесні чи влітку, сідайте ви на човна-довбанку і пливіть ериком тихо-тихо, щоб веселье ваше ані плеснуло, ані булькнуло...

І вдивляйтеся в очерет. Ви обов'язково побачите, як поміж густим очеретом мелькає голівка чирятка-мами, а навколо неї манісінькі чиряточка, мов мишенята, шмигають...

А далі — он пробирається качка-крижень з криженятами...

А болотяних курочок! Як на путній колгоспній птахоферме курчаток-легторнят. Тільки дикі курочки не білі, як легторни, а рудувато-чорнувато-крапчастенькі, на довгеньких ноженятах. І ноженятами тими вони бігають по зеленому лататтi, як по паркету. Зелене латаття під ними навіть не вгинається,— такі вони легесенькі — болотяні курочки...

До плеса чи до озеречка ви підпливайте ще тихше,— щоб ані звуку, ані шурхоту! На озерце не випливайте, а зупиніться біля нього і дивіться. Обов'язково побачите або білолобу лиску з лисенятами, або виводки чирят, крижнів, широконосок...

Гуляють качатка, у теплій воді купаючись...

Раптом тривожний мамин голос, тихе — ках! — і каченяток нема! Їх як злизало. Вони або пірнули, або до куги, до очерету, до латаття попритулялися, поприкипали. І не дишуть! Небезпека минула, мамине заспокійливе — ках! — і знову весела гра — купання серед озеречка.

Чарівні місця на річці на Осколі...

* * *

Тихо, тихо Оскіл воду несе...

Якраз проти радгоспу річище в Осколу широченьке, вода чиста-чиста. Трохи ліворуч — велика ковбаня, ціле просто урвище під зверху тихою водою.

— Там така глибочінь, що й дна не дістанеш! Там ніхто ніколи дна ще не дістав! Та куди там?! Там так глибоко, що наша дзвініця пірне! Їй-бо, правда! Пірне з хрестом! Отака там глибочінь!

Це так нам дід Панько розповідав.

— Боже вас борони там купатися! Втягує, вглиб утягує! Закрутить тебе, завертить, бульк! — і нема чоловіка!

— А що ж воно, дідусю, закрутить та завертить! Зверху ж ніби тихо.

— Та воно зверху вроді тихо, а під водою крутить. І крутить, і вертить! Та то ще нічого! Соми там живуть! Там такий один сом жив, що сохрани, Господи, й помилуй! Ще за панів було: сидимо ми з паном отут на березі... Ні, не так: пан сидить отут на березі, а я стою біля пана. Вже сутеніло... Пливуть гуси. Великий табун панських гусей пливе! Коли це гусак як закричить — ге-ге-ге-ге! — та по воді крилами ляп-ляп-ляп! Гуси з криком усі врозтіч! Гусак ще раз — ге! — та крилами — ляп! — і нема гусака! Пірнув під воду! А на тому місці, де гусак плив, щось як ляпне по воді ніби чорною лопатою! Лясь! Тільки хвилі водою пішли. Я тільки: «Свят, свят, свят! Чорт, пане, чорт!» А пан у крик: «Давай ружжо! Сом гусака ковтнув!» Де там давай, хіба туди ружжо дострелить, на отаку глибочинь?! Про-опав гусак! Отакі соми бувають!

— Невже-таки сом гусака ковтнув?

— Не вірите? А ви хіба книжки Сабанєєва не читали? Мені пан її читав.

— А хто такий Сабанєєв?

— А мисливець такий знаменитий колись був і рибалка, що книжки понаписував: і про рибальство, і про полювання, і про мисливських собак. Пан казав, що дуже хороші книжки понаписував Сабанєєв. Професор він був, чи що... Так у тих книжках написано, що колись було впіймано сома вагою на чотириста кілограмів! Он який сом! Двадцять п'ять пудів сом! Не сом, а корова! Так що ви гадаєте, що він гусака не проковтне? Та ви послухайте, що далі з тим сомом було. Да... Вирішили ми з паном, або, вірніше, пан зі мною, впіймати того клятого сома! От наказав пан ковалеві зробити величезного гака. Зробив коваль гака. Насталив його, загострив, приніс до пана. «Ну, Паньку,— пан мене питає,— а чим ми того гака наживляти будемо?» — «Не інакше,— кажу,— паночку, як гусаком. Сом,— кажу,— вже поласував гусячим м'ясом, і на гусака він піде обов'язково!» Наказав пан зарубати гусака чи гуску, я вже не докажу. Обскубли ту гуску, не розчиняли, а так цілою трохи на вогні підсмажили,— гуска сита була! — та й почепили на гака. Гака того ми прив'язали на два зв'язані налигачі, прип'яли до осокора та пізно ввечері й закинули в Оскіл. Соми, як ви знаєте, полюють за добиччю вночі. Вдень сом може вчепитися на гака тільки випадково. Закинули, значить, ми гуску в Оскіл і посідали на березі, над ковбанею. Сидимо, чекаємо. Ніч тепла, місячна. Тихо, тихо навкруги. Тільки чути за садком, як Христя, що панські корови пасла, голосно виводить:

Якби ж таки того пана чорти були узяли,
Ми з тобою, мій коханий, не такої б утяли!

Сидимо. Я вроді тої пісні недочуваю, а пан так і зовсім не чує. Тільки й запитав: «Хто воно ото так виводить?» — «Не знаю,— кажу,— пане, то не з наших, хтось із хутора на село через леваду йде». Сидимо, дрімаємо. Пан налигача в руці тримає. Коли це я-а-ак смикне! А пан налигача не пускає. А воно пана тягне! Ну, тягне з берега у воду, в ковбаню, тягне — та й уже! Пан налигача держить, а я пана держу. «Пускайте, кричу я панові,— налигача до осокора прив'язано! Не одірве! Пускайте!» А пан: «Е,— каже,— пускайте! Поводити його треба, щоб стомився!» Водимо ми, значить, та й водимо! А воно як мотоне, як мотоне, а тоді й попустить. Тихо вроді. А потім знов як мотоне, як мотоне! А потім знову пустить. А ми водимо! Водимо собі та й водимо!

— А далі що? — не витримав я.— Ну, водите, а далі?!

— А далі? А далі водимо собі та й водимо. А воно як мотоне, як мотоне, а тоді й попустить. Водили ми собі, водили...

— Та швидше вже, діду! Ну, водили... А витягли ви сома чи не витягли?

— Та витягли. Тільки ж довго, дуже довго водили... Водимо ото собі та й водимо...

— Ну, вже витягли, слава Богу, діду! Ну, а далі?..

— Ох і сом же був! Завбільшки, як тобі сказати, ну, не менший, як звідси до отієї верби! Їй-бо, правда! Вчотирьох несли додому! Пудів на п'ять, як не більше! Розчинили. І що б же ви гадали, що там у того сома всередині було? У череві?

— Гусак?

— Якби ж гусак! Ми, як побачили, поперелякувалися!

— А що ж там таке страшне було?

— Було... Та ви послухайте. Пропав у пана мисливський собака, сетер-гордон Джой. Розшукував його пан по всіх усюдах: і листи скрізь понаписував, і телеграми порозсилав,— нема Джоя... Заходжу якось я ввечері до пана, а він ходить по кімнаті та аж голосить: «Нема мого дорогого Джоя! Не знайдеться мій дорогий Джой!»

— Як,— питаю я,— не знайдеться? Адже ж знаїшовся! — кажу.

— Як ізнайшовся? — підскочив пан.— Де ж він?

— Та ви ж його, пане, самі з'їли! У сома всередині самі тільки підпалини та хвоста витягли!

Було тоді від пана нам, але було й панові гикоти та нудоти. А Джой, бачите, любив купатися в Осколі. Ото, як він купався, сом його й проковтнув.

— А ви, діду Паньку, часом не той... не бре-бре, що сом собаку проковтнув?

— Не віриш? А от у Сабанєєва в книзі написано, що в Уфимській губернії сом проковтнув ведмедя, який перепливав річку. А ведмідь — це тобі не собака. Отакі соми бувають! А ти не віриш...

— А не чули, щоб сом парового катера проковтнув?

— Такого не чув. Що не чув, то не чув! А чого ти смієшся? Ти думаєш, що катер для сома розміром завеликий? Є такі соми, що й катера б ковтнули, так бояться.

— А чого вони бояться?

— Торохтить дуже, як річкою пливе. А якби тихо плив, могло б і катеру те бути, що тому Джоєві! І незчувся б, коли у сома в череві опинився б! Соми — вони такі!

* * *

Сом дуже сильна риба, могутня.

— Одного разу,— розповідав мені один дуже заядлий і дуже справедливий рибалка,— стою на човні з вудками на Дніпрі. Отам, трохи нижче од Плютів. Тягаю лящі, язі, краснопери. Добре тоді клювало... Коли гульк — серединою Дніпра мчить проти води човен. Швидко мчить, а мотора не чути. Що, гадаю собі, за фокус-мокус: і мотора на човні нема, і вітрил нема, і веслами ніхто не махає, а човен, немов той глісер, мчить. Коли це якраз навпроти моєї сижі човен як закрутиться на місці, як завертиться, а потім стриб уперед, а потім знову крутьверть на місці, і то ніби пірне, то вирине, то пірне, то вирине,— аж ось таки добре пірнув, і звідти, з човна, раптом одчайдушний крик: «Рятуйте! Рятуйте!» Тихо... І знову: «Рятуйте! Давай човна!» Я за весла та до човна. На човні перелякaний дідок, однією рукою в човна вчепився, а друга рука чомусь аж у воду з човна звісилася. «Що таке?» — питаю. «Сом! Рятуйте!» — «Де сом, який сом?» — «На гаку сом».— «Так одчіпляйте,— кричу,— а то втопить!» — «Зашморгнуло на руці, не відчеплю!» — «Рубайте шворку».— «Нема чим рубати. Підпливайте, може, вдвох щось зробимо».— «І давно він вас возить?» — «З-під Канева мчу!» Тільки-но я вхопився за дідова човна, а воно як потягло, як поперло, як поперло! Куди тому глісеру! Дотягло нас аж отуди до Вишеньок, а тут, хвалити Бога, пішов сом понад берегом, і я встиг за кущ на березі вхопитися... Смикало воно, смикало — не візьме. Я міцно за кущ держуся, а воно, видно, втомилося... Та де ж не втомитися — проти води стільки ото човна промчати... «Шворка ослабла, слава Богу!» — каже дідок. «Тягніть!» — кажу. «Не підтягну». Аж ось і сам сом виринає і перевертається голівчерева на воді. Вуса ворушаться, і бульби з рота бульботять. Так, ніби не скаже: «Ох і стомився ж я, товариші рибалки! Дайте відпочити, я вас до Києва довезу!» Витягли ми сома на берег. Я й кажу: «Не вір, бо звір. Бий веслом

по голові!» Дід як гагакне сома веслом по голові і промовив: «Амінь!» Показує руку, вона шворкою ніби аж перерізана у зап'ясті, пальці пухлі та сині-сині... Ну й сом, я вам скажу! Як човен завбільшки... «Та де,— питаю,— воно, оце страховисько, вас підхопило?» — «Трохи вище від Канева,— відповідає дідок.— Виїхав я на сома оцим човником, пливу собі, похрокую, самицю приманюю. Ну, як знаєте, під човном гак з наживою. Він як ухопить, як смиконе... Ну й пішло! А шворку я петлею за руку запетлював. Як смиконув він зразу, якби був я не вхопився за човен, лазили б ото по мені раки. Утримався все-таки. От халепа! Як же ми тепер додому дістанемося? Не близький світ!»

Сильна, як бачите, риба сом.

* * *

Сом — риба осіла. Живе сом в якійсь одній ковбані і майже ніколи її не кидає. Дорослий сом. Молоді соменки й соменята — ті меткіші, вони бродять по всій річці, на чужі «вулиці» запливають.

Чим живляться соми, що вони їдять? Соми їдять рибу, жаб, каченят, гусят...

Найкраще ловиться сом теплими літніми місяцями, вночі.

Ловлять сомів вудочками, бере він і на спінінг, а великий — на спеціальні великі гаки.

Чим наживляти гаки на сома? Черв'яками, живцями, жабами, можна чіпляти шматки м'яса і т. д.

На великих сомів на гака, як ви мали нагоду пересвідчитися з нашої розповіді, найкраще чіпляти гусака або гуску, собаку сетера-гордона або бурого чи гімалайського ведмедя. На білого ведмедя сом не бере, бо білий ведмідь — звір полярний, а сом любить теплі води й не дуже холодних звірів.

Як ловити сома?

Дуже просто: наживляйте гачка, сидіть і чекайте. Почне клювати — підсікайте. Підсікши — витягайте. Витягли — зразу ж беріть ножа і розчиняйте сома, бо були випадки, коли в сома в череві знаходили різні цікаві речі: копчену ковбасу, вареного рака й пару цілісіньких шпротів. Отже, іноді сом вам принесе не тільки самого себе, як свіжу й дуже смачну рибу (якщо її засмажити), а ще й неабияку холодну закуску.

Інтересна риба сом!

За царського режиму, як свідчать дореволюційні рибалки-письменники, сом важив до чотирьохсот кілограмів, ковтав собак і ведмедів. Можливо, що з розвитком рибальства сом важитиме тонну і ковтатиме симентальських бугаїв і невеличкі буксирні пароплави...

Все можливо, хоч ми особисто, рибалки-письменники, у це не дуже віримо. Радянському письменникові не до лиця,-- м'яко кажучи,— перебільшувати.

А сома... сома мені самому доводилося бачити такого завбільшки, як комбайн! Тільки трохи довшого.

Це, дорогі наші читачі, серйозно і без жодного перебільшення.

ЯК ВАРИТИ І ЇСТИ СУП ІЗ ДИКОЇ КАЧКИ

М. Т. Рильському

Був такий славнозвісний орнітолог Мензбір, який на підставі багатолітніх спостережень і наукових досліджень остаточно визначив, що дикі качки, крім базару, водяться ще на лугових озерцях та по очеретах і тихих-тихих плесах по річках колисково-смарагдової Батьківщини нашої Радянської...

...Словом, ви поїхали на лугові озера, на очерети й на тихі-тихі плеса.

Само собою розуміється, що ви берете з собою рушницю (це така штука, що стріляє), набої і всілякий інший мисливський реманент, без якого не можна правильно націлятись, щоб бити без промаху, а саме: рюкзак, буханку, консерви, огірки, помідори, десяток укруту яєць і стопку... Стопка береться для того, щоб було чим вихлюпувати воду з човна, коли човен тече...

Їдете ви компанією, тобто колективом, так — чоловіка з п'ять, бо дика качка любить іти в супову каструлю з-під колективної праці...

У вагоні (чи на машині) зразу ж ви почуєте:

— Е, чорт! Стопку забув! Ви взяли?

— Взяв!

— Ну, як будемо вкупі, позичите! А залишусь сам,— доведеться з «горлушка»!

«Горлушком», за мисливською термінологією, зветься та частина мисливського човна, що на морських суднах має назву «право руля».

Дика качка любить убиватись тихими-тихими вечорами, коли сонце вже сковзнуло з вечірнього пруга, минуло криваво-багряний горизонт, послало вам останній золотий привіт і пішло спать... Це ввечері... А вранці дика качка зривається шукати вашого пострілу рано-рано, тільки-но починає на світ благословлятись.

Звуться ці часи у мисливців «зорьками» — вечірньою і ранковою...

В ці часи ви чуєте і над собою, і перед собою, і за собою, і праворуч, і ліворуч шум — свист качиних крил.

Ви і сюди — бах! і туди — бах! і отуди — бах!

Ах, незабутні хвилини!

На вечірню зорьку ви спізнились. Це обов'язково... Запізнення на вечірню зорьку — це мисливський закон. Виходячи ще з дому,— та що там виходячи! — ви ще напередодні знаєте, що на вечірню зорьку ви обов'язково не встигнете, от через це саме ви, в день виїзду на полювання, ще зранку все вкладаєте, ще зранку ви щось забуваєте, і в час од'їзду ви вибігаєте з хати, летите чи то на вокзал, чи до машини, на запитання знайомих «куди?» — кидаєте: «Спішу, щоб на вечірню зорьку спізнитись»,— і галопом далі...

Словом, спізнились... До озера ви підходите вже тоді, коли качки «повиключали мотори», почистили зуби, зробили на ніч фізкультурну зарядку з холодним обтиранням і, поклавши на водяні лілеї голови, полягали спать...

Але ви з цього не печалуєтесь, бо поблизу кожного лугового озера є чи ожеред, чи копиці пахучого-пахучого сіна... Ви йдете до ожереду й розташовуєтесь... Ви розгортаєте сіно, простеляєте плаща, лягаєте горілиць, дивитесь на чорно-синє, глибоке зоряне небо і відпочиваєте... А відпочиваючи, думаєте.

Ну, думайте собі на здоров'я, а ми будемо до ранкової зорьки готуватися...

— Ну що ж, товариші, давайте звечора приготуємось, щоб зранку не вовтузитися, а зразу за рушниці й по місцях. Де ж це... стопка? Прохав же покласти!

— Що, нема?

— Нема!

— А я взяв! Я поклав собі за правило: приїжджаю додому, а її в рюкзаці прив'язую, щоб не забути. По-моєму, не так нервуєшся, як рушницю забудеш!

— Доведеться й собі прив'язувати! А сьогодні, прошу вас, позичте вашої... Капризна це, я вам скажу, штука, як з «горлушка»... Повітря чисте, на широке диханіє візьмеш, а воно темно, не встигнеш і зітхнути, як уже «горлушко» біля «донушка».

Тут і починається найцікавіший момент качачого полювання.

Це коли старі, досвідчені ваші товариші по полюванню починають розповідати різні надзвичайні випадки з мисливського життя.

Спільна для всих мисливських оповідань риса — це те, що всі вони — факти, що все це насправді було, що «розкажу, то не повірите, але це — факт!»

...Швиргається вгорі якийсь космічний хлопчик зорями, залишаючи в чорно-синій безодні золоті смуги, рипить Віз, дишель свій униз

спускаючи, блідне поволі Чумацький Шлях, а під ожередом плететься чудесне мереживо з мисливських оповідань...

І вільно дихається, і легко дихається...

Поволеньки голос оповідача тихшає, потім якось перериває́ться і зовсім затихає...

Сусіда якось тяжко зітхає...

— Про що думаєте, Іване Івановичу?

— Про Америку! Яка все-таки техніка.

— А що таке?

— Кажуть, двоствольну стопку видумали!

І тихо...

Поснули...

«Раннім-рано та ранесенько», ще ледь-ледь починає сіріти, штовх вас у бік:

— Вставайте! Вставайте! Час уже!

— Г-г-г! М-м-м!

— Вставайте!

— М-м-м!

— Б-б-бах!

З криком «Бомбьожка!» — ви зриваєтесь і мчите.

— Тю на вас! То я в крижня гахнув!

— І промазав!

— Ну, ясно, що промажеш, коли вас нечиста сила в бомбосховище поперла! Трохи в озеро не шубовснув!

Почалася ранкова зорька...

Тут уже все залежить від вашого уміння, від майстерства і практики.

Качка, як відомо, птах... Вона — літає...

Як її стріляти?

Дуже просто: цільтесь обов'язково в око. І бахкайте.

Бах! — і в торбу. Бах! — і в торбу.

А коли не повезе, тобто, коли бах-бах! — і повз торби, не сумуйте, старайтесь їхати чи йти з полювання повз базар або, побачивши в якогось із мисливців кілька качок, киньте:

— Карбованців, мабуть, по надцять тепер штука...

Бо однаково, коли приїдете додому, члени вашого посемейства спитають вас:

— Дорогі, мабуть, тепер качки?

Ви на це не звертайте уваги й беріться зразу ж готувати янтаревий суп із дикої качки...

Найперше і найголовніше — обскубти качку.

Робити це краще в себе в кабінеті. Щоб не заважало вам уже вискубане пір'я, одчиніть вікна й двері, щоб вітерець був: ви скубнули,

вітерець підхопить, і пір'я вам не заважає... І качка обскубана, і кабінет — перина...

Обскубли, тоді вже до мами, чи дружини, чи до сестри, хто на кого багатший:

— Уже обскуб! Мамо, зваріть супу!

Коли дружина чи мама, охнувши, кине вам:

— Та це ж курка, а не качка! — ви авторитетно заявіть:

— Це — качка. Тепер усі такі качки пішли. Яровизовані...

— А чому в неї горло перерізане?

— Чому? Чому? Все вам ото цікаво знати. Летіла, побачила, що націляюсь, виходу не було, взяла й... зарізалась... Що ж тут дивного?! Варіть уже, прошу вас!

Залишається, отже, останнє: їсти суп.

Як його їсти?

Ложкою!

Попоївши, лягайте на канапу й читайте «Записки охотника» І. С. Тургенєва.

Прекрасна книжка!

?!

Початковий рівень

1. Пригадайте справжнє прізвище Остапа Вишні.
2. За що письменник був ув'язнений у радянському концтаборі?
3. Чи має щось спільне художній твір «Моя автобіографія» з автобіографією як документом?
4. Про який народ розповідається в усмішці «Чухраїнці»?

Середній рівень

5. Що спонукало Остапа Вишню звернутися до мисливської тематики?
6. Яку роль відіграють описи природи в усмішці «Сом»? Проілюструйте свою відповідь, звернувшись до тексту твору.
7. Яку роль відіграє самоіронія у творі «Моя автобіографія»?

Достатній рівень

8. Які риси українського національного характеру іронічно осмислюються в «Чухраїнцях»?
9. Схарактеризуйте образ оповідача в усмішці «Як варити і їсти суп із дикої качки».
10. Що переважає у творах Остапа Вишні: гумор чи сатира? Доведіть свою думку, звернувшись до текстів.

Усмішка — жанровий різновид, що поєднує риси фейлетону та гуморески. Своєрідність усмішки визначається поєднанням побутових описів із частими авторськими відступами, а також лаконізмом і дотепністю.

МИКОЛА КУЛІШ

(1892—1937)

Микола Гурович Куліш народився 6 грудня 1892 року в селі Чаплинці на Херсонщині в селянській сім'ї. Початкову освіту здобув у народній школі, продовжив навчання в Олешківському міському училищі та в гімназії. Від того часу захопився літературною творчістю. Повного курсу гімназії не закінчив, пізніше екстерном склав іспити, маючи намір навчатися в університеті. 1814 року Куліш вступив до Одеського університету, однак до навчання так і не приступив. Початок Першої світової війни змінив плани Куліша. Він потрапив до Одеської школи прапорщиків, після чого в серпні 1815 року був відправлений на фронт, брав участь у бойових діях, отримав поранення.

Повернувшись 1917 року до Олешок, Куліш захопився політикою, у липні 1819 року сформував і очолив Дніпровський селянський полк, у складі якого брав участь у боях з білогвардійцями. Після завершення громадянської війни Куліш оселився в Олешках, де працював головою відділу народної освіти. 1922 року він переїхав до Одеси.

1924 року Куліш написав свою першу п'єсу «97». Прем'єрна вистава пройшла в Харківському театрі ім. І. Франка й одразу ж принесла авторові широку популярність. Здобувши визнання, Куліш 1925 року переїхав до Харкова — тодішньої української столиці, працював спочатку в народному комісаріаті освіти, а згодом у редакції журналу «Червоний шлях». Він входив до ВАПЛІТЕ як член президії, а пізніше і президент цієї літературної організації, в літературній дискусії 1925–1928 років підтримав позицію М. Хвильового. У цей період Куліш створив п'єси «Комуна в степах» (1925), «Зона» (1925), «Хулій Хурина» (1926), «Отак загинув Гуска» (1927) та ін. У 1928–1929 роках відомий режисер Лесь Курбас у харківському театрі «Березіль» поставив п'єси Куліша «Народний Малахій» та «Мина Мазайло», які викликали широку дискусію в мистецьких колах.

Після розпуску ВАПЛІТЕ Куліш очолював Українське товариство драматургів і композиторів, входив до редколегії журналу «Літературний ярмарок», був членом президії мистецької організації «Пролітфронт». На початку 30-х років драматург зазнав утисків з боку влади. Заборонялися вистави його творів. Останньою його п'єсою, яка на початку 30-х років дійшла до глядача, стала трагедія «Маклена Граса», однак і цю постановку після кількох показів було заборонено. 7 грудня 1934 року драматург був заарештований і за фальшивим обвинуваченням засуджений на десять років ув'язнення. 3 листопада 1937 року Микола Куліш був розстріляний.

У своїх творах Микола Куліш завжди відгукувався на найбільш злободенні теми з життя українського суспільства. У 20-ті роки важливим залишалося національне питання та шляхи його вирішення в Радянській Україні.

Одним із проявів урядової національної політики була так звана українізація — низка адміністративних заходів, спрямованих на підтримку функціонування української мови. На ділі політика українізації мала значною мірою формальний характер і не досягла очікуваних суспільством результатів. Водночас вона активізувала широке громадське обговорення важливих питань, пов'язаних із майбутнім української культури.

Театр, як один із найбільш оперативних видів мистецтва, не міг не відгукнутися на суспільне обговорення проблеми українізації. Одним із таких відгуків стала комедія Куліша «Мина Мазайло». Дуже швидко п'єса увійшла до репертуару більшості українських театрів, однак наприкінці 1930 року, коли пішов на спад процес українізації, «Мину Мазайла» зняли з репертуару. На довгі роки комедію Куліша було вилучено з українського театрального життя.

В основу комедії Куліша покладено анекдотичний випадок про зміну службовцем Миною Мазайлом прізвища. Вважаючи своє українське прізвище занадто простим і грубим, він переконаний, що саме воно послужило причиною більшості його життєвих нещасть і кар'єрних прорахунків. Приймаючи рішення змінити прізвище, невдаха Мазайло змушений враховувати думки своїх родичів. Так, син Мокій не лише виступає проти батькового наміру, а ще й прагне повернути прізвищу Мазайло давнє родове означення Квач, щоб усе було «виключно по-українському» — Мазайло-Квач. Натомість дружина та дочка Рина гаряче підтримують бажання Мазайла позбутися врешті-решт осоружного прізвища. Пристрасті досягають апогею, коли на допомогу прихильникам зміни прізвища приїздить тьотя Мотя з Курська, а позиція Мокія посилюється з прибуттям із Києва «щирого українця» дядька Тараса. До дискусії, що розгорілася в родині Мазайлів, долучаються приятелі Мокія — комсомольці, прихильники «нумерної системи», які взагалі виступають за повну відміну прізвищ. Власне, ця дискусія і становить композиційний центр комедії. Після тривалого обговорення й голосування приймається рішення — змінити грубе Мазайло на «благородне» Мазєнін. Здається, збулася мрія Мини й він таки позбувся прізвища, яке, на його думку, робило його людиною другого сорту. Однак до цього додається трагікомічна нота: у тій же газеті, де оголошено про зміну прізвища, подано інформацію про звільнення Мини зі служби «за систематичний і зловмисний опір українізації».

«Усі постаті комедії — тільки легкі й дотепні маски, і спроби знайти політичний зміст у комедії тільки позбавлять її головної її прикмети — нечуваної в українському театрі легкості. Добрі мені позитивні герої комсомольці, що приходять у чужу хату з футбольним м'ячем і — "бах ногою м'яча" — і при цьому проповідують таку суспільну систему, де кожний буде тільки нумером, — "всесвітню нумерну систему". Добрий мені позитивний герой Мокій, що мало не плаче від віршика "Під горою над криницею горювали брат з сестрицею" і, "як стане коло української афіші — читає-читає, думає-думає, чи справжньою написано мовою, чи фальшивою!" Що ж уже казати про дядька Тараса!

Ні, Куліш не був тієї думки, що українське питання вирішується в хаті Мини Мазайла на Холодній Горі, і то в змаганні сповненого правильних произношеній віршика "Пахнет сеном над лугами" з таким маленьким, але, Господи, яким же жалісним "Під горою над криницею". Звичайно, час від часу в цьому граціозному перегоні масок виблискують колючі політичні репліки, але це тільки той перець, яким присипано традиційну комедію-балет про кружляння без ладу, мети й системи людців, поглинених формою життя, чи то буде всесвітня нумерна система, чи позірність прізвища».

Ю. Шерех

МИНА МАЗАЙЛО

Комедія

(Скорочено)

Перша дія

У міщанській родині Мазайлів сталася складна ситуація: батько — Мина Мазайло хоче змінити прізвище на більш «пристойне», його підтримують дружина та дочка Рина. Він іде до загсу, щоб дізнатися, чи можна змінити прізвище і чи має він право примусити зробити це сина Мокія, який навпаки: хоче додати до прізвища Мазайло ще й Квач. Мати пише листа до тьоті Моті в Курськ, щоб та негайно приїздила. До Рини прийшла її подруга Уля. Рина вмовляє Улю, щоб та закохала в себе Мокія, і він забув свої українські фантазії. Рина пояснює, як треба себе поводити, щоб Мокій звернув увагу на дівчину.

5

Увійшов Мокій, юнак з чорним висипом під носом і по підборіддю, з мрійними, але злими очима. Хотів гримнути на сестру, та побачив, що вона не сама:

— Ну?

Рина зробила знак матері, щоб та негайно вийшла.

Мати вийшла.

Рина до брата:

— Ти, здається, знайомився колись. Моя подруга — Уля Розсоха.

Уля самими губами:

— Розсохина.

Рина з натиском:

— Розсоха.

Мокій незграбно подав руку:

— Гм...

Рина

— На хвильку, Моко. Улі страшенно вподобалось українське слово — бразолійний, а я не знаю, що воно означає. Яка його тяма?

Мокій хмуро, недовірливо:

— Бразолійний, ти хочеш сказати?

Рина до Улі:

— Як, Улю?.. Ах, так! Бразолійний! Бразолійний!

Мокій уважніше подивився на Улю. Кахикнув.

Тоді глухо:

— Бразолійний — темно-синій (*До сестри.*) Більш нічого? (*Взявся йти.*)

Рина до Улі:

— Бразолійний — темно-синій, розумієш, Улю?! (*До брата.*) Уля каже, що воно звучне таке, свіже — бразолійний. Бразолійний.

Мокій до Улі. Стримано:

— Ви де чули чи вичитали це слово?

Уля розгубилась:

— Я?... Я не зна... Воно мені просто взяло і вподобалось...

Рина перехопила:

— Улі ще одне подобалось слово... (*До Улі.*) Яке ще тобі подобалося слово? Здається... ну, як? «Бринить» ти казала?

Уля

— «Бринить».

Рина

— Що таке «бринить», Моко?

Мокій м'якше:

— А, «бринить». По-руському — «звучить». Та тільки одним словом «звучить» його перекласти не можна. «Бринить» має... (*До сестри, нахмурившись.*) Стривай! Ти мене колись за це слово вже питала...

Рина здивовано:

— Я?

Мокій суворіше:

— Авжеж, питала. Просила, щоб я підлоги за тебе натер, і перед тим питала.

Рина

— Невже питала? Тепер пригадую. (*До Улі.*) Пам'ятаєш, ти вже раз у мене за це слово питала... (*До брата.*) А я у тебе спитала для Улі, та забула. (*До Улі.*) Пам'ятаєш?

Уля

— Аж двічі! Рина сказала, що ви добре знаєте українську мову, а мені саме тоді вподобалось це слово, і воно мені, не знаю чого, страшенно вподобалось. Спитала у Рини: що таке... «звучить»?

Рина перебила:

— «Бринить»! Отоді я, Моко, й спитала тебе. Ну да ж. Ти ще, пригадую, сказав, що «бринить» — якесь надзвичайне слово.

Мокій до Улі:

— «Бринить» має декілька нюансів, відтінків. По-українському кажуть: орел бринить. Це означає — він високо, ледве видко — бринить.

Уля примружила очі. Рина до Улі:

— Ти розумієш?

Уля кивнула головою. Мокій м'якше:

— Можна сказати — аеро бринить. А от іще кажуть: сніжок бринить. Це як випаде, а тоді зверху, в повітрі, ледве примітний такий, бринить.

Рина до Улі:

— Ти розумієш?

Уля ніжно всміхнулась. Мокій розворушився:

— Або кажуть — думка бринить. Це треба так розуміти: тільки-тільки береться, вона ще неясна — бринить. Спів бринить. Це, наприклад, у степу далеко ледве чутно пісню...

Уля мрійно:

— Бринить.

Мокій з гумором:

— Губа бринить. Так на селі й кажуть: аж губа бринить, так цілуватися хоче.

Уля

— А знаєш, Рино? Мені справді вподобалось це слово.

Рина

— Серйозно?

Уля

— Серйозно!

Рина

— Браво! Ти, я бачу, тепер зрозуміла, як і що. (*До Мокія.*) Між іншим, Уля страшенно любить українські кінокартини і написи... каже, що вони якісь... (*До Улі.*) Які, Улю?

Уля

— Надзвичайні.

Рина до Мокія:

— Ти розумієш?

Мокій

— На жаль, гарних українських кінокартин дуже мало... Дуже мало!

Рина

— Оце ж вона й прийшла спитати, про оце ж і просить, щоб я з нею пішла сьогодні в кіно. А мені ніколи, розумієш?..

Мокій

— Гм.. Бачиш, мені треба сьогодні ввечері на комсомольські збори... На жаль, не можу, бо треба на комсомольські збори... Я пішов би, та мені треба на збори комсомолу.

Р и н а

— Я б сама з нею пішла, та коли ж її цікавить не так картина, як написи до неї: чи чистою укрмовою написано, чи робленою, чи попсованою... (*До Улі.*) Я не знаю, чого тебе це цікавить.

Уля здивовано:

— Мене?..

Р и н а

— Не однаково — чи чистою, чи робленою?..

М о к і й

— Авжеж, не однаково! От, наприклад, написи в «Звенигорі» — краса! Стильні, поетичні, справжньою українською мовою писані. А подивіться ви на написи по других кінокартинах. Олива з мухами! Немов навмисне псують таку прекрасну, таку милозвучну мову...

Р и н а до Улі:

— От хто б тобі розказав, Улю! От хто б відповів на всі твої щодо української мови запитання!

М о к і й до Улі:

— Бачите, мені треба на збори комсомолу... А вас справді цікавить все це? Українська мова і... взагалі?

У л я

— Взагалі страх як цікавить!

Р и н а

— Як стане коло української афіші: читає-читає, думає-думає, чи справжньою мовою написано, чи фальшивою... Я гукаю — Улю! Улю!

М о к і й до Улі, приязно:

— Серйозно?

Уля почервоніла:

— Серйозно!

М о к і й

— А знаєте, я сам такий. Побачу ото неправильно писану афішу, вивіску або таблицю — і досади тобі на цілий день. А які жахливі афіші трапляються, як перекручують українську мову...

У л я

— Серйозно?

М о к і й

— Серйозно перекручують! Серйозно!.. Та ось я вам покажу одну таку афішку — помилуєтесь. (*Побіг і вернувся, щоб справити чемність.*) Вибачте, я зараз... На хвилинку... Такої афішки ви ще... (*Побіг.*)

Р и н а до Улі:

— А що?! Ще один захід — і ти, Улько, сьогодні в кіно. Ти тепер розумієш, як з ним треба поводиться? От тільки забула я попередити тебе, що не всяке українське він любить, розумієш? Раз на іменини,

думаю, що йому купити, який подарунок? Купила малоросійську сорочку й штани. Так ти знаєш, сокирою порубав.

Уля пошепки:

— Що ти кажеш?

Рина

— От на... От що, Улюню! Ти котись зараз просто до нього в кімнату, розумієш? Бо тут він покаже тільки афішу, а там у нього словники, книжки, Хвильові всякі, Тичини. Хоч до вечора розпитуйся, залюбки відповідатиме. Побачиш яку книжку — і питай. Побачиш там Хвильового і питай, а тоді в кіно. Ну, а там ти вже сама знаєш, як і що. Іди! Дай я тебе перехрещу!

Уля до люстра. Від люстра під хрест. Тоді раптом стала:

— А що, як не так спитаю? Не попаду на його смак?

Рина

— Попадеш.

Уля

— Ну як? Як? Коли мені здається, що «Стоїть гора високая» краще за Тичину.

Рина на мить замислилась, потьмарилась. Раптом обличчя її засвітилося:

— Прекрасно! Оце і май на увазі: що тобі подобається, те йому не подобається, і навпаки, розумієш?

Уля добрала розуму:

— А не помилюся?

Рина

— Ні!

Повернувся із загсу Мина Мазайло.

Мазайло

— Ще як я підходив до загсу — думалось: а що, як там сидить не службовець, а українець? Почує, що міняю, так би мовити, його українське — і заноровиться. На зло тобі заноровиться. І навпаки думалось: а що, як сидить такий, що не тільки прізвище, всю Україну змінив би? А що, як і такий, що йому, до твого прізвища — до себе він байдужий під час служби, себто сидить, нічого не бачить і себе не поміча? А що, як такий, думалось, що почне з діда-прадіда? А що, як не той, і не другий, і не третій?.. А що, як і той, і другий, і третій?.. І серце, серце вже тоді передчуло. Там сидів... (*Випив води.*) Од усіх вищезгаданих середній.

Мазайлиха

— Который же?

— Середній од усіх, кажу! Арихметично середній, по-моєму. Увійшов...

Р и н а

— Хто?

М а з а й л о

— Я! Він сидів. Спитав сухо, якимсь арихметичним голосом: «Вам чого?» Я до нього — і раптом відчув, що вся кров мені збігла в ноги і стала. А серце, як дзвін на пожар, бе-бев-бев... і десь, немов як справді пожар, зайнялося. Палахкотить... Питаю і не чую свого голосу: чи можна, кажу, змінити прізвище? Він подивився і знов: «Вам чого?» — арихметичним голосом. Як чого? Як чого? — заскакало огненно в голові. Двадцять три роки, кажу, носю я це прізвище, і воно, як віспа на житті — Мазайло!.. Ще малим, як оддав батько в город до школи, першого ж дня на регіт взяли: Мазаїйло! Жодна гімназистка не хотіла гуляти — Мазайло! За репетитора не брали — Мазайло! На службу не приймали — Мазайло! Од кохання відмовлялися — Мазайло! А він знову: «Вам чого? — питаю».

М а з а й л и х а

— Мене обдурив: я покохала не Мазайла, а Мазалова, чом не сказав?

Р и н а

— І тепер сміються, регочуть — Мокрина Мазайло, не сказав?

М а з а й л о

— Я нічого не сказав. То мені лише здавалось, що питаю, кажу. А вийшло так, що я став перед ним і мовчав. Мені заціпило...

М а з а й л и х а

— Було б голкою вколотися.

М а з а й л о

— Хтось одвів мене до дверей. Все — як у тумані. Не знаю, де я, чого прийшов. Серця вже не чую. І раптом воно тьох! — перед очима якесь писане оповіщення... Немов не я, немов хтось інший за мене чита — (серце!) Список осіб, що міняють своє прізвище. Минько Панас на Мінервина Павла. Читаю, не розумію. Вайнштейн Шмуель-Калман-Беркович на Вершиних Самійла Миколайовича — читаю; Засядь-Вовк на Волкова, читаю, Ісидір Срайба на Алмазова, і тут все прояснилось. Я зрозумів, де і чого прийшов, повернувся назад, питаю і чую свій голос: скажіть, чи можна змінити своє прізвище і як? І чую арихметичний, щодалі симпатичніший: «Можна!» Отак і отак... Ура! — крикнуло серце.

Р и н а радісно і разом погрозливо:

— Цс-с-с. (*Показала на двері, де Мокій.*)

М а з а й л о натхненно, але тихіш:

— Вра! Вдарило, задзвонило, як на Великдень... (*Поцілував жінку.*) Отак! (*Дочку.*) Отак (*знов жінку*) і отак!

М а з а й л и х а, мало не плачучи з радості:

— Яке ж тобі прізвище дадуть, Минасю?.. Яке?

Р и н а

— Було б попросити і нам Алмазова...

М а з а й л о, немов диригуючи над якимсь невидимим хором:

— Отак і отак! Виберіть прізвище, яке до вподоби.

Ж і н к а і д о ч к а руками, мов крилами птиці, наввипередки:

— Сіренєв! Сіренський!

— Розов! Де Розе!

— Тюльпанов!

— Фон Лілієн!

М а з а й л о, диригуючи:

— Подайте заяву. На два рублі марок. На публікацію тиждень чи два. Все! (*По паузі, погладивши серце.*) Думав, не переживе.

М а з а й л и х а

— З Мокієм що робити, Минасю? Він же і слухати не захоче...

М а з а й л о раптом перестав диригувати. Потемнів:

— Він ще не знає?

М а з а й л и х а

— Ні!

М а з а й л о з радісним гнівом:

— Заставлю! Виб'ю з голови дур український! А як ні — то через труп переступлю. Через труп!.. До речі, де він? Покличте його! Покличте негайно! (*Гукнув.*) Мокію! Чуєш? Гей, ти!

Д о ч к а спинила:

— Папо, поки що йому про це ні слова! До публікації, розумієш?

М а з а й л о

— Тепер не боюсь! Не боюсь! Бо тричі звертавсь я до загсу, тричі, тричі допитував... Аж нічого він не може вдіяти. Маю повне, необмежене право змінити не то що своє прізвище — по батькові й дідове їм'я й прізвище. Чула?.. Та після цього... Мокію!

Д о ч к а

— Ти, здається, маєш знайти собі вчительку?

М а з а й л о

— Правильних проізношеній?.. Вже знайшов! Найняв! В понеділок прийде на лекцію... Прекрасна вчителька. Рафінадна руська вимова... Прізвище Баронова-Козино.

Друга дія

До Мазайлів приходить Уля, яка переповідає Рині про свої успіхи. Мокій розповідав їй про красу українських слів, поетизував її українське прізвище Розсоха, пропонував їй прочитати українські книжки, вдається навіть до антропологічних даних, щоб довести дівчині, що вона справжня українка. У квартиру заходить вчителька «правильних проізношеній» Баронова-Козино і розпочинає заняття з Миною.

Баронова-Козино

— Читайте вірш «Сенокос». Читайте голосно, виразно, вимовляючи кожне слово.

Мазайло, обсмикуючись, як колись обсмикувався в школі перед тим, як здавати урок, голосно й виразно:

— Пахнєт сєном над лугами...

Баронова-Козино трошки захвилювалась:

— Прононс! Прононс! Не над лу-гами, а над луґамі. Не га, а ґа...

Мазайло

— Над лу-гами...

Баранова-Козино

— Над луґа-ґа!

Мазайло

— Над луга-га!

— Ґа!

— Га!

Баронова-Козино аж вух своїх торкнулася пальцем:

— Ах, Боже мій! Та в руській мові звука «г» майже немає, а є «ґ». Звук «г» трапляється лише в слові «Бог», та й то вимовляється...

Мазайло раптом у розпач вдався:

— Знаю! Оце саме «ге» і є моє лихо віковічне. Прокляття, якесь каїнове тавро, що по ньому мене впізнаватимуть навіть тоді, коли я говорю не те що чистою руською, а небесною, ангельською мовою.

Баронова-Козино

— Не хвилюйтесь, милий! В одчай не вдавайтесь!

Мазайло

— О, як не хвилюватися, як, коли оце саме «ге» увесь вік мене пекло і кар'єру поламало... Я вам скажу... Ще молодим... Губернатора дочь оддаля закохалася мною. Просилася, молилася: познайомте мене, познайомте. Казали: не дворянин, якийсь там регістратор... Познайомте мене, познайомте! Покликали мене туди — як на Аполлона, на мене дивилася. Почувши ж з уст моїх «ге»... «ге» — одвернулась, скривилась.

Баронова-Козино

— Я її розумію.

Мазайло

— А мене?

— І вас тепер розумію.

Мазайло

— О, скільки я вже сам пробував у розмові казати... «кге».

Баронова-Козино

— «Кге»?

М а з а й л о

— Не міг і не можу, навряд щоб і ви навчили мене...

Б а р о н о в а - К о з и н о захвилювалась:

— Ах, Боже мій. Та це ж єдиний тепер мій заробіток — «ґе»... Самим «ґе» я тепер і живу. Постарайтесь, голубчику, ну, скажімо ще раз: над луґами. Над лу-ґамі.

М а з а й л о

— Над лукгами. Над лугами.

— Ґамі.

— Ґами.

— Ґа.

— Га.

Б а р о н о в а - К о з и н о до вух, Мазайло до серця — та разом:

— Ху-у-у!

М о к і й одчинив двері. Тоді голосно до Улі:

— Прочитайте, Улю (*розгорнув книжку і показав де*), оцю народну пісню. Читайте голосно, виразно і тільки так, як у книжці написано.

У л я, хвилюючись, напружено:

— Брат і сестра. Під ґарою над криницею...

М о к і й

— Не під ґарою, а під горою... Там написано: під горою. Читайте, будь ласка, як написано.

У л я

— Під ґарою...

— Під горою, го!

— Під ґорою, ґо!

— Го!

— Ґо!

— Де ж там, Улю, «ґо», коли в книжці «го» стоїть. Взагалі в українській мові рідко коли звук «ґе» подибуємо, хіба в таких словах, як (*на батьків бік голосно*) ґуля, ґава, ґирлига, а то скрізь кажемо «ге».

Б а р о н о в а - К о з и н о раптом стрепенулась:

— Стривайте, стривайте! Я знайшла секрета, як вас навчити. Боже мій, знайшла... Ось як: читайте, і де «ґе» стоїть, там вимовляйте ка, к.

М а з а й л о несміливо:

— Ка, ки...

Б а р о н о в а - К о з и н о

— Так! Читайте!

М а з а й л о

— Пахнет сеном над лу-ками...

Баронова-Козино

— Так! Так!

Мазайло сміливіш:

— Песньой...

— Пєснєй.

— Пєснєй душу веселя, баби з к-раблями рядамі...

Баронова-Козино рівним методичним голосом:

— Не з ґраблямі, а з ґрап-лямі.

Мазайло старанно, аж жили напнулись:

— З краб-лямі...

Баронова-Козино

— Та ні! У вас тепер не «ге», не «кге»... Треба казати не з ґраблями, а з ґраплямі, с... Окрім цього, в руській мові там, де звук «б» не акцентовано, треба його вимовляти як «п»: с ґрап-п-плямі...

Мазайло обережно, як по камінцях через воду:

— С крап-лями...

— Мі.

— С к-крап-ля-мі рядамі.

— Так!

Мазайло сміливіш:

— Ходять, сєно шєвєля. Там сухоє убірають мужічкі є-ко круком.

Баронова-Козино

— Не єко, а єво!

Мазайло

— Як? Та тут же стоїть буква «ги», себто «к», а не «в».

Баронова-Козино

— В інтелігентній мові вимовляють «єво», а не «єго» і не «є-хо».

Мокій стрепенувся. Аж підскочив. До Улі:

— Стривайте! Я теж знайшов секрет, як вас навчити. Знайшов! Ось як: читаючи, вимовляйте «г» як «х». Ну, Улю!

Уля

— Під хорою...

Мокій

— Приблизно так.

Уля сміливіш:

— Під хорою над криницєю...

Мокій

— Улю, як у книжці написано. Над криницею, цею «е»... (*Рантом.*) Скажіть, Улю, паляниця!

Уля

— Паляниця.

Мокій

— Так! Вірно! Раз паляниця у вас вийшла, це знак того, що скоро навчитеся мови.

Уля

— Серйозно?

Мазайло

— Серйозно.

Баронова-Козино до знервованого Мазайла:

— А що таке паляниця?

Мокій голосно:

— Український білий хліб.

Баронова-Козино

— А я й досі не знала.

Мокій

— Отож і горе, що їсте, а не знаєте... Читайте, Улю, далі.

Мазайло демонстративно перебив:

— Єво кру-ком на воз віламі кідают, воз растьот, растьот, как дом. В ожиданьї...

Баронова-Козино

— В ажіданьї.

Мазайло

— Ва-жіданьї конь убо-кій точно вкопаний сто... стаїть: уші врозь, дукою нокі і как будто стоя спіт.

Баронова-Козино

— Так!

Мазайло голосніш:

— Тольки Жучка...

Баронова-Козино

— Толька Жучка...

Мазайло про себе:

— Ага! Це значить жучку звуть Толя, Толька... (*Голосно.*) Толька жучка удалая в рихлом сєнє, как в валнах...

Баронова-Козино

— Прекрасно!

Мазайло, Баронова разом, натхненно:

— То взлетая, то ниряя, скачет, лая впопихах.

У Баронової-Козино чути «впап'хах», у Мазайла — «упопихах».

Баронова-Козино

— Ну от! Прекрасно!

Мазайло зворушено і глибокодумно:

— Господи, то єсть преблагій Господи! У такому, сказать, маленькому віршикові і така сила правільних проізношеній!

Мокій

— Так! Вірно! Раз паляниця у вас вийшла, це знак того, що скоро навчитеся мови.

Уля

— Серйозно?

Мазайло

— Серйозно.

Баронова-Козино до знервованого Мазайла:

— А що таке паляниця?

Мокій голосно:

— Український білий хліб.

Баронова-Козино

— А я й досі не знала.

Мокій

— Отож і горе, що їсте, а не знаєте... Читайте, Улю, далі.

Мазайло демонстративно перебив:

— Єво кру-ком на воз віламі кідают, воз растьот, растьот, как дом. В ожиданьї...

Баронова-Козино

— В ажіданьї.

Мазайло

— Ва-жіданьї конь убо-кій точно вкопаний сто... стаїть: уші врозь, дукою нокі і как будто стоя спіт.

Баронова-Козино

— Так!

Мазайло голосніш:

— Тольки Жучка...

Баронова-Козино

— Толька Жучка...

Мазайло про себе:

— Ага! Це значить жучку звуть Толя, Толька... (*Голосно.*) Толька жучка удалая в рихлом сєнє, как в валнах...

Баронова-Козино

— Прекрасно!

Мазайло, Баронова разом, натхненно:

— То взлетая, то ниряя, скачет, лая впопихах.

У Баронової-Козино чути «впап'хах», у Мазайла — «упопихах».

Баронова-Козино

— Ну от! Прекрасно!

Мазайло зворушено і глибокодумно:

— Господи, то єсть преблагій Господи! У такому, сказать, маленькому віршикові і така сила правільних проізношеній!

М а з а й л о звівся, як дракон:
— Ха-ха-ха! Це по-їхньому зветься українізація!
Грякнувши щосили дверима, зачинив їх.
У л я здригнулася, скочила, зблідла:
— Ой, що це таке?
М о к і й, схопивши ручку з пером в одну руку:
— Ха-ха! Зачиняють двері. Це ж русифікація!

Між батьком та сином спалахує сварка. Рина повідомляє, що приїхала тьотя Мотя з Курська.

Т ь о т я
— Я бачу, я розумію, але що у вас на вокзалі робиться?
Аж скрикнула тьотя, та таким голосом, що всі, навіть і Мокій, затривожилися. М а т и з переляку перепитала:
— А що?
Т ь о т я
— І ви отут сидите і не знаєте?
М а з а й л о
— Та що таке?
Т ь о т я
— Не знаєте, що там робиться? Не знаєте, що там написано?
Майже в с і разом:
— Ні...
Т ь о т я
— Не бачили, не читали? «Харків» — написано. Тільки що під'їхали до вокзалу, дивлюсь — отакими великими літерами: «Харків». Дивлюсь — не «Харьков», а «Харків»! Нащо, питаюсь, навіщо ви нам іспортілі город?
М а з а й л о
— А-а. Так про це ви спитайте ось у кого (*на Мокія*). Він знає.
Т ь о т я до Мокія:
— Та-ак?.. Навіщо?
М о к і й
— Ах, тьотю! За нього тільки що взялись, щоб виправити, а ви вже питаєтесь — навіщо?
М а з а й л о
— Чули? (*До Мокія іронічно.*) То, може, ти й за наше прізвище візьмешся, щоб виправити?
М о к і й
— Не може, а треба! Діда нашого було прізвище Мазайло-Квач — отже треба додати...

Мазайло за серце як навіжений. Мати зойкнула. Баронова-Козино пальцями до вух — здригнула. Тьотя до Мокія:

— Моко! Моко! Моко!.. Ти справді за те, щоб був не «Харьков», а «Харків»?

Мокій

— Так!

Тьотя

— І справді за... (*бридливо*) за Квача?

Баронова-Козино знову пальцями до вух, знов здригнула.

Мокій, побачивши все це:

— Так! За Квача! За три Квача! За сто Квачів! За мільйон Квачів!

Баронова-Козино мало не знепритомніла. Мокій вибіг у свою комірку. Тоді всі, крім Улі, до тьоті:

— Ну, що тепер з ним робити? Що?

— Ах, Боже мій, що?

Мати

— Може, прокляти?

Мазайло

— Убити, кажу?

Рина

— Оженити?

А тьотя ходила Наполеоном і думала. Мати сіла і заплакала:

— І в кого він такий удався? У кого? Здається ж, і батько, і я всякого малоросійського слова уникали...

Рина

— Ти ж казала, що він у дядька Тараса вдався.

Мати

— Ой, хоч не згадуй. Не дай Бог, оце трапився б ще він...

Задзвонив дзвоник. Вийшла Рина. Вернулась бліда, перелякана:

— Дядько Тарас приїхав...

Мати й Мазайло з жахом:

— Що?

— Не пускай його! Скажи — нас нема!.. Нас арештовано!

9

Дядько Тарас на дверях:

— А де у вас тут витерти ноги?

Всім як заціпило.

Тарас

— Чи, може, й ви мене не розумієте, як ті у трамваї... Тільки й слави, що на вокзалі «Харків» написано, а спитаєшся по-нашому,

всяке на тебе очі дере... Всяке тобі штокає, какає,— приступу немає. Здрастуйте, чи що!

Третя дія

Уля захоплено розповідає Рині про красу української мови, яку вона зрозуміла завдяки Мокію. Мокій у цей час сперечається з дядьком Тарасом щодо чистоти української мови. Мокій звинувачує дядька у вузьколобому націоналізмі, а Тарас говорить, що з'явилося багато русизмів у нашій мові. Заходить тьотя Мотя і починає сперечатися з дядьком Тарасом, доводячи, що козаки, зокрема Тарас Бульба, Остап і Андрій, розмовляли лише російською мовою. На аргументи Тараса вона відповідає: «Єтого нє может бить, потому што єтого нє может бить нікада».

Приходять запрошені Мокієм комсомольці (Аренський, Тертика, Губа) та Баронова-Козино і розпочинається дискусія щодо доцільності зміни прізвища. Перше слово про необхідність плекання рідної мови та культури виголосив Мокій.

М а з а й л о

— Дайте мені слова!.. Слова! Води! Води!..

Мазайлиха налила і дала йому води. Поки він пив, т ь о т я увірвала Мокієву промову. Задихано:

— Годі!.. Годі!.. І скажи нарешті, Моко, Моко, Моко, невже ти не руська людина?

М о к і й

— Я — українець!

Т ь о т я

— Та українці — то не руські люди? Не руські, питаю? Не такі вони, як усі росіяни?

М о к і й

— Вони такі росіяни, як росіяни — українці.

Т ь о т я

— Тоді я не розумію, що таке українці, хто вони такі: євреї, татари, вірмени?.. Будь ласка, скажіть мені, кого у вас називають українцями? Будь ласка...

М а з а й л о, випивши води:

— Українцями звуться ті, хто вчить нещасних службовців так званої української мови. Не малоруської і не тарасошевченківської, а української — і це наша малоросійська трагедія.

Т ь о т я

— Хто вони такі? Якої нації люди, питаю?

М а з а й л о

— Частина — наші малороси, себто руські...

Тьотя

— Ну?

Мазайло

— А частина, з'явіть собі, галичани, себто австріяки, що з ними ми воювалися 1914 року, подумайте тільки!

Тьотя

— Я так і знала, я так і знала, що тут діло нечисте... Так он вони хто, ваші українці! Тепера я розумію, що таке українська мова. Розумію! Австріяцька видумка, так?

Дядько Тарас

— Зрозуміла, слава тобі Господи, та, жаль тільки, задом... Та тому вже триста тридцять два роки, як написано першого слов'яно-руського словника... (*Розгорнув свою записну книжку.*) Ось я нарочито записав собі, бо я все таке собі записую... (*Надів окуляри.*) Ось... Поросята на базарі по руб. тридцять, а чоботи в церобкоопі — двадцять сім карб.. Ні, ось воно: найперший слов'яно-український словник 1596 року Лаврентія Зизанія-Тустановського: глаголю — мовлю, житница — клуня, заутренник — снідання, зижду — будую, злак — паша, месть — помста.. А у вас тоді писаний словник був?.. Був — питаюсь?.. Дайте мені слова!

Мазайло

— Мені слово!

Мокій

— Мені, я ще не скінчив... Галичина — наша, українська земля, і галичани — наші брати українці, яких одірвали од нас, а нас од них...

Тьотя

— Слово даю Мині.

Мокій до батька:

— А твоя теорія, що українська мова є австріяцька видумка, була теорією російських жандармів і царського міністра Валуєва... Ти — валуєвський асистент, папо!

Мазайло, взявшись за серце і заплющивши очі, немов прислухаючись:

— Нікому не вірю і не повірю, нікому в світі! Лише йому одному..

Мазайлиха

— Цс-с-с...

Тьотя з тривогою:

— Кому?

Мазайло

— Серцеві своєму! Бо воно ось передчува, що нічого з вашої українізації не вийде, це вам факт, а якщо і вийде, то пшик з бульбочкою — це вам другий факт, бо так каже моє серце.

Губа

— Це значить — воно у вас хворе.

Тертика прибив м'ячем:

— Оце факт!

Губа

— А наші всі пролетарські органи, в першу чергу голова наша — партія, навпаки... Передчувають і реально знають, що вийде.

Тертика м'ячем:

— Капітальний факт!

Тьотя

— Ви серйозно чи по-вкраїнському?

Тертика бах ногою м'яча:

— По-більшовицько-українському!

М'яч ударився об тьотю. Ойкнули всі.

Тертика до тьоті:

— Простіть, мадамко... Я не хотів цього... Це сам м'яч якось вирвався і бузонув вас...

Тьотя, отямившись,— до люстра, до Тертики:

— Подивіться, я вся стала біла!

Тертика

— Вибачте!.. Ви й до цього були біла.

Тьотя

— Проте я не злякалась, ні! І не злякаюсь! Хоч бомбу шпурляйте — не злякаюсь! Будь ласка! Будь ласка!

Мазайло

— А я не повірю вам, не повірю! І тобі, Мокію, раджу не вірити українізації. Серцем передчуваю, що українізація — це спосіб робити з мене провінціала, другосортного службовця і не давати мені ходу на вищі посади.

Дядько Тарас

— Їхня українізація — це спосіб виявити всіх нас, українців, а тоді знищити разом, щоб і духу не було... Попереджаю!

Мокій

— Провокація. Хто стане нищити двадцять мільйонів самих лише селян-українців, хто?

Тьотя

— А хіба селяни — українці?.. Селяни — мужики.

Дядько Тарас аж підскочив:

— Га? Наші селяни не українці?.. Слово мені! Слово або хоч води, бо я не можу більш терпіти (*став пити воду і захлинувся*).

Губа *до Мазайла:*

— Невже ви справді не вірите?

— Не вірю!

— Радянській владі не вірите? Партії?

Мазайло замість відповіді став пити воду.

Дядько Тарас, прокашлявшись після води:

— Наші селяни не українці? Га?.. Та тому вже тисяча літ, як вони українці, а їх все не визнають за українців. Та після цього й ідіот не видержить, не тільки я. Вимагаю слова! Слова мені!

Тьотя Мотя владно зацокотіла каблучкою:

— Слово маю я! (*Теж захвилювалася, випила води.*) Милії ви мої люди! Яка у вас провінція, ах, яка ще провінція! Ой, яка ще темрява! Про якусь українську мову спорятся і справді якоюсь чудернацькою мовою балакають. Боже! У нас, у Курську, нічого подібного! Скажіть, будь ласка, у вас і партійці балакають цією мовою?

Мокій

— Так.

Дядько Тарас (*про себе*)

— Балакають так, що вже мене люди перестали розуміти. Мене, українця з діда-прадіда... (*Загарчав.*) Гм!..

Мокій

— Так! І партійці, і комсомольці.

Тьотя

— Не розумію. Тоді у вас якась друга партія. У нас, у Курську, нічого подібного! Нічого подібного! Всі говорять руською мовою. Прекрасною московською мовою, жаль тільки, що нам її трошки попсували євреї, що їм тепер дозволено жити у Курську. Та не про це, мої милі, я взялася вам сказати. Дуже жалько, дуже жалько, що у вас не виставляють на театрі «Дні Турбіних» — я бачила в Москві. Ах, мої ви милі, «Дні Турбіних». Це ж така розкіш. Така правда, що якби ви побачили, які взагалі осоружні, огидливі на сцені ваші українці, ви б зовсім одцуралися цієї назви... Грубі, дикі мужлани! Телефон попсувався, дак вони... Ха-ха-ха... трубку чоботом почали лагодити, об стіл, об стіл її,— бах, бах. Ідійоти! І хоть би один путній, хоть трішки пристойний був. Жодного! Ви розумієте? — Жодного! Всі, як один, дикі й жорстокі... Альошу, милого, благородного Альошу вбили, та як убили!.. Якби ви, панове, знали, яка це драматична сцена, коли Альошина сестра довідується, що брата її вбито! Я плакала... (*Утерла сльози.*) І тобі, Моко, після цього не сором називатися українцем, не сором поставати проти нового папиного прізвища! Та в «Днях Турбіних» Альоша, ти знаєш, як про українізацію сказав: все це туман,

чорний туман, каже, і все це минеться. І я вірю, що все оце минеться. Зостанеться єдина, неподільна...

Мокій, Губа, Тертика, навіть дядько Тарас:

— Що-о?!

Тьотя хитро:

— СРСР...

<...>

Тьотя

— Голосую! Хто за таку пропозицію, щоб скінчити дискусію?

Підняли руки Мазайло, Мазайлиха, Рина, Баронова-Козино. Уля завагалася:

— Один, два, три, чотири... чотири...

Дядько Тарас

— Голосую за пропозицію з додатком, щоб трохи згодом мені одному дали слово.

Тьотя

— П'ять! Хто проти?.. (*Порахувала.*) Чотири. Дискусію закінчено. Маю пропозицію: змінити прізвище «Мазайло» на інше, більш людське, а яке — то придумати його тут же на зборах негайно, і за конкурсом. Умови конкурсу: хто придумає найкраще прізвище, тому премія — три поцілунки. Жінку цілує уподобаний їй мужчина, мужчину цілує, яка йому вподобається женщина.

Рина, Мазайлиха, Баронова-Козино, за ними Уля покрили цю пропозицію оплесками.

— Ще які будуть пропозиції?

Мокій

— Маю пропозицію: прізвище «Мазайло» не міняти. Навпаки — додати до нього десь загублену другу половину — Квач...

Баронова-Козино здригнулась.

Дядько Тарас

— А дайте мені слова!

Тьотя

— Жодного слова! Дискусію закінчено.

Дядько Тарас

— Та я ж голосував з додатком.

Тьотя

— Жодного додатка! Пропозицію...

Тим часом поміж Тертикою й Губою відбулось нашвидку мімічне, на самих мигах «засідання» комсомольської фракції. Тому на запитання тьоті Губа подав таку пропозицію:

— Ми, члени КСМУ, обговоривши питання про прізвище взагалі, принципово подаємо таку пропозицію: ми переконані, що за повного

соціалізму поміж вільних безкласових людей поведуться зовсім інші, нові прізвища. Можливо, що й не буде окремих прізвищ.

Дядько Тарас

— А як?..

Губа

— А просто так, що кожний член великої всєсвітньої трудової комуни замість прізвища матиме свого нумера, і все. Наприклад: товариш нумер 35–51. Це визначатиме, що у всесвітньому статистичному реєстрі його вписано буде 35–51-м, що нумер його трудової книжки, особистого телефону, аеромотора, кімнати і навіть зубщітки буде 35–51. Отже, ми, Іван Тертика і Микита Губа, принципово за всесвітню нумерну систему. Але, вважаючи на далеку майбутність цієї системи, ми мусимо до того часу пристати на пропозицію товариша Мокія — не міняти прізвища «Мазайло», тим паче що воно просте, демократично-плебейське і не суперечить принципам ленінської національної політики. Навпаки, прізвище Мазайло-Квач, по складах видно, трудового походження. Мокієві предки або мазали колеса в колективних походах, або принаймні робили мазниці й квачі, себто ті речі, що й тепер у народному господарстві корисніші, ніж, скажімо, губна помада.

Під час голосування дядько Тарас, погодившись на зміну прізвища Миною, запропонував хоч варіанти з коренем «маз», які б відповідали гетьманським прізвищам (Мазайловський — Виговський; Мазайленко — Дорошенко). Більшість погоджуються з пропозицією Рини — Мазєнін, бо це прізвище дуже схоже на Єсєнін.

Четверта дія

Уля говорить Рині, що покохала Мокія, а також і українську мову та відчула себе справжньою українкою, адже й довгонога вона, як українка, і очі в неї українські. Тьотя Мотя, Рина та Мазайлиха переконують Улю, що Мокій не кохає її, а шукає в ній тільки щось українське, «робить на ній українізацію». Тьотя Мотя навіть філософськи зауважує: «По-моєму, прілічнєє бить ізнасілованной, нежелі українізірованной». Тьотя, Мазайлиха і Рина вимагають від Улі, щоб та сказала Мокію, ніби їде жити до тітки в Одесу, якщо він не змінить прізвище на Мазєнін.

Уля під тиском каже Мокію, що їде в Одесу, сподіваючись, що хлопець її зупинить, але не називає причини, а він так нічого й не сказав дівчині. Приходить Мина з газетою, де надруковано про зміну прізвища. Мина, його дружина і Рина радіють з цього приводу. Заходять Баронова-Козино і дядько Тарас.

Дядько Тарас

— А в завтрашній буде моє спростування: тільки Зайломази! Чуєте? Як це так: раз, два, три — і вже Мазєніни, га! Та ви знаєте, як це

за старого режиму робилося, га? Знаєте, що тоді потрібно було, щоб змінити прізвище,— цілі роки і найвищий царський дозвіл, га? Знаєте, наприклад, як міняв у нас, і це, між іншим, історичний факт, своє прізвище секретар одної земської повітової управи, Каленик Митрофанович Гімненко?

Баронова-Козино, ойкнувши, сіла.

Це ж не те, що, припустімо, Непийпиво або Тягнирядно якесь, а справді трагічне прізвище. Знаєте, що за великі гроші виправив він його на Говненка,

Баронова-Козино тихо знепритомніла.

а далі, ну ніяк не можна. Та знаєте, що тільки по трьох роках клопотання, тільки сам цар Олександр Третій соїзволив змінити Говненка на Вороненка, га?! (*Помітив, що Баронова-Козино знепритомніла.*) Ага-а!.. Це тільки од такого, вибачте, маловажного історичного факту обморок узяв, а якби я навів вам сотні, тисячі зовсім не таких, а справді трагічних історичних подій і фактів. Га? Га, питаюся! (*По паузі.*) Що ж тепер мені ще зробити? (*Побачив на люстрі газету.*) Хіба газету почитати! Ну й що ж! (*Сів читати.*) З горя козак «Вісті» читає, бо своїх немає. (*Прочитав дещо, заплющив очі.*) Отак тільки їх і можна читати: як читаєш — закуняєш, прокуняєш — знов читаєш, свого віку козацького доживаєш... (*Подивився ще в газету і раптом.*) Ха-ха-ха! Іона, ще й Вочревісущий! Люблю зладєя!

Баронова-Козино очулася:

— Ви ще й смієтесь! Ви ще й глузуєте!

Дядько Тарас

— Де ж пак! Читаєш фельєтона — зовсім не смішно й не дотепно, ну, а вже як дочитаєшся до підпису, не можна вдержатись. Ха-ха-ха! Іона, ще й Вочревісущий.

Баронова-Козино встала:

— Будь ласка, але од цього прізвища я вже не впаду. Це прізвище, навпаки, очуло мене і на ноги підвело...

Підійшла до другої кімнати, та в цей момент...

15

Широко, навстіж розчинилися двері — од старих Мазайлів і од Мокія. Разом увійшли: Мазайло в чорному сюртуці, тьотя Мотя з газетним аркушем, заведеним у рямці під скло. Мазайлиха, Рина з букетом з одного, самотній Мокій — з другого боку. Заграла музика, і почався балет. Баронова-Козино поздоровила Мазайла, тьотю Мотю, Рину, Мазайлиху, тоді до Мазайла:

— А не забули ще... Пахнєт сєном над...

Мазайло
— Пахнєт сєном над лу-ка-мі...
Баронова-Козино
— Браво! Браво! Браво! Прекрасно!
Мазайло
— Гех! Пєсньой душу вєсєля...
Баронова-Козино, Мазайло, тьотя, Рина, Мазайлиха разом:

— Баби с к-рап-лямі рядамі
Ходять, сєно шевєля.

Дядько Тарас демонстративно:

— Вийшли в поле косарі
Косить ранком на зорі,
Гей нуте, косарі,
Бо не рано почали.

Мокій самітно:

— Під горою над криницею
Горювали брат з сестрицею...

Тьотя Мотя прибила на стіну газету в рямцях. Тоді:
— Хай живе Мина Маркович Мазєнін! Ура-а!
Дядько Тарас
— Хай живе Мазайловський! (*Нишком.*) Гетьман Виговський!
Мокій
— Мазайло-Квач!
Тьотя, Мазайло, Мазайлиха, Баронова-Козино, Рина оточили Мокія:
— Мазєнін! Мазєнін!
Мокій
— Мазайло-Квач!
Тьотя *та інші:*
— Мазєнін!
Мокій
— Мазайло-Квач!
Тьотя, за нею інші закрутилися метелицею, приспівуючи:

— Там сухоє убірають і т. д.
— Хоч не рано почали,
Так багато утяли і т. д.

Тьотя Мотя
— Хай живе Мазєнін! Мазєнін!
Дядько Тарас
— Хай живе Мазайлович! (*Нишком: «Гетьман Самойлович!»*)

Мокій
— Мазайло-Квач!
Тьотя Мотя *та інші трохи не збили з ніг Мокія:*
— В ажіданьї конь убогій і т. д.
— Хай живе Мазєнін!
— Мазєнін! Ха-ха-ха! Мазєнін!
Дядько Тарас
— Мазайленко. (*Нишком: «Гетьман Дорошенко!»*)
Мокій *у колі, заткнувши вуха. Знесилено:*
— Мазайло-Квач! Мазайло-Квач!
Тьотя Мотя *та інші заскакали:*

— Только Жучка удалая
В рихлом синє, как в волнах,
То взлєтая, то ниряя,
Скачет, лая, впопихах,
(*У Мазайла: упопихах.*)

Закрутились кругом Мокія, переможно вигукуючи:
— Хай живе Мазєнін!
— Мазєнін!

Раптом увійшли: Тертика з м'ячем і з газетою «Комсомолець України», Губа і в перспективі за ними Уля.
Мокій до них:
— Поможіть хоч ви! Сам уже не можу, хіба ж не бачите...
Тертика м'ячем бац у підлогу:
— А скажіть, що за шум сочинився?
Губа
— З якого приводу? Чого?
Тьотя Мотя показала на газету в рямцях:
— Будь ласка, будь ласка, молодії мої люди, прочитайте!
Губа підійшов до газети:
— А що тут таке?
Мазайло
— Серце ще зранку... Та краще прочитайте самі! Голосно прочитайте!.. Будь ласка, одчиніть там вікна, двері, щоб усім було чути! Всім, всім, всім, всім!
Губа, придивляючись, почав читати:
— Українізація.
Тьотя Мотя
— Не те читаєте, мій милий, і не там!..

Мазайло

— Не те і не там!.. Дивіться знизу.

Тертика з м'ячем:

— Читай, Ваню, згори, коли на те пішло!

Губа *швидко:*

— «Адміністрація маріупольського заводу не пустила на завод комісії в справі українізації...»

Тьотя й Мазайло

— Та не про те, милий ви хлопче! Не там! Дивіться в об'явах!

Губа

— «За останній час набагато збільшився попит на українську книжку поміж робітництвом на харківських заводах... За систематичний зловмисний опір українізації...»

Тьотя

— Ах, Боже мій! Та що ви там вичитуєте про якусь там українізацію... Ви знизу прочитайте! Оповістки!

Мазайло

— Он там читайте! Бачите? Я навіть звідси бачу: Харківський окрзагс на підставі арт. 142–144 Кодексу...

Губа

— Стривайте! Стривайте! Та невже?.. (*Перечитав якісь рядки в газеті.*)

Мазайло

— А ви думали! Серце ж, кажу...

Губа

— «За постановою комісії в справах українізації, що перевірила апарат Донвугілля, звільнено з посади за систематичний і зловмисний опір українізації службовця М. М. Мазайла-Мазєніна...»

?!

Початковий рівень

1. До яких літературних організацій входив М. Куліш?
2. Із яким театральним режисером співпрацював М. Куліш?

Середній рівень

3. Коли була створена і вперше виставлена п'єса «Мина Мазайло»?
4. Де відбуваються події «Мини Мазайла»?

Достатній рівень

5. Чому Мина прагне змінити прізвище? Хто його підтримує, хто виступає проти?
6. Поясніть, яким комічним засобам віддає перевагу автор «Мини Мазайла». Аргументуйте свою відповідь прикладами з твору.

ІВАН КОЧЕРГА

(1881—1952)

Іван Антонович Кочерга народився 6 жовтня 1881 року в містечку Носівка на Чернігівщині в сім'ї залізничного службовця. Навчався в Чернігівській гімназії та на юридичному факультеті Київського університету. Захопившись театром, виступив спочатку як критик, а вже потім як драматург. 1910 року він написав драматичну казку «Пісня в келиху». Театральний успіх здобула наступна п'єса Кочерги «Дівчина з мишкою», яка в 1914–1915 роках виставлялась у театрах Петербурга, Москви, Києва, була екранізована.

Першим твором, написаним Кочергою власне для української сцени, стала комедія «Фея гіркого мигдалю» (1926). Зацікавившись історичною тематикою, драматург створив п'єси «Алмазне жорно» (1927) та «Свіччине весілля» («Пісня про Свічку», 1930). Кочерга писав також твори на сучасні теми, але вони не мали великого успіху.

Під час війни драматург був евакуйований до Уфи (Росія), де редагував газету «Література і мистецтво».

Новим творчим досягненням Кочерги стала драматична поема «Ярослав Мудрий» (вперше опублікована в журналі «Українська література», 1944). Вперше вона була виставлена 1946 року на сцені Харківського українського драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка. За цей твір Кочерга був відзначений Сталінською премією.

Кочерга відомий також як автор поеми «Пророк», що присвячена Т. Шевченкові. Певну вартість мають наукові праці Кочерги («Драматичний елемент у творчості Т. Г. Шевченка», «Тема патріотизму і боротьба за свободу в драматургії» та ін.).

Помер Іван Кочерга 22 грудня 1952 року.

«Одна з характеристик творчої індивідуальності І. Кочерги — рідкісний дар майстерної побудови гострої захоплюючої інтриги. У драмі "Свіччине весілля" ця своєрідність драматурга розкрилася на повну силу...

Драматург повністю реалізував потенціальні можливості теми. Старовинний Київ описано з такою красою і силою, так досконало й точно, що драма "Свіччине весілля" являє собою викінчений взірець високої художності, гармонійного поєднання сіх компонентів — від головних до найдрібніших сюжетних ходів — у єдине, неподільне ціле...

Життєві ситуації, думки й психологія персонажів (як головних, так і другорядних), їхня поведінка зумовлені внутрішньою логікою твору. Виявляють

щире захоплення автора-оповідача, якому близькі й дорогі його герої — зброярі, кожум'яки, бублейниці, кравці, бондарі, ковалі. Він живе їхніми радощами, вболіває за їхню долю, співчутливо і з розумінням описує їхню боротьбу. Звідси — пристрасть, схвильованість, отой могутній заряд емоційної наснаги, що непомітно захоплює читача, пробуджуючи в ньому чисте і благородне почуття співпереживання».

З. Голубєва

СВІЧЧИНЕ ВЕСІЛЛЯ

(Скорочено)

Дійові особи:

Воєвода київський.
Гільда, його дружина.
Князь Ольшанський, каштелян.
Іван Свічка, зброяр.
Меланка, дівчина.
Шавула, війт київський.
Козеліус, писар.
Передерій, сліпий золотар.
Чіп, кожум'яка.
Коляндра, кравець.
Капуста, цехмейстер.
Тетяна, бублейниця.
Пріся, дівчина.
Кмітич, зем'янин звенигородський.
Кезгайло, рицар, комендант замку.
Рузя, його дружина.
Флоріан, джура.
Козека, осмник.
Цехові, міщани, городяни, дівчата, жовніри, осмники, литовські рицарі.

Діється в Києві восени 1506 р.

ДІЯ ПЕРША

Відміна перша

Старий Київ 1506 року. На Подолі, де живуть переважно ремісники, осіннього вечора дівчата співають пісню про свічку і скаржаться, як важко жити в темряві, бо влада заборонила палити свічки. З'являється писар Козеліус і погрожує покаранням за співи заборонe-

них пісень. До гурту дівчат підходить вродлива дівчина Меланка, яка живе неподалік, і розповідає, що її мати вже давно хворіє, а їй важко доглядати її без світла.

З'являються ремісники і скаржаться на воєводу, який вимагає нових податків, брутально порушуючи права цехів. Також ремісники скаржаться, що заборона палити світло не дає можливості їм працювати, а війт не хоче захищати їхні права перед воєводою.

Повз них на прогулянку проходить дружина воєводи Гільда. Повертаються з полювання воєвода, князь Ольшанський, комендант замку Кезгайло та інші рицарі. Воєвода з погордою ставиться до дружини, бо вона (за походженням донька слюсаря з Моравії) співчуває київським ремісникам. Князю Ольшанському впадає в око одна з дівчат — Меланка, і він вирішує будь-що заволодіти нею. З-за брами входить Іван Свічка, молодий, вродливий майстер, і зараз же поривається до Меланки. Цеховики оточують його.

Всі. Здоров був, Свічко! Га, нарешті ти!
Де ти подівсь? Тут скоїлось таке,
Що дихати нема куди цехам!

Свічка. Добривечір, товариші! Здорові!
Що тут таке, Меласю?

Меланка. О мій любий!
Яка ж я рада бачити тебе.

Рух у юрбі. Гомін.

Пріся. Поїхали до замку!
2 дівчина. Як той пан
Дивився на Меласю пильно.
Пріся. Справді!
Все озиравсь, аж поки зник з очей.
Свічка. Який то пан?
Меланка. Багато їх було.
Верталися юрбою з полювання.
Поїхали до замку...
Коляндра. Ну, тепер
На цілу ніч піде бенкетування!
Засвітиться весь замок од вогнів,
І до зорі дрижатиме гора
Від сурм гучних та від пісень рицарських.
Капуста. Та гавкання собачого...
Свічка. І ось,
В той самий час, коли там на горі

Пани вельможні гучно бенкетують
При громі сурм та полум'ї свічок, —
Ми в темряві примушені томитись
Без світла, в темних хатах, як кроти...

Чіп. Якби ще так! А то ж працюй на нього,
Коли він там гуляє на горі!
Ти чув, яку сьогодні воєвода
На всі цехи роботу урядив?
До Покрови зроби і те, і те,
І кожухи, і чоботи, і свити;
Сокири, бочки, діжки, казани!
А світла, як і перше, не дає!
Коли ж тоді робити, будь він проклят!
Та доки ж це терпіти!

Колядра. Та хоч би
Насправді був такий закон про світло!
А то ж свавілля, примха воєводи,
Щоб гроші брать.

Передерій. Дванадцять вже років,
Як грамоту прислав великий князь,
Де скасував безглузду заборону.
І світло дав палити вільно всім.
А де вона, та грамота? Її
Безсоромно заграбав воєвода
І сім років тримає під замком
Всі наші привілеї, надання
І вільності всіх київських міщан.

Свічка. І сім років безмовне наше місто,
І темно скрізь, і сім років нема
Ні гулянок, ні зборів цехових...
І сім років не чути вечорниць.
І сім років не сміють навіть цехи
Своїх свічок врочистих засвітить!

Передерій. Тоді, мені здається, що зі мною
Осліпло ціле місто, і нехай
Лиш каганці засяють по хатах —
То і мої прозріють бідні очі,
Що я колись без світла попсував.

Капуста. Та ще які були чудові очі...
А майстер же який славетний був

По всій землі — і в Кракові, і в Львові
Твої оздоби знали золоті...

Передерій. Всю душу я вкладав в свої оздоби,
До присмерку, до темряви сидів
І зір псував над дрібною різьбою...
Які мережки з золота кував!
І так осліп...

Свічка. Осліп чудовий майстер,
Що свічки був не властен засвітить!
І доки ж це терпіти! О, якби
Цю грамоту князівськую добути
Із замку воєводи. Всі б тоді
І каганці, і свічі запалили
По цілому Подолью!
Та невже ж
Не доб'ємось ми наших прав законних?
Та що законних! Людських наших прав!
Ні! Годі вже! Життя не пошкодую,
А привілеї наші поверну!
А не віддасть добром, то візьмем силою.
Об заграву шляхетного їх замку
Тоді засвітим наші каганці!

Чіп. Це справжнє слово. Це по-кожум'яцьки!
Я сам ладен хоч зараз засвітить.

Коляндра. Кому ж і засвітити, як не Свічці,
На те ж і Свічка він!

Свічка. І я це доведу.
Хоч головою ляжу, я знайду!

Меланка. О, не буди страшних примар, мій любий!
Навіщо нам те світло, що вночі
Світитиме на горе та на згубу,
Під дзвін сполоху й брязкання мечів?
Тоді нам світло любе, як воно
Своє проміння ллє в затишній хаті,
Коли сім'я вечеря за столом,
Коли дитину колисає мати...
Благословенне світло, що верстат
Працівника привітно осяває...
І прокляте те світло, як горять
Всі вулиці од краю і до краю!

Свічка. Амінь, Меласю,— тільки що ж робить,
Коли добром ніхто не дасть нам світла —
Його здобути треба — не молить,
Бо без борні нікчемні всі молитви.
І свічки мирної не варта та країна,
Що в боротьбі її не засвітила.

Чіп. Святі слова!

Передерій. Амінь.

Капуста. На віки вічні.
Нехай живе громада славна наша,
Нехай цвітуть Подолье і Гора.

Свічка. І вільності всі наші. І нехай
Не думає литовський воєвода
Зробити з нас челядників своїх!

Чіп. Не буде так! До війта всі!

Всі. До ради!
Не будемо робити на панів!
Хай грамоти поверне й привілеї,
Хай світло дасть! До війта!

Коляндра. Війт іде!

Чіп. Ага, якраз! Тепер нехай не діжде.

Всі. Нехай не діжде далі нас дурить!

Чіп. Хай зараз же іде до воєводи,
За наші всі вимоги обстає! <...>

З'являється війт Шавула. Ремісники докоряють йому, що він більше дбає про своє майно, ніж про захист їхніх прав.

Свічка. Який ти війт! Чому не написав
До князя ти? Чому мовчиш про кривди?

Передерій. Сваритись з воєводою не хтів?

Капуста. Млини свої бороніш... рибні лови!

Чіп. Слив'янку смокчеш. Черево ростиш!

Свічка. Виходить, сам ти кривдник і порушник
І вільностей, і твердостей міських!

Всі. Не треба нам такого війта! Геть!

Шавула. Та що це ви? Здуріли?

Чіп. Кривдник!

Передерій. Зрадник!

Шавула. Адже ж несила!

Чіп. Не берись тоді!

Шавула. Я сто разів казав...

Передерій. Про осетрів.

Шавула. Я піклувався щиро...

Чіп. За слив'янку.

Шавула. Та хай вам цур! Насіли, як джмелі.

Симеон. О братіє! Одумайтесь, смирітесь,
Одкиньте гнів, і ярость, і хулу,
І срамословіє.

Чіп. А ти чого, патлатий!

Симеон. Апостол Павел каже...

Чіп. Каже він,
Щоб не сував ти носа в наше просо.

Симеон. Безбожіє! Кощунство!

Шавула. Тихше ж бо!
Послухайте, панове!

Всі. Годі слухать.

Шавула. Побачите — я все зроблю, я знов
Піду до воєводи. <...>

Відміна друга

Там же через якусь годину.

I

Стемніло. На синьому небі встав блідий молодий місяць. Далекі дівочі співи неначе тануть у вечірньому повітрі. На горі, в замку, засвітились вогники, але в місті скрізь темно, тільки перед брамою Симеона жевріє червона лампадка.

Свічка (*тихенько співає*).

Темная нічка над містом спустилась,
Місяць над замком зійшов.
Де ж ти, крáсуне моя, притаїлась,
Вийди на поклик мій знов!

Стукать не можу, бо зайняті руки —
Чашу я з медом приніс.
Вийди ж мерщій, не тягни мої муки:
Жалить комар мене в ніс.

Бджілки злетілись на запах медяний,
Чаша прилипла до рук —
Вийди ж скоріше, о друже бажаний,
Вийди на тихий мій гук.

— Брешеш, нема в тебе меду, мій любий,
Бджілка вночі не літа.
— В тебе без меду солодкії губи,
В мене бджола на вустах!

Тихо відхиляються двері і виходить Меланка.
Свічка її пригортає до себе й цілує. Обоє сідають на лавці біля хати.
Меланка пригорнулась до Свічки, зазирає йому в вічі.

Меланка. О любий мій...

Свічка. О зіронька ясна...

Меланка. І все ж таки на тебе я сердита,
Бо мед у тебе тільки на вустах,
А ділом болю завдаєш мені ти
І не жалієш серця ти мого...

Свічка. Та що це ти! Тебе я скривдив, люба?

Меланка. Навіщо, як метелик на вогонь,
Ти рвешся до пригоди та до згуби?
Нащо тобі те світло? То хіба
І в темряві не ясно нам з тобою...
Для мене — цілий світ в твоїх очах,
Навіщо ж ти шукаєш неспокою?
Не любиш ти...

Свічка. О любий друже мій!
Чи не любов од віку поривае
Людей на подвиг, на борню, на бій?

Отак і я на честь твою жадаю
Всі засвітити в Києві вогні!

Меланка. Боюся я вогнів нічних — вони
Моїй душі ворожать тільки горе...
(*Підводиться.*)
Прощай мій любий...

Свічка. О, побудь, не йди...

Меланка. Не можу, милий... І матуся хвора,
І пізно вже...

Свічка (*цілує її*). До завтрього!

Меланка. Прощай!
(*Іде в свою хату.*)

Свічка (*один*). Прощай, чудова дівчино... Тобі
Знайду я долю і життя твоє,
Як свічку тиху, засвічу і вкрию.
(*Дивиться на замок.*)
А ти стривай, зловісний княже тьми,
Литовський вовче, ти ще нам заплатиш
За наші кривди і за світло те,
Що з наших хат безсоромно украв.
(*Іде вглибину за Симеона, наспівуючи.*)
Темная нічка над містом спустилась,
Місяць над замком зійшов,
Де ж ти, красуне моя, притаїлась,
Вийди ж на поклик мій знов...<...>
(*Зникає.*)

Зовсім стемніло. Повертається з прогулянки Гільда зі служницею Ульрікою, що несе запалений ліхтар. Коляндра підбиває цеховиків налякати жінку воєводи. Роздратовані ремісники кидаються на неї. Свічка вступився за Гільду. Князь Ольшанський разом з писарем Козеліусом прийшли до хати Меланки, але вона відмовила їм.

Раптом у Меланчиній хаті спалахнуло світло. Помирає мати, і дівчина прохає людей допомогти. Світло побачили вартові і заарештували Меланку.

ДІЯ ДРУГА

Велика похмура зала в замку воєводи. Воєвода, Князь Ольшанський, комендант Кезгайло та писар Козеліус із занепокоєнням обговорюють події. Вони не бажають скасовувати заборону світла. Дружина Кезгайла Рузя залицяється до молодого і вродливого джури

Флоріана. Воєвода наказує Козеліусу написати листа Великому князю, щоб той позбавив київських ремісників останніх привілеїв. Гільда допомагає Свічці викрасти грамоту великого князя, якою він скасував заборону палити світло.

ДІЯ ТРЕТЯ

Магістратська зала, по-святковому причепурена гірляндами зелені, килимами й кольоровими рушниками. Вздовж брусованих стін укриті килимами лави, праворуч, углибині, довгий стіл, заставлений жбанами з медом і стравою. Просто посередині широкі вхідні двері. Час перед осіннім вечором.

І

Тихо й урочисто, в півтемряві увіходять одна по одній струнке групи цехів кожен із своєю корогвою і з шістьма великими зеленими свічками — гордістю кожного цеху. На корогвах гаптовані шовком і золотом емблеми відподвідного ремества: черевик, ножиці, стріла, риба і т. ін. Всіх 12 цехів — кравці, шевці, золотарі, ткачі, кушніри, зброярі, ковалі, хлібниці й перекупки, рибалки, теслярі, кожум'яки й бондарі. Тихо, в порядку розміщуються цехи обабіч в палаті. Капуста, Передерій, Чіп, Коляндра керують місцями. Передерій з своєю дівчинкою.

Тим часов вже зовсім стемніло, але ніде не світиться жодний вогник.

Передерій (*урочисто*).
Чи всі вже тут?

Всі.
Всі, всі, на добрий час!

Передерій.
Чи всі свої?

Всі.
Свої! Чужих нема!

Передерій.
Чи всі брати?

Всі.
Брати всі до одного
На все життя, до праці й до меча!
І зрадників немає серед нас.

Передерій.
На добрий час! То слухайте ж, кияни,
То слухайте ж, брати всі цехові,
Кравці, шевці, золотарі, рибалки,
Ткачі, зброярські цехи, ковалі,
Перекупки, хлібниці, теслярі,
Кушніри, бондарі та кожум'яки,
Мужі громадські, славні і міцні!

Ви знаєте, що Свічка, брат наш славний,
Здобув для нас князівський привілей,
Здобув нам світло — і сьогодні ми
Розсіємо нарешті сум нічний.

Всі. Хай буде світло! Слава! Слава Свічці!

Передерій. Хай буде світло! Браття дорогі,
Ви знаєте, що я один між вас,
Хто цих свічок жаданих не побачить.
Та що з того... Чи не моя ж душа
За світло це безмірно вболівала
І перемоги нашої ждала.
А через те дозвольте і мені
Сьогодні тут порадуватись з вами —
Хоч не очима — серцем щирим я
Цю радісну хвилину зрозумію.

Капуста. Ти більш нас всіх за світло потерпів,
То і тепер громада ухвалила,
Щоб з рук твоїх ми світло прийняли.

Всі. Ти батько наш! Ти світло засвіти!

Передерій. Спасибі ж вам, товариші-брати.
Для мене ця пошана найдорожча.
Хай буде світло. І на перший раз
Засвітимо звичаєм стародавнім
Славетні наші свічі цехові.
І вперше їх засвітимо врочисто
Отут на святі миру та життя,
На честь весілля Свічки, що сьогодні
З Меланкою своєю одружився.

Всі. Хай буде так! На честь Меланки й Свічки
Ми цехові засвітимо свічки!

Передерій. На добрий час! Товариші-брати!
Не без борні дістанеться нам світло,
Готові ж будьмо боронить його.

Всі. Грудьми й мечем — од вітру і людей
Клянемся наше світло боронить!

Передерій. Товариші! Ні в Свічки, ні в Меланки
Нема батьків, і молодих тепер
Благословить і стріне товариство:
Капуста — наш цехмейстер найстаріший —

Й бублейниця Тетяна — за батьків.
Товариші-брати, отут у шафі
Горить одна, укрита поки свічка.
Як тільки будуть близько молоді,
Я гасло дам, і, як один, тоді
Ми всі свічки засвітимо врочисто.

Всі. Гаразад! На славу Свічки! Хай живе
Одважний наш зброяр і майстер Свічка!
Цехмейстером його! Цехмейстром!
Та що цехмейстром!
Війтом! Правда, війтом!
Хто ж, як не він, гідніший війтом бути!
Чи не Шавула ж, зрадник, боягуз!
Шавулу геть! Хай Свічка буде війтом!

Колядра. Стривайте! Тихо! Хтось чужий іде. <...>

Входить війт Шавула. Він погрожує ремісникам, які порушили заборону на світло. Його виштовхують за двері. Ремісники запалюють свічки та починається весілля Свічки та Меланки.

Раптом з'являється на чолі озброєного загону князь Ольшанський з Козеліусом та Шавулою. Свічка заявляє, що у нього є грамота великого князя, яка дозволяє киянам палити світло. Починається бійка між жовнірами та ремісниками. Свічку та ще кількох ремісників заарештовано.

Ольшанський. Не пускай! Держи!
Держіть його, крамольника, свавільця!
Мечі до горла!

Свічка. Браття дорогі!
Благаю, бережіть мою єдину!

Дівчата, Капуста і кілька майстрів обережно відносять Меланку в глибину хати.

Ольшанський. Рушай до замку! Буде вам похмілля.
(*Витирає кров з обличчя.*)
Ну, майстре Свічко! Ну й гарячий мед
У тебе на весіллі...

Свічка. Постривай!
Ще не скінчилось Свіччине весілля!

Всі (*хмуро й урочисто*).
Ще не скінчилось Свіччине весілля! <...>

Завіса.

Художник Г. Якутович

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

У палаці воєводи зібралися князь Ольшанський, воєвода та кілька рицарів. За вікнами бушує буря.

Прийшов вірменський купець поскаржитися на здирства митників, але воєвода вимагає від нього ще більшого хабара. Купець погоджується привести трьох красунь.

Воєвода вирішує допитати Свічку.

III

Увіходить Козеліус.

Воєвода. А, писарю! Ну що — яка погода?

Козеліус. Злочинець тут, вельможний воєводо,
Його хотів ти з князем допитать.

Воєвода. Гаразд — веди. У нас якраз є час
Між кубками — до тої насолоди,
Що нам купець вірменський обіцяв.

Козеліус відчиняє двері — вартові вводять Свічку. Хвилина мовчання.

Воєвода. Ну що, гаряча Свічко, ще тебе
Сьогоднішняя буря не задула?

Свічка. Немає в світі бурі, щоб огонь
Могла задути вічний та правдивий.
Задути можна свічку, загасить
Пожежу навіть можна, навіть всі
Жаринки найдрібніші затоптать,
Але живий огонь і в кремінці
Чекає лиш, щоб ми його збудили.

Воєвода (*здивований*).
Ти добре кажеш, Свічко, тільки ти
Забув одне — не вільно людям всім
Святий огонь даремно викликать.
І проклят, хто, як ти, блюзнірську руку
На заказний той кремінь піднесе.
(*Підводиться.*)
Тут я один і князь і воєвода.
Я охоронець мирного вогню.
А ти хотів роздуть його в пожежу
І місто все повстанням сколотить.

Свічка. Не я почав. Чи не твої ж кати
Без сорому на мирне вдерлись свято
Не кулаком, а правдою хотів
Я перше наше право довести.

Воєвода. Не правдою почав ти, а злодійством,
Не смієш ти про правду тут казать.
Пан писарю, яка належить кара
Свавільникові й татю за крадіж?

Козеліус (*перегортає папери*).
Єдина кара «хоч і вперше вкрав,
Але понад полтину — то повісить».
Судебник Казимира-короля,
Артикул чотирнадцятий і далі...
(*Гортає далі.*)
А Саксон[1] каже: «Хто свавільну руку
На владу предержащу піднесе
І заколот учинить, то злочинця
Четвертувать».

Воєвода. Доволі для тебе?

Свічка. Я не боюсь ні смерті, ні тортур.
І все ж тобі не загасити світла,
Що з тьми віків та через стільки бур
Проніс народ відважний і свобідний.

Козеліус. Ще кара є — в Саксоні — Singularis[2] —
«Хто грамоти державні украде,
Катівською рукою осліпить».

Свічка мимоволі відхитнувся.

Воєвода. Ага, не до вподоби — затремтів.
Що ж, мабуть, так і зробим — хто дивився
На світло заказне, то вже не гідний
На інше щось поглянути.

Свічка (*стогне*). Меласю...

Ольшанський підвівся — злорадно.

---

1 Саксон (саксонське зерцало) — збірник феодального німецького права, укладений близько 1230 року. В ньому відбито інтереси феодалів.

2 Окремий випадок (*лат.*).

Ольшанський. Так, так! Ти не побачиш вже її —
Ні тих очей, як зорі, променистих,
Ні свіжих уст, ні чарівних тих перс,
І навіть сліз її ти не побачиш,
Коли вона заплаче.

Свічка (*з мукою*). Замовчи!

Воєвода. Навіщо ж ти, безумцю ненажерний,
Свою любов на славу проміняв?
Нащо вона — та грамота тобі?
Верни її — і завтра ж будеш вільний.

Свічка. І справді край? Звільниш мене, та й квит?
Погано ж ти рахуєш, воєводо,
Коли життя за грамоту даєш.
А хто ж мені поверне ту надію,
Пошану ту, що я колись беріг
В моїй душі до того привілею,
До слів отих брехливих і гучних?
Адже ж йому ми вірили, як сонцю,
Гадали ми, що хай лише до нас
Повернеться ця грамота князівська,
Як раптом світ засяє по хатах,
І зникнуть всі притуги і насильства,
І радісне народиться життя.
І ось коли, коли б вона мені
Належала, ця грамота зрадлива,
То дурно б я тобі її шпурнув,
Ще й плюнув би на привілей брехливий
І викупу за нього не схотів!
Та не мені — а цілому народу
Належить ця примара золота,
Що за її боровся, як за правду,
Пригнобленням і потом заплатив.
То не тобі ж її у нас купити,
Хоч би життя за неї обіцяв!

Ольшанський. Зухвалий кмет! На шибеницю зараз!

Воєвода. Так ось яка твоя, виходить, правда:
Вже не мене, а князя ти образив,
І все ж таки тебе не покараю —
Лиш грамоту князівську поверни.

Кезгайло (*зривається з місця й підходить до Свічки.*)

Та схаменись! Отямся! Хай їй цур,
Тій грамоті — не варті всі вони
Такого хлопця гарного, як ти!

Воєвода. Кезгайло, геть!
Мовчиш? Не хочеш зради?
Ну, то іди! Та добре подивись
В останній раз на ці свічки, бо взавтра
Займеться не для тебе день новий.

Свічка. Хоч не мені — для вільного народу
Колись зоря займеться світова.

Кезгайло (*хапає його руки*).

Отямся, хлопче! Душу всю мені
Ти зворушив одвагою своєю.

Свічка. Спасибі, рицарю...

Воєвода. Кезгайло!

За вікном чути сурми, що виграють зорю.

Ну, то що ж?
Цю грамоту повернеш ти мені?
В останній раз тебе питаю.

Свічка. Ні!

Сурми помалу стихають.

Воєвода. Ведіть його!

Козека і вартові виводять Свічку. <...>

Козацький ватажок Кмітич та Гільда пробують заступитися за Свічку, але роздратований воєвода відправляє дружину до монастиря, а сам із задоволенням приймає трьох дівчат, яких привіз вірменський купець. Несподівано входить Меланка.

Козеліус. Це Свіччина Меланка!

Кезгайло. Яка ж краса!

Воєвода. Так ось вона яка...
Яка ж краса чудова та примітна...
Що ж ти мовчиш? Чого ти хочеш?

Меланка. Світла!

Воєвода. Що кажеш ти?

Меланка. О, засвіти, благаю,
Мою ти свічку... У мене її
Згасили... а за що — не знаю...
Хіба за те, що радісно мені
Було в той час, в чудову ту годину...
Палата вся сіяла од огнів,
І свічка ця горіла... і мої
Держав він руки... любий мій, єдиний.
І в очі я дивилася ясні.
І раптом наче вихор налетів...
Померкло все... і згасли всі свічки,
І милого, єдиного немає...

Рицарі. Вона безумна

Меланка (*кидається до ніг Воєводи*).
Милості благаю.
О, змилуйся, благаю всім святим!
О, поверни мою любов єдину,
О, поверни щасливу ту годину
І свічку цю весільну засвіти.

Мовчання. Всі збентежені.

Кезгайло. Невже твоє не зворушила серце
Голубка ця і тиха, і сумна?
О, змилуйся!

Воєвода. І справді зворушила
Своїм благанням душу ти мою...
Встань, дівчино... Відмовити несила,
Коли у мене просиш ти вогню
Гаразд! Твою я свічку запалю,
Але нехай розсудить вища сила,
Чи їй горіть, чи гаснуть без жалю,
Нехай тебе розсудить Праурима,
Богиня світла, що в лісах Литви
Вогонь пильнує вічний, невгасимий.
Якщо вона укриє вогник твій
І свічку цю од бурі захистить,
(*бере в Меланки її свічку і запалює від канделябра на столі*)
Клянусь, він буде вільний і живий.
(*Дає їй запалену свічку — вона мовчки бере.*)
Пиши наказ, пане писарю: «Негайно

З тюрми Івана Свічку відпустить,
Якщо на доказ нашого наказу
Тобі горящу свічку принесуть».

Козеліус пише.

Якщо богиня буде милостива
І вогник твій од бурі захистить,
І донесеш його ти до в'язниці,
Що в Порубі на Житньому торгу, —
Тоді, клянусь вогнем живим і вільним,
Живий і вільний буде твій Іван.
Коли ж загасне свічка — значить, так
Судила доля, і тоді умре,
Тоді умре твій милий, бо не можу
Я вирок Праурими скасувать.

Козеліус подає Воєводі грамоту з печаткою, він підписує. Потім бере з підлоги пустий ліхтар і подає його дівчині разом з наказом. Та мовчки бере.

Тепер іди. Бери оцей ліхтар
І цей наказ — іди, змагайся з вітром,
Нехай тебе Праурима захистить.

Буря стрясає стіни. <...>

ДІЯ П'ЯТА

Недалеко від магістратського майдану на Подолі. Темна й буряна ніч. В темряві купками збираються міщани й ремісники. Свічку засуджено до страти, тому вони готуються до повстання. З'являються Ольшанський та Козеліус, щоб перестріти Меланку. Ольшанський не вгамовується, хоче здобути собі дівчину, а Козеліус підказує, як зробити, щоб вона сама прийшла до них.

IV

З глибини виходить Меланка зі свічкою в ліхтарі, яку вона захищає киреєю. Кирея й чудове вбрання заляпані болотом, подерті, руки подряпані в кров. Але свічка горить.

Меланка. Вже сил нема... Але вже, мабуть, близько,
О, тільки б сили стало донести...
О, тільки б тут не впасти на дорозі,
Як падала на тій слизькій горі...
Не чую ніг... Лице горить од вітру,

Тремтять коліна... руки всі в крові
І змерзли... і не держать ліхтаря...
О боже ж мій, знов хвища налетіла,
Згасає вогник... гасне вогник мій...
І захисту... і захисту немає...
(*Майже падає на церковні сходи ліворуч, прикриваючи всім тілом ліхтар.*)
О, не гаси, о, не гаси, благаю,
О вітре любий, мого ліхтаря!
Ти ж вільний... цілий світ перед тобою,
Лети мерщій на поле, до Дніпра.
Мене ж не муч, нещасну,– пожалій
Хоч ти мене, о вітре, вітре мій!
(*Плаче. Підводиться хитаючись і робить кілька кроків.*)
Здається, тихше... змилосердивсь... зник...
О, тільки б тут ніхто не зачепив...
О боже... хтось іде.
(*Тікає.*)

З лівого боку виходить новий дозір із смолоскипами і осмником на чолі. Жовніри заступають їй дорогу.

Осмник. Стій! Хто іде?
Ще з ліхтарем? Куди це ти ідеш?
Не знаєш, що ходить тепер невільно?
Беріть її!

Меланка. Ні, ні! Що кажеш ти?
Мене не можна затримать — не можна,
В мене наказ од пана воєводи,
І цей ліхтар — ти бачиш — я його
До Порубу повинна донести —
До Порубу, щоб визволить людину —
Його ж скарають — чуєш ти? — і я
Тут гаяти не можу і хвилини.
Ось цей наказ

Осмник. Немає нам часу.
Ходім до замку — писар розбере.

Меланка. Ти збожеволів! Я... до замку знов?
По тій горі! Ні, ні, смієшся ти.
Тобі ж кажу, не маю я хвилини,
Його скарають.

Осмник. Заберіть її!

Жовніри беруть Меланку за плечі, вона вириває́ться.

Меланка. О, змилуйся! Якби ти тільки знав,
Де я була. Яку терпіла муку...
Коли з гори несла оцей ліхтар,
О, подивись... в багні, в крові всі руки.
Промокла вся, замерзла... скільки раз
Зривалася і падала я з кручі,
І в розпачі, щоб вогник не погас,
Чіплялася за терен я колючий...
Підводилась... і знову йшла і йшла,
Не чула ніг, не бачила дороги,
Ні диких псів, що кидались під ноги,
Ні бурі, що лице моє сікла!
Не чула я, не бачила нічого,
Бо іншої не відала мети —
Як вогник цей незгасним донести.
І донесла... ти ж бачиш, він горить.
Не згаснув він, мій огник неоцінний,
Хай блимає він ледве, хай тремтить,
Але живий — і не мені одній
Засвітить він в нещасну цю годину...
Невже ж у тебе стільки стане зла,
Щоби віднять у мене те єдине,
Що я крізь терн і бурю пронесла!

Осмник. Говориш добре, дівчино,— проте
Нема часу з тобою розмовляти,
Ходім до замку.

Меланка (*зриває з шиї намисто з дукатами*).
Бачиш ці дукати,
Намисто це чудове, дороге —
Візьми його і відпусти, благаю,
О, відпусти, благаю, ти мене!

Осмник (*бере намисто*).
Хай буде так! Іди! Рушаймо далі!

Меланка. О, дякую.

Дозір проходить.

Тепер мерщій, мерщій!
О, тільки б знов ніхто не зачепив. <...>

Вогник згас. Меланка у розпачі. З'являється Гільда, яку ведуть до монастиря, і від її ліхтаря дівчина знову запалює свічку та біжить до дверей церкви. Вбігає князь Ольшанський. Він пропонує Меланці піти до нього, щоб врятувати Свічку, якого ось-ось мають стратити. Дівчина відмовляє, що вона виконала наказ воєводи і Свічку треба звільнити, проте Ольшанський лишається невблаганним. Меланка, аби врятувати коханого, погоджується йти з ним.

X

Тихо. Темно. Буря неначе вщухла. Раптом чути уривчасте бамкання: б'ють на сполох. Шум тривоги. З глибини вибігло з киями в руках кілька городян і шатнуло в завулок праворуч. Тривога зростає й шириться. Озброєні мечами, списами й просто киями люди вискакують із хат, вибігають з усіх боків. У декого смолоскипи. Лунає гасло повстання: «За Свіччине весілля».

Городяни (*перекидаються на бігу уривчастими викликами*).

— Сюди, брати! За Свіччине весілля!
— Гей, ковалі! Шевці, до кушнірів!
— Всі на майдан. Вже повели на страту!
— Товариші! Вже Свічку повели!
— Гвалтівники! Гнобителі прокляті!
— Всі на майдан! Кияни, до київ!
— За Свіччине весілля! Бий катів!
— Трощити всіх!
— Запалюйте хурдигу!

З'являється Чіп з величезним молотом у руці.

Чіп. За мною, цехи! Козум'яка йде!
За Свіччине весілля! До київ!

Увіходить Передерій, тримаючись за якогось хлопця.

Передерій. Товариші! Товариші-брати!
На приступ всі! Запалюйте хурдигу!
На визвіл Свічці! Перший хай загін
Іде туди — хурдигу розбивать,
А решта всі до замку, щоб сюди
За всяку ціну драбів не пустить.
На Кожум'яцьку браму — всамперед.
А інші нехай на Боричевім взвозі
Та на Хрещатій стежці стережуть.
Веди мене мерщій на Житній торг.
(*Виходить ліворуч*).

Городяни. — Всі на майдан! Хурдину розбивать!
— А ми туди! На Кожум'яцьку браму!
— Рибалки на Хрещатик! А кравці
На Боричеву стежку! До київ!
— За Свіччине весілля! Бий катів!

Юрба сипонула в різні боки — ліворуч і в глибину. Кілька жовнірів вбігає з глибини. Ремісники кидаються напереріз і затримують. Бійка.

Жовніри. Геть, зрадники! Бунтівники прокляті!
Шевці смердючі! Шевська смола!

Городяни. А, ось де ви, попихачі литовські!
Пекельні драби! Гицелі! Кати!

Жовніри. Ще бунтувать, голото навісна!

Городяни. Трощіть катів! Лупцюйте шкуролупів!
Нищіть усе катівське їх кубло!

З лівого боку чути галас, часті постріли. Раптом ліворуч здіймається заграва, що освітлює всю сцену червоним світлом.

Городяни (*тріумфуючи*).
— Ага! Горить! Горить кубло катівське!
— Тремтіть тепер, гвалтівники прокляті!
— Не до смаку! Ага — не до вподоби!
— Ану-бо ще! Ще раз! Ану іще!
— Згадаєте ви Свіччине весілля!

Жовніри тікають, кілька падає.

Хтось (*вбігає*). Одбили Свічку! Наша перемога!
І сам тепер він б'ється на чолі.
Тюрма горить. Палац князівський теж.

Всі. Одбили Свічку! Слава! Всі за ним!

XI

З лівого боку вбігає з мечем у руці Свічка. Всі в захваті оточують і вітають його.

Здоров був, Свічко! Слава Свічці!
Нехай живе наш Свічка! Хай живе!

Свічка. Спасибі ж вам, товариші-брати.
Я вашої любові не забуду...

Кажіть мерщій, кажіть-бо, де вона?
Невже її, невже ніхто не бачив?

Увіходить Передерій.

Передерій. Веди мерщій. Де ж Свічка? Свічка де?

Свічка піходить і цілує його.

А я тебе шукаю скрізь... Меланка...

Свічка. Ну, то кажи ж, що з нею, де вона?

Передерій. Злочинство! Бачив хтось, як каштелян
Її тягнув до себе.

Свічка. О, прокляття!
Цього боявсь я тільки. То невже ж
Ніхто із вас не міг її доглянуть!
Я ж вас благав! Нащо мені життя,
Коли її єдиної не буде!
На визвіл всі! За мною! Постривай...
Хай тільки попадеться він мені...
Спалю живцем. На клоччя пошматую!
За мною всі! Якщо мою Меланку
Не вирвете ви з рук гвалтівника,
Не брат я вам тоді і не товариш.
На приступ всі!

Всі. До помсти! За Меланку!

Свічка та інші кидаються ліворуч.

XII

Але в цю мить звідси, з цієї вулиці, вибігає кілька городян.

Втікачі. Рятуйте! Драби в замку! Каштелян!
І рицарі в залізі. Б'ють!

Свічка (*кидається напереріз*).
Назад!
Ні кроку далі, зрадники! Невже
Опудал ви залізних полякались?
Вперед на бій!

Інші. За Свіччине весілля!

Вибігає кілька жовнірів, що тиснуть городян, які відступають з боєм.

Попереду Пирхайло, що б'ється з Чіпом, і Ольшанський, що наступає на якихось двох ковалів. Один з ковалів падає.

Ольшанський. А, будете, бунтівники прокляті!
Крамольники смердючі! А, це ти,
Безумців зрячих проводир сліпий!
(*Вражає Передерія.*)

Той падає.

Передерій. Товариші... брати... яке ж це щастя,
Що довелось за Київ... і мені...
Убогому каліці... чесно... вмерти...
Невже ж... Невже ж це правда? Бачу я,
І в смертний час мої одкрились очі.
Я бачу всіх. Товариші... брати...
В останній бій! За світло і за волю!
Тебе я бачу... Київ... рідний... мій...
(*Вмирає.*)

Свічка (*неначе тигр, кидається на Ольшанського*)
Товариші! За смерть Передерія!
До помсти всі! Облиште лиш мені
Гадюку цю вельможну розчавить.
Так ось яка князівська кая одвага —
Ти на сліпих хоробрий та дівчат!

Б'ються на мечах.

Ольшанський (*відступає потроху до церковних сходів*)
Ага, це ти, недобитку катівський.

Свічка. Своє держу я слово, і палац
Твій запалю на честь свого весілля.

Ольшанський. Яке ж весілля це без молодої?
Спізнився ти... Палац уже горить...
І там вона.

Остаточно розлючений Свічка вибиває в нього меч і припирає до церковних дверей.

Свічка. То будь же проклят ти!
(*Приставляє меч йому до горла.*)
Куди її ти заподів? Кажи!

Тим часов Чіп та інші знову напосіли на ворогів і відтиснули їх ліворуч за церкву.

Чіп. За Свіччине весілля! Го-го-го!
Трощіть панів, руйнуйте кодло їхнє!

На сцені тільки Свічка й Ольшанський.

Свічка. Куди її ти заподів, проклятий?

Ольшанський. Шукай тепер!

Свічка. Живцем тебе спалю,
Здеру з живого шкуру! Де вона?

Ольшанський. Шукай тепер. Її живцем ти спалиш,
Бо я її в палаці там замкнув.

Свічка. Диявол! Брешеш!

Ольшанський. Ха-ха-ха! Спізнився.
Даремно ти шукаєш молоду —
За тебе я вінок її розвив.

Свічка. Так подавись цим наклепом пекельним!
(*Убиває його.*)
Її вінка хоч би й торкнувся ти,
А чистоти його не заплямуєш.
То де ж вона?.. Шукать її мерщій.
(*Поривається ліворуч.*)

Але в цю мить Чіп, Капуста та інші вносять на ношах непритомну Меланку. Ліва рука безживно звисла, праву вона притисла до грудей і держить в ній свічку й наказ. Шлюбний її убір подертий і заплямований, коси розпущені й звислі, на лиці кров.

Свічка. Меласю, люба! Ластівко сердешна!
Сюди мерщій! Жива! Де ви її...
Де ви її знайшли? Єдина, люба!
Вона в крові!

Ноші становлять посередині кону.

Чіп. Ми скрізь її шукали,
Палац горів... Замкнув її той кат...
І вже з пожежі ледве врятували —
Та, мабуть, пізно. Сволоком якимсь
По голові небогу зачепило.

Свічка. Ні, ні, брехня! Не вірю, щоб її...
Не вірю, щоб її я не побачив
І голосу голубки не почув.
О, подивись, о, подивись, благаю.

(*Цілує її руки.*)
Твій милий тут... за кого стільки мук
Ти, дівчино нещасна, прийняла...
Води, мерщій! Несіть води мерщій!

Капуста. Дивись... дивись, неначе ворухнулась.

Меланка розплющує очі.

Свічка. Меласю! Рідна!

Меланка. Любий! Ти живий?..
О любий мій!.. Яка ж... тепер... я рада...

Свічка. Голубонько! Голубонько моя!

Меланка. Тебе з тюрми... хотіла врятувати...
Пішла до них... він обіцяв мені...
Дивись... наказ... як свічку донесу...
Я донесла... А тут мене схопив...
Той каштелян...

Свічка. Яка ж пекельна мука!
Утішся. Вбив я кривдника твого.

Меланка. Ні, ні. Не бійся... він мене... не скривдив...
Боролась я...

Свічка. Дитиночко моя!

Меланка. Твоя навік... Коханий... любий... мій...
Всю ніч тебе... шукала... а тепер...
З тобою знов... на нашому... весіллі...
Свою Меласю... поцілуй... прощай...
І свічку цю... що я тобі...
(*Вмирає.*)

Свічка. Меласю! Рідна! Зіронько моя!
Не покидай! Не покидай мене!
Не дише, вмерла... О, яка ж це мука!
(*Ридає, схилившись на її ноги.*)
Навіщо ж я?.. Навіщо ж я живий?..
(*Підводиться, бере в руки її голову. Тихо, з глибоким сумом, ніжно.*)
Заснула ти... А на устах твоїх
Така усмішка жалісна... і тиха...
І слізонька застигла на очах...
(*Цілує її.*)

Біднятoчко... голубонько бездольна...
Яку ж ти муку мусила знести.
Коли пила свою весільну чару,
Для милого наділа цей убір
І свічку цю вінчальну засвітила...
І ось в крові, в багні весільна сукня,
І згасла свічка, як твоє життя.
(*По хвилі мовчання вже з запалом.*)
Та не сумуй! Не марно ти терпіла
І свічку цю не марно берегла.
На честь твою, моя голубко мила,
На честь тих мук, що ти перемогла,
Ми знов її засвітим як на свято,
На помсту та на волю з тих огнів,
Що на своїх гнобителів проклятих
Сьогодні гнів народний запалив.
(*Бере з рук Меланчиних свічку й запалює від смолоскипа.*)
Умерла ти... і твій убір чудовий
В крові й багні, як прапор на війні.
Та живі ми! До помсти, до будови
Нам непотрібні шати осяйні.
Кіптявою укриті ми і потом,
В буденних свитах кинемось на бій,
А переможем — знову до роботи...
І ось тоді засвітим огник твій.
І свічка ця, що ти життям купила,
Крізь дикий терн та бурю пронесла,
Що ми огнем повстання запалили,
Хай світить нам привітна і ясна.
Прощай, голубко!
(*Ніжно цілує її в уста.*)
А тепер на приступ!
До помсти всі! До волі! До борні!
На честь її по цілому геть місту
Засвітимо весільні ми огні!
(*Кидається з піднятим мечем углибину.*)

Всі за ним.

Завіса.

Кінець.

1930

Початковий рівень

1. Коли було написано «Свіччине весілля»?
2. Де й коли відбуваються події «Свіччиного весілля»?

Середній рівень

3. Що таке драматична поема?
4. Що таке символ? Яку роль у творі відіграє наскрізний образ свічки?

Достатній рівень

5. Схарактеризуйте образ Івана Свічки.
6. Що вас приваблює в образі Меланки?

Драматична поема — синтетичний (мішаний) жанровий різновид, який поєднує ознаки драми та ліро-епічної поеми, тяжіє до філософських узагальнень, символіки.

БОГДАН-ІГОР АНТОНИЧ

(1909—1937)

Богдан-Ігор Антонич народився 5 жовтня 1909 року в селі Новиця Горлицького повіту (нині Польща) в сім'ї греко-католицького священика. Його батько Василь Кіт змінив прізвище незадовго до народження єдиного сина.

Дитинство майбутнього поета припало на роки Першої світової війни. У цей час родина мусила багато переїздити, деякий час Антоничі жили у Відні, потім на Пряшівщині в Чехословаччині.

Початкову освіту Антонич здобув удома, а впродовж 1920–1928 рр. навчався в гімназії імені Королеви Софії у Сяноку. Далі були університетські роки: поет став студентом філософського факультету Львівського університету. Одночасно з університетськими студіями, брав участь у громадському та літературному житті Львова, входив до гуртка студентів-україністів при науковій секції товариства «Прихильників освіти». Важливим етапом його особистісного національно-культурного становлення стало оволодіння українською літературною мовою. Антонич із великим інтересом знайомився з сучасною українською поезією, зокрема з творами П. Тичини, М. Рильського, Є. Плужника. Захопившись віршуванням ще в дитячі роки, в університетський період поет постійно вдосконалював свою майстерність, багато часу приділяв художнім пошукам. Уперше з читанням власних творів він виступив 1929 року як член товариства студентів-україністів. Перша поетична публікація Антонича з'явилась 1931 року в журналі «Вогні», надалі він активно видавав свої твори в періодиці.

1933 року Антонич закінчив університет, здобувши ступінь магістра філософії та польської філології. Поет знав декілька слов'янських мов, англійську й німецьку мови. Наступний період життя був для Антонича надзвичайно плідним у творчому плані. Він друкував свої твори в журналах «Дзвони», «Вісник», «Назустріч», «Наша культура», «Ми», виступав зі статтями на літературні й мистецькі теми, брав участь у редагуванні журналів «Дажбог» і «Карби». Письменник випробував свої сили у прозі та драматургії. Збереглися незакінчена новела «Три мандоліни», фрагмент повісті «На другому березі», лібрето до опери «Довбуш».

Головним творчим здобутком Антонича є поезія. Сучасники відзначали надзвичайно стрімке творче зростання митця. За життя він видав збірки «Привітання життя» (1931), «Три перстені» (1934), «Книга Лева» (1936). Книжки «Зелена Євангелія» (1938) та «Ротації» (1938) побачили світ уже

після його смерті. Критики називали Антонича «найбільшим після Франка національним поетом».

Помер Богдан-Ігор Антонич 6 липня 1937 року на двадцять восьмому році життя.

«Антоничева стихія — це занурення у глибини природи, в праперві-сність світу, відчуття себе, свого духовного "я" ланкою в безконечному кільці метаморфоз, що так яскраво виявилося в "Трьох перстенцях" (1934), "Книзі Лева" (1936), "Зеленій Євангелії" (1938). Його "осонценість", "окриленість", "оспіваність" приховують за зовнішньою оболонкою життєлюбства і опти-мізму глибокий драматизм буттєвісного онтологічного плану; за сонцем тут неодмінно виглядає холодне, мертве світло місяця, перстень молодості й пісні неодмінно замикає перстень смерті як передумови і запоруки "вічної мо-лодості"...

Цікавим виявом сюрреалізму в українській поезії є незакінчена збірка Б.-І. Антонича "Ротації". Сам автор в інтерв'ю часописові "Назустріч" (1935, № 15) назвав цей стиль "надреалістичним натуралізмом" міської теми. "Ро-тації", за його визначенням, — це "місто в собі, місто — суть, місто — майже царина природи, місто — майже біологізоване..." Уже з цієї короткої самоха-рактеристики окреслюється антоничівський варіант сюрреалізму: тут немає й натяку на бретонівський автоматизм письма, навпаки, домінує наскрізна концептуальність задуму. Скульптурна монументальність образів, що творять фантастичні пейзажі, які нагадують чи то нагромадження ранніх геологічних епох, чи то хаос зруйнованих внаслідок апокаліптичної катастрофи гігантських міст, споріднює сюрреалістичні візії Антонича з сюрреалізмом у живописі, зо-крема з творами Д. Кірко та М. Андрієнка, творчістю яких поет цікавився».

М. Ільницький

АВТОПОРТРЕТ

«Я все — п'яний дітвак із сонцем у кишені».
«Я — закоханий в житті поганин».

З першої книжки «Привітання життя»

Червоні клени й клени срібні,
над кленами весна і вітер.
Дочасності красо незглибна,
невже ж тобою не п'яніти?

Я, сонцеві життя продавши
за сто червонців божевілля,
захоплений поганин завжди,
поет весняного похмілля.

[1934]

ВИШНІ

Антонич був хрущем і жив колись на вишнях,
на вишнях тих, що їх оспівував Шевченко.
Моя країно зоряна, біблійна й пишна,
квітчаста батьківщино вишні й соловейка!

Де вечори з Євангелії, де світанки,
де небо сонцем привалило білі села,
цвітуть натхненні вишні кучеряво й п'янко,
як за Шевченка, знову поять пісню хмелем.

16 квітня 1935

ЗЕЛЕНА ЄВАНГЕЛІЯ

Весна — неначе карусель,
на каруселі білі коні.
Гірське село в садах морель,
і місяць, мов тюльпан, червоний.

Стіл ясеновий, на столі
слов'янський дзбан, у дзбані сонце.
Ти поклоняйся лиш землі,
землі стобарвній, наче сон цей!

[1934]

РІЗДВО

Народився Бог на санях
в лемківському містечку Дуклі.
Прийшли лемки у крисанях
і принесли місяць круглий.

Ніч у сніговій завії
крутиться довкола стріх.
У долоні у Марії
місяць — золотий горіх.

[1934]

ДОРОГИ

Розгорнулась земля, наче книжка
(дороги, дороги, дороги).
Зашуміла трава і принишкла,
простелилась нам юним під ноги.

Тільки небо і тільки пшениця
(над нами, за нами, під нами).
Тільки безкрай і далеч іскриться,
тільки безвість вітає вітрами.

Голубінь, золотавість і зелень
(яруги, галявини, кручі).
Розпівались таємно: дзінь-дзелень
цвіркуни в конюшині пахучій.

Залізиста вода із криниці
(дороги, дороги, дороги).
О, відкрий нам свої таємниці,
дивний місяцю мідянорогий!

Бо в дорогах звабливая врода
(о зелень! о юність! о мріє!).
Наша молодість, наче природа,
колосистим ще літом доспіє.

Четвер, 4 і п'ятниця,
5 травня 1933

ПІСНЯ ПРО НЕЗНИЩЕННІСТЬ МАТЕРІЇ

Забрівши у хащі, закутаний у вітер,
накритий небом і обмотаний піснями
лежу, мов мудрий ліс, під папороті квітом
і стигну, і холону, й твердну в білий камінь.

Рослинних рік підноситься зелена повінь,
годин, комет і листя безперервний лопіт.
Залле мене потоп, розчавить білим сонцем,
і тіло стане вуглем, з пісні буде попіл.

Прокотяться, як лява, тисячні століття,
де ми жили, ростимуть без наймення пальми,
І вугіль з наших тіл цвістиме чорним квіттям,
задзвонять в моє серце джагани в копальні.

1936

Початковий рівень

1. Назвіть поетичні збірки Б.-І. Антонича.
2. Про якого відомого українського поета згадано у вірші «Вишні»?

Середній рівень

3. Які риси своєї особистості виділяє автор у поезії «Автопортрет»?
4. Поясніть назву твору «Зелена Євангелія».

Достатній рівень

5. Схарактеризуйте образність поезії «Різдво».
6. Визначте переживання ліричного героя поезії «Дороги».
7. Як у поезіях Б.-І. Антонича розкрито тему єдності людини з природою?
8. Розкрийте філософський зміст «Пісні про незнищенність матерії».

Міфологізм — відображення міфологічного мислення в літературі, використання письменниками з різними художніми цілями елементів давньої міфології.

Асоціативність (лат. association — зв'язок, поєднання) — властивість літератури, особливо філософської поезії, яка передбачає формування художнього змісту твору на основі різних історико-культурних смислів.

ОСИП ТУРЯНСЬКИЙ

(1880—1933)

Осип Васильович Турянський (псевдонім І. Думка) народився 22 лютого 1880 року в селі Оглядів на Львівщині в селянській сім'ї. Закінчивши сільську початкову школу, продовжив навчання у Львівській українській гімназії. Вступив на філософський факультет Віденського університету, згодом захистив докторську дисертацію. Під час навчання в університеті розпочав літературну працю.

1910 року Турянський влаштувався вчителем до Перемишльської гімназії. Восени 1914 року письменника мобілізували до Австрійського війська й відправили на сербсько-австрійський фронт. Наступного року він потрапив до сербського полону, пережив виснажливий перехід засніженими горами, під час якого загинуло багато військовополонених. Пережиті враження було покладено в основу повісті-поеми «Поза межами болю». Певний час письменник провів у таборі інтернованих осіб в Італії. Після закінчення Першої світової війни Турянський переїхав до Відня, де викладав право в університеті.

1923 року письменник повернувся до Галичини й одразу ж розгорнув активну літературну діяльність, брав участь у заснуванні видавництва «Журавлі», в якому друкував свої твори. У цей час він не полишав викладацької праці, вчителював у Яворівській і Дрогобицькій гімназіях, у державній польській школі Львова.

Помер Осип Турянський 28 березня 1933 року, похований у Львові.

В історію української літератури Турянський увійшов як автор низки творів, його творчий доробок складають повість-поема «Поза межами болю» (1917–1921), повісті «Дума пралісу» (1922), «Син землі» (1933), збірник оповідань «Боротьба за великість», комедія «Раби» (1927).

«Осип Турянський нічого у своєму творі не вигадав. Він, володіючи величезним матеріалом... зумів "стиснути" пережите, перебоlене й перемучене у короткій повісті. Відповідно був вибраний стиль: уривчастий, суворий й водночас — пісенно-поетичний. Письменник, очевидно, й не міг тоді по свіжих слідах писати розлого, довго, рани його ще були свіжі, ще люто боліла душа, ще кожне слово, спогад, думка були схожі на шрапнель, на розривну кулю, на холодне лезо багнета; ще ночами йому снилися заметені снігом, скуті морозом і всипані солдатським трупом голі албанські гори. В передмові до книжки він писав: "...Судилося нам пройти за життя пекло, яке кинуло нас

поза межі людського болю — у країну божевілля й смерті". Тому його книжка й написана мовби одним подихом, вона повна крику, розпачу, подекуди й патетики... і ще ця книжка повна попереджень людству: дивіться-но, що робить з людиною війна; і ще ця книжка повна віри в силу людського духу: навіть у найскладніший час, коли героям твору довелося вибирати між очевидною смертю і звироднінням, канібалізмом, вони обирали смерть, не опустилися до звірячого самозахисту...

Пекло — це війна. Він знав війну в обличчя. Доктор філософії Осип Турянський був мобілізований до австрійської армії 1914 року й кинутий на австро-сербський фронт. 1915 року письменник потрапив у полон. Узимку того ж року німецькі армії прорвали фронт і серби, відступаючи, повели з собою у мороз, у хуртовину, через албанські гори "дорогою смерті" 60 тисяч полонених. Живими, як твердить автор, залишилося 15 тисяч; разом із полоненими гинули також сербські солдати.

Десь у хвості цієї страшної валки пленталося семеро приречених на смерть, серед них і майбутній автор повісті "Поза межами болю". У цьому льодовому поході за смертю письменник бачив божевільне маячіння, коли солдатам являлися перед очі живі і мертві, коли вони переставали відчувати межу між днем учорашнім і сьогоднішнім...»

Р. Федорів

ПОЗА МЕЖАМИ БОЛЮ

Картина з безодні

Присвячую моїй дружині
й моєму синові

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Я й мої товариші впали жертвою жахливого злочину.

Це був злочин, якого люди і природа допустилися на нас і який і нас приневолив стати злочинцями супроти духа людства.

І судилося нам пройти за життя пекло, яке кинуло нас поза межі людського болю — у країну божевілля і смерті.

. . . . . .

Тіні моїх товаришів являються мені у сні й на яві.

Бачу їхні обличчя живих трупів.

Бачу, як біль і розпука кладе їм на очі й мозок сонячний серпанок привидів і божевілля і як вони з радісними окликами, з усміхом щастя западаються у безодню небуття.

І я лечу з ними у прірву.

. . . . . .

Я чудом остався між живими.

Та все здається мені, що я наче з-поза могили дивлюся на вир життя, на дикий танок людських пристрастей і душевного озвіріння.

І чую голос із того світу.

І почуваю себе чужим, самітним, сиротою між людьми, з якими довелось мені жити тепер — на вигнанню.

Моя душа відривається від життя, як осінній пожовклий листок від дерева, й лине далеко-далеко до моїх товаришів.

І з тихим шелестом-зітханням стелиться по землі й шукає їхньої могили.

Бо їм ніхто навіть могили не висипав.

Тяжкі спільні терпіння з'єднали нерозривно наші душі, зробили нас братами.

І в моїм серці плаче жаль і туга за ними.

. . . . . .

І згадую незабутнього товариша Василя Романишина.

Друже мій!

І ти вже не живеш.

Твої кості біліють далеко серед синіх степів України.

Осінній вітер б'є їх.

Холодний дощ умиває їх.

Роса вранці сльозами паде на них.

. . . . . .

Ні, я не можу, я не смію мовчати.

І коли я мав силу бодай у мільйонній частині зобразити людським словом їхні страждання і збудити в душі людини одну теплу сльозу спочуття до них, то я сповнив супроти них обов'язок їхнього брата і свідка їхнього болю і смерті.

І скинув з душі тяжкий камінь, який мене давив.

Хай моє скромне оповідання покладеться жалобним вінком квітів на їхню нікому не знану, богом і людьми забуту могилу!

Хай наші спільні муки падуть прокльоном на старий світ, який ще досі тоне в морі крові й нікчемності.

Хай ясна ідея, що в цім оповіданні промінням блискає з цвинтарища й хаосу стихій і з безмежного болю й божевілля людей, розгориться полум'ям у душі молодого українського покоління й веде його все вище й вище на сонячний шлях волі і щастя великого українського народу й до вселюдського братерства й любові.

І коли наша боротьба за волю така важка і кривава, то не падаймо ні на хвилю в темряву розпуки, бо

Через сльози і терпіння
Шлях веде до просвітління:

Хто боровся, скутий тьмою,
Тому сонце — мрія мрій.

Відень. У вересні 1920 *Осип Турянський*

Поміж небом і землею блукають тисячі й тисячі тіней.

Якби люди з далекого сонячного світу побачили ті тіні й пізнали в них своїх рідних, то збожеволіли би з розпуки.

Але вони їх не побачать, бо ті тіні розвіються, як сонні мари, в безодні буття й ніхто навіть не знатиме, де й коли.

. . . . . .

Під ударом німецько-австрійського війська покинули серби свій край і забрали всіх бранців, 60 000 душ, із собою та погнали їх на албанський «шлях смерті».

В албанських горах, нетрях, з голоду, холоду й душевного болю загинуло 45 000 бранців.

По високому хребті албанських гір, завіяних снігом і морозом окутих, ідуть прочі тепер на стрічу долі.

Ідуть живі трупи людей по трупі природи.

. . . . . .

Чорні хмари закрили заздрісно сонце і блакить неба й повисли над ними, як велетенські чорні крила всесвітнього духа знищення.

І спокійні ці хмари, як німе прокляття, непорушні, мов скелі, невблаганні, як доля.

Понура тьма хмар поклалася гробним каменем на замучені душі.

Земля відцуралася їх.

Вона кликнула їх у ті високі гори, між дикі строми й безвісті, де на кожному кроці чатує смерть.

Відгородила себе від них густими хмарами мряки, яка висить по обох боках гірського хребта і схожа на розбурхане, сіре море, що застигло і скам'яніло.

Чорне море хмар на небі глядить понуро на сіре море хмар над землею.

А всередині між двома морями йдуть тіні по срібно-білому хребті гір.

Вони наче висять між небом і землею.

Між життям і смертю.

Гірський хребет розпустив могутні, розколені, пошарпані й нагі ребра, які місцями тонуть під ногами тіней у сизій млі, то знов виринають із неї і гинуть на крайнебі в чорних хмарах.

І лежать на хмарах, мов скелет дивного великана, що руйнуючи життя, й сам погиб.

І біліють, мов срібні острови серед сірóго моря мряки, то чорніють стрімкими обривами скель над безоднями, то підносять гордо і грізно кам'яне чоло до хмар.

А там недалеко на крайнебі гори-велетні сховали білі голови в чорних хмарах, а їх темні, гранітні стіни, роздерті в титанічній боротьбі стихій, навислі над пропастями великанські звали, брили і строми, являють собою образ безмірного знищення й руїни.

З сніжних верхів, з чорних обривів, з пропастей, з кожної скелі і з кожного закутка визирає бездонна глибінь грози, суму й безнадійності.

Та проте здається, що дух руїни не завершив ще свого діла знищення. Могутній володар тих диких безвістей — мороз скував і приспав його і все кругом закляв.

І серед реву боротьби й нищення небо, гори, земля — все нараз замовкло і скам'яніло.

Та серед цієї заклятої, скам'янілої тиші небес, хмар, гір і глибини царить якесь повне грози й таємне ожидання.

Хмари до хмар, гори до гір притулилися в німій тривозі і наче шепчуть до себе:

— Хтось небаром явиться...

Хто це буде? Що це буде?

Чи оркан струсне горами й безоднями?

І порве всі іскри життя, яке аж тут заблукало, в божевільний вир, і одним ударом усе загасить, усе розіб'є, розтрощить та кине у тьму небуття, в безодню нічогості?

. . . . . .

Вже довго вони блукають по албанських безвістях.

Два невідступні товариші: голод і мороз ведуть їх на стрічу смерті.

В останніх днях загніздився в їх душі третій і найтяжчий ворог: безнадійність.

Від десятьох днів вони вже нічого не мали в устах.

Нема вже диких овочів, ні трави, ні хопти, ні кори з дерева.

Тіло з них майже зникло.

Останки обшарпаного одіння висять на них, мов купа брудного й замерзлого лахміття на кістяках.

Ноги, опухлі з голоду й зимна, здебільшого обвинуті онучами, які щораз розлізаються, доки зовсім не облетять.

І не одна людина йде по замерзлому снігу босоніж.

У них уже ледве видно сліди обличчя.

Замість щік дві ями, мов дві глибоко розкопані могили.

Лице покрите, здається, не шкірою, лиш якоюсь чорно-сірою, землистою поволокою, що схожа на пліснь у грибів.

На лиці кожної людини довга борода, розкуйовджена, помервлена, як помарнілий, розтоптаний бур'ян на розораній скибі.

. . . . . .

Очі сховалися глибоко в лобі.

Шукають душі, щоб разом із нею покинути останки тіла, нужденну, розвалену тюрму.

Одні очі погасли, другі блищать гарячковим огнем і виразом недалекого божевілля.

Коли одна людина гляне в лице другій, здригається.

Відвертається з жахом, а тремтячі уста шепчуть:

— Смерть...

Лиш деякі сліпі люди не видять смерті в обличчях других.

І не мають втомлені очі людей на чому спертися, ні на чім відпочити.

Шукають неба.

Та неба немає.

Тільки байдужа і скам'яніла гроза чорних хмар наче посилає їм лише одну думку:

«Смерть».

Очі відвертаються від неба і блукають по безкрайньому морі сірих хмар над безоднями.

А те море бездонно сумне, безмежно безнадійне.

І очі людей ховаються ще глибше в ямах і замикаються.

І шукають у замученій душі світла.

Але й душа окута, мов цвинтарним муром, сумом ночі й холодом смерті.

. . . . . .

І тоді остання життєва сила, остання туга розбиває кайдани дійсності.

Свідомість бунтується проти безтямного болю й нужденності буття й западає в сон.

Замучені голодом, морозом і безсонними ночами, вони попадають у сумерк півсвідомості, яка хвилями зникає, то знов деколи переходить у повну несвідомість.

І їх уяву огортає серпанок сонячних привидів і божевілля.

Їхня свідомість похожа тепер на сонце.

Пливуть малі й більші хмарки, в меншій то дальшій віддалі від себе і притемнюють та заслонюють його на мент або на довшу хвилину.

Аж насуне велика чорна хмара й заступить сонце, може, не все.

І за чим життя людей тужило, за чим їх душа рвалася, це ввижається тіням наче промінь сонця в темряві їх душі.

І, захоплені тим промінням, вони бачать життя, яке кинуло на них уже присуд смерті.

Їм увижаються люди, які їм були близькі колись. Вони вітають, обнімають їх, говорять з ними.

Вони чують дивні звуки з далекої батьківщини, співають пісні, які ще дітьми чули. З малими винятками вони всі, здається, збожеволіли.

І з ясними видіннями вони вмирають з усміхом на устах.

Падають на шляху.

І тоді чути стріли сербських крісів.

Це сербські вартівники вбивають немічних людей, які вже не можуть піднятися.

Бояться серби, щоб ці вмираючі людські тіні не одстали позаду й не зміцнили німецького й австрійського війська, від якого здалека аж тут гомонить час від часу глухо гук гармат.

Багато їх кидається в безодню, щоб не вмерти в немочі від сербської кулі.

Ось недалеко паде одна людина.

Серб здіймає з плечей кріс і підходить до неї.

Людина витягає руки й розказує сербові:

— Мої діти ще оттакі маленькі. От тіцькі ще.

Показує рукою, як маленькі його діти, й роздираючим голосом благає:

— Брате сербе, не осирочуй моїх діточок!

Але ворог не знає милосердя.

Лунає гук вистрілу.

І тінь останніми краплями крові червонить білий сніг.

Так умирає багато людей з перестріленими або багнетом пробитими грудьми й головами.

. . . . . .

Кожна людина збирає останки сили, щоб не впасти.

Ідуть з найтяжчим зусиллям.

Уста судорожно затиснені, жили на темно-сірих і зелених чолах виступають наверх, наче хочуть одірватися від обличчя.

Їхні голови хиляться безсильно на груди.

Наче невидима сила закинула їм тяжкі верії на шию і гне й тягне їх живосилом до землі.

Ідуть, наче тягнуть власні трупи на великий похорон.

Гробову тишу природи перебиває тихе зітхання, уриване хлипання, голосний лемент і зойкіт людей з босими ногами на замерзлому снігу, радісні оклики збожеволілих, сербські стріли й останній крик розпуки перед смертю.

Багато людей утратило ясну свідомість того, де вони, звідкіля й куди йдуть?

Деякі забули мову.

.....

У найбільшій частині людей серце вже заснуло.

Воно не почуває вже більше ніякого болю, ні бажання.

Ніякої туги за життям, ні за далекими єствами.

Батько... мати... жінка... діти?..

Що це?

Якась імлою овіяна, в струї вічності похована, приспана в душі згадка з давньої-прадавньої, замерклої минувщини.

Якась неймовірна, чудова казка з раю, котрого немає на цій землі.

.....

Що їх зустріне через годину, через дві, завтра?

Це їм байдуже.

У них уже немає навіть сили думати про те.

Вони замкнули очі і сплять якийсь час ідучи, поки не ляжуть на все на «шляху смерті».

.....

Душевне отупіння покидає їх на хвилину. І в їх душі прокидаються бажання, що в'яжуть їх з життям.

Ось одна людина з босими, фіолетними ногами угледіла нараз на хмарах над деброю вогонь.

З заіскреними очима показує його товаришам.

Три товариші біжать там, де вогонь видять.

І падають на хмари над пропастю.

І хмари проковтують їх, як море зерна піску, як вічність хвилинку.

.....

Здається, що ні боги, ні темні сили не мають відваги дивитися на цей образ людського горя й починають засновувати його густим серпанком снігу.

Небо, хмари, гори й людські тіні — все зникає й обертається в одну безконечну мряку, сіру, як життя, сумну, як смерть.

Здається, світ поволі зісувається в якусь бездонну прірву.

.....

З безодні виринає срібно-біла хмарка.

Як сонна мрія, знімається над ними і пливе настрічу понурій тьмі небес.

Ні, це не хмарка...

Це якесь дивне єство, що співчуває людському стражданню.

Це одинокий ясний, добрий дух.

Він запитує когось у чорних хмарах:

— Чому велиш серцю тіней ще слабо битися?

Розбий те серце на шматки!

Хай воно не кривавиться останніми каплями крові!

.....

Що це?

Здається мені... переді мною... якесь дивне, змарніле дерево... дві тонкі... всохлі гілляки...

Ні, це людина.

Він підняв руки до неба.

Чого він підняв руки до неба?

Чи він молиться?

Чую шепіт:

— О, жорстокий, жорстокий!..

Я глянув на його руки і здригнувся.

Ні, не гляну на свої...

Знаю: і мої такі.

Нараз чогось так жаль мені стало наших рук.

Так жаль кожної людини, що тільки й на те думає, щоб терпіти.

Жаль усього людства, що в пеклі світової війни так тяжко карається.

Щось підступило мені під горло.

Щось тиснеться до очей.

Ні, ні, ніхто не побачить їх...

Вони всі вже виплакані.

Очі висохли, замерзли.

.....

Де ти, Василю, мій друже єдиний?

Ти упав серед снігу.

Чи ще живеш?

Чи вже більше не чуєш болю?

Чи вже глядиш з недосяжних висот на мене?

І

Штранцінгер, який ішов зі своїми шістьома товаришами на кінці довгого ряду, станув.

— Що тобі? — питав Добровський, котрий у цій хвилині вів його.

Штранцінгер мовчав і тільки притискав міцніше до себе скрипку, яку весь час ніс із собою.

Його скрипка — це було все, що воєнна доля йому лишила.

Куля забрала йому очі.

Його мати з болю вмерла, а його суджена скочила в ріку, й ніхто її більше не бачив.

Він дізнався про їх долю й від того часу онімів.

Замкнув увесь біль у темряві своїх очей і своєї душі і скам'янів.

А може, він у пісні скрипки бачив день, бачив бодай один промінчик сонця й вузеньку, синю смугу неба?

Але люди чули тільки один раз пісню його скрипки після смерті його матері і його дівчини.

І була це пісня, від котрої навіть ворог заплакав.

— Хто покине його? — застогнав Ніколич.

— Не йдім далі. І сили вже в нас немає. Вмираймо тут.

Шість товаришів стануло.

Злякалися, бо перший раз від довгого часу почули Штранцінгерів голос, який вийшов з його уст, як із нутра землі.

— Ідіть! Я тут останусь.

Добровський обізвався:

— Ми з тобою останемось. Товариші, так?

Кожний мовчки кивнув головою.

— Але вмремо не від сербської кулі,— воркнув Сабо й затиснув зуби та блиснув дико очима.

Старий сербський стражар приступив до них.

— Наперед!

— Мовчи! — крикнув Сабо.

Серб ізмірився до вистрілу, але Сабо вдарив його палкою по голові.

Серб упав.

Живий, мертвий?

Байдуже.

Сабо забрав від серба кріс з патронами.

Не найшов у його торбі ні зерна хліба.

Копнув його ногою, й серб покотився в дебру.

Сабо взяв сліпого Штранцінгера за одну руку. Ніколич за другу і всі сім відійшли набік від «шляху смерті».

Станули й оглянулися кругом.

Куди око не гляне, з усіх-усюдів заглядає смерть.

Із-за гори на крайнебі виповзли із таємних глибин землі дивовижні облаки-страхіття і ще більше місце сонця заступили. Вигляділи, мов казочні упирі. Отворили великанські, червоні, наче в крові скупані пащі, щоб кинутись на гори й пожерти їх разом зі сімома живими єствами.

Бо як посміло життя заблукати в цей цвинтар природи?

На кілька кроків від них гірський хребет спадав стрімкою стіною в безодню.

Вони глянули на широке море хмар під собою й на верхи гір, які здіймалися понад хмари, як величезні могили всього буття.

Ніде ні сліду людського життя.

Всюди замерзлим, бездушним трупом простелилася ледова пустиня.

А коли б десь далеко найшлась албанська хижа, то вони не мали б сили зайти до неї.

Та й що з того, якби й зайшли?

Замість гостинності вони найшли б на порозі тієї хати смерть із рук диких албанців.

Щось невимовно понуре шепче їхній душі, що їм уже не вернутись до життя.

Їх очі доганяють товаришів, яких вони покинули.

І велика туга за ними й за життям, як останнє полум'я погасаючої свічки, розгорається в їх душі.

Перед ними сунеться поволі довгий ряд тіней.

Повзе, як великий, розтоптаний хробак, який останніми зусиллями вверчується в сизу млу, щоб там супокійно сконати.

Вони простягають руки за товаришами.

— Чекайте! Чекайте!

На їхній голос гомонить понура відповідь із яруг:

— Чекайте! Чекайте!

— Не йдім за товаришами,— кличе Сабо.— Там нас гибіль чекає. Я маю кріс. Шукаймо албанської хати. Тепер буде десь пізно з полудня. Як не найдемо нічого, то, може, вдасться нам яким чином розпалити вогонь. Може, хтось уночі побачить наш огонь і прийде до нас...

— Вовки прийдуть...— бовкнув Добровський.

Ніколич думав:

— Може, й люди прийдуть...

— Люди? — питав Добровський.— Люди для нас — гірше вовків...

— Щоб витримати до вечора й через ніч, мусимо мати хоч іскру якої-небудь надії...— падькав Ніколич.

Добровський відповів:

— Одинока надія — якесь чудо або наші люди.

Та не такі нуждарі, як ми... Але...

Замовк.

Пускаються в дорогу, щоб зійти з гірського хребта, пірнути в сіру млу і пройти крізь неї на землю.

Може, там глибоко внизу, є життя й людське серце.

. . . . . .

Однак усі зусилля даремні.

Праворуч і ліворуч тільки стрімкі обриви, по котрих і дикі кози не були б в силі збігти в долину.

Після довгого блукання вони бачать, що перед ними стелиться тільки один-однісінький шлях, яким пішли їх товариші.

Де вони?

Розтоптаний хробак уже зник на крайнебі в морі мли.

— Не можу йти... не можу стояти... Ноги тремтять.., тремтять...— шепче Бояні.

Сідає на сніг.

Важка втома тягне других живосилом додолу.

— Не сідаймо,— кличе Сабо,— це смерть!

Та дарма.

І він сідає разом із другими.

Тільки Добровський стоїть і шукає чогось у темних хмарах, на горах і в густій млі над дебрами.

Здається, що його вухо намагається вловити якісь звуки, котрі тільки він сам чує.

. . . . . .

Ні, ні.

Ніхто й нічо не відзивається на голос болю й туги їхнього серця.

Здається, що вся природа заперла дух і прислухається до кроків таємного великана, що тихо йде верхами гір.

То знов ховається по безоднях, щоб люде його не бачили й не чули його кроків.

. . . . . .

Серед незбагненної, безконечної, могильної тиші доходить до їхньої душі, як останній сон, якийсь давно вже завмерлий голос із далеких, сонячних країн.

І тихесенько гомонить і бринить, як мушка в зеленій, сонцем леліяній траві.

Наче з-поза сумерків віків... з безкраїх засвітів... із-за океану вічності... ніжно... мрійно... тихесенько... гомонить:

— Тату... тату... сину!

. . . . . .

Вони стрепенулись і глянули на себе.

Всі тремтіли в лихоманці.

Бояні лебедів:

— Огонь... огонь... огонь...! Згинемо без огню.

Недалеко найшли присипаний снігом корч.

З великим зусиллям одчімхали галузки та відтяли його при самім корінні.

Та як розпалити вогонь замерзлими, зеленими галузками?

— Виймайте Шекспіра, Гете, Канта! Вони нам тут придадуться,— глузував Добровський.

Але ще три дні тому вони мусили спалити їх.

Сабо глянув із презирством на скрипку Штранцінгера.

— Те тарахкало придалося б дуже на вогонь...— шепнув.

— Дай спокій,— відповів Добровський. Оця скрипка — це його очі...

Кожний відтяв сухий шматок зі своєї одежі.

Однак огонь погас.

Сабо почав із якоюсь дивною рішучістю:

— Щоб огонь горів, не вистачить кілька онучок. На це треба цілого убрання.

Добровський глянув на нього допитливо:

— Відкіля взяти цілого убрання? Коб тут іще був труп серба.

Сабо відповів зі спокійною жорстокістю:

— Незабаром найдеться між нами не один труп, менше або більше... Одначе треба, щоб це сталося вже скоріш...

— Як ти це міркуєш?..— шепнув Ніколич і з жахом подався назад.

— Віддирання шматків одежі безцільне. Сентиментальність — смерть. Тверезо думати! Сяк чи так, один із нас найскорше згине...

В поглядах товаришів вичитав Сабо мовчазне і тривожне питання й відповів:

— Ну... як уже слід мені висловитись виразно, то... один із нас мусить умерти...

При останніх словах Саба нова струя морозу, студена, наче смерть, нагло прошибла душу й тіло товаришів. Щось нараз наче обвалилося в них, і з румовищ якась несамовито люта сила почала скоро, скоро вимітати марні останки життя й надії.

Блудними очима глянули на Саба, котрий сам наче злякався своєї думки й, мабуть, у бажанні злагодити її враження додав після короткої мовчанки:

— Для загального добра.

Добровський глянув йому бистро в очі й вицідив поволі, крізь зуби:

— Для загального добра — гинь ти!

— Ні, я ще хочу жити. Але наш товариш Бояні радо згине. Його свідомість ледве вже блимає. Знаєте, що він забув навіть своє ім'я. Бояні, як тебе звуть?

Бояні став лебеділи, начеб усі останки його душі були на його устах:

— Я хочу жити... хочу жити...

— Жити ми хочемо всі. Та кому в голові те, що ми хочемо? Ми мусимо! Хто хоче мусити?

Настала лячна мовчанка, серед якої вони старалися розібрати цю жахливу думку у своїй гарячкою виснаженій свідомості.

— Хто з нас пожертвується добровільно для других? — напирав Сабо, повторюючи все наново свою убивчу гадку.

. . . . . .

— Я,— перервав мовчанку сліпий.

— Я,— пронеслося глухо з уст Пшилуського.

Оба вони все мовчали.

Здавалося, що вони тепер на те тільки й відзискали мову, щоби попрощатися з життям.

Добровський сказав:

— Ти стань собі на боці, Штранцінгер. Ти святий. Нічия рука тебе не торкнеться.

— Але що з тобою... Пшилуський? — нагадував Сабо, котрий помітив, що другі, здається, годяться з його лячним наміром.

— Маєте кріс,— відповів глухо Пшилуський.

— О боже! Не дивімся на добровільну жертву наших товаришів! Пождім! Доля сама вирішить, кому з нас найскоріше вмерти,— падькав Ніколич.

Всі зрозуміли.

— Хто з нас найслабший? — питав Сабо і глянув на Боянія.

Бояні затремтів, і його сині уста ще більше посиніли.

— Я даю ось яку раду,— сказав Сабо.— Не сміємо згинути з морозу, заки розпалимо вогонь. Наше тіло, те прокляте стерво, вже зовсім деревіє з морозу.

Будемо бігати і скакати довкола цього корча.

Біганням огріємося трохи, тоді — про мене — роздираймо наше дрантя на вогонь!

Але як я впаду й не матиму більше сили, тоді плюну на дальше нужденне життя. Тоді здеріть із мене убрання й жийте!..

Тут Сабо викривив уста з якимось дивним глумом і додав:

— Взагалі: хто з нас перший упаде і вже не встане, цей стане нам усім у пригоді.

Німий жах охопив їх.

І хоч безтямною грозою проймала їх оця думка, начеб коса смерті устряла їм у мозок, то все-таки всі вони чули, що незабаром один із них мусить перший згинути.

Так мусило бути!

. . . . . .

Без найменшої тіні спротиву почали людські скелети, замерзлі з морозу, смертельно вичерпані голодом, бігати і скакати довкола корча.

Лиш одна думка вводила в рух їх закостенілі ноги:

«Скачи, скачи і витримай... а то, може, твої власні товариші тебе доб'ють!»

Штранцінгер стояв набоці, пізніше ходив чотири кроки вперед, чотири назад.

Спершу могли всі ледве рухатися, опісля вже ходили жвавіше.

Ніхто не хотів зоставитися позаду других, щоб не показати, що він найслабший.

І було видно крайню напругу їх останніх сил по дико заіскрених очах, по судорожно затиснених зубах, по напучнявілих жилах на чолі, на висках і на шиї, й по барві лиця, котре з землисто-темного і брудно-сірого ставало чимраз більше фіолетним.

.....

Нагло якась дивна сила прикувала мої ноги до землі.

Руками я заслонив спершу очі, потім кулаками став бити себе по чолі.

Хотів розвіяти затміння, котре в цій хвилі насунуло на мій мозок, або вбити правду, що станула мені перед очима.

Бо нагло видалось мені, що мої товариші щезли і якісь дивні марева вищирили очі на мене...

І нараз якесь шалене бажання огорнуло мене:

Упасти, впасти, впасти трупом на місці або скочити у провалля!

Убити, розтоптати цього черва, що ім'я йому свідомість!..

Я станув над берегом обриву й дивлюся в глибину, повиту сірою мрякою.

Сто кроків під моїми ногами спить біла, скублена, застигла мла.

Біле ложе з великими, круглими, м'якими подушками...

Це біле ложе манить мене до себе, так манить...

.....

Але ні.

Як зоветься та сила?

Залізним ланцом скувала мене ззаду й не пускає...

О ні, життя не має ціни для мене.

.....

Кажеться в казці: вони за сімома горами, за сімома ріками...

Та вони десь так далеко, за таким океаном, що йому ні кінця, ні краю немає...

Там вони обоє.

.....

Та проте я аж тут їх чую.

Чую маленьку ручку за собою на шиї.
Тепер ця ручка вже більша.
Я ж її два роки не видів!
. . . . . .
Ці дві істоти...
Ні, я мушу жити!
Відвертаюся від безодні і довкола корча скачу, скачу...
Га, га... я скачу...
. . . . . .
Нараз Добровський кинув дикий прокляття, опісля став позирати з дивним глумом на товаришів.

Зареготався і крикнув:

— Он воно як! Панове, я бачу, що ви — гуляєте! Ха, ха, ха! Ось чого вам закортілося! Ну — ніврокуу... Значить, до танцю треба, звісно, музики...

Я вам заграю на цимбалах.

Став несамовито кламцати і скреготати зубами.

Оця музика Добровського рилася у стривожені серця товаришів, як диявольський глум і нагадувала їм смерть.

— Перестань! — закликав Ніколич.

. . . . . .

Добровський пригадав собі, як колись аранжував танці на балах.

Усміхнувся, як усміхається смерть, і запитав:

— Невже ж ми останні, щоб на нашій забаві бути без аранжера? Ба, а де ж наші дами? Невже нам гулять без дам? Уявім собі, панове, скільки балів відбувається тепер на світі, який ми давно покинули. Скільки розкішних дам крутиться в цьому менті на те, щоб марно прогуляти своє життя! А ми тут гуляємо, щоб наше життя назад вигуляти! Напружім нашу хору уяву, схильну тепер і так дуже скоро до привидів і галюцинацій, і не один із нас матиме, може, забаву, з чудовою дамою. Ха, ха, ха!

— Добровський, ти, здається, збожеволів,— пробурмотів понурим голосом Сабо.

— Може бути. Та я вам одно скажу: ви всі збожеволієте, лиш я сам заховаю ясний розум, бо в мене, здається, занадто твердий череп на такі тонкості, як видіння й божевілля. Це мені дуже прикро. Ви, може, побачите балеві дами очима, а я, здається, тільки душею. Однак очима душі я більше побачу від вас.

Замовк і глянув далеко перед себе.

Стояв хвилину задуманий, опісля говорив:

— Не боюся нічого. Та не розумію, чому ця мертва тиша кругом нас і ваша мовчанка мене чогось бентежить? Усе здається мені, що

серед цієї заклятої тиші нагло щось блисне і вдарить, як грім. І вб'є Штранцінгера за це, що він стоїть такий байдужий, вас — за те, що ви такі сумні, мене — за те, що я сміюся... Отже, доки в мене ще трошки сили, мушу, забалакувати ці дивні почування в собі... Я у своєму нужденному житті дуже мало говорив. Та тепер, супроти обличчя смерті чую потребу поговорити трошки... Буду словами полокати свою душу й балакати, балакати, кричати і сміятися, ха, ха, ха! Та й маю я дещо сказати світові за себе й за вас... Панове! Більше доброго тону! Більше елеганції! Не позирайте так спідлоба, як темна ніч! Хай дами вичитають із ваших усміхнених мін, що ви хочете засипати їх компліментами!

Показував товаришам елеганцію і граціозність танцю.

Дивна суперечність між його добірними салоновими рухами й між його обшарпаними, брудними латами, покритими снігом і засохлою кров'ю!

І якби вони були у світі життя й сонця, то, може, було б і дивно глянути, як його уста, все складені до іронії і глуму, ціле його запале, бліде й зелене лице з довгою, розчіхраною, рижою бородою і з вусами, наче дві розмикані мітли, силкувалися виразити приємну, солодку й готову до компліментів міну салонового лева.

— Панове, ви причепурилися не по-балевому. Не маєте поняття про хист, як і чим подобатися дамам і як їхнє серце здобувати. Де ваші лікери? Де ваші фраки? Де ваші гладенькі, товстенькі й оголені обличчя? Ви хочете своїми обідраними обвислими лахами наслідувати фраки? А де, панове, головна річ для дам: ваше тіло? Це непростима легкодушність із вашого боку, панове, що вам закортілося з вашим «я», яке важить у кожного 38 кілограмів, забавлятися в товаристві балевих дам! Невже ви, легкопері й заморожені панове, хочете служити товстобоким дамам за холодильця? Вам зібралось на охоту залицятись до жінок тільки своєю голою душею? О, ви, дурні... pardon... скелетні ідеалісти!

— Я чхаю на всі жінки,— промимрив Сабо.

З іронічним спочуттям дивився Добровський на кожного товариша.

Зупинив очі на Пшилуському і крикнув до нього:

— Пане Пшилуський! Мені дуже прикро, але ваш фрак занадто старосвітський. Замість двох видно на нім аж тринадцять хвостів!

Думав хвилю, опісля засміявся так, начеби відкрив якусь щасливу думку, і кликнув:

— Це нічо... це нічо... чудово... Панове! Ви самі й не догадались... Адже ми справляємо собі масковий бал, якого ще світ не бачив... Та все-таки причепуртеся трошки, панове, відгорніть руками ласкаво сербсько-албанське національне майно, що так густо по вас лазить,

бо я почну представляти вас. Хай перед вами стануть дами із самого цісарського придворного балу! Просіть їх до танцю і притискайте міцно до своїх замерзлих грудей, а вони вже вас нагріють куди ліпше, чим не знать який огонь.

Бояні і Ніколич, які весь час дивилися на Добровського, наче приковані його очима і словами, витягнули руки, начеб хотіли пригорнути когось до грудей.

Їх виснажені обличчя, несамовита усмішка, та ще більше рухи-обійми їх рук наповнили мою розболену свідомість наглим острахом. Я відвернув очі від обох товаришів і шукав в очах Саба успокоєння. Одначе він так понуро дивився, начеб в найближчій хвилині мало все завалитися. Я звернувся до Добровського, однак не був у силі промовити до нього. Мов поражений стояв я, й мене мучила тільки одна думка: чи Добровський зійшов з розуму, чи ні? І наче спогад із вимріяних країн і одночасно, мов холодний жах із замерзлих, понурих печер, рилися в мою душу слова Добровського:

— Ясновельможні дами! Маю за честь представити вам одно вельми цікаве товариство сімох людей, котрих доля вирядила в далекий світ по ділам смерті. Серед шляху нам, вибачайте, знудилось, і ми справили собі між небом і землею, серед хмар і снігів вельми романтичний бал, на котрий маємо честь запросити вас, ясновельможні дами. Прохаємо перейти ласкаво зі своєї золотосяйної цісарської палати до нашої балевої залі. Вона теж дуже гарна й далеко обширніша від вашої. Її стеля — безкрає небо, її стіни — сніжно-білі скали, її поміст — замерзлий сніг, білий, як ваші вельможні декольте. Ми маємо чудову музику й оригінальний буфет, який різниться від вашого буфету лиш оцею дрібничкою: не ми його, але він нас хоче пожерти.

Заклацав зубами й показав недалеку безодню.

— Моє ім'я доктор Добровський, людина, що не робить собі нічого ні з голоду, ні з холоду, ні з життя, ні зі смерті і сміється, вибачте, ясні дами, трошки із вас, розуміється, в межах пристойності.

Пан четар Штранцінгер...

Тут урвав і глянув на сліпого товариша, що стояв набоці, байдужий на всі радощі і, здається, на всі болі.

Дивився на нього й на його сліпі очі й нагло вхопився за горло, опісля закашляв, наче хотів прогнати щось, що вийшло з душі і здушило йому горло. Стрепенувся і казав далі:

— Оцей пан, що тепер дивиться в сторону нашого буфету, зоветься пан четар Пшилуський. Все нахмарений, якийсь черв'як його точить, мабуть, погнівався з кимось та й завдає собі, сіромаха, через те великого жалю. Дітвак. От що! Пані будуть ласкаві з чисто гуманних причин, ну і, для власної приємності (це головна річ), закрутити

йому голову, а то манколія його з'їсть. І прошу не дивитися криво на нього за те, що його балевий стрій не зовсім по моді, але ви, здається мені, догадуєтеся, з якої це причини...

Пан доктор Оглядівський. Гуляє нині, мабуть, перший раз у життю. Дуже вразливий на тепло жіночого серця, особливо в сьогоднішніх зимних часах. Але шукає того тепла тільки у своєму родинному гнізді. Докажіть йому, ясні дами, що й деінде є теплі кубелечка...

Пан четар Сабо, дикий син угорської пусти. Великий і небезпечний заведія... Дама, що його покорить, отримає найвищу медалю.

Пан четар Ніколич, сентиментальний молодик, чиста потіха для вас, високі дами.

Пан четар Бояні, дивна людина, що наслідком різних неприємностей в Албанії забула своє ім'я. Хорий, виснажений, в гарячці нахилився над студеним потоком, щоб напитися води. Та, замість зачерпнути води в шапку або в пригорщу, він цілий шубовсть у воду! Ми його витягнули, але він забув забрати з води своє ім'я. Постарайтесь, ласкаві дами, щоб він назад собі його пригадав, а то жодна дама не зможе стати йому законною жінкою.

— Бояні,— крикнув Добровський,— твої уста дуже посиніли. Обійми кріпко найкращу принцесу і цілуй її рожеві уста голосно і пристрасно доти, доки твої безкровні уста не запашать огнем.

Бояні обняв воздух перед собою і цілував міцно, аж ляскіт було чути.

Добровський дивився на нього й говорив більше до себе, ніж до других:

— Чому я нічого не бачу? Невже ж ілюзія не для мене? Хіба ж усе життя не ілюзія? Заздрощі мене беруть...

. . . . . .

Добровський скакав, як навіжений.

Пристанув на хвилину і глянув на чорне небо та в недру. На його обличчі боролися біль і гордість чоловіка, що кинений у прірву буття, почуває всю грозу своєї безсильності.

Засміявся глумно й закликав:

— Хотів би я розбити скам'яніле небо і скинути всіх богів у цю безодню. Хай би боги, царі і всі можновладці, що кинули людство у прірву світової війни, перейшли оце пекло мук, у якому люди караються! Хай би вони самі відчули й пізнали бездонну глибінь людського страждання!

Тоді боги стали б людьми, а люди братами.

. . . . . .

Кожна тінь старалася наслідувати несамовиті скоки Добровського. Це було тяжко і вдавалось тільки Сабові, котрий після Добровського

мав ще найбільшу силу. Але на короткий час інстинкт життя показався так могутнім, що всі скакали з однаковим розмахом.

Мов сонні марева, що душать сплячого й виривають із його грудей крик жаху, так виглядали їх обличчя під час танцю.

Серед тих облич, подібних до обличчя смерті, лиш очі мерехтіли дивним огнем і безмежним бажанням життя.

Слабий усміх тих очей і їх огонь із-за того, що танець збуджував надію до життя, становили тим яскравіше противенство до завмираючого лиця.

. . . . . .

Сабо почав із ознаками злобної нетерплячки дивитися на своїх товаришів.

Глянув на мене.

Здавалося мені, що його очі так і питали:

— Коли ж уже... один із нас...?

Доки будемо чекати?

В першій хвилині я мав враження, що не мій товариш глядить на мене, а смерть.

Я хотів крикнути, як кричить кожна людина, котру мучить чорна мара, але схаменувся й запанував над собою.

— Ти думаєш,— казав я до нього,— що я не зумію так гуляти, як ти? Ось поглянь!

Я став скакати так само, як він.

А щоб дати ще більший доказ, яка в мене сила й бадьорість, хоча смертельна втома й жах мене мучили, я тремтячим, завмерлим голосом заспівав веселу народну пісню.

. . . . . .

Сабо відвернувся від мене і став тепер скакати все напроти Боянія та дивився йому вперто й визиваюче в очі.

Ледве живий Бояні, який ще слабо переступав з ноги на ногу, все спускав очі, бо за кожним разом, як поглянув на Саба, смертельне тремтіння проймало його.

Але й зі спущеними очима чув він у своїй слабій свідомості, як погляд Саба клався кам'яною плитою на ціле його тіло й забирав йому останки сили.

Вкінці Бояні зважився спитати його слабим голосом:

— Чому так дивишся на мене, як сатана?

Сабо не обізвався, тільки більше вп'ялив у нього свої убивчі очі.

Боянія опанувала тепер лиш одна думка: хай нагло, в одну мить, мов блискавиця, щось ударить і раз на все загасить у нім усяке почуття болю, боязні й терпіння.

Він задивився на наймогутнішу гору і тремтить, мов блудний огник серед пітьми та шепоче:

— Хай упаде... роздавить... кінець... супокій...

Раз у раз повторює ті слова.

Нараз йому здається, що могутня гора розгортає чорні хмари й суне просто на нього.

Він хоче кинутись на землю й чекати, аж гора впаде й роздавить його.

Нагло побачив перед собою очі Саба.

Спотикнувся й упав.

Божевільний жах його обхопив, що не гора, лиш людина несе йому смерть.

Це додало йому нової сили.

Зірвався, як малий хлопчина, наче м'яч, відбився від землі і став, гуляючи, кричати:

— Вона мені ногу підставила. Але я її копну... копну!.. Ха-ха-ха!

.....

Копав її і посував у напрямі кручі.

.....

Шалений танець найслабшої тіні наче заразив других.

Навіть Пшилуський, котрий здебільшого стояв над прірвою й шукав її безмірної глибини, пустився в танець і все з понурим виразом лиця кричав:

— Проч від мене, розпуснице!

Кожний старався закричати чиїсь кроки, що поволі, глухо, зловіщо вже наближалися.

Це був крик людей, що в густому пралісі опівночі хочуть прогнати від себе щось, що серед заклятої, таємної тиші чатує й ось-ось кинеться на них.

Бояні сміявся: «Я її пхнув у безодню», Ніколич белькотав: «Ти моя, ти моя», Пшилуський: «Геть від мене», Сабо кляв по-мадярськи, Добровський скреготав зубами, а я повторяв раз у раз, сам не знаючи, чому: «Сонце... сонце...»

Тільки Штранцінгер стояв осторонь, наче статуя й мовчав.

Як перекотиполе, гнане бурею, як соломки на хвилях розшаліло-го моря, так кидалися людські тіні в дикім танці життя і смерті.

.....

Їхні смертельно-тривожні обличчя, похожі на брудно-сірі, зелені й фіолетні черепки із глини, які ось-ось розсиплються, їхнє дивне гукання та дика, душу роздираюча музика Добровського будить почуття, що нараз земля розступиться під ними й небо впаде на них.

Щось невідоме, як тайна буття, безмежне, як вічність, визирає з їх очей і з кожного їхнього руху.

Що це?

Маленька іскра.

Вона росте й вибухає могутнім огнем, який обіймає всесвіт. Всесвітній огонь життя горить над всесвітньою безоднею нічогості.

Хто переможе?

.....

Нараз мені здається, що моя свідомість находиться десь назовні, поза мною.

Сон чи божевілля?

Чи якесь явище, можливе тільки тут, у цій темній западні?

Щось кружляє мені коло вуха й силкується втиснутися всередину... якась жахлива муха... вона несе смерть...

І в бринінні тієї мухи чую раз у раз:

— Ніколи... ніколи...

Відганяю рукою цього потвора.

Та в найближчій хвилі знов чую зловіще бриніння...

Тікаю на край кручі і вичерпаний, безсильний сідаю.

І знову вона бринить і гуде, як далекий невгомонний гомін похоронного дзвона:

— Ніколи... ніколи... ніколи...

.....

Але згодом те несамовите бриніння й гудіння віднімає мені почуття жаху й успокоює мене.

Я починаю радіти, що ця потворна муха, цей демон, бог, диявол, цей хтось знає, що ми тут, що люди тут.

Значить, десь у пеклі, а може, на небі в безодні... десь під хрестами на цвинтарі... десь у сумній пустці безконечній є ще хтось, є ще щось, що думає про нас...

Пусте, байдуже, що таке думає...

Але думає про нас...

Може, це наша доля?

.....

Доле, доле!

Невже з цього хаосу не вернути нам назад до життя, на шлях сонця?

Яка сила в тому мертвому світі зуміє вирвати нас із цього замерзлого пекла?

Нема такої сили.

Немає нікого.

Бог прокляв нас.

Демони тільки ждуть на нашу загибель.

Всі великі й добрі сили відцуралися нас.

А може, єсть іще на небі... в воздусі... на землі які маленькі, ангельські єства, що мають яку-небудь цілющу силу?

Може, ці маленькі ангели могли би врятувати нас?

Може... ах!

Сину, мій сину маленький!

Молися, сину, молися за батька!

Може твоя молитва невинного ангела проб'є скам'яніле склепіння небес.

Бо тяжко твому батькові, ох, коб ти знав, сину, як йому тяжко вмирати, не побачивши тебе востаннє.

.....

Нараз Бояні заплакав і закликав:

— Мамо моя! Де ти?

Перестав скакати і плакати та задивився в дебру, і його очі шукали чогось по сірому морі хмар.

Почувши плач Боянія, Добровський сказав:

— Коли з тебе мужчина, чоловіче, то ніколи не плач!

Я побалакаю, для приміру, з дамою, що була колись моєю милою.

В цій хвилині Пшилуський, що стояв на боці і з якимось болючим отупінням дивився перед себе, обернувся до Добровського.

Перший раз його німа байдужість розвіялась, і він з якимось таємним зацікавленням упер свої очі в Добровського та став його слухати з такою напругою і з таким скупченням усіх своїх сил, начеб найближче слово Добровського мало йому принести визволення або смерть.

Одначе Добровський не помітив цієї дивної уваги Пшилуського й говорив:

— Так тямлю мою останню стрічу з нею, що здається, бачу цю женщину тепер перед собою.

Ласкава пані! Ви мене не пізнаєте, бо я замаскований. За крихітку тепла вашого серця я віддам вам увесь огонь, який так і бухає вулканом із цілого мого «я». Цей огонь у мені так жагучий, що я хотів би пригасити його трошки струєю сліз. Та, на жаль, мої сльози замерзли. Я йду в далеку дорогу, з котрої ніколи не верну. Подайте мені на прощання свою біленьку й пухкеньку ручку. Не хочете? Ви злякалися моєї руки? Кажете, що це рука кістяка? То позвольте себе поцілувати, так, як я колись вас цілував. Ви крикнули з остраху. «У вас замість обличчя мертвецькі ями»,— кажете. Адже ви знаєте, звідкіля у мене мертвецькі руки і щоки? З грому гармат, із тяжких ран душі й тіла, з голоду й розпуки вони. З геройської боротьби за ваші товстенькі щоки й руки, за ваші золоті намиста й жемчуги.

Та коли я гинув серед куль у ямі, вам не стало терпцю ждати на мене.

І ви кинулись на шию гладенькому галапасові, котрий ніколи навіть пороху не нюхав.

Тямите, як я, загартований жовнір, плакав перед вами?

А ви відповіли на мої сльози:

— Іди собі до чорта!

Від цієї хвилини я ніколи не плачу, тільки сміюся, сміюся й кепкую собі з життя й зі смерті.

Однак моя душа все плаче за втраченою вірою в женщину і в людину.

Під маскою у мене тільки душа. Тіла у мене немає...

Але ви не побачите моєї душі й не вчуєте її плачу, бо тільки душа може побачити, відчути й розуміти душу.

Ви тікаєте від мене?

Тут Добровський обернувся до товаришів і кричав:

— Дивіться, з яким презирством вона відвертається від нас! Не плач, Бояні, не плач перед салоновою дамою, бо її ніжні уста скривляться з відразою самички на вид твоєї слабодушності. Не сльози, не душу, показуйте дамам тіло, м'ясо, обвинуте наймоднішим платтям, обвішане блискучими світильцями й підшите все рухливим, солоденько-змисловим, безмізким пустомельством! Тоді жінки будуть вічно ваші — на короткий час...

Добровський обернувся знов у сторону своєї колишньої милої і запитав її:

— Не скажете навіть одного слова на вічну розлуку?

Га, кидаю на вас найтяжчий прокляття: хай вам доведеться погуляти так само, як нам ось тут. Замовк і блукав очима по скам'янілому морі мраки.

Може, шукав там весни своєї душі?

.....

Серед виру танцю, крику й почувань тяжко ставало розібрати, де кінчився розум, а начиналось божевілля.

Бояні, смертельно вичерпаний, не міг далі скакати.

Стояв і дивився в безодню, а його очі блукали по застиглих хмарах.

Однак мороз примусив його знов скакати.

Зробив кілька кроків і упав.

Тепер не був уже в силі зірватися легко на ноги.

Боровся довго з божевільним виразом очей і ледве підвівся навколішки.

Клячучи, глянув знов на море хмар, і нараз його очі заблисли радісним огнем, а його уста усміхнулись.

Він простяг руки до далекої блідо-синьої мраки й почав кликати:

— Пальмо, пальмо!..

Вже рік я тебе не бачив...
Як я тішуся тобою!..
Хтось під пальмою на морі...
Човен відбиває від берега... в нім сидить...— боже!..– моя мати!
Гляньте!..
Вона пливе прямо до мене...
Мамо, я, твій син, я тут!..
Я не буду ждати... Скочу в море...
Я попливу тобі настрічу...
Останнім зусиллям зірвався на ноги і прибіг на край безодні, щоб кинутися в глибину.

Але Сабо, що пильно слідкував за ним, ухопив його миттю поперек і не допустив до скоку у провалля.

Бояні впав на землю.

Не міг уже встати.

Жах, розпука й божевілля кричали з його уст:

— Смерть!.. Смерть!.. Боже!.. Зглянься!..

Вони всі станули довкола нього, понурили голови й мовчали.

Благальними очима дивився Бояні на кожного товариша.

А коли його погляд зустрівся з очима Саба, він прошибаючим голосом закликав:

— Мамо моя!.. Рятуй мене!.. Рятуй мене!.. Ця людина хоче вбити мене.

— Не думай так про мене, товаришу. І з мене людина,— сказав Сабо і глянув на Боянія очима, в яких замерехтіло сяйво співчуття.

Коли Бояні побачив іскру людяності в його очах і почув його теплі слова, велика ясність засяяла в його очах і на обличчі.

Він витягнув до Саба свою руку, що подобала на марний, брудний кусник льоду, й озвався до нього м'якими, лагідними словами:

— Любий Сабо, подай мені свою руку!

Тепер я не боюся смерті.

Кілька хвилин його очі дивилися на товаришів супокійно й погідно, майже радісно, наче кусник синього неба, що показався неспо-дівано над землею серед дикої боротьби стихій.

Нараз якась тінь лягла на його обличчя, й він обізвався тремтячим, ледве чутним, уриваним голосом:

— Прошу вас, товариші: як побачите мою матір... як моя мати питатиме вас за мною... то скажіть їй, товариші, скажіть їй, що... що ви мене ніколи не бачили... й ніколи не чули... нічого про мене...

Коротке хлипання струснуло ним.

— Ні, ні... товариші... не кажіть їй так... перекажіть моїй матері... о, боже... що мені, бідному, їй переказати...?

Привітайте її гарно від мене і... скажіть їй якесь... любе, добре слово від мене...

І скажіть їй, товариші, що я вмер... у теплій хаті... на білій постелі...

Всі останні сльози закрили йому очі у глибоких ямах.

Прошу вас, товариші... поможіть мені встати...

Товариші підняли його.

Синьою, опухлою рукою обтер очі.

Глянув на сірі хмари й закликав, здивований і розчарований:

— Нікого не бачу...

Невже я у сні бачив матір?..

Мамо, не пливи до мене!..

Бо як побачиш мене... то серце тобі з болю тріснe...

Будь здорова, мамо... й не плач дуже... за мною...!

Товариші поклали його легенько на замерзлий сніг.

— Зимно мені... зимно... зимно...

Прошу вас, товариші... добийте мене... хай я... довго не мучуся...

Добровський потішав його:

— Не бійся, товаришу. Ти зараз заснеш, і весь твій біль мине.

Незабаром ми всі заснемо, і всім нам разом із тобою буде добре.

Незадовго Бояні заснув і — було йому добре.

Його мати таки прийшла до нього.

І у сні не чув він болю, не видів смерті, лиш усміхався радісно, бо його лице чуло биття серця в теплій материній груді.

. . . . . .

Вони стягнули з трупа товариша убрання й розпалили вогонь.

Довго слухали вони мовчки шипіння вогню з похиленими головами.

Їх душі полинули в далекі країни.

Осінньою росою падали на вікна білих хат.

Незримими ангелами витали в кімнатах над людськими головами.

І цілували їх на привітання й на прощання.

. . . . . .

Після довгого мовчання вони глянули на труп товариша.

Лежав висохлий, тонкий, наче тріска.

Його грудна клітка наче роздерла блідо-зелену шкуру, і ребра дивилися сумно, наче голі жебраки, на чорний, понурий світ.

Набресклі фіолетні ноги й руки відбивали дивно й лячно від цілого тіла.

І його посиніле лице опухло.

Але смерть не встигла стерти з нього радісної усмішки, яка наче розлилася по цілім обличчі й дала йому лагідний, милий вираз.

І здавалося їм, що його застиглий усміх ніби говорив до них:

«Товариші, тепер я щасливий...!»

І як дивилися на мерця, на устах кожного блукало невимовлене питання:

«На кого прийде черга тепер?»

.....

Важке мовчання перебив Добровський:

— Оце має бути людська доля! Вродилася людина, плакала, сміялася, співала, навчилася ходити і причимчикувала, сердешна, аж сюди, щоби після найстрашніших мук покластися тут, у тій проклятій льодовій пустині на спочинок.

— Та проте він лежить усміхнений,— замітив Ніколич, глянувши на нього.

— Ця усмішка — це, мабуть, іскра щастя... хвилина божевілля серед безтямного болю дала йому цю іскру,— зауважив Добровський.

— Невже ж і нам присуджене таке щастя? — спитав Ніколич і здригнувся.

.....

Добровський дивився довго й нерухомо в огонь.

Одначе його очі, здавалося, не бачили вогню.

Вони блукали по глибоких нетрах його душі й наче шукали чогось.

Вкінці він поглянув через огонь у спокійну, замерзлу даль і сказав наче до себе самого:

— Прокляте те життя, в котрому слабший мусить згинути, щоб дужчий міг жити.

II

Вони сидять довкола вогню й чують, як нове, давно забуте життя починає струєю литися в їхні жили.

Шипіння вогню вражає мило й солодко їх уха, як пестливе щебетання дитини.

Вони не проміняли б слів огню за найкращі мелодії чудової музики, бо вона була б тепер тяжким роззвуком для їх замерзлої душі.

Пісня палахкотіючого вогню будить почування й думку.

Наче в'язні з тяжкої тюрми, вони тікають зі зболілої душі.

Мов птиці у вирій, вони летять у далекі країни.

Уява, що прагне тепла і світла, дивно їх малює.

Ні сніг там не біліє, ні мороз не тисне, ні людські сльози там не ллються.

Вічний мир і тихе щастя там царюють.

Синє небо нахиляється з любов'ю над зеленою землею.

Там усе благословенне літо красується, там вічно сонце сяє.

А те сонце так велике й могутнє, що півнеба заступає.

І так любо гріє, так розкішно пече... пече...!

Світло безбережною повінню розлилося по зелених полях, заквітчаних лугах і по селах, що ховаються в зелені садів, ніби зі сонцем у піжмурки грають.

І ясне проміння лягає відпочити на верховіттях темних лісів.

А там, на блакитному крайнебі, під задуманим, темним лісом, на зеленому рядні буйних трав синє повітря в розкішній жарі сонця тремтить... тремтить...

Сонце любить людей. Сходить із неба й ховається в їхній душі.

І де є серце, там сонце світить.

Люди ховаються між білими квітками в зелених травах, сміються до сонця і благословляють його.

Та деякі люди не хочуть одпочивати на сонці.

Беруть маленькі діти на руки, і йдуть у сад, і сідають у тіні вишень і яблунь.

.....

Понад сніжно-білі шпилі гір, понад скам'янілі сизі хмари душі тіней мостять шлях і тим шляхом за щасливими людьми в країні сонця свої думи, свою тугу шлють.

І зникають безкраї простори, розвивається сиза мла, й країна сонця виринає, як ясне видіння перед тінями і мріє на крайнебі перед ними...

І крізь серпанок проміння і мрії очі бачать: хтось сидить із похиленою головою... хтось клячить і руки до неба здіймає... хтось дрібний лист пише... хтось очі обтирає... маленький хлопчик дивиться комусь пильно в вічі... певно, питає:

— Мамо, коли тато до нас верне?

.....

Нараз усі мрії сполохав, наче пташки, дивний і тривожний голос сліпого:

— Не тікайте від сонця! Не ховайтеся в тіні!

Злякався власного голосу і прокинувся з просоння. Сліпими очима глянув із зачудуванням на товаришів та тривожно запитав:

— Де ми?

Вони здригнулися.

Здавалося, що душі безлічі людей, котрі лежать на безмірному цвинтарищі буття і в могилі ще страждають, вийшли з могили опівночі й питають:

— Де ми?

.....

Я глянув на його обличчя.

Воно так виглядало, начеб не було вже з цього світу.

Хоча цій людині було доперва двадцять чотири роки, то її сліпі очі, її зеленаво-землисте, глибокими ямами й морщинами поране лице, посиві́ле буйне волосся зробили її старцем.

Колись у його великих і гарних, мрійних очах ясніли іскри молодості й запалу до високих поривів і змагань.

. . . . . .

Ні, неможливо, щоби ця людина мала на віки вічні бачити тільки тьму перед собою.

Чому миш, кертиця, гадина любується світлом сонця, а людина ні?

. . . . . .

Здається, що віки вже протекли, як це було.

Гарматні кулі розривають землю і людей.

Кругом нас пекло, божевілля, смерть.

Кожна людина вмирає тисячу разів в одній секунді.

Він один лежить у ямі супокійно.

А його очі — о, не забуду ніколи його очей!

Вони дивляться так лагідно й любо кругом, наче хочуть несвідомо зворушити скам'яніле небо безмежною добротою і красою людського серця.

І хочуть показати темряві всесвіту й лукавості богів невмируще сонце й надію людського духа.

. . . . . .

Та тепер у нього темні ями замість очей.

Жорстокість людей і неба видерла йому ці добрі, лагідні очі!

Ціла його постать, покрита безліччю дірявих лат, його висохлі пальці на синіх руках — все те становить не образ, а втілення якогось так невимовного, бездонного моря, що немає слів, немає людської мови, щоб його висловити.

Я дивлюся на нього, й біль коле гострими шпильками, як мороз, мою свідомість.

І гаряче співчуття до нього запалює моє серце.

Мій любий, сліпий брате!

Твій біль, заклятий у вічне мовчання, порушить, здається, холодне каміння, а не зворушить лукавої сили ні на небі, ні на землі.

Чому мої руки безсильні вивести тебе з цього ледяного гробовища?

Чому ми всі тут такі безпомічні, а ти, святий брате, найнещасніший між нами?

. . . . . .

І дивне бажання охоплює мене:

Якби я був можновладцем, царем, богом, я впав би в порох, у сніг, у болото на землю перед оцією людиною на дні буття, цілував би їй ноги й руки і прохав би її прощення за всі безмірні муки, в які я її кинув своїм самолюбством і жорстокістю!

Я, цар, бог, плакав би перед ним, як дитина через те, що я на невинний цвіт його весни поклав зиму старечості й руїни, знищив йому промінь світла і його духа для майбутніх поколінь і кинув його, наче грудку землі, мов камінчик, як пилинку, жорстоко, безцільно на поталу заглади й нічогості!

Та ні.

Навіть грудка землі, камінчик, пилинка, темна пустка безодні — вони мають якусь ціль і призначення.

На грудці землі зерно зійде, камінчик дорогу вистелить, пилинка заступить світло чоловікові, безодня спинить йому шлях і пожере його.

Яку ж ціль, яке призначення має він, я і всі ми ось тут?

Хто мені на те відповість?

Де тебе шукати, небесна сило?

Чи в опарах людської крові?

Чи в димі світового пожару?

Чому так байдуже глядиш?

.....

Чому проклято мовчиш?

.....

Та бог, замерзлий цвинтар природи й навіть сама смерть — усе оглухло й оніміло.

І моя замучена, окривавлена душа блукає, мов сліпий жебрак, чорними, бездорожними пустарями й даремно питає:

— Де сонце?

.....

— Ти зітхаєш, Ніколич, чи ти також покинув когось... там... далеко?..

— Батька й матір,— застогнав Ніколич, і по морщинах його молодого обличчя, покотилися сльози.

— У мене немає нікого,— випередив Сабо з гірким усміхом моє питання.

— Ти щасливий,— сказав Ніколич.

— Так думаєш? Самітна людина ніколи не може бути щаслива,— відповів Сабо коротко й байдуже, наче без чуття.

— Ніхто не тужить за тобою... і ти не знаєш туги... будь задоволений,— зітхнув Ніколич.

.....

— Хто у тебе, Пшилуський?
— Діти.
— А дружина?
— Єсть і нема.
— Як це?
— Не питай.

Пшилуський застогнав, упер очі в огонь та понурив глибоко голову.

. . . . . .

Я глянув на сліпого товариша й затремтів.

Навіщо я питав товаришів за рідню?

Я не смів питати...

Адже він усе чує...

. . . . . .

Здається, що він уже переболів страшну долю своєї рідні і свою власну.

І сидить тепер, як живий, скам'янілий пам'ятник на гробі свого власного життя.

. . . . . .

Не буди його болю, що спить.

Це був би злочин... злочин...

. . . . . .

— Коли моє тіло замерзло,— казав Ніколич,— то мій дух тільки про те й думав, як урятувати життя. Тепер мені трошки тепло. Та що з того? Важкий камінь лягає на душу й давить, давить. І не знати, що більш болюче: чи мороз, чи біль і туга за людьми, котрих уже, здається, не побачу ніколи.

. . . . . .

Глянули на сліпого товариша, що сидів тихо й був наче без душі, й довго мовчали.

З яруги перед ними виринула знов біла хмарка і знімається вгору, поволі, легесенько, наче лячно їй, що серед заклятого спокою й омертвіння природи лише вона одна являє собою рух і життя...

І омліла на своєму шляху й висить нерухомо між небом і горами.

. . . . . .

Ніколич глянув на шлях, яким усі вони прийшли сюди.

Далеко на небосхилі появилася велика, дивно таємна тінь і поклалась поперек дороги, яку люди витоптали у снігу.

— Товариші,— шепотів Ніколич,— подивіться там... на цю дивну тінь на нашому шляху... шлях і тінь поперек... це хрест... великий, могутній хрест...

Що значить цей хрест?..

Що він означає?..

. . . . . .

Дивилися мовчки на цей понурий хрест і прислухалися до зловіщого шепоту душі...

. . . . . .

Не знаю, чому цей таємний хрест на шляху нагадує мені біг часу?

. . . . . .

Який день сьогодні? Я вже не знаю.

Час перестав уже існувати для мене.

Немає для мене будучності, не стоїть за мною минувщина.

А теперішність?

Це кривава точка межи двома вічностями.

Це рана, що росте чимраз більше вглиб і вшир і своєю блідою кров'ю закриває мені все майбутнє і все минуле.

Може, це правда, а може, це тільки так мені здається:

Вже минуло, а може, небаром мине три роки, як мій син прийшов на світ.

Де ти, мій сину, тепер?

Не смію питати, чи ти здоров, бо не знаю навіть, чи ти живеш, моя дитино.

Як легко було б мені на серці, якби я знав, що ти, сину, разом із матір'ю, що ви обоє живете здоровi.

Тоді я не почував би себе тут таким нужденним і опущеним, хмари не видавалися б мені так понурими, ледова пустиня не була б для мене така студена, така безкрая.

Бог і люди прогнали мене від себе, покинули, забули мене.

Моя душа роздерта тисячними ранами, моє тіло кинене повільній і певній загладі на поталу — ось як, сину, довелось мені, твоєму батькові, святкувати твої родини!

Коли думаю про тебе і про твою матір, сину, боюся, що розпука доведе мене до божевілля, коли я ще досі не збожеволів.

Скажіть мені, люди: де вони обоє?

Чи вони живуть?

Даремне питання.

Мої товариші убогі, нужденні так само, як я, й не знають нічого.

Мовчать гори, мовчить снігова пустиня, мовчить буйний вітер, не віє з далекої України.

І ти, моє серце, засни!

. . . . . .

Та проте як дивно!

В самім куточку мого серця притаїлося щось.

Воно мале, марне, бліде.

Це надія.

Може, неприятель, який залляв мій край і вдерся в мою хату, пригадав собі, як я побачив мого сина на руках матері, що і йому довелося покинути жінку й дитину, й ця згадка спасла мою дружину з дитиною від ганьби і смерті.

. . . . . .

Лиш одно мене лякає.

Чорна змора мучить мене днем і ніччю.

Все стає мені перед очима жахливий образ смерті, який я бачив у Мункачі[1].

Боюся назвати по імені цю страшенну пошесть.

Не можу дивитись на тих жовнірів із запалими, почорнілими обличчями.

Вони висідають із поїзда, який привіз їх сюди з моєї рідної землі.

Ніхто не сміє приступити до них, привітати їх.

Лиш пес біжить їм настрічу.

Хтось крикнув... хтось стрілив, пес жалко заскавулів і тікає.

Звір'я мусить заплатити ранами за своє прив'язання до людини.

Бо навіть собака не сміє зблизитися до хорих на холеру, щоб їх привітати.

Жовніри кладуться на землю біля поїзда і в'ються в судорогах.

Вкінці хтось являється й успокоює їх...

Смерть.

Може... моя дружина з сином...

Ох, зимний піт виступає мені на чоло...

Геть від мне, пекельний привиде!

Не муч мене довше!

Люди, люди!

Тяжко мені, тяжко!

. . . . . .

Та хоча ця змора доводить мене до божевілля, то я таки не можу повірити, що ти, сину, вже не мав би жити: не може мені в голові поміститися думка, що твої рученятка, які колись так міцно обнімали за шию батька, вже застигли і спочивають непорушно в холодній, сирій землі.

Ні, ти живеш, мій сину, разом із матір'ю.

Так, ви обоє живете.

Я цілую твою маленьку головку, мій сину, й желаю тобі, щоб ти ніколи не зазнав долі свого батька.

---

[1] Мункач — Мукачеве.

А як виростеш великий, не будеш тужити за мною, як я за тобою, бо не зможеш пригадати собі, що й ти колись мав батька й бавився та сміявся на його руках.

Мати скаже тобі, що твій батько згинув на війні, і ти будеш із пошаною згадувати моє ім'я.

А як запитаєш матері, де моя могила, то мати скаже тобі зі сльозами, що твій батько спочиває десь далеко, серед буйних степів великої України.

Ані мати, ані ти, мій сину, ви обоє не знатимете, що я не лежатиму в нашій рідній українській землі,— тільки десь далеко на чужині вовки-сіроманці розірвали й рознесли мої кості по албанських нетрах, покинених богом і людьми.

Будь здоров, сину мій,— навіки.

. . . . . .

Навіки?

. . . . . .

А може, я тебе й матір знов побачу?

Ах, що це за думка?

Я тебе й матір побачу...

Яка чудова мрія!

Я тебе й матір побачу!..

Невже ж це не божевілля думати про те, що зі світового пекла, в якім усе людство карається, і з цієї холодної безодні, в котрій я тепер гину, я вийду живий і знов побачу вас обох живими і здоровими?

. . . . . .

Давно вже це було, як я, сину, отримав останній лист від твоєї матері.

Написала мені, що коли запитала тебе, де тато, то ти глянув своїми синіми оченятами задумано далеко перед себе, показав своєю малою ручкою кудись і сказав:

— Там.

І тепер, скоро тільки гляну на оцю чорну гору, що понуро і грізно бовваніє переді мною, то все здається мені, ніби чую, як ти говориш:

— Там...

Ох, сину мій!

Там на тій горі сидить смерть і вже простягає свої руки по мене.

. . . . . .

Доле, доле!

Облегши мені мій безтямний біль!

Хай я бодай у сні побачу мого сина на руках моєї дружини!

Коли ж мені таки судилося вмерти тут, то хай я перед смертю збожеволію й бодай у хорій уяві мрію про своє родинне щастя, до котрого ти на все мені затріснула браму, доле моя!

. . . . . .

— Я не тужу за ніким,— сказав Добровський.— Проклинаю цілий світ і серджусь навіть на своїх родичів. Навіщо вони привели мене на світ? Невже це нужденне життя варте того, щоб його цінити й за ним тужити? Не світить сонце нам ось тут, то взагалі не світить. Та найбільш болюче те, що в людській душі погасло світло ідеї. Сучасна війна обнизила людей до рівня найдикіших звірів. Найдикіше озвіріння обхопило тих мужчин, які ані разу не конали в огні боротьби. Та вже в найглибшу безодню душевної гнилі впала найбільша частина женщин, які своєю брехливістю, облудою, жорстокістю й безмежною жадобою гроша та своєю все свіжою різноманітністю статевої розпусти перейшли тисячу разів найдикішого мужчину — хама. За що ми боролися? Яка ідея цієї світової війни? Я вам скажу. Ми проломали сербський фронт і сунемо, як море, вперед. На сто кроків переді мною бачу ось яку картину: на землі лежить сербський жовнір, а мій капрал б'є його обома руками раз у раз у лице. Підходжу близько й виджу, що серб уже давно мертвий. Розлючений кричу до свого капрала:

— За що ти б'єш у лице трупа?

— За те,— каже він,— що ця сербська собака не має ні сотика в кишенях.

Ось вам ідеал всякої війни! Ось вам образ людської душі!..

Із-за великої втоми мені приходилось тяжко говорити. Та все-таки я мусив запитати:

— Добровський! Що ти зробив із тим капралом?

— Я пустив йому кульку в лоб.

— Отже, тебе аж надто обурило людське озвіріння. У твоїй душі, значить, і в душі багатьох людей живе ідея людяності й добра. Ця ідея — це поки що іскра під попелом людського самолюбства і звіряцості. Та прийде час, і ця іскра вибухне могутнім огнем і спалить до тла попелище ладу, опертого на звірячій боротьбі людини з людиною й народів з народами.

— Якщо попіл не загасить перед тим цієї іскри,— сказав Добровський.

— Ось тут між нами,— озвався Ніколич,— заступлені австрійські народи, котрі так себе ненавидять і поборюють. А проте, ми, їх сини, співчуваємо собі тут, наче брати. Ми тут уже здійснили ідеал братньої прихильності й любові.

Добровський мовчав хвилину, опісля озвався з гіркою іронією:

— Яка ідея привела нас в албанські нетра? 45 000 трупів невинних батьків і синів на шляху смерті! Якій ідеї потрібні наші муки й наша смерть? Вона вже тут на нас чатує. І ще нині нас усіх задушить крайно трусливим і жорстоким способом!

І не умремо ми навіть так званою геройською смертю, тільки погибнемо тут, наче сліпі щенюки, кинені у стухлу, замерзаючу саджавку! І якщо сюди заблукають колись ситі прогульковці, то про наші кості заговорить найперше, напримір, така дама, у котрої буде замість душі здоровий питльований книш, який її так розіпре, що вона буде похожа на ходячий тілесний бомбаст.

Ця жіноча діжа смальцю зашкварчить:

«Ті кості не роблять на мене враження ні як пережиття, ні як літературна тема».

Хвилину думав Добровський, потім зітхнув:

— Тяжко конати серед грому гранат, серед голоду й холоду, а ще тяжче жити серед нікчемності й хамства сучасних людей. З цієї причини я, товариші, присягаю вам: коли яким чудом застане хтось нас тут іще живими і схоче рятувати нас, то я скочу в дебру. Я не хочу назад вертати в озвірілий світ.

Знов замовк, опісля глянув на хмари й на товаришів і сказав:

— Якби я був найвищим єством, яке сплодило світ і життя, то, дивлячись на діла своїх рук і на ваші муки, я запався би зі сорому на саме дно пекла.

Маю тільки одно бажання до життя: заки засну, хотів би насити-ти клятий шлунок невеличкою мискою якої-небудь теплої страви... І коли б я був Шекспіром, то сказав би тепер щось, похоже на оце: — Десять царів за один український пиріг...

III

<...>

IV

Нагло об їхні вуха вдарив притишений, глухий, хрипкий голос:

— Чуєте?

Видерся з душі, як із могили, здушений, таємний, жахливий.

І була в його тремтінні якась незбагненна радість із-за цього, що хтось уже зближається...

Ох, уже йде, іде вже й несе — визволення.

Хто його бачить?

Хто його чує?

Пшилуський.

Чому Пшилуський?

Адже йому все байдуже:

І небо, і хмари, й безодні, і кожний товариш!

Вони глянули з жахом на нього.

— Слухайте.

. . . . . .

Високо над ними небо висипало безліч якихось дрібненьких істот, ніби зерен, чорніших чорних хмар.

Вони повзуть по хмарах і неспокійно шукають когось...

То знов поринають у хмарах і на коротку хвилину щезають...

— Слухайте...

Слухають і чують...

. . . . . .

Здається мені, що від непроглядних сумерків віків аж до цієї хвилі тут було замерзле царство мовчання...

Хай цю закляту тишу роздеруть блискавки!

Хай її розіб'ють громи!

Хай тільки не чуємо оцього жахливого, понурого крякання!

Воно оковує новим морозом останок нашої душі.

Роздирає стриж у костях.

. . . . . .

Але якийсь добрий дух не забуває Ніколича.

Бере його свідомість, як дитину за руку, й направляє її на ясний шлях...

— Чуєте голос? — шепче Ніколич, і нагло бліді останки життя в його обличчі мертвіють. Тільки в очах мерехтить іскра заблуканого вогню.

І тремтячим, зломаним, таємним голосом Ніколич не то співає, не то повторює пісню, яка причулася йому:

Люлі, сину мій,
Люлі, квіте мій,
Спи моя надіє.
Лиш дитиночці
У колисочці
Щастя світ ясніє.

Не пройде весна —
Буря навісна
Потрясе світами.
Сину, сину мій,
Вдарить біль страшний
В бідне серце мами.

І даремно я,
Зірочко моя,

Млітиму з розпуки,
Як там... над дітьми —
Серед вихру й тьми —
Крякатимуть круки.

Після останнього слова пісні підніс очі до чорних хмар і здригнувся.

Глянув на всіх і голосом, повним жаху, лебедів:

— Товариші, моя мати правду сказала... Чуєте?.. Над нами круки крячуть...

. . . . . .

Вони сидять, як мертві, і слухають, як понурий голос гострими, хижими дзьобами клює їм мозок.

. . . . . .

Довгу мовчанку перебиває Сабо голосом, у котрому чути конання сили і свідомості:

— Батько... кличе... батько кличе...

Прочі тіні силкуються теж почути щось любе, давнє...

Даремно.

Даремно я напружую слух, щоби почути слово, стогін, плач, ридання цієї матері з дитиною, що станула серед снігів і стоїть недалеко перед нами...

Чому вона стоїть там?..

Чому не плаче?..

Чому не прийде до нас?..

І її дитина не плаче...

Чому її дитина не плаче?..

Це було б чудо, якби тут людина не плакала...

Як же ж це можливо?

Тут коло нас маленька дитина — і вона не плаче?..

. . . . . .

Беру Добровського за руку й питаю його:

— Скажи мені: «Чому ця дитина не плаче?»

— Де дитина?.. Чия дитина?..— шепче він.

— Цієї матері... вона стоїть перед нами...

— Успокійся, товаришу. Це тобі так тільки здається...

Перед нами не стоїть мати з дитиною...

Перед нами немає нікого...

Тут до нас ніхто не прийде: ні дитина, ні жінка, ні батько, ні мати...

Я повторюю раз у раз останнє слово:

— Мати... мати...

. . . . . .

І нараз душу всіх запалює бажання схилити голову на груди матері й почути па своєму волоссі пестощі її ніжної руки.

Тяжке пекло всіх терпінь зробило їх слабими, безпомічними, маленькими дітьми.

Вони самітні, всіми покинені, забуті богом і людьми.

Люди дали їм замість ніжності прокльони, замість серця гарматні кулі, замість родинного щастя кайдани неволі.

Природа кинула їх у холодні нетрі, звідкіля вороття немає.

І як маленька дитина тужить за материною груддю, заки засне, так і вони прагнуть якої-небудь ніжності, заки пустяться в далеку дорогу...

. . . . . .

Понуре крякання круків збудило небо й гори з мертвецького сну.

Розвівається могильна тиша й холодна байдужість природи.

Десь далеко чути глухо понурий шум.

Буря йде...

Буде боротьба між небом і горами.

Між життям і смертю.

Шум котиться чимраз ближче, як далекий рев моря до сонного берега.

Гори й безодні застогнали.

Блискавиці роздирають небо і громи гогочуть.

Під ударом вихру чорні хмари пускаються в дикий танець.

Наче зграя роз'ярених звірюк, випущених із прив'язі, товпляться, клубляться, спихають себе вниз і одні за одними женуть у шаленім бігу та б'ють громами верхи гір, які стоять їм на шляху.

І застигле море хмар під тінями оживає.

Вітер кусає, розриває, розшарпує його і крізь прорив показується перед очима тіней не земля, а якась чорна, як пекельна ніч, грозою проймаюча безодня.

Хмари під тінями піднімаються вгору і стрічаються над їхніми головами з хмарами на небі та кидають на привітання блискавицями і громами.

— Примари... примари...— шепче Пшилуський.

І другі тіні так думають...

Ці страхіття так довго і спокійно з жахливо відчиненими пащами лежали на небі й чатували...

А тепер вони, люті вороги світла, дивляться на маленький огонь під собою й на купку живих істот біля нього.

Дивляться і ще більше з гніву чорніють і кров'ю наливаються.

Купчаться над огником і над живими істотами довкола нього.

Окутують їх тьмою й посилають до них блискавку за блискавкою як величезні, вогняні, зловіщі знаки питання.

Не отримують од них відповіді й вибухають великим гнівом.

Грім за громом ударяє в землю довкруги тіней.

Студений вітер подихом смерті дує на них.

Вони скулились довкола вогню.

Смертельне тремтіння проймає їх тіло.

Одна людина шукає в очах другої іскри спасення.

Та находить тільки жах і запалий, чорно-сірий, посинілий, труп-лячий образ смерті, а замість очей дві чорні ями, що ростуть, ростуть, ростуть... жахливо нахиляються над головами й ось-ось поглинуть усіх і все...

І замучена душа тратить владу над тілом.

Уста самі мимоволі відчиняються, і з горла пливе довгий, протяжний, безперестанний, жахливий звук:

— А-а-а-а-а-а.

.....

З кряканням гайвороння, з ревом громів і з зойкотом вихру змішався нараз якийсь несамовитий регіт.

Що це?

— Пшилуський, що тобі?

— Ха-ха-ха-ха!

Як я радію, що смерть іде!

— Ха-ха-ха-ха-ха!

Замовк, і було видно, як добував якийсь тяжкий камінь зі своєї душі.

— Товариші! Мені без упину страшенна змора ссе мозок... п'є мені кров.

Хочу висповідатися перед вами... легше умру.

Воєнне пекло все обернуло в руїну: високі змагання духа... людське достоїнство... честь... Людина стала звірем людині!..

Одначе я думав:

«Як верну по війні живий... буде найбільше щастя на світі... життя з любою дружиною... з дітьми».

Цілий рік я не бачив своєї жінки.

Я тужив за нею... любив її безмежно... шалено...

Дістав відпустку... приїхав до своєї дружини... до своїх дітей.

Через кілька днів... мій син... мале невинне ангелятко... щебече мені про все... що бачив... каже:

«Тату, до нас приходив один пан. Я дуже не люблю того пана, бо він цілував маму, і я дуже плакав, відпихав його від мами й казав: «То

моя мама». А той пан сміявся й далі цілував маму й казав мені; «То моя мама».

Земля піді мною розступилася...

О, чому мене зараз тоді пекло не пожерло!

Я утратив ціль життя.

Всі мої мрії про родинне щастя... розвіяні... опльовані...

Моя остання надія... моя одинока, найвища ціль життя... і ту війна мені зруйнувала... божевільно жорстоким чином зруйнувала...

Найстрашніше це... ця жінка знищила життя моїх дітей...

Вона цілувалася з коханцем на їхніх очах...

Вона затроїла їх ангельські душі їддю брехні... гнилі...

. . . . . .

Я все їй... прощаю перед смертю...

Її злочину матері супроти дітей не можу простити.

Замовк, і його очі блукали в мрачній далі й шукали когось.

Його обличчя, вся його постать уявляли собою образ мерця, якого якесь чудо привело назад до життя. Цей мерлець упер тепер свої погаслі очі в мрачну даль і жде на вороття свого болю, бо хоче його взяти зі собою в могилу.

. . . . . .

Нараз його очі дико заіскрились, велике більмо їх заступило й він крикнув:

— Пекло!..

Вона цілується з коханцем...!

О, боже!

Мої діти плачуть...

Мої діти відпихають коханця від матері!..

Товариші!

Де кріс?

Сейчас застрілю її як...

Ухопив кріс, змірив і стрілив.

Довго гори гомоніли гомоном сумним, понурим.

Гайвороння зірвалося з трупа Боянія і злетіло з тривожним кряканням угору.

— Ха-ха-ха-ха!

Тепер моя жінка не цілується вже більше з любасами...

Її тіло застигає тепер отак само, як моє.

Ха-ха-ха-ха!

Замовк, узяв голову в руки і впер очі в огонь. З його очей стали канути сльози.

— Діти, діти,— говорив Добровський.— Ви хочете з розуму зійти.

Пшилуський, не вдавайся в тугу за тим, що вже не вернеться ніколи.

Потішся тим, що ти не перший і не останній.

І мене не минув подібний біль.

Але я не плачу. Пощо? Лиха жінка не достойна сліз і розпуки мужчини.

З його грудей мимоволі продерся тихий стогін.

Але він миттю придушив його.

Наче соромно стало йому із-за цієї хвилевої слабості.

Він засміявся голосно і глумливо та сказав до Пшилуського:

— Але з тебе неабиякий стрілець, коли тобі вдалося застрілити ворога на віддалі двох тисяч кілометрів.

Та проте прийми мою раду:

Коли з цього болота, з якого нас усіх зліпив сліпий припадок, ти знов народишся на світ, знов зійдеш із розуму і знов оженишся, то для більшої певності стріляй на свою жінку з ближчої дистанції.

Одначе Пшилуський не чув тих слів.

Він думав тепер тільки про свої діти.

Притискав обі сині руки судорожно до чола й шептав:

— Дітоньки мої!

Чому я вас не бачу?

Чому не прийдете до свого батька?

Ангели, сирітки мої!

Хто вас увечері спати покладе?

Хто вам уранці кучерики розчеше?

Грім ударив і заглушив його останні слова.

Незабаром його тіло почало поволі холонути.

А на його обличчі застигали також два ясні струмочки...

.....

— Огонь гасне,— шепнув хтось наче у глибокому сні непевним, сонним, утомленим голосом.

Огонь уже слабо блимав.

І Пшилуський дивився на нього, але вже його не бачив.

Його душа вже вибиралася на шлях нового, незбагнутого тепла й сонця.

.....

Нагло роздався якийсь дивний, жахливий стогін.

Це скрипка Штранцінгера конає...

Він держить її над огнем, а сам тремтить... тремтить...

Чотири ножі хтось їм устромляє в серце...

Чотири струни одна за одною тріскають...

У конанні скрипки чути голосіння людського розпачу.

Щезли вогняні язики і знов огонь слабо тліє...
Немає вже скрипки й немає вже спокою сліпому товаришеві.
Здається, тремтіння не покине вже його аж до кінця...
.....

Божевілля і смерть Пшилуського, вид погасаючого вогню, горіння скрипки і тремтіння Штранцінгера збудили усіх із душевного отупіння. І остання туга за життя і за далекими єствами вибухає в їх засипляючій душі, як буря на замерзаючому морі.

На шляху до життя стрічають їх очі мертвого Пшилуського.

Його труп, спертий легко на камінь, з головою, що глибоко й важко повисла на груди, сидить задеревілий.

З його уст і з усього його обличчя не уступив вираз болю навіть після його смерті.

Здається, що Пшилуський забрав свій глухий біль, усю свою муку й журбу своїми осиротілими дітьми на той світ.

Чи там найде він кого, що злагодить йому важкі рани?

Чи також і там він буде все мовчки, відвернутий від усіх, на все байдужий, дивитися тільки на упира, що точить йому кров зі серця?

.....

Ніколич позирає на мерця, праворуч якого сидить ізбоку, й нагло його серце холоне. Якась дивна думка угризається в його ослаблену свідомість і безперестанно переслідує й мучить його. Положення мерця видається йому непонятним, страшенним, жахливим. Наглий переляк огортає його: він відсувається від мерця далі направо й тулиться чимраз кріпше до Саба. Він тремтить, як дитина, покинута на цвинтарі. Безупинно впирає в мертвого свої великі, затривожені очі й шепче більше до себе самого, ніж до других:

— Він умер... він сидить... Чому він сидить?..

Звертається очима до Саба, тисне судорожно його руки й питає його:

— Сабо... скажи... чому він сидить?..

— Не бійся... з тебе жовнір,— відповідає Сабо глухо.

Наступає коротка мовчанка, під час якої Ніколич не може найти спокою.

Несамовитим голосом-шепотом, начеб нагло його поклали в труну й забили кріпко віко над ним, він лепече:

— Я бачив багато мерців... Я не бачив сидячого мерця...

Звертається до Добровського й питає його благаючим голосом:

— Друже... скажи... чому він сидить?

— Успокійся, товаришу, успокійся,— розраджує його Добровський.

Глибоке мовчання, перериване тільки ревом бурі.

. . . . . .

Нараз нагальне тремтіння проймає його тіло.

Він дивиться через огонь на того, що вже не тремтить, і ледве чутним голосом шепоче:

— Бояні вмер... Пшилуський умер... Штранцінгер?... Невже він?... Сліпий брате? Промов слово...

Сліпий мовчить.

. . . . . .

Ніколич глядить у далеку похмуру даль і здається, що його очі шукають когось.

. . . . . .

Дивиться тепер на товаришів і шепче:

— Чуєте? Хтось плаче... Я чую... хтось плаче... Він далеко від нас... стоїть на зеленій мураві... в ясному сяйві... він видить нас... він плаче...

Мовчки прислухаються, як хтось плаче.

. . . . . .

Туман снігу, гнаний вихром, виводить дикий танок над їхніми головами й нагло кидається в долину на них. Одна людина тратить другу з очей. Здається їм, що ледяний вітер і сніг тепер видруть їм із тіла очі й життя.

По кількох хвилях туман покидає їх і серед реву й реготу танцює настрічу темній далині.

Мені в голові шумить, кипить, щось у ній молотом б'є.

Здається мені, якесь дивне, важке оп'яніння огорнуло мене.

. . . . . .

Отвираю очі, і крик жаху виривається мені з горла: я бачу кругом себе у сніжно-білі киреї завитих мерців...

Всі мерці сидять, та проте рухаються... з місця на місце...

Я божевільний.

Ні... це сон... Такий сон сниться тільки мерцям...

Ні... мерцям не сниться нічо... Мерці лежать супокійно...

Я живий...

Тисячі ледяних голок устромилися мені в саме серце і в мозок... і колять мене, колять, колять, колять... я бачу мерців... мерці танцюють...

Я божевільний...

. . . . . .

Нараз бачу з радісним зачудуванням: мати з дитиною, яка досі стояла недалеко перед нами у снігу, наче прикована, також рушилася з місця...

Кличу, скільки можу, голосно:

— Вона йде до нас!.. Вона йде до нас!..

Та в найближчому менті кричу до неї розпучливо:

— Не йди до нас!.. Тут на тебе жде могила!

При моєму останньому слові чую голос:

— Ти живеш... мій друже...

Це Добровський.

З жахом дивлюся на нього.

Він бере мене за руку, показує товаришів і каже:

— Всі живуть... Тільки Пшилуський умер...

Жахлива мандрівка мерців кінчається, і я стаю пізнавати кожного товариша.

Всі вони закутані в біле, тонке покривало зі снігу.

Тіло сліпого товариша тремтить серед безупинних дощів...

Він не вмер...

Очі Ніколича заплющені...

Він теж тремтить.

Він живе...

. . . . . .

Все з заплющеними очима починає Ніколич говорити, наче у сні:

— Я хочу жити...

Хтось поклав мене живцем у могилу...

Я не останусь в труні...

Тут у могилі зимно...

Сумна моя душа в могилі...

Я хочу жити...

Мої добрі браття, покиньмо цю студену могилу...

Штранцінгер... покажи нам сонце!..

В цьому менті дуже близько вдарив грім, і в його грохоті губляться дальші слова Ніколича.

Сабо затискає кулаки, глядить із диким глумом за блискавицею, піднімає кулаки догори й голосом, переповненим гнівом і обуренням, із очима, зверненими вгору й розпаленими шаленою лютою кричить:

— Ти, котрий там нагорі розперся серед чорних хмар: Грими і вдар!.. Грими і вдар!.. жорстокий трусе! Зиркни на сліпого, зиркни на горе, котре ти тут ізгоропашив для своєї радості!.. Наймізерніший черв, Сабо, з презирством до тебе кричить: «Грими і вдар!... Грими і вдар!..»

. . . . . .

При грохоті нового грому Ніколич одчинив очі.

Затремтів іще більше і, дзвонячи безупинно зубами, белькотав:

— Зимно... зимно... зимно...

Добровський, котрий почав уже чимраз більше байдужіти на все, став при останніх словах Ніколича дивитися кругом себе і сказав нараз:

— Бачите? Онде на сто кроків гарний корч. Огонь буде. Ходім!

Коли я почув ці слова Добровського, якесь могутнє і страшенне почуття потрясло цілим моїм єством.

В понуру ніч, у зледенілі нетрі, в мертві пустарі моєї душі впав нагло якийсь промінь, ясний, як південне сонце, могутній, як життя, визвольний, наче рука спасення.

Одночасно я почув, що найтайніша, незглибима глибінь, яка спочивала досі спокійно в моїй душі, як нерухомо в вічній темряві спить у глибині море, роздерте наверху вихрами і громами, розхвилювалася стихійно.

Живлові почування, як могутні хвилі, стали підніматися вгору й отворили на найглибшому дні глибоку прірву, щоб кинути туди безпощадно все, що там... наверху стало загрожувати загладою життю.

Нагла блискавиця роз'яснила мій мозок і якась уперта думка мучила мене, що Добровський — це якась потворна істота, котра наважилася розтоптати весь змисел, усю ціль життя... убити нас усіх... знищити все...

Я вирвав з рук Пшилуського сербський кріс і, силкуючися встати, крикнув до Добровського, котрий пустився йти в напрямі корча:

— Назад!

Не смієш іти там!

Назад!

Це не корч!

Глянь!

Це моя дружина і мій син!

Вона йде до мене разом із дитиною.

Вона вирятує мене і всіх нас від смерті.

При помочі кріса я намагався всіма силами устати й піти назустріч дружині й синові.

Товариші глянули в сторону корча з виразом великого здивування.

Сабо й Ніколич дивилися довго і вперто.

Між моїми словами і їхньою свідомістю закипіла дивна й завзята боротьба.

Нагло їх очі блиснули почуттям певності, й вони оба стали кричати один за другим:

— Так, так, це жінка з дитиною.

Вона спасе всіх нас від смерті!

Добровський глянув на всіх нас і здригнувся.

Приступив до мене й запитав:

— Чому не вийдеш назустріч своїй дружині?
Адже це твій обов'язок.
Устань, я тобі поможу.
Я весь час пробував устати, але не мав сили.
Уже зовсім не чув ніг.
З завзяттям розпуки я боровся, щоби перемогти неміч.
Намагався рачкувати.
Але й це було неможливе.
Я став прохати Добровського:
— Друже мій!
Май милосердя наді мною...
Заведи мене яким-небудь чином до них...
Подумай, товаришу: вона йшла тисячі верст через високі гори... глибокі ріки... з дитиною на руках!..
Вона хоче побачити мене... спасти мене й усіх нас від смерті.
А я не в силі кілька кроків вийти їй назустріч...
Вона дуже втомлена довгою дорогою...
Вже так близько коло мене втратила всю силу...
Глянь!
Вона хилиться додолу!..
О, мої бідні!...
Пождіть іще малу хвилину... благаю вас...
— Добровський,— кричав Сабо й Ніколич,— поможи йому зайти до неї.
Ця жінка спасе всіх нас від смерті.
Добровський напружив усі свої сили й підняв мене на ноги та сказав мені:
— Нам обом одна дорога: ти йдеш настрічу жінці — я по дерево.
Я вхопився судорожно руками за його шию, й ми оба почали йти.
За нами залунав радісний крик Саба й Ніколича:
— Вони йдуть! Вони йдуть!
Бог не забув про нас!
Ми всі будемо жити!
Гляньте! Гляньте!
Як радісно вона усміхається!
Чи бачите?
Вона показує нам хліб!
Чудовий білий хліб!
Ідіть хутко, товариші, хутко!
Чудовий білий хліб!
Ми йдемо слідком за вами.
Пробували оба встати.

Але тільки качалися по землі.

Недалеко вдарив грім.

В поражаючім почутті своєї цілковитої безпомічності почав Ніколич плакати.

Плакав голосно, як мала дитина.

Його ридання ходило довгим гомоном горами, долами!

Стогнало разом із громами по безоднях.

Слалося прокльоном по холодній, бездушній землі.

Било голосом розпачу молодої людини об закам'янілий небозвід.

Навіть круки злякалися голосу ридання людської душі.

Перестали крякати і кружляти високо над їхніми головами та витягнули шиї й наслухували, що це за дивний голос мішає їм понуру музику?

Тільки небо не злякалося.

Воно холодно відкидало людське ридання, заглушувало його своїми громами, клало його на крила гайвороння, а відтіля розкидало по замерзлих горах і безоднях.

. . . . . .

Добровський ішов і волік мене зі собою.

Та мимо крайньої напруги останніх сил зайшов зі мною ледве десять кроків.

Далі не мав сили.

Стояв іще хвилинку, опісля ми оба повалилися на землю й застогнали.

Добровський устав знову, але вже не мав сили мене підняти.

— Заклинаю тебе на все на світі... товаришу...

Іди сам до них...

Приведи їх до мене...

Я виджу й чую... моя дитина замерзає... дружина гине з розпуки...

Чуєш їх плач?

О боже!

Добровський зробив ще три кроки сам і знов упав на землю.

Приволікся до мене, мов смертельно ранений пес.

— Не журися! — казав до мене.— Ходім назад до вогню, наберім свіжої сили, а потім уже зайдемо.

Ми оба почали рачкувати й качатися по снігу до огнища.

Ледве ми зробили кілька кроків, як Сабо став нам грозити кулаками і крикнув:

— Сейчас вертайте!

Невже ви не бачите?

Ця жінка прийшла сюди, щоб усіх нас вирятувати від смерті?

Чому ж не йдете їй назустріч?

Добровський ще раз зібрав силу і піднявся.

Показав на свої груди і сказав до Саба:

— Бачиш, у котрому місці моє серце?

Стріляй!

Але кажу тобі: як не вцілиш у саме серце, то я ще матиму стільки сили, що прилізу до тебе й задушу тебе, як щенюка...

Сабо вхопив кріс у руки і став бити себе прикладом по чолі.

Добровський приліз разом зі мною до огнища.

Ми оба сіли і глянули на вогонь.

Огонь уже погас.

Перший раз показався на обличчі Добровського вираз розпуки.

Але це тривало лиш коротку хвилину.

Він стрепенувся і сказав:

— Щось мокре тиснеться мені до очей.

Тепер ось нам висновок із цілої життєвої філософії: погас огонь — треба спати йти.

Не чую вже охоти ні сили до нічого.

Хочу заснути й спокійно спати, спати.

Добраніч вам, товариші.

Дай боже, щоб нам так солодко спалося, як Пшилуському.

Він сидить собі спокійно, спертий на камінь, нічо його не обходить, наша спільна журба йому не в голові— справжній польський шляхтич.

Ця його товариськість мені не подобається.

Але ми всі йому прощаємо, бо він терпів, може, більше нас усіх.

Будьте здорові, всі близькі й далекі.

Добраніч тобі, моя старенька мамо.

Ти все була добра й люба зі мною.

Ти нічого не винна.

Не тужи за мною, не бий своєю сизою головою об мур, бо це непотрібне й безцільне.

Я засну спокійно, при повній свідомості.

Чую вперше якесь таємне, навіть радісне вдоволення із-за цього, що в моїй душі горить тепер лиш одно-однісіньке бажання: вічний супокій.

Тут Добровський звернувся до мене і сказав:

— А ти, брате, також не журися.

Коли у тьмі і в хаосі, в якому ми мучимося, тліє іскра якої-небудь ідеї, то твоя огненна любов до життя й до його вищих цінностей переможе смерть.

Коли ж усе життя — це тільки безцільний сліпий вир припадку й божевілля, то ти супокійно засни.

А як прокинешся, то побачиш свою дружину з сином он там,— показав на небо і сказав лагідно:

— Добраніч.

Підібрав ноги під себе, сперся ліктями на коліна, схилив голову на руки та підпер її добре долонями й заплющив очі.

І сидів нерухомо й мовчав.

. . . . . .

Його мовчання наче забрало товаришам душу й лишило там безпросвітну, чорну, безконечну пустку.

І була ця пустка невимовно сумна, мов цвинтар зі свіжою могилою батька і друга.

. . . . . .

Ніколич глянув на нього і знов голосно розплакався. Витягнув до нього руки й прохав його, як маленька дитина:

— Не покидай нас, товаришу!

Нам дуже сумно без тебе.

Розказуй нам усе... як досі... розрадь, потіш нас мовою своєю... друже наш любий... батьку наш...

В цьому менті вдарив недалеко грім, і на хвилю чорна тьма все оповила...

. . . . . .

Божевілля огорнуло хору уяву конаючих людей і всі стихії породи.

Серед понурого рокотіння громів стогнало небо й гори, наче в передсмертних судорогах.

Мов смертельно ранена звірюка, вихор кидався на них, в дикім шалі розшарпував хмари, гонив по безоднях і шумів, як розхвильоване море, то знов ридав і стогнав, як тисячі матерів над могилами мужів і дітей, як безліч людей, розірваних кулями і спалених отруйним повітрям у дикій боротьбі.

Затремтіло небо, задрижали гори.

З безупинним гомоном громів, з жахливим стогоном незбагнених голосів по безоднях змішався нагло новий, жахливий звук.

Спершу яскравий і порожній, опісля глухий і глибокий, то знов протяжний, понурий, як роздертий голос трембіти: виття вовків.

Вся та пекельна симфонія жахливих звуків відбирає всім останню іскру ясної думки.

. . . . . .

Я нічого не чую, нічого не розумію.

Вся остання сила моєї свідомості, вся моя душа при моїй дружині з сином.

Вони обоє так близько коло мене й так далеко!

Небо й землю порушу огнем моєї душі, моїм благанням, моїм болем і сльозами!

Я спасу, я мушу спасти від смерті дружину й сина.

О боже!

Іскри співчуття до твоїх дітей на землі!..

Згляньсь наді мною!...

Не благаю у тебе чуда... ні ласки.

Дай мені тільки трошки сили... хай я зайду до них...

Глянь, боже... на круків!

Ти їх сотворив.

Вони зловіщі... жорстокі створіння...

Ти дбаєш про них!..

Над моєю головою два круки...

Вони віддаляються від себе!...

Глянь: вони вже коло себе...

Вони радіють... так легко можуть прилинути до себе!...

Чому, боже, даєш крукам таке щастя?..

А людей... кидаєш у найглибшу прірву болю... розпуки?...

Боже!

Глянь на мою дружину з дитиною!..

Глянь на круків... на мене... змилосердися наді мною!..

При моєму останньому слові нагло якийсь чорний звір появився коло моєї дружини й дико блискає очима.

— Боже, й ви, пекельні сили!

Не дайте цьому звірові убити мені жінку й сина!

Смертельна тривога додає мені сили.

Я прилізаю до Саба, вириваю йому з рук кріс, мірю і стріляю.

Чорний звір щез.

Але божа сило... що це?..

Замість жінки з дитиною я бачу перед собою... чорний... сухий... безлистий... корч!...

. . . . . .

Грохіт громів, стогін безодень, крякання круків і виття вовків пришибає мій небо й землю роздираючий розпач:

— Я вбив свою дружину і свого сина!

Товариші, убийте мене!

Я не достойний жити на світі.

Я вбив дружину й сина!

Любі мої приятелі!

Обізвіться бодай одним словом до мене.

Всі мої товариші сидять, мов кам'яні статуї, й мовчать.

. . . . . .

Я прилізаю до кожного з них окремо й буджу, термошу їх.

Але вони мовчать.

. . . . . .

Я стаю товкти головою об замерзлу землю.

. . . . . .

Серед грохоту, гомону, реву і клекотіння природи щось несамовитно зареготалося в безодні, і на хвилю все стало притихати.

. . . . . .

Нагло чую голос наче з-під залізного віка домовини:

— Всі — прокляті.

Сабо.

Я глянув на нього.

Його наскрізь посиніле обличчя і його широко отворені очі й уста остають нерухомі і вперлися в мене, як якесь невимовне страхіття і прокляття усього буття.

Поражений, розтрощений, я дивлюся на нього і здається мені, що моя слаба кров застигає мені в жилах.

Силкуюся відірвати свої очі від цього марева.

Даремно.

. . . . . .

Втім мені ввижається, що уста мерця ще більше відчиняються, ще жахливіше перекривлюються.

Чую якийсь несамовитий регіт і могильний голос, який усе вбиває:

— Ти ще живеш?.. страждаєш?..

Безбільність... супокій... от і все...

Зроби кінець... кінець...

І в рокотінні громів і в погоні хмар, у далекім виттю вовків чую безупинно одне слово:

— Кінець... кінець... кінець...

З крайнім зусиллям відкриваю очі від Саба.

Обертаю кріс, прикладаю кінець дула до свого горла та кладу замерзлий палець на язичок.

. . . . . .

Нараз наче не з цього світу озивається слабий, сонно-мрійний голос Штранцінгера:

— Далеко... там... сонце...

Кріс випадає мені з рук.

Я гляджу на очі Штранцінгера.

Хочу разом із ним шукати сонця.

Ох, його сліпі очі!

Боже, верни йому очі!

. . . . . .

Востаннє я гляджу у мрячну даль, і моя душа шукає іскри спасення.

. . . . . .

І мої очі дивляться непорушно.

. . . . . .

Нагло якесь солодке тепло починає огортати ціле моє єство.
І так любо, так розкішно стає мені на душі.
Замикаю очі, а проте бачу якийсь новий світ.
Який чудовий світ!
Боже! Цей світ знакомий мені!
Біла хата...
Сонце малює віттями ясеня дивні квіти на стінах...
Дим в'ється мирно під синє небо...
Маленькі діти граються під хатою на сонці...
Я хочу йти до дітей...
Мати держить мене, маленького, на руках й мене пестить...
А я сміюся, сміюся...

. . . . . .

Потім десь я вже великий...

Сиджу в зеленому садку і слухаю, як верховіття старезної груші шепоче казку віків.

Приходить до мене мій маленький син і веде за руку матір.

Мати стає за мною й затулює мені очі руками, а дитина так сердечно при цьому сміється!

. . . . . .

Я беру сина на руки...
Не можу вийти з дива, для чого його ручки такі малі...?

. . . . . .

Та найбільш мене одно дивує:

Життя дружини й сина видається мені незбагнутою загадкою... що зв'язана з якоюсь таємною подією...

Ця подія живе на дні моєї свідомості... одначе спогад про неї не в силі виринути ясно наверх...

Я дивлюся довго на них обох й питаю:

— Невже ви обоє дійсно живі, чи це лиш ваші тіні?...

— Що тобі, любий?

Звідкіля таке дивне питання?..

Обоє хочуть обняти мене.

— Не цілуйте мене... мої любі... мої уста замерзли... на них сидить смерть...

Обоє плачуть.

Я беру їх за руки, і йдемо на сонце...
Наша дорога вже травою заросла...
Кругом нас пшеничні лани хвилюють...
Золоте колосся кланяється нам на привітання...
А над нами — чи це чудо?
Синє небо любо і приязно сміється...
Здається, увесь світ тоне в розкішному морі світла й тепла...
Сонце заглядає у всі закутки моєї душі і проганяє всі хмари з неї...
І я пригортаю дружину й сина до своєї груді й цілую їх...
.....
Світло бере мене на свої промінні крила, голубить, колише, леліє мене...
На срібних хвилях світла золоті й багрові іскри мерехтять...
Я лечу десь далеко...
Де вони обоє?..
.....
Зникають іскри... світло блідне...
Темніє...
Кругом мене чорна ніч...
І ніч блідне...
І не бачу ні світла ні ночі...
Не бачу, не чую нічого.
.....

V

Сон чи ява?..
Мов крізь імлу ввижається мені: лід... якісь зимні руки... вода... я в воді...
Це сон...
.....
Якийсь голос кличе...
.....
Чую рідне слово:
— Друже... химерний козарлюга... поважився... купіль... голий... зимно... пізнаєш мене?
.....
Українське слово поволі приводить мене щораз більше до притомності.
Пізнаю свого товариша неволі Василя Романишина.
.....

Він розказує:

— Знаєш: я впав хворий позаду.

На щастя, їхали на конях сербські лікарі з полоненими австрійськими лікарями й посадили мене на коня.

Край дороги бачимо шестеро людських тіней, які сидять похилені довкола огнища й напівприсипані снігом.

Зі зловіщим почуттям я приблизився до них і пізнав тебе.

Зліз із коня, подивився ближче і зі страху мало не впав.

На щастя, твоє серце якимось невиясним чудом іще билося.

Сейчас я закликав усіх лікарів, і ми відтирали тебе снігом і рятували різними ліками, та все-таки ти далі був непритомний.

Ми зважилися на крайню спробу врятувати тебе і привезли тебе до того потока.

Тепер іще тільки трошки витримай у воді і, богу дякувати, будеш здоров.

.....

— Де мої товариші?

.....

Остались на горі й сидять довкола огнища.

— Огонь горить?

— Ні, погас.

— Вони мертві?

— Не думай тепер про них...

Важке мовчання.

.....

— Де вони... обоє?..

— Вони живуть і ждуть тебе.

Довге мовчання.

.....

Нараз із моїх очей продерлися дві великі, важкі сльози, гарячі, наче кров.

І покотились по знуждованім обличчі, мов два камені по висохлій, бурею битій, громами розритій землі.

.....

І тихо щезли під ледом.

.....

Ельба, 1917

?!

Початковий рівень

1. Які враження автора покладено в основу повісті «Поза межами болю»?

Середній рівень

2. Чому твір Турянського має визначення повість-поема?
3. Поясніть значення назви «Поза межами болю».
4. Схарактеризуйте персонажів повісті «Поза межами болю».

Достатній рівень

5. Розкрийте антивоєнне спрямування повісті «Поза межами болю».
6. Визначте особливості стилю повісті Турянського. До якого літературного напряму можна віднести цей твір?
7. З якими творами західноєвропейської літератури в ідейно-тематичному плані перегукується повість «Поза межами болю»?

Поема в прозі — прозовий літературний твір, який відзначається властивою для поеми фрагментарністю в змалюванні подій.

ЄВГЄН МАЛАНЮК

(1897—1968)

Євген Филимонович Маланюк народився 2 лютого 1897 року в Новоархангельську на Кіровоградщині. Освіту здобув у Єлисаветградському реальному училищі, по закінченню якого 1914 року вступив до Петербурзького політехнічного інституту. З початком Першої світової війни Маланюк став слухачем Київської військової школи, а в січні 1916 року, одержавши офіцерське звання, потрапив на Південно-Західний фронт, де командував кулеметною ротою. Невдовзі став старшиною української армії, брав активну участь у національно-визвольних змаганнях 1917–1920 років. Після падіння Української Народної Республіки Маланюк емігрує й потрапляє до табору інтернованих осіб поблизу польського міста Каліша.

Саме в еміграції Маланюк розпочав свою літературну діяльність. Ще в таборі для інтернованих разом із однодумцями він видавав журнал «Веселка», в якому надрукував свої перші поезії. Його твори, поряд із творами інших авторів, було також вміщено в збірнику «Озимина» (1923).

Перебравшись до Чехословаччини, 1923 року Маланюк стає студентом гідротехнічного відділення інженерного факультету Господарської академії у чеському місті Подєбрадах. 1929 року він переїздить до Варшави, де працює інженером. У цей час він багато пише, виходять його поетичні збірки «Стилет і стилос» (1925), «Гербарій» (1926), «Земля й залізо» (1930), «Земна Мадонна» (1934), «Перстень Полікрата» (1939).

1945 року Маланюк опинився в Західній Німеччині, був учасником МУРу (Мистецького українського руху). 1949 року він переїхав до США, де працював інженером. У цей час поет видав нові книжки: «Влада» (1951), «Проща (1954), «Остання весна» (1959), «Серпень» (1964).

Маланюк також упорядкував і видав свої численні публіцистичні й літературно-критичні статті («Книга спостережень», 1962, 1966; «Нариси з історії нашої культури», 1954).

Помер Євген Маланюк 16 лютого 1968 року в Нью-Йорку.

«Творчість Маланюка надовго визначили ті незабутні і трагічні дні, коли він покидав Україну і потяг його ридав на захід, на захід. Відтоді Україна для нього стала далека, стала ненависна — і водночас — блакитний міт, степова Геллада. І поет, що не може вирватися з пекла її краси, з принади її страшної вроди, стає творцем зневажливих слів на її адресу — зрадлива бранка степова, відьма, що п'є байстрючу кров своїх дітей, повія ханів і царів, байстрюча

мати яничар, закривавлено-синя зґвалтована повія, що знаходить тіль
безсилу насолоду плачу від безсоромно-плебейських мук — у такі страш
блюзнірства виливає поет конфлікт зі своєю країною. З цього конфлікту м
тим, якою є Україна і якою вона мала б бути за подумом (і збройною борот
бою) поета, випливає і філософія поезії Маланюка, і її стиль. Філософія —
передусім напружене шукання тих сил, які б могли повернути Україну
шлях, яким її хотів би повести поет. Утопія степової Геллади кінчається пр
кляттям цій країні сарматських Афродіт, кирпатих Аполлонів. Виростає ко
цепція залізного Риму, концепція варязької сталі. Виростає образ поета —
поета (бо це ж до болю мало), а незламно-гордого імператора залізних стро
що сурмить майбутньому салют».

Ю. Шер

* * *

Стилет[1] чи стилос[2]? — не збагнув. Двояко
Вагаються трагічні терези.
Не кинувши у глиб надійний якор,
Пливу й пливу повз береги краси.

Там дивний ліс зітхає ароматом
І весь дзвенить од гімнів п'яних птиць,
Співа трава, ніким ще не́ зім'ята,
І вабить сном солодких таємниць.

Там зачарують гіпнотичні кобри
Під пестощі золототілих дів...
А тут — жаха набряклий вітром обрій:
Привабить, зрадить і віддасть воді.

Та тільки тут веселий галас бою —
Розгоном бур і божевіллям хвиль.
Безмежжя! Зачарований тобою,
Пливу в тебе́! В твій п'яний синій хміль!

30.VIII.1924

---

[1] Стилет — холодна зброя, невеликий кинджал із тонким тригранним клинко
Символізує світ боротьби.

[2] Стилос, або стиль — стародавнє знаряддя для письма у вигляді палички, як
писали на вощаних дощечках. Гострим кінцем палички вели запис, а тупим
при необхідності стирали написане. Образ стилоса є втіленням світу мистецт
літератури, творчості.

* * *

1

Знаю — медом сонця, ой Ладо[1],
В твоїм древнім тілі — весна.
О, моя Степова Елладо[2],
Ти й тепер антично-ясна.

А між нами простір — ураганом.
Хоч вдихнуть, хоч узріть тебе де б...
Половецьким, хижацьким ханом
Полонив тебе синій степ.

Десь там квітнеш вишневим цвітом,
Десь зітхаєш в весняним чаду,
А мені ти — блакитним міфом
В золотім полудневім меду,—

А мені ти — фата-моргана
На пісках емігрантських Сахар —
Ти, красо землі несказанна,
Нам немудрим — даремний дар!

4.VI.1925

2

Навіки розірвали руки.
Пустеля віддалі лягла
Вітрами вічної розлуки,
Степами мороку і зла.

Ось виють зими, квітнуть весни
І наливаються літа,
Та на пекучий зойк «воскресни!»
Щороку дальшає мета.

І жадних знаків, жадних зна́мен,
Сліпа і безпломе́нна твердь...
І перед нами, і за нами
Простерлись мовчання́ і смерть.

---

1 Л а д а — старослов'янська богиня Сонця, злагоди, любові, достатку.

2 Е л л а д а — у давні часи — назва території у Фессалії. З VII ст. до н. е. найменування всієї Греції.

3

Хоч би на мить свята відрада —
Всією вічністю дихнуть
І радістю просякне зрада,
І сонцем розропиться муть.

Хоч би вже буря, вир, абощо,—
Цієї тиші не знести!
А потім знов хай трудна проща,
Хай знов голгофи і хрести.

ІСТОТНЕ

Діла ростуть у невмолимі черги.
Громадиться цеглинами життя.
Як рух, як пруг, як вічний вир енергій,
Триває й визначається буття.

Співа блакить крізь готику риштовань,
Дзвенить цемент крізь дужу плоть будов.
І все ж таки: в началі було -- Слово!
І все ж таки начальчий дух — Любов!

І в серці, і в колекторах моторів
Пульсує і іскрить одне і те ж —
Від хаосу до космосу просторів,
Від атому до голубих безмеж.

15.X.1928

ІСТОТНЕ

Гілляка мертва
Раптом розцвіте,
Як патериця Аарона.

Ти — яд поезії,
Ти — муки дикий мед,
І трепет рук, і таїнство любові.

Даремно тяжкодумний Архімед
Обчислює скелети і будови.

Ти — джерело,
Що з скелі вибуха,
Діткнутись лиш сухим жезло́м Мойсея.

І ти ж зі злого логова гріха
Виповзуєш повільною змією.

10.I.1962

ПІД ЧУЖИМ НЕБОМ

1

Чужі: й земля, і небо тут, і люди,
І місяця золотосрібний ріг.
Життя давно, як божевільне, блудить
По манівцях заплутаних доріг.

Десь кревний край кона в останній муці,
Дикун над ним заносить ятаган,
А він скажений біль терпи́ть, як Муцій,
І крапле кров росою з чорних ран.

Чому ж я тут? Куди ж іще заблудить
Безглузда путь і хто остереже?
Чужа земля, чужі похмурі люди —
Й саме життя, здається, вже чуже.

2

Не треба ні паризьких бруків,
Ні Праги вулиць прастарих:
Все сняться материї руки,
Стара солома рідних стріх.
Все сниться гук весни і вітер,
Веселий вітер світлих літ.
А тут — молюсь, убогий митар,
Шукаю Твій вогненний слід...
Ні! Не знайти! Ніхто не знає.
Ніхто не чув Твоїх плачів.
Біля всесвітнього Сінаю,
Як завше — золото й мечі.

3

Десь сіре поле в чорних круках,
Що пророкують: «Кари! кар!»
А я тут, на чужинних бруках,
Чужий — несу чужий тягар.

А я на полум'ї розлуки
Назавше спалюю роки,
І сниться степ Твій, сняться луки
І на узгір'ях — вітряки.

Там свист херсонського простору!
Там вітер з кришталевих хвиль!
А тут: в вікні опустиш штору —
І п'єш, самотній, смертний біль.

4

Несу отут страшний свій іспит
І знаю, що життя мине.
І мати, сидячи на призьбі,
Вже не вичікують мене.

Давно Євгена поминає
За упокій старенький піп,
За весною весна минає
Під запашне зітхання лип.

Все далі висиха Синюха,
Й линя її весела синь,
А вітер заголосить глухо
І пролітає вдалечінь.

Сиріє стріха під дощами,
Вже хата стала нетривка,
І мати слухають ночами
Бронхітне гавкання Бровка.

1924

ЗЕМНА МАДОННА

Як іонійськая колона,
Рожéвіє дівочий сніг,
Ховаючи опукліcть лона
В лілеях рук, в лілеях ніг.

Єдина! Не ображу зором
Двійник Мадонни на землі.
Ось пурпуром Цітери — сором
І на щоках, і на чолі,

І б'ється кров в блакитних венах,
Як птах під вітром весняни́м.
В яких готичних кантиленах
Навіки виспівати гімн!

Там — Приснодівою — Мадонна,
Тут, на землі, зорієш — ти,
Що в пурпуровій мушлі лона
Ховаєш перлу чистоти.

1934

?!

Початковий рівень

1. Коли Є. Маланюк розпочав літературну діяльність?
2. Яку країну у вірші «Знаю — медом сонця, ой Ладо...» автор називає «степовою Елладою»?

Середній рівень

3. Поясніть значення назви поезії «Стилет чи стилос?..»
4. Визначте наскрізний мотив циклу «Під чужим небом».
5. Які цінності утверджуються в поезії «Істотне»?

Достатній рівень

6. Схарактеризуйте позицію ліричного героя твору «Стилет чи стилос?..».
7. Звернувшись до циклу «Під чужим небом», схарактеризуйте образи на позначення батьківщини й чужини.
8. Що оспівує Є. Маланюк у вірші «Земна мадонна»?

УЛАС САМЧУК

(1905—1987)

Улас Олексійович Самчук (справжнє прізвище — Данильчук) народився 20 лютого 1905 року в селі Дермань на Рівненщині в селянській сім'ї. Навчався в сільській школі та в Крем'янецькій гімназії. 1927 року Самчук був мобілізований до польського війська, яке невдовзі самовільно залишив і виїхав до Німеччини. У Бреслау (нині — Вроцлав) відвідував лекції в місцевому університеті. 1929 року залишив Німеччину і переїхав до Праги, столиці Чехословаччини, де навчався в Українському вільному університеті (1929–1931). Захопившись літературною працею, Самчук плідно співпрацював з українськими часописами. Тривалий час він присвятив роботі над епопеєю «Волинь». Її перша книга під назвою «Куди тече та річка» вийшла 1934 року, наступні частини — «Війна і революція», «Батько і син» — писалися впродовж 1935–1937 років. У цей же час письменник створив ще два романи — «Кулак» (1932) і «Марія» (1934). Під час війни Самчук нелегально переїхав в Україну, спочатку до Львова, потім до Рівного, де працював редактором газети «Волинь». За статтю «Так було і так буде», пронизану ідеєю українського патріотизму, Самчук був заарештований нацистами. Після виходу з в'язниці продовжив письменницьку й журналістську діяльність. 1943 року Самчук виїхав до Німеччини, а після закінчення війни опинився в таборах переміщених осіб («Ді-Пі»). Письменника обрали головою Мистецького українського руху (МУР) — організації українських митців в еміграції. Тоді вийшли друком його новий роман «Юність Василя Шеремети» (1947) та перша частина роману-епопеї «Ost» під назвою «Морозів хутір» (1948). Наступні томи цієї епопеї побачили світ значно пізніше: «Темноту» (1957) було видано в США, а роман «Втеча від себе» (1982) вийшов у Канаді.

Із 1947 року Самчук жив у Торонто (Канада). 1954 року він виступив одним із засновників Об'єднання українських письменників «Слово». З'явилися нові твори Самчука: романи «Чого не гоїть вогонь» (1959), «На твердій землі» (1967), «Слідами піонерів» (1980). Значний інтерес становлять змістовні спогади письменника, передусім про події Другої світової війни.

Помер Улас Самчук 9 липня 1987 року в Торонто.

«Роман "Марія" належав до числа улюблених автором, він неодноразово до нього повертався у своїх письменницьких роздумах, часто читав уривки

з "Марії" на власних творчих вечорах і зустрічах із читачами. Роман було написано по гарячих слідах подій із винятковим емоційним напруженням як у зображенні самих подій, так і в психологічних характеристиках героїв, у першу чергу, центральної постаті роману — Марії. Життя і смерть Марії, яку вбив голодомор, набуває розширеного, символічного значення — за ними стоїть Україна. В цьому контексті зрозумілим стає й вибір імені героїні. Божа мати, вбита штучним голодом в Україні тридцятих років двадцятого століття, — що може бути жахливішим для християнського світовідчування народу? Мабуть, саме тому з такою силою співпереживання сприймали сучасники — читачі й слухачі — цю високу трагедію.

Ю. Безхутрий

МАРІЯ

Роман

(Скорочено)

Матерям, що загинали голодною смертю
на Україні в роках 1932—1933

КНИГА ПРО НАРОДЖЕННЯ МАРІЇ

I

Коли не рахувати останніх трьох, то Марія зустріла й провела двадцять шість тисяч двісті п'ятдесят вісім днів. Стільки разів сходило для неї сонце, стільки разів переживала насолоду буття, стільки разів бачила або відчувала небо, запах сонячного тепла й землі.

Тих пару днів, що прожила з заплющеними очима по народженню, не входять у рахунок. Це не значить, що вона не бачила неба й землі. Вона вже чула їх, бо була єством, яке ворушилося, чуло голод і голосно про це нагадувало.

Коли ж її тепла і радісна мати селянка Оксана виймала з довгої пазухи груди, Марія здалека відчувала їх, моргала усточками й намагалася продерти свої майбутні оченята. Оксана, розуміється, допомагала їй, прикладаючи груди до того місця, яке пізніше звалося устами, й дві ніжні теплі рожеві пелюсточки дружно обнімали їх.

Прорвалося і полилося молоко. Оксана, з Марією у пелені, сиділа трохи нахилившись, лівою рукою притримувала крихітну людинку, правою допомагала грудям виконувати їх призначення. Голова її похилена направо, очі спущені й закриті довгими повіками, а уста стулені у легку й прозору усмішку.

Оксана з побожним здивуванням подивляла свою першу мрію, яка ось — дивіться, жива репетлива дійсність, і ім'я їй Марія. У неї

личко справжнє, рожевеньке, з білим мачком на крихітному носику й червоними плямками на щічках. У неї будуть оченята. Так. Будуть оченята, і вони бачитимуть. У неї чоло, а за ним хорониться брунька розуму, яка от-от розів'ється, розцвіте, й пізнає добро і зло.

З нутра рветься й затримується на половині зітхання радості і разом остраху, що груди їй ще не досить прибули.

Але боятися зовсім не було причини. Груди їй, повірте, вже давно прибули. Вони повні, набряклі, задавакуваті. Коли пелюстки Маріїних уст торкалися їх ягідок, вони проривалися джерелом молока і Марія пила з насолодою та щирим завзяттям, властивим справжньому борцеві за існування.

В її жили вливалися нові червоно-бадьорі частинки життя, яке з неймовірною майстерністю будувало клітинки, розтинало їх, ліпило чудесні вибагливі форми вінця творіння. Творилися великі таємниці і першою з них було прозріння очей і пізнання сонячного світла.

Була весна, цвіли дерева, кричали птахи, і парувала пітна чорна земля. <...>

Маленька Марія йшла вже з життям. Не раз прокинеться від сну нап'ється з материного лона пахучого напою і наповняється радістю.. Белькоче, піднімає до самого носа ноженята, завзято пацає ними, розчепірює ледь помітні пальченята, а руками ловить щось настирливе перед очима. Стільки праці, простору. Таке чудесне й смачне молоко!

II

І так Марії пішов шостий рік. Її голівка вкрилася чорними м'якими кучерями, оченята горіли кусниками полірованого антрацциту. Батька кликала татом, матір — мамою. Любила це робити безупинно. Але мати її в той час застудилася й дістала страшну хворобу Кашляла, хапалася за груди. Ті пишні, колись повні молока груди зів'яли тепер і висохли.

Батько працював у каменоломнях. Тоді починали будувати будинки з каменю, і батько не вилазив зі скали. Він мав велику бороду і вуса. Прийде ввечері натомлений додому, скине мокре взуття, сяде коло столу і жує кусень хліба або бараболю «з мундирами». Марія одразу коло нього.

— Тату..

— А що, доню?

— Мозна до вас на луці?..

— Ну, ходи, ходи...

Вмоститься «на луці» і що ж?.. Отак сидіти спокійно і слухати, як тато дихає, дивиться, як поволі жує, як ворушиться його борода і морга

ють вуса. О ні! Нащо ж тоді ті вуса і та борода такі великі й такі м'які? Так і просяться запустити у них рученята і потягати як слід. І Марія береться за свою працю. Що їй до того, що тато втомлений? Він крутить головою і мовчить, ніби зовсім нічого не зауважує. Сильний тато, добрий тато. Марія горда таким татом, бо такого тата немає на цілому світі.

І одного вечора тато довго не вертався з праці.

— Мамо! Де наш тато так довго?..

— Хіба я знаю, де він так довго. Нема й нема. Він б'є камінь...

Надворі вигуки й гармидер. Мати вибігла й заголосила. Марія зовсім не знала, чого мати вибігла й заголосила. Відчинилися двері й до хати купою ринули засипані кам'яним порохом, у замерзлих постолах та чоботях люди. Вони двигали щось, внесли досередини і поклали на лаві.

Марії робиться страшно, і вона починає плакати. Забилася в кут на запічку, ніхто на неї не зважає, горнеться до стіни. Мама стає на коліна коло лави і так голосить, аж моторошно. А скрізь повно чужих людей. І на лавах, і за столом, і в запічку. У сінях також тиснуться та гармидерять люди. Батька зовсім не видно.

І так тривало два дні. Марія була залякана, гукала тата і дуже хотіла їсти. Чому сьогодні за неї так забули, а мати, коли помітить її, замість дати їсти, схопить на руки, заливається слізьми і так горне до сухих грудей, що Марії аж боляче.

На другий день чужі люди десь віднесли тата й не принесли назад. Увечері їли, пили й були навіть веселі. На ніч з мамою лишилася одна тітка Катерина, а решта розійшлися.

Минає день, два.

— Мамо! Де наш тато?.. Куди його віднесли? Тату!.. Тату!..

— Ох, дитино моя кохана, ох ти, моя сирітко!..— горне, притискає до себе Марію.— Нема вже, дитино, тата... Забив його камінь...

— Камінь? А де тато?

— Нема. Засипали землею.— Оксана втирає сльози.

— Засипали землею. Татові буде тязко. Правда, йому буде тязко?

— Ах, дитино, дитино! Йому було скрізь тяжко. Може, там буде легше...

— А цого ж ви плацете?

— Ні, ні, дитино. Я вже не плачу. Це, дитино... Це так собі... Я вже не плачу.

Оксана пестить, горне до лона, цілує Марію. Очі залиті сльозами, у грудях тягарі.

За два місяці після цього випадку лягла вона на постіль і більше не звелася. Приходила тітка або сусідка, топила в печі, варила теплу страву, годувала Марію, мила її та проказувала «отченаша».

Мати лежала на постелі, не говорила, не плакала. Очі великі, випнуті. Ніс тонкий, гострий, обличчя жовте. Марія чула щось невимовне жорстоке, бігала по лавицях, по запічку, не знаходячи місця.

І прийшла одна ніч, коли Марію забрали з хати, де лежала Оксана, й перенесли до сусідів. З нею спала тітка Катерина. Марія заснула. Опівночі раптом прокинулася і почала невтішно плакати.

— Ой мамо! Ой мамо, мамо!..— безупинно кликала дитина.

— Цить, дитино. Цить, люба. Мати зараз прийдуть. Вони вийшли, але зараз вернуться. Засни, дитино, засни...

Марія хлипала:

— Ма-мо! Де ма-ма?.. Де з ма-ма?

Тітка Катерина не дасть ради. Марія простягає перед собою руки і тільки кличе маму. А вдень знов у хаті повно люду, знов Марія перелякана й голодна у запічку. На довгому столі, вся в білому, обтикана свічками, лежить мати. Марія боїться плакати. Мати сплять. Чого мати так довго сплять на столі і нащо горять свічки? У них щільно заплющені очі, міцно затиснуті тонкі уста і зовсім жовті лиця.

III

Минуло багато днів. Кожного з них Марія кликала й чекала маму, але сходило сонце, Марія лягала спати, вставала — нема й нема. Поволі почала забувати. Жила у тітки Катерини. Де ж подінеться сирота? Забрала, і спочатку нічого було. Добра, лагідна. Але ж не може людина вічно бути доброю і лагідною, а ще коли маєш п'ятеро крикливих ротів. Всі хочуть обов'язково щодня їсти, треба тому чоботята, тому штаненята, те ногу розбило, того напав коклюш. Дядько Тить кошлає велику свою чуприну.

— Ай-яй-яй-яй! Що я з ними буду робити? Заїдять!..— Бігає, рве, де може, латає діри, запихає роти... І тоді Марія відчула своє сиріт-ство. <...>

По рокові мусила Марія вже щось робити. Не буде ж вона даремно їсти хліб. Скажіть, люди добрі, хто б вам кормив даремно сироту? Марія, слава Богу, не сліпа і не крива. Розженеться — як вітер, земля дуднить. Закричить — на другому селі чути. Голосок, бодай їй добро було... <...>

У дев'ять років Марія почала самостійно жити. Пішла у найми до Мартина Заруби. Господар порядний. Марію мили, чесали, відкормлювали. За це пасла літом дванадцятеро худоби, зимою носила воду, підстеляла в хлівах, помагала прясти вовну, клоччя, пряла на мішки вал і мотала клубки.

Марія швидко росла. На дванадцятій весні відчула дівочий сором і при зустрічі з хлопцями опускала на очі довгі чорні вії. Дивляться, задивляються, і кожний: «О, це буде дівка!..»

І з Марії стала — о, дівка! Не скінчилося п'ятнадцять, як почали за нею оглядатися та стригти очима. На вечірні коло монастиря то один, то другий підшивається, але вона заб'ється між дівчат — і доберись до неї. Грицько з Діброви, Аникій Балаба, Гнат Кухарчук... Ах, куди вже тому Гнатові в такому перебої!.. «Цур тобі, Прудивусе, які в тебе руді вуса»,— підспівували йому. Низького зросту і на праву ногу все — два з половиною! два з половиною! — виробляв. Ще малим хлопцем цюкнув сокирою в чашку коліна, нога зігнулася і так зросла-ся. Та чи ж він винен, що і йому подобається Марія? А Марія навіть не помічала його, хіба що дівчата часом натякали. <...>

На Другу Пречисту свято й гульня. З'являється гармонія, чарка і славетна ковбаса. Пахуча, смажена з цибулькою, ще й приперчена. Лигнув чарчину, очі полізли рогом, а закуски і душі, і тілові є. Червоніють щічки, ноги легшають і все підтупують мов баскі коні. Білявий, стрункий Корній різне на гармонії — хоч-не-хоч, а не моли й не проси, рветься сама присядка і шапка летить кандибобером з потилиці. Чортів Корній. Вус у нього засівається. Кучер на двадцять п'ять. Закрутив і має бісом на брови шовкові та карії очі. Марія витанцьовує, витупує. Дрібно-дрібно снують ноженята. Корній також у Мартина поденне тягнув, «возив копи, по три копи копаком», як сам хвалився Марії.

Дні, дні, дні... Марія йде, співає, працює, спить. Сниться їй сон. У праці зраджують руки, очі тратять уважність. Еге-ге, Маріє! Чуйно, дівчино чорнява, що то з тобою сталося? Не червоній і не спускай повік.

Спала ти, Маріє, минулої ночі? Добре спала? Чому ти дівчино, не спала? Втомилася ж, руки щеміли, у спині стояли кілки... Чого ж ти так довго оберталася з боку на бік, чого ходила пити воду, чого хрестилася й виходила під ясні зорі, ступала по осінній росі гарячими ногами?

Мовчиш, Маріє?

Променистого вечора те сталося. Марія тягне з колодязя воду. Колодязь глибокий, двадцять п'ять сягів. Витягає відро за відром, наливає корита, бо прийде з паші худоба — треба пійла. Натягнула, поналивала і до хати. Затарабанив з гори драбинястий віз, і з-за саду виїхав Корній. Біліють зуби на загорілому лиці, розвівається вітром кучер. Коні прудко розігналися, а він стоячи їде, кашкет набакир, у руках віжки.

Властиво, Марія не потребує так одразу бігти до хати. Їй же треба ще одно відро води. От, дійсно, була б забула. Загачила відро і пускає

униз. Ах, які незграбні руки. Не витримують, чи що? Тремтять, мов навіжені. Корній, їй-Богу, вже під'їхав.

— Тпру!— і віжки натягнулися струнами. Марія пручається з відром.

— Напоїш коні, Маріє?

— Купиш коралі — напою!..

— Ти й сама як коралина.

— Смійся, Матвійку, дам копійку.

— Ех, Маріє, як скочу з воза! Не дрочи!..

— То що? Поможеш витягнути відро? Вже ось і сама витягнула.

— Маріє, не жартуй, бо хрестосвятий, поцілую.

— Ха-ха-ха!

— Ах, ти!— плиг — і коло неї.

Обхопив, обняв, перегнув через цебрини і впився в червоні соковиті. Янчала, гнулася лозою, умлівала. Тверда рука не пустила перекинутися і полетіти вниз, а Марія забула, що над колодязем. Глибоко ж там.

— Так маєш!— поставив на ноги і сміється.

Опритомніла, глянула навколо. Інший світ, не той. Велетенське сонце саме сідало.

— Ах, що ти, Корнію, наробив?.. А коли б ми впали в колодязь, коли б побачили?..

Зуби, сині очі і кучер регочуть:

— Викупалися б, Маріє! Хай, кому мило, дивиться. А підеш в суботу на вечірню?

— З тобою? Свят, свят, свят! Схаменися!

— А все-таки підеш?

— Завше ходила, то й тепер піду.

Корній сам напоїв коні.

IV

У суботу, коли сонце досягає славетного вечірнього пруга, поволі бамкає великий монастирський дзвін. <...>

Прибігла. Навколо церкви кружляють пари. Широкі церковні вікна ледве освічені. Марія на всі боки озирається. Увійшла до церкви, купила за копійку свічечку і сама понесла перед вівтар до Матері Божої. Тут ясно і сильно пахне воском. Густо натикані на свічнику свічі горять рівно й лагідно. Сяють срібні ризи і усмішка Богоматері. Марія тремтячою (може, там дивиться хто) рукою ставить свічку, швидко хреститься і розчервоніла вертається назад.

Стала з лівого боку і, як голубка, роздивляється на всі боки. Надто тут спокійно, надто радісно. Цілий тиждень тяжкої праці, і, вирвавшись сюди, полегшено зітхається, і уста шепочуть тріпотливу молитву.

До кінця вечірні не достояла. Яка порядна дівчина достоїть до кінця вечірні? Вже ж відмолилася, вже ж відхрестилася. На криласах перегукуються ірмосами, і Марія не може далі. Он стоїть Корнієва сусідка Палажка. Марія кивнула їй, і обидві вийшли.

На сходах Корній. Сходи піднімаються і опускаються. Камінь розхвилювався, стіни не встоять на місці. Марія квапиться у тінь, бо тут зрадливий ліхтар видасть очі і барви лиця. Налилася, мов ягода.

Корній без шапки. Тримає її в руці.

— Вже помолилася?..

— Думаєш, як ти. Тільки за дівками ганяєш... Навіть, мабуть, лоба не перехрестив.

— Сто разів охрестив. Двічі у церкві був. Йшов утретє. Обганяв усі закутки, усі сади, усі перелази обдивився.

— А це ж чого так розгонився?

— Чого й чого. Все знатимете, скоро постарієтесь. Можна з вами?

— А хто ж буде далі гасати по закутках і перелазах?

— Вже не треба...

— Ха-ха-ха!..

Марія не йде, а пливе. Гаряча долоня торкнулася її руки. В очах рожевий туман, у вухах «Світе тихий», шелест спадаючого сухого листка...

— Чого ти, Маріє, замовкла? Кажи, оповідай!.. Які хлопці, які чародії очарували тебе?..

— І ти, Корнію, не той зробився. Хмара на тебе звалилася, чи що?..

— Мовчи, Палажко. Йдім так тихо і слухаймо. Слухай, як гарно у церкві виспівують. Чуєш?

Йдуть рівно, поволі. З'являється з туману завіса, згортається, розгортається, виринають сходи, ступають на них, підносяться вище й вище, спів лагідний, зоряний... Ідуть, ідуть, ідуть...

Широкою, вкритою туманом долиною верталися додому. Мигають ліхтарі, чути гармидер, сміхи. Марію проводить Корній. Обняв її за стан, і вона мовчить. Йдуть, як дорослі, як старі. Йдуть і розважають. Корній оповідає, що про Марію в селі говорять. Цікаво. Говорять, що до неї Гнат Кухарчук збирається свататись. Марія тихо хіхікає. Смішно.

— Ех, як піймаю того вишкварка...
— То що?
— Побачиш... Попадеться він у мої лапи...
— Ну й ти, Корнію, сердитий.
— Переб'ю ребра і другу ногу вирву. Хай не лізе...

Марія хіхотить. Приємно. Дійшли до зарослих ряскою і засипаних опадаючим листом копанок. Тут мочать коноплі, і геть яром чути конопляний запах. Стежки Марії й Корнієві розходяться. Ось і перелаз, гайок, де весною соловейкові тьохи розливаються, а тепер спадає останній лист, тепер тиша, тепер вітер легко гойдає верхи струнких осичок і розчесаних берізок.

Зупиняються і стоять. Рука Маріїна в розпеченій Корнієвій долоні. Марія схилила голову. Корній каже, що заберуть його «в москалі». Він рекрут, і прийняли в матроси. Сім років служби...

Краще б він того не казав. Марія не може стояти. Пригорнув її, і заянчали в поцілунку. Марія зів'яла, і ноги відмовлялися тримати.

— Підеш і забудеш...

— Забуду? Хай грім уб'є мене, коли забуду. Люблю тебе, Маріє... Чуєш?

Марія хоче щось сказати, але перешкоджає биття серця. Що вона почула? Боже, що це вона почула! І це каже Корній, дужий Корній... І не соромиться, і язик вільно йому повернувся.

Марія чує у серці біль. Під горло тиснуться тверді сучки, не встигає їх ковтати, здригнулася, і сльози рясно, рясно посипалися. Корній обняв, пестить, горне, цілує мокрі очі, уста і щоки.

— Любий мій! Любий мій!— палко вишіптує Марія. І горнеться, і лине, хмелиною в'ється навколо нього. Гаряче молоде тіло, серце й душа належали тепер не їй — йому. Клялися не забути, розривалися, сходилися знов, ще цілувалися... Чому, Боже мій, буває така коротка ніч?

V

Поорали, посіяли, зняли яблука й сливи, викопали буряки, баралі, порубали капусти.

Корнія забрали у матроси. Вечорами ховалася Марія від людей і розливала безліч дівочих сліз. Плакали карі очі, марніли з жалю загорілі рожеві щічки. Вийде до колодязя тягнути воду, стане на тому місці, де стояла променистого вечора, і виглядає драбиняка. Не стій, дівчино, й не виглядай. Не зведеш на землю сонця і не здвигнеш гори. Заглядала не раз у глибокий колодязь — чи не знайти там рятунку? Ні, Маріє. Ні. Не там рятунок.

Гнат Кухарчук кульгає на праву ногу, але господар, яких мало. Їх три брати. Працьовиті всі і розумні. Середній минулої весни відділився на хуторі. Гнат лишився зі старшим, Михайлом, і його жінкою Одаркою. Весною цегляну хату заложили, мурували, барвили кути й комин, стріху бляшану дали і розмалювали на зелено. Дивишся й радієш.

Гнат, наймолодший з братів, майстер на всі руки. Знає столярку. Сам мурував з мулярами, сам вікна, двері, лавиці поробив і помалював їх гнідою барвою.

Коні у Кухарчуків — на цілий куток коні. Випасені, шиї гнуть, як біжать — земля гуде. Всі знали, що як тільки хату скінчать, то Гнат ожениться. Ніяково у старій хаті робити весілля. І хоч Гнат не який там красунь, але дівчата бігали за ним тичбою. Але він не туди дивився. Піде на вечірню і весь час стереже за Марією. Вертається Марія з вечірні, Гнат уже чекає її чи то біля копанок, чи коло перелазу.

Марія гляне, «добривечір» — і далі.

— Чого, Маріє, так квапишся?

— Хіба заборонено?

— Ну, ні... Але... Та постій же.

— За постій гроші платять.

А ось Гнат їй тут дещо приніс. Виймає з кишені пакуночок, а в нім цукорки дорогі, чоколядові в олов'яних папірцях. Ледве чи й бачила Марія такі цукорки. А все в хусточку батистову зав'язане.

— Візьми...— простягує Гнат пакунок і дивиться на Марію.

Ні, вона цукорків не любить.

То хай візьме і комусь віддасть. Хай віддасть дітям.

Добре. Марія дуже любить дітей. Візьме і віддасть маленьким, але більше не купуй, Гнате.

Те «Гнате» — це дяка. Гнат чує це, і в його твердій душі щось м'ягчає. Гнат обіцяє, що більше не купуватиме цукорків. <...>

Але наступного разу Гнат в іншому місці зустрічає Марію і розгортає перед нею шовкову хустку. Марія не хоче дивитися. Марія тікає. Гнат мусить догнати і силою за пояс заткнути хустку. Марія сердиться бажає і не має сили сердитися. Свариться на нього, а він стоїть собі, дивиться і сумно посміхається.

Той посміх, о, той посміх! Марія мало не плаче. Ну що з тією хусткою? Ну куди її? Відкинути? А як відкинеш, коли вона шовкова і коли так приємно на неї дивитися. Не відкине. Не має сили. Тримає в руках і:

— Їй-Богу, Гнате, коли ти мені ще принесеш яку ганчірку, в болото викину!..

А Гнат посміхається: «Ну, як то буде ганчірка»,— думає.

— Ну й чого ти так посміхаєшся? Чого ти стоїш?

— Дозволь мені, Маріє, посміхатися й постояти,— спокійно говорить.

— Гнате!... Ти!.. Не муч мене! Слухай, прошу тебе, не ходи, не купуй! Я ж не можу! Чого ти від мене хочеш?

— Нічого, Маріє,— посміхається.

Марія біжить стежкою під гору, землі не чує. Мороз не мороз, щоки однаково горять. Серце чітко й свавільно б'ється. «Боже мій, Боже мій! Коли б він хоч листа написав. Хоч би одного листа. Корнію, далекий Корнію! Почуй мене!»

— Що з тобою? — питає Домаха.

— Ах, що зі мною! Отой Гнат Кухарчук дороги пройти не дасть. Скрізь, де не стань,— він, він і він...

Домаха хитає головою.

— А господар він, чуєш, добрий.

Через плач з Марії рветься:

— Господар, господар! Вам лиш господар!..

— А що ж, дитино, більше? Хліб, до хліба, тепло, дітки. А що ще? Хіба ж краще у нас? Скільки не жий, скільки не працюй, а найми — найми. Ні? А Мартин ото на днях і каже: трапиться порядний господар — дві десятини відкрою. Заслужила, запрацювала.

— Тіточко люба! Але ж я так люблю Корнія! Я так його люблю!

Домаха думає: «Корнія? Зуби в нього і кучер нічого. Але це і все. Хатина одна мало не на вигоні. До того він матрос. Ти ще не знаєш, що то таке матрос. Де тільки не була, куди не їздить. Сім літ... Отак — тьху! — і забув. Подумай, що може статися».

Ах, чи ж Марія не думає? Чи треба ще більше думати? Тільки те й робить, що думає. Думає, і не раз рясні ядерні перлини спадають з очей і осипають щоки.<...>

Марія не дочекалася Корнія і одружилася з Гнатом Кухарчуком, який дуже упадав за нею. У неї народився хлопчик Роман, але через півтора роки він захворів і помер. Марія сильно страждала, втративши першу дитину. Вона завагітніла вдруге, але в неї народилася мертва дитина. Прийшов у відпустку Корній, і Марія, згадавши колишнє кохання, стала зраджувати Гната, але потім одумалася і повернулася в родину. Незабаром вона народила дочку Надію. У родині знову запанував лад. Але якось зимою Надійка захворіла на тиф і померла. Гнат також цілий місяць хворів. Пізніше, ще остаточно не одужавши, Гнат поїхав до лісу, і там його привалило деревом, розтрощивши ногу. Корній, повернувшись зі служби, став допомагати Марії по господарству. Марія розлучилася із Гнатом, який став інвалідом, і пішла жити до Корнія.

КНИГА ДНІВ МАРІЇ

І

Корнієва хата край села на пагорбку. Сюди ясно світить сонце і свобідно дмуть вітри. Майже під порогом пліт і межа. За межею братове, а за плотом літом цвітуть соняшники і чорна рожа, зимою лежить величезна замета. За хатою кілька груш, дві високі старі черешні і одна короната лутова вишня. На ній рідко родили великі, прозорі і соковиті ягоди.

Поля у Корнія мало. Сад і город окремо, без заїзду. Треба було ходити через братове, і коли тому щось не подобалося, він відмовляв Корнієвому приступу до власного городу. Скошували сіно, отаву і носили ряднами на плечах. Складали коло хати у копички. Клуні Корній не мав.

Марія забрала від Гната свої дві десятини і забрала також корову з теличкою. Корову зараз мусила продати, бо треба було віддати жидові борг. Лишилася теличка, яка стояла у гороженій з ліскового хворосту причепі. Більше нічого Корній не мав.

Правда, мав Корній добру витяжну гармонію, матроський «кльош» і кілька з викладеними комірами сорочок. У неділю, свято одягне кльош, візьме гармонію, залоскоче на її зубах пальцями... Марія з побожністю слухала його гру. Приходили дівчата, парубки і вибивали танці. Йшли дні.

З часом прийшлось відложити гармонію. Прийшлось відложити і кльош. З руки зняв годинник і повісив його в хаті на цвяшку під образами.

Так само прийшлось розлучатися з московською мовою. Залишив собі «да, вєрно, напримєр». Решта по-людськи було. Так тепліше. На господарці що крок — праця. Руки почорніли, набрались селянської цінної шорсткості.

Марія гнулася перед ним лозою. Кпини, лайки, стусани, а плакати не смій. Чого ж ій плакати? Не для того рвалася, не того шукала. Сама винна, обіцяла і забула обіцянку, не чекала. Не вірила в любов, захотіла багатства. Покутуй.

А хіба він вірним був? Дотримував обіцянки? В гурті парубків оповідав про чорних муринок, як у Гамбурзі з «медьхен» гуляв. У Петербурзі справляв «афінські ночі».

Нічого, Маріє. Весна несе працю. Пригорнеться, пестить, просить: «Любий, хороший! Позичимо зерна, обсіємо поля, заворушиться, захвилює наша праця... Ну? Не добре буде?..»

Сам бачив. Куди не кинь — порожньо. Минулися макарони, рис, порції. А їсти треба. Марія зготовити потрапить, аби з чого...

Почав ворушитися. На службу до Мартина ніяково тепер. Треба чіплятися за своє. Задумав поставити клуню і поліз в скалу. Кам'яні стовпи міцніші. Одягнувся в лахміття, озброївся ломом, молотом. Марія тішиться. Марії подобається він в лахмітті з молотом. Вернеться від праці, накормить, положить спати. Присипляти не треба. Не встигла доскінчити «отченаша», і праця приспала його. Спи, Маріє, і ти. Не дармувала також цілий день.

Початок зроблено. Корній все більше і більше втягався у працю. Ледача Корнієва сестра не видержала нових порядків Марії, пересварилася і пішла до жидів у найми. Вже одним ротом менше. Свекруха постогнувала і нарікала, але Марія не зважала на це.

На весну обсіяли поля, взялися до мурування клуні. Марія знову почула вагітність. Операція не пошкодила. Тішилася, але боялася сказати Корнієві. А що, як знов пошле до тієї страшної баби? Сказала. Обійшлося ліпше. Вислухав, махнув рукою і сплюнув.

До цього часу жили «на віру». Тепер же сам виявив бажання «обкрутитися». Приніс кошик «шкаликів», зачавив порося, скликав сусідів і загуляв «свадьбу». Хомиха божилася, що Марія ледь стояла під вінцем, такий вже у неї живіт, але це не так важно. Досить, що Марія впертою працею, самовідреченням добилася нарешті права бути законною власністю свого чоловіка. Не чула границь радості. Весь час хотілося кликати це ім'я — Корній.

<...>

Родився синок, Марія хотіла назвати по-своєму. Але Корній спротивився. Мав на флоті найкращого приятеля Демку. Охрестили Демком. Марії це ім'я не зовсім подобається, але раз хоче батько... Що може вона проти батька?

Коли Демко перший раз закричав, Корній підійшов, подивився і усміхнувся в ус.

— Ротатий вийшов. Гуде порядошно...

Марія переконана, що батько захоплений Демком. Інакше й не може бути. Горне до себе сина, кормить грудьми — шкода, молока мало, кепські харчі. Але хай-но зберуть з полів. От-от зберуть.

Марія просить:

— Корнію, любий. Маєш карбованця, купи маленьке поросятко. Вигодуємо, і на Різдво ковбаска буде.

Пішов на ярмарок і приніс у мішку порося. Марія чим має кормить його, і за пару неділь уже підсвинок. Он доспіває ячмінь, ростуть бараболі.

Настали жнива. Корнієві поля не особливо вродили. Чяпушені, дерном зарослі. Зате на Маріїних яка пшениця. Ці вироблені. На них Гнатові сліди ще не затоптались.

Марія жне жито, пшеницю. У снопах кувіче Демко. Відірветься хвилинку від праці, накормить, втихомирить і жне далі. Пшениця — як ліс. Тяжке, золоте колосся гнеться уклоном сходові. Жахкотить сліпуче сонце і смажить зігнуту спину. По загорілому обличчю біжить піт.

— Не бійся, як була у Гната, не тягнула стільки,— гомонять сусіди.

Не розуміють вони Марії. Але їй байдуже.

Сонце сповзає, ховається — Марія жне і жне. Сідає роса. Марія не в'яже снопів, а розкладає нажаті жмені по стерні — пов'яже завтра, як висохне. Треба спішити. Дожне своє, піде на заробітки, жатиме на спіл «на десятий сніп».

Зійшов велетенський урочистий місяць. Демко спить у снопах, загорнутий у теплу пелюшку. Марія дожинає, бере сонного Демка і несе поволі свої тягарі та болі додому.

Корній не дармує також. Ніяково дармувати, коли жінка рве з останніх сил. Не наймит же він тут, а господар.

На світанку зводиться, клепає косу, набиває грабки і тягне на косінку. Покосив своє, ходив косити на зарібки. Щодня дев'ядесят копійок, на осінь мусить конята роздобути. Клуньчину звів, ось тільки змолотить жито, наробить сніпків і пошиє. Поки що світить ребрами.

Все більше пізнається смак і радість праці. Відходять і забуваються босяцько-пролетарські звички. Земля втягує у своє нутро і наповнює жили, розум і ціле єство твердими звичками. Корній чує вже це. Матроство забувається, і він стає людиною. Поволі забуває матюки, переходить на рідну мову, яка вертає йому родинний утулок. Пізно вертається з праці Марія. Корній не кричить, не вимагає тупцяти коло нього.

— Йди, Маріє, відпочинь. Я вже повечеряв, а мати опорала підсвинка. Я он і дров на завтра приготовив...

Ні. Марія ще не піде відпочивати. Вона знайде за що взятися, але праця для неї тепер не тяжка. Ті кілька добрих слів відняли всю її втому. А Марія має ще досить і без підсвинка праці. Он малий Демко. Треба покупати, накормити і приспати...

Марія бігає, руки мліють від утоми, але лагідна усмішка не сходить з її уст.

— Не голодний ти, Корнію? Натягнувся досить? Боже, Боже!.. Коли б нам скоріше доробитися чого!..

— Ну, ну, досить. Не суши голови. Лягай і відпочинь. Як той крикун? Верещить?

— О ні! Він у мене молодець.

— Хай росте.— Підійшов до сина, подивився і зморщив широку усмішку.— Спить? — сказав наостанок і не добавив, як звичайно, «сукин син». Не повернувся язик.

Украдені на сон години Марія просипляє каменем. З світанком піднімається і наново бадьора. Корній вже набиває грабки, стара жене теличку пасти. Машина праці пускається в рух. На полях рядами півкопи. Тяжкі зернисті снопи. Край золотий, край праці і хліба. Сонце любить його, опікає, огріває. Навколо соняшно і блакитно...

Корній взявся за господарство, зібрав гарний врожай, почав будувати нову хату. Марія народила двійню: хлопчика Максима і дівчинку Надійку. Корній добудував хату і став справжнім господарем. Почалася Російсько-японська війна 1904–1905 рр., Корнія забрали до війська, і Марія залишилась одна на господарстві. Зустріла якось Гната, який продовжує її кохати. Якось Великодньої ночі, коли Марія пішла до церкви святити паски, загорілася її хата. Дітей врятували, але все нажите згоріло. У пожежі люди звинуватили Гната, та Марія не повірила цьому, і в суді заявила, що це неправда. Сусіди допомогли Марії відбудовувати господарство.

V

На осінь хата Марії мала знов вікна і двері, а над головою стріху. Правда, все це не виглядало так, як до цього часу, але жити можна було. На полі зародило, люди допомогли зібрати. Сад також допоміг і сипнув овочами.

Писала також про своє нещастя Корнієві, і той прислав двадцять п'ять карбованців. «Висилаю тобі, дорогая жена, двадцять п'ять рублей,— писав він.— Послав би і більше, да не могу. Не піл, не куріл, по копійці складал... Купи дітям что-нібудь і сама не простудісь. За нєкоторое время пришлю їщо...»

І дійсно за «некоторое время» прислав ще десять карбованців, та повідомив, що «в скорості надіюсь увідітся, в чом остаюсь жів і здоров...»

Марія не так тішилася присланими карбованцями, як тим, що скоро побачить свого далекого Корнія.

А Гнат жив дома. Сидів у шопі, стругав бондарку або читав товсті книги. Скільки він того перечитав! Колись ходив по святих місцях, до Києва, Почаєва, кожний раз приносив з собою багато книг і вечорами перечитував. Люди казали, що «чорну магію» вчить...

Раз зустрів Марію. Зупинив її, дивиться і сміється. Що за дивовижний сміх? Марія зніяковіла.

— Чого лякаєшся, Маріє? — питає.

— А що ж ти так смієшся?

— Сміюся... А що ж... Що маю робити, Маріє?..

— Ну?..

— Ти не гніваєшся на мене?

— За що?

— Як за що? А он говорять... Слухай, Маріє... Знаю, що ти тепер потребуєш... Хотів би тобі допомогти... у мене...

— Ні, ні, Гнате!.. Дуже дякую, але ж я нічого не потребую... Я все маю. Ти ж сам знаєш, що я все маю. Я і так не знаю, чим дякувати тобі за колишню поміч... Ти вже досить допомагав мені. А мені треба йти... Скільки тієї праці...

— Постій, Маріє... Ти думаєш, що підпалив я... Правда? Думаєш, хитрий який... Підпалив, а тепер з допомогою лізе.... Ні, Маріє.— Розірвав на грудях сорочку.— Ось тут хрест, клянусь і цілую його... Не я, Маріє, підпалив...

Марія остовпіла. Витріщила очі і позирає то на хрест, то на Гната. А він нічого. Дивиться певно і рівно. Чоло зібралося зморшками.

— Не ти, Гнате? Ти кажеш правду?

— Правду, Маріє...— вимовив твердо.

— Вірю. Я рада, Гнате. Мені хотілося, щоб це не ти підпалив. Я вірила, що це не ти... Так і слідчому сказала.

— Знаю. Ти добре сказала. Ти сказала велику правду. Ти правдива, Маріє, а тому хотів би допомогти тобі. Ніхто не буде знати. Ніхто. Чуєш? Ніхто, крім нас двох. І я ніколи не покажуся тобі на очі. Ти ж спасла мене від тяжкої і незаслуженої кари... Ти дала мені можливість ще жити і ще сподіватися... Може, я ще буду потрібним на цьому світі. Можливо, навіть тобі буду потрібним... Хто знає. Хто, дійсно, може знати... Мені снився, Маріє, дивний сон... Снилося, ніби бачу великий темний льох, зовсім темний, так, що й навіть дивувався, як я міг у ньому щось бачити. І бачив я у ньому, у тій густій темноті, твого середнього сина... Середнього, кажу.. Мабуть, у тебе буде ще тільки один син... Так мені снилося... Бачу, значить, твого сина Максима... Він чогось стоїть витягнутий, як вояк, в темноті і зовсім нагий, а в руці у нього сокира. Одна тільки сокира. Тримає її, як зброю яку... І думаю собі: що то тут робиш, сину? Чого тут стоїш? Нащо та темнота навколо, і чому не вийдеш на світ Божий? А він, Маріє, стоїть, майже непорушно стоїть і дивиться в одну точку перед собою. Що, думаю, він там бачить? Дивлюся, а там ще одні, ледь помітні залізні двері. На дверях багато поржавілих замків, різних — великих і малих, одні подібні на людські кулаки, інші на кусні каменю. Але я знаю, що то замки... Ага, думаю собі. Так там хтось за тими дверима сидить і карається... То він когось вартує... А снилося мені це у в'язниці, коли сидів за підпал твоєї хати...

Гнат на хвилинку перервав мову. Марія пильно дивиться на нього широко відкритими очима...

— Слухаєш ти, Маріє?

— Слухаю, Гнате. Кажи...

— ...Так, думаю, це там когось ув'язнено... А льох страшний, стін грубечі, двері залізні, замки тяжкі, тяжкі... Над дверима вималюван велике страшне чорне око. Дивиться воно вперто на твого сина, а ви раз у нього сатанинський. Так, думаю, Сатана дивиться. І чому йог ніхто не прохромить?..

У той час страшні залізні двері самі від себе починають поволі ру хатися. Сатанинське око і твій син зворушуються також і виявляют неспокій. Син твій все вище і вище піднімає свою сокиру... А двері с паються, тріщать замки, відпадають деякі з них на землю. По часі две трошечки відхилилися, і зі щілини висунулися спочатку чиїсь пальц після — довга, суха і струджена рука. Вона все більше й більше прос вається в щілину, облапує пальцями замки, але в той час син твій по ворухнувся і тихо, навшпиньках, злодійським ходом почав наближ ватися до дверей. І коли рука почала з дивовижною легкістю, ніби я відпадки, відривати замки залізних дверей, як твій син розмахнув сокирою і сікнув по руці... Рука хруснула і відпала на землю. В той ча двері зненацька відчиняються, і у дверях бачу бліду, виморену жінку Так, Маріє. Бачу жінку, яка тримає перед собою утяту руку, а з неї к біжить, лиш повільно капає кров... Я пізнав в тій жінці знаєш кого?.. Гнат вперто дивиться на Марію. Марія швидко питає:

— Кого, Гнате?

— Тебе! Це була ти...

Гнат зник з села і став ченцем у монастирі. Повернувся з війни Корній і одразу почав працювати. Марія народила хлопчика, якого охрестили Лавріном. Родина знову зажила щасливим заможним життям. Демка призвали до війська. Почалася війна 1914 року. Спочатку повідомили, що Демко загинув під Варшавою, а пізніше прийшов лист, в якому сповіщалося, що він перебуває в полоні у німців. Максим пішов добровольцем на фронт. Настав 1917 рік — почалася революція. Селом постійно йшли війська. Демко десь загинув, Максим став більшовиком, а Лаврін усім серцем прийняв незалежну Україну. Надійка одружилася з Архипом Паньковим. На весілля з'явився Максим і розпочав більшовицьку промову. Корній вигнав його зі своєї хати. «Бацила розкладу родини натрапила на свій грунт. Настав початок кінця. Дні Марії скінчилися. Сонце так саме сходило і заходило. Але знаки на сході все більше і більше вказували наближення. Йшов, ступав і перемагав жорстокий дух руїни, і не було йому спину, бо ані Корній, ні Марія, ні сотні, тисячі Корніїв і Марій не знали і не могли знати, що близиться їх занепад, їх кінець...»

КНИГА ПРО ХЛІБ

І

— Як перестріляють, візьмеш, Маріє, хлопця, і підете, перевернете на Довгій конюшину. Я покосив її вчора, і хіба вони дадуть довести до пуття. А я піду на сходку. Чогось знов десятник загадував. Знов якась контрибуція, грім би їх побив...

— Та не барись на тій сходці.

— Не барися на сходці. Добре тобі казати — не барися. Там тобі як зачнуть крутити голову, мусиш же боронитися.

У полудень стріляти перестали. Марія бере вила і йде з Лаврі-ном обертати конюшину. Дорогою через поля суне довжелезний обоз. Спереду кілька кіннотників везуть червоний прапор. На возах лежать і сидять люди. Розхристані сорочки, загорілі волохаті груди, немиті лиця, чорні брудні руки. Грає ручна гармонія, і хриплий високий голос виспівує:

Ех, Україна, да хлєбародная...

Марія і Лаврін перевертають покоси, вершники з червоним прапором наближуються, рівняються з нею.

— Ех, бабка! Харош клєвєр? Подавай сюда! Ребята!.. За работу!..

Марія стала і витріщила очі. Сотня «ребят» сипнула на Маріїне поле і з галасом та метушнею рвали, розкидали і топтали кіньми покоси.

— Господоньку! Що це твориться? Що то за люди приїхали?..

— Малчі, бабка!.. Тепер савєцкая власть. Не бойсь, товаріщ Ленін всьо заплатіт. Он тебе всю памєщіцкую землю отдал, а ти крічіш...

— Але ж ви не татари. Нащо ж розкидати, топтати!..

— Малчі, старая!.. Ето вайна!..

Марія дивиться, як твориться війна.

— З ким, люди, війна?

Покоси зникли. Обоз понапихав вози конюшиною і з гармидером потягнувся далі.

— Підемо, сину, додому. Висушили конюшину й без нас. Ленін заплатить.

Марія і Лаврін пішли додому.

Ввечері вернувся зі сходки Корній.

— Ну що там?— питає Марія.

— Тьху! Бий тебе сила Божа! Прийдеться віддати корову...

— Як то? Кому?

— Та кому ж! Савєцка власть. Півдня, сукин син, говорив і поголосували за «развьорстку». Нам записали корову.

— А чому ж ти не боронив?

— Ага, вбороніш... Чорта два вбороніш!..

Марія оповідає за конюшину.

— Як? Забрали? Всю? Таж не може бути!— кричить Корній.

— Не всю. Розтермусили і втоптали в землю...

— От тобі й власть! Не дурно до неї пристав наш Максим. Там, видно, всі такі господарі... Чому ж ти нічого не казала?..

— А чому ж ти нічого не казав за корову?..

Мовчать. Що казати. Починає Лаврін:

— А я казав, що Україна ліпша. Були петлюрівці...

— Мовчи ти мені з тими петлюрівцями. Також вояки! Воювали, воювали і піддалися банді шарпатюг!.. Тра було строгий режим, і все... А то оголошення щодня... Ні, он не оголошують, а деруть...

Через кілька днів десяцькі заказали по селі вести на мобілізацію коні.

— Подуріли, чи що! То ж це грабунок! Заберуть коні, чим засіємо поля? Хто ж так робить? Що будуть жерти після...

Не мав часу старий розважати. Скоріше веди свої коні. Совєцка влада потребує їх. Думає Корній: «Вести? Як хто не поведе, буде післано вояків-червоноармійців і не тільки заберуть коні, а і все, що вважатимуть за потрібне. Це не жарти. Що їм, таким шарпатюгам. Нічого не зробиш, треба вести. Прощайте, мої коники! Довго вас хоронив, плекав. Послужили ви мені, а тепер заберуть, і хто знає, яка нова революція заморить вас голодною смертю...»

Сів Корній на коня і повів. Комісія довго не заглядала в зуби. Відв'язали одного коня, дали кусник паперу — і до побачення. Більше тебе не треба. Привів Корній додому замість двох коней одного.

— Щоб вас Бог побив!.. Злодії, гарештантюги, грабіжники...

— Так, стара, почалося. Розживемося тепер,— каже Корній.— Була війна — не зломила, то прийшли банди голодранців, які доконають.

— Ах, доконають, доконають... Видно, що доконають.

— Але погибнуть і самі. Що ж жертимуть? Тож не для себе тільки людина працює...

— Або вони за це думають. Або та сарана, що летить над землею та нищить все до пня, думає, що їстиме завтра? Так і вони. Хіба ж то військо? Де і хто коли бачив таке військо? Якісь онучарі — не військо...

І коли зробили ще одну реквізицію лишків та дійшли — «все на революцію», дядьки не видержали:

— То різал-ма, нарікали на Петлюру, а воно був рай проти того большука.

— Ее-е!.. Що й казати...

— Не було кому вчити народ...

— Не вчити, а бити. То було нарікали, що підводу, яку візьмуть на пару днів... А ці, дивись, зовсім забирають...

— А ще, люди, не те прийде. Кажуть, вони хочуть весь народ обібрати, бо всі мають бути рівні. А як зробиш, щоб усі були рівні? Дати бідному не дасть, бо й сам нічого не має. Ну так забрати у багатшого треба, а тоді всі рівні...

— Не дозволимо! Досить! Треба кінець зробити. Смерть комуністам!

Дядьки вхопились за обрізанки. Піднімалося село за селом, висилалися делегації до петлюрівців, всі як один рухнули на грабіжників.

Вигнали. Втомлене і засапане село вертається знов до свого гнізда і чіпляється ріллі. А хто новий прийде — байдуже... Хай чорт, аби не більшовик. Що хочеш роби, а тільки не роби комунії.

— Я йому буду зі сонцем вставати, дертися, а якась халєра нетруджена має розпоряджатися моєю працею! Хай йому краще черево висохне, ніж дам якомусь Хаїмові свою кривавицю...

1920-й і 21-й роки. Роки солі й хліба. Валки босих людей з мішками на плечах, сотні верстов йдуть пішки по сіль. З півночі сунуть обвішані торбами і кацапами поїзди.

— А, чортова кацапня! Опаскудили цілу Росію, а тепер на Україну прете! Нам і самим немає чого жерти! — кричать селяни і погрожують кулаками. Повстанські загони підкладають під рейки «шашки» і спускають з насипу обнизаний мішочниками поїзд. І тут йшла сердечна розплата за братерство, за спільний котьолок і за єдину неділиму.

Хліб. Виривали один другому з рук, з зубів... Сухі, жилаві руки простягалися за відібраною торбою, а з розтрощеного черепа лилася жовтава кров.

— Геть, ненажеро! Дітей моїх обібрав! Жінку голодну лишив!.. Геть, бородатий дияволе!..

А поїзди все-таки сунуть. Сунуть безперестанку і без кінця. Земля України стогне, п'є кров, насичується, лускає, криється високими, дикими бур'янами.

Шумить тирса, шелестить очерет, кряче ворон. У чорному лісі повзуть тіні. Повстанці? Більшовики? Ті й другі. Зіткнулися, й нема милосердя. Не на життя, на смерть стялися. Сьогодні ті, а завтра другі. Як зручно, легко стрілялося, як вмілося в'язать петельки й розвішувать по дубах дібров дітей одної землі.

І червоний, суворий бог не видержав. Зашироко розмахнувся. Світ забажав запалити, стерти на порох... Жадав стоптати всі племена і раси, затерти і зогидити їх лице, йшов до мети через огонь і студінь, гнався по купах трупів, по гострих багнетах, ревів болем бажання і пристрасного хотіння перемоги. Та нелегка була боротьба.

З-за кожного стовбура і куща витягалася палката з ножем рука, яка непомильно, з любовною дбайливістю цілила у волохате його серце

Не видержав скажений ідол. Впав і розпляґущився по широчезних просторах чужих країн, стікає рудою кров'ю, дивиться мідяним зором на брудний мужицький чобіт, що владно вже ступив на груди потвори.

Тоді в пекельних кузнях готовить Сатана свій сатанинський винахід. На полотнищі свого прапора виписує:

НЕП, УССР.

Прокидається рано повстанець-мужик, дивиться крізь проріділий соціалістичний туман, бачить кривавий прапор і бачить сатанинські літери. І опала йому бойова рука, схилилась до землі обрізанка... До дому, чорний підземний брате! Перемога! До ріллі! До плуга!

Тупнув дядько переможною ногою, зареготав соняшним криком і дико, пристрасно обнявся з окривавленою землею. На ній виріс твердий іржавий моріг. На ній буяли патлаті бур'яни. Мужик, замість відібраного коня, ліз у шлею, поров отупілим лемешем твердінь морогу, розривав бур'яни і кропив голодну ріллю вирваним від спрагих уст хлібом.

Земля мліла. Земля віддавалася сонцеві й мужикові. Скажено топтався кострубатий полюбовник по лоні п'яної своєї любки, захватно вдовольняв її ненатхненну пристрасть.

І гнали паростки. І шкіра ланів зеленіла. Сонце, піт і кров злилися у барви хвилюючих безмежних полотнищ найкращої з картин. Йшло літо, гриміло літо, літо співало переможний гімн життя на огидних руїнах злочинних доктрин!..

Минув рік. Марія постаріла, Корній працює в полі, Лаврін допомагає батькові. У Надії народилася дочка Христя. Максим одружився і вигнав батьків з хати. Вони змушені були перейти жити до хати Закаблуків, яких вислали в Сибір. Пройшла колективізація. Люди не хочуть працювати за пайку, зерно гине. Корнія оголошено «кулаком», бо він не вступив до колгоспу. Зимою Лаврін у місті, час від часу забігає Надійка. Їх сколективізували, і Марії доводиться віддавати останнє, щоб нагодувати Христю. Лавріна за доносом Максима, який відмовився від своїх «батьків-кулаків», запроторено до в'язниці.

VI

Весна довго пручалася і перемогла. Зацвіли дерева, як і завжди. На Великдень боротьба за церкву. Монастир вже давно замовк. Взялися за сільську і почали знімати дзвони. Всього тридцять трох людей попало на Соловки, і церкву добровільно самоліквідовано.

З боязні, щоб не спізнитися в сівбі, почали сіяти в грязюку. Привезли з центру овес, ячмінь.

— І треба було з ним возитися,— гуторять дядьки.— То відвозять, то привозять...

Трактори пороли мокру скибу. Зерно дали у глевку землю і приволочили. Скиба злилася, і, як пригріло сонце, повіяв сухий східний вітер, затверділа, і стала репатись. Ярина ледве вибилася з землі і пожовкла.

З центру нове начальство, матюки та зміна директора. Знищені поля наново переорюють і наново засівають. Не хватило чим по-друге досіяти, а що й засіяли, вже було спізнене. Зійшли по полях буйні бур'яни, зерно перемішане. Овес-зеленяк, овес-скорода, ячмінь-гранчак, ячмінь-плескач — усе нараз. Сіяли. Щось-таки виросте. І щось виросло.

Це було в останньому році п'ятирічки... Літо минало. Країна нічого не думала, нічого не знала, крім думи про хліб. Хліб, хліб і хліб. Україна вкрита бур'янами. З Москви б'ють тривогу. «Україна позорно отстайот! Партія і вся страна ждут от України полнава випалнєнія плана хлєбазагатовак... К кулакам і їх пособнікам нада прімєнять самиє жестокія мєри воздєйствія...»

— Чекай, чекай того плану,— говорять голодні, обідрані «кулаки».— Ми знов винні. Винні, що в грязюку сіяли. Винні, що зерно змішане. Винні, що спізнилися. Ми винні!... Але чекай. Колись знайдемо того винного. Знайдемо і примінимо міри...

Сади обнесли ще за літа. Нема вже осини, нема запахів горілого бараболиння, нема шелесту кукурудзяного листу і розцілованих барвистих яблунь. Село — колгосп згортається, гнеться до землі, село ціпить зуби і нащетинюється.

Ночами по полях тіні. Це лущать ліпші колоски і несуть додому.

Малі діти годують батьків. Годують краденим. Годують з дня на день, не знаючи, що буде завтра.

Для збору бур'янів кинуто цілий народ, військо, пресу, письменників і вчених. Над зігнутим голодним людом при праці вдень і вночі стоять озброєні вартові. З кістлявих мужицьких рук, з занедбаної землі вирівається зі скреготом зубів кусень хліба. Все життя велике й барвисте під знаком хліба. Молотили, віяли, сортували. Зерно забрали, а послід поділили між працюючими. Зерно тим часом зсипали у монастирській церкві. <...>

VII

Долиною віє вітер. На колишнім монастирським ставку висвистують гілки старих осокорів і тополь. Кроків сто на схід невеличкий сливовий садок, далі — руїни давно згорілої клуні. Стоять

напіврозвалені цегляні стовпи, засипані снігом. Вище старі будови, колишні стайні, коровники і невеличка сторожівка. <...>

У сторожці живе людина. Там догоряє свій вік старенький дідусь, кривий на праву ногу, «Господи Помилуй», колишній Гнат. Ревли хуртовини, йшла над землею неймовірна революція, а Гнат жив. Гнувся і прилипав до самої землі, не раз ставав непомітним. Часами ліз під землю, і звідти вичікував соняшного промінчика, теплішого подиху з неба.

І так лишився жити. Не стало монастиря, затихло «Світе тихий». Погасли дзвони і свічки, лиш Гнат обірваним осіннім листом лишився під ногами танцюючих подій з прозвищем «Господи Помилуй». І він навіть не зайвий елемент. Він сторож. <...>

У нього важливі гості. Кімнатка у Гната три кроки туди й назад, один тапчан і невеличкий столик та ще вічно натоплена грубка у куті. Але у Гната часто сходяться гості. У нього затишно і безпечно. Колгоспний сторож, Ной і мудрець — хай там живе! Шкоди не зробить.

І Гнат живе. У нього сходяться й ті, й ті. У нього сходяться віруючі і безвірники. У Гната навіть лишилася Біблія. Он лежить вона на полиці — товста, обмазана брудом і розбита. Гнат не раз спинається до полиці, бере ту книгу. Гості затихають і слухають. Слухають з запертим диханням. Слухають з побожністю. «І возстане син на батька, батько на сина...», «І будєт глад по цілій землі...». А після «ангел з трубою зі сходу сонця засурмить і мертвії возстануть з гробів і суд настане...»

Люди слухають, зітхають, плачуть. А Гнат дочитує книгу, кладе на столику і проповідує: не плачте, матері і діви. Ще не прийшов останній, той великий час, коли серця ваші очистяться від безнадійності, зневір'я. Сили і любові вам треба. Вірте у вашу силу і вашу любов. Гинуть матері. Зникають з лиця землі щирі добрі жінки, які родилися і внесли в життя щастя, радість, несли працю і несли сміх молодий. Гинуть діти сонця і великої нашої землі. <...>

Гнат замовкає. Тиша. Похилі голови. За вікном співає хуртовина. Після хтось порушує тишу. Падають окремі слова. Одно, друге. Зв'язуються у речення. Оповідають, що у Києві одновилася церква. Одного ранку бачать люди, що баня церковна горить золотом. Дивляться і хрестяться. Ще вчора була вона зовсім темною.

Кажуть, що десь народився великий пророк, що виведе народ наш з неволі. Чорні духи сповістили про цю вістку Ірода-Знущителя, а той поморок і голод великий на народ наслав. Сто тисяч немовлят мусить вмерти.

Кажуть, що вчора прийшли і забрали знов людей. Забрали Архипа. З ним ще кількох забрали. Пішли на кладовисько, розкопали

могилу і дістали з домовини хліб. Вони бачать скрізь. Навіть на тому світі не сховаєшся від них. Так, так... Навіть на тому світі. І Архип вже не вернеться. Ні. Він вже ніколи не вернеться. <...>

Розходяться. Гнат вже один. Сидить і думає. Думає про церкву, що у Києві одновилася. Думає за пророка та Ірода. І також думає про Надію.

VIII

Минали місяці і ставало тепліше. Снігу меншає, чорними латами криється земля. Вітер хитає дерева з набряклими бруньками, а над ними літають та крячуть ворони.

Одного ранку пустився теплий дощ. Під капіжем калюжі води. Зі стріхи струмочками дзюркотить вода, гомонить і творить великі чисті баньки. Сірко щільніше тиснеться до стіни, міцніше звивається, краще втушковує свою голову під себе. На селі глибокий спокій. Собаки не брешуть. Кажуть, нема. Поїли їх. Один Сірко лишився. Ніхто не турбує його. Не дражнить нервів гучний собачий гавкіт. Можна спокійно спати.

Зате не може спокійно спати Корній. Пішов до комори, вніс гарнець висівок.

— Це вже, Маріє, останні... Спечи якось... Знаєш. Може, ще більше кори... Прибав... прибав... чуєш... Вчора зовсім добре смакувало...

— Е-е, коли б не те мале. Воно ж не перетравить...

— То-то... А й чи видержить? А вона як? Ще зводиться?

Марія не могла відповісти. Кашель западющий мучить. Відкашлялася.

— Ще ніби зводиться... Вчора прийшла, а вона дитина моя, за Лавринця... Не прийшов, каже, мамо? Похитнула головою. А думаєш, кажу, прийде? Ніколи, дитино, не прийде... <...>

X

Прокинувся вечором і забачив перед собою Марію.

— Чого ти така? Що є, Маріє?

— Прийшла до неї, а вона на постелі лежить. Гукаю: «Надіє!» Не чує. Кличу. Нарешті розплющила очі і так засміялася, так, знаєш, страшно засміялася. А де, питаю, мале? А вона нічого не розуміє. Яке, каже, мале? А Христуся ж де? Засміялася знов: «Нема Христусі. Нема вже її...»

Корній зробив великі очі.

— Нема? Що ти кажеш? Як же так? Як же так можна? — кричав Корній.—То ж так не можна!..

— З'їла вчора того пляцка. Там дерево було. Дитина ж. Взяло, каже, і скрутило. Але...— Марія нахилилася до Корнія і шептала: — Вона задушила його... Задушила... Дитя мучилося, і задушила. Дика така. Підеш до неї. Вона не хоче вже їсти, лається і сміється...

Марія розвела руками. Корній запер віддих. Слухав, і здавалося, сниться страшний сон.

Марія знов лягла, а Корній вийшов. Вернувся пізно, зовсім уночі. Марія лежала на постелі і дивилася у темноту. Почула рейвах і подала голос:

— Це ти, Корнію?

— Я.

— Був?

— Був.

— Ну й що?

— Казала не приходити. Чого, каже, будете ходити. Все одно...

— Ах, дитино, дитино! Чого ходити? Вона не знає, чого ходити...

— Спи, Маріє. Я вийду на двір. Там тихо так...

І Корній вийшов на двір. Але, виходячи, взяв з собою сокиру. Темнота і тиша. Підбіг Сірко.

— Йди геть! Не лізь перед очі.

Сірко підігнув хвоста і відійшов, а Корній попростував на подвір'я сина Максима. Йшов бадьоро. Чувся у силі, і думка працювала особливо добре. Підійшов до дверей і затарабанив. Довго ніхто не відчиняв. Нарешті — у сінях голос. Це вийшла Максимова служниця Гафія.

— Хто там?

— Я Корній. Є дома син мій Максим?

— Вони сплять...

— Відчини. Хочу поговорити.

Гафія відчинила, і Корній, не зупиняючись, попростував до кімнати, де спав зі своєю жінкою Максим.

— Хто там? — зривається сонний Максим. Але Корній не має часу відповідати. Перед ним смутні обриси ліжка і Максима. Швидкими кроками підійшов до нього і раз, другий розмахнувся і опустив сокиру.

Вирвався дикий крик і одразу замовк. Сокира своїм гострієм попадала у щось м'яке, у щось, що легко піддавалося, і тому глибоко грузла. З ліжка білого, теплого виривалися деякий час стогони, але і вони затихли. Корній сік і сік. Сік, як малий хлопчина січе кропиву чи бур'ян, поки не втомилася рука. <...>

Надворі підбіг до Корнія Сірко.

— Ходи, ходи, собако! Підемо разом. Будемо йти у світ, десь впадемо, обіймемося і здохнемо разом...

Корній подибав просто у поле, а за ним опустивши голову і хвоста волікся пес. Більше вони не вернулися.

XI

Здивувалася, коли прокинулася, що Корнія не було. Кликала раз, другий і третій. Нема. Уночі кликала. Зійшло сонце — кликала, звелася на ноги. Де ж він?

І аж — то почали сходитися люди. Все не наші. Ті, червоні, з стрільбами. Питаються, де старий. Хто його знає, де він. Пішов десь. Шукали чогось, знайшли скривавлену сокиру і забрали з собою. І тоді стало Марії ясніше. Сіла на розкиданій постелі і широко відкритими очима дивилася на людей. Питали її, відповідала. Питали, скільки літ живе. Мовчала усміхаючись.

— Багато, багато, людські дітоньки. Ви не проживете стільки.

Людські дітоньки вилаялися і відійшли. Марія не мала сили, щоб піти до Надії, але все-таки силилася йти. Вийшла на подвір'я і впала. І тут дивно, де взявся Гнат. Він йшов до Марії. Каже: «Зачув все, що сталося, і дай, думаю, піду. Встань, Маріє... Отак, отак... Обіприся об моє плече. Ну, ну...»

Пручався, крихтав і звів. Марія навіть не здивувалася, що він прийшов. Здавалося, так і треба. Прийшла до хати і лягла на постіль. Гнат сів коло неї, довго мовчки дивився у її обличчя. Поморщені, сухі, запалі щоки. Випнуті гострі вилиці, очі глибоко-глибоко у мокрому місці сидять, потемнілі, погаслі. Паклі сивого волосся вибиваються з-під подертої заялозеної хустки.

— Ну от...— витиснулося з Гната.— І так є нам кінець? Маріє? Що тобі?

— Е-ет...— ледве витиснула з уст Марія.

Гнат почув те коротке слово і втягнув якось у себе голову. Западав вечір. Весняне сонце заходило і било пружним променем на саме ліжко. Марія розплющила очі, дивиться назустріч сонцю, вийняла суху кістляву руку і простягнула її далеко від себе.

— Сонце! — каже вона.— Сонце!.. Дивися, Гнате, яке сонце. Бачив ти коли таке сонце?..

Кінчики проміння опалюють сухі жили руки, б'ють у запалі очі, підбарвлюють срібло волосся. Марія не жмурить очей. Дивиться рівно і широко. Гнат мовчки сидить, і в душі його воскресають мертві з гробів, встають з домовини люди, далекі, забуті, розкидані по всій землі. Встають радісні і співають радісні пісні. Гнат усміхається. Після здіймає свою руку, бере у неї Маріїну, ту, що до сонця знялася, і лагідно довго цілує її.

Цілує і говорить:

— Цілую руку матері. Цілую святість велику. Цілую працю! Маріє! Маріє!..

Сонце обливало ліжко, Гната і Марію. У Гнатовій душі творився страшний суд.

— Маріє! Висповідай мене. Даруй усе, що зробив тобі у дні молодості. Ах, яке маленьке наше життя! Ах, яке маленьке. От пережив, і що ж далі? Прости мене, Маріє, раз, другий і третій!..

Марія повернула погляд на Гната, шепотіла ледве чутно:

— Ти, Гнате! Ти свята людина. Підемо разом туди... Знаєш? Туди, де наші Романьо, Надія... Одна і друга. Де всі вони. Всі, Гнате... А ми ще ж тут. Як хочеться зустрітися з ними... Не проси у мене, Гнате, прощення. Бог простить, а я не маю чого прощати. От Надія... Коли б я могла до неї, коли б щось їй дати... Вона голодна... Хліба їй. А-ах, де є хліб?

— А Корній не вернувся? — питає Гнат.

— Багато не вернулося, Гнате. Всі не вернулися. Ні Демко, ні Лаврін... ані... він також... пішов.

Гнат довго мовчав і дивився, як заходить сонце, як поволі зникає ясне світло і западає сутінь. Після заговорив знов:

— А знаєш, Маріє. Знаєш, як тоді. У святу ніч, на Великдень? Пам'ятаєш, як ти молилася у церкві, а вернувшись, билася об землю і ридала? Тоді, коли праця твоїх святих рук йшла в небо з димом? Пам'ятаєш?..— (Перерва.) Гнат тяжко дихає.— Це я... я, Маріє... з любові!..

Марія мовчала, а як скінчив, стиснула легко його руку.

— Мовчи. Знаю. Мовчи!..

Сонце зайшло, і стала темнота по цілій Україні. Гнат покинув Марію саму. Завтра ще прийде. Марія лежала навзнак, дивилася у морок, у безмежну пітьму і починала поволі передивлятись розгорнену Гнатом книгу свого життя.

XII

Другого дня Гнат не прийшов. Не прийшов і третього. Сходило і заходило сонце, а він не прийшов. Дні Марії добігали кінця. У один з тих останніх днів пішов Гнат навідати Надію. Знайшов її захололу, опухлу в коморі в куті з дитиною в пелені. Сиділа з витягнутими грубими ногами, прив'язана до ключки мотузом, зашморгнутим на шиї.

Гнат вийшов в село, знайшов людей і, показуючи на хату Надії, старечим голосом кликав людей, щоб допомогли. Кликав довго, кликав вперто... З понурих, обдертих хат вилазили на весняне сон-

це опухлі, вилазили немічні, вилазили охлялі. Сходилися на нараду кістяки з розчухраними головами, вгрузлими безбарвними очима, вставали, ніби мертвяки з могил, щоб винести прилюдну постанову. Серед них Гнат. Кривий, висушений дідок, з ціпком в кістлявій руці, з мудрими, грізно насупленими очима. Стояв і проповідував:

— Слово моє,— казав він,— не для вас. Слово моє для мертвих і ненароджених. Слово моє прийдучим вікам. Затямте, ви, сини і дочки великої землі... Затямте, гнані, принижені, затямте, витравлювані голодом, мором!.. Нема кінця нашому життю. Горе тобі, зневірений, горе тобі, виречений самого себе!.. Кажу вам правду велику: краще буде Содомові й Гоморрі в день Страшного суду, ніж вам, що відреклися й плюнули на матір свою!..

На небі горить велике жагуче світло. Пливуть хмаринки, з поля дихає вітер і несе запахи вогкої землі.

Гната забрали ще того самого вечора. Пішов услід за іншими і не вернувся.

26258-й день... день останній, день кінця. Тридцять днів гаснула сама Марія — покинута, одинока. Заходяче сонце не забуло Марії, заглянуло до неї і довго цілувало її сухе жовте обличчя. Розплющила востаннє очі і всміхнулася. І чим більше западало сонце, тим ширше і ширше відкривалися очі. Повільно наступала ніч... Ніч вічності. Спить Марія? Ні, Марія не спить. Вона вже не спить третю ніч. Марія лежить на купі розкиданого на ліжнику лахміття і впалими, широко відкритими норами очей дивиться у залите місячним сяйвом вікно.

Надворі цвітуть сади, південь дихає пареним у цвіту вітром і жаріє над суходолами й морями повний, тяжкий місяць.

Довго, довго вивертала з життя Марія. Перетинається окремо кожний нерв. Мідяне холодне сяйво місяця облило холодом роздуті з розчепіреними пальцями ноги... З напруженням рветься останній нерв. Гасне поволі місяць, зникають одна за другою з голови думи, зливаються у чорну пляму, без початку і кінця... Плющаться і грузнуть очі, холонуть засохлі уста, западають груди, серце робить останній удар...

Марії не стало...

Прага, 1933

НАРІД ЧИ ЧЕРНЬ?

Стаття

При першому погляді на дійсність це питання не дає нам покою. Воно врізалося в нашу свідомість, воно переслідує нас вдома, на вулиці, в установі, на базарі, у трамваї... На кожному кроці наших тра-

гічних буднів у першу чергу бачимо чорним по білому писане: Хто ми? Нарід чи чернь? Нація чи маса?.. Організована, свідома, вигранена збірна одиниця чи юрба без'язикових і безликих постатей? І дати на це одразу, без вагань, виразну відповідь ми тоді вагаємось.

Чому? Бо ми не переконані внутрішньо, що весь той людський матеріал, який заповнює будинки і вулиці наших міст, вповні і незастережно заслуговує на назву нарід. Бачимо явища, бачимо обличчя, чуємо мову, оцінюємо вчинки і з потрясаючим душу жалем стверджуємо, що величезна маса живих людиноподібних істот 1941 року по народженні Христа не розуміє і не усвідомлює в собі двох дуже важливих і основних первнів (елементів): людську гідність і національну свідомість. Що це таке людська гідність? Чи це щось подібне на мішок картоплі, чи на порвані чоботи? Не всім ясно. Що таке — національна свідомість і для чого її можна практично вжити? Також не кожному вміщується в голові.

При певних обставинах нам було б це абсолютно байдуже. Це явище не нове. Воно вже з прадавна існує на нашій планеті. Є людські громади, які живуть споконвіку своїм первісним життям. Є суспільність, що складається з раси кулі. Ілотів чи чорношкірих рабів. І нам, європейцям, це явище свідчить лише про те, що ні на хвилину ми не бажали б опинитися в стані тих виставлених на поталу випадковості людських істот. Наша душа приготовлена для сприйняття лише таких суспільних форм, у яких може вільно діяти і розвиватися наша людська гідність.

Почувати себе людиною, почувати себе тим, як ще колись казали, першим творінням Найбільшого Творця, почувати себе свідомим у всіх своїх вчинках та поступованнях — ось основна заповідь людини-європейця. Зламати цю заповідь — значить зламати самих себе, це значить втратити основний стрижень буття, це значить перекреслити своє моральне обличчя.

Большевизм багато говорив про свідомість. Але його свідомість зводилась не до людської свідомості, а, як тоді говорилося, до свідомості класової, чи соціальної. А це є далеко не те саме. Основою життя є не клас, а людина. Той чи інший поділ людей не повинен заміняти основного. Не важно, до якого класу належить порядна творча свідома людина. Важно, щоб вона такою була. Бо коли привілейований той чи інший клас складається з юрби бандитів чи людського шумовиння, то будь він тричі пролетарський чи буржуазний — він сам по собі не має найменшої вартості. Не в пролетаріаті і не в буржуазії справа. А в людині. І тільки в людині.

Подібне явище помічаємо щодо національної свідомості. Багатьом ця справа видається туманною. Що за національна свідомість?

Чи це, скажемо, те саме, що мішок картоплі? І їсти того не можна, і діди наші цілком вільно жили, бувши національними туманами, то чому ж не можемо лишитись і ми такими? Не торкати національної свідомості, не відшліфовувати себе, бути національною протоплазмою — ось ідеал національного несвідомого осібняка.

Поганий, фальшивий, розрахований на самознищення ідеал. Хто цього не розуміє, той насамперед засуджує себе на небуття. Національна свідомість — це перша передумова широкої свідомості і творчої чинності взагалі. Без цієї передумови немислима ніяка велика творчість. Денаціоналізація — це те саме, що коли б хтось порядну з моральними основами жінку силою зводив до ролі повії. Денаціоналізована людина не може бути сильною, не може мати міцного морального хребта, не може бути повним характером.

І найбільшим нещастям українського народу було те, що ціла його історія — перманентне намагання когось зробити з нас не те, чим призначила нас природа. Втручалися до нашої рідної мови. Втручалися до нашого побуту. Втручалися до нашого господарства. Всяка влада, яка тільки не була на нашій землі,— російська чи польська, нічим іншим не займалася, а лиш доводила нам, що ми — не ми, а щось інше. Це було постійне ламання нас, нищення нас. І тоді ніде інде, лише у наших містах, наших селах, наших школах, наших родинах, нам залазили в саму душу, плювали там на все, що є для нас святого, не давали змоги боронитися. Останні роки панування большевизму особливо яскраво довели нам, що значить таке втручання. Навіть ті чи інші літери казали нам вимовляти так, як хочуть вони. Диктували нам наше відношення до чужого, до того, що нам вороже.

Наслідки з усього цього на сьогодні такі, що величезна частина нашого, особливо міського, населення з національного погляду являє собою не що інше, як юрбу, що не належить ні до якого народу, що не має нічого святого, що не говорить ні одною мовою. Це не є нарід. Це — чернь, це — безлика, без'язика юрба. Особливо це стосується до нашої молоді, яка з національного погляду — саме велике порожнє місце. Соромно, боляче і огидно бачити таке явище на європейському суходолі, на берегах Дніпра, на вулицях Києва 1941 року!

Це — боляче ранить наше людське самолюбство. Це принижує нас в очах свідомих чужинців. Це нарешті, відбирає у нас безліч творчої активності й енергії. Це явище — перше і основне зло, яке треба вирвати з коренем! Тому — не все одно, хто як говорить, яким богам молиться, які книжки читає. Не все одно, якими іменами названі вулиці наших міст, не все одно, чи домінуючим є для нас Шевченко, чи Пушкін. Не все одно, як це часто доводиться чути, кого ми вчимо у школі, не все одно, яке наше відношення до російської літератури.

Ні! Це не все одно... А коли — все одно, то це значить, що все одно для вас, хто є ми самі! Це значить, що ми не нарід, не якась спільна історична збірна сила, а невиразна юрба, сіра маса, вічно принижена без всяких ідеалів чернь.

1941

(Газета «Українське слов», Київ.— 1941.— Ч. 53.— 9 листопада.)

Початковий рівень

1. Назвіть справжнє прізвище У. Самчука.
2. До яких літературних організацій входив У. Самчук?
3. Яку присвяту має роман «Марія»?

Середній рівень

4. Поясніть значення назви роману.
5. Схарактеризуйте образи Гната й Корнія.
6. Що означають назви частин роману?

Достатній рівень

7. Дайте всебічну характеристику образу Марії. У чому полягає символічність цього образу?
8. Як доля Марії пов'язана з історією України?
9. Проаналізуйте основні думки статті «Нарід чи чернь?»

Роман — великий і складний за своєю будовою епічний твір, у якому зображено життя багатьох персонажів, а сама дійсність представлена широко й різнобічно. *Роман-хроніка* — один із жанрових різновидів роману. Це літературний твір, який містить виклад подій у часовій послідовності. У хроніці організуючою силою сюжету виступає сам хід часу, якому підпорядковані дії та долі персонажів. Сюжет хроніки, як правило, утворюється чергуванням окремих сцен і картин дійсності.

ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО

(1894—1956)

Олександр Петрович Довженко народився 29 серпня 1894 року на хуторі В'юнище Сосницького повіту на Чернігівщині в багатодітній селянській сім'ї. Навчався в школі у Сосниці, 1911 року вступив до Глухівського вчительського інституту. В інститутські роки вперше познайомився з українською літературою, яку студенти читали потай від викладачів. По закінченні інституту одержав призначення до Житомирської вищепочаткової школи. Після повалення російського самодержавства 1917 року переїхав до Києва, де вчителював й одночасно навчався на економічному факультеті Комерційного інституту (його атестат не давав можливості вступати до інших вищих навчальних закладів). У той же час став слухачем Української академії мистецтв, яку так і не закінчив.

Під час громадянської війни в 1918–1919 роках Довженко воював в армії Української Народної Республіки. 1919 року він опинився в Житомирі, був заарештований більшовиками й відправлений до концтабору як «ворог робітничо-селянського уряду». Звільнився завдяки втручанню письменника В. Еллана-Блакитного. Пізніше Довженко працював на різних посадах, перебував на дипломатичній службі у Варшаві й Берліні. На початку 20-х років він заявив про себе як талановитий художник-карикатурист. Водночас удосконалював свою майстерність, майже рік навчався в мистецькій школі відомого німецького експресіоніста Віллі Геккеля.

Влітку 1923 року Довженко звільнився з дипломатичної роботи й оселився в Харкові, тодішній столиці України. Там працював як художник-ілюстратор та карикатурист під псевдонімом Сашко. Був близький до мистецького об'єднання «Гарт», а після його розпаду став одним із засновників ВАПЛІТЕ.

Зацікавившись кінематографом, писав сценарії фільмів. 1926 року переїхав до Одеси, де влаштувався режисером на кінофабриці. Там вийшли перші фільми Довженка.

Серйозним успіхом став для нього фільм «Звенигора» (1927), знятий за сценарієм Ю. Тютюнника та М. Йогансена. Кожен наступний фільм Довженка ставав помітною подією — «Арсенал» (1929), «Земля» (1930), «Іван» (1932). Найбільший міжнародний успіх завоював фільм «Земля», заборонений для показу в Радянському Союзі. У Венеції італійські кінематографісти визнали Довженка «Гомером кіно», 1958 року на Всесвітній виставці в Брюсселі відомі кінознавці й кінокритики із 20 країн назвали «Землю» серед 12 найкращих фільмів усіх часів і народів.

Кінематографічна діяльність Довженка постійно зазнавала критики, його звинувачували в «українському буржуазному націоналізмі». Він був змушений іти на компроміси з владою, зокрема 1932 року зняв фільм «Іван» про будівництво Дніпрогесу, однак і після цього переслідування не припинилися. Відчуваючи загрозу репресій, Довженко написав листа особисто Й. Сталіну з проханням «захистити його і допомогти творчо розвиватися». На замовлення Сталіна режисер зняв стрічку «Аероград» про нове місто, що виростає серед тундри. На вимогу радянського диктатора Довженко також знімає фільм «Щорс» (1939).

Із початком війни Довженко мусив евакуюватися до Ашгабаду, одержав звання полковника інтендантської служби. Не витримавши бездіяльності, він домігся нового призначення — став воєнним кореспондентом. Під враженням від побаченого на фронті 1942 року Довженко пише статтю «Україна в огні», а пізніше сценарій фільму з однойменною назвою. За «Україну в огні» письменник зазнав нових переслідувань, його звинуватили в заохоченні українського патріотизму.

Останні роки життя Довженко провів у Москві, де зняв лише один повнометражний фільм «Мічурін» (1948). 1954 року він закінчив роботу над кіноповістю «Зачарована Десна», написав низку сценаріїв.

Помер Олександр Довженко 25 листопада 1956 року, похований у Москві.

«У закорінені в національному — трагедія Довженкового життя: неможливість творити у вимушеному відірванні від свого народу, його поривання з московської чужини на Україну, безнастанна турбота, щоб народ не забув і “презрив” його як недостойного сина...

Довженко умів побачити й пошанувати повноцінну людину у неповторному й необмеженому вияві її індивідуальності. Більше того, у згоді з Сковородою він вважав, що кожен знаходить своє “сродноє” діло, і в цьому ділі він гідний пошани, незалежно від того, просте воно, як дядькове Самійлове косарство, чи високий дар поета, мислителя тощо. Головне дати кожному можливість виявити себе на повну міру, як дядько Самійло, який “коли його пустити з косою просто, він обкосив би всю земну кулю, аби тільки була добра трава та хліб і каша”. А в мистецтві повна міра себевияву у неповторності, не схожості на інших...».

І. Кошелівець

УКРАЇНА В ОГНІ

Кіноповість

(Скорочено)

У садочку біля чистої хатини, серед квітів, бджіл, дітвори та домашнього птаства, за столом у тихий літній день сиділа, мов на картині, родина колгоспника Лавріна Запорожця і тихо співала «Ой піду я до роду гуляти». Це була пісня материна. Пісня була весела і журна

одночасова, як і життя людське. Мати Тетяна Запорожчиха любила її співати раз чи два на рік, коли по великих трудах і повсякденних турботах десь було з якоїсь гарної нагоди доводилося пригублювати чарчину. Діти дивилися на свою добру матір і величали її.

Шумить, гуде Тополівка.

До Лавріна Запорожця приїхали гості.

«Ой, у мене увесь рід багатий. А у мене увесь рід багатий. Сюди-туди — он куди, увесь рід багатий»,— співала Тетяна, зворушливо хитаючи головою у такт своїй пісні.

Один — Роман Запорожець.

Сюди-туди — откуди, увесь рід багатий — співає молодий лейтенант прикордонних військ Роман Запорожець з великою шаблею і заслугою на грудях.

Другий — Іван, воїн.

«Буде мене часто частувати. Буде мене часто частувати»,— співає, притулившись до материного плеча, артилерист Іван з прикордону.

Третій — славний чорноморець Савка Запорожець.

«Сюди-туди,— он куди, часто частувати»,— співає вдвох із батьком третій Запорожченко, Савка-чорноморець. А над ними сяє божественна біла борода діда Демида, що теж був колись чорноморцем, та вже не співає, а тільки похитує головою й плаче од зворушення і глибоких своїх нужденних і злиденних літ.

Хочеться діду Демиду осідлати коня вороного, хочеться їхати в чисте поле літа доганяти. Та не вернуться вже літа, не доженуть коні.

Четвертий — Григорій, майстер урожаю.

Агроном Григорій Лаврінович Запорожець у гарному цивільному вбранні. Окуляри на носі, «Знак Пошани» на грудях, у руці стеблина — знак влади над всім, що росте.

У п'ятого сина діточки зелені.

Співає, легко посміхаючись, п'ятий Запорожець, Трохим, обнімаючи трьох маленьких дітей — двох хлопчиків і одну дівчинку,— та у жінки двоє.

І дочка Олеся — всьому роду втіха.

Тиха, без єдиної хмаринки на чолі, майстериця квітів, чарівних вишивок і пісень. Всі співали. Багато думок промайнуло у матері. Усе життя ніби проплило перед очима. І материнське горе, і радощі, і турботи, і невпинна праця на велику родину з дрібними діточками, на громаду, на державу. Та повиростали непомітно сини, порозліталися на всі сторони, добра слава пішла по світу про синів, що показали себе і в зброї, і в науці, і в звичайних трудах над землею. І ось з'їхались нарешті вони до рідної хати, щоб ушанувати її материнську старість —

п'ятдесят та ще й п'ять років! Зворушена до краю своїм оцим дорогим святом, піснями і всіма плодами свого простого робочого життя, добра і щедра мати, взявши чарчину, що легенько тремтіла в її маленькій сухій руці, подивилася на своїх дітей:

— Спасибі вам, діточки, що побачила вас укупі хоч раз за стільки літ. Все ніколи та ніколи, широкий світ настав. Пошли ж вам, Боже, щасливу долю та сили в руки, щоб виповнити свій довг перед миром, щоб возвеличити трудами красну землю нашу українську, аби цвіла вона багатствами і згодою, а вам, мої діточки, і тобі, доню, і вам, синочки...

Почалася війна. П'ятеро синів Лавріна Запорожця пішли на фронт. Під час евакуації бомбою вбило Савка Запорожця.

Олеся дивилась на шлях. Вона не була звичайною дівчиною. Вона була красива і чепурна. Олесею пишалася вся округа. Бувало, після роботи, вечорами, вона, як птиця, ну так же багато співала коло хати на все село, так голосно і так прекрасно, як, мабуть, і не снилося ні одній припудреній артистці з орденами. А вишивки Олесі висіли на стінах під склом в європейських музеях: в Лондоні, в музеї Альберт-Вікторія, в Парижі, в Мюнхені і Нью-Йорку, хоч вона про це й не знала. Учила її мати всьому. Була Олеся тонкою, обдарованою натурою, тактовною, доброю, роботящою і бездоганно вихованою хорошим чесним родом. Легковажні хлопці трохи соромились Олесі, вважаючи її за горду і неприступну...

Пили бійці воду і похмуро проходили далі. Вона вже ні про що не питала їх. Вона жадібно вдивлялась в кожне лице і в кожних очах читала сум. Величезне, значно більше, ніж може вмістити людська душа, горе упало на народ, придушило його, погнало.

— Будь здорова, дівчино. Бувай щаслива,— сказали їй троє утомлених артилеристів і пішли до криниці. На Олесю нахлинула хвиля такого гострого болючого жалю до себе, що в неї нестерпно защеміло в горлі. Олеся глянула назад. Людей поменшало. Де-не-де людина.

«Останні йдуть,— подумала Олеся.— Невже останні?» І рішилася вона на крок нечуваний, небачений ні в її селі ніколи, ні в усім її народі. На вчинок надзвичайний, від одної згадки про який у неї захолонуло і спинилося серце. На вчинок грізний, що підказав їй грізний, надзвичайний час. Що кинуло її на цей учинок? Що наштовхнуло? Глибина інстинкту роду, підсвідома мудрість, що з'являються на допомогу людині в грізні часи, коли розум холоне і не встигає усвідомити небезпеку, і спитати нікого, і грізний час летить лавиною згори.

До Олесі підійшов один з останніх бійців, танкіст Василь Кравчина, аж з-під Кам'янця-Подільського, і пожадливо припав до відра.

Був він добрий кремезний юнак. Одежа вся в пилу і поті. На рукаві й спині пропалена сорочка на пожарах. Здорові темні руки, патьоки на шиї і скронях і зморшки на чолі також не по літах.

— Спасибі, дівчино. Прощай,— промовив він, одриваючись од відра.

— Щаслива путь... постій... Слухай,— сказала Олеся тихо, дивлячись на танкіста глибокими скорбними очима.— Я тебе щось попрошу.

— Мене? Що мене просити? — поглянув на неї танкіст, і надзвичайний вигляд Олесі прикував його на мить до себе.— Що ти, дівчино?

— Слухай,— сказала Олеся,— переночуй зі мною. Вже наступає ніч... коли ще можна, чуєш?..— Вона поставила відро і підійшла до нього: — Я дівчина. Я знаю, прийдуть німці завтра чи післязавтра, замучать мене, поругаються наді мною. А я так цього боюсь, прошу тебе, нехай ти... переночуй зі мною...— При останніх словах голос Олесі затремтів і неначе погас.

— Я не можу ночувати з тобою,— сказав Кравчина чесно і одверто.— Я в танку горів позавчора під бомбами. Я не герой.

— Ти наш.

— Я одступаю. Тікаю. Броня тонка. Я покидаю тебе. Пойми мій сором. Я не герой.

— Ти нещасний. І я нещасна. Пойми ж і ти мене. Глянь, що робиться. Я хочу згадувати тебе усе життя, а не отих мерців, що вже пливуть Десною. Останься, правда!

Олеся дивилася на нього з такою довірою, з такою болючою мольбою, що він умовк і не зводив з неї очей. Він дивився на неї, чужу, невідому, випадкову, аби ніколи вже потім ні на одну годину нігде не забути її, аби понести її, оцю дівчину, в своєму серці через усі бої, через усі вогні.

— Ну, як же? Ну, добре...

— Ото моя хата.

— А де твої батьки? — раптом збагнув він.

— Батько братів повіз, а мати поранена в лікарні.

Якусь хвилину вони стояли одне перед одним у хатньому присмерку мовчки і не знали, куди рухатись. Вони були незаймані обоє.

— Сідай, посидь у мене за столом,— сказала Олеся тихо і взяла його обома руками за руку.— Їсти хочеш? Ну, хоч трошки, прошу тебе... Може, помиєшся з дороги, помийся?

Вона подала йому чистий рушник. Василь скинув сорочку і став митися над шапликом. Олеся злила йому холодної води на руки, потім на голову. Він затулив очі. Він почував, як сплливали з нього дорожня курява і піт.

Потім він роззувся і, добре помивши ноги, присів на лавку край стола. Якийсь хвилюючий сором все ж таки сковував і не покидав його, а її неначе ні. Вона і соромилась, і ні. Вона ходила по хаті, носила йому до столу страви. Вона сповняла свій, одній лиш їй начертаний начебто закон.

Вони щось їли удвох і уникали читать бажання одне у одного в очах, та чи й було воно, і говорили все про те про се, соромлячись мовчання. Часом вони стрічалися очима, коли рвалася нитка розмови, і тоді вони переставали дихати й жувати їжу. Вони ніби кам'яніли обоє і вдивлялися одне в одного до дна. Коли отак їм стало нічим дихать раз, Олеся застогнала вся і притулила руки до грудей.

— Ой Боже мій! Що ж воно буде з нами?

Коли у хаті стало темно, вона зважилась перша. Підійшла до полу і довго-довго слала мовчки чисту полотняну постіль. Вона виймала з материної скрині нові рядна, напірначі, рушник, поклала дві подушки рядом, задумавшись на мить, і принесла знадвору квітів.

Тихо було в хаті. Тільки далеко десь гупали важкі гармати та часом торохтів у небі далекий чужий самольот.

— Не дивись на мене,— попросила Олеся і, важко зітхаючи одягла нову сорочку. Василь чув, як стугоніло його серце.

— Як у мене б'ється серце...

— І у мене,— сказала тихо Олеся.— Ой... Іди сюди.

Вона стояла коло ліжка у довгій мережаній сорочці. Місяць освітлював її з вікна.

— Як тебе звуть?

— Василь.

— А мене Олеся. Дай руку.

Вона притулила його руку до свого серця.

— Я ніколи тебе не забуду,— сказала вона журно і строго і поцілувала Василя в щоку коротким холодним, немов дитячим, поцілунком.

— Скажи і ти оці слова.

Василь повторив слова і сам не пізнав свого голосу, такий він був низький і урочистий. Василь прозвучав увесь, усім своїм єством, як дзвін.

Раптом задзеленчали шибки. Низько над самою хатою проревла страшним ревом велика зграя ворожих літаків. Загриміли бомби на шляху за селом.

— Прощайте! — лунав десь здалека голос парубка.

— Ой діточки ж мої, діточки...— жалібно голосила понад шляхом розлука.

Вони довго лежали мовчки, прислухаючись мимоволі до криків. Потім Олеся розказала Василю, що це плаче її тітка Мотря, у якої забрано вже до армії чотирьох синів.

<...>

Вони вдивлялися одне в одного широко розчиненими очима:

— Так тебе зовуть Василь?

— Так.

— Василь, Василик, а я Олеся. Поцілуй мене, Василику. Я така щаслива.

— А чого ти плачеш?

— Ні, я не плачу. Так мені гарно.

— Рідна моя. Чого ж ти плачеш?

— Це ж ти плачеш, Василику. Ти не забудеш мене?

Палали жита і села на темному обрії. Брели по темному полю череди бездомні. Якісь вершники пролітали темними шляхами.

Прокляті люди падали на парашутах в жито. Щось кричало, та одинока жінка плакала з дітьми на шляху над убитою коровою.

Вони вірили і не вірили, що вони вже чоловік і жінка.

— Знаєш, Василику,— шептала Олеся, нахиляючись над його лицем,— коли б ми жили, коли б сталося так, що ми житимем двоє, ми ніколи за все наше життя не скажем одне одному поганого слова. Правда?

— Правда.

— Ми навіть не подумаємо злого. Правда?

— Правда.

— Правда?

— Правда.

— Ми будемо так ладно жити, як ніхто в світі. Правда?

— Так.

— Ти не забудеш мене?

— Ні.

— Ти найдеш, одвоюєш мене?

— Найду, одвоюю тебе.

Неначе зійшлися століття простої народної любові, що сіє дітей на нашій родючій землі. Зійшлися століття горючих прощань української дівчини-жінки, оспіваної в журних піснях народу.

Почало світати. Пом'якшали тіні у хаті, і прощання протирало вже свої очі десь там, у сінях за дверима.

— Кажи мені ще, Василику, красиві слова, кажи,— припадала Олеся до Василевого плеча.— Уже кінчається ніч. Вже скоро прощатися пора.

— Слухай, Олесю...

Довго говорили вони на світанку. Вони ніби виросли обоє за цю ніч. А невблаганна неминучість розлуки ніби освітлювала особливим світлом їх почуття.

Перед ними за цю ніч розчинилося неначе нове бачення речей, сумне, але ясне і чітке, і ясними, чіткими були його, Василеві, слова, що їх він у собі ніколи неначе й не сподівався знайти.

— Ні, я не забуду тебе, Олесю. Не забуду ні тебе, ні твоєї хати, ні криниці під вербою... Яка б ти не була, я вернусь до тебе. Хай ти будеш чорна, і хвора, і понівечена ворогом, хай посивієш ти від горя і сліз і побіліє твоя коса, хай ритимеш і шанці[1] проти мене і плестимеш колючі німецькі дроти проти мене, і сіятимеш для ворога хліб під нагаями, ти зостанешся для мене прекрасною, як і зараз прекрасна ти. Якщо ж бо в розпачі ти проклинатимеш мене і всіх, що кинули тебе і на Дніпрі не вмерли, простив я тебе наперед, така вже наша доля, і ти мене прости,— сказав схвильовано Василь, дивуючись своїм надзвичайним словам.

— Прощаю,— сказала Олеся,— тільки найди мене.

— Найду,— сказав Василь, пригортаючи її до себе своїми сильними великими руками.— Коли ж так станеться, що не найду,— може, уб'ють мене, чи вибухну я десь, мо, на фугасах і розлечуся шматтям по полю, так що і кісток моїх не знайдуть для могили, я все одно вернусь до тебе! Я пам'ятником стану з бронзи у твоїм селі, отам ось за вікном! Я зрозумів, Олесю,— стежка назад до тебе є одна, один є шлях. Шлях геройства. Треба бути героєм і ненавидіти ворога... Олесю,— сказав Василь, подумавши трохи,— який же непотрібний, млявий прийшов я вчора до твоєї хати.

— Я тебе простила.

— Я бачу. По великості жіночої душі своєї. Ти, Олесю, одкрила мені світ.

Вони розійшлися ранком рано-рано, до схід сонця, у холодній росі, коло перелазу за садком.

Гітлерівці входили в село, в'їжджали на мотоциклах, автомобілях, на гарматах, на танках, веселі і вдоволені. Засмалені сонцем, закурені, мокрі од поту обличчя вилискували радістю і здоров'ям. Грали на губних гармошках, окаринах[2] і трикутничках щось німецьке.

Чимало солдатів ішло зовсім без зброї, обнявшись парами, трійками, і весело насвистували. Але більшість їла що попало: огірки, яблука, груші, сливи, хліб.

---

[1] Шанці — земляні укріплення у вигляді ровів з насипом; окопи.

[2] Окарина — духовий глиняний або фарфоровий народний італійський інструмент, який нагадує звучанням флейту.

— Здраствуй, матка! Харашо! — кричав білявий солдат в бік хати, побачивши хазяйку.

Люди дивились у вікна.

— Глянь, сміються! — показувала одна жінка другій.— Дивись, які привітненькі! Сміються і «драстуйте» кажуть!.. Ай!..

Солдат висадив двері носаком і ввійшов до хати:

— Здраствуй, матка! Молока, пожалуйста!

Ріжуть свиню. Другу. Третю.

— Хайль Гітлер!!!

Висаджують сінешні двері.

Обережно відчиняють хатні двері.

— Дозвольте, ферцайєн біте, можна?

П'ють молоко.

Їдять.

— Скажи, матко, за кого ти — за Гітлера чи за Сталіна? — спитав він літню жінку солдат, одірвавшись од великої гладишки молока. Молоде лице його було привітним і лагідним.

— Як хочте, голубчику, вбийте мене, тільки мені Сталін краще,— сказала простодушна жінка.

— Очень карош! — сказав, усміхаючись, німець. Допивши молоко, він витяг з кишені револьвер і між іншим застрілив небогу. <...>

Олеся сиділа нерухома край стола і дивилась на подушку, на слід Василевої голови. Вона була кам'яна, і коли на порозі з'явився батько, Лаврін Запорожець, з мертвим Савкою на руках, вона не чула. І лише коли батько погукав її, вона прокинулась і впала додолу.

— Тату!!!

У Києві бенкетувало офіцерство Адольфа Гітлера. Сам гауляйтер Кох прилетів до столиці України для декларації імперських гордих цілей в отсій неймовірно багатій і щедрій країні.

Свою промову новопризначений чорний отаман України Еріх Кох почав без вступу, з найвищої ноти. Це була слава Гітлеру, слава нації, слава могутньому фашистському солдатству, що несе стару імператрицю — смерть — «нікчемному, млявому слов'янству».

Смерть слов'янству, смерть більшовизму, демократичній розпусті і огидній претенціозності різних меншостей. Смерть єврейству! <...>

— На безмежних просторах України, якою я керую з доручення фюрера, є неосяжні простори для всіх солдатів! Тут, на Вкраїні, є місце для кожного, хто хоче. Ви знаєте про незміряні багатства цієї країни. Ви можете мені повірити, що я витягну з цієї країни все, я витягну з неї останнє, щоб тільки забезпечити всіх вас і ваших рідних... Хайль Гітлер!..

— Хайль! Хайль! Хайль! — лунає переможний рев...

Над пам'ятником Володимиру в Києві.

Над Богданом Хмельницьким.

Над шибеницями, над Дніпром...

Після промови Коха офіцерство кинулося їсти і пити.

— Цю землю можна їсти! На! Їж! Я хочу дивитися на тебе, сину мій, як на символ свого буття отут! — Ернст фон Крауз, старий полковник німецької розвідки протяг своєму сину лейтенанту Людвігу Краузу жменю землі. Людвіг стиснув землю в жмені і лизнув її язиком. Це був расовий гітлерівський пес останньої формації, жорстокий, лихий мерзотник, герой шибениць, масових палійств і ґвалтувань.

Цей темний неук не раз ошарашував навіть свого старого вовка-батька одчайдушною своєю рішучістю і брутальною винахідливістю в розправах з ворогами імперії. Часом старий Крауз жахався свого виродка, проте німецька батьківська сентиментальність і давня жадібність мрійника завоювань заспокоювали його і радували. Ернст фон Крауз зневажав Гітлера, але він визнавав його цілковито. Хіба ж не Гітлер з мільйонами оцих білявих пустунів Людвігів привів його через всю Європу на Вкраїну?

— Україна, Україна! — хрипів Людвіг, оглядаючись навколо. Водянисті очі його світились захопленням.

Вони стояли серед поля край дороги в побитому житі. На дорозі стояло їх авто.

— О, страшна земля...— задумавсь раптом старий Крауз.

— Фатер![1]

— Не гарячись. Ти думаєш, уже все скінчено. Не так просто. Це народ...

— Ми знищимо його.

— Хлопчику мій, я тікав уже од них в підштаниках у вісімнадцятому році.

— Час інший, фатер! — Вони йшли по полю.

— Час інший, а народ той же. Я вивчив його історію. Їх життєздатність і зневага до смерті безмежні.

— О!

— Хай наші ідіоти брешуть у газетах які завгодно дурниці про їхню тупість і твариняче ставлення до смерті, ми з тобою повинні знати правду.

— Хайль Гітлер!

— Людвігу, не вигукуй мені цієї дурниці, хоч коли ми вдвох.

— Фатер, наш фюрер, наш нацизм учить нас...

---

[1] Батьку! (*Нім.*)

— Хлопчику, нацизм не має серйозного значення, поскільки у нацистів, щоб ти знав, нема фактично ніяких ідей. Це сліпа сила, щось вроді надзвичайної грозової хмари. Це сліпе чудо, нечуваний казус європейської дурної політики. Ти розумієш? І для нас, розумних німців, вся ця дивовижна ситуація фактично зводиться до вміння скористати чудо. Франція, Бельгія, Голландія, все, що нацисти завоювали,— дурниці, бульки на воді... Ось! — викрикнув Крауз, ткнувши пальцем додолу.— Оце наше! Тут ми мусимо умерти, але...

— Хайль!

— Людвіг!

— Фатер!

— Ти думаєш, вони вже знищені!

— Йа!..[1]

— О!.. Ні!.. Так не підокорятися і так умирати, як умирають українці можуть лише люди високої марки. Коли я дивлюсь на їхню смерть, я завжди тремчу од жаху... Глянь! — сказав старий Крауз, обертаючись вбік. Вони проїздили через село, де на площі солдати якраз вішали людей.

— Гальт![2] — гукнув Ернст фон Крауз. Машина стала. Кати, що збиралися вішати старого пасічника Запорожця, застигли перед фон Краузом, що підійшов до шибениці.

— Хайль Гітлер!

— Хайль Гітлер!

— Бандити?

— Йаволь[3], гер полковник! Його бджоли закусали на смерть чотирьох наших зольдат.

— Да? О, швайнерай![4] Дивись, Людвіг, він надіває на себе петлю.

— Фатер... Дас іст унмегліх![5]

— А-а... Слухай...— звернувся фон Крауз до старого Запорожця.— Цей офіцер хоче знати, що ти думаєш перед смертю?

— Світ здурів, то й бджоли подуріли. Почали всяке г... кусать,— сказав Демид.— А думаю я, що погані ваші діла, раз уже ви боїтесь таких, як я. Діло ваше програне.

— Але я стою на твоїй території і вішаю тебе,— сказав Крауз.

— Ну що ж? Повісиш тай утечеш. Така вже твоя слава... Знаю я про тебе одну прикмету...

— Ну?

---

1 Так!.. (*Нім.*)

2 Стій! (*Нім.*)

3 Так точно (*нім.*).

4 О, свинство! (*Нім.*)

5 Батьку... Це неможливо! (*Нім.*)

— Ну не скажу.

— Скажи, я подарую тобі життя. Я обсиплю тебе грішми.

— Іди, хай тебе болячками обсипле. Іди, не заслоняй мені села, глупак.

— Чув? — звернувся зблідий фон Крауз до свого сина.

— Фатер! Я починаю тебе розуміти. Це страшно,— прошептав Людвіг, хворобливо всміхаючись.

— А, посіпаки! Потяглися, щоб вам добра не було! — закричав раптом старий Демид Запорожець, побачивши, як проходила повз нього велика група військовополонених оточенців.— Не встигла війна початися, вже здалися, покидали зброю! Вже повзете в неволю. А ворог з жінками регоче... Вішайте мене, душогуби! Щоб бодай хоч не бачили мої старі очі...

— Фатер, що він каже?

— Ай...

— Вішай, кате! Чого злякався?!

Ернст фон Крауз махнув рукою і одвернувсь. Людвіг дивився на шибеницю майже непритомний.

— О фатер! — оглядався Людвіг. Вони знову їхали в машині.

— Їх не можна підкорити. Їх треба знищити. «Не передушивши бджіл, не їсти меду»,— як казав їхній король Данило в XIII столітті[1].

— О!

— Але, Людвігу, ти мусиш знати, у цього народу є нічим і ніколи не прикрита ахіллесова п'ята. Ці люди абсолютно позбавлені вміння прощати один одному незгоди навіть в ім'я інтересів загальних, високих. У них немає державного інстинкту... Ти знаєш, вони не вивчають історії. Дивовижно. Вони вже двадцять п'ять літ живуть негативними лозунгами одкидання Бога, власності, сім'ї, дружби! У них від слова нація остався тільки прикметник. У них немає вічних істин. Тому серед них так багато зрадників... От ключ до скриньки, де схована їхня загибель. Нам ні для чого знищувати їх усіх. Ти знаєш, якщо ми з тобою будемо розумні, вони самі знищать один одного.

— Йа, фатер! Ми будемо нищити їх, лише поскільки кожний солдат мусить убить ворога і позбавити честі ворогиню. Я зрозумів тебе. Дальше вони самі будуть нищити один одного! Я розділю їх, куплю, розбещу!

— Я бачу, хлопчику, тебе дечому навчили. Їх треба розбити, поки вони не очухались од своїх помилок. Якщо ж не встигнем — ми пропали.

---

[1] Йдеться про князя Данила Галицького (1201–1264), під керівництвом якого 1238 р. було розбито під Дорогочином німецьких лицарів.

— Фатер, я їх озброю! Я дам одному брату зброю, другому ні, от вони й вороги до смерті!

У клуні Купріяна Хутірного зібралися дезертири, що бояться як німців, так і своїх. Купріян радить їм повертатися і доганяти армію. Раптом до клуні входять Павло Хутірний та Іван Гаркавий, що стали поліцаями з німцями. Миколі та ще трьом вдалося втекти, а інших повісили. Хлопці вирішують шукати партизанів. Лаврін Запорожець знімає з покуття портрет Сталіна.

Полковник Ернст фон Крауз скликав селян, щоб обрати старосту. Цю посаду прагнув посісти колишній куркуль, що врятувався з Сибіру, Григорій Заброда, але на прохання людей старостою погоджується стати Лаврін Запорожець. Ернст фон Крауз призначає Забороду начальником поліції і примушує двох непримиренних ворогів потиснути руки.

Осінь. Радянські війська відступають, кидаючи поранених. Від розпачу плаче поранений Роман Запорожець. Відступає поранений у руку Василь Кравчина. Голова районного містечка Лиманчук, збираючись тікати, запевняє інших, що відступу не буде. Василь Кравчина радить дівчатам-комсомолкам рятуватися, бо цей самий Лиманчук ще повернеться й судитиме їх за зраду.

Під керівництвом Лавріна Запорожця селяни в ярмах на собі орють землю. На скарги доньки Олесі на її прохання допомогти якось Запорожець відповідає, що треба було їм битися за волю.

У застінку німці б'ють і катують людей за саботаж новій владі. Григорій Заброда доносить німецькому полковнику, що цим керує Лаврін Запорожець.

Німці вивозять молодь на роботу до Німеччини. Списки складав Лаврін Запорожець. Він вписав туди також і свою дочку Олесю. Запорожець передав через Мину Товченка листа партизанам, щоб вони перехопили поїзд. Поліцай Павло Хуторний викрав листа. За зв'язок з партизанами Лавріна Запорожця посадили до концентраційного табору і мусять стратити. В ешелоні Олеся пропонує подружці Христі Хуторній негайно тікати.

Вечоріло. В концентраційному таборі в проваллі за селом невільники позалазили в нори і ляскали зубами од холоду. Під осінним холодним небом табір здавався великим кладовищем розритих могил, де лежали на дні живі небіжчики. З одної могили тихо підносилася вгору пісня про горе. І не про людське, цур йому, гіркому та некрасивому, а про горе чайки-небоги, що давно-давно колись вивела було чаєнята при битій дорозі. Про далекі чумацькі шляхи і про веселих, безжурих ніби чумаків, що все співали собі, за волами йдучи, та й зігнали чайку, чаєнят забрали. Як билась чайка об дорогу, як припадала вона до сирої землі, як жалібно благала співців подорожніх: «Ой верніть мені чаєнята, я їх рідна мати».

Лунали постріли вартових, і роздирали пісню автомати. Над табором стояв солодкуватий трупний сморід і великий невимовний смуток.

За колючим дротом сидів Лаврін Запорожець і плакав. На темне небо повиходили зорі. Запорожець подивився вгору. Небо було велике, урочисте, вічне. Далекі зорі освітлювали його холодним байдужим світлом. Почуття вічності і безмежності світу спустошило його трудну душу і трохи заспокоїло.

«Що смерть моя і смерть моїх дітей? — думав Запорожець.— І що мої мізерні муки, коли зникають в небуття тисячі наших людей. Гинуть родини, гинуть роди без числа і краю...»

— Лаврін... Лаврін...— неначе почувся йому здалека жіночий гук.

Запорожець підвівся і став прислухатись.

— Лаврін... Це ти, Лаврентій? Я принесла тобі їсти! Хліба, картоплі і гниличок...

Він впізнав голос Мотрі Левчихи. Вона притаїлася десь у кущах і тихо-тихо гукала.

— Я зараз покладу коло дроту і втечу. А ти забери та нікому не давай, наїдайся, чуєш? А ранком доїси, дужчий будеш, чуєш?

— Чую,— глухо відповів Лаврін.

— Дивись, я біжу,— тихо погукала Левчиха. І вибігла з кущів просто до нього.

Прогримів постріл — р-р-р...

— Ай! — неначе злякалась Мотря і швиденько упала мертва в пісок. Вузлик пролетів з розгону трохи вперед і впав коло дроту.

І дающа права рука її теж простяглася з розгону вперед і поникла.

Запорожець припав до землі і швидко поліз до дроту. З усієї сили він простяг руку до хліба і не дістав.

— Тітко,— прошепотів він, хватаючи пальцями пісок.

Не вернемось, чайко, ти матінко наша.
З'їли твоїх чаєняток, добра була каша.

Розносився з ями над табором тихий чумацький реквієм. Невмируший голос сивих століть лунав у темряві над терновими дротами.

Над мертвою Левчихою стояв Максим Заброда. На грудях на ремені блищав у нього автомат. Запорожець встав, і вони зразу впізнали один одного.

— Гарно співає недоля,— тихо сказав Заброда.— По собі знаю. Співав я оце в Сибіру по ночах, ой як співав! Де той голос брався. Було, всі люди плачуть.

Заброда переступив через труп Левчихи і підійшов до дроту.

— Сьогодні б не мішало затягти й тобі що-небудь, га? Прийшов послухати. Заспівай що-небудь, чуєш?

— Се ти вбив? — тихо спитав Запорожець.

— Кого? — Заброда оглянувся.— А, Левчиха... Та що Левчиха? Мені тебе ось жалько. Ой, болітеме, Лавріне! Зірвуться з твого язика і партизани, і зброя, та буде пізно. Жалько.

— Не треба мені твого жалю.

— Така душа в мене. Ненависть моя до тебе, Лаврін, давня,— як старі пранці, а от прийшов твій смертний час — жалько... Мо', щось придумаєм, га? Скажи, де партизани й зброя?

Заброда близько-близько заглянув Запорожцю в очі. Запорожець зціпив зуби:

— Іди од мене, сатана. Іди погавкай офіцеру, що на мені землі ти не заробиш. Іди!..

— Ну, що ж, вічна тобі пам'ять за таку вдачу. А я, дурний, подумав був...

— Що? Заробить на партизанах? Йуда!

— Еге. Христос найшовся. Я вже заробив і так немало в Сибіру. Хто мене туди загнав з батьками? Хто?

Заброда підняв кулаки і весь затрусився.

— Зводив ти зі мною рахунки по Марксу за століття... Тепер я з тобою по Гітлеру зведу. Ось завтра буде мій ювілей, зап'єм совіцьку владу і Левчиху...

Левчиха лежала маленька і чепурненька у святковій одежі. На ній була чиста сорочка, яку вона давно вже тримала у скрині про смерть, і старовинна довга безрукавка, і нова спідниця чорна у синіх дрібних квіточках. А на шиї навіть низочка дрібного коралового намиста з дукачем ще з дівочих літ. Вона немов передчувала свою смерть. Вічний покій вже розливався по її чолу. Воно ніби світилося у присмерку.

— Бач, паскуда, прибралась, мов на Пасху!

— Не смій так говорити про неї, чуєш! — розгнівався Запорожець.— Не смій, вона свята.

— Хто?

Заброда кинув на пісок автомат і підійшов до самого дроту.

— У... ти... боїшся?

— Хто-о?..

Далі вони не витримали і вчепилися, схопивши один одного за руки через дріт. Вони почали ламати один одному руки і пальці. Потім вони обнялися і довго душили один одного через дріт.

— Тихо, не хрипи! Тихо!..

— Тихо! Чуєш?

Довго говорили вони на колючому дроті. Говорили про владу, про землю, про соціалізм. Говорили про куркулів, про заслання, про страждання на чужині, про голод, про смерть, про зради.

Вони плювали один одному в очі Сибіром і стражданням, голодом і смертю. Вони плювали один одному в лице Гітлером, німецькими погромами і пожежами, шибеницями, рабством і шаленою ненавистю до Гітлера усього світу. Ненависть розбушувалася в їхніх полум'яних душах і вирівалася з них страшними вибухами одна проти одної.

Вони били один одного важкими іржавими уламками своєї важкої історії і стогнали обидва від ударів. Вони то одходили один від одного, то сходилися зовсім близько, і промовляли один до одного, і знову хватали один одного, і вдивлялися один одному в блиск очей і зубів у темряві.

Вони давили один одного і притискали груди і голови до дроту, і колючий дріт вгрузав у їхні чола, і кров стікала з них, і ненависть, і пристрасть.

— Тихо, тихо...

Вони говорили про Москву, і коли Заброда сказав, що Москва вже здалась, Запорожець з усієї сили ударив Забороду кулаком у лоб так, що іскри полетіли з нього, як з труби.

— Брешеш!

— Не брешу... Сам чув по радіо... Пусти!

— Бреше ваше собаче радіо!.. Чуєш, кажи, що ти брешеш? Кажи, або я тобі зараз голову одкушу!

— Пусти!.. Ай!..

— Не пущу! Подай мені хліб! Подай мені хліб, кажу тобі!..— хрипів Запорожець.

— Не подам... тихо...

Вони говорили то тихо й поволі, ніби нехотя, утомившись, і тоді слова вирівались з їх вуст, як одинокі постріли, то раптом, коли гострота антогонізму починала знову роздирати їхні гарячі душі, вони розстрілювали один одного в упор шаленими ураганами словесного вогню.

Тоді піна закипала у них на білих губах і бризки вилітали з уст і здавалися іноді іскрами, як у розлютованих драконів.

— Пусти мене!

— Пусти! Ай, ай, а!..

Часом вони з високих верховин свого двобою падали, очевидно, од великої втоми, до звичайних образ і диміли один на одного гидкими брутальними лайками.

— Пусти... твоїй матері! Пусти, не души мене... пусти, ну, жидівський батько! Злидень!

— А... Німецький пес... Лакиза німецька... Ай... Пусти!..

— Ага, просиш, гаде?.. Ось завтра повитягаємо з тебе жили. Наріжемо зірок з твоєї клятої шкіри.

— Ріжте, чорт вашу душу бери.

— Сам буду різати. Чуєш? Упаду перед офіцером на коліна, випрошу. Сам!..

— Слухай, ворогу мій. Ти ж людина. Подумай...

— Ці самі слова я тобі теж колись говорив, коли ти виселяв мене до Сибіру.

— То була наша внутрішня справа. А зараз Батьківщина гине, Україна!

— А що мені Батьківщина?

— Батьківщина — все!

— Га? Все? Я все віддам, аби помститися на тобі за свою образу!

— О, самогубець клятий!

— Я жертва класової боротьби. Я в'язень!

— Якщо ти людина, а не диявол, то мусиш знати, що часом в'язні й судді повинні битись поруч, коли Батьківщина гине!

— Хай гине, хай!

— Слухай, нечиста сило, невже тебе породила земля наша? — Запорожець відштовхнув Забороду.

— Що ж ви наробили, німецькі запроданці? — сказав Запорожець, коли Заброда підвівся і знову підійшов до нього.— Звідки ви налетіли, чорні круки? Чуєш, темна сило? Все одно ж пропаде ваш Гітлер. Дарма що я загину, не страшно мені смерті. Чуєш? Та страшно мені, коли подумаю, де ж погниють кості обдурених Гітлером бідних селюків наших? У яких Африках, в яких Скандинавіях? У яких пісках та в чиїх морях?

— У Сибіру,— глухо промовив Заброда і схопив Лавріна за руку.

— У... Пусти, не крути руку, німецький раб!

— Хто раб? Я раб?

— Ти... А ти думав, хто ти?

— Я...

— Ага. Плачеш?

— Я не плачу. Сам ти плачеш, гад! Чого ти плачеш? Оплакуєш долю, проклятий.

— Іди геть! Я не хочу говорити з тобою,— сказав Запорожець.— Облиш мене одного. Я хочу перед смертю трохи подумати. Іди. Я хочу очиститись од твого дотику. Я народний партизан, чуєш? А ти... труп. Мертвий ти!

Запорожець подивився на Левчиху.

— Подай мені хліб, чуєш? Хліб подай! Я його не буду їсти. Я поцілую його.

— Не подам!!! — осатанів Заброда і почав шалено топтати вузлик з чорним хлібом і мертву Левчишину руку.

Запорожець неначе скам'янів увесь. Він побачив свою смерть — ось вона, топчеться зовсім близько, люта, невблаганна. І стрепенулася у Запорожця нелюдська жадоба життя. З широких українських степів, з ярів і темних байраків повіяло на нього смалятиною історії, головешками, димом і кривавою парою.

Пристрасть боротьби і помсти, вся воля, весь розум спалахнули в ньому з такою страшною силою, що він в одну мить ніби возвівся в якийсь надзвичайний ступінь, близький до вибуху.

— Стій, собако! Не смій топтати! — прохрипів він і страшно блиснув очима.

Заброда спинився.

— Га?.. Ага!..— несамовито агакнув він, роззявивши рота, і повернувся до Запорожця.

І кинулися вони на дріт ще раз мовчки, ударились грудьми, обнялися, і ось тут тільки Заброда відчув, що він загинув.

Це був уже не той Запорожець. Немов залізними обценьками вчепився він в Заброду, обняв його, зірвав з землі, підняв, тяжко хекнув, з усієї сили шарпонув на себе і притис горлянкою до дроту.

Порвався дріт. Тоді, вхопивши голою рукою за порвану дротину, Запорожець закрутив її навколо Заброди і зав'язав йому на жилуватій шиї смертний вузол.

Потім він кинувся на дріт. Залізні колючки впивалися йому в босі ноги, в руки, в груди. Вони рвали, роздирали в шмаття його шкіру, але він не помічав уже нічого.

Він виривався на свободу.

— Гальт![1] — гавкнув з-під дерева Людвіг Крауз і, витягаючи поспішно з дерев'яної коробки маузера, кинувся до Запорожця. Він не сподівався такого повороту дії.

Запорожець стояв уже на загороді.

— Гальт! — гукнув він ще раз уже коло самого дроту і прострелив Запорожцеве обличчя майже впритул. Стріляти вдруге йому вже не судилось. Блискавичним стрибком Запорожець насів його зверху і вбив одним ударом кулака в ухо. Удар був такий страшний, що офіцер умер в одну мить.

Але Запорожець уже не міг спинитися. Він виплюнув офіцеру в лице десяток своїх зубів і бив його по мертвій голові з нелюдською силою.

Заторохтіли постріли. Тоді Запорожець схопив Забродин автомат і випростався — увесь в крові, гарячий і натхненний.

---

[1] Стій! (*Нім.*)

— Гей! Піднімайтесь, хто сильний та дужий! Гей, хто жити хоче, вилізай з могил! Вставайте, гей! <...>

Ніхто не відступив, ні одна душа. Так хотілося жити.

Плигали з кручі в Десну навіть ті, що зроду не плавали, і, не умію-чи, перепливали, перелізали Десну, дивуючись своїй надзвичайній владі над водою.

Тільки деякі, у кого од голоду не вистачало сили чи пристрасті, чи хто був ранений, ті не змогли перемогти свого невміння плавать. Вони загинули у чистій деснянській воді, не помічаючи, що вони тонуть. Та і в останню рокову мить їм ще здавалося, що линуть вони на свободу, і радість не покидала їх до самісінької смерті.

І тільки де-не-де виринала трудяща рука, ніби посилаючи живим свій останній привіт.

— Прощайте!.. Потопаю... <...>

Христю й Олесю схопила поліція. Вони знову в ешелоні.

— Олесю, я ненавиджу їх за погану війну,— шептала Христя, притулившись до Олесі.— Нащо вони кинули нас?

— Христе!

— Що, неправда?

— Неправда. Правда, та не вся. Це тільки половина правди,— сказала Олеся.— Та діло й зовсім не в тому, хто більш чи менш винен.

— Ну, а в чому ж?

— У нещасті, у роду...— Олеся нахилилась до Христі і взяла її за руку, мов хвору сестру свою.— В нашому роду. Ми жінки, Христе. Ми матері нашого народу. Треба все перенести, треба родити дітей, щоб не перевівсь народ. Глянь, що робиться. Множество мільйонів гине. За це ж вони вмирають, наші, як би вони там не бились. Я вірю, Христе, вірю! Нізащо не буде по-німецьки, нізащо! <...>

Страшно помстився Ернст фон Крауз за смерть свого сина Людвіга під час втечі ув'язнених з концтабору. Він перестріляв всіх поліцаїв і спалив село. Німці кидали у палаючі оселі дітей. Вранці у вигоріле село ввійшов партизанський загін Романа Запорожця. Із живих він знайшов лише свою матір, яка померла у нього на руках. На прохання матері колишнього поліцая Устима Товченика приймають у партизани.

Зняли пов'язку — Лаврін Запорожець.

— Запорожець?! Товариші, Запорожець, тополівський староста! — Людоїд проклятий! Це ж він людей у ярма запрягав!

— Ага, вже тут? Ну, слава Богу,— сказав Запорожець, поглянувши на Гаркавенка.

— Мироїд!

— Помовч, блазень... Здрастуйте!

— Хто такий? — спитав комісар.

— Та той же мироїд, що вам людей прислав був... Щось нікого не бачу,— оглянув Запорожець партизан.

— Яких людей?

— Бреше, в Німеччину одправив півсела! Дочку свою продав у рабство! — не витримав поліцай Гаркавенко.

— Постій, постій! — сказав комісар загону.— Запорожець?.. Людей твоїх нема й дочки нема. Не знаєм.

— Нема? Знаю, що нема...— Страшна правда вхопила Запорожця за горло. Йому нічим стало дихати.

— Йуда!

— Як ти тут опинивсь?

— Не понаравилась служба. Подав в одставку. Ось сторож! — показав Запорожець на Гаркавенка.— Він вам все розкаже.

— Людей у ярма запрягав?

— Запрягав.

— Нащо?

— Щоб зліші були.

— Що?!

— В неволі зло — велике діло.

— Каїн!

— В німецьку неволю продавав?

— Продавав...

— Дочку продав?

— Годі!

— Розстріляти пса!

— Даремно. Я б не стріляв,— спокійно і ніби байдуже сказав Запорожець.

— Да? Так повчи нас, кате, що нам робити з тобою? Повісити, спалити, закопати в землю? Скажи, чого, якої плати хочеш ти од нас за дітей, за батьків наших попалених?

— Кажи, вибирай кару, сукин ти син, нехай!

— По якому закону судити тебе?

— Я хотів би, аби мене судили по закону народного лиха,— тихо і виразно сказав Лаврін.

— Що?

— Багато нарубаєте дров, бачу по вас. Хто тут найстарший?

— Я,— сказав молодий командир партизанської роти Грицько Гулак.

— Так от що, хлопче...

— Помовч! — розгнівався Гулак.— Балакати мені будеш, гад! Народного закону захотів!

— Да!

— Творець народного лиха хоче закону!

— Не творець, жертва!

— Ловко. От фашистський прихвостень. Півсела, дочку продав...— звернувсь Гулак до партизан.— Ось воно полум'я класової боротьби у світовій війні!

— Іди ти під три чорти з такою боротьбою! — сказав Запорожець.

Він зрозумів, що настала його остання хвилина. І від того все стало для нього вже непоправним, недоказовим, всі почуття його прийшли в сум'яття, все знання, все, чим він жив, гордився, що підносило його свідомість. Він був майже божевільний.

— Він збожеволів перед смертю? — сказав партизанам Гулак.

— А по-моєму, ви показилися. Позвикали до класової боротьби, як п'яниця до самогону! Ой, приведе вона нас до загибелі. Вбивайте, прошу вас. Вбивайте, ну! Доставте радість полковнику Краузу. Соблюдіть чистоту лінії.— Терпка гіркота і біль почулись у голосі батька п'яти синів.

— Що він меле?

— Народні месники!.. Хіба те, що сталося зі мною, з селом, не тяжче смерті у сто крат?..

— А хитро викручується! — почувся голос з маси.

— Еге, перехитрюємо один одного, та все залізною мітлою, та кальоним залізом, та викорчовуєм все один одного на сміх і глум ворогам. Аби лінія була чиста, хоч земля і порожня. Ну, потіште німців! Перевиконуйте їх програму нашого самознищення.

— Бийте його гада! — крикнув поліцай.

— Помовч, дурак... Я не знаю сьогодні класової боротьби і знати не хочу. Я знаю — Батьківщина, народ гине! Я раб німецьких робітників і селян! І моя дочка рабиня! Стріляй, класова чистьоха! Ну, чого ж ти став? — Грізно гукнув Запорожець.

Партизани притихли. Багато різних думок, почуттів, спогадів розбудили в них ці слова Запорожця. Перед їх духовним зором виникла раптом вся Вкраїна в огні, у множестві страждань і тяжких протиречивих трагедійних стиків. Велика нещаслива земля!

Раптом залунали крики. Показалися вершники, швидкі, як вітер зі сходу.

— Товариш командир! Партизани з-за Дніпра!

— Ур-ра! — лунало в лісі.

До Гулака під'їхав Роман Запорожець.

— Здоров, товариш! Що за Каїн під деревом стоїть?

— Батько твій, синку! — узнав Запорожець свого сина.— Гітлерівський прихвостень...

І Лаврін Запорожець упав непритомний.

На розпродажу рабів Олесю купує дружина Ернста фон Крауза. Олеся в неволі згадує Василя. Його вже кілька разів було поранено, але лікарі рятують йому життя. Дізнавшись із листа, що її сина Людвіга вбито, фрау Крауз жорстоко побила Олесю. Дівчина вирвалася і стрибнула у вікно.

Не питайте, якою ціною добралася вона додому. Бо тоді ви розстріляєте її за аморальність. Думайте, що вона жалібними брехнями прикриває легковажність свою і розпусту, якщо ви самі брехун. І тоді стане одною жінкою менше.

Чи впадете перед нею на коліна і гарячим своїм співчуттям розпалите трутизну її спогадів. Ніщо не зміниться. Все було. І, може, найбільша мудрість в таких гірких ділах — слідувати за природою, що послала людині щастя забуття лихого в доброму часі.

О час! Великий, мудрий художник! Ти несеш на своїй палітрі не тільки сивизну нашу, чи задерті кирпи, чи короткозорість нашу, чи випадкові часом ознаки наших геройств, а щось незмірно більше, глибше і велике, що складає в блакиті майбутнього блискучої краси трагедійний портрет безсмертного нашого народу.

Олеся зустрілася з Христею.

— Хто ти? Зброя... Христе, ти партизанка?

— Ні, Олесю. Не партизанка я. Я жінка фашистського ката,— сказала Христя.— Італієць він, капітан Пальма. Пам'ятаєш, як розлучились ми з тобою? Прости мені, сестро...

— Ну що ти, Христе...

— Я чула твій плач. Мені хотілось тоді втопитись. Ну, як я забула, що ти не плаваєш?

У тихій річці біля латаття плавала дівчинка років семи. А друга сиділа на березі, Олеся. Вони сміялися обидві. Прозорий спогад про далеке святе дитинство промайнув перед ними ластівкою. І зник.

Уже з другої далекої річки виходила невольниця Христя у мокрій одежі. Упала на берег посиніла. Її рвало водою, поки не прикрила ніч, непритомну, напівмертву...

Вона стояла на вулиці невеликого міста. Вона була гарно вдягнена. Вона була чимсь перелякана. До неї підійшла якась чужа жінка, горда, зла вовчиця-німкеня, і з підкресленим презирством ударила її по щоці. Потім вона вдарила смаглявого офіцера...

Христю, як дружину італійського офіцера, судить за розпусту прокурор партизанського загону Лиманчук. Вона не визнає його своїм суддею. Христя вже втратила волю до життя. Вона хоче вмерти.

Командир партизанського загону впізнає дочку Купріяна Хуторного. Він каже, що Христя повинна помститися ворогу,— це її єдині ліки, які допоможуть їй ожити.

У село прийшли радянські війська. Люди радо вітають їх, але невдовзі вони змушені відступити. Ернст фон Крауз знову катує селян. Він наказує повісити Демида Бесараба та Мину Товченика. Вони пророкують неминучу та скору загибель фашизму. Мина із зашморгом на шиї раптом починає співати фашистський гімн, стримуючи свою смерть. Коли він витягував останню ноту, у село вірвався партизанський загін. Німці тікають. Мина Товченик, знявши петлю, став похазяйськи складати вірьовку.

За всі злодіяння на українській землі, яку Ернст фон Крауз волів перетворити на пустелю, йому довелося відповісти. Його спіймали партизани. Фон Крауз просив пощади, але Лаврін Запорожець присудив розстріляти убивцю.

Знову в село входять передові загони Червоної Армії. Та з'явились свіжі німецькі сили. Насуваються ворожі танки. Капітан Василь Кравчина командує боєм. Його підтримує батарея Івана Запорожця. Дванадцять атак відбили бійці. Німці пішли в психологічну атаку. Роздягнувшись, напівголі вони наближаються до радянських окопів. З іншого боку насуваються німецькі танки з вогнеметами. Все потонуло в диму.

Даремно викликав Кравчина батарею Запорожця. Ніхто не обізвавсь. Вистріляли Запорожченкові хлопці всі покладені їм в житті набої, добре потрудились і попадали спати на віки вічні. Смерть не поскупилася на них, не пожаліла на них ні гриму, ні фарб, ні роз'ятрених ран, ні жорстоких нелюдських каліцтв. Кожному одпустила вона пудів по двісті гарячих осколків, і куль, і огненних шарів температури надзвичайної. Ніхто вже не впізнав би їх — ні батьки, ні матері, ані дружини. Та й самі вони в останній час уже не взнавали один одного, так змінили їх пристрасті смертельного бою.

Все віддали. Все до останньої нитки. Поквиталися з життям, з війною, з ворогами на всю силу. Не мудрували, не ховались по резервах і тилах, не обростали родичами на простих своїх артилерійських постах. Не видушували з малих своїх талантів великої користі, нехтували талантом, не любили виставляти напоказ ні в цілому вигляді, ні в пораненому, ні в яких доблестях, мало дорожили своїм — непоштиві, насмішкуваті й недбалі Овчаренко Гнат, Теліга Захарко, Іван Гавриш, Степан Муравин, Паляничка Трохим, Косарик Самійло, Підтиченко Левко, Неборак Мусій, Глєбов Роман, Джума Галієв і Андрій Затуливітер. Всі інші були в кущах, де рука, де нога, а де й голова.

Не було в них ненависті до інших народів, ні заздрості. Не бували вони ні по Америках, ні по Парижах, ні по Лондонах. Не бачили вони

союзників своїх в обличчя, ні їхніх союзних дружин, ні благополучних їхніх дітей. Тільки злобливі лики жорстоких заклятих ворогів бачили вони за життя в атаках. От які були.

Танки пішли на батарею Сіроштана. З неймовірним трудом добрався Сіроштан до телефону. Кров заливала йому лице. Він облизував її, солону, й протирав липкою рукою окривавлені поранені свої очі. Ось і телефонна трубка. Міни крякали навколо, немов величезні жаби,— ква, ква, ква, р-р-р.

— Товариш капітан? Що робити? Закидає мінами!

— Га?

— Закидає, кажу, мінами,— плювався кров'ю Сіроштан.

— А ти що думаєш, Сіроштане? Вареників з вишнями закинуть тобі німці? Га? Я тебе знаю, ти любиш смачні страви,— пробував Кравчина підтримати дух командира побутовими жартами.— Сіроштан, алло... Га? Стояти на місці...

— Да,— сказав Сіроштан. А стояти вже було ні з чим. Не було вже снарядів, і команди лежали в червоних калюжах. Раптом міни стихли. На батарею йшов важкий ворожий танк. Сліпий Сіроштан кинув телефона й заметався по землі, шукаючи приготовлених мін.

— Не бачу я мін, де вони? — шептав він, мацаючи навколо скривавленими руками.— Покажіть, де вони?

— Ось вони,— сказали поранені.

Тоді, надівши їх на себе два диски, Сіроштан випростався:

— Прощайте, брати! Нехай живе наша мати Україна! Хай згине тьма!

І пішов назустріч фашистському танку. Він був сліпий, але в цю хвилину йому судилося побачити весь світ. Він вмістився в його молодому гарячому серці. Під ногами його здригалася земля.

Молітесь, матері, молітесь...

На третій батареї Мусій Загнибіда, Борщ і Остав Горобець заряджали гармати втрьох. У них було вже тільки три неповних руки. Недригайло працював коло гармати один. Підбіг Кравчина і сам став за третю гармату.

Танки підходили на десять метрів. Земля трусилася в шаленій трясці, й гармати тремтіли дрібним трепетом од близості танків і стріляли танкам у лоб, і танки репались, мов яйця, і розліталась в шмаття од прямих ударів і внутрішніх вибухів. І тоді вся гарматна обслуга кричала «ура», плазуючи в своїй крові і падаючи, кричала: «Ура, ура, ура!»

Але ось закінчились останні снаряди... Тоді воїни кинулись до щілин з гранатами, мінами, хто з чим міг, і танки ворога стали над їх головами.

— Рус, здавайся!

— Ні, не здамось, не просіть!

<...> Невідомо, чим би закінчилась нерівна отая боротьба. Може б, і не вистачило благородного людського духу проти німецького заліза, але раптом ударив по фашистах полк, що прийшов на виручку.

Заметушились німці, заґерготіли...

Виснажені атаками і великими втратами, не витримали вони грізного натиску полку. Крім того, у них перестала діяти весела трутизна, і солдати, почувши сильний страх і біль у голові, а також убогість своєї наготи, раптом упали духом і, забувши про надбавку гектарів, посунулись назад, зігнулись і покотились в ріку, захлинаючись і потопаючи цілими купами.

— Не давайте їм спинитися, не давайте! — кричав Запорожець Орлюку і Вовку Микиті. <...>

Роман Запорожець з батьком в'їжджали в рідне спалене село. За ними тягнувся обоз, поранені кричали «ура» на підводах і плакали від радості. Радість поверталась на землю. <...>

Олеся стояла біля криниці з відрами.

Проходило військо на захід. Пили воду, зовсім вже інакше — весело.

— Спасибі, рідна!

— Спасибі, серденько!

— Здрастуй, дівчино!

Подяка, привіти й обіцянки звучали в молодих голосах.

Проходили бійці. Олеся дивилась навколо у великій тривозі. Їй хотілося вже кинути криницю, бігти, шукати, питати, та дівоче передчуття радості не пускало її од криниці. «Він прийде, прийде Василь!» — кричало в ній усе.

І ось він прийшов.

Спочатку капітан Василь Кравчина підійшов до перелазу. Потім швидко через сад, через спалений двір він вибіг на вулицю, до криниці. Його вже впізнали бійці. Вони почали кричати йому «ура»!

Олеся оглянулась — Василь! Це був він і не він. Він був інший, і не тому, що був поранений у голову і руку. Щось було в ньому інше, щось незмірне, невимовне. Вона перелякалась. Потім вона заплакала, як хвора, і поцілувала його поранену руку.

— Що ж ми скажем одне одному, Василю? — тихо промовила Олеся.

— Скажемо здрастуй, Олесю,— сказав Василь, вражений її зміною.

— Здрастуй!..

— Яка ти красива,— сказав Василь тихо і ласкаво.— Дивись — сива! Ти стала ще кращою. Тобі, видно, гірко жилося.

— Я вірила. Пам'ятаєш? Часом ні. А ти?
— І я.
— Ти багато їх убив?
— Множество.
— Я бачу. Ти став добрий. Тобі болить?
— Ні! А тобі?
— Ні.

Потім вони обнялись. Він поцілував її руки і лице. І вона. Потім все сталося як у казці. Прийшов батько Лаврін, брат Роман, прийшов Іван Запорожець, що теж оказався братом. І хоча всі вони були поранені, а матері, діда Демида, Савки і Григорія уже не було і хата була спалена, стали укупі коло печища і в честь матері заспівали:

Ой, піду я до роду гуляти,
Таж у мене увесь рід багатий.

Був вечір. І була ніч. А рано-вранці Олеся знов проводжала на війну весь свій рід, аби ніколи не подумали лихі люди, що не був він щедрим на кров і вогонь, послані йому ганебною історією Європи.

1943

?!

Початковий рівень

1. Коли було написано кіноповість «Україна в огні»?
2. Назвіть персонажів кіноповісті «Україна в огні».

Середній рівень

3. Поясніть значення назви «Україна в огні».
4. Що об'єднує родину Запорожців?
5. Як у кіноповісті зображено батька й сина фон Краузів?
6. Схарактеризуйте образ Максима Забороди.

Достатній рівень

7. Розкрийте особливості характеру Лавріна Запорожця.
8. Як у кіноповісті виражено ідею патріотизму?

ЗАЧАРОВАНА ДЕСНА

Кіноповість
(Скорочено)

В цьому короткому нарисі автобіографічного кінооповідання автор поспішає зробити відразу деякі визнання: в його реальний повсякденний світ, що не день, то частіше починають вторгатися спогади.

Що викликає їх? Довгі роки розлуки з землею батьків, чи то вже так положено людині, що приходить час, коли вивчені в давно

минулому дитинстві байки й молитви виринають у пам'яті і заполоняють всю її оселю, де б не стояла вона.

А може, те й друге разом і в такій же мірі, як і непереможне бажання, перебираючи дорогоцінні дитячі іграшки, що завжди десь проглядають в наших ділах, усвідомити свою природу на ранній досвітній зорі коло самих її первісних джерел. І перші радощі, і вболівання, і чари перших захоплень дитячих...

До чого ж гарно й весело було в нашому городі! Ото як вийти з сіней та подивитись навколо — геть-чисто все зелене та буйне. А сад, було, як зацвіте весною! А що робилось на початку літа — огірки цвітуть, гарбузи цвітуть, картопля цвіте. Цвіте малина, смородина, тютюн, квасоля. А соняшника, а маку, буряків, лободи, укропу, моркви! Чого тільки не насадить наша невгамовна мати.

— Нічого в світі так я не люблю, як саджати що-небудь у землю, щоб проізростало. Коли вилізає саме з землі всяка рослиночка, ото мені радість,— любила проказувати вона.

Город до того переповнявсь рослинами, що десь серед літа вони вже не вміщалися в ньому. Вони лізли одна на одну, переплітались, душились, дерлися на хлів, на стріху, повзли на тин, а гарбузи звисали з тину прямо на вулицю.

А малини — красної, білої! А вишень, а груш солодких було як наїсися — цілий день живіт як бубон.

І росло ще, пригадую, багато тютюну, в якому ми, маленькі, ходили, мов у лісі, в якому пізнали перші мозолі на дитячих руках.

А вздовж тину, за старою повіткою, росли великі кущі смородини, бузини і ще якихось невідомих рослин. Там неслися кури нишком од матері і різне дрібне птаство. Туди ми рідко лазили. Там було темно, навіть удень, і ми боялись гадюки. Хто з нас у дитинстві не боявся гадюки, так за все життя й не побачивши її ніде?

Коло хати, що стояла в саду, цвіли квіти, а за хатою, проти сінешніх дверей, коло вишень,— поросла полином стара погребня з одкритою лядою, звідки завжди пахло цвіллю. Там, у льоху, в присмерку плигали жаби. Напевно, там водилися й гадюки.

На погребні любив спати дід.

У нас був дід дуже схожий на Бога. Коли я молився Богу, я завжди бачив на покуті портрет діда в старих срібнофольгових шатах, а сам дід лежав на печі і тихо кашляв, слухаючи моїх молитов. <...>

Звали нашого діда, як я вже потім довідавсь, Семеном. Він був високий і худий, і чоло в нього було високе, хвилясте довге волосся сиве, а борода біла. І була в нього велика грижа ще з молодих чумацьких літ. Пахнув дід теплою землею і трохи млином. Він був письменний по-церковному і в неділю любив урочисто читати Псалтир. Ні дід, ні

ми не розуміли прочитаного, і це завжди хвилювало нас, як дивна таємниця, що надавала прочитаному особливого, небуденного смислу.

Мати ненавиділа діда і вважала його за чорнокнижника. Ми не вірили матері і захищали діда од її нападів, бо Псалтир всередині був не чорний, а білий, а товста шкіряна палітурка — коричнева, як гречаний мед чи стара халява. Зрештою, мати крадькома таки знищила Псалтир. Вона спалила його в печі по одному листочку, боячись палити зразу весь, щоб він часом не вибухнув і не розніс печі.

Любив дід гарну бесіду й добре слово. <...>

Він був наш добрий дух лугу і риби. Гриби і ягоди збирав він у лісі краще за нас усіх і розмовляв з кіньми, з телятами, з травами, з старою грушею і дубом — з усім живим, що росло і рухалось навколо. <...>

Влітку дід частенько лежав на погребні, ближче до сонця, особливо в полудень, коли сонце припікало так, що всі ми, й наш кіт, і собака, і кури ховалися під любисток, порічки чи в тютюн. Тоді йому була найбільша втіха...

Більш за все на світі любив він сонце. Він прожив під сонцем коло ста літ, ніколи не ховаючись у холодок. Так під сонцем на погребні, коло яблуні, він і помер, коли прийшов його час.

Дід любив кашляти. Кашляв він часом так довго й гучно, що, скільки ми не старалися, ніхто не міг його як слід передражнити. Його кашель чув увесь куток. Старі люди по дідовому кашлю вгадували навіть погоду. <...>

Тікаючи од дідового реву, одного разу стрибнув я з-під порічок прямо в тютюн. Тютюн був високий і густий-прегустий. Він саме цвів великими золотими гронами, як у попа на ризах, а над ризами носилися бджоли — видимо-невидимо. Велике тютюнове листя зразу обплутало мене. Я упав в зелену гущавину й поліз попід листям просто до огірків.

В огірках теж були бджоли. Вони поралися коло цвіту і так прудко літали до соняшника, до маку й додому, і так їм було ніколи, що, скільки я не намагавсь, як не дражнив їх, так ні одна чомусь мене й не вкусила. А бджоляче жало хоч і болить, зате вже коли почнеш плакати, дід уже чи мати дають зразу мідну копійку, яку треба прикладати до болючого місця. Тоді біль швидко проходив, а за копійку можна було купити у Масія аж чотири цукерки і вже смакувати до самого вечора.

Погулявши коло бджіл і наївшись огіркових пуп'янків, натрапив я на моркву. Більш за все чомусь любив я моркву. Вона росла в нас рівними кучерявими рядочками скрізь поміж огірків. Я оглянувся, чи не дивиться хто. Ніхто не дивився. Навколо тільки дрімучий тютюн, та мак, та кукурудзяні тополі й соняшники. Чисте полуденне

небо, і тихо-тихо, немовби все заснуло. Одні тільки бджоли гудуть та десь з-за тютюну, від погребні, доносивсь дідів рик. Тут ми з Піратом і кинулись до моркви. Вириваю одну — мала. Гичка велика, а сама морквина дрібненька, біла і зовсім не солодка. Я за другу — ще тонша. Третю — тонка. А моркви захотілось, аж тремчу весь! Перебрав я цілий ряд, та так і не знайшов ні одної. Оглянувсь,— що робить? Тоді я посадив усю моркву назад, хай, думаю, доростає, а сам подався далі шукати смачного. <...>

Коли ж дивлюсь — баба снує коло моркви, дідова мати. Я — бігом. А вона зирк, та за мною. А я тоді,— куди його тікать? — та повалив соняшника одного, другого.

— Куди ти, бодай би тобі ноги повсихали!

Я — в тютюн. «Побіжу,— думаю,— в малину, та рачки попід тютюном». Пірат за мною.

— Куди ти тютюн ламаєш, бодай тобі руки і ноги поламало! А бодай би ти не виліз з того тютюну до другого пришестя. Щоб ти зів'яв був, невігласе, як ота морковочка зів'яла від твоїх шибенних рук! <...>

Отак як дід любив сонце, так його мати, що її, як я теж уже аж потім довідався, звали Марусиною, любила прокльони. Вона проклинала все, що попадалось їй на очі,— свиней, курей, поросят, щоб не скугикали, Пірата, щоб не гавкав і не гидив, дітей, сусідів. Кота вона проклинала щодня по два-три рази, так що він трохи згодом був якось захворів, аж поки не здох десь у тютюні.

Вона була малесенька й така прудка, і очі мала такі видющі й гострі, що сховатись од неї не могло ніщо в світі. Їй можна було по три дні не давати їсти. Але без прокльонів вона не могла прожити й дня. Вони були її духовною їжею. Вони лились з її вуст потоком, як вірші з натхненного поета, з найменшого приводу. У неї тоді блищали очі й червоніли щоки. Це була творчість її палкої, темної, престарілої душі.

— Мати Божа, Царице Небесна,— гукала баба в саме небо,— голубонько моя, святая великомученице, побий його, невігласа, святим твоїм омофором! Як повисмикував він з сирої землі оту морковочку, повисмикуй йому, Царице милосердна, і повикручуй йому ручечки й ніжечки, поламай йому, свята владичице, пальчики й суставчики. Царице Небесна, заступнице моя милостива, заступись за мене, за мої молитви, щоб ріс він не вгору, а вниз, і щоб не почув він ні зозулі святої, ні Божого грому. Миколаю-угоднику, скорий помочнику, святий Юрію, святий Григорію на білому коні, на білому сідлі, покарайте його своєю десницею, щоб не їв він тієї морковочки, та бодай його пранці та болячки з'їли, та бодай його шашіль поточила...

Баба хрестилася в небо з такою пристрастю, аж торохтіла вся од хрестів.

У малині лежав повержений з небес маленький ангел і плакав без сліз. З безхмарного блакитного неба якось несподівано упав він на землю і поламав свої тоненькі крила коло моркви. Це був я. <...>

Не знаю, чим би закінчились бабині молитви. Може, мені тут би й повикручувало руки й ноги, коли б раптом не почувсь з погребні лагідний голос діда, що прокинувся од бабиних молитов.

— Мамо, а чи не принесли б ви мені мисочку узвару? — звернувся він до своєї матері.— Так чогось у животі пече!

— Га? Це ти тут лежиш, бодай ти не встав!

І понеслася бабина гроза на погребню.

— Зараз принесу, бодай тебе пранці з'їли, щоб ти їв і не наїдався, щоб тебе розірвало, щоб ти луснув був маленьким!..

Баба пішла до хати, а Бог дивився їй услід з погребні і тихо посміхався. <...>

Хто й коли збудував нашу хату, які майстри — невідомо. Здавалось нам, ніби її зовсім ніхто й не будував, а виросла вона сама, як печериця, між грушею і погребом, і схожа була також на стареньку білу печерицю. Дуже мальовнича була хата. Одне, що не подобалося в ній, і то не нам, а матері,— вікна повростали в землю і не було замків. У ній ніщо не замикалось. Заходьте, будь ласка, не питаючись,— можна? Милості просимо! Мати жалілася на тісноту, ну, нам, малим, простору й краси вистачало, а ще коли глянуть у віконце, так видно й соняшник, і груші, й небо. А на білій стіні під богами, аж до мисника, висіло багато гарних картин.

Але картиною над картинами була картина Страшного Божого суду, що її мати купила за курку на ярмарку на страх лютим своїм ворогам — бабі, дідові і батькові. Вона була така страшенна й разом з тим повчальна, що на неї боявсь дивитися навіть Пірат. Верхню частину картини займав дід і всі святі. Посередині лізли з домовини мерці — одні до раю вгору, інші вниз. Через всю картину серединою і по всьому низу викручувався великий голубий ужака. Він був набагато товщий від тих ужак, що ми колись убили в гарбузах. А під ужакою внизу геть-чисто все горіло, як на пожарі. То було пекло. Там горіли грішні душі і чорти. <...>

Багато було різних гріхів і багато кар, але ніхто їх чомусь наче і не боявся.

Спочатку я просто жахався цієї картини, а потім поволі звик, як солдат на війні звикає до грому гармат.

В нашій сім'ї майже всі були грішні: достатки невеликі, серця гарячі, роботи і всякого неустройства тьма-тьмуща, а тут ще фамільна

прихильність до гострого слова, тому хоч і думали інколи про рай, все-таки більше сподівалися пекла внизу картини. Тут уже всі мали свої місця.

Батькові чорти наливали в рот гарячу смолу, щоб не пив горілки і не бив матері. Баба лизала гарячу сковороду за довгий язик і за те, що була велика чаклунка. Діда (мати божилася, що це правда) тримав у руках сам диявол за те, що він чорнокнижник і, читаючи по неділях Псалтир, заклинав її, і тому вона третій рік часто хворіє, що ту чорну книгу вона часто рвала нишком на шматки і розкидала у хліві, в кошарі, в гарбузах, у малині, а вони ніби зліталися самі до шкіряної палітурки. Крім того, дідовому покійному батькові Тарасу колись давно, ще за старих часів, змій носив уночі гроші в трубу.

І справді, в нижньому правому кутку картини у диявола в руках сидів дід. Правда, він не дуже був схожий на нашого діда, бо був голий, як у бані, і борода була в нього не біла, а руда, присмалена вогнем, а волосся на голові стояло сторч і аж цвірчало в полум'ї. Калитка з грішми була у діда в руках. <...>

Сама мати божилася, що буде в раю між святими як боляща великомучениця, що годує ворогів своїх — діда й бабу — та догоджає їм. <...>

Фактично святим був на всю хату один я. І от скінчилась моя святість. Не треба було трогати моркви. Хай би собі росла. А тепер я грішний. Що ж мені буде?

Увійшовши до хати, я тихо підкрався до Страшного суду і почав пильно, якось зовсім по-новому розглядати пекельні кари, змальовані внизу картини. Нагору я боявся піднімати очі. Там мене вже не було.

Яку ж бо міру має моя свіжа грішна душа? Очевидно, за перший гріх все-таки невеличку, отак не більше за оцей вогонь по кісточки, що в лівому кутку. Ай-ай-ай...

Я подивився востаннє вгору на святих, де сидів їхній комітет, і мені так стало жаль, що я вже не їхній, а тут-о, на віки вічні в пеклі, так стало жаль мені, що я не витримав, притулив голову до пекла, якраз під дідовою калиткою, і гірко заплакав. <...>

От тоді-то вперше в житті і вирішив я творити добрі діла. «Не буду,— думаю,— їсти скоромного цілий тиждень! Носитиму дідові воду на погребню, скільки він схоче, і почну ходити до церкви». Далі, дивлячись на ластівок, я подумав: «От, коли б повипадали з кубла ластовенята! Я зараз же нагодував би їх мухами й хлібом, аби тільки ластівка бачила, на які діла я здатний, і розказала Ісусу Христу».

Але ластовенята не падали. Пороззявлявши роти, вони жалібно пищали, а навколо кубла наді мною їхні батьки невпинно снували й носили їм комах.

«Що ж його ще зробить? — думав я, залишивши ластівок.— Піду на вулицю шанувати великих людей. Дід казав, що за це прощається багато всіляких гріхів на тім світі. Піду знімати перед ними шапку й казати «здрастуйте».

Шапка якраз валялась у човні. Це була старенька дідова шапка. Тепер уже нема таких шапок. Не шиють, тай колодок таких вже нема. Вона була товста і своїм виглядом дуже нагадувала мідний казан. І важка теж була, як добрий казанок. Спочатку вона довго лежала в сінях під ступою. Кішка виводила в ній кошенят, а зараз кошенят баба потопила в копанці і шапку викинула в човен, тому і пахла вона вже не дідом, а котами. Проте розбиратись ніколи було. Аби було що зняти з голови для пошани. Я надів шапку по самий рот і вийшов за ворота.

Вулиця була порожня. Всі великі люди працювали в полі. Тільки коло крамниці, на ґанку, якраз проти колодязного журавля, сидів у чорному сурдуті крамар Масій, дуже схожий на ластівку. Але перед Масієм я не хотів знімати дідової шапки. Дід казав, що у Масія не було душі, а тільки сама пара, тому він і обдурював усіх, хто тільки до нього не заходив. За це Бог справедливо покарав його, повелівши злодіям своїм обікрасти його крамничку карбованців, казали, на десять, після чого жінка й діти його довго верещали й плакали і сам він голосно кричав од бідності і накликав на всіх холеру. Наш батько хоч і сміявся з Масія, як з блазня, проте жалів і в лиху годину завжди допомагав йому і ні разу не зачепив, навіть нетверезий.

Де ж його найти людину для пошани? Обійшовши в розпуці чимало безлюдних провулків, я нарешті збагнув, що треба зразу починати від старого сусіда Захарка. Він-то вже напевно сидить коло хати. <...>

— Здрастуйте, діду! — сказав я, знявши обома руками шапку, і швидко пішов далі.

Одповіді не було. Дід мене не помітив.

«Мабуть, не почув,— подумав я.— Треба вернутись назад і сказати ще раз, голосніше».

— Здрастуйте, діду! — промовив я ще раз тремтячим голосом, скинувши оту важку шапку, і став прислухатись, чи не скаже дід чого, чи не одпуститься мені хоч трохи гріха. Але дід не подав голосу. Що його робити? Куди податись?

Я вийшов з провулка на вулицю в надії, чи не йде ще хто-небудь, кого б я міг вшанувати. Вулиця була порожня. Навіть Масій, і той кудись щез. У мене защеміло в горлі, якась нудьга взяла, а тут ще шия почала боліти од шапки. Я постояв трохи і пішов ще раз до діда творити добрі діла.

— Діду, здрастуйте! — сказав я йому, спинившись.

— Та йди ти під три чорти! Не дратуй мене, крутишся тут, нечистий вас носить! — розгнівався дід.

Почувши отакі слова, я з переляку аж підскочив і, в розпачі, забувши вмить про порятунок грішної душі, прудко дременув додому. Проскочивши тихенько через двір у клуню, я знов ліг у човні на дідове хутро й подумав: «Засну. Засну і виросту уві сні. Дід сказав, що я у сні росту».

Отак міркуючи, поплакав я трохи, згадавши Страшний суд, подивився на ластовенят і, згорнувшись у бубличок, жалібно зітхнув: «Ой-ой-ой, і нащо я народився на світ, не треба було рождатись». Який маленький лежу я в дідовому човні і стільки вже знаю неприємних і прикрих речей. Як неприємно, коли баба клене або коли довго йде дощ і не вщухає. Неприємно, коли п'явка впивається в жижку, чи коли гавкають на тебе чужі пси, або гуска сичить коло ніг і червоним дзьобом скубе за штани. А як неприємно в одній руці нести велике відро води чи полоть і пасинкувати тютюн. Неприємно, як батько приходить додому п'яний і б'ється з дідом, з матір'ю або б'є посуд. Неприємно ходити босому по стерні або сміятись у церкві, коли зробиться смішно. І їхати на возі з сіном неприємно, коли віз ось-ось перекинеться в річку. Неприємно дивитись на великий вогонь, а от на малий — приємно. І приємно обнімати лоша. Або прокинутись удосвіта і побачити в хаті теля, що найшлося вночі. Приємно бродити по теплих калюжах після грому й дощу, чи ловити щучок руками, скаламутивши воду, або дивитись, як тягнуть волока. Приємно знайти в траві пташине кубло. Приємно їсти паску і крашанки. Приємно, коли весною вода заливає хату й сіни і всі бродять по воді. Приємно спати в човні, в житі, в просі, в ячмені, у всякому насінні на печі. І запах всякого насіння приємний. Приємно тягати копиці до стогу й ходити навколо стогів по насінню. Приємно, коли яблуко, про яке думали, що кисле, виявляється солодким. Приємно, коли позіхає дід і коли дзвонять до вечерні літом. І ще приємно, і дуже любив я, коли дід розмовляв з конем і лошам, як з чоловіками. Любив я, коли хтось на дорозі вночі, незнайомий, проходячи повз, казав до нас: «Здрастуйте». І любив, коли дід одказував: «Дай Бог здрастувать». Любив, коли скидалась велика риба в озері чи в Десні на захід сонця. Любив, їдучи на возі з лугу, дивитися лежачи на зоряне небо. Любив засинати на возі і любив, коли віз спинявся коло хати в дворі і мене переносили, сонного, в хату. Любив скрип коліс під важкими возами в жнива. Любив пташиний щебет у саду і в полі. Ластівок любив у клуні, деркачів — у лузі. Любив плескіт води весняної. І жаб'яче ніжно-журливе кумкання

в болоті, як спадала вода весняна. Любив співи дівочі, колядки, щедрівки, веснянки, обжинки. Любив гупання яблук в саду вечором у присмерку, коли падають вони несподівано нишком додолу в траву. Якась тайна, і сум, і вічна неухильність закону почувалися завжди в цьому падінні плоду. І грім, хоч мати і лякалась його, любив я з дощем і вітром за його подарунки в саду.

Але більш за все в світі любив я музику. Коли б спитав мене хто-небудь, яку я музику любив у ранньому дитинстві, який інструмент, яких музик, я б сказав, що більш за все я любив слухати клепання коси. Коли тихого вечора, десь перед Петром і Павлом, починав наш батько клепати косу під хатою в саду, ото й була для мене найчарівніша музика. Я любив її так і так жадав, як хіба ангели жадають церковного дзвону на Пасху, прости, Господи, за порівняння. Часом і досі ще здається мені, що й зараз поклепай хто-небудь косу під моїм вікном, я зразу помолодшав би, подобрішав і кинувсь до роботи. Високий, чистий дзвін коси передвіщав мені радість і втіху — косовицю. Я пам'ятаю його з самого малечку. <...>

Отож, кажу, міркуючи собі в човні на кожусі, поволі затулив я очі. Мені не стало темно в голові. Заплющуючи очі, й по цей день я ще не маю темряви в душі. Ще світить мозок мій невпинно і ясно, освітлюючи видиме і невидиме без всякого числа і часом без порядку в безмежній череді картин. <...>

Отак міркуючи собі, поволі затулив, кажу я, очі і вже почав рости. Аж ось потроху, тихо-тихо, човен, наче захитався піді мною і поплив з клуні в сад по траві поміж деревами й кущами повз погребню й любисток, проплив повз діда. Дід чомусь став маленький, меншенький від мене. Він сидів у баби на руках у білій сорочці і лагідно всміхався мені вслід. А човен понесло й понесло через сад, пастівник — на Заріччя, а Заріччя мимо хуторів — на Десну. <...>

Отаке, ну таке щось гарне приснилось у човні. Забув. А може, й не снилось, мо', й справді було на Десні? Було-таки й справді, та вельми давно вже минуло й розгубилось на шляхах, і вже ніколи не вернеться святість босоногого дитинства. І тютюн уже не зацвіте для мене поповими ризами, і не злякає мене Страшний Божий суд, якщо вже не злякав людський. <...>

Доглядали мене змалечку аж чотири няньки. Це були мої брати — Лаврін, Сергій, Василько й Іван. Пожили вони щось недовго, бо рано, казали, співати почали. Було як вилізуть всі четверо на тин, сядуть рядочком, як горобці, та як почнуть співать. І де вони переймали пісні, і хто їх учив? Ніхто не вчив.

Коли вони померли від пошесті зразу всі в один день, люди казали: «Ото Господь забрав їх до свого ангельського хору». Вони справді

виспівали всі свої пісні за маленький свій вік, ніби віщуючи коротку свою мить.

Недаром деякі жіночі тонкі душі не витримували їхніх концертів. Жінки дивилися на них, і, сумно хитаючи головами, хрестилися, і навіть плакали, самі не знаючи чого: «Ой, не буде добра з цих дітей...»

Сталося це, кажуть, якраз на Зелену неділю. Лихо прийшло в нашу хату біленьку. Мені тоді ще перший рік минав.

Довідавшись на ярмарку в Борзні, що дома діти загибають з невідомої хвороби, батько ударив по конях. Як він промчав ті тридцять верств, нещадно б'ючи коней, аби швидше нас врятувати, як гукав на Десні перевозу і як далі летів — про це довго гомоніли подорожні. А дома вже бачили тільки, як ударився він мокрими кіньми в ворота, аж ворота розбились, і покалічені коні попадали в кривавій піні. Кинувся батько до нас, а ми всі мертві лежимо, один лиш я живий. Що діяти? Бити матір? Матір напівмертва. Гірко заплакав наш батько над нами:

— Ой сини мої, сини! Дітки мої, соловейки!.. Та чого ж так рано відспівали...

Потім він називав нас орлятами, а вже мати — соловейками. А люди ридали і довго жаліли, що ні рибалок не вийде вже з нас, ні косариків у лузі, ні плугатарів у полі, ані вже воїнів отечества-царя. <...>

Багато бачив я гарних людей, ну такого, як батько, не бачив. Голова в нього була темноволоса, велика і великі розумні сірі очі, тільки в очах чомусь завжди було повно смутку: тяжкі кайдани неписьменності і несвободи. Весь в полоні у сумного, і весь в той же час з якоюсь внутрішньою високою культурою думок і почуттів.

Скільки він землі виорав, скільки хліба накосив! Як вправно робив, який був дужий і чистий. Тіло біле, без єдиної точечки, волосся блискуче, хвилясте, руки широкі, щедрі. Як гарно ложку ніс до рота, підтримуючи знизу шкоринкою хліба, щоб не покрапать рядно над самою Десною на траві. Жарт любив, точене, влучне слово. Такт розумів і шанобливість. Зневажав начальство і царя. Цар ображав його гідність миршавою рудою борідкою, нікчемною постаттю і що нібито мав чин нижче за генерала.

Одне, що в батька було некрасиве,— одяг. Ну такий носив одяг негарний, такий безбарвний, убогий! Неначе нелюди зухвалі, аби зневажити образ людини, античну статую укрили брудом і рванням. Іде, було, з шинку додому, плете ногами, дивлячись у землю в темнім смутку, аж плакати хотілось мені, сховавшись в малині з Піратом. І все одно був красивий,— стільки крилося в ньому багатства. Косив він чи сіяв, гукав на матір чи на діда, чи посміхався до дітей, чи бив

коня, чи самого нещадно били поліцаї,— однаково. Коли, покинутий всіма на світі вісімдесятилітній старик, стояв він на майданах, безпритульний, у фашистській неволі, і люди вже за старця його приймали, подаючи йому копійки, він і тоді був прекрасний.

З нього можна було писати лицарів, богів, апостолів, великих учених чи сіячів — він годився на все. Багато наробив він хліба, багатьох нагодував, урятував од води, багато землі переорав, поки не звільнився від свого смутку.

У виконання вічного закону життя, схиливши сиву голову під північним небом, шапку знявши й освятивши мислі мовчанням, повертаю я прибитий журбою талант до нього, нехай сам продиктує мені свій заповіт. Ось він стоїть передо мною далеко на київських горах. Прекрасне лице його посиніло від німецьких побоїв. Руки й ноги спухли, і туга залила йому очі слізьми, і голос уже однімає востаннє, навіки. І я ледве чую оте далеке його: «Діточки мої, соловейки...»

Якось однієї ночі в нашій хаті, що, як відомо, вже вросла по вікна в землю, сталося дві події.

Прокинувшись ранко́м на печі, де спав я в просі чи в житі, ой брешу,— в ячмені, прокинувшись, отже в теплому душистому зерні, чую — щось твориться у хаті незвичайне, мов у казці: дід плаче, мати плаче, курка в сінях кудкудаче, і пахне чимсь, ніби церковним. А надворі Пірат лютує на старців. А старці вже, чую, рипають у сінях і шарять по дверях, шукаючи клямку. Я одкриваю очі і не встигаю ще як слід прочуматись, аж мати підходить до запічка і простягає на піч руки з ночвами, а в ночвах, сповите в білих пелюшках, як на картині, дитя.

— Ти вже прокинувся, синочку? А я тобі ляльку привела, дівчинку. Ось, бачиш, яка!

Я глянув на ляльку. Вона мені зразу чомусь не сподобалась. Я її навіть трохи злякався: мордочка з кулачок і сиза, як печене яблуко.

— Яка красива. Ну — лялечка! — ніжно і зворушено промовила мати.— І позіхає, глянь. Голубонько ж ти моя сизенька, квіточка...

На щасливому материнському лиці, що сяяло і мовби світилося від радості, я побачив сльози. Що мати була дуже тонкосльоза, ми знали всі добре. «Але чого їй зараз плакати?» — подумав я.

— Чого це ви, мамо?..

— Це я плачу для діда, щоб не обижавсь, нехай йому добра не буде,— радісно прошепотіла вона мені на ухо.— Знаєш, яке у нас диво сталось?

— Яке?..

— А пропав же я тепер, сиротинка! Ка-хи! — почувся раптом розпачливий дідів вигук, після чого дід заревів від такого шаленого

кашлю, що крейда посипалась із стелі на долівку. Тільки в дудочках і півниках, що вигравали в дідовому кашлі, десь прорівалась одчайдушна туга. Я тоді швидко підводжусь і — зирк через комин: ой! Прабаба лежить на столі під богами, дідова матір. Згорнувши ручечки і теж по-своєму неначе посміхаючись, що вже ніхто тепер її не буде ні дратувати, ні докоряти довгим життям, набігавшись і наколовши босі ноги за сто з чимсь років, лежить тихесенько вже головою до царів, і князів, і Страшного суду. Закрились всевидящі вічки, ущухла народна пристрасна її творчість, і всі її прокляття немовби вилетіли з хати разом з душею. Ой, коли б хто знав, яка то радість, коли вмирають прабаби, особливо зимою, в стареньких хатах! Яка то втіха! Хата враз стає великою, повітря чисте, і світло, як у раю. Я хутко злізаю на запічок, звідти плигаю в дідові валянці і повз старців вибігаю стрімголов надвір. А надворі сонце гріє. Голуби літають, ніким не прокляті. Веселий Пірат грає ланцюгом і дротом. На драній стрісі півень піє. Гуси з кабаном їдять щось з одного корита в повній згоді. Горобці цвірінькають. Батько труну струже. Сніг розтає. Із стріх вода капле, із стріх вода капле... Так я тоді зліз на купу лози та й ну гойдатися, та й ну гойдатися, та й ну гойдатися. А по дорозі з відрами по воду іде дід Захар, дід коваль Захарко, іде дід Захарко.

— Ой, діду, діду, у нас баба вмерла, їй же Богу, правда,— гукнув я, щасливий, і почав реготати.

— Ух ти, розбійник! — розсердився Захарко.— Так тобі все смішно, усе тобі смішно, ось я тобі зараз!.. Гей! <...>

Жили ми в повній гармонії з силами природи. Зимою мерзли, літом смаглись на сонці, восени місили грязь, а весною нас заливало водою, і хто цього не знає, не знає тієї радості і повноти життя. Весна пливла до нас з Десни. Тоді ніхто не чув про перетворення природи, і вода тоді текла куди і як попало. Часом весна розливалась так пишно, що у воді потопали не тільки ліси й сінокоси. Цілі села тоді потопали, гукаючи собі порятунку. І тут починається наша слава.

Як ми з батьком і дідом рятували людей, корів і коней, про це можна написати цілу книгу. Це був мій дошкільний героїзм, за який мене тепер, напевно послали б до Артека. Тоді Артеків ще не знали. Давно це діялось. Забув, якого року, навесні, напередодні Пасхи, повідь случилась така, якої ніхто, ані дід наш, ні дідова баба не знали. <...>

— Рятуй людей на Загребеллі. Потопають, чув? — наказує він батьку сиплим голосом.— У тебе човен на всю губернію, і сам ти мореплавець.

Почувши про таку біду, мати зразу в сльози:

— Пасха свята?!

А батько вилаявсь, аби замовкла мати, та й каже Макарові:

— Ой, рад би я людей рятувати, боюся гріха. Удосвіта Христове воскресіння. Святої ж паски мушу з'їсти скибку і випити треба по закону. Два місяці не пив. Не можу Пасху зневажати.

— Сядеш у карцію[1],— сказав Макар і понюхав на припічку смажене порося.— Замість грамоти за врятування чоловічества й скотини, битимеш блощиць у буцегарні.

— Добре,— здався батько.— Будь ви неладні, душогуби. Поїду.

Мати, яка завжди перед Пасхою здавалося трохи несамовитою, ойкнула в жалібному розпачі:

— Ну, куди ти поїдеш? Паска!

— Давай несвячену. Грішити так грішити, сідай, Макаре! Христос воскрес!.. Наливайте по другій! З весною вас, з вербою, з водою, з бідою!

Отак почавши розговлятись у суботу, потрошки-помаленьку поснули ми, проспали службу Божу і тільки вдосвіта з великими труднощами стали підпливати човном до затопленого села Загребелля. Вся загребельська парафія сиділа на стріхах з несвяченими пасками. Сходило сонце. Картина була незвичайна, неначе сон чи казка. Осяяний сонцем перед нами розкрився зовсім новий світ. Нічого не можна було впізнати. Все було інше, все краще, могутніше, веселіше. Вода, хмари, плав — все пливло, все безупинно неслося вперед, шуміло, блищало на сонці. Весна красна!..

Ми гребли з усіх сил під мудрим керівництвом нашого батька. Було нам жарко од труда і весело. Батько сидів з веслом на кормі — веселий і дужий. Він почував себе спасителем потопаючих, героєм мореплаватилем, Васко да Гамою. І хоч життя послало йому калюжу замість океану, душа в нього була океанська. І саме тому, що душі в нього вистачило б на цілий океан, Васко да Гама часом не витримував цієї диспропорції й топив свої кораблі в шинку. Кажуть, п'яному море по коліна. Яке там! Неправда. Тільки довідавсь я про це не скоро. Топив наш батько кораблі задля того, щоб бодай хоч іноді у брудному шинку маленька калюжка його життя обернулась хоч на час у море — бездонне і безкрає.

Вода прибувала з великою люттю. Не встигло село отямитись, як опинилося на острові, і острів став зникати під водою, потопати.

— Рятуйте-е!..

Бистра текла по вулицях, левадах з піною і аж сичала попід призьбами й сінешніми дверима, заливала хліви, кошари, клуні.

---

[1] Карція — те саме, що карцер — приміщення (звичайно без світла) для тимчасового одиночного ув'язнення.

Потім, піднявшись аж на півтора аршина[1] зразу, ввірвалась в хати через двері й вікна.

— Ой про-бі, ря-а-туйте!

Хати хитало течією. Ревла худоба по кошарах. Позаклякали коні на припонах по шию у воді, свині потопились. З сусідніх задесенських сіл несло потоплених роздутих биків. Вода дійшла до церкви, до самих царських врат. Затонуло все село. Один лише Ярема Бобир, наш родич по дідовому коліну, не постраждав у цій пригоді. Він знав прикмети до всіх природних явищ і особливо вірив у мишей. Про повідь він довідавсь наперед, ще аж зимою. Коли на Хрещення мишва почала тікати з клуні й комори по снігу, наш хитрий дядечко зразу догадався, що буде весною біда. І як не сміялись тоді з нього необачні кутчани, він мовчки розібрав на сінях стріху, зробив на даху кошару, побудував східці, наносив повне горище сіна і збіжжя. І ось, коли село замість «Христос воскрес» гукало в розпачі «рятуйте», велике Бобиреве сімейство розговлялось на даху коло ясел в оточенні корови, коней, овечок, курей і голубів, зовсім як на старій картині, що висіла колись у церкві.

— Рятуйте! Хата пливе!..— гукали знизу.

— Христос воскрес!

Тут Христу довелось почути за воду таке, якого не чув ні один засідатель за невідповідні діла. Та ще хтось пустив провокаційну чутку, ніби попадя в Великий піст їла скоромне, яке вона одержувала впripуст з закритого попівського розподільника. Галасу було багато. Проте коли вдуматись, це не були антирелігійні безвірницькі розмови. Сидячі на стріхах з несвяченими пасками серед потопленої худоби, віруючі, очевидно, хотіли, щоб Бог був трохи уважнішим до створеного ним світу. Будемо говорити, їм хотілось від Бога, Матері Божої і всіх святих чогось кращого, а не таких пригноблюючих і невчасних прикростей.

— Ну справді, яка це в нечистого паска, коли її, хай Бог простить, доводиться їсти несвячену. Вся парахвія на стріхах, а в хатах соми плавають.

— Христос воскрес, мокрогузи! — весело гукнув мій батько, коли човен, пропливши поверх тину в двір, стукнувся носом під стріху.

— А ну його к лихій годині,— обізвався з стріхи немолодий вже чоловік Левко Кияниця і подав батькові чарку.— Воістину воскрес. Рятуй, Петре, та хоч не смійся. Скоро он хату понесе. О, вже ворушиться!

— Ой, пробі! Рятуйте! Про-обочку! — закричали баби.

---

[1] Аршин — давня східнослов'янська міра довжини, яка вживалася до запровадження метричної системи; дорівнює 0,711 м.

— «Воскресенія день, просвітимось, людіє! Пасха Господня, Пасха од смерті до жизні і од землі к небесі...»

— Рятуйте! Топимось...

Скоро з-за хати виплив невеличкий човник, а в човнику й співці — отець Кирило, дяк Яким і кормчий за веслом — паламар Лука. Духовні особи плавали давно поміж хатами і святили паски, підтримуючи морально-релігійний рівень парафії.

— Давайте сюди, батюшко! Діти паски плачуть.

— Потерпіть, православні! — гукав отець Кирило.— Преблагий Создатель посилає нам знаменіє в водах своїх, яко благоє предвозвестіє урожаю злаков і трав... Куди правиш, іроде! До стріхи, до стріхи прав. Ой, упаду!

Паламар Лука причалював отакечки до стріхи. Служителі культу кропили паски й крашанки весняною святою водою і так потроху нахвателися на холоді по чарці, що вже й забули, якої співати.

— Тут, батюшко, не «Воскресенія день», а «Вниз по матушці» заспівати б слід,— пожартував наш батько, сміючись.

— Чого смієшся! — розсердився отець Кирило. Він не любив мого батька за красу і нешанобливу вдачу.— І тут ти проти Бога, нечестивець, безвірнику лукавий!

— Батюшко, і ви, дяче, і ти, паламарю, давайте щодо сповідання віри умовимось одразу: я не проти Бога,— весело сказав мій батько, притягаючи до човна арканом напівзатонулу телицю.— Сашко, хватай її за роги. Держи, не бійся! Я підведу аркан під чрево... Не проти Бога я, духовні люди, не проти Пасхи і навіть не проти Великого посту. Не проти вола його, і осла його, і всякого скота його... І коли я часом гнівлю його всесильне, всеблагеє, всевидящеє око, так це зовсім не тому, що я в нього не вірую чи вірую в якогось іншого бога.

— Ось будеш ти смалитись у пеклі за отакі слова! — заступився за Господа дяк.

— Дарма,— сказав батько і, підваживши телицю великим кілком, ловко втяг її у човен.— Раз уже я грішний, так де мені й смалитись, як не там, де ви кажете. Звичайно, Богу з неба більш, ніж нам, видать, що й до чого, який огонь чи воду пустити на нашого брата, чи мишву, чи черву, чи суховій, чи лихе начальство або війну. Ну, з другого ж боку, я теж, як Божеське створіння, маю свій інтерес і розсудительність, хоч і дрібну, проте не злу і не дурну неначе. Справді, чого мені хвалити Бога, і особливо на Великдень, от за таку повідь? Мені не звісні Божі плани щодо такої порції води. Не бачу я, яке в оцій воді добро.

— Путі Господні несповідимі,— строго промовив отець Кирило.

— Авжеж,— згодився батько і по-хазяйськи оглянув повідь.— В такому плануванні води повинен, очевидно, бути великий боже-

ственний смисл, ну, тільки про себе я знаю одне: штани в мене мокрі і чуб не висихає.

— Замовч, нечестивцю! — гнівно гукнув отець Кирило, і тут раптом створилася прикрість. Похитнувшись в човні, священнослужитель зателіпав руками і полетів сторч у воду! А човен тоді хить на другий бік,— од дяка і паламаря тільки жмурки пішли.

Ой, як же не зарегоче наше затонуле село, як не возрадуються стріхи! Баби, дівки, діди, чоловіки, діти! От народ! Отак сміятися з Святої Пасхи, з самих себе, з усього в світі на Великдень! І де? На стріхах, в оточенні коней і корів, що тільки роги й голови стирчать з холодної води. Ні! Національний характер загреблян не піднявсь до верховин розуміння закономірності й доцільності лиха. Він спокусив їх на сміх з Святої навіть Пасхи. Дивлячись на людей, усміхавсь і мій батько,— великий добрий чоловік.

— Ну й парахвія! Щовесни отак мокне, мабуть, уже з тисячу літ, і чорт їх не витопить і не вижене звідси. Природа!..

Зачепивши отця Кирила за золотий ланцюг держаком весла, батько втяг його, як сома, в свій ковчег до корів і овечок. Потім стали витягать дяка і, витягаючи, так нареготалися, що забули про паламаря Луку, якого, мабуть, чи не з'їли раки, забув уже. Отака була вода.

Загинуло й щезло геть з лиця землі моє село не від води, а від вогню. І теж весною. Через півстоліття. В огні теє село згоріло за допомогу партизанам, і люди, хто не був убитий, кидалися в воду, обняті полум'ям.

Згоріла церква, переповнена кричащим людом. Високе полум'я палахкотіло вночі, тріщало, вибухало глухими вибухами, і тоді великі вогненні пласти соломи, немов душі загиблих матерів, розносило вітром в темну пустоту неба. Карателі ганялись по вулицях і городах за жінками, однімали дітей і кидали в огонь палаючих хат, і жінки, аби не жити вже, не бачити, не плакать, не клясти, плигали самі вслід за дітьми і згорали в полум'ї страшного фашистського суду.

Повішені дивилися вгору з моторошних шибениць, гойдаючись на вірьовках і одкидаючи на землю й на воду свої жахливі тіні. Все, що не встигло втекти до лісу, в очерети чи таємні партизанські нетрі,— все загинуло. Не стало прекрасного села. Не стало ні хат, ні садів, ні добрих веселих людей. Одні лише печища довго біліли серед попелу.

Горів і я тоді у тім вогні, загибав усіма смертями людськими, звірячими, рослинними: палав, як дерево чи церква, гойдавсь на шибеницях, розлітався прахом і димом од вибухів катастрофічних. З м'язів моїх і потрощених кісток варили мило в Західній Європі в середині двадцятого століття. Шкіра моя ішла на палітурки і абажури для

ламп, валялась на дорогах війни, виутюжена важкими танками останньої війни людства. І сталось так, що я не стримався одного разу і, вигукуючи з полум'я бойові гасла й заклики до лютої помсти ворогам, гукнув: «Болить мені, болить!»

— Чого ти крикнув? — укорили мене[1].— Що призвело тебе до цього в такий великий час — біль, страх?

— Страждання! Я художник, пробачте, і уява завжди складала мою радість і моє прокляття. Вона раптом зрадила мене. При споглядданні лиха здалось мені на одну якусь мить, що загибає не село моє, а весь народ. Чи може бути щось жахливіше в світі?!

З того часу я почав утішати себе химерною думкою, що бездоганність людська є в більшій мірі ділом удачі й щастя, аніж наслідком чеснот.

І я був неправий, звичайно. Ніколи не треба забувати про своє призначення і завжди пам'ятати, що митці покликані народом для того, щоб показувати світові насамперед, що життя прекрасне, що само по собі воно є найбільшим і найвеличнішим з усіх мислимих благ. Дивно й жалісно часом думати, що нема у нас сили і ясності духу пройнятися щоденним розумінням щастя життя, мінливого в постійній драмі й радості, і що так багато краси марно проходить мимо наших очей. <...>

Довго стояла вода весняна, пам'ятаю тому і косовиця в те літо розпочалася пізно.

Збирались ми на косовицю завжди довго. Вже було сонце зайде, а ми ще збираємось. <...>

Все взяли: картоплю, цибулю, огірки, хліб, казан, велику дерев'яну миску, волок, рядно, косарський прилад, граблі,-- все вже на возі.

І ось відчиняються ворота, мати хреститься і щось проказує, коні рушають — ми їдемо.

Я не оглядаюсь. Коли хати мати — зозуля кує мені розлуку. Довго-довго, не один десяток років буде проводжати мене мати, дивлячись крізь сльози на дорогу, довго хреститиме мені слід і стоятиме з молитвами на зорях вечірніх і ранішніх, щоб не взяла мене ні куля, ні шабля, ні наклеп лихий.

Довго вириватимусь я в дорогу, поспішаючи в тривожну далечінь. Прощання перейде колись у картини мої, розлука зів'є собі гніздо в моєму серці. Всі кидатимуть когось і поспішатимуть назустріч невідомому, і комусь буде жаль. Тільки я ще нічого не знаю про це.

---

[1] Це згадка про несправедливу критику кіноповісті «Україна в огні», написану 1943 року.

Я лежу на возі. Навколо, спинами до мене, дід і батько з косарями. Мене везуть у царство трав, річок і таємничих озер. Віз наш увесь дерев'яний: дід і прадід були чумаками, а чумаки не любили заліза, бо воно, казали, притягає грім. <...>

По дорозі косарі гомоніли про різне, злазили з воза перед калюжами й на гору, потім сідали, і я знов бачив навколо себе вгорі їх велетенські спини, а над спинами і косами, які вони тримали в руках, як воїни зброю, у високому темному небі світили мені зорі й молодик.

Пахне огірками, старим неретом волока, хлібом, батьком і косарями, пахне болотом і травами, десь гукають, і зараз чую, деркачі й перепілки. Чумацький віз тихо рипить піді мною, а в синім небі Чумацький Шлях показує дорогу. Дивлюсь я на моє небо і повертаю з возом і косарями праворуч і ліворуч, і зоряний всесвіт повертає разом з нами, і я непомітно лину в сон щасливий.

Прокидаюсь я на березі Десни під дубом. Сонце високо, косарі далеко, коси дзвенять, коні пасуться. Пахне в'ялою травою, квітами. А на Десні краса! Лози, висип, кручі, ліс — все блищить і сяє на сонці. Стрибаю я з кручі в пісок до Десни, миюся, п'ю воду. Вода ласкава, солодка. П'ю ще раз, убрівши по коліна і витягнувши шию, як лошак, потім стрибаю на кручу і гайда по сінокосу. І вже я не ходжу, а тільки літаю, ледве торкаючись лугу. Вбігаю в ліс — гриби. У лози — ожина. В кущі — горіхи. В озері воду скаламучу — риба.

Отак я раюю днів або три, аж поки не скосять траву. Ношу дрова до куреня, розводжу огонь, чищу картоплю, ожину збираю косарям для горілки. Після косовиці починаєм гребти сіно гуртом, і ось потроху міняється наш світ чарівний: батько, дід і дядько стають чомусь мовчазними і збентеженими, якась підозра з'являється в очах: вони починають ділити копиці.

Сінокіс у нас був гуртовий. Його ніхто не міг поділити, бо кожен боявсь, що йому припаде та третина якраз на коліні Десни, яку щороку ріже весняна вода. Тому косили і гребли гуртом. Потім ділили копиці, і вже тільки тоді кожен стягав їх у стоги до свого куреня. І так завелось чомусь, що при розподілі копиць ні одна майже косовиця не кінчалася миром. Завжди чомусь здавалось батьку або дядьку, що хтось когось обдурив на одну копицю, і тоді, слово за слово, серця сповнялися лютого гніву, і великі наші батьки починали лаятись, гукати, а потім битися, прости їм, Господи, і вічна пам'ять, над зачарованою річкою Десною.

Вони билися великими кілками, граблинами, держаками вил, тримаючи їх в обох руках, як стародавні воїни. Часом вони ганялись один за одним з сокирами, гукаючи так голосно і страшно, що

луна йшла по Десні, понад Черв'яковим лісом і понад тихими, таємничими озерами. Тоді ми, діти, теж починали ненавидіти одні одних, цебто ми з братом Самійлових хлопців, і готові були теж кинутись у бій, та боялись. Для повноти ненависті у нас ще не вистачало літ і недолі. До того ж нам вельми не хотілося втрачать рибальське товариство. Ми одвертались і не дивились тоді на малих своїх ворогів.

Одні тільки коні не брали участі у війні. Вони паслися вкупі, однаково худі й мозолясті, з великими вавками на потертих спинах, і хитали головами, байдуже дивлячись на нас і одганяючи дурних оводів.

У цих запеклих боях особливою відвагою і хоробрістю відзначався дід. Минуло вже півстоліття, як його немає, але скільки б я не жив, я ніколи не забуду войовничої пристрасті, що ховалася в добрих дідових грудях.

Він був здатний до такого шаленого гніву, що йому міг би позаздрити найбільший у світі артист чи генерал.

Під час бою він весь палав. Його високі груди ходили тоді ходором. Дудочки свистіли, куди попало, хрипіли й кукурікали з його грудей, але їх перекривав його одчайдушний бойовий клич: «Сибір нашого царя!»

З цим могутнім гаслом він кидався в бій, мов справжній отаман свого сінокосу, доки грижа не звалювала його під копицю, де він качався тоді на спині, закарлючивши ноги і навіть пальці на ногах, хапаючи її руками і заганяючи назад, як злого духа. <...>

Ці страшні побоїща закінчувалися десь аж надвечір, проте завжди щасливо. Всі виявлялися цілі і живі, тільки довго і важко хекали від внутрішнього вогню. Отамани були бліді од сильного бойового переляку і розходилися по куренях, грізно оглядаючись.

Полум'яний дід довго не міг прочахнути. Він був пристрасний воїн і випивав після бійки добрий глек холодної води, не забуваючи перехрестити воду перед тим, як пити.

— Давайте вже полуднувать, чи що!

— Який там полудень! Вечеряти вже пора,— одказував батько, поглядаючи з палкою ненавистю на ворожий курінь.

Після вечері зразу ж лягали спати. Часом я засинав ще до вечері, дивлячись на зорі, або на Десну, або на вогонь, де варилася каша. Тоді батько або дід довго будили мене вечеряти, та вже важко було мені розплющити очі, і я падав з їх рук у сон, як лин в ополонку, тільки мене й бачили.

Дід любив спати під дубом. Перед тим як заснути, він довго і якось так лагідно позіхав, ніби прощаючи світу всі його пустощі, і розказував косарям про молоді свої літа, про чумацтво, про те, як

колись все було не так. Все було краще. Річки й озера були глибші, риба більша і смачніша, а що вже грибів та ягід у лісі — не переносити, та й ліси були густіші, трави — вуж не пролізе, хіба тепер трави! <...>

Я слухав ці розмови під дубами, і так мені чомусь робилося тоскно, так жалько, що світ споганіє, поки я виросту, і не буде вже сіножатей тоді, ні риби.

— Хто це тобі казав? — спитав мене батько, коли я приліз до нього й почав хлипати.

— Дід.

— Не слухай діда, синку. Дід старий, хіба він що понімає. Старі люди дурні. І наш дід дурний, хіба ж розумний? Йому б тільки ото їсти та глупості всякі говорити. Адже і приказка каже: «Голова сивіє, чоловік дурніє».

— А Десна не висохне, тату?

— Та не висохне. Ціла буде. Спи вже, годі.

— Так рибу виловлять.

— Не виловлять. Тепер, синку, риба розумна. Раніш люди були дурніші, то й риба була дурна. А тепер люди побіднішали, порозумнішали, той риба стала, хоч і дрібна, ну, розумна та хитра — страх. Хто там тепер її піймає? Спи.

Я прислухаюсь. Щось заскрипіло і тихо десь плеснуло на Десні. Дивлюся — вогник: плоти пропливають. Чути людські голоси. Я тоді знов до батька:

— Тату!

— Що, синку?

— Що там за люди пливуть?

— То здалека. Орловські. Руські люди, з Росії пливуть.

— А ми хто? Ми хіба не руські?

— Ні, ми не руські.

— А які ж ми, тату? Хто ми?

— А хто там нас знає,— якось журливо проказує мені батько.— Прості ми люди, синку... Хахли, ті, що хліб обробляють. Сказать би, мужики ми... Да... Ой-ой-ой... мужики, й квит. Колись козаки, кажуть, були, а зараз тільки званіє зосталось.

— А дід каже, що колись комарі були великі...

— Ото хіба що. На комарах він знається багато. Ціле життя чумакував по степах, та годував їх, та гроші потім по шинках пропивав. Страшно згадати, що було...

— А що ж було? — почувся раптом винуватий голос діда.

— А що ж, не було? Мовчали б уже,— сумно якось одповів у темряву батько.

Вони ще про щось говорили, але я не все розумів. Почував тільки, засинаючи, що не все було добре в давнину на білому світі. Було лиха багато і великого смутку.

Стало тихо. Хропіли косарі під дубами. Дід довго ще протяжно зітхав, потім перехрестив рота, корінь дуба, Десну і, обклавшись хрестами, заснув.

Почали гукати деркачі, перепел, бугай, ще якась птиця. Скинулась здорова риба серед Десни, так я взяв і собі заснув. <...>

Диких звірів теж було мало — їжак, заєць, тхір. Вовки перевелись, і навіть саме слово «вовк» вважалося вже наче дідовою лайкою — «га, вовк би тебе з'їв». Водилися леви, ну теж дуже рідко. Один лише раз по висипу Десни пройшов був лев, та й то, кому не розказую, ніхто віри не йме. А ми з батьком поставили перемети в Десні і пливемо до куреня в душогубці на палець од води. Вода тиха, небо зоряне, і так мені хороше плисти за водою, так легко, немов я не пливу, а лину в синьому просторі. Дивлюсь у воду — місяць у воді сміється. «Скинься, рибо»,— думаю,— скидається риба. Гляну на небо: «Зірко, покотися»,— котиться. Пахнуть трави над водою. Я до трав: «Дайте голос, трави»,— гукають перепілки. Дивлюсь на чарівний, залитий срібним світлом берег: «Явися на березі, лев»,— появляється лев. Голова велична, кудлата грива і довгий з китицею хвіст. Іде поволі вздовж висипу над самою водою.

— Тату, гляньте — лев,— шепочу я батькові, як зачарований.

— Де там той лев. То ж...— далі батько почав пильно вдивлятися, і, коли човен порівнявся з левом, батько підняв весло і гучно ляснув плазом по воді.

Ой! Лев тоді як стрибне та як рикне! Луна покотилася громом. З мене вилітає душа. Весь берег, кручі, лози,— вся округа переповнилась трепетом. Батько трохи весла не випустив, і вже на що був хоробрий, а теж засмутився і сидів нерухомо, аж поки нашу душогубку не однесло водою і не прибило до крутого берега. Посидівши ще мовчки з півгодини, ми оглянулись — ні висипу, ні лева: подався десь у лози.

До самого ранку горів у нас вогонь біля куреня над Десною. Мені було страшно і чомусь жалко лева. Ми не знали з батьком, що робити, коли почне він їсти наших коней чи діда, що спав під дубом. Я довго прислухавсь, чи не гукне він ще раз. Не гукнув. Перед сном мені так палко захотілось розвести левів і слонів, щоб було красиво скрізь і не зовсім спокійно. Мені наскучили одні телята й коні.

На другий день казали вже, що ненадовго пощастило тому левові звільнитися з клітки. Коли трапилось крушення поїзда під Бахмачем і клітка мандрівного звіринця зламалась, виплигнув він на волю, глянув навкруги і так йому, очевидно, стало погано, так огидли глядачі

і укротителі, і все на світі — очевидно, він махнув на все та й подався на Десну знайти собі хоч трохи відпочинку. Тільки не пройшов він і тридцяти верстов, як догнали його, оточили з усіх боків і вбили, бо він був лев. Не міг же він ходити серед телят і коней. Його ж у віз не запряжеш, яка з нього користь. Коли б ще вмів він гавкати чи мукати,— голос не годиться: гукає так, що листя в'яне й трави стеляться... Ну добре... Ой, що ж це я пишу! Здається, не плив я човником тієї ночі по Десні. Плив батько сам, а я лежав на курені, під дубом, коло діда. Може, й так. Ну, лев же все-таки проходив нашим берегом! І десь коло Спаського вбили його стражники! Чи він утік?..

Тут над левом, думаю, пора поставить крапку і перейти до опису домашніх тварин... <...>

Проживав у нас довго собака Пірат. Це був великий на зріст, немолодий вже, поважний і серйозний пес з двома волохатими хвостами і з двома парами очей, з яких верхня пара, коли придивитися ближче, виявлялася парою рудих плям на темному лобі.

Якось одного разу, загубившись у Борзні на ярмарку, де батько продавав дьоготь, Пірат щез. Пожаліли ми його, та на тому й скінчилось. Аж ось в неділю, тижнів через п'ять, якраз після обіду, коли ми сиділи всі коло хати, лузаючи насіння, дивимось — біжить Пірат, змарений, худючий. Уздрівши здалека весь наш рід і хату, він упав додолу і повз до нас кроків, може, сто на животі, перекидаючись на спину і голосно плачучи від повноти щастя, мов блудний син у Святому Письмі.

— Це я, ваш Пірат, впізнаєте? — гавкав він крізь сльози.— О, який я щасливий! Як тяжко було мені без вас!.. Повірите, трохи не здох від смутку, трохи не сказився, їй-Богу.

Він так зворушив нас слізьми, що навіть батько, який ненавидів одвертість почуттів, і той мало не сплакнув. Отаке буває на світі! Простий собака, а так збентежить чоловіка. Мати плакала ревно, приказувала з невимовною усмішкою: «Га, бодай ти здох! Ну, ви подумайте, собака, а такий жалісний і таке витворяє. Ач, як повзає. Тьху, де ти, в нечистого, взявся?»

Нічого казати, розумний був, добрий пес. Він користався у нас всіма благами собачого життя не тільки за те, що був вірним сторожем і дозорцем. Він був пес-трудяга. Він любив допомагати в господарстві, виконуючи з власної ініціативи всяку роботу: носив з городу огірки в зубах і складав у саду в одну купку, випивав зайві курячі яйця. У нього підростав уже син, теж Пірат, ще молодий, веселий, спритний собачка. Він веселив своєю артистичною натурою цілий куток. Він любив гру. Він, так би мовити, був собачим артистом. Грав з телям, з поросятами, курми, грав з голубами й гусьми нашими й чужими. Часом удвох із своїм батьком, віддавшися високому собачому

натхненню, вони дограва́лись до такого, що гра закінчувалась каліцтвом чи смертю їх партнерів, і тоді обидва артисти або тікали, куди видно, або прудко ховалися в тютюн, щоб пересидіти гострий період свого шельмування, поки люди не позбирають пір'я і не поїдять засмажену жертву мистецтва. Мати запевняла, що коли ми їли отак у саду курку, обидва Пірати дивились на нас з тютюну і по-собачому сміялися з нас.

— Га, бодай ви подохли! — гримне було раптом дід страшенним голосом, кидаючи в артистів кісткою. Ошельмовані винуваті митці кидались мовчки навтьоки, ламаючи тютюн, бодай їм добра не було.

Отож лізе таке в голову. Не спогади, а казна-що. Може, перейти до коней?

Да, так от коні...

Здавалось мені, що коні й корови щось знають, якусь недобру таємницю, тільки нікому не скажуть. Я почу́вав їх полонену темну душу і вірив у віщування через них, особливо вночі, коли все жило по-іншому. Коні водилися в нас різні, бо батько часто їх міняв на ярмарку. Були часом хитрі й недобрі коні. Були перелякані, закляті, стурбовані або заворожені навіки грішники конячі. Але всі вони були окремі від нас, пригноблені, засуджені безповоротно і навіки. І це було видно по заході сонця, коли довго дивитися зблизька у велике темно-сизе кінське око.

Один кінь у нас звався Мурай, другий Тягнибіда. Обидва були вже немолоді, сухорляві, некрасиві коні. Вже не пригадую, та, може, і ніхто не знав гаразд, яка була в їх масть. Короста з них аж сипалася скрізь, і вже вони чухались об що тільки можна. І куди тільки не глянеш у дворі, скрізь на всіх кілках, ушулах виднілися сліди їх чухання, неначе весь двір був у корості. Тому, очевидно, ні в житті ще, ні в письменстві не існувало хлопчика, що так би мріяв про кінську красу, як я, і так би соромився потворності.

Мурай був коняка вже вельми старий і невеселий. Тягнибіда хоч і молодший, був розумніший і добріший за Мурая, проте підірваний на ноги, і тому, коли він пасся часом у болоті, ноги в нього закляка́ли і він падав між куп'ям у багно і мусив там лежати до ранку, бо коні ж не просять допомоги. А вже ранком, прокинувшись під сіряками й свитками, ми витягали його з болота на сухе за хвіст, як іхтіозавра. Він дозволяв це робити і дивився на нас, малих, з подякою і, як нам здавалося, з любов'ю. І я любив його за нещасливу долю і за розум. Він був розумний і добрий коняка, тільки ну абсолютно, аж ні найменшої краплиночки чогось там героїчного, чи мальовничого, чи того, що в піснях і в колядках про коней співають, і не питайте,— не було й натяку. Ох, яких ми мали некрасивих коней! Згадаю, і досі

жаль і сором, хоч і пройшло вже півстоліття. Трудно жилось їм у нас. Роботи багато, корм поганий, збруя стерта, ніякої пошани. Люто часом кричав на них батько, і кляв, і бив їх раз у раз по чім попало, важко дихаючи і полотніючи од гніву.

Якось одного разу над Десною підслухав я вночі, на сіні лежачи і дивлячись на зорі, як після денної важкою праці коні розмовляли між собою, пасучись. Розмова йшла про нас, якраз про батька.

— І чого він такий лихий, ти не знаєш?

— Не знаю. Я ледве стою на ногах, отак натягався.

— А я що знаю? Теж нічого. Знаю хомут, голоблі і пугу. І ще хіба його лайку.

— Знаю і я його лайку. Наслухавсь доволі. Так чомусь сумно і недобре мені.

— Сумно й мені. Колись я бігав понад хмарами.— Тягнибіда розігнув шию і подивився за Десну.— Тисячі літ, ще до возів і оранок, на моїй спині їздили пророки. Були в мене тоді ще крила. А пращур мій був кінський цар чи бог, колись казала мати.

— Були і в мене крила, та нема. Ні крил у мене вже, ні краси, тільки вавки на спині. Хоч би сіделку зробив порядну, сіделки немає. І так душа пригноблена його недобротою, а він, не знаю, як тебе, повіриш — нема тієї днини, щоб не бив. А толк який: валюся з ніг.

— Це правда. Тільки не нас він б'є.

— Балакай! Не нас! Болить же нам?

— Конику, він б'є недолю свою. Худі ми, коростяві, і сили в нас мало, от що. А натура в нього старовинна, геройська, хіба йому таких треба, як ми? Учора, коли загруз я з возом у калюжі і він трощив мене пужалном і носаками і кричав, роззявивши рота, як лев, помітив я в його очах страждання, та таке палке, бездонно глибоченне,— куди там наше! І я подумав: і тобі болить, проклятий, бідний чоловіче.

— Тихо. Пасімося мовчки. Ось його хлопець зоріє,— сказав Мурай, помітивши мене під копицею.

Від того часу я ні разу не вдарив коня. <...>

Минули трохи згодом косовиця й жнива. Поспіли груші й яблука на Спаса. Малина й вишні одійшли давно. Штани мені пошили нові, довгі і повели до школи.

Учитель Леонтій Созонович Опанасенко, старий уже, нервовий і сердитий, очевидно, чоловік, носив золоті ґудзики й кокарду. Він здавався мені величезним паном, не меншим од справника чи судді. На зріст він був вищий од батька, що також надавало йому грізної сили.

— Это твой? — спитав він батька, зиркнувши на мене з-під окулярів утомленими очима.

— Так, звініть, це мій хлопець, чи, сказати б, ребятьонок меншенький,— відповів батько тихим чужим голосом, смиренним, як у церкві.

— А как зовут?

— Сашко.

— Тебя не спрашиваю. Пускай сам ответит,— сказав тоном слідчого учитель і знову прохромив мене своїм сірим оком.

Я мовчав. Навіть батько, і той якось трохи злякавсь.

— Ну?

Я вчепився одною рукою в батькові штани, другою за шапку і хотів був сказати своє ім'я, та голосу не стало. Рот спустів і висох.

— Как? — нахмурився вчитель.

— Сашко,— прошелестів я.

— Александр! — гукнув учитель і невдоволено глянув на батька. Потім знов перевів на мене очі і задав мені саме безглузде і дурне запитання, яке тільки міг придумати народний учитель:

— А как зовут твоего отца?

— Батько.

— Знаю, что батько. Зовут как?!

Ну, що ви скажете? Ми глянули з батьком один на одного і зразу догадались, що діло наше програне. Проте в батька була ще, певно, якась крихітка надії:

— Ну, скажи, синку, як мене звуть. Кажи-бо, не бійся, ну!

Я одчайдушно закрутив головою і так круто одвернувсь, що трохи не впав, коли б не вдержавсь рукою за батькові штани. Якась нудьга підступила мені до горла. І так мені стало погано, погано.

— Ну, кажи-бо, не крутись. Чого мовчиш, ну? — Батько хотів підказати мені своє ім'я, та, видно, теж посоромився і делікатно замовк.— Не скаже, звиняйте, малий ще. Соромиться.

— Не развитый! — промовив нерозумний учитель.

Ми з батьком пішли геть.

Було це в далекі старі часи. Тоді іще не знав я, що все проходить, все минає, забувається й губиться в невпинній зміні годин, що всі наші пригоди і вчинки течуть, як вода, між берегами часу. Тому душевні страждання мої були безмірні. Може, з годину світ здавався мені загубленим навіки. В такому стані, не схотівши навіть пообідати, вийшов я в сад і, спинившись недалечко вулика, почав щось робити. Раптом в розчинену ширінку влітає бджола, ой! і дає жало,— рятуйте! В одну мить життя моє знов повертається на дев'яносто градусів. І їй, як же я не закричу, та не забігаю, та не затупаю ногами! Ото був страх, ото був біль! Сльози покотились з очей, як горох. Злякавсь Пірат і почав гавкати, сам не знаючи на кого, і високо стрибати на всі боки, аж по-

ки й йому не вп'ялася бджола в самий язик. Тоді ми з криком і жалібним гавком обоє чкурнули в любисток, у смородину, та почало в нас припухати,— великий був страх, аж поки не приніс нам дід гнилих груш з похоронки і ми не вернулись до хати.

А чи не занадто вже я славословлю старих своїх коней, і село, і стару свою хату? Чи не помиляюсь я в спогадах і почуттях?

Ні. Я не приверженець ні старого села, ні старих людей, ні старовини в цілому. Я син свого часу і весь належу сучасникам своїм. Коли ж обертаюсь я часом до криниці, з якої пив колись воду, і до моєї білої привітної хатини і посилаю їм у далеке минуле своє благословення, я роблю ту лише «помилку», яку роблять і робитимуть, скільки й світ стоятиме, душі народні живі всіх епох і народів, згадуючи про незабутні чари дитинства. Світ одкривається перед ясними очима перших літ пізнавання, всі враження буття зливаються в невмирущу гармонію, людяну, дорогоцінну. Сумно і смутно людині, коли висихає і сліпне уява, коли, обертаючись до найдорожчих джерел дитинства та отроцтва, нічого не бачить вона дорогого, небуденного, ніщо не гріє її, не будить радості ані людяного суму. Безбарвна людина ота, яку посаду не посідала б вона, і труд її, не зігрітий теплим промінням часу, безбарвний.

Сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє. Чому ж я мушу зневажати все минуле? Невже для того, щоб навчити онуків ненавидіти колись дороге й святе моє сучасне, що стане теж для них колись минулим у велику добу комунізму!

Було в минулому житті моїх батьків багато неладу, плачу, темряви й жалю. Неясні надії й марні сподівання знаходили собі могилу в горілці й сварах. А найбільш, чого їм відпустила доля,— роботи, тяжкої праці. Всі прожили свій вік нещасливо, кожен по-своєму — і прадід, і дід, і батько з матір'ю. Так ніби всі були народжені для любові і мали всі талант до неї. Таж, певно, не знайшли одне одного чи не доглянули, і гнів і ненависть, які були огидні їм ціле життя, підкинула їм ворожка-чарівниця, і все життя облудні примари невпинно турбували їх і бентежили марно. І все життя їх було скорботним, як життя стародавніх. Вони не знали, як змінити його, і, віддаючи перевагу тому, чого не судила їм доба, не порадувались.

Тільки було це так давно, що майже все вже розтануло в далекім мареві часу, як сон, і потонуло. Одна лише Десна зосталася нетлінною у стомленій уяві. Свята чиста ріка моїх дитячих незабутніх літ і мрій.

Нема тепер уже таких річок, як ти була колись, Десно, нема. Нема ні таємниць на річках, ні спокою. Ясно скрізь. Нема ні Бога, ані чорта, і жаль мене чомусь бере, що вже нема в річках русалок і водяних-

мірошників нема. Зате багато дачників тепер купається в трусах на зло робочим людям, в гарячий літній час і, очевидно, на досаду, бо чого ж мені й досі так соромно відпочивати там, де працюють люди?

Тоді Десна була глибокою і бистрою рікою. У ній тоді ще не купавсь ніхто, і на пісках її майже ніхто ще не валявся голий. Ще ніколи було усім. Були ми всі тоді трудящі чи малі. Дівчата не купались навіть у свято, соромлячись скидати сорочки. Чоловікам з давніхдавен не личило купатись за звичаєм. Жінки ж боялися водою змити здоров'я. Купались тільки ми, малі. Була тоді ще дівкою Десна, а я — здивованим маленьким хлопчиком із широко розкритими зеленими очима.

Благословенна будь, моя незаймана дівице Десно, що, згадуючи тебе вже много літ, я завжди добрішав, почував себе невичерпно багатим і щедрим. Так багато дала ти мені подарунків на все життя.

Далека красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твою м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах, слухав рибальських розмов на твоїх човнах і казання старих про давнину, що лічив у тобі зорі на перекинутому небі, що й досі, дивлячись часом униз, не втратив щастя бачити оті зорі навіть у буденних калюжах на життєвих шляхах.

1942–1956

?!

Початковий рівень

1. Коли Довженко написав кіноповість «Зачарована Десна»?
2. Поясніть значення заголовку кіноповісті.

Середній рівень

3. Як у «Зачарованій Десні» зображено родину Сашка?
4. Яку роль у кіноповісті відіграють образи природи?

Достатній рівень

5. У творі виступають два персонажі — два авторських «я». Схарактеризуйте ці образи.

ЩОДЕННИК

(1941–1956)
(Уривки)

1 / VI [19]42

Чого б я найменше хотів?

Найменше б я хотів дожити до такого моменту, коли після, хоча і нелюдськи тяжкої, але переможної війни кожна наша ганчірка перетворилася б у священну реліквію (*нрзб*). Коли кожен дурень

і бюрократ, не дивлячись на якого народ переможе фашистів, заявить, що перемога сталася саме завдяки йому, що кріпив оборону, коли дурень стане священним і недоторканним, не підлягатиме критиці. Коли від мистецтва дурень зажадає панегірика і стане жити нудно і тоскно. Коли провінціальне убозтво і відсутність (*нрзб*) і вузенький кругозір раптом виростуть у його свідомості в щось велике і дорогоцінне, бо переміг же він цими атрибутами; коли неохайне повітове ставлення до культури, повітове і в той же час барське лишиться таким же, як і було,— цього не хочеться мені, цього боюсь, ой не хотілося цього б!

Я хочу вірити, що як би не багато загинуло кращих людей, як не багато шушвалі лишиться по жирних прифронтових установах, все ж таки виростуть і загартуються в боротьбі сильні характери, сильні душі замість сильних с.., широкі натури, чесні, сміливі, відверті, що виросли і сформувались у вогні і бурі. Вірю, що вони будуть, що не розійдуться вони скромно по домівках, що вийдуть вони на трибуну і, як у боях під кулеметами, не криючись, чесно, відверто і строго побажають кращого, розумнішого. Тоді я відчую, що кров ніколи не ллється марно, людська гаряча кров з слізьми і потом.

Буде управа дурню і усуспільненому тупиці-бюрократу!

18 / VI [19]42

Ніколи в історії не було випадку, щоб стиль проголошувався раніш, ніж були створені самі твори.

Ніколи не повірю, щоб папа говорив, приміром, Боттічеллі: «Слухай, Сандро, ти ж пам'ятай, що ми зараз вирішили утворити стиль Ренесансу, отже, прошу без збочень».

Стиль є наслідок певного творчого періоду, вільного і обумовленого, а не спланованого. Не можна планувати стиль у мистецтві, як це безпорадно намагається робити наша наївна громада у питаннях мистецтва.

27 / VI [1942]

Россош

Ось і Россош, істинно російське місто, де населення чомусь розмовляє по-українському. Кількасот літ ніяк не встигне причаститися, ну та вже, здається, досить, вже діти всі говорять по-російськи.

Рвонули ми з штабом, отже, на 120 кілометрів зразу на схід.

Прощай, Україно, прощайте, надії, до кращих часів. Дивлюсь на шляхи, на бугрості, воронезькі шляхи — сумно мені, сумно.

По степах бур'яни буяють та цвітуть. Одні жінки куди не глянь, робити нікому, ні коней, ні людей. Не втримали Оскола, трудно буде втримувати степ. А чому не втримали? Довго думаю, і мучуся, і б'юсь

головою як риба об лід. Через дурноголову, нерозумну, малокультурну режисуру. Думають, понадівали лампаси і вже генерали. Ні, генерал по голові, а не по штанях, по культурі, по широті поглядів, по талану.

Боже мій, скільки нещастя народу принесли наші тупоголові воєначальники і скільки ще принесуть!

Вони будуть карать ні в чім не повинний народ за те, що не вміли командувати і тікали з орденами під хвостами у кобил. Каратимуть за те, що не вміють командувати, карають фактом оддачі народу в лапи німців і каратимуть за те, що народ просто був під німцями і мусить якось жити, а не повісився увесь чи не був розстріляний німцями. Одним словом, не розстрілюйте ж багато, чортові німці, хай ще своїм трохи зостанеться, як говорив дядько, стоячи під кулями коло паркана.

— Прийдеться після війни розстріляти мільйон українців,— прицілюється уже... Д.

...Придивляючись до облич, прислухаюсь до розмов, до інтонацій, вдивляюсь в холодні, порожні, хижі очі і не бачу нічого, крім кон'юнктури, що мусить скінчитись перемогою через американську допомогу. Що їм до народу?

28 / VI [1942]

Перше, що треба зразу ж після війни категорично змінити,— це всю систему шкільного і дошкільного виховання. Треба переглянути і перетрусити її зверху донизу.

Треба категорично перебудувати становище і роль учителя у суспільстві і в школі. У нас учитель у загоні. Жалюгідне становище учителя матеріальне і морально-правове, і хибна система виховання — ось причина перша і найголовніша всіх трудношів, що їх несемо ми зараз. Ось причина наших перебільшених утрат, хаосу, слабкодухості та іншого, словом, всякого того, що робить нашу перемогу багато-багато дорожчою, ніж це могло бути.

Прибитий, неінтелігентний учитель — це величезне зло нашого народу. Безправний, нешанований, брудний, малоосвічений учитель і такий же малорозумний Наркомос з усім його авгієвим апаратом не може забезпечити державі гарну молодь, якими б високими і досконалими не були тези прагнень компартії.

Народний учитель, учитель народу — серце і сумління села, зразок і предмет наслідування [для] дитини, достойний, чистий, авторитетний, ушанований батьками,— нема, нема у нас народного учителя. Ми зробили з нього безправного попихача будь-якого голови колгоспу, будь-якого дядька, і потонула молодь у неуцтві, у безхарактерності, слабкодухості, безвідповідальності і нехлюйстві.

Скучно, і трудно, і сумно від нашої невихованості. Глибоко переконаний, що це є одна з причин, чому у нас так багато зрад і одружень наших дівчат з німцями.

Обов'язково треба вивчити і простежити цей прикрий соціальний факт. Що зробило з жінкою наше модерне свободне виховання дівчаток у піджаках (*нрзб*) і без коси.

28 / VIII 1943

Запропонував М. С. утворити орден Богдана Хмельницького. 29 серпня ранком у Померках. Він прийняв цю мою пропозицію з задоволенням.

Просив його також кинути війну і зайнятися мирним будівництвом. Бо без нього його молодці нічого путнього не зроблять. Уже починається мерзотний бардак з кадрами партійними в Харкові. Почалися повторення зимових харківських арештів. Зимою вислали з Харкова під час нашого перебування в місті коло 2500 душ. Ганьба. Ця ганьба уже повторюється. Через що так багато людей повтікало з німцями.

Перед початком мітингу коло пам'ятника Шевченку появився бомбардувальник ворога. Почалася стрілянина, був дощ. На трибуну вийшов Микита Сергійович із Жуковим. Всі заспокоїлись. Мітинг був зворушливий.

У театрі Шевченка одбувся концерт, після якого ми пішли на товариську зустріч з урядом і генералітетом.

Був приємний, як і завжди, Микита Сергійович і маршал Жуков, чудовий маршал.

29 / XI [1943]

Прибулий до мене з фронту з-за Фастова Віктор Іванов, плачучи, розповів мені, що він більше не може воювати в своїй частині. Його комбат, у якого він працює заступником начальника штабу, якийсь майор Валентин К-ко ненавидить українців смертельною ненавистю, особливо мобілізованих у звільнених районах. «Слов'яни-запроданці» — це його лайка. «Слов'яни, брати-слов'яни, запроданці» — це базікає двадцятивосьмирічний в...к, командуючи якось там батальйоном на нещасній своїй батьківщині, що породила отаке падло.

Віктор плакав. Віктор — російський залізничник, виріс на Україні і вважає себе чесно і чисто її сином.

Всеволод Попов, росіянин-москвич, розповідав мені з сумом, що під Мелітополем на фронті він був свідком явищ глибокообурливих і огидних. Він бачив, як наші визволителі нищили дівчат, що мали чи й не мали нещастя побути під німцями.

У Харкові в перший день визволення одна комсомолка, що півроку не вилазила з льоху, нарешті вилізла, мов з могили. Надівши святкову сукню, а що могло бути більшим святом, вона вибігла на вулицю і кинулася з радісним привітанням до лейтенанта.

— Забирайся геть, німецька б...дь! — гукнув на дівчатко визволитель, гордовито простуючи по тротуару і шукаючи, очевидно, очима трупи забитих німцями наших громадян, щоб висловити своє обурення проклятим фашистським катам. Дівчина в сльози і прибігла в ЦК комсомолу скаржитись.

Станішевського, співробітника студії, в перший день звільнення Києва схопили на вулиці і, привівши до якоїсь штабної установи, сильно побили. Потім допитали і через день випустили.

6 / XII 1943

Україна поруйнована, як ні одна країна в світі. Поруйновані й пограбовані всі міста. У нас нема ні шкіл, ні інститутів, ні музеїв, ні бібліотек. Загинули наші історичні архіви, загинуло малярство, скульптура, архітектура. Поруйновані всі мости, шляхи, розорила війна народне господарство, понищила людей, побила, повішала, розігнала в неволю. У нас нема майже вчених, обмаль митців...

І коли я чую обвинувачення «України в огні» в націоналізмі, як же гірко, як тоскно робиться на душі. Боже мій, доки ти будеш боятися мене? Адже я майже смертельно хворий. У мене поламано всі сустави, з мене давно вже витекла трохи не вся кров. Чого ж ти? Я вже не стою на ногах, я грамоту забув, я німію, а ти й ще боїшся мене! Не бійся, нічого мені од тебе вже не треба. Все буде по-твоєму, не так, як я хочу, а як ти хотів, хочеш, хотітимеш.

5 / XI [19]45

...Я вмру в Москві, так і не побачивши України. Перед смертю я попрошу Сталіна, аби перед тим, як спалити мене у крематорії, з грудей моїх вийняли серце і закопали його в рідну землю у Києві десь над Дніпром на горі. Пошли, доле, щастя людям на поруйнованій, скривавленій землі.

Зникни, зненависть! Щезни, убозтво!

7 / XI [19]46

Реве радіо. Шумить Червона площа. Несуть прапори люде, одягнені в чорне. Поети кричать панегірики. Музика грає «Слався, слався, наш русский цар». Ура! Ура! Горді, неприступні диктори промовляють урочисті, горді, самовпевнені слова. Справедливість і гідність тільки у нас. І ніде нема демократії, крім нас. І нікого світ так не

повинен любити, як нас, і преклонятися нам... і боятися нас, бажаючи миру і щастя в майбутньому для всіх. Іменем радянського народу! Іменем Батьківщини! Слава, слава, слава. Музика. Новий гімн потрясає урочистою міддю й барабанами мою кімнату.

І я вилітаю з неї. Я лину на Вкраїну, заглядаю у вікна убогих хатин, де вдови сумують і діти, де пухне од голоду народ.

...Командуючий парадом високо підняв шаблю!.. Круто зробив крок убік! Барабани! Почався врочистий марш! Чіткий крок. Бездоганна стройова виправка...

Скільки людей помре в сьому році?

10 / VIII 1953

...Пригадую диявольську пику, що її скорчив Берія, коли привезли мене до Сталіна на суворий страшний суд з приводу невдалих помилкових фраз, що вкрапилися, за словами самого Сталіна, в мій сценарій «Україна в огні». Витріщивши на мене очі, як фальшивий поганий актор, він грубо гаркнув мені на засіданні Політбюро (на початку сорок четвертого року):

— Будем вправлять мозги!

Хто тільки не вправляв мені мозги, Боже мій, кому не клявся я в вірності партії і соціалістичній Батьківщині, які ментори не повчали мене!..

— О, я знаю тебе! — грізно киваючи пальцем і так же злобно витріщивши очі, повчав мене «друг Берії» Ч.— Ти вождю пожалів десять метрів плівочки. Ти жодного епізоду в картинах йому не зробив. Пожалів! Не хотів зобразити вождя! Гордість тебе заїла, от і загибай тепер... Ти-и! Як треба працювати в кіно? І що твій талант? Тьфу — ось що твій талант... Нічого не значить, якщо ти не вмієш працювати... Ти працюй, як я: думай що хочеш, а коли робиш фільм, розкидай по ньому те, що люблять: тут серпочок, тут молоточок; тут серпочок, там молоточок, там зірочку,— тут «перший маестро» почав навіть показувати мені, як саме треба розкидати серпочки і молоточки, від чого я трохи не провалився в землю від обурення, розпачу й огиди.

Розкидавши уявлені серпочки, маестро гордо став передо мною і підняв голову і «указательний» перст:

— От і був ти людиною. А тепер моя порада тобі: зникай, нібито нема й не було тебе.

Страшно мені пригадати слова сієї темної лихої людини, улюбленця і «друга Лаврентія Павловича [Берії]», «преуспевающего» в серпочках, майстра розкидати молоточки і зірочки, депутата і т. д., і т. д.

— Михаїл Едішерович,— спитала дружина Всеволода Вишневського... пронизливим голосом, коли маестро ощасливив квартиру мого друга Всеволода своєю урочистою появою в зв'язку з постановкою «Незабутнього 19-го».— А чому в «Падінні Берліна» у вас всі члени Політбюро зображені безсловесними манекенами?

— А вони такі і є,— нічтоже сумняшеся, гордовито відповів їй «друг Берії». Я був приголомшений...

7 / XI [19]56

...На сороковому році будівництва соціалізму в столиці сорокамільйонної УРСР (повністю) викладання наук так же, як і в інших вузах УРСР (повністю), провадиться руською мовою. Такого нема ніде в світі. Згадую листи Леніна з національного питання і думаю: не говоріть мені більше нічого. Я все зрозумів і переповнений вщерть. Якщо мій народ не спромігся на власну вищу школу,— вся абсолютна решта, себто, ну ніщо вже інше не має ціни. Яка нечувана аморальність... Який жорстокий обман... І жаль, і сором...

?!

Початковий рівень

1. Коли автор писав свій «Щоденник»?

Середній рівень

2. Які питання найбільше хвилювали автора «Щоденника»?

Достатній рівень

3. Схарактеризуйте образ автора «Щоденника». У чому виявляється його патріотизм? Проілюструйте свою відповідь прикладами з тексту.

Кіноповість — повість, що зорієнтована на певні кінематографічні прийоми: подрібнення дії на короткі епізоди, лаконічні діалоги персонажів, уривчастий, «монтажний» виклад тощо. В українській літературі видатним майстром кіноповісті був О. Довженко.

Публіцистичність — наявність у художньому творі елементів публіцистики, тобто звернення до гострих актуальних суспільно-політичних проблем.

ІВАН БАГРЯНИЙ

(1906—1963)

Іван Павлович Лозов'яга (Багряний — літературний псевдонім) народився 2 жовтня 1906 року в місті Охтирка на Сумщині в сім'ї робітника-муляра. У ранньому віці виявив творчі здібності. Здобувши початкову освіту, закінчив Краснопільську художньо-керамічну школу, невдовзі продовжив навчання в Київському художньому інституті.

До літературної творчості І. Багряний звернувся в шкільні роки, писав прозу, поезію. Його захопив загальний літературний рух доби 20-х років. Найбільше молодому письменнику імпонували ідеї визначного літературного лідера М. Хвильового, який закликав орієнтуватись на «психологічну Європу».

Перші публікації І. Багряного викликали читацьке схвалення й водночас гострий осуд з боку радянської критики. За принципові національні погляди його було заарештовано й відправлено на заслання. Декілька років письменник провів на Далекому Сході. Там він багато спілкувався з жителями Зеленого Клину — місцевості, що була заснована переселенцями з України. На основі одержаних у цей час вражень митець пізніше створив роман «Тигролови».

Вийшовши на волю, І. Багряний приїхав до рідної Охтирки. Не минуло й року, як радянська влада знову кинула непокірного письменника за грати. Витримавши понад два роки допитів і тортур, хворий і знесилений, митець дивом опинився на волі. Невдовзі на нього чекало нове випробування — розпочалася Друга світова війна. Україну окупувало німецьке військо. На зміну одній жорстокій владі прийшла інша, не менш жорстока. За нових умов І. Багряний продовжував активно обстоювати патріотичну позицію. За це німецьке окупаційне керівництво засудило його до страти. Рятуючись від переслідувань, митець виїхав до Західної України. Там він і написав роман «Тигролови». Незабаром доля привела І. Багряного на територію Німеччини. Усвідомлюючи смертельну небезпеку свого повернення в Україну, він створив памфлет «Чому я не хочу вертатися до СРСР?», у якому розкрив антинародну сутність радянської влади. В еміграції письменник займався політичною й журналістською діяльністю. Участь у Мистецькому українському русі була для нього надзвичайно плідною. Побачили світ нові прозові й поетичні твори митця. Найбільше пощастило роману «Тигролови», його переклали на декілька європейських мов.

Підірване в ув'язненні й на засланні здоров'я письменника з часом погіршувалось. Останні роки свого життя він провів у лікарнях та санаторіях.

Помер І. Багряний 25 серпня 1963 року в санаторії Сент-Блазієн, похований у Новому Ульмі в Німеччині.

Після здобуття нашою державою незалежності твори І. Багряного прийшли до широкого кола українського читача. Вони здобули належне визнання, письменника було посмертно нагороджено Державною премією України ім. Т. Г. Шевченка.

«Багряний — людина, чиє життя і творчість — одне уперте й героїчне, велике ні: ні — русифікації, ні — цензурі, ні — безправ'ю, ні — нелюдяності, і тисячі менших ні, пронесені й утверджені крізь тортури й фронти, крізь подвиг праці й працю подвигу».

Ю. Шерех

ТИГРОЛОВИ

Роман

(Скорочено)

Частина перша

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ДРАКОН

Вирячивши вогненні осі, дихаючи полум'ям і димом, потрясаючи ревом пустелі і нетра і вогненним хвостом замітаючи слід, летів дракон.

Не з китайських казок і не з пагод Тібету — він знявся десь з громохкого центру країни «чудес», вилетів з чорного пекла землі людоловів і гнав над просторами... Над безмежжям Уралу... Через хащі Сибіру... Через грізний, понурий Байкал... Через дикі кряжі Забайкалля... Через становий хребет — звивався над ним межи скель і шпилів... Високо в небі сіючи іскри й сморід, летів і летів у безмежній ночі. <...>

То не фіктивна потвора з наївних китайських казок і не легендарний дракон Далай-лами. Ні, то реальний, то єдино реальний, справжній дракон, найбільший і найстрашніший з усіх драконів. Ані Микита Кожум'яка, ані сам Юрій Переможець не в силі б його подолати. На сталевих лапах, з вогненним черевом, з залізною пащею жахкотів він, немов щойно вилетів з пекла.

Шістдесят коробок-вагонів — шістдесят суглобів у дракона. Спереду вогненноока голова — велетенський двоокий циклоп — надпотужний паротяг «Й. С.» (Йосиф Сталін). Ззаду — такий же надпотужний паротяг «Ф. Д.» (Фелікс Дзержинський). На тендері

прожектор — довгий вогненний хвіст. Біля кожного вагона — щетина багнетів. Наїжився ними дракон, мов їжак... Ні, мов дракон! І гнався зі скреготом.

Шістдесят суглобів у дракона — то шістдесят рудих домовин, і в кожній з них повно проглинених жертв, повно живих мертвяків. Крізь загратовані діри дивилися тоскно грона мерехтливих очей,— дивились крізь темряву десь на утрачений світ, десь туди, де лишилася країна, осяяна сонцем, де лишилася Вітчизна, озвучена сміхом дитинства і юності, рано одтятої, де лишилася мати... родина... дружина... Мерехтіли грона очей і летіли десь у темряву чорну, у прірву. Ними натоптане черево вщерть у дракона. І тягне їх циклопічний «Й. С.», і підпихає їх демон «Ф. Д.»

В цілому ж — то є е т а п, то є «ешелон смерті» — етапний ешелон ОГПУ — НКВД.

Д р а к о н.

І мчить він без зупинки, хряскотить залізними лапами, несе в собі приречених, безнадійних, змордованих,— хоче замчати їх у безвість, щоб не знав ніхто де і куди,— за тридев'ять земель, на край світу, мчить їх у небуття. І нема того Кожум'яки... І ніхто-ніхто їх не визволить і вже не врятує, і ніхто навіть нічого не знатиме й не почує про них. Ніч. Чорна, безмежна ніч.

І відсахуються смереки, кидаючись врозтіч. А дракон пожирає очима все перед себе і мете услід вогненним хвостом — фосфорить ним на шпалах, по нетрах, обмацує слід за собою,— чи не тікає хто?

Іноді бахкає постріл... другий... То вартовому ввижається зрада чи втеча, і він несамовито, пронизливо кричить і стріляє навмання у метушливі тіні смерек і стовпів.

І хоч ніхто при такому скаженому леті не зміг би зіскочити живий, і хоч ніхто при такій охороні та при таких запорах не зміг би видертися геть, але... Вартовий мусить бути пильний, «бдітєльний». То-бо є його «дєло чєсті, дєло слави», то-бо його «дєло доблєсті і гєройства».

А може, йому самому страшно, може, йому моторошно на хвості цієї диявольської комети, і він підбадьорює себе пострілами у чорну зрадливу ніч, у фосфоричні блиски позаду, в веремію рухливих тіней і плям.

Утікають кілометри — десятки... сотні... тисячі... <...>

Так не ходить жоден експрес, так ходить лише цей етап, цей дивовижний ешелон смерті — спецешелон ОГПУ — НКВД. Він — один з багатьох таких ешелонів, женуть вони отак божевільним темпом через глуху ніч і крізь ще глухіший Сибір, оповиті таємницею... Не просто таємницею, а таємницею державною оповиті вони. Обставлені

багнетами, устатковані прожекторами, женуть вони десь у таємницю ж, непроглядну, як сам Сибір чи як тая сибірська ніч.

Фантастичні і реальні, дивовижні аксесуари нерозшифрованої жаскої легенди — таємничої легенди про зникнення душ.

На окремих пунктах ешелон зупиняється. На мить, на коротку мить. Тоді по нім біжать аргати, біжать по дахах, перестрибуючи з вагона на вагон, і стукають палками в залізо — чи не проломлено де?! Чи немає диверсій?! І так само біжать аргати по боках ешелону, перестукуючи стіни — чи не зрушена дошка десь?! Чи не замірився ворог з нутра на державу, закон і порядок, рятуючись від того закону втечею!?

Бо ж «дєло слави, дєло чєсті», діло їхньої «доблєсті і гєройства» довезти цей етап до призначення — до тієї прірви, що десь утворилася і що її від років уже вигачують людськими кістками та душами і не можуть ніяк загатити.

І тоді ж так само вздовж ешелону пробігає начальник етапу. Він вибігає десь від «Й. С.» і, задерши голову, стурбовано мчить очима від вагона до вагона — чогось шукає. Так він довго жене попри низку понурих, герметично закритих, рудих коробок, тих, що кожен з них «на сорок чєловєк ілі восємь лошадєй», і нарешті коло середнього вагона зупиняється. Відсапується якусь мить. Л тоді, задерши голову до заграторваної діри, владно гукає в гроно мерехтливих очей і блідих облич, що поприлипали, мов паперові, до грат.

— М н о г о г р і ш н и й!!

Обличчя зникають. Гроно мерехтливих крапок розсипається. Натомість з'являється одна пара таких же самих, з глибини вагона наближається до грат, а голос понуро, ніби з могили, відповідає:

— Я...

— Звать!?.

Павза. І повільно, тяжко й так само понуро:

— Григорій!..

Начальник якусь мить мовчки вдивляється в дві мерехтливі цятки. Потім, заспокоєний, обертається і йде назад.

Дві цятки наближаються до грат і миготять, проводжаючи. Блідє обличчя прикипає до заліза. А голос, виходячи десь з нутра, десь з пекельного клекоту серця, вибухає крізь зціплені зуби:

— Бережеш-ш-ш?!. С-с-собака!..

І знов люто, розпачливо:

— Бережеш-ш-ш?!?

Другий голос десь з глибини вагона глухо, насмішкувато:

— Оттак!.. Ти, браток, як генерал! Великої честі доскочив. Сам великий начальник не їсть і не спить — все прибігає з поклоном...

Третій понурий голос, потішаючи:

Художник О. І. Мікловда

— Нічого... Одбудеш всі свої двадцять п'ять — станеш маршалом. Ех-х!..— і раптом вибухає зливою страшних, нестерпних прокльонів — в закон, в світ, в пекло і в самісіньке небо...

Ешелон зривається і летить далі.

В грюкоті коліс зринає пісня, важка, бурлацька. І наростає, наростає...

Вона починається з одного голосу — з того голосу, що говорив «Я... Григорій!..» Понурий і глибокий, він починає пісню, ніби відираючи стьожку від серця:

«Та забіліли сніжки... Забіліли білі... Ще й дібровонька...»

Кінчаючи рядок, мелодія завмирає, губиться в грохоті коліс, ось-ось загубиться. Тоді другий голос, як побратим, враз підхоплює її, міцно, дерзко:

«Ще й дібровонька!..»

І разом з першим на повні груди:

«Та й заболіло тіло бурлацькеє біле... ще й голівонька...»

Два голоси — два друзі. До них долучається третій. Пісня б'ється, як птах у домовині. А далі, вириваючись геть з тієї домовини, з того черева драконового, покриваючи грюкіт і вищання коліс, тая пісня в три голоси здіймається на крила, вилітає назовні і летить слідом, шугає і б'є крильми над спиною дракона.

Коли ешелон дійшов своєї мети — кінцевої станції Океанської, виявилось, що Григорій Многогрішний втік, вистрибнувши на ходу з вагона.

А вже як повантажились на пароплав, як уже всі знали подробиці про того «диявола», про того юнака, на двадцять п'ять літ каторги приреченого, що переступив «трибунал» і вистрибнув у смерть зі скаженого поїзда,— люди, стоячи на чардаку і відпливаючи в сиву пустелю, оберталися обличчям на захід — дивились-дивились широко відкритими очима...

Прощались із землею, прощались із усім. А ввіччю, либонь, стояв відтворений образ того, хто не здався, хто лишився таки там. Образ як символ непокірної і гордої молодості, символ тієї волелюбної і сплюндрованої за те Вітчизни...

Пароплав канув у сивім тумані. А за ним поснувалась легенда про гордого сокола, про безумного сміливця...

Недосказана легенда про нікому невідомого, гордого нащадка першого каторжанина Сибіру, про правнука гетьмана Дем'яна Многогрішного.

Тим часом по всій Транссибірській магістралі і по всіх прикордонних заставах летіла телеграма-блискавка про втечу і розшук страшного державного злочинця, з підкресленням важливих прикмет: «Юнак — 25 літ, русявий, атлет, авіатор тчк... Суджений на 25 років тчк На ймення — Григорій Многогрішний».

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

СВІТ НА КОЛЕСАХ

Поблискуючи нікельованими ручками м'яких купе, сяючи яскраво освітленими вікнами, тим же маршрутом по Транссибірській магістралі йшов інший експрес — так званий «Тихоокеанський експрес нумер один».

М'яко погойдуючись, як у мрійному вальсі, пишаючись шовком фіранок на вікнах, мерехтячи люстрами, котився він, ніби разок блискучих коралів, і миготів емалевими девізами на боках вагонів: «Нєгорєлоє—Владівосток». Віз, заколисуючи екзальтованих пасажирів десь в невідомий і вимріяний, казковий край, в дивне золоте ельдорадо. <...>

Це найліпший і наймодерніший експрес в СССР; найкомфортабельніший експрес у так званій робітничо-селянській державі. Мавши маршрут майже на пів земної кулі, маршрут «Нєгорєлоє—Владівосток», тобто від понурої Прибалтики і до берегів Японського моря, маршрут на 12 тисяч кілометрів і стільки ж назад, він був до того відповідно пристосований і устаткований – до комфорту і вигод в безперервній десятиденній мандрівці. Чудо цивілізації, вершок людської вибагливості і фантазії. <...>

У м'яких купе мрійно і затишно. Заставлені квітами, набиті валізами і патефонами, осяяні світлом різнокольорових абажурів, вони були заселені експансивними і горластими мешканцями різного віку й статі. <...>

...Інженери і авіатори, ударники і так літуни, партпрацівники і туристи, колгоспні колективізатори і радгоспні бюрократи, раціоналізатори й індустріальні авантюрники, прокурори і розтратники, потенціальні злодії й імпотентні фарисеї... Цивільні і військові... Працівники органів «революційної законності» і контрабандисти... І літні «відповідальні» пани, і ексцентричні, але так само «відповідальні» панни, чи то пак «товаришки», пані і «товаришки», панни з коханцями й без коханців, з портфелями і без, з партстажем і без... Закохані «кішечки» і ще більш закохані «котики»... Відповідальні відрядженці і безвідповідальні рвачі та дезертири, з партквитками і без, з дисциплінарними стягненнями і без...

...Експансивні відкриватели давно відкритого і зухвалі рекордсмени давно перейденого. Шукачі карколомних пригод, а ще більше карколомних кар'єр. Шукачі щастя і довгих карбованців. Аматори довгих відряджень і ще довших чисел в банкових чеках, передбачених КЗОТом («Кодекс Законов о Трудє»).

Аматори красного письменства в межах «КЗОТ», «Колдоговору» та «Карного Кодексу».

Знавці прикладної географії, теплих посад, курортів і залізничних мап.

Аматори Дунаєвського, Маркса і преферансу...

Словом — цвіт робітнично-селянської імперії у всій його величі багатогранності.

Все те різне віком, фахом, статтю й уподобаннями, але все тут має спільну рису — рису шукачів чогось і збігців кудись,— рису шукачів щастя і збігців у невідоме. <...>

Рису б ту можна назвати лихоманкою. Так, лихоманкою хворобливого гону в напівсконкретизовану химеру, в якусь загадкову, екзотичну країну, в якесь ельдорадо, десь туди, де ще їх не було.

Риса та є спільним знаменником для всієї цієї маси людей — маси мандрівників, що заселяють цей оригінальний світ на колесах.

Проте для більшості з них те «кудись» було досить сконкретизоване. Вони їдуть на ДВК, що десь там, на другім конці світу, на берегах Тихого океану. І там той дійсний, справді казковий світ. І там те справжнє золоте ельдорадо, що про нього стільки чуто, читано, мріяно і передумано.

Ось туди все це й мчить. Мчить без віддиху і без оглядки. <...>

Химерний екстериторіальний світ! Світ блаженної незалежності від будь-якого «спец»- і «проф»навантаження, від будь-якої «спец»-, «проф»- і «парт»дисципліни, від шипіння примусів і начальників, від безконечних черг за калошами і безконечних «чергових зборів» у цехах, на службі і вдома. Світ ідеальної свободи і повної відсутності диктатури, якщо не брати до уваги диктатуру кохання та переступлення влади кондуктором. Світ пригод і романтики, світ поцілунків і преферансу, фантастичних історій, небувалих подій, трансформованих призмою екзальтованої фантазії.

Світ благословенної свободи, купленої за готівку разом із плацкартою.

<...> А над усім — Арсеньєв!

О Арсеньєв!.. Він бог цілого цього експреса, цілого цього світу. Володар дум і сердець. Він панує тут... <...> Його аксесуари, екзотичні аксесуари тієї, відкритої ним, екзотики панують тут і живуть поруч

із усіма мешканцями розкішних купе, салон-вагонів, тамбурів і коридорів. <...> Тигри над усе і над усім! <...>

Вони панують в уяві кожного як символ, як страшний і привабливий образ тієї невідомої землі, куди він так легковажно вирушив і оце мчить, мов на весілля. Тигри... З них починаються всі розмови, і на них всі розмови кінчаються. Вони беруть участь у преферансі і в пиятиках, у плітках і навіть у коханні. <...>

Тигри. Страшне божество, смугасте шкірою, а ще смугастіше репутацією. Всемогутній «Амба», славніший за самого Арсеньєва і екзотичніший за все на світі. Володар дум і об'єкт молитовного екстазу та жаху не тільки в того наївного Дерсу Узала, а й в цілого цього екстериторіального світу.

З тиграми міг змагатися хіба лише тільки женьшень. З-поміж усіх тих надзвичайних аксесуарів потрясаючої екзотики з тиграми міг змагатися тільки женьшень — чудесний корінець, могутній талісман, міфічний і одначе реальний плід уссурійського ельдорадо, оточений ореолом всеазійської, ні, всесоюзної, якщо не всесвітньої, слави. Навіть папороть, що цвіте в ніч проти Івана Купала по цілій європейській літературі, з усіма скарбами, що вона їх береже, з усім комплексом легенд і казок, блідне перед тим магічним женьшенем. <...>

А експрес летів і летів, поспішаючи, приспівуючи, пританцьовуючи на гладенькій дорозі.

І летіли, переганяючи його, серця і думи всіх тих екзальтованих конкістадорів. Вирушивши з місця — десь з Таганки чи з Сухарєвки, з-над харківської Лопані, з київської Шулявки, з ленінградських, одеських та інших всесоюзних баюр,— видерлись з нудьги і прози всесоюзних буднів і соцзмагання та одтявши все те одним махом біля двірця, вони всіли до поїзда найдальшого рейсу і ніби наново почали жити. Наново жити, наново любити і наново прагнути. Гнані геть з метою і без мети, вони кинулись, як у вир головою, туди, вперед, у невідоме. І те невідоме почало вдиратися в їхню свідомість вже з перших же днів, далі — більше, стверджуючи, що вони таки їдуть і таки туди, де все не так, де все інакше, де зовсім інший світ.

Мінялись краєвиди, мінялись настрої; мінялась флора, люди, обрії... Все вражало новиною, що раз, то чудовішою. <...>

На кожній станції, де тільки експрес зупинявся, щось було нове, таке, що ще ніхто не бачив з них. Пасажири вибігали геть з усього поїзда, розхапували всю ту новину, всю ту екзотику і напихали нею експрес. Сідали і мчали далі. Зі сміхом і жартами, з частушками та з «шірака страна моя родная», а ще більше — просто з виском і галасом.

Біля Іркутська вони пнулися в вікна і співали давньої каторжанської пісні, тієї знаменитої, що її знали всі як гімн колишньої царської імперії: «Далєко в странє Іркутскай...»

Біля Байкалу вони купували омулі... Не менш давні і не менш легендарні омулі, що стали одною з перлин всеросійських гордощів і що купувати їх тут стало священною традицією. Поїзд спеціально зупинявся, і все висипало геть... Зупинка та була не на станції, а так, на самісінькому березі справді химерного моря; колія проходила під скелястими урвищами попри саму воду, роблячи дугу навколо Байкалу в кількадесят кілометрів. Велетенське озеро, обставлене крутими горами, стелилося геть на десятки миль, як фантастичне люстро в блакитній оправі лісистих кряжів. Як завжди експрес зупинився тут, щоб дати пасажирам розривку — змогу не тільки подивитися на цей національний скарб, а й вмочити пальці в нього — в те «священне море» та пошпурляти в нього камінці. <...>

Кондуктор свистів, і все те разом з омулями пхалося назад до купе, чіплялося за поручні... Експрес не рушав доти, доки не чіплявся останній пасажир. Провідники всіх своїх знали в обличчя і могли здалеку точно устійнити, чи вештається ще котрийсь по юрбі, а чи сіли всі.

Рушили від Байкалу, експрес довго смердів рибою і дуднів баргузинським та взагалі прибайкальським чи «про»байкальським фольклором. То шукачі щастя їли омулі, ревли «Славноє морє, священний Байкал» і розповідали та вислуховували легенди, трагедійні і героїчні історії, анекдоти та географічні й природознавчі довідки про те дивне море, в якому вода стоїть вище, ніж у всіх інших морях... <...>

Пересувається поїзд, пересувається час, пересувається життя в експресі, а ще більше — настрій. Попри всі ті, зрештою, смішні неприємності, він підноситься до найвищого ступня передсмаку чогось надзвичайного, констатуючи його поступове, але неухильне наближення, недалеке здійснення мрії. Про те свідчить кожна хвилина, кожен кілометр, кожна деталь назовні. Поїзд іде до мети. <...>

Поїзд іде Забайкаллям. Розважаючи пасажирів і пишаючись своєю ерудицією, якийсь професор історії — кругленьке пузце, окуляри над волосатою бородавкою і розчепірені перед носом карти — викладав, як легенду, історичну довідку про перших-найперших каторжників Сибіру, про перших-найперших політичних засланців, що склали тут свої кості, і саме в цім Забайкаллі, в цім найсуворішім і найпонурішім закутку Східного Сибіру.

І було їх двоє, тих піонерів: навіжений протопоп Аввакум... Але цей розкольник був другим. А першим був — бунтар і «ізмєннік» — «малоросійський» гетьман на ймення Дем'ян Многогрішний.

Це вони були відкривателями і зачинателями тієї жахливої сторінки, першої сторінки в епопеї невимовних людських страждань на цій землі...

За ними пішли чередою безліч інших, більших і менших, відомих і безіменних каторжників... Серед них багато славних, оспіваних до того, а особливо після того, національних героїв цілої низки народів... Брязкаючи кайданами, вони вимощували кістками це гробовище, цю понуру «юдоль розпачу і сліз людських»... <...>

Ніхто тільки не замислився над тим, як той «ізмєннік», той патріарх каторжанський, так міцно і так широко проторував шлях на Сибір для всіх своїх онуків і правнуків і тим воістину заслуговує на пам'ятник десь тут, серед цих голих кряжів, серед цих забайкальських пустель... <...>

І ось... Ніби зумисна ілюстрація до професорової історичної екскурсії, ніби марево, викликане ним з небуття, з'явився додаток до того ландшафту... <...>

— Рєбята!!! Сматрі!!! Бамлаг!!!

Все кинулося до вікон.

Боже ж мій!.. Так ось вони!!! Справжні, реальні, невигадані і — незчислимі. Як розгадка болючої і жаскої таємниці. Як сама таємниця, на яку страшно було дивитись...

А вони стояли безконечними шпалерами, безконечною тичбою — вимучені, виснажені... В химерних і страшних бамлагівських одностроях: в ганчір'яних шапочках-ушанках і в такім лахмітті, що здавалося, ніби їх рвали всі собаки всього світу і тріпали всі сибірські й транссибірські вітри та буревії.

Стояли і дивились... Проводжали експрес — мерехтливе чудо небаченого чи давно забутого світу...

Неголені... Забрьохані... З хворобливо запаленими очима. Безконечні лави людей, списаних геть з життєвого реєстру, обтикані патрулями з рушницями і псами...

Одні махали руками. Інші дивились байдуже, тупо, чекаючи, поки він пройде...

І не було їм конця, і не було їм краю...

Прокладали шлях, прокладали нову магістраль, вимощуючи її своєю розпукою, гатили собою прірви, й баюри, й провалля... А тепер ось стояли як на параді. Полтавці... Чернігівці... Херсонці... Кубанці... Нащадки Многогрішного і нащадки того Аввакума вільнодумного... Каторжники. Ті, що про них потім будуть розповідати легенди й співати тягучі, понурі пісні, такі тянучі, як забайкальські вітри узимку... <...>

Експрес летів божевільно, нестримно.

І так само нестримно текли в когось сльози в замкненому, м'якому купе вагона.

Це теж екзотика...

У вагоні-ресторані біля крайнього столика сидів майор ОГПУ—НКВД, у другому кінці салон-вагона випивала весела компанія молодих приятелів, четверо з яких разом їхали ще з Києва, а п'ятий пристав до них у дорозі. Раптом до вагона увійшли кілька співробітників НКВД та спробували заарештувати одного з цієї компанії, саме того, п'ятого. Він виявився таємним агентом НКВД. Втрутився майор і довідався, що розшукують Григорія Многогрішного, якого, як виявилось, він знав особисто.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

НАВЗАВОДИ ІЗ СМЕРТЮ

Височенна, чотириярусна тайга, була й непролазна, як африканський праліс, стояла навколо зачарована. <...>

Нетрі. Несходимі, незміряні. <...>

Видряпавшись нарешті на гору, похитуючись і важко дихаючи, стежкою йшла двонога істота. Обірвана. Худа як кістяк. Волосаті груди їй ходили ходором над сухими ребрами, що вилазили з лахміття. Дійшовши до поваленої кедрини, гість важко опустився на неї, обперся спиною об корінь, закинув голову і заплющив очі. Помалу обтер рукою піт. Він зовсім молодий і зовсім-зовсім збезсилілий.

Почорніле обличчя з міцно стиснутими щелепами заросло щетиною. На крутому лобі дві глибокі зморшки сторч між крилами брів, а в зморшках сіль від поту. Одна брова тремтить, і від того таке враження, ніби брови ті пориваються полетіти.

Якусь мить він сидів нерухомо, либонь, сплючи. Враз широко й тривожно розплющив очі й тихенько відхилився від кореня — слухав. Тоді знову заплющив очі і притулився до кореня. По якомусь часі він облизав спраглі, порепані губи і, не розплющуючи очей, покрутив головою: «Пропаду...» Потім, зціпивши зуби, встав і, похитуючись, зробив два ступні. Але махнув рукою, вернувся до кедрини і знову важко опустився на неї. «Досить... Проклятий, проклятий край.. Ху-у! Немає сил...» Він шепотів без скарги, так, за старою в'язничною звичкою говорити з самим собою. «Ех, голова! Все витерпіла ти, все винесла, та от... загибаєш. І загинеш... Хм...» Він посміхнувся крізь ніс і зітхнув байдуже, насупив брови і наморщив лоба, голова паморочилась. Думки бігли в гарячковім безладді, відтворюючи дивовижний шлях.

П'ятий день він ішов. Не йшов, а гнав, як молодий, гордий олень, гнав навпростець, ламаючи хащі. Вирвавшись із пазурів смерті, він

летів як на крилах. «Воля! Воля!» Широко роздимаючи ніздрі, він захлинався нею на бігу, розривав грудьми зелену стіну. Всі двадцять п'ять літ в ньому зажили враз, запульсували, напружуючи кожний м'язок, мобілізуючи кожний нерв, кожний суглоб.

«Виручай! Воля! Воля!»

І він гнав. Він знав, що від того залежатиме його бути чи не бути, від того, як далеко він встигне загнатися зразу. І коли не ставало сили, досить було йому зупинитися і озирнутись, як в очах ставав страшний привид пережитого і ще страшніший привид приреченого майбутнього. Тоді сила вибухала раптовим вогнем, і він зривався вихором знову. Далі, далі! Скільки вистачить сил! Ще трохи — і тоді він врятований! І тоді подивимось! О, тоді ще подивимось! Він чкурне геть за межі цієї «батьківщини», геть в Маньчжурію, Японію, Аляску, в Китай. Нові краї, дивні, незнані. Він об'їде навколо світу і повернеться додому. Так. Прийде, але вже як завойовник, як месник. Вибув на схід, а повернеться з заходу.

І він летів. Власне, то йому лиш здавалось, що він летів початковим темпом. Насправді ж він йшов, і дедалі повільніше й важче. Повз. Душа летіла, як сокіл, а ноги, перемагаючи надзвичайні труднощі, не поспішали вже, плутались у хащах. <...>

В нього не було ні вогню, ні зброї, в нього не було нічого, навіть шапки й черевиків, лише напівзітліле тюремне лахміття, та й те геть обривалось і лишалось шматками на кущах.

Першу ніч спав просто на величезнім поваленім стовбурі, розпластавшись уздовж, і прокинувся вранці від холодної роси, що капала з високих віт йому на обличчя. Другу ніч — десь у ямі, а коли прокинувся, дивився зачудовано на страхітну брилу, що нависала над ним; вона стояла руба на 5 метрів заввишки — ціла стіна коріння велетенського дерева, вивернутого з землею і камінням. Коріння так міцно сплелося, що тримало тую землю й каміння мертвим похватом, а коли б воно випустило хоч один такий камінь, то його б стало на те, щоб прибити вола. Шукав води, пив і йшов далі. Третьої ночі звалився в купу сухої трави та бур'яну, кимсь зібрану в улоговині. Звідти щось вискочило з гуркотом і ухканням і подалось геть, ламаючи суччя; він збагнув, що потрапив до лігва якогось страхітного звіра, але не додумав цієї думки до краю, як уже спав.

Втома. Він почав розуміти, що таке втома. Досі ніколи її не знав, бувши живучим і витривалим на диво. Спочатку він не думав про їжу. Потім прийшов голод. Раптовий і лютий, він вимагав удоволення, він вимагав за сьогодні і за пропущені дні. Зразу думалось, що це найпростіша річ в такім дивнім і буйнім царстві рослин і звірин, риб і птахів. Потім закрався острах. Він не міг

знайти нічого такого, що можна було б з'їсти, проглинути. Тайга не давала йому нічого. Даремно він нишпорив з пильністю вченого і з відчаєм голодного. Ні ягоди, ні якогось овоча, крім гадючих грибів, нічого такого, про що він читав як про звичайні речі в лісах. Ба, був ще не час. <...>

Прокляття! Проте відчай не брався його. Дуже-бо багато він перетерпів, щоб ще впадати в відчай. Він уже мав нагоду безліч разів умерти, і це велике щастя, що він іде цим зеленим, безмежним океаном. Коли б трішки, хоч трішки поїсти, і він був би щасливий! Ішов би, плив би цим морем весело і радів би буйно, як радіє все живе на цій землі, як ті кедри, що вигналися геть під хмари. Ні, він не впадав у відчай. Лише зціплював дедалі дужче щелепи і йшов, і йшов. Його гнала вперед надзвичайна впертість, сто разів випробувана і загартована мужність. Вперед, наперекір всьому! А спокійний його розум констатував, що все ж таки він гине, йде тонюсінькою гривкою, як лезом меча, межи життя і небуття. Один подув — і він звалиться в чорну безодню. Ні!!! Щось у ньому люто поривалося з самої глибини і підкочувалось до горла клубком.

П'ять днів блукав Григорій Многогрішний тайгою, харчуючись лише горіхами та травами. Йому пощастило знайти на березі річки іржавий ніж. Сили полишали юнака, думки плуталися в голові. Лежачи у напівпритомному стані, він побачив, як ведмідь напав на людину. Григорій майже у безтямі кинувся на звіра з ножем і втратив свідомість.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

РОДИНА ТИГРОЛОВІВ

Пісня виводила з небуття. Спершу була темрява, липка й волохата. Потім з'явився звук чи тонюсінький промінь — він десь почався з нічого і наростав, наростав...

Ой, летять, летять три соколи
Через сад —
Ге-ей... Ге-ей... Ге-ей...

І теє «Гей» як мрійна хвиля, і підгонить її ніжний дівочий голос.

Зачепили ж вони кри-леч-ками
ви-но-град...

І високо-високо, аж понад той виноград сягає мрійний дівочий голос, аж туди, де сонечко тріпотить промінням чи два соколи — два товариші летять.

Це, либонь, Наталка, його сестра, співає. Атож. Це вдома. А він лежить виснажений, поранений. Це ж під Жаботином, в тім Холод-

нім Яру... Як пак воно вийшло? Ага... Той пес рудий, недомірок, партійний, кинув гранату йому під ноги, він її підхопив і... Ха-ха!.. Їх було четверо... Як воно і його зачепило?.. Голова гуде, і йому ліньки розплющити очі.

А сестра, сестра його любая, жалібниця вірная, Наталочка, журиться. Але не журба в тім голосі... Ха-ха! Він знає, що то за сокіл там у неї, що зачепив крилечками виноград, і так зачепив, що й сниться, либонь, їй отой сокіл, отой Олекса-бузувір.

А дівочий, вередливий голос над ним:

— Грицьку! Чого ж ти не підпрягаєшся? Ну ж бо:

«Цілувалися ми з тобою один раз»...

Йому смішно. Він — Грицько ж таки, а тепера Григорій — крадькома розплющує одне око. Насилу розплющив. А друге вже розплющилось само швидко і витріщилось здивовано...

Перед ним сиділа дівчина. Але не Наталка, не сестра. Зовсім не вона. Чужа якась дівчина. Але така ж хороша та бистроока, із стрічкою над чолом і юна, смаглява від сонця.

— Тату, тату! — це дівчина радісно.— Уже!.. Дивиться вже!.. Боже мій! Живий!

— От і добре,— це дебелий, спокійний голос. Батьківський. Такий сердечний, а гуде, як із барила, і жартома: — Що й ти, синку? Упився, мабуть, га? — Як у тумані підійшов. Кремезний, броватий, волохаті груди в пазусі.— Довго вихмеляєшся!..

А дівчина нишком киває комусь рукою:

— Грицьку! Ось іди поглянь, який він окатий. Тільки... Він, мабуть, не при умі,— диви, як лупає.

— Наталко,— це батько,— а піди лишень скажи матері, щоб чарку нам сюди. Козакові, либонь, душа до ребер присохла... Ану ж, коза!

В голові Григорієві паморочилось від явної галюцинації. Він покотив її по подушці вправо — глянув, вліво — глянув. Роздивився по хаті. У кутку рясніли образи, королівськими рушниками прибрані, кропило з васильків за Миколою Чудотворцем. Чорні страстяні хрести напалені на стелі... Він лежить на великому дерев'яному ліжкові, роздягнутий, накритий вовняною ковдрою чи киреєю... Пахне васильками... У вікно знадвору зазирає сонце. Мати в очіпку і в рясній стародавній спідниці, посміхаючись, несе тарілки в двері... За нею бистроока дівчина виступає, мов горлиця... Біля вікна, тримаючи козацьке сідло й ушивальник, звівся і стоїть густобровий, кремезний парубок...

Григорій заплющує очі. Дівчина щось говорить, а йому зринає нагло... Що це? Той голос, той шалений, передсмертний крик мисливця,

припертого ведмедем,— останнє враження, що він виніс із життя. Але ж то був чоловік, у штанях, у шкірянім мисливськім одязі... Так, то був чоловік, юнак...

Григорій розплющує очі — перед ним стоїть дівчина з червоною чарочкою і говорить насмішкувато:

— Грицьку! Кого ти сідлати збираєшся? Кидай та йди ось...

Парубок біля вікна, майнувши чубом, чіпляє сідло на гак, а батько:

— Поїдеш у Київ, Грицьку, та той... Іди лишень сідлай коні.

— Де це я?! — аж скрикнув Григорій, нагло зводячись.

— Заспокойся, ляж, Бог з тобою! — це матінка, це стара, поклала руку на голову і схилила йому її назад на подушку: — Лежи, лежи, серце. Ач який, мов з хреста знятий... А ви! І не тю на вас, лоботряси! Добре, що самі, ніврокy, як воли, а хлопцеві не до розмов.

Старий:

— Ото... Це хлопець із наших! Скільки я його попотовк упоперек сідла, непритомного, при смерті, скільки днів тут зі смертю воює — і, диви, живий! Спасибі Богу, синку, що все добре. Тепер уже все добре. А то я хотів уже одвезти тебе до Києва — це ж тут недалечко,— там би вмер, і я так і не знав би, хто ти.

— Де це я? — прошепотів Григорій розгублено, злякався за свій розум.

— Та в нас же, в нас, дома, сину...

На стіні рясно карток — дівчата у вишиваних сорочках, у намисті, парубки в шапках і киреях.

— Який... Який це район?

— Та Київський же,— це дівчина. І так вона сказала те «Київський», проворкотіла, аж за серце взяла. Григорій звівся, витріщивши очі,— в них і радість, і жах.

А батько:

— Може, ти тамтешній? Може, тобі краще б додому?

— Ні-ні! — злякався, відчув, як у нього мороз пішов поза спиною: — Ні-ні! — В пам'яті зринула Лук'янівська в'язниця... Київське ОГПУ—НКВД... Отак! Утікав, утікав і потрапив назад... Як же це?... Ні-ні! Він поривається йти: — Пустіть... Пустіть... Я не хочу... Я піду собі... То я так, то я навмисне...

Його силою вдержали. Тоді він швидко і покірно ліг, нацупив ковдру аж до носа, по тілу виступив піт.

«Змилив!»

Стара перехрестилась нишком і шепотіла з сльозою:

— Боже мій, Боже! Бідолашний, не сповні вже... Що теє лихо з людьми робить!..

«Тікати! Тікати!» — поривається в нім усе, але він удає спокійного, байдужого:

— А далеко до міста?

Батько:

— Та ні! Це близько, верстов 400. Ми ж Київського району. А ти хіба звідки?

«Сказати чи не сказати?»

— Я?.. Теж... Київського району.

— Овва! А з села?

— Та з Трипілля ж...

— Боже мій! — аж скрикнула і сплеснула руками матінка.— Дитино моя! Та це ти не з того Київського! Це ж ти з України... Мати моя теж із Трипілля... Земляк. А Боже мій!..

І враз так ніби хто попустив страшне гальмо — чорна гора зсунулась... зсунулась... Стало легко, і радісно, і дивно. Біля нього стояли рідні, близькі люди. На далекім-далекім краєчку землі, після всього жаху — близькі й рідні люди! Стурбовані за нього, упадають біля нього, як мати, як батько, як сестра і брат. І Київ ще тут є десь один. Григорій потер чоло і засміявся. А всередині йому гейби хлоп'я танцювало і било в долоні: «Жив! жив! житимеш!» І хотілося сказати щось хороше-хороше.

— Мамо...— і затнувся, дивлячись на матір: — Дозвольте вас так називати, бо ви ж така... як і моя мати.

— Нічого, нічого, дитино,— заметушилась мати, витираючи нишком сльозу. А Григорієві вернувся його спокій, його мужність гартована, його давній гумор:

— Так, кажете, я дома, мамо?

— Дома, дома, синку.

— Чудесно... Привіт вам із Трипілля.

— Спасибі, синку, спасибі. А як там?.. Як воно там, на тій Україні? Чи давно звідти? І як це сюди?

Григорій засміявся.

— Ну, годі, годі,— втрутився господар.— Знайшли час до розмови. Видужувати треба. Ану лиш, вивірко (це до дочки)!..

Дівчина подала Григорієві червону чарочку.

— А бери, синку. Це таке зілля, що й мертвих підіймає. Стривай! Давай же й мені щось, дочко!

Дочка метнулась і принесла батькові таку ж чарочку, але вже білу.

— Це однакове, синку, тільки в тебе приготовлене для тебе, а в мене — звичайне, там його цілий туязь, і ми його з тобою вип'ємо десь, еге ж.

— Що це ти, старий, розгомонівся. То все мовчиш, як пень, а це... Швидше вже! У хлопця рука заболіла. Пий, синку, та лягай, хай йому, цьому дідові...

— Стривай, бабо! Геройське діло не кожен зробить, і за це, від'їжджаючи, я хочу для годиться випити... Грицьку! Коні готові?

Чорнявий, високий Грицько стояв поруч і з посмішкою дивився на нього.

— Готові, батьку.

— Добре. Ми поїдемо, а ти будеш лежати собі. Як тебе звати?

— Григорій.

— Чув? — це до сина.— Добре. Зовсім добре. Я б тебе й не питав, та таке, бач, діло трапилось... Нумо ж, сину! — Підніс руку. Цокнулись.— Будьмо!

Григорій пожартував:

— А за віщо ж пити?

— Пий...

Випив Григорій. Спирт, вогненний, та чомусь гіркий. По жилах потік вогонь. Випив дід, витер вуса, а тоді:

— Оце, синку, за дочку, що ти її мені вирятував, і за тебе, що тебе вона вирятувала... Будь же здоров...

Григорій витріщив очі, переводячи їх то на одного, то на другого. «За дочку, що врятував? За яку, де?»

Мати подала рибу на тарелі:

— Їж, їж, синку.

Риба тая біла та сита.

— Ну, а нам пора,— обізвався дід до сина, закусивши. Устав із-за столу, перехрестився. Надів шапку.

— Дивися ж мені, стара...

Простояв ще біля порога, подумав, подивився ще раз з-під волохатих брів на хворого і сказав:

— Ти тут, вдома. Зрозумів? На багато верстов кругом тут тільки праліс та звірі, а людей нема. Чи втямки? Я ще не знаю, хто ти, але моя хата — твоя хата. Лежи ж собі. Такий закон тут. Наш закон. Навіть коли б ти був не християнська душа, а якийсь гольд чи навіть кореєць, то й тоді цей закон по твоїй стороні. Будь же веселий і щасливий... Гайда!

Відтак вийшов із хати, за ним син.

Десь у дворі зацокали підковами коні. Заскавуліли радісно собаки. «Нерпа! Заливай! А, вражі діти,— добувався знадвору дідів голос.— Вже, вже їдемо...»

Тупіт зірвався з місця, пройшов поза хатою і швидко затих, віддаляючись.

Григорій хотів розпитувати, він хотів про все довідатися, але міцна горілка і те зілля, що в ній, і риба та, що він з'їв — якась чудна та сита,— і всі ті нервові стусани, що пережив сьогодні,— все це його обтяжило, зробило млявим. Думки ще вовтузились, але важка втома, непереможний сон і спокій підступили і збороли його... По короткій боротьбі він здався. Змикаючи очі, бачив лиш, як дівчина ходила по хаті, мов пливла, ставна та горда і заразом насмішкувата...

Григорій познайомився з красивою дівчиною Наталкою, котру, як виявилося, він врятував від смерті. Вона розповіла, що їхня родина займається промислом звіра. Також вони ловлять тигрів живцем. Під час одних з таких ловів загинув її старший брат Микола.

Перед хатою цвітуть гвоздики. Насаджені дбайливою дівочою рукою, вони змагаються з пишними тубільними саранками — червоними, жовтими, фіалковими, що розбіглися ген скрізь по схилу до річки і аж у ліс і перегукуються пишними кольорами серед безлічі інших квітів у морі яскравої зелені, буйної і соковитої. Великими суцільними масивами рожевіє плакун. А з-за хати повиходили черемхи — повтікали з тайги і стоять, як дівчата, запишались, заквітчані. Стережуть невеличкий город і пасіку — десятків зо два вуликів.

Кругом хати снують бджоли, бо кругом хати квіти. Всюди квіти, на землі і вгорі. І всюди є діло для робочих, золотих працівничок, для цих сонячних комах. І над річкою он цвітуть черемхи, видивляються в бистру воду, слухають, як булькає вона по камінцях. Це там, унизу.

Перед хатою плай. Двір не двір — вибитий плай. Не обгороджений ніяким тином і без ніяких воріт. Бо тут усе це двір і все це господа — всі ці нетрі, що розіллялись навколо ген сизого високого пасма гір, яке обійшло здалек хату дугою.

Стара, але дебела ще хата, рублена з доброго дерева, з різьбленим ганком і такими ж наличниками коло вікон, крита гонтом, стоїть на схилі сопки і дивиться всіма чотирма вікнами на річечку, що тече внизу, і далі — на синє бескеття Сіхоте-Аліню.

Праворуч — дебела комора з омшаником, повітка для коней, корівник, стіжок сіна, обгороджений латами, ще якісь будівлі. Ліворуч — город, теж обгороджений в одну лату, ще й глечик стирчить на ближнім стовпці. В городі картопля і соняшники, а просто над самою річечкою — якась комірчина: то лазня «по-чорному».

Оце і вся господа. І вона одна тут на великому просторі. До найближчого селища, що зветься Копитонівка і складається з кількох таких хат, понад 50 кілометрів. Григорій це вже знав, і це його тішило: небезпека від людей була тут найменша. А ці люди, що в них він жив, навіть охороняли його.

Дома тепер були він, мати й Наталка. А батько з Грицьком, як поїхали, то ось уже два тижні їздять.

Як сподівалась мати, вони мали прибути ще вчора, а як учора не було — то, значить, сьогодні. Чекаючи їх, Григорій нікуди не ходив уже, а сидів з самого ранку на призьбі і виглядав. І хвилювався. Так, хвилювався,— як то вони поставляться до нього? Може, вже не так, як перше, коли він був хворий? Знічев'я бавився з ведмежам, спостерігав навколишній світ.

От зараз його увагою заволодів праник, підкидуваний засмаглою дівочою рукою там, над річкою; він то підлітав, то падав — ляпотів по кладці завзято та лунко. І бігли луни нетрями, ударялись об бескеття і озивались — ляпотіли на кілька голосів... І виходило — ніби перепел бив десь у пшеницях на зорі. Чудно.

То Наталка прала на річці. Запнута кулинкою, орудувала на сонці над водою, як вправний спортсмен на вранішній руханці. Воркотіла якоїсь пісні, полоскала її в воді і прибивала праником до кладки. Періщила з усієї сили.

Дивна вона, ця дівчина Наталка. Григорій чомусь тепер навіть боявся її, боявся при зустрічах дивитися їй в обличчя. Вона ніби сердилася, коли він на неї витріщав очі. Не знав тепер, як до неї приступитись, як з нею поводитись. І почувався, як хлоп'як. Смішно, але ж так. Сказати б, недоторканна панна? Ні! Дурна? Ні! Горда? Ні-ні! Вона навіть не розуміла, яка вона чарівна, безперечно, не розуміла. А от така, як ота рослина дивна, що ти її торкнеш рукою, а вона аж повернеться і напустить тонюсіньких колючок у руку. І це дівчина-звіроловка, переможниця страхіть усяких! Уперше йому було на віку таке, щоб на його мову дівчина заломлювала брови. Так, як та дика коза, що боїться, щоб її не впіймали, і не дається навіть підступити. А може, в неї така відраза до нього?

Тож найліпше зовсім не звертати уваги. Нехай собі пере. Їй-бо, ото вона періщить праником так люто, бо думає, що б'є по чиїхось, може, й по його, нескромних очах, на неї витріщених. Нехай собі пере. <...>

— Ти б пішов погуляв де, синку, а то, мо', спочив би ліг. Небійсь, нудьгуєш?

Це мати. Вона вже вдесяте, либонь, виходить на ґанок глянути туди, за річку, за зелене море галявини, куди простяглась стежка,— чи не їдуть? Вона порається біля печі і так виходить з підкасаними рукавами.

Заслонившись рукою від сонця, мати аж перехиляється через лонку і вже турбується. «Довго щось. Чи не трапилось чого?»

— Наталко-о!..

— Чого-о? — озвалась дівчина в тон.

— А йди-но сюди.

— Кажіть, я й так чую... Ось доперу...

— Як ти думаєш, що з нашими?

Дівчина протягла кепкуючи:

— Ну-у... А що з нашими? Їдуть десь.

— Бозна... Таке ж тепер настало, Господи прости!

— Їдуть, їдуть, мамо! — це Наталка весело, жартівливо, упевнено, ще й трішки кепкуючи з матері.— А не їдуть, то пішки йдуть, а коні за поводи ведуть, от і припізнились...

І сміялась безжурно. І почала лупити по тім сміху праником. Мати й собі засміялась.

— От така бач!.. Сказано — нове насіння. Ще й кепкує з дурної матері... Тільки й розради моєї, синку,— мати зійшла з ґанку і сіла поруч Григорія на призьбі. Либонь, уже скінчила поратись по господі і тепер має час. Поправивши очіпок, поклала натруджені руки на коліна і втопила очі в море зелені на долині, що її звуть «паддю», туди, де втекла стежечка.

— Ну, будемо виглядати,— промовила з доброю усмішкою.

У неї така ж усмішка, як і в дочки. Яка вона була, як була молодою? Авжеж, мабуть, така, як Наталка. Атож. Недарма-бо в такім краю, забившись на кінець світу, та після всіх злигоднів, в тяжкому змаганні з цією дикою природою так збереглась. Їй понад п'ятдесят років, а вона виглядає ще молодо й бадьоро. І голос у неї такий, як у дочки, тільки не такий гострий, якийсь тепліший, ближчий. Такий, як у всіх матерів там, за двадцять тисяч кілометрів звідси. Але не київський. Григорій міг посперечатись з ким завгодно, що вона полтавка з кореня,— м'яко вимовляла «л», як усі жінки на Полтавщині, щось середнє між «л» і «ль». Це така мила йому, зворушлива особливість мови полтавських жінок. Йому кортіло спитати, чи її мати або бабуся не з Зінькова часом або чи не з Лубен. А мати тим часом дивилась за падь, посміхаючись ще й досі з доччиного жарту, з потіхи, з упевненості.

— Хороші в мені діти, синку...

А в голосі стільки гордості материнської...

— Я весь час дякую Богові за те, що послав мені таку втіху. І в кого вони вдалися? Ні тучі, ні грому не бояться. От хоч би і ця,— посміхнулась, кажучи про Наталку,— і в кого тільки вдалася? Їй би на коні, та на полозках, та з гвинтівкою, та з собаками... І пре туди, куди й чоловік не насмілиться. Ніч, північ, чи мороз лютий, чи злива страхітна — байдуже. Звели їй до відьми в зуби полізти — і полізе. Їй би треба хлопцем родитись (знов засміялась). Аби тільки дав Бог

здоров'я та щастя, а то... Це-бо страшний край, і страшне тут життя, як подумаєш. Ось був ще в мене син (посмутніла і тихенько зітхнула), Миколою звали... Царство йому небесне... Якби ти його був побачив — що то за сокіл був! Грицько от здоровий та красний, а то ще міцніший і кращий був. А сили було — як у діда покійного, у старого Сірка колись: підкову розгинав руками граючись. І привітний, і безжурний, як оця ось... Він її вибавив і всього навчив, мабуть, і сміливості тієї... Було, споряджаються на промисел,— я про нього турбуюся — і се, і те, і бережи себе, і будь обачний. А він сміється, було, та заспокоює: «Я вам, мамо, ведмедя живого на мотузку приведу...» І він ось їй то ведмежата, то рисята живі приносив. І велось йому добре. Сміливий та щасливий був. А от спіткало лихо. Подумаю — скрізь люди мруть, скрізь на людей чигає лихо, і на печі від долі не втечеш. Та материне серце таке вже... Твоя ж мати за тобою теж, мабуть, не-абияк журиться...— Помовчала, а тоді знов: — Не журися, синку. Вір у своє щастя! А воно в тебе є. О, я хоч і стара, й дурна, але дещо знаю. У сміливих щастя завжди є.

Григорієві хотілось враз по-дитячому обійняти її і поцілувати, так, як це, напевно, зробила б Наталка. І він ледве утримався від цього. А стара з непідробним, глибоким переконанням казала далі.

— В сміливих щастя завжди є!.. От хоч би й ми. Приїхали сюди... Боже! Яка страшна і дика пуща була! І нудьга смертельна. І лихо скрізь навколо, і злигодні, і смерть... Чужа чужина... А бач, оббулися... І дивись — зажили ж як потім! І пущі здолали, і край скорили, ще й залюднили. І звикли, полюбили. А нові діти народились — це вже їхня батьківщина тута,— то такі, ніби Бог знав, де їм доведеться жити, та й вдачу їм дав таку як треба...

Григорій слухав з великою увагою, а як стара примовкла, спитав:

— Так ви пливли кругом світу?

— А пливли ж. З Одеси сіли... В якому пак? Ага, в 1887 році, навесні... Скільки тієї води, Боже! І скільки тих країв та людей різних! Але я тобі не година про все розповісти. То нехай дід колись. Він хоч і не говіркий, та іноді й на нього находить балакучка. Тоді вже тільки слухай. Він-бо старший за мене і тоді вже парубійком був, то й усе пам'ятає добре. Він тебе тут дечого навчить, а то, мабуть, ти вже занудився?

— Ні... Тут усе нове для мене і чудне.

— Чудне?

— Так. Я от скільки днів дивлюсь на оцю хату вашу — і мені якось дивно. Всередині вона вибілена, ще й розмальована по-нашому, а зокола — вигляд сибірський або поліщуцький.

Мати засміялась:

— А так. Я сама, синку, довго не могла звикнути, не по-нашому це. Але ж це ми тільки тут так. А як жили в селі... Тепер це містечко, Києвом зветься... Так там, та й у всіх наших селах тутешніх, хати білені зокола, як на Україні. З нас за це всі тут сміялись, що от, мовляв, скільки лісу, а «хохли» хати з глини ліплять та білять. Ні, тут хати зовсім такі, як на Україні. А не раз і кращі, бо на дощанім помості і криті здебільша цинковою бляхою. Колись, до революції, здорово жили тут наші люди. Довго борюкались із злиднями, але ж потім і жили добре. Тут край працю любить та й винагороджує її щедро. Тут рай був, а не край як для робочого. І ліс, і золото, і риба, і земля хліб родить, і ягода всяка, і все — бери тільки. Лишень треба рук. А народ наш робочий. То ми й жили колись! Ге, побачив би ти! І не в такій хаті. Ця хата була збудована для промислу. Мисливці наші виходили сюди на осінь та на зиму і тут отаборювались. І ми жили добре... А сім'я у нашого діда була велика... Ти такої не бачив! Понад п'ятдесят чоловік сімейка! Синів сім мав, женив — не відділяв. Дочок заміж віддавав — на сторону не відпускав, зятів у прийми брав. Двір у нього був — не двір, «окономія». Нас, невісток, було сім, а дочок було вісім, то й зятів вісім, та малих у кожного! Разом — ціла зграя, і які хочеш завбільшки, такі й є. Чоловіків та парубків — громада. Сірків куток — то ціле село. Весело жилося. Коней мав старий Сірко — він їм ліку не знав, і корів, і свиней... Та, Боже мій!.. Пасіка була вуликів з двісті... Трудилися щиро, то й мали. І те сказати — було що робити і де заробляти: хліб сіяли, промишляли звірину, ходили з хурами в Маньчжурію і в Китай, копали золото, ловили рибу, брали ягоди та кедрові горіхи, ловили звіра живцем, «пантували»... Ми хліба сірого, синку, не їли! І коли навіть недорід тут був, то ми мали борошно заграничне, японське або американське, і рис з Китаю, як золото, і крам різний... А які рушниці та всіляке начиння наші хлопці добували! Жили ми тут ліпше, як дома. Це була наша друга Україна, нова Україна, синку, але щасливіша. І назви наші люди подавали тут свої, сумуючи іноді за рідним краєм: Київ, Чернігівка, Полтавка, Україна, Катеринославка, Переяславка тощо. Тут де не поїдеш — то з Києва виїдеш, а в Чернігівку приїдеш, з Чернігівки виїдеш — в Полтавку приїдеш, в Катеринославку, в Переяславку... По всім Уссурі і по всьому Амуру, як дома... Але це там, де все люди наші осіли понад річками, де можна сіяти хліб. Жили! Жили ми, синку!.. Ну, а потім пішло все шкереберть... Десь прогнівили Бога. Нові часи, нові порядки. І настало таке, що люди за голови хапаються. Прийшла совєтська власть і все перевернула.

Перевелись люди, і звелось життя нінащо... Вже немає Сіркової держави, гай-гай... А ми плюнули на все та й перебрались сюди, щоб

і не чути, і не бачити та щоб по-своєму-таки віку доживати. Це далеко. Сюди й ворон не часто залітає. По-тутешньому, то воно близько, якихось п'ятсот верстов... Але людей тут мало, і власть не так чіпляється. <...>

Оце вже років з десять, як оселились ми тут зовсім. <...>

Григорій слухав лагідну, спокійну мову цієї жінки, цієї матері, і було йому дивно приємно. Аж наче кров швидше пульсувала, коли слухав цю матір: така вона, як і там, на Україні, і не така. Розборкана — он яка. Скільки тієї мужності простої, скільки тієї певності, може неусвідомленої, а звичайної, стихійної. І скільки тієї гордості волелюбної, природної, як оті могутні кряжі гір!

Тому в неї і Наталка така дика та горда.

— А за Україною ви й не скучаєте? Та ви її й не пам'ятаєте, мабуть?

— Чому ж? Пам'ятаю, але... Ти колись розкажеш, синку, як матимеш охоту, про тую Україну, як там живуть тепер. Дуже цікаво мені послухати. Я часто згадую своє дитинство і рідну землю. А надто, було, мати моя. Дуже вона тужила за рідною стороною та з того, мабуть, і померла. Все мріяла і просила, щоб її відвезли вмирати додому, на рідну землю, на кладовище до батьків. Іноді й на мене находить туга, особливо, як згадаю матір. Але я й цю землю люблю. Тут-то зросла, тут віддалась, тут діток породила, та в цій землі чотирьох і поховала. І матір, і батька поховала тут. Ні, від цієї землі вже несила відірватись. Але й туди тягне. Як згадаю материні розмови, тії сади вишневі, тії степи широкі, ріки тихі, ночі ясні, зоряні і все, про що мати розповідала, та й сама бачила, хоч малою була... От я тут живу вік, а волошок тут не бачила. А там я з них, та барвінку, та з чорнобривців вінки на Купала плела. Нема їх тут. І васильків нема тут... Зберігся пучечок, з України завезений,— якось нові переселенці подарували,— і пахнуть вони рідним краєм, тією Україною... Як напосядуть згадки про край той рідний, сонячний і тихий,— далебі, журба бере, так би й полетіла туди...

Григорієві серце стискалось. Хотілось йому сказати цій матері, що немає вже того тихого краю, України тієї, ясної, сонячної. Що садки вишневі повирубувані, ріки збаламучені, степи сльозами обпоєні, і небо ясне людям потемніло... Але він мовчав. Нехай. Нехай любить її такою, якою пам'ятає. А мати снувала думку далі:

— Отак, синку. Ти ще повернешся туди, дитино. Ти тут не маєш коріння. Та й не матимеш його тут... І час не той, і ти не такий.

Григорій дивувався, чого в них таке ставлення до нього. Він же їм нічого не говорив, вони про нього нічого не знають, лиш бачать, що не місцевий. Дивно було йому і з того, що його не розпитують,

хто він і як у нетрі забився. Адже він міг бути якийсь злодюга, пройда. Правда, він щось говорив, хворіючи, але хіба тому можна вірити? Проте з їхнього співчуття до нього було знати, що вони про щось догадуються. Але з природної делікатності, як це часто трапляється у простих людей, не розпитують... Це його зворушувало, і за це він був вдячний їм.

Старий Сірко подарував Григорію гвинтівку і влаштував змагання зі стрільби — «п'ятнування» (стрілецька вправа: стріляти в пляму).

Родина Сірків, окрім матері, вирушила на промисел, «пантування». У тайзі вони зустріли родину Морозів, також колишніх переселенців з України. Вони повертались з Комсомольська — «міста арештантів», де був їхній син. Морози не стали докладно розпитувати про Григорія, якого Сірко назвав інженером. Під час нічної розмови старий Мороз розповідав про табори та нові утиски влади, розгортаючи страхітливі картини каторжанської епопеї. Також він розповів про братів Кирпиченків, яким «НеКеВеДе» не могло дати ради. Брати не стали коритися новому режимові, довго відстрілювалися, коли їх оточили, та з боєм прорвалися в Китай.

Вранці кожна родина вирушила в своїх справах. Сірки попрямували на Голубу Падь, де у них була мисливська хатинка. Почалося пантування — полювання на оленів («ізюбрів»), щоб здобути їхні роги («панти»), які є дуже цінними через свої лікувальні властивості. Сірко показав Григорію свій секрет обробки та зберігання пантів. Після полювання вони знайшли собі не менш цікаву розвагу: «лучили» рибу.

Частина друга

Раптом над Голубою Паддю з'явилися літаки, які кружляли, ніби щось розшукуючи. Григорій, який уже почав забувати про свої попередні поневіряння, знову відчув небезпеку. Того ж дня до табору Сірків завітав тунгуз Пятро Дядоров, якого примусили шукати літак, що упав у тайзі кілька днів тому, і він десять днів никає, обійшовши сотні кілометрів. Сірко розповів, що Дядоров — найкращий мисливець навкруги, але він має розпусну дружину красуню Фійону, яка тепер гуляє з усім місцевим керівництвом.

Час минав. Між Григорієм та Наталкою спалахує і росте взаємне почуття.

Після пантування Сірки здали м'ясо та хутро і повернулися до себе.

Закінчувалось літо, і старий Сірко послав Григорія Многогрішного та сина Грицька на свою заїмку на річці Іман, щоб вони заготували на зиму сіна та поставили пастки на звіра. Хлопці провели час, як два Робінзони, кілька днів змарнували через те, що Григорія вкусила отруйна гадюка. До них приїхала Наталка, схвильована їхньою тривалою

відсутністю. Дорогою додому Григорій побачив бій двох ізюбрів. Він вистрелив, але поранена тварина втекла. Григорій наздогнав її вже на болоті. Побачивши зацькованого пораненого звіра, він, як ударений ножем у серце, усвідомив, що й сам перебуває у такому ж стані.

Уже в жовтні почалася зима. Мисливці їздили на полювання. Під час одного з полювань Григорій опинився сам на сам із цілою чередою вепрів. Пересидівши небезпеку на дереві, він не помітив, як настала ніч. Без зброї і сірників ледве не заблукав. Його розшукала Наталка, але довелося ночувати вдвох посеред тайги. Наталка заснула на грудях у Григорія. Але, коли він спробував її нишком поцілувати, образилася. Після закінчення полювання Сірки повернулися додому, щоб встигнути відсвяткувати Святвечір.

Попарилися в лазні, а потім святкували: віршував старий Сірко, молодь також колядувала, усі вітали одне одного.

На третій день після свят Грицько та Григорій вирушили до Хабаровська, щоб здати хутро, поновити контракти, оформити дозвіл на нарізну зброю та набрати боєначіння. До залізниці вони доїхали верхи, залишили коней у знайомого корейця і далі помандрували поїздом.

ЕКСПРЕС, «который возіт дрова і лєс»

Гриць їздив не вперше в цивілізований той світ, але все почувався трохи безпорадно. Не так, як удома, в нетрах. Через те мусив взяти на себе ініціативу Григорій, інакше-бо вони з цієї станції не виїдуть. Пройшов експрес «И-1», Негорєлов—Владивосток, і поштовий «И-41», Владивосток—Москва, а виїхати годі. Місцевих поїздів у цім благославенним краю ніби й немає, всі далекого маршруту, а на них квитки лише по броні, тобто різним відповідальним відрядженцям, і так, своїм — по блату. А так як наші обидва Грицька були не «відповідальні» і не «свої», то сісти їм на поїзд було неможливо. Таких «невідповідальних» було багато, і всі вони вирішили чекати на якийсь свій експрес, напівреальний, напівфантастичний, «ЕКСПРЕС, КОТОРИЙ ВОЗІТ ДРОВА І ЛЄС»,— як жартував хтось весело і водночас саркастично.

Так, бач, звався знаменитий і виїмковий в своєму роді особливий поїзд «Нумер 97» — Владивосток—Москва. Щось подібне може існувати лише тут — в цій країні соціалізму, і то тільки для цього краю і для всіх йому подібних околиць «необ'ятної многонаціональної Родіни».

Нарешті під вечір надійшов цей знаменитий на цілий ДВК, Східний і Західний Сибір і на цілий СРСР «е к с п р е с».

Він підійшов у сутінках, темний зсередини і чорний зокола,— підійшов тяжко, простуджено кашляючи, і став.

Довжелезний — вагонів на 50. Половина вагонів товарних, а половина поштових — всі ж вони несли функцію пасажирських. Ніяких

дров він не возив. Вся та валка вагонів була натоптана пасажиром до отказу, так що людські руки і голови, навіть ноги випиналися з вікон і з тамбурів. Темний і неосвітлений «експрес» той гомонів, ні, гудів, як вулик,— зойкав, співав, кашляв простуджено, матюкався віртуозно й розпачливо, леметував дитячим плачем...

Е к с п р е с! Не експрес, а ціла республіка на колесах.

Григорій і Гриць брали його штурмом. Бо інакше годі було вдертися до його нутра. Все, що було в поїзді, одчайдушно репетувало, не пускало нікого більше, люто-прелюто матюкаючись. Все, що було зовні, наступало, як на фортецю, ще лютіше матюкаючись та пускаючи всю силу та весь сприт в рух. Було таке враження, що то люди спеціально вибрали собі таку розвагу, щоб грітися на скаженому холоді.

— За мною! — спокійно скомандував Григорій Грицеві, відчувши враз, що потрапив в рідну стихію, в так добре знану здавна і звичну ситуацію, та й, пригадавши всі так колись добре засвоєні правила й норми поведінки в цім світі цивілізації шостої частини земної кулі, пригадав усі властивості тії цивілізації, не знавши яких, пропадеш ні за понюшку тютюну.

— За мною, разом!!.

І на цю команду, напруживши свою молодечу, можна сказати, волячу силу, вони, а за ними, як за тараном, і ще ціла група,— вдерлися з тяжким боєм до вагона. Можна сказати, по головах вдерлися. <...>

А ще дивніший цей поїзд. На цього не треба було ані броні, ані квитків. Теоретично квитки існували, практично ж — то було не до переведення, і їх ніхто й ніколи не брав. Хто хотів, той і їхав. І куди хотів, туди й їхав. Але, не бравши квитків, ніхто не міг і претензій будь-яких мати щодо їзди,— поїзд ішов як йому здумається: хотів — їхав, хотів — стояв годинами чи то на станції, і чи то просто посеред дороги, чи десь у тупику. Отже, квитки існували тільки в теорії, так само як і перевірка квитків у цім «експресі» можлива була лише в теорії. Квитки були обов'язкові тільки для тих, хто сідав з місця, цебто у Владивостоці. Далі ж — далі йшло дуже просто. Трудність вся полягала лише в тім, щоб сісти.

Сівши ж, можна бути певним, що ніхто не потурбує і не поцікавиться, чи є у вас квиток. Поїзд-бо так набитий людьми — і то завжди,— що, далебі, жодному кондукторові і жодному контролерові за всю його історію не пощастило ще пройти його від паротяга і... бодай до третини ешелону.

У вагоні, куди всіли наші хлопці, було ідеально тісно і поночі, стояв густий гамір, ще густіший сморід і вже зовсім нестерпно густий дим від махорки. Хлопці потрохи оговтались і втиснулись в юрбу з максимальним комфортом,— Грицеві, наприклад, не треба було

стояти власними ногами на брудній підлозі, ні, він якимось чудом тримався в повітрі.

Тим часом поїзд засвистів, зашипів, зойкнув і, шарпаючись,— аж-но ребра в людей тріщали,— рушив і поповз у темряву. Аж тоді людей трохи утрясло і хлопці вмостилися досить зручно.

З гомону, уривків фраз, з дотепів, з уривків пісень та прокльонів поставало дивне враження... Григорієві здавалось, що він потрапив додому. Вагон говорив всіма діалектами його — Григорієвої — мови: полтавським, херсонським, чернігівським, одеським, кубанським, харківським... І ще й хтось кричав: «Най би тя шляк трафив»,— нагадуючи про далеке Поділля...

Ба, тими діалектами говорив весь цей «експрес», і то не тільки тепер, а, либонь, протягом цілої своєї історії. Основний контингент його пасажирів — Україна, ота зірвана з місця і кидана по всіх світах — поза геттю. І хоч цей «експрес» ходив по маршруту Владивосток—Москва, але то була своїм мовним і пісенним фольклором та всім іншим — Україна. Екстериторіальна Україна. Україна «без стерна і без вітрил».

Хтось розповідав про Сахалін — «будь він трижди Богом проклятий!» — куди вони їздили цілою округою на рибні промисли як «вербовані». І такі ж «вербовані», що їздили на «дальстрой — будь він розстопроклятий!» — слухали і подавали репліки, приперчені міцним словом та безсмертним українським гумором.

Заробітчани! Вербовані, та контрактовані, та «планові»! З дітками, з жінками... Возять їх по цілому «соціалістіческому атєчєству»! Будують соціялізм! Це *вони* будують соціялізм!!

«Туди везли воші в очкурі, а звідтіля — в пригорщах, трам-трам-тарарам!»

— Заробили... хоч ти з мосту та в воду!

Дні, тижні, місяці мандрують вони отак в бруді, в холоді, в голоді. Окрилені надією, повзли спершу на схід. І, опановані розпукою та апатією, повертали на захід. А на їхнє місце — нові посувалися. Йшли безконечні ешелони таких же, як і вони, шукачів щастя, примусових і добровільних ентузіастів. Гомоніли, сварилися тією ж мовою, скалозубили, співали пісень, кляли понуро, саркастично невідомо що і кого. <...>

Григорій слухав весь той гамір зціпивши зуби, і йому паморочилась голова. Те, що він почав був забувати,— ціла ота трагедія його народу,— навалилось на нього всім тягарем, кидаючи серце, мов м'яч, у всі боки.

Уся! Уся його Вітчизна ось так — на колесах позагеттю, розчавлена, розшматована, знеосіблена, в корості, в бруді... розпачі!.. голодна!.. безвихідна!.. безперспективна!.. Стискав зуби, аж-но набрякли щелепи.

А журливий голос, як материнка в полі під вітром:

— Ну ж, моя крихітко... моє сонечко... моя ластівко...— гойдається на вітрі, тремтить безнадійно над дитячою агонією.

Поїзд гримотів, конвульсійно здригаючись, в темряві. Зупинявся і довго стояв на станціях і роз'їздах.

На якійсь станції до вагона вдерлося двоє з ліхтариками.

— НКВД!..— прошелестіло вагоном.

Там, де кондуктори і контролери не мали сили ані совісті вдертися, там ці вдерлися і господарили, як вдома, шукаючи за чимсь, що їм потрібне. Світили ліхтариками в обличчя, ступаючи по людях, як по дровах.

Григорій чекав спокійно, приготувавшись до найгіршого. Лише тут збагнув, який він дурень,— виліз в світ, не мавши документів. Але не додумав цієї думки до кінця, як йому присвітили ліхтариком в обличчя. Сперш Грицеві, потім йому. Дивились мовчки, водячи світлом згори вниз. Пильно дивились на розцяцьковані унти і дохи... І поліз-ли далі. Либонь, взяли їх за двох «відповідальних», екзотично вбраних представників влади з місць, а то й з центру.

Григорій засміявся про себе: «Раз!..» — цебто пронесло раз. Ясно, таке екзотичне вбрання виключає одразу всякі підозріння. Таке вбрання недоступне для будь-кого, бо то задорого коштувало б, а доступне лише хіба для дуже великих відповідальних осіб, та й то не для всіх, а лише для тих, що мають з тайгою до діла, що командують там; або представникам влади з тих нетрів — головам сільрад та директорам золотих копалень.

Пінкертони з ліхтариками нікого не зачепили в вагоні, лише світили всім мужчинам, а особливо хлопцям в обличчя пильно придивлялись,— шукали того, кого їм треба. <...>

Поїзд котився в темряві, мов під водою. <...>

Велике переселення народів! І таке враження, ніби все це котиться десь у прірву.

На станції Красная Рєчка «експрес» зупинився десь на грець його зна якій лінії, серед моря товарових вагонів, освітлених відблисками деяких ліхтариків...

Назустріч підкотився інший ешелон і став поруч. У Григорія серце задрижало: крізь загратовані віконечка дивились бліді обличчя, поприлипавши до грат... Етап!!!

З другого боку «експреса» стояв такий же етап, лише в другий бік. На гальмових площадках маячіли патрулі з тригранними багнетами. Хтось гукав зліва через «експрес» до другого етапу:

— Здорово!..— І сміявся шибеничним сміхом.— Куди Бог несе?

— В «Дальлаг», а вас?

— В «Сєвлаг!».. Ха-ха-ха!

Люди висовували руки, і махали один одному, і сміялись. Що їм ще лишилось, як не сміятись?!

Хтось з'їхав з глузду в цій країні. Один етап ішов на схід, другий на захід, а посередині — ще один етап, тільки без конвою.

— Глянь, глянь... Наші! — прошепотів хтось гаряче в вагоні «експреса», припадаючи до вікна.— І по той бік, і по цей бік!..

— Ото тутешні,— бурчав той, що співав «Джанкоя».— Скрипникові вчителі, та партєйці, та куркулі — все наш брат, «враг народа»! Ті, що колись українізацію тут робили, і інші «враги».

Люди в «експресі» повідтуляли ганчір'я в повидушуваних вікнах і ловили слова, згуки, дивились на притиснені до грат обличчя.

— Боже-Боже! — побивалась якась жінка.— І що воно в світі робиться?!. І де те людське пристановище наше? Га?!

А земляки махали один одному руками з загратованих віконечок, втискали в грати білі, як смерть, обличчя і пряли очима... І сміялись... Сміялись беззвучним мефістофельським сміхом.

Це тривало якусь коротку мить. І щезло, як марево, як нічне хворе маячіння. А здавалось, ніби це тривало вічність і триває й досі.

Вже ешелони розійшлись, а той беззвучний мефістофельський сміх стояв як привид у фантазії вимученої, невиспаної людини, як мара в чорній безодні ночі.

Хтось з'їхав з глузду в цій країні. З одного кінця землі гнав етапи в другий, а їм назустріч гнав такі ж етапи. І нема їм кінця-краю. А межи ними котив цей плач на колесах, цей неетапний етап, цей найдемократичніший «експрес», ні — ковчег горя, проклять і сліз материнських.

Змазчики перестукували букси, лаючись на чім світ на лютім морозі. Чи то вистукували колеса, ляскотіли буфери і чиргикали та скиглили гальма?..

Вимучені люди вже спали, похилившись одне на одного. «Експрес» стрясав ними, обдавав їх димом та смородом, ревів до них із скреготом, та вже не в силі був їх розбудити. <...>

Та не спав ще Григорій — думав свою понуру думу, притримуючи на плечі Грицеву голову.

Надворі помалу сіріло.

У Хабаровську Грицько залагодив усі необхідні справи, хоча дозволу на нарізну зброю йому не дали. Хлопця піддали справжньому допитові, чи не зустрічали вони в лісі когось підозрілого? Ввечері зголоднілі хлопці пішли до ресторану, де весело провели час. На виході з ресторану Григорій зустрів знайому постать у формі НКВД. Дорогою на вокзал їх почав хтось переслідувати. Довелося навіть застосувати силу, коли незнайомий витягнув зброю, а потім тікати. Ледве

встигли ускочити в товарняк. Лише повернувшись додому, вони знову відчули себе у безпеці.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

НА КІШКУ

— Ну, як, дітки? Поїдемо? — питав старий Сірко, вагаючись сам це вирішувати, їхати їм чи не їхати на кішку.— Ех, немає Миколи!

— Нічого, батьку! — це Наталка суворо.— Все одно нас таки зноу четверо. Поїдемо...— Упевнено так, беззаперечливо.

Старий Сірко подумав, подивився на Григорія, посміхнувся:

— Таке, брат, діло! — І покрутив головою.— Маю відомості, що коло Іману бачили кішку чи аж дві. Кажуть, багато вепрів з'явилось. Ну, ясно, де вепр, там і кішка. З того цей пастух і живе. Та от... Ех!.. Ну, як, козаче, га? — спитав Григорія, посміхаючись.

Старий шукав підтримки. Вагався дід. Ніколи не вагався, а тепер вагався. Нема четвертого, нема Миколи. Григорій добрий хлопець, але ж уперше...

Григорій подивився в очі просто, хотів сказати рішуче, як Наталка: «Поїдем», але... чи має він право вирішувати?

Сірко задумався. Справа була поважна. Кішка — це не заєць і не лис. Відтоді, як не стало Миколи, хто його зна як, чи вдасться. Стара Сірчиха стурбовано відмовляла:

— Та хай вона сказиться! Та чи вам мало? Та чи вам життя набридло? Та хай її трясця візьме! Сидіть уже!

Це й вирішило справу. Старий махнув рукою:

— Ну, то споряджайтесь! Ге, стара! Бог не без милості, козак не без щастя. Спробуєм щастя. Будеш за Миколу, козаче? Витримаєш?

— Спробую,— відповів Григорій серйозно.— Тільки ж...

— Знаю, знаю, синку. Нічого. Я тебе підкую трохи. Хоч ти й підкований.

Отже, вирішили їхати. <...>

А збиралися цим разом не так, як звичайно. Повдягали ватяні штани й куцини. А окремо взяли голої дебелої лосиної шкіри піджаки. І такі ж дебелі лосині пальчатки — рукавиці,— сама шкіра на них, без нічого. Взяли по парі запасних р е м у з і в — теж з міцної шкіри. Словом, побільше шкіри. На старому, як і на всіх, уже не кашкетик, а шкіряний капелюх, хутром униз.

Коней нав'ючили легко. Взяли лише намет, залізну піч, харчі, спирт, марлю та пашу для коней. Та ще взяли вірьовок, дроту, сокиру добру. Забрали всіх трьох собак, чотири пари лижв і поїхали.

Коні були не перевантажені,— тож туди ввесь час їхали. Злазили лише там, де доводилось пробиватись крізь замети в «сіверах». <...>

Коли заклякали, сидячи в сідлі,— а мороз стояв ступнів на сорок п'ять, і хоч які були теплі козачі панчохи в унтах, а ноги мерзли, коли не рухались,— тоді злазили, ставали на лижви і йшли так. По південних схилах і на падях сніг був туго збитий, і це всіх тішило. Григорій з Грицьком і Наталка на чистих місцях гнали наввипередки або спускались з крутих сопок, аж у вухах свистіло. Іноді котрийсь, зануривши лижвою десь під гіллячку або під приметений бур'ян, ішов перекидя під регіт інших. Григорій ходив на лижвах вправно. <...>

На ніч отаборювались просто на снігу, намету не хотіли розв'язувати і ночували так, нагрібши в один бік з-під вітру велику купу снігу. Насупроти розкладали багаття, а посередині намощували гілок з ялини та з смеречини. Було сухо і тепло. Тут сушились, пили чай. Трапилось так, що не знайшли чай чи було ліньки шукати, то старий Сірко заварив мисливський — зломив гілочку ліщини з сухим брунатним листом і опустив в окріп. Чай вийшов не гірший за китайський.

Вранці рушили далі. Сліпуче сонце і вітерець засмалювали обличчя, шкіра робилась бронзовою.

На річці Бікіні бачили диво дивнеє: при височенному, крутому урвищі, при горі, мерехтів крижаний водоспад. Метрів на шістдесят угору. Стояв він крижаною стіною і переливався усіма барвами. Мерехтів на сонці, наче рухався, тік. Але він не тік.

Що тільки може природа витворити! Улітку тут безперервно втікали підгрунтові води, текли по урвищу безліччю дрібнюньких струмків, виносили з собою частки того грунту, в якім текли,— зелені, брунатні, руді, жовті.

Прийшли морози і устругнули штуку: вода тече, а вони її приморожують. Так і наморозили цеє диво — від низу, від річки і геть до найвищого потічка, що ліг угорі рудими візерунками. Отак розписаний, та ще підправлений небесною блакиттю та бірюзою криги, стояв і мерехтів дивний водоспад. Григорій бачив таке диво вперше, і милувався і дивувався. <...>

Тут Григорій мав нагоду прочитати тайгову газету — часопис пралісів. Але те, що він прочитав, зробило на нього сильніше враження, ніж цілі томи Бальзака чи Стендаля, що їх він колись теж перечитував, та за останні роки забув, здичавів.

На снігу великими літерами, либонь, за допомогою пальця було написано лише чотири слова: «Фійона МЕдвину привіт передавала».

І так наче кулаком по уху торохнув. Що таке? Якому Медвину? Невже?.. Та ні, не може бути!

«Фійона — це ж красуня, жінка того тунгуза, на прізвище Дядоров, краля писана. Росіянка. З старовірів. І дало ж йому зв'язати своє життя з чужинкою, та ще з такою! Та ба: вона — красуня, чиста тобі дворянка, як пава,— ну і погнався. І він її любив, Богу на неї молився, упадав біля неї, а вона... Ну, сказано, не пара. А вона до інших ірже, до своїх. До неї ж охочих — Боже мій! Гарна. І здорова, як кобилиця. Всі начальники, які в тих місцях бувають,— чи то різні уповноважені, чи міліція, чи НКВД,— всі там пасуться. А Дядоров місяцями дома не буває — промишляє все, трудиться. А як узнав, хотів її порубати. І начальників порубати. Забрали його, подержали і пустили настрашивши...»

Медвин... Медвин — це ж прізвище його колишнього ката. Так, це було прізвище слідчого, а потім начальника відділу одного управління НКВД. О, це прізвище стрясло ним до останнього м'язка. Одно лише прізвище. Але, ні, не може бути. Це ж за десять тисяч кілометрів. Явна невідповідність. Це просто випадковість. Прізвище зовсім-зовсім іншої людини. Якийсь старовір. І хоч це був незаперечний факт, що випадковість, проте серце не могло довго вгамуватись. Прокляте прізвище викликало зливу страхітних спогадів, приспаного гніву, пекельної, непримиренної, вічної ненависті. <...>

За кілька кілометрів — знову те ж повідомлення: «ФІЙОНА МЕДВИНУ ПРИВІТ ПЕРЕДАВАЛА». І знову серце загуготіло попри всю явну випадковість такого прізвища тут.

І так разів з чотири. Ніби якийсь злий дух намірявся на його спокій. А в дійсності — хтось їхав і з нудьги розписався. Радий, що вивчився писати. А записав те, що його найбільше, може, роздрочило, чи, може, те, що заволоділо думками всіх тайгових молодих хлопців і дівчат. Це повідомлення звучало як чергова романтична та пікантна сенсація.

Григорій похмуро вигнався наперед і йшов перший, а збаламучена думка, занепокоєна, снувалась химерно. То припускала найнеможливіше, то пригадувала чуте, теж варте уваги.

Що по тайзі останнім часом проїжджали або якась військова дослідна комісія, або начальство з НКВД, чи міліція, про це було відомо. Мали щось десь будувати чи, може, «очищать тил від ворогів народу». А може, те й друге. Що по всьому краю будовано силу військових об'єктів — це він знав ще в тюрмі від тих, що побували тут «на виправці». Бач, знав навіть і такі подробиці: понад усім кордоном, за проектом якогось інженера, будовано цілу систему — лінію — укріплень, і багато сопок перетворені в невидні зокола, потужні фортеці тощо. Робили «кордон на замку». Що ж до останнього — очистки тилу,— то це вже він бачив сам.

Ось такі химерні думки снувалися в його голові, викликані тим прізвищем.

Там, де Іман завертав круто вправо, на південь, і йшов далі, петляючи межи крутих кряжів Сіхоте-Аліню, наші взяли трохи ліворуч і пішли на схід, нетрями.

По довгих мандрах перейшли на Зміїну. Тут окремо, як пустельник, жив старий удегеєць. Сам. В халупі-печері. Роки жив тут, віку доживає. Він уже був майже сліпий, його називали чомусь «Інокентій Петрович, хазяїн Яурина». Яурин — це там десь, на Малім Хінгані, і там він прожив все життя отак, сам-один як палець на величезні простори. Мисливив і був повним господарем. А як відкрили там золоті копальні, пішов десь геть блукати по нетрях. Переселився сюди... В нього вже не було зубів, а сам він — як сухенький зморщений грибок. Жив він з того, що ловив рибу, ловив сільцями птицю, а іноді і вивірку. За рік він добував хутра на махорку, на чай «кирпичний» та на сірники. Тим задовольнявся і так, у мовчанні, жив тут, споглядав і чекав смерті. Але добрі люди його не забували. Хоч зрідка, та добивались сюди мисливці і лишали йому то се, то те. Іноді і спиртом частували. Так він і жив, як бурундучок малий. Та все курив люльку, заплющившись.

А колись він був у свого племені шаманом. Гай-гай... Та зате він ще й тепер умів з богами ладити, тож вони його і захищали, і заступали.

Яке було його власне, справжнє прізвище — ніхто не знає. Він — Інокентій Петрович. <...> Патріарх, жрець і носій традицій та національної гордості свого племені. Єдине, на що він ще спроможний,— це забитися в недосяжні хащі і там сконати з чужим іменем, як з тавром.

Тут старий Сірко залишив коня. Тут, десь недалеко, на джерелі Урин, бачено кішку. Дали Інокентію Петровичу кирпичного чаю, тютюну (старий Сірко пам'ятав про Інокентія Петровича ще з дому), і старенький, зморщений, безбородий дідусик був радий, як маля. Йому вже три чисниці до смерті, і він хоче покурити всмак. Ні слова не тямлячи по-російському, ані по-українському, дідусик на мигах дякував, радів і розумів, чого від нього хочуть: доглянути коней. <...>

До Урину старий Сірко вводив Григорія в курс його майбутньої ролі. Правда, за весь час він мав багато нагод перевірити Григорія, і цей юнак перед ним склав усі іспити, та ще й найліпше. І старий був певен його здібностей. Щоб не ця певність, то він навряд чи зважився б цю зиму піти на «кішку». Проте вважав не зайвим поговорити з ним іще про його роботу.

— Отож, синку, слухай, примічай, щоб ти знав. Це ти замість Миколи... Бачиш, тут діло таке — дружно, то й вийде щось. Сміливо,

один за одного, як свій за свого. Того ми й ходили лише рідні, чужих не брали, бо чужий за чужого не підставить своєї голови. А воно, бач, без того не можна, таке діло... Не знаю, синку, як там їх ловлять, кішок цих, по книгах, ми їх ловимо по-своєму — голіруч і вчотирьох лише. Ну й собаки, без них не можна.

Хоч кішка й велика, і хитра тварина, та людина хитріша. <...>

Головне — сміливість, швидкість і неодмінно крик. <...> Вона від людського крику дерев'яніє, її трясця б'є, нерв у неї не витримує, бач. Губиться і силу свою втрачає... Тож як ми кричатимем, то ти не лякайся, не думай, що це вона черево розпорола комусь (хоч, може, й розпорола), а й сам кричи так, ніби тобі черево розпороли... Втямив? Отож.

А головне — не бійся її: вона тільки кішка. Але борони Боже бити її чим, можна скалічити, і тоді пропаде товар, а значить, пропаде ні за пси труд, бо за калічену і чверті не дадуть...

Тим часом ішли і пильно оглядали всі хащі. Грицько йшов стороною, Наталка оддалік. Старий роззирався пильно і гомонів тим часом... <...>

Рано-рано, тільки-но розвиднилось, рушили. Покинули так намет і все, що було в нім і коло нього,— всі зайві речі лишили тут. Взяли з собою лише сірники, трохи їжі, боклажку з спиртом та своє мисливське встаткування. За розрахунком старого, вони сьогодні мали догнати і згребати тих кішок. Ще до вечора, як Бог дасть. А ні, то завтра.

Сліди знову петляли, водили їх, як і вчора. <...>

Раптом все пішло несподівано швидко...

В однім місці, перед густими заростями, старий раптом випустив ломаку і підкинув вінчестер... Григорій бачив, як у гущавині посунулось щось смугасте... Постріл! Велетенська кішка зробила скажений стрибок угору, як підкинена пружиною. В ту ж мить і туди ж стрелив і Григорій по ній. І ззаду пролунали постріли. А старий, пронизливо і моторошно крикнувши, як це роблять татари або чеченці, і раз у раз стріляючи вгору, пустився чимдуж стороною навздогін за другою, що десь мелькнула і щезла. Решта, так само лементуючи,— слідом.

Спущений Рушай ішов вихором уперед. За ним, пролетівши повз Григорія, покуріли, ревучи, Заливай і Нерпа.

Собачий лемент пішов по нетрях... Далі, все далі... Вирував, клекотів, віддаляючись. Женуть уже взрячку.

Григорій налягав на лижви, закинув уже, як і старий, рушницю за плечі, не відстаючи, готовий до всього.

А Наталка, обернувшись на ході і ще раз стреливши в велетенську потвору, що, перекинувшись у снігу, била лапами в повітря,— випередила брата і благально:

— Грицю! Братику! Я буду за ним!.. Я буду третя. Бережи хвіст.

То була божевільна, шалена гонитва. Годину... Дві... Три... Безконечно. Аж очі вивертало на лоба. Григорій боявся тільки, щоб не спасувати, щоб стало сили, щоб витримати. Бо життя людей, життя старого тепер на його сумлінні. Ясно.

Собак було весь час чути. Іноді розтиналось коротке скавуління чи виття. Тоді старий припускав ще дужче і по нетрях шугало його страхітне гукання. Підбадьорював та й тій сатані нагадував, що він ось тут, доганяє, як сама смерть.

Собачі й тигрячі сліди кидались то вправо, то вліво, чирим часто не витримував кішку на скоку та в такім темпі, і вона все провалювалась глибоко. Напевно такої гонитви вона довго не витримає. В кількох місцях на снігу руділи плями крові — на собачому сліду.

— Наддай!!.— гукав Сірко і лементував ще пронизливіше, ще шаленіше.— Пропадуть собаки! Подере.

Де вони гнали, як вони крутились та петляли — не було видно. Суччя било в обличчя, обдираючи шкіру.

Ось лемент — рев собачий — близько. Зовсім близько. Старий Сірко нацуплював лосину рукавицю, що був скинув. Спереду вже видно, як ген крутились, гасали пси під скелею. Миттю старий одстебнув геть лижви, і наставивши коляку, як спис, гайнув уперед. Григорій нагнувся на півсекунди до лижв.,. Мимо пролетіла Наталка, бачив лише, як її лижви із шкварчанням відокремились і шугнули вбік, утікаючи від його лижв.

Пізніше він часто згадував і не міг відновити точно, як воно все було.

Він таки перший опинився біля батька. Він лише пам'ятає, як закричала Наталка... блискавичний його стрибок... Вир... Несамовитий галас — людський, собачий, тигрячий... Він затягнув петлю, як супоню, і вмить опинився підсподом, вчепившись потворі в карк за шкіру... Все качалось клубком, галасувало на нім... Здається, і він галасував... Сніг набивався в очі і в рот...

Це тривало десять секунд, але здавалось — це тривало вічність... Потім в раптовій тишині — злякане Наталчине обличчя і дихання над самим його лицем... Потім дружний регіт...

— Пусти! — це старий Сірко, сміючись, розпатланий, спітнілий.— Пусти, а то ти його задавиш...

Уже! Страшний галасливий клубок розпався, і його витягали, затоптаного в кучугуру снігу.

Тільки тепер Григорій побачив, що він голими руками вп'явся в рудий загривок та так і закляк... Ага, він перед тим скинув шкіряні рукавиці і кинув їх геть, щоб не заважали.

Потвора лежала майже нерухомо, лише конвульсійно здригалась. Розчепірив одерев'янілі пальці. Його звільнили з-під снігу, і секунди переляку загального перетворилися в дружний регіт. Так його забило снігом — повно в носі і в вухах, і геть світу білого не видно. Але все ціле, нічого не поламано і не поодкушувано. Треба бачити ці славні, хороші обличчя! Допіру лише зосереджені і суворі, а тепер такі смішливі — розкудовчені, спітнілі, замурзані і веселі. Грицько іржав як дурний.

— А я думав, що вона тебе вже з'їла! Ха-ха-ха! Дивлюсь — нема, тільки унти стирчать із снігу.

Відсапувались. Обтрушувались. Збирали шапки, рушниці. Викопували з снігу погублені набої. А де ж дідова шапка? Та вона, пак, он...

На розметанім снігу лежала здоровенна, смугаста кішка, зв'язана по ногах, а тоді ще обидві пари ніг докупи, шия затягнута петлею, на морді дідова шапка... Кішка здавалась неживою, лише хвіст тремтів і корчився потихеньку, як прут на вогні... То враз вся стиналась в страшній конвульсії.

— Кінчається! — це Грицько злякано.— Дуже втягнуто!

— Нічого,— заспокоював старий,— це кішка. Її не так скоро задушиш.

Потім обдивлялись пошкодження — оглядали один одного і собак. У старого Сірка була щока в крові, але то пусте — здряпнуто, і він навіть не пам'ятає де, чи як гнався, чи тут уже. Наталка набила моргулю об чийсь приклад, а може, й об чийсь лоб. Може, об Григорієв. У Грицька все гаразд, тільки чухав нишком ззаду,— сатана мотнула наостанку, як уже була зв'язана, та так піддала ногами, що він не втримався і гепнув просто на камінь. А в Григорія усе в порядку... Що в нього боліли ребра і була розсічена всередині губа — то секрет. <...>

Повернувшись до свого намету, вони побачили, що хтось украв сокиру, соболину шкурку та випив увесь спирт. На снігу лежав недопалок цигарки «Золота марка».

Григорієві серце чомусь нагло затіпалось. Такі цигарки завжди курила одна людина... Він мовчки, поки всі були на льоду, швиденько визволив свої лижви з-під клітки, став на них і, нікому не сказавши, подався... На ходу заклав обойму в гвинтівку. Щез. Подався швидко через нетрі навскіс, зрізаючи величезну дугу, що її тут робила Дуабіхе.

Григорій знав, як тут, угорі, тече ця річка, петляючи межи кручами. Коли йти навпростець, то можна випередити навіть експрес, коли б він ішов річкою. І як би швидко він не йшов, все одно не міг би перший проскочити. Коли б тільки не помилитися в часі! Але зі слідів коло намету видно було, що гості від'їхали всього півгодини, найбільше годину перед тим. Григорій гнав, як вчора за тигром.

По якімсь часі шаленого ходу нарешті вискочив з розгону на річку, на лід,— нема. Послухав — не чути. Лише десь далеко стрельнуло. На льоду, певніше, на снігу Грицько помітив кінські кізяки. Недавні... Проїхали... Тільки що. Далі Дуабіхе звертала понад становиком направо. Там уже Іман. Сизий становик робив велетенську дугу. Григорій націлився на середину тої дуги і погнав навпростець... Вибомившись з тріском крізь верболіз, аж присівши на лижвах, шугнув з крутого берега і зі шкварчанням вилетів насеред річки, круто завернув... Ось! Миттю зірвав гвинтівку з шиї...

З-за повороту мчала паровиця. Вітер дув Григорієві в спину. Ще зовсім недавно він тягав і мертвого, і живого тигра,— на нім понаприлипали шерстинки, на унтах і на руках були плями крови тигрячої... Він пішов назустріч, стискаючи гвинтівку. На санях було дві постаті, завинуті в дохи по самі вуха. Вмить відкинули дохи,— замаячіли будьонівка і єжовський кашкет, руки вхопились за зброю.

Тут коні захропли, затанцювали і враз мотнули, як навіжені, вбік — вхопили тигрячий дух. Ага!.. Кошівка (такі сани) перекинулась, і обидві постаті випали в сніг.

Григорій вп'явся в них очима. Не бачив, як повз нього, божевільно, обминаючи його стороною, мчали коні, б'ючи голоблі та сани, що летіли за ними льотом, перекидались, деренчали...

Одна постать схопилась і хотіла кинутись упоперек до лісу. Другий шалено, хапливо вибивав сніг з цівки гвинтівки, а далі шарпнув за кобуру пістоля.

— Стій!! — гукнув Григорій.— Зброю геть! Руки вгору! Три ступні вбік! Так стояти!..

Стоять... Григорій підійшов. І нагло... Серце закалатало йому безумно, шалено. А очі вп'ялись в того, що в кашкеті... І він зареготався страшним, жаским і ... радісним реготом.

— *Медвин?!*

Боже мій! Мить. Мить подиву. Мить буйної радості. Є, є Бог на небі! Ось він. Ось той, з ким їх і Бог не розсудить.

А Медвин — бравий герой і грізний суддя та володар душ людців і плюгавий злодюжка, порушник закону нетрів — стояв і тіпався... Так, тіпався. Губа йому тіпалась, а очі... очі гидкого, сопливого боягуза. Три шпали на ковнірі — як мазки крови.

— Великий начальник?! Так... Поздоровляю...

Другий тихенько відступав назад, непомітно; з однією шпалою — якийсь начрайону. «Чорт його припарував, дурака»,— подумав Григорій, а вголос промовив:

— Так... Ну, все, таваріщ слєдоватєль! Все.— І важко задихав.— Кінчаю слідство...— І підніс голос, повільно, грізно: — Тут... я тобі...

й рев, тут я тобі й трибунал! — Підкинув гвинтівку і вистрелив. Аж тому з голови пихнуло.

Другий кинувся упоперек, до лісу. Григорій дивився йому услід, слухав, як у грудях стукає серце, напоєне помстою... Тут утікач обернувся і вистрелив з пістоля. Уже майже видряпався на урвище до лісу. Куля трьохнула десь у сніг.

— Хіба так стріляють? — промовив Григорій задумливо. Пересмикнув закривку і стрельнув.

Постать підкинула руки, майнула ними в повітрі й покотилася з урвища.

Мить Григорій стояв нерухомо. Думки летіли вихором... Так. Все. А тепер — в Маньчжурію, в Китай, в Японію, до чорта в зуби. От. Все відтяв за одним разом — і ворогів, і друзів, і спокій — все...

Стривай! За мої вчинки відповідати ж ніхто не мусить. Подивився на чисту пелену снігу, а тоді написав пальцем великими літерами:

«Судив і присуд виконав я — Григорій Многогрішний. А за що — цей пес сам знає».

Ще й розписався.

Підійшла Наталка. Григорій розповів їй про все, що випало на його долю. У Григорія залишився один шлях — за кордон. Наталка вирішила йти з ним. Батьки благословили доньку, і молоді разом із собакою Заливаєм рушили у путь. Однієї ночі на Н-ській заставі біля станції Пашкове пролунали вибухи і почалася стрілянина. Пізніше повідомили, що велика банда хотіла перейти кордон, та радянські прикордонники її знищили. А справжні винуватці «баталії», перейшовши кордон в самісінькім Пашковім, опинилися в Маньчжурії. Вони почепили Заливаю до нашийника записку і відіслали його додому.

Собака, схудлий і здичавілий, повернувся, і Сірки прочитали: «Живі. Здорові... Обіймаємо всіх. Цілуємо. Вже перейшли до тітки!». Заливай скучав. Одного дня він зник. «Одчайдушний і безмежно вірний пес розумів дружбу по-своєму і зробив так, як веліло йому собаче серце.

Подався доганяти без надії догнати.

Але — сміливі завжди мають щастя».

1944

?!

Початковий рівень

1. Яким є справжнє прізвище І. Багряного?
2. Якою була перша назва «Тигроловів»?
3. Де відбуваються основні події «Тигроловів»?

Середній рівень

4. Визначте жанр «Тигроловів». Обґрунтуйте свою думку, звернувшись до тексту роману.
5. Визначте і схарактеризуйте персонажів-антагоністів у «Тигроловах».

Достатній рівень

6. Які риси приваблюють вас в образі головного героя «Тигроловів»? Напишіть про це твір-роздум.
7. Яку роль у «Тигроловах» відіграють образи природи та зображення полювання?

ОГНЕННЕ КОЛО

Повість про трагедію під Бродами

I

Снилось, що землю їв на вулиці рідного міста... Вирізав тієї землі дві плиті з стіл завширшки й з чверть завтовшки... Потім побачив, що це не просто земля, а торф, з чорними й білими шарами, на смак як вафля пісна, ні, трохи смачніша. А потім ніс ті брили під пахвою. Згодом вони обернулися в оберемок лепехи, що гостро пахла троєцькими святами й сагою луговою... На вулиці дерева якісь височенні та волохаті, чорно-зеленого кольору, темні такі та рясні, широколисті,— осики й дуби. А листя на них немов повирізуване з бляхи, тяжке, нерухоме. А один дуб має листя дубове вперемішку з осиковим... Від дерев тих могутніх і страшних подихає древністю, апокаліптичністю, тишею грозовою. Вони стоять мліючи, немов перед очікуваними громадами другого пришестя... Замість хат і парканів — руїни. А на руїнах тих вже хтось будується наново... Життя пробивається крізь жах, жорству і попіл, бентежне й вже злякане...

Потім все якось змінилося. Та сама вулиця, але вигляд зовсім інший. Все ніби ожило, затрепетало. Ожуги дерев клубочаться синюватим чадом, мліють і тріскають, опалені вогнями. Опалове небо. Пилюка з сажею й димом затемнює сонце, й воно виглядає крізь опалову мряку жовтогарячим покотьолом... Стовбури дерев розщеплені гарматними набоями та авіабомбами... Двір з розбитою білокорою тополею й лапатим кленом, листя якого вкрите пилюкою й «по́том»... Хата з забитими віконницями. Під хатою при стіні стоїть стіл, а на столі лежить юна-юна жінка, убита... Вона щойно убита, ще кров не засохла на розбитих скронях і на опуклих оголених грудях, виступає з сосків і стікає помалу-помалу великими масними краплями. До тих грудей прикладене рожеве немовлятко, теж убите, воно обхопило обома рученятами грудину й ніби спить... теж забризкане кров'ю. Обоє як живі, ніби сплять,— смерть була безсила спотворити зовсім божеську красу цієї земної Мадонни й цього дитяти... Люди ходять навшпиньки. Невідомо чого бояться — чи смерти на столі, чи смерти, що десь літає вгорі в опаловому небі...

Придивився й раптом упізнав — це ж Ата! І — з малим дитям! Чому з малим дитям?!.

Ридаючи, йшов десь пустирищами, ніс свій божевільний розпач руїнами, щоб ніхто не бачив... Раптом удар через піврозбитий паркан чимось по голові — це ударив хтось рідний і страшно закляв знайомим голосом,— очі засліпила кров, багато калиново-червоної, пінистої крови на одежі, на руках, якими затуляв місце удару... Голос кляв, віддаляючись, чийсь рідний голос... В серці піднялася буря не то пекучого гніву, не то пекучих сліз, тяжких сліз відчаю, і розгубленості, і гіркого жалю, і образи,— хотів раптом закричати щось навздогін тому голосові, щось несамовите, щось з самої глибини розчавленого серця... І проснувся.

З опритомненням погас рух, умер відчай і вмерла думка. Лежав обважнілий, тупий, байдужий, як брила. Навколо темрява мовби смола — така чорна й така їдуча. Темрява рухлива, неначе та розтоплена смола тече, гойдається, сходить випарами... Задушливий сморід диму й піроксиліну заливає все — уривки снів, безголосий крик, порухи душі, все йде гарячою хвилею, палить обличчя, чадить... Здається, щось десь горить. Десь близько. Але байдуже. Нехай. Обезволіле тіло, розбите утомою й болем, палене пекельним вогнем зсередини, зовсім не реагує на мляву думку про те, що десь щось горить. Нехай горить. Нехай. Нехай увесь світ горить. Так йому й треба. На мізок настирливо навалюється непереможний тягар утоми, все той самий тягар утоми й тупого запамороченння, йому не можна протистояти, і душа, утікаючи від того тягаря, знову поринає в сон, утікає в якийсь інший світ — в маячіння.

Сон приходить, муркочучи, лагідний, рідний, ніжний, сон — як визволення. Чад і сморід, утома й біль лишаються самі по собі, а душа сама по собі. Тепер її охопило інше почуття — хвилююче почуття радости, відроджене десь з глибин, нікому не висловлюване, але таке, що колись було. Воно було. Почуття радости, що витискає сльози зворушення. Лише те почуття тепер приправлене гіркотою й іронією...

От вони машерують. А навколо — квіти... квіти... квіти...

Сонячний Львів. Величезні юрбиища. Люди на бальконах і в вікнах будинків. Рідні й нерідні, близькі й далекі, але все свої — друзі, товариші, матері, батьки, сестри... Безліч їх! А вони — військо, щойно нарекрутоване, юне, сповнене надій, сповнене жадоби небувалого подвигу за них, за всіх отих, що обсипають квітами, мерехтять до них сльозами, обсипають благословеннями. Квіти... квіти... квіти... Веремія квітів. Квіти летять з усіх боків і падають, падають, як весняний дощ, перетканий веселкою. А разом з ними — теж немов квіти — дівочі усміхнені обличчя, пломеніючі очі, очі, очі — безліч їх, вони товпляться обабіч...

І, збільшуючи мерехкотняву водоспаду квітів, мають, немовби пелюстки, руки, безліч піднесених рук мають привітно... А крізь той дощ квітів, крізь ту мерехкотяву рук машерують вони. Це вони машерують вулицями гордого, древнього й славного українського міста, що до болю, до крику прагне знову волі й блеску... Воно про те снило у всі тяжкі години плачу й горя всенароднього, протягом десятиліть, століть, з давен-давен, і тепер, в час масових шибениць, мордів і розстрілів, в час найбільшого відчаю... І ось неначе вдарив десь сонячний промінь і позолотив надією темні мури журби й жалоби... І це тому стільки урочистостей, стільки мерехтіння очей, стільки наївного шалу... Це тому мешканці цього древнього, змученого міста закидають їх квітами. Квітами надій, квітами воскреслих сподівань, квітами віри у чудо...

Це не сон. Це — спогад.

Їхня дивізія машерує вулицями Львова. Майбутня дивізія, майбутній пострах ворога, майбутній носій немеркнучої слави, зародок великих героїчних армій... А поки що дивізія буйної молодости. Вишикувана по-військовому, молодість пружно відбиває крок.

Це все молодь, зелен-зеленісінька, цвіт землі галицької й негалицької, цвіт землі української... Між тією молоддю є зовсім майже діти, і в них тремтять уста від хвилювання. А на них сиплеться дощ пелюстків, немов материне благословення, що отут десь стоїть заплакана, згорьована, осамітнена, але виряджає дітей на великий подвиг...

І трепеще серце від зворушення.

Це його Батьківщина! Її тепло він відчуває всім своїм єством, назустріч тому теплові він випинає свої молодечі груди пружно і юно...

Вони виходять на головну площу. В сонячнім сяйві вдаряє оркестра... Барабан так гагахнув, що в вухах луснули перетинки й задзвеніли...

Проклятий барабан!.. Сон не добіг того місця, як то на трибуні стояв, приймаючи параду, «губернатор» Вехтер, полковник Бізанц, а біля них низький панок в окулярах, в поштивій позі — не перед парадою, ні, а перед «губернатором» Вехтером, і такі ж поштиві перед тим Вехтером ще деякі панки, стовпи міста Львова й усієї землі славного Данила, князя Галицького...

Скинувся від шаленого струсу. Схопився й сів. Проклятий барабан!..

То не барабан. Згори сиплеться щось на голову, а повітря ще двигтить і рухається в усі боки від вибуху, що тіль-тіль стався. Несе вогнем і чадом. В темряві десь з диму пробивається полум'я, як пелюстки казкової, вогненної квітки папороті... Земля гойдається, як чардак корабля... Це ж його хата горить, його пристановище, розщеплене бомбою чи гарматнем.

Зорієнтувавшись нарешті, як тільки міг, швидко звівся. Поранена голова (ще вчора, а може, й хтозна-коли вже поранена) розсідається від болю й гарячки. Де ж товариші? Тут же були товариші! Товариші нещастя! Вони тут перепочивали разом, цілою групою в цій покинутій, в цій єдиній уцілілій на цілу околицю хаті. В українській хаті, в єдиній, мабуть, уцілілій на увесь світ українській хаті! Де ж всі?

Порожнеча. Дим. Задуха.

Його покинули.

Бач, його скинули з рахунку. Мабуть, уважали, що він доходить вже, і залишили конати на соломі. Це думка відзначила автоматично, але не було жалю. Який же тут може бути жаль? І до кого жаль? І що значить жаль? Вони не були якоюсь споєною частиною, чи групою, чи відділом, і навіть не були близькими товаришами,— вони були випадково зігнатою гураганом купкою листу, обірваного з ріжних дерев. Листу потороченого, пошматованого, пожмаканого, виваляного в болоті, в бруді, в крові. Гураган дмухнув — і лист покотився далі, погнав несамовито, хто куди потрапив, наосліп. А він зачепився, але й його-от по́дув гурагану зриває знову, віддирає від землі, щоб котити далі, такого ж потороченого й пожмаканого, зшарпаного.

З темряви, з буро-сивої димової імли почувся стогін а чи хрип.

О, хтось є!

— Галло!..

Мовчанка. Заточуючись, ступнув туди. Думав, що то далеко, але зразу ж тицьнувся в уламок стіни, в купу брухту. А біля того брухту лежить ще один такий, як і він. Власне, рештки такого... При відсвітах не так тієї вогненної квітки папороті, як невідомо чого побачив людину, перебиту навпіл,— половина з головою лежить перед ним, половина трохи далі. Голова пускає ротом криваві, чорні бульби й дивиться вгору викоченими білками очей... Це видно так чітко-чітко.

По обличчю тріпотить, немов павутиння, тріпотить, завмираючи, корч — то життя утікає швиденько, вириваючись з пошматованих решток... Це ж звідси було чути стогін і хрип. Це ж він зідхнув востаннє.

В рештках людини Петро впізнав юнака, що його товариші принесли були разом на руках в цю хату, бо він був тяжко поранений в живіт, і поклали отут на долівці. Смерть удруге знайшла його тут...

Петро дивився на рештки товариша, одягненого так, як і він, в блакитну одежу, і поволі до нього прокрадався страх,— він дивувався, чого це йому так добре видно обличчя й всі деталі цих решток. Так ніби хтось зумисне освітив їх йому якимось таємничим, потойбічним світлом, щоб він бачив, щоб він роздивився й запам'ятав усе до дрібниць та й щоб знав, яка доля, яка перспектива чекає й його. Це ж є й його доля! І це грізне попередження! Тільки ж навіщо йому зайві

попередження! Скільки можна? Було їх багато, і тепер вже вони ні до чого при його повнім презирстві до смерти. А обличчя застигло, павутинка життя, тонка і тремтлива, злетіла геть, щезла...

Постояв хвилинку над застиглим обличчям. Потім опустився на коліна, закрив мертві очі, відсунув пасемко русявого чуба з юнакового чола і — нагнувся низько-низько та й поцілував те пасемко... Він зробив це машинально. Ніби з рідним братом прощався,— йому здалося, що оце їх тільки двоє лишилося в усьому світі, й вже один з них мертвий... Поцілувавши, не кваплячись звівся... Обличчя заворушилося — по ньому пішли світляні плями. Петро підвів голову вгору й зрозумів нарешті, що то за містика й звідки вона: стеля й цілий ріг хати винесені геть недавнім вибухом, і там, у чорному небі, стоїть сліпуче «панікадило» — гроно освітлюваних ракет на парашуті. «Панікадило» помаленьку пливе й обертається, зношене рухом повітря. Десь гуготить земля й стоїть море клекоту...

Петро постояв ще якусь мить над товаришем. Потім поправив ганчір'я на своїй голові, намотане й зашкарубле, вернувся на місце, знайшов свого панцерфавста й «МПі», подумав... Хотів панцерфавста лишити, але в мізку гостро зринув мотив, чому саме він взяв його,— до «МПі» забракло набоїв, лишилося всього з півмагазина, тоді він прихватив панцерфавста, бо збирався дорого продавати своє життя. Він не з тих, що йдуть назустріч загибелі з голими руками, пасивні й боронні. Він з тих, що їх надія гріє й живить аж до останньої іскри, тому він не збирався складати зброї, не збирався здаватися живцем. І він не міг здатися живцем, скласти зброю — до таких, як він, ворог не має милосердя. Він теж не має милосердя до ворога. Все в порядку.

Подумавши хвилинку, звалив панцерфавста на плече й ступнув у проломину стіни. Похитуючись, вийшов з диму й чаду в дику, громохку ніч.

II

Сліпуче «панікадило» пливе над землею в чорному морі ночі. Пливе, й роняє пелюстки, й тягне тонюнькі смужки диму, як серпантину. І всюди вогненні пелюстки. Ціла веремія. Ніби продовження того феєричного сну, тієї паради у Львові, в древньому і славному місті, сонцем осяяному й громом литавр озвученому, лише замість литавр тут гуркіт землетрусу з усіх країв — на північ і на південь, на захід і на схід...

Пройшовши кілька кроків, Петро зупинився, не знаючи куди йти. Занадто багато вогню всюди і занадто багато темряви, яку й пекельний вогонь перемогти не може, і занадто багато грому — грім двигтить суцільним кільцем, в якому немає жодного просмику.

Куди йти?

Він зупинився на пагорбі, над крутим схилом. Таке відчуття, що це він стоїть на високій горі. За спиною горить хата (власне, не горить, а чадить), вимальовуючись розвернутими й розметаними кроквами та розчахнутими стінами на тлі далекої заграви,— єдина хата, що лишилася була від якогось села, збомбленого й спаленого раніше, а тепер її ворог спробував підпалити, щоб правила за орієнтир для артилерії, так, либонь. За пагорбом десь далеко рвуться набої тяжких гармат, пролітаючи з виттям над головою. А попереду, й праворуч, і ліворуч, а також у небі понад усім невидимим обрієм море вогню, рухливого, грайливого, ніби спеціяльно влаштована пишна, святкова ілюмінація — з феєрверками, з квітами, з барабанами...

Вгорі пливе «панікадило», а ген унизу хвилюються череди вогненних язиків, там мандрує по землі полум'я. Незчисленні язики підлизують морок і біжать, як хвильки морського прибою. То горить земля, збита «катюшами». Язики полум'я гойдаються і йдуть розстрільнями, ніби то гойдаються вогненні пилки, покладені зубцями вгору, а чи росте й гойдається вогненний комиш...

Праворуч, позначаючи обрій, порскають іскрами вогненні острівки — то горять селища, а між тими острівками то там, то там раз по раз спалахують вогненні гейзери — то б'ють туди гармати й падають бомби. А між усім тим простягаються в небо разки вогненного намиста — то вогненні стежечки трасуючих куль, що шукають в непроглядним, чорнім океані неба прокляту, живу, рухливу мішень, шукають летючу смерть. Часом в тім місці на землі, звідки виходить вогненна стежечка, вибухає гейзер вогню, тоді разок намиста уривається, щезає, але на його місце з'являється враз багато нових в інших місцях...

А попереду, ген-ген в чорнім безмежжі, з-за невидимого обрію підіймається й мерехкотить велетенський вогненний водограй: тонюсінькі струмені вогню порскають з усіх боків безперервно й безугавно, згинають параболі, схрещуються в усіх напрямках, творять вогняні арки, а з них ціле густе мереживо... То десь над Бродами тріюмфуючий ворог з тисяч автоматів і рушниць борознить небо безліччю трасуючих, світляних куль. І безліччю ракет. Звуків не чути, бо дуже далеко, лише видно мовчазний вогненний шал. Це найгрізніша частина обрію, бо найтаємничіша, бо мовчазна. Отака вогняна пантоміма. Пантоміма тріюмфу ворога, що не знає ні жалю, ні пощади.

Куди ж іти?

Втома пригинає тіло до землі, але треба б кудись іти. Куди ж іти?

Ззаду, за пагорбом, рвуться гарматні стрільна, пролітаючи над головою цілими чередами, вилетівши десь з невідомої точки, не то

справа, не то зліва. Групові розриви сколихують землю. А ще далі за тими розривами чути далекий клекіт моторів — то ревище й скрегіт танків, сталевих всетолочащих бронтозаврів, що десь там безугавно сунуться табунами... А може, то десь переформовуються моторизовані частини... Чиї? Звичайно, «його», бо «наших» чорт має взагалі...

І всюди стоїть такий клекіт. Він заповнює усі інтервали межи вибухами, межи глухими рокотами грому. Разом з ними він творить звукові обрії, зійшовся велетенським колом, і те коло таке щільне, що не вичувається в ньому жадної пустоти, жадної прогалини, якою би можна було вийти. Єдина звукова пустота там, де цвіте водограй трасуючих куль і ракет над Бродами. Там, на сході.

Петро кладе на землю панцерфавста й сідає сам поруч, апатичний, байдужий, охоплений фаталістичним настроєм від усього й від безмежної утоми та гарячки. Намацує флягу при боці, випиває з неї рештки води, теплої, нудної, і так сидить.

«Панікадило» в небі погасло, і від того темрява раптом згусла, а в ній заграви пожеж, далекі череди язиків полум'я з горючої, запаленої «катюшами» землі, спалахи вибухів та мерехтіння трасуючих куль стали яскравіші, творячи велетенське вогненне коло. Діяметр його — десятки кілометрів.

Всередині те коло тепер залите густою темрявою, димом, мрякою. Де-не-де в темряві раптом зрине лускітнява автоматів, і знову тихо.

Ба, це ж там всередині вся їхня дивізія... і увесь тринадцятий корпус!..— думка зринула як порада, як потіха. І справді — це заспокоїло. Він тут не сам! О, він тут не сам! Тут десь їх дванадцять тисяч... Приречених... Так, дванадцять тисяч самих тільки тих, що машерували Львовом так недавно, обкидувані квітами,— молодих і зелених... Таких, що ще й на світі не пожили... Таких, що ще й пороху не нюхали... Тепер вони замкнені в цьому вогненному перстені. А ще ж скільки інших!..

Від цього стає легше. В гурті все легше. Він поривається йти туди, до гурту, шукати їх. Шукати! Там вони. Всі! До своїх. Але...

А може, там вже нікого й немає? Може, всі щезли, зникли, вилетіли, як камфора, а увесь той простір заповнив ворог, і то він там причаївся грізно, а з усієї дивізії, з усього корпусу лишився він тільки сам у цьому перстені.

Нашорошившись, Петро слухає якийсь час. Але потім нашорошеність слабне, вертається апатія. Петро шукає, на що би спертися спиною й так сидіти. Треба дочекатися ранку. Вже, мабуть, недалеко. Але темрява не розходиться, а ще більше гусне. Боже, з якою ж мукою повзе час. Де ж він, той ранок!.. Збоку в темряві ніби бовваніє якийсь пеньок чи стовп. Петро підсувається,— так, це пеньок розщепленого дерева,— він спирається на нього спиною й так сидить, дивлячись

у темряву просто себе. Гарматні над головою перестали вити. Стало ніби тихіше.

Ніч тепла, аж душна, липнева.

Петро сидить і чекає, чекає, слухає дзвін у вухах — то біжить час, і ритм його відбиває пульс у скронях... В темряві пролітають повз нього яскраві вогненні цяточки — це світлячки (чи «святоіванівські хробачки», як кажуть у цих місцях), це значить, тут близько ліс чи сад, але Петрові здається, що ті вогненні цяточки відірвалися від того проклятого водограю над Бродами і замчали аж сюди.

Петро заплющує очі. І з надзвичайною яскравістю, помимо його волі, зринаючи десь з глибини позасвідомости, з найдальших кутків мізку, проходить перед гарячковим внутрішнім його зором, немовби на екрані, все, що сталося за такий короткий, але такий несамовитий подіями час...

III

Парада у Львові — то було давно, здається, вже тисячу років. Потім була тяжка проза, тяжкі солдатські будні... Власне — потім був Ромцьо, його товариш, юний і веселий його друг Роман Пелех з Дрогобича,— непереможний оптиміст. Всі його називали Ромцьом, лише він один називав Романом. Цей юнак заступав тоді для Петра все, він був як прапор, шо трепетав бентежно й життєрадісно на понурому, хмарному тлі, пориваючись в синє небо, яке, безперечно, було, напевно, десь за тими олив'яними, тяжкими хмарами. Він затуляв собою прикру дійсність для Петра... В тяжкій прозі солдатських буднів вишкільної каторги Нойгаммера, Оснабрюка, Бенешова, де вони побували разом, в мряці моральної депресії від приниження, нудьги й тяжкої зневіри. Роман горів, як радісна свічка надії й безмежної віри в їхнє велике, героїчне призначення, ради якого можна терпіти все. Все терпіти, і навіть приниження, навіть образливе, гірке становище «унтер-менша». Аж не вірилося, який великий заряд життьового оптимізму, шаленої вітальної сили, кришталево чистої віри в свою правду й полум'яної любови до покривдженого народу свого було закладено в цю людину, в цю майже дитину, в цього юного романтика з блакитними очима, що одяг страшну військову уніформу з відзнаками «СС», сталевий тяжкий шолом і мусів цілі дні гупати на полігонах кованими солдатськими чобітками. Ті ковані чоботи натирали на його юних ногах мозолі й водяні пухирі, так само як і вся солдатчина натирала болючі пухирі на його юній душі, так само як натирала пухирі на душі тяжка й ганебна доля «унтер-менша»... Але він терпів. Він промінився надією й радістю. Наперекір всьому.

Навіть тоді, коли вже всім було ясно, що перспектива, яка їх чекає, дуже й дуже кепська. Війна увійшла в найжорстокішу фазу, для них не витворюється жадної сприятливої ситуації для виконання історичної місії, навпаки, ставало ясно, що та війна немилосердно змеле десь їх на порох, і пропадуть вони ні за понюх табаки, щезнуть десь отак, між іншим, і ніхто навіть не знатиме, де їхні кості. І головне — пропадуть вони за чужі інтереси, хоч як вони за ті чужі інтереси не мали й не мають охоти воювати, хоч яку вони плекали й плекають мрію боротися за інтереси свої, власні. І головне — той чи ті, за чиї інтереси їх буде змелено на порох, трактують їх як бидло, як худобу, як «унтер-меншів». Постійно й незмінно. Їхні інтереси розходяться, й про це вибранці прекрасно знають. Вони напевно про це знають, бо це ясно без роз'яснень, бо це закономірність, бо так завжди було. І тому вони без пояснень брутальні, тверді, без жадних сентиментів, бо вони стремлять до своєї мети: наївні розрахунки цих «хлопців», як вони вже навчилися їх називати, підпорядкувати собі. І тому вони їх так нещадно муштрують. Вони готують усіх їх, отаких блакитноооких Ромців, на гарматне м'ясо, «унтер-меншівське» м'ясо, і тільки... З усвідомленням цього не одному з них, з тих «хлопців», гірко було на серці й на душі. Гірко було й за ті паради, за ті квіти, що ними їх обкидувано, виряджаючи на цей «подвиг», за ті помахи рук, якими їх благословляли матері, за ті «повітряні» поцілунки, якими їх дівчата нагороджували, як лицарів... Нащо вже Петро був твердої вдачі й завжди, зробивши якесь рішення, якусь обравши мету, йшов до неї через усі труднощі й не зневірявся, але тут і він посірів душею. Усвідомлення трагізму їхнього становища, усвідомлення якоїсь загальної великої помилки душило його, але ще більше душило усвідомлення безвихіддя їхнього взагалі, безвихіддя не тільки їх, а взагалі. І на тлі цього великого безвихіддя їхня трагедія — це не помилка. Це не їхня помилка! Це вислід безвихіддя. Вислід трагічного безвихіддя!..

В такій ситуації, при такому моральному стані юний Ромцьо, рядовий стрілець, а пізніше зв'язковий з сотні зв'язку, приходив увечері до Петра в гості, сідав на ліжко, скидав запиленого шолома, витирав спітніле чоло й посміхався. Він приходив як брат до брата, напевно відчуваючи, що його поява, сяйво його очей неодмінно приносять щастя й радість. І це так і було. Відбувши тяжкий і довгий день муштри і чергову порцію моральної (а часом і фізичної, у вигляді ляпаса чи штурхана) зневаги від свого начальника, німецького капрала, він посміхався! І говорив замріяно:

— Ну-ну, нічого... Знаменито, дідько його бери! — і далі викладав енергійно, з глибоким переконанням все ту ж, хоч кожен раз на новий лад, свою мрію:

«Нічого. Терпи, козаче! Але нехай-но Ромцьо скінчить вишкіл!.. Але нехай-но тисячі нас скінчать вишкіл! Але нехай-но Ромцьо і тисячі нас навчаться володіти технікою!.. Тоді ми побачимо, хто з нас «унтер-менш»!»

І він розвивав свої думки, розгортав широку картину радісну, героїчну перспективу, про яку думали й ті, що обкидали їх квітами, і за яку й обкидали їх квітами їхні брати й сестри, батьки й матері... Це ціла оптимістична концепція. Поки вони — тисячі їх — вишколюються, оволодівають наймодернішою технікою, беручи її хоч і з рук ворога, тим часом в жорстокому ході війни, в останньому корчі напруження всіх сил обидва вороги впадуть знесилені й вичерпані, впившись один одному в горлянку... І ось тут тоді вийдуть вони — юні, свіжі, сталево зорганізовані й здисципліновані — і розгорнуться на всю силу — дивізія розгорнеться в корпуси, корпуси в армії... Вони пройдуть по землі тріюмфальним маршем, вони докінчать справу: і слід заскородять по обох ворогах і принесуть на вістрі меча свободу своєму народові та й поставлять той меч на сторожі тієї свободи, на віки вічні.

Намалювавши таку картину, пломеніючи своїми очима і всім надхненним лицем, Роман, рядовий стрілець, зітхав з готовністю на всі жертви:

«За це варто терпіти, навіть коли проклятий той ковбасник б'є по щелепах. Нехай б'є, вже недовго».

Після таких візит Петрові було легко і радісно на душі. Те, що говорив Роман,— це ж, власне, те, що думав і він завжди тут і перед цим. І це те, що думали й всі. Це ж, власне, та пружина, що рухала всіма, привівши їх сюди. Це думки й настрої всіх. Тільки в одних вони починали пригасати, заливані тяжкими буднями, й отрутою зневіри, і більшим життьовим досвідом, і життьовою утомою, з якої завжди родиться скепсис.

Ромцьо ж нічого того не мав, ніякої зневіри й скепсису,— він був на старті свого життя, сповненого безмежної віри в те, в що раз повірив. А тому він сам не пригасав і не давав пригасати своїм ближнім, своїм товаришам. Особливо ж він не дав пригасати йому, Петрові, тягар на плечах якого, покладений життям, був уже, здавалося, непосильним. Німецька касарня, а в ній явне упослідження й фальшивість їхнього становища почали його убивати зовсім, гасити його мрії; він взагалі не переносив касарні, а ця була особлива. Та тут приходив цей хлопчисько до нього, наївний такий і такий опромінений безмежною вірою і непогамовною молодістю, і не давав його мріям умерти.

Він їх розворушував, немов жар у печі, докидав туди своє полінце, здмухував попіл утоми й зневіри, й ті мрії палахкотіли знову,

і палахкотіла знову підсилена, безмежна віра в свою (їхню) правоту. Це давало сили переносити таку тяжку дійсність...

Він часом наївний і смішний, цей Роман, але ж і всі вони для чужого, а надто ворожого, ока наївні і смішні. Вони — романтики. Вони в своїй свідомості безвихіддя, але при непереможному бажанні доконати неможливе зорієнтовані на чудо. І нічого немає дивного в тім, що вони не достосувалися як слід до цієї зовсім не романтичної дійсности.

До романтиків не належало лише їхнє вище й середнє начальство, що складалося виключно з німців. Лиш серед молодших командирів де-не-де був свій чоловік.

Сам Роман називав їхню дивізію «дивізією унтер-меншів». І це, мабуть, вірно. Надзвичайно вірно, бо мав він на увазі — «упослідженних». Хоча фактично вона була дивізією романтиків. Але те й друге не виключають одне одного, як дві сторони однієї медалі,— упосліджені в боротьбі за волю в ситуації безвихіддя стають романтиками, а часом навіть фантастами, що не зменшує шляхетности й величі їхніх поривань...

Хлиснули вони кривди, ті романтики. Ого-го! Надто ж нахлистався її він, Петро. При його гордому й крутому характері це був великий іспит. Але він його витримував стоїчно, в ім'я Романової мрії. В ім'я тієї Романової мрії він глитав тую гірку, нестерпну кривду, аж захлинався, але глитав.

Але й це теж було вже давно. І дуже коротко. Чашу терпіння, яку вони пили так стоїчно, їм не довелося допити навіть до половини. Тобто не довелося їм хоч і такою дорогою ціною, але здобути бажану науку, не було вже на те часу.

Хмари все густішали. Небо все чорніло. Його все більше й більше затягало димом від тисяч літаків альянтських повітряних сил, що йшли в піднебессі зграями, тягнучи за собою білі димові шлейфи, а ще більше затягало його димом від пожеж на збомбленій землі. Димом і сажею несло по всій Німеччині.

На Заході створився другий фронт,— американські, англійські й канадійські війська висадилися в Нормандії, зламавши опір і розвіявши легенду про «непереможний» «Атлянтійський Вал»... Вал поломано, одчайдушний спротив німецьких військ не врятував ситуації. Й не врятує... Казкова «Фауайнс» теж не рятує ситуації. Даремно ці д'явольські повітряні торпеди гуготять в стратосфері, загинаючи параболі над половиною Європи,— програвши політично, не можна тепер справи направити навіть такими страхіттями. А справу програно політично на сході, і то саме на Україні, це починають всі усвідомлювати. Тільки те усвідомлення щось туго йде... «Як нежить

у жирафи»,— мовляв Роман. Жартуни, бач, кажуть, що коли жирафа промочить ноги в понеділок, то нежить у неї буде тільки аж в суботу — така довга відстань від п'ят до носа. Але в Гітлера справа ще гірше — він дурниць наробив з самого початку війни, а до розуму йому це ще й досі не дійшло, бо, виявляється, відстань у нього від «п'ят» до розуму страшенно велика.

Третій райх перехняблювався, загрожуючи нагло впасти й всіх привалити. Передчасно впасти й передчасно привалити.

Всі Петрові колеги, а особливо всі німці, були пригнічені, понурі. Один Роман був, як ніколи, веселий і часом, немов школяр, пустотливий. Хоч його веселість скидалася на шибеничний гумор.

Тепер він узяв собі за звичку під час одвідин, відсалютувавши, конче вигукнути:

— «Гайль зіг!» — і, вирячивши очі, «їсти» ними «начальство».

В очах бігали бісики. Він чимсь насолоджувався. Він насолоджувався тим, що міг у загальноприйняті боєві кличі й гасла безкарно вкладати свій зміст. Це його веселило. Коли жарт його видавався самому занадто прозорим, він прикладав пальця до вуст і говорив повчально, повторюючи поширений плякат:

— «Пст! Файнд гирт міт!» (Тихо! Ворог підслуховує!)

Так само він використовував всі інші кличі й гасла доби. Тими кличами й гаслами було посписуване й пообліплюване все навколо. Вони красувалися у місті на вітринах крамниць, на афішних тумбах, на дверях їдалень, на станціях, на парканах — всюди. Де не ступнеш — неодмінно зустрінешся з чорним суб'єктом, намальованим чорною великою сильветою на паркані чи на мурі. Чорний суб'єкт когось підслуховує. Під ним пересторога: «Пст! Файнд гирт міт!»

І де не ступнеш, можеш зустрітися з кличами про «перемогу або смерть», про колеса, що мусять крутитися тільки для перемоги, тощо.

Формально Романова пристрасть до боєвих гасел доби та до їх грізного повторювання з'явилася після того, як він раз, відбуваючи кару, стояв на варті біля брами. А кару дістав він за те, що випадково потрапив до не своєї їдальні, а до тієї, де харчувалися німці, і пообідав з юберменшівського казанка... Було, бач, так, що українські вояки й підстаршини харчувалися з одного кітла, а німці з іншого, кращого. Романові не те що заманулося покуштувати їжі надлюдей («хай вона скисне!»), а просто він по своїй замріяності не туди втрапив. Обід він дістав, але потім був викритий і покараний. На щастя, покараний легко, а міг би бути й розстріляний, чому ні. «Хлоп мав щастя» й дістав кілька нарядів поза чергою, стояти на варті біля амуніційного пакгавза, а потім біля брами.

І от, стоячи біля брами, понурий, з міцно нацупленим шоломом і підтягнутим попід підборіддям ремінцем, щоб його не так вже й впізнавали друзі, Роман бачив, як на мурі насупроти приліплювано плякат:

«Зіг одер тод!»

Гасло Романові страшенно сподобалося. І відтоді воно його ніби приворожило. Де треба й де не треба Роман його неодмінно ліпив у рішучій задумі:

«Зіг одер тод!»

За це його німецьке начальство навіть починало любити як зразкового оборонця майбутнього великого райху, сповненого таким героїчним, боєвим духом.

«Зіг одер тод!» «Гайль зіг!»

Раз якось Роман прийшов до Петра в гості в нових, дебелих чоботях.

«Гайль зіг!»

— Добрі колеса,— похвалив Петро обновку.

— Що ти сказав?

— Колеса... Так називається ця штука в Одесі, цебто чоботи.

Це Романові припало до серця. Найбільше сподобалося тому, що потрапляло в найголовніше гасло доби. І, коли вони згодом ішли по брукові, чітко відбиваючи крок, межи людською товкотнявою, Роман засміявся, згадавши одеську назву чобіт, та до Петра:

— Ану лиш давай! Міцніше крок!

— А то для чого?

— Не питай! Анум!

Вони вдарили кованими обцасами й зашагали, як на параді.

— «Редер мюссен роллен фюр ден зіг!» — виголосив Роман, карбуючи крок, виголосив досить патетично (Колеса мусять крутитися для перемоги!).

Петро збив ходу.

— Ну, брат!.. Досить тобі дуріти. Твоя демонстративна іронія може кінець кінцем нам дорого коштувати. Кинь бавитись! Це ж так прозоро.

— Я зовсім не бавлюсь, я серйозно.

— Тим гірше, твоя серйозна іронія, твій глум...

— А чому ти думаєш, що це глум? А може, це радість?

— Нема-бо чого радіти...

Роман протяжно свиснув.

— Ти думаєш? Таж все йде шкереберть, до чорта в роги! Га?! Тим самим наш «слушний час» наближається. Чому ж не радіти?

— А того не радіти, що один іде шкереберть, та тільки ж другий іти шкереберть не збирається. Щось не видко.

— Нічого. Поки ми закінчимо вишкіл — буде саме якраз, і другий піде вже шкереберть. І тоді-то й буде наше: «Зіг одер тод!» Тоді буде наш «слушний час». Пішли!

— «Редер мюссен роллен!..»

Ні, з цим Романом сперечатися неможливо.

Чим більше перехняблювався Гітлерів райх, чим гарячіше ставало на заході, загрожуючи пришестям звідти великої бурі, тим радіснішим ставав Роман, ходив мов на пружинах. На його думку, все йшло як по писаному. Наспів удар з заходу. А удар з заходу — це пришестя великої бурі, що несе їм визволення й здійснення мрій. Удар з заходу — це не тільки кінець для одного ворога й його третього райху, а це й початок кінця для другого ворога, що сплюндрував їхній край зі сходу. І от тоді-то й прийде їхній «слушний час». «Коли б тільки до того часу опанувати всю премудрість воєнну, а головне — вціліти».

Але їхній «слушний час» прийшов раніше. Бо не тільки вони думали про себе, а ще хтось інший думав про них, той, хто розпоряджав їхньою долею.

Розбиті на сході німецькі армії котилися на захід, вони вже не могли прийти до пам'яти і відкочувалися невпинно. «Той» зі сходу виявився хитріший, і сильніший, і спритніший — він післав до бою волею й неволею все, що мав у своєму розпорядженні, все, що тільки міг послати на смерть. Німецькі армії не витримали іспиту до кінця — розбиті на Волзі, вони ж не могли оговтатись і летіли «на зламання карку», відступали панічно. За ними гналися незчисленні полчища противника, а насамперед у першій лінії гналися нещадні й безмилосердні формації з українського люду, голодного, й необмундированого, й неозброєного, старого й малого, гнаного в спину автоматами та кулеметами... Але їх і не треба було підганяти: безодня гніву й злоби за заподіяну кривду «визволителями», «будівниками Нової Європи», була така велика й така пекельна, що не треба було їх підганяти. І їхнього наступу не можна було зупинити...

І ось тут і було вирішено долю дивізії. Комусь прийшов у голову диявольський жарт. Вирішено було зупинити шалений наступ зі сходу кров'ю цих юнаків. Вишкіл було враз закінчено. Готово. Наказом головної кватири дивізію було кинуто на фронт. На схід. Недовишколену, недосформовану, неекіпіровану як слід... Фактично це було кинуто не дивізію в повному розумінні того слова, а кільканадцять тисяч невишколеної, недосвідченої, незаправленої в боях молоді... Скидається на те, що їх було кинуто сюди зумисне, спеціально, щоби винищити, щоби їхні мрії утопити у їхній власній крові. Ніби ті мрії було розгадано та й не допущено до їх здійснення... І ніхто цього не міг перерішити. Організовувати дивізію було кому, але відстояти її

від глуму та від запланованої, злочинної віддачі на масакру не було кому...

Так-от і прийшов «слушний час». Так прийшов трагічний іспит. Довелося йти на подвиг не так, як мріялося, а так, як випало з примхи злої долі.

Дивізію зірвали з усіх вишкільних таборів і шаленим темпом почали транспортувати на схід...

Відтоді вони з Романом вже й не бачилися. Розгубилися, бувши в різних частинах. Де-то він тепер. І як там тепер з його оптимізмом?

«Агов, друже! Чи ти ще живий десь? Романтику ти безнадійний і непоправний!»

IV

Перекидати дивізію на фронт почали 28 червня (а сьогодні 18 липня...). Перекидали її прискорено, по кілька ешелонів у день. Ніхто не знав докладно, куди саме їх везуть, як ніхто не оборонив їх перед тією злою «Головною Кватирою», перед таким її рішенням, що рівнозначне смертному вирокові на всі ці тисячі молоді.

Вирушалося тій молоді з тяжким серцем, бо невідомо було куди. Як же ж усі взнали нарешті, що їх перекидають на Україну, на рідну землю, в район Бродів, і що вони будуть боронити підступи до Львова — того древнього міста, де їх обкидувано квітами й де матері благословляли їх на подвиг,— настрій змінився на радісне збудження. Вони будуть боронити бодай решткки української землі від навали зі сходу! І вони будуть не самі, вони будуть підтримані всіма силами... Вони, бач, вірили, що це вони будуть тепер боронити, а їх тепер будуть підтримувати ті, що нарешті зрозуміли, що їм треба оборонити цю землю, цей нарід від заглади, інакше буде горе... Вони мусять це зрозуміти, пора ж уже!

В Петровому ешелоні воскрес і витав дух оптиміста Романа, хоч самого його й не було тут. Надія на великий перелом в ставленні до них німецького командування (адже ж їх кинуто боронити Львів!) підносила всіх, окрилювала, примушуючи навіть забувати, що їх недовишколено. Світ став малюватися в рожевих тонах. А щодо вишколу — дрібниця.

Не один сподівався, що їм ще доля приділила багато часу і вони на рідній землі встигнуть довишколитися й остаточно сформуватися в могутню бойову одиницю.

Про це сказав ніби й сам генерал Фрайтаг, командир їхньої дивізії.

Їхали на схід з піснями, ніби на якесь свято. Принаймні в Петровому ешелоні пісні гриміли увесь час, незважаючи навіть на те, що

часом (це коли вони їхали німецькою та чеською територією) небо вкривали хмари англійських та американських літаків, що мерехтіли безліччю блискучих цяток у зеніті і тягли за собою довгі борозни білого диму, загрожуючи раптом розсипатися жахливим грядом і всей їхній ешелон обернути в пил.

Найулюбленішою й найгримливішою піснею була знаменита тая, давня стрілецька:

Ой видно село, широке село під горою...

Села ніякого не було видно, бо мимо поїзда, наїжаченого зенітками, миготіли лише німецькі дорфи, а потім чеські містечка та черепичні покрівлі фільварків та розбомблені станції. Але вони — співаки — бачили за тим усім таки село. Широке село. Українське село. Рідне. Їхнє! Квітуче. Зворушливо гарне...

...Широке село під горою.
Ой там ідуть стрільці, січовії стрільці до бою!

Ради такої нагоди навіть не гріх би було в старій пісні переміняти одно слово, вставити нове, щоб дужче пасувало до нової дійсности:

«М о л о д і ї стрільці до бою!» — як то хтось пробував робити за непогамовним бажанням включити-таки себе в цю пісню. Осучаснити її в такий спосіб. Це ж пісня про них.

І с е л о те їм увижається. Видно його.

Вони його бачили, теє ш и р о к е с е л о...

І називалося воно Б р о д и.

Петрові теж це невідоме й незнайоме містечко десь там, біля Почаєва, ніби увижалося отим оспіваним «широким селом», де йдуть з таким романтизмом «стрільці до бою». Ідуть. Ідуть і інших поривають.

Іде, іде військо крізь широке поле.
Хлопці ж бо то, хлопці
як с о к о л и!

Де ж той Роман!? Той синьоокий мрійник!

Мабуть, теж десь отак співає.

Під Броди дивізія прибула в перших числах липня, і тут зразу вияснилося, що ніякого часу для вишколення та для завершення формування їм не дано. Вони з місця мали зайняти відтинок фронту довжиною понад 30 кілометрів під самісінькими Бродами в складі XIII корпусу і розбудувати швидким темпом другу оборонну лінію. Назустріч частинам дивізії, що йшли на схід, до фронту займати позиції, рухалися частини вермахту, що ті позиції опустили й чимчикували на захід. Вигляд у тих частин вермахту був панічний, повна розхлибаність, і переляк, і здемобілізованість. Скрізь і всюди можна

було бачити, як ці відступаючі вермахтівці тягли свою муніцію на візочках, вручну. В очах їхніх був жах, або відчай, або порожнеча душевної прострації. І мимоволі спадало на думку: якщо ці загартовані солдати німецького райху, що пройшли з боями шлях до Сталінграда, а потім з таким героїзмом стримували натиск ворога, відступаючи п'ядь за п'яддю з боями назад,— якщо вони зараз майже біжать панічно, покинувши позиції, то що ж тут може зробити оця зелена молодь, напіввимуштрована й напівозброєна?! Що вона може тут зробити навіть при всім її романтизмі! І що ж це за такий приклад: вермахт відступає! Не відступає, у т і к а є!

Тільки що привезені з вишкільних таборів, з глибокого запілля юнаки в сталевих шоломах і в чистих, ще не закурених димом і порохом війни уніформах проводжали здивованими очима вермахтівців, і вже паволока розгубленості й невисловленої туги застилала їм світ. Хто був на війні, той знає, яке самопочуття у тих, що вперше йдуть назустріч громам і спалахам війни, назустріч смерті. У відповідь на далекі громи артилерійської канонади десь за обріями серце завмирає й одривається зі свого місця, ниє і скімлить душа, а жадоба жити криком кричить з усіх клітин людського єства — ціла людина пригнічена страшними передчуттями та непроханими видивами власної загибелі. І ніяка відвага тут не приходить і не допомагає, коли людина не хоче сама собі брехати, коли хоче бути сама з собою щира, вона озирається, як зацькований звірок, і рада шурхнути в першу-ліпшу нірку і там щезнути, причаїтися, розпливтися клубочком пари — нема. Але вона з усієї сили, зціпивши зуби, зі скімлячим від тривоги серцем тримається, бо вона не сама, бо з нею товариші, а їх усіх в'яже спільна приреченість, спільна доля.

Особливо ж кепське почуття в людини, коли вона зовсім юна, коли вона не жила ще на світі. Ще як від тієї війни далеко, тоді вона тримається браво, навіть боєвих військових пісень співає, але коли вона до тієї війни наближається, коли вона йде не на кінофільм військовий, а до фронту, коли раптом починає на собі відчувати подих тієї війни, близькість того фронту, коли вона вже відчуває тремтіння землі й клекіт на обріях, тоді їй стає тоскно, вона робиться зосереджена, мовчазна, нашорошена. Та вже зовсім кепське почуття в людини, коли вона вперше йде «нюхати пороху», а назустріч їй чимчикують справжні солдати, закурені димом і замурзані потом, явно утікаючи, з усіма прикметами паніки на собі, напівзамунічені й напіврозпряжені з дисципліни, як у данім випадку...

Погана, погана це прикмета, якщо вермахтівці так панічно чимчикують на захід, і погана це психічна зарядка для молодиків. А вермахтівці чимчикують, та іще й посміхаються понуро й презирливо,

мовляв: диви! Тю на вас! Куди це ви?! Верніться! Такі зелені й наївні, такі жовтороті чимчикують на схід, не знаючи, куди ж це вони чимчикують і що їх там чекає!.. Ідуть-от немов на параду, в новеньких шоломах, з новенькими рушничками, й пістоликами, й «машінен-геверами», з парою мінометів, з одним танком-«тигриком», з кількома батарейками, і куди?! Куди ви?! Проти такої сили-силищі?!. Верніться! Утікайте з нами...

Але цього їм ніхто не говорив, це тільки так увижалося й вчувалося, це так можна би було зрозуміти оті погляди замурзаних потом, і пилом, і порохом війни, вимучених і розтерзаних вермахтівців, що чимдуж тюпали на захід, апатичні й з усього зрезигновані...

Петрів ешелон був одним із останніх, а може, й найостанніший. Вивантажувався ешелон на станції Ожидів. Як командир батареї тяжкої артилерії Петро мав багато клопоту і, вивантажуючись, кляв когось на чому світ стоїть. Звичайно, кляв у душі, мовчки, понуро. І як тут не клясти! Ніби на сміх і глум в наш час, час наймодернішої техніки, особливої військової, його батарея пересувалася кінною тягою. Воно, звичайно, романтично, навіть поетично, і до того ж несло від того старовиною козацькою — коні ж! «Ой коники вороні!..» Але будь воно прокляте, таке діло. Після того як він командував батареєю, руханою тягачами сталевими ХТЗ (Харківського тракторного заводу), та гарматами-самоходами, раптом коні... Жах! Вічна його мука. Ще коли б він не мав людського серця, але ж він мав людське серце, що мало свої примхи, а серед тих примх, на тлі невеликого-то жалю до людей був у тім серці великий жаль до інших живих істот. І от ці коні... Йому шкода цих коней — бідолашні тварини! Вони були неспокійні від інстинктивного відчуття загибелі. Стиналися від шаленої напруги. Били копитами й шарпалися, пряли вухами, чуючи тими вухами рев літаків і не дуже-то далекі вибухи бомб, нервувалися, а деякі без причини жалібно іржали, позираючи навколо,— вони без сумніву угадували своїм інстинктом близьку смерть. Від цього командирові закрадався в серце неспокій, не тільки жаль до тварин, а ще й неспокій за дальше: ще ж вони тільки вивантажуються! Та ще й не під вогнем ворога. А далі!? Що буде далі? Ну як йому воювати на цих кониках, коли тепер навіть залізні машини стають цапки й не хочуть іти вперед?! Але під охороною зеніток гармаші та їздові запрягали по чотири парі коней до кожної гармати й по чотири до лафета, а так само запрягали паровиці до возів із зарядними скринями і вчвал скочувалися від залізничної колії геть під гору. Петро, підтягши міцніше ремінець шолома під підборіддям, курив понуро й зрідка кидав короткі фрази розпоряджень своїм людям...

Коли вивантажувався ешелон, прибув машиною на станцію командир їхньої дивізії, генерал Фрайтаг. Він приїхав новеньким військовим «опелем». І Петро мав тут нагоду його бачити. І мусів собі признатися тоді (і увесь час потім це враження його переслідувало) — враження від командира дивізії було досить-таки кепське, погане. А це багато значить для вояка, яке враження на нього справляє найстарший командир. З давен-давен ведеться, що для вояка командир тільки тоді к о м а н д и р, якщо він собою заступає батька. Недаремно в старовину (та й пізніше) до титулу найстаршого воєначальника в Україні вояки додавали ще додатковий титул — «батько». А це що? Це батько?..

Серед перону стоїть досить добре вичищений і виголений, але непоказний, лише дуже набундючений німець з хлистиком у руці. Генеральський кашкет на ньому стоїть розтрубом, як корона на павичеві. Це Фрайтаг. Фрайтаг розмовляє з майором П., вірніше, слухає майора П., що стоїть перед ним на-струнко. Майор П. високий, кремезний, генерал проти нього досить миршавий, але кутики уст у генерала при тій розмові презирливо опущені. Це презирство відчуває майор П., і через те він червоний, як рак від розгубленості чи від образи. Десь високо воркотить ворожий літак, і видно, що генерал стоїть немов на шпильках, ледве утримується, щоб раптом не чкурнути й не утекти десь під прикриття, одначе кутики його уст презирливо опущені, і опущені вони не з презирства до того літака, не з презирства до смерти, а з інших причин: він, бач, розмовляє не тільки з нижчим чином, а ще й з людиною нижчої раси, з «унтер-меншем», з українцем, що є азіятом... Це так і написано на виду в генерала.

Петрові тоді серце тьохнуло, стиснуте поганим передчуттям, шарпнуте думкою, що з таким командиром вони далеко не заїдуть. Е, ні, з таким «батьком» їм швидко жаба цицьки дасть. Ніби на підтвердження цього розмова Фрайтага з майором П. раптом скінчилася такою сценкою.

Фрайтаг тримався-тримався хоробро, та й не витримав фасону, смикнув лицем угору, де нагло завили скинені з зеніту бомби, втягнув голову в плечі, а далі кинувся до машини, до свого «опеля», та й був такий... Бомби впали далеко десь за станцією, але як же ж швидко вони здмухнули генерала!

Майор П. лишився сам на пероні, здивований і огірчений, покинутий нагло своїм командиром, що навіть не договорив якихось там вказівок. Подивившись якийсь час в той бік, де зник Фрайтаг, майор П. витер долонею піт з чола, зідхнув і махнув невиразно рукою.

Ця сценка чомусь особливо чітко відкарбувалася в Петровій пам'яті. Ех ти, біда яка! Отакий-от у них «батько»! Отакий-от у них найстарший командир! Отакий у них отаман!

Тут вони окопалися, пристосувалися. Та згодом батарея висунулася ще далі на південь, такий поступив наказ.

V

Перші дні було зовсім спокійно і досить мирно (а таких днів було три). Зв'язок у них був налагоджений дуже добре, й через те на Петровій батареї було відомо все, що робиться на всім відтинку, зайнятім їхньою дивізією.

На всім відтинку кипіла робота — всі полки дивізії укріплювали й розбудовували позиції, копали рови, будували бліндажі. В основному ці позиції, зайняті дивізією, були нібито колись вже раз використовувані, за першої світової війни, тепер їх обрано якимось дивом наново й розбудовано тут укріплення. Укріплення, звичайно, примітивні, роблені, як то кажуть, на живу нитку, похапцем. В досвідченого вояка виникав острах і здивування — хто й як це тут збирається спинити ворога?

Але над тим ніхто не думав з начальства. Десь там угорі вже давно забракло голови. А тут люди копалися, як комашня, довбали землю лопаточками, нібито вони мирно картоплю садять...

На фронті стояло затишшя. Ворог зупинився й не подавав знаку. Може, він і взагалі вже не буде наступати. Десь він там, по той бік Бродів, застряг.

Ходило пророцтво якоїсь Насті Стигматички про те, що десь там, по той бік Бродів, він, той ворог, і «пощезне». Сам пощезне.

Прийде якась змора на нього, на ворога, не то чума, не то язва сибірська чи щось подібне, і вигине він, як сарана, і на тому буде кінець. Ніколи він не дійде до Львова... Чи не гарно! Ну, зовсім так, як і в гімні національнім тім співається:

Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці!

Може, саме тому в пророцтво Насті Стигматички всі вірили. Тобто вірили тому, бо воно було таким зручним, таким бажаним розв'язанням всієї мороки за рецептом рідного-таки національного гімну. Прийде змора, і вигине ворог, «як роса на сонці», і ніколи не дійде до Львова. Ніколи-ніколи навіть не вступить на його околиці... Велика річ людська віра — вона може створити психоз жаху, і вона ж може створити зворушливу ілюзію небувалого чуда.

Як то завжди буває, люди найкраще вірять у те, чого й самі хочуть. Так і тут. Люди хотіли саме того, що пророкувала Настя Стигматичка, і вірили в це. І всі знаки ніби почали показувати, що так воно, мабуть, і буде. Ворог не виявляв ніякої активности, так ніби його взагалі не було там, не було ніяких тих мільйонів, ніяких незчисленних армій,

танків, «катюш», незчисленної артилерії, авіяції... Аж дивно, чого той вермахт так біг панічно! Ворог провадив лише мляву розвідувальну акцію з повітря — коли-не-коли з'являвся на шаленій височині розвідувальний літак, двокрилий ляпотун, прозваний в цій війні «кукурудзником», а взагалі, як і всякий совєтський літак, званий німцями «Іваном», воркотів над осяяними сонцем просторами, над мирними, убогими, але опроміненими надією селами, біленькі хатки яких так добре правили за орієнтири на землі,— воркотав безобидно над тим усім копанням та метушнею вояцтва дивізії, а поворкотівши, щезав. І все те копання та вовтузіння тривало далі й виглядало як мирне будівництво.

Петрові гармаші співали пісень, лежачи під кущами, їздові попасали та чепурили коней в гущавині, зв'язкові-телефоністи та радисти займалися мирними розмовами з своїми колегами, на всім відтинку фронту існуючими, полювали за новинами та фронтовими плітками... Хто не чергував — ходили на село залицятися до дівчат. На спостережних пунктах люди томилися від нудьги. Але ніхто де нарікав — так було добре.

По фронту пролетіла «качка», сплоджена, звичайно, якимсь неспокійним радистом, що не міг жити без новин,— «качка» про те, що більшовики зупинилися тому, мовляв, бо взнали, що на фронт прийшла українська дивізія «Галичина», і тепер вони не знають, що робити. В паніці. Радяться.

А слідом за цією — друга «качка». «...Взнавши, що на фронт під Броди прийшла українська дивізія "Галичина", Сталін виробляє спеціяльний плян у Москві, як би ту дивізію забрати всю живцем, з гамузом. І поки він цього не надумає, дотиі не буде ніякої війни».

І третя «качка». Сталін запропонував Гітлерові укласти мир за таку ціну: нехай Гітлер віддасть Сталінові усіх цих хлопців на розправу. І Гітлер нібито над тим думає оце тепер. А Сталін чекає. Тому й таке затишшя.

Це все гумор шибеничний чи гумор солдатський, що однакове. Одначе десь у нім була гірка правда, доля гіркої правди.

Логіка говорила за те, що, мабуть-таки, по той бік Бродів, за тим «широким селом» хтось дуже ламає голову навколо цих стрільців, навколо цієї дивізії, хтось особливо прикував свою увагу до цих «хлопців», обдумуючи кріпко, як же ж вивершити їхню долю. Бо ж для ворога ця дивізія в сто разів небезпечніша, аніж цілі корпуси інших вояків, вона небезпечна як **приклад** для всього населення української землі, як наочний доказ існування волі до боротьби за свободу й організованого орудування зброєю в ім'я тієї свободи. А такий приклад може бути заразливий. Убити його — це невідклична потреба, це надзвичайно важливе завдання. Знищити за всяку ціну.

Мабуть, над цим і ламають голову по той бік Бродів.

16-го була неділя. День був сонячний, радісний, тихий. В близькому селі відбувалася в церкві служба Божа. Петро теж побував там, між людьми. Його дуже вразив, зворушив настрій селян. Всі — старики, жінки, підлітки — настроєні оптимістично, очі у всіх світяться радістю, надією великою... Може, це вплив церкви?

Ні, це вплив їх, «хлопців-соколів» у блискучих військових однострояхі сталевих шоломах, вплив «власного війська». Старики, й бабусі, й матері, дівчата, підлітки вірили в те, що війна не зачепить вже їхніх хат, не тільки тому, що так напророкувала Настя Стигматичка десь, а тому, що вони на власні очі бачать рідних своїх оборонців,— тепер «наші хлопці» поженуть большевиків геть... Вийшовши з церкви, люди не розходилися, стояли юрбами, групами, оточивши вояків, розмовляли статечно, запрошували в гості, обіцяли частувати медом, і горілкою, і добрим обідом — для таких дорогих гостей, для своїх рідних вояків, для своїх оборонців їм нічого не шкода, слава Богу, бджола в пасіках дала взятку, а в полі збіжжя вродило, аби тільки дав Бог зібрати... Та вже за такими соколами вони як за муром!..

Петро дивився в усміхнені, опромінені надією обличчя селян, слухав сердечну гутірку, бачив радісні погляди, звернені на них як на захисників, пригадував, як утікав той вермахт, і йому хотілося плакати. Йому, дорослому, загартованому в боях і поневіряннях, не вистачало душевної сили й рівноваги спокійно дивитися на ті радісні обличчя, в ті опромінені надією очі... Те саме творилося й з іншими вояками, хто не втратив ясности думки, й почуття відповідальности, й почуття трагізму всієї ситуації.

Може, під впливом цих настроїв, пізніше, але того ж дня, мало не розігралася кривава баталія між його дивізіонерами й вермахтівцями. На дорозі й так по городах, по кукурудзі з'явилися знову групи вояків вермахту, що простували на захід,— вони зірвалися з правого флангу головної оборонної лінії і відступали без бою, без натиску ворога, з невідомої причини. Серед груп вермахту були й есесівці, що відступали так само панічно й понуро. А відступаючи, солдати третього райху на шляху відступу наводили свій лад: вони забирали у селян худобу — корів, коней, овець, свиней і навіть птицю... Одним словом, очищали територію від усього, що можна з'їсти а чи на чому можна їхати та везти свої гевери та туго набиті наплечники (повні «трофеїв», либонь!). За реквізовану худобу німці видавали якісь там папірчики. Мовляв, це по закону, це згідно наказу головного командування. Справді, такий наказ головного командування був, хоч не відомо, чи він стосувався й курей, і навіть кроликів... Ентузіясти ви-

конання того «наказу» реквізували (тобто грабували) геть усе! Селяни з лементом прибігли до с в о ї х прохати захисту. С в о ї вступилися. Особливо проявили себе Петрові гармаші та й сам Петро. Йому було через край того людського горя, він зі своїми хлопцями налетів на групу таких грабіжників, як рябець. А ця група — це були ще й не вермахтівці, а есесівці з якоїсь розбитої частини, з труп'ячими голівками на шоломах і на рукавах. Було би побоєвище, але, на щастя чи на біду, десь узявся й надзвичайно енергійно втрутився якийсь український старшина, що говорив блискуче по-німецьки, і увесь конфлікт кінчився тим, що хлопці тільки відібрали в есесівців худобу та й повернули її селянам, а грабіжників потурили геть, добре-таки їх налякавши своїм грізним втручанням.

«Оце так союзники!»

Селяни бідкалися в розпачі: «Що ж це таке?! Ті грабують, і ці грабують! Боже ж ти наш, Боже!» І дякували своїм воякам. Пригода окрилила селян надією як наочний приклад і доказ, що «наші» мають силу, й то неабияку силу, коли їх і німці бояться.

«Спасибі ж вам, дітки! На вас уся надія... Ви наш рятунок!.. Ви заступники й хоронителі наші!»

Святковий настрій пропав.

Боже, яких би тут треба нервів людині, щоби не втратити рівноваги! Один молодий гармаш після того інциденту, послухавши отак розпачливе голосіння, а потім і благословення якоїсь старенької матусі, не витримав, закрив лице руками і раптом заплакав, як дитина. Як же ж їх, цих бідолашних людей, захистити!? Одвернувся та й побіг геть, щоб ніхто не бачив.

Це ж ці грабують, а там же ще йдуть не такі грабіжники! Пригода ця була перед полуднем. А в полудень прийшла на батарею вістка, що на зміну вермахтівцям, які покинули правий фланг головної лінії оборони, почалось перекидання на передову лінію 29-го й 30-го полків української дивізії. Одночасово з цією вісткою Петро теж дістав наказ пересунути батарею ще далі на південний схід, зайняти позиції, опущені вермахтом. Названо точку...

Крига зрушила.

Події почали розвиватися швидко.

Слідом за наказом почали налітати малими з'єднаннями большевицькі літаки, ніби роблячи вправи, вони з'являлися несподівано й бомбили хаотично, що прийшлося, таке враження, що це були малі пригравки до наступного великого концерту. Але й ці налети припинили будь-який рух до вечора та нанесли деякі втрати — перша кров юнацька зросила землю тут і там.

Як завечоріло, рух відновився: вермахт побіг на захід, сотні й батальйони української дивізії на схід. Таки на схід!

Петро зняв свою батарею й у сутінках взявся перетягати її на кілька кілометрів управо. Яка то несамовита, морока міняти позицію й перетягати таку громіздку махину, як батарея тяжких гармат з усіма її причандалами, муніційними обозами та всіма допоміжними частинами, та ще рухану кінною тягою! Але нема ради. Батарея знялась і погримотіла у вечірній присмерк, у ніч, поспішаючи, але не можучи погнати учвал. Де там учвал! І дороги погані, і все запруджене військом — як би не почавити людей, здебільшого своїх.

Довгий час вони йшли в густій колоні якоїсь частини їхньої дивізії. Це була піхотна частина. Тут, втесавшись в саму гущу, Петро мав змогу спостерігати, відчути настрій вояків. Настрій був поганий. Серед вояків були помітні симптоми заломання психічного. Гнітючі враження від вермахту, що відступав увесь час, відколи ця молодь прибула сюди, на фронт під Броди, не пройшли марно. Особливо враження сьогоднішнього дня. Починалася... не паніка, ні. Паніка лише вставала маревом, як неминучість, як невідкличний вислід уже поробленних — не ними — ріжних дурниць і непоправних помилок. Зараз поки що почалися нарікання, що завжди йдуть перед панікою, якщо вони стають масовим явищем. Нарікання чулися тут і там, і серце Петрові стискалося бентежно. Ці нарікання — це зараза. Ех, Романа би сюди! Де він, де його дух мрійника й оптиміста!

Хтось у темряві квилив, як сич на вмируще:

— Як же це? Що ж ми?.. Куди ж це ми?.. Що ж ми самі?.. Якщо вермахт утікає, то що ж ми?..

Мовчанка. Вояки сопуть, тяжко тупотять і човгають чобітьми, тягнучи свої тяжкі наплечники й зброю. Раптом:

— Вермахт для того, щоб грабувати! А ми для того, щоб захищати! — прорік хтось у темряві понуро й громогласно, а потім гримнув зі злобою й глумом: — Гей там! Который там соплі розвішав? Завертай на піч! Доганяй вермахт!

Регіт.

Петро теж засміявся, почувши нарікання, репліку й сміх, надто ж засміявся тому, що цей голос зринув ніби умисне у відповідь на його думку про Романа, лише це не був Роман, це був тільки його дух, трохи, правда, злобний. А той самий голос додав, промурмотів уже крізь зціплені зуби:

— Худобу до Гітлера гнатимеш!

Ще більший сміх. Сміх з дотепу, сміх — як рятівниче, радісне виборсування з-під смертельної млості. А крім того, сміх ще й тому, що в їхній колоні цій ідуть німці яко старші командири, вони ж бо

начальники в дивізії, і це ж вони чують! Небійсь, терпко! Свербить, мабуть.

Але з німців ніхто не зреагував. Деякі з них унтер-меншінську мову ще не на стільки знали, щоб зрозуміти зміст «дискусії», але жоден не пустив і пари з уст, мовби їх і не було зовсім.

Хоч вони були. Ще поки йшли увечері на схід, на вермахтівські покинуті позиції, німецькі старшини були на місцях, з вояками.

А як отаборилися й уранці вояки озирнулися — жодного німця вже серед них не було.

VI

Як саме почалося те пекло, тяжко тепер відновити за порядком. На їхній батареї почалося, мабуть, з того, що їхній четвероногий камрад, приблудний пес, напівздичавілий вівчур з відділу зв'язку ні з того ні з сього сів на хвіст і завив тоскно, надривно, аж комашки Петрові пішли поза шкірою. Завив, як вовкулака, напівлюдським моторошним воплем. До нього озвалися всі пси недалекого села Гута Пеняцька. І слідом за тим на них посунувся рокіт з полудневого сходу. Рокіт котився як морський шквал, наростаючи все швидше й швидше,— то йшла хмара ворожих тяжких бомбардувальників. За нею з-за обрію випливала друга... Тяжкі бомбовози йшли клинами, як журавлі, а між ними вилися бистрі маленькі срібнокрилі винищувачі, роблячи мертві петлі, облітаючи важку, навантажену динамітом ескадрилью з усіх боків навколо, охороняючи її від авіяції противника... Але тієї авіяції противника не було, й нікому було нападати, і ні від кого було тим винищувачам своє добро охороняти... Також нікому було юнацькі сотні, що зарилися в землю внизу, боронити... Перший клин порівнявся з позиціями піхоти, що їх видно було Петрові з його обсерваційного пункту, з позиціями, зайнятими частинами дивізії «Галичина», та й сипонув свій вантаж... І почалася вакханалія. Небо померкло від диму, від смерчів землі, від божевільного грохоту. Бомби сипалися безперервно. Довге, вібруюче виття скинених бомб вимотувало душу, бо так і видавалося, що з кожною такою звуковою смугою насувається точне попадання розпеченої потвори, і — крах. Кінець усьому. Люди тулилися до землі у всіх щілинах і ямках, тислися лицем униз, намагалися влізти в землю живцем... Земля двигтіла, як під час землетрусу, чварахкала смерчами в небо і спадала хмарами згори, присипаючи людей... І сипалося залізо, завиваючи на лету, розірване на череп'я...

Петро лежав у вузькій викопаній щілині, міцно тиснувся до її дна. Після кожного близького розриву, після того як переставала сипатися

згори земля, Петро підіймав голову й бистро оглядався навколо — що є з його товаришами й близькими (поблизу розташованими) вояками? Все, що він бачив, було спаралізоване жахом у перші ж хвилини тяжкого бомбардування. Навіть на загартовані нерви старих фронтовиків цього було би забагато, а тут же зовсім не старі фронтовики, а новаки. Бідні хлопці. Вони повзали в ямках і борознах, липли до землі й звивалися, намагаючись зібгатися в манюсінький непомітний кім'яшок, і благали небо про порятунок. Петро бачив ціле передпілля гострим своїм вояцьким оком. В блискавицях розривів він бачив, як деякі, стерявшись, схоплювалися з криком і бігли — і падали, скошені ураганом заліза. Нащо вже міцний такий і, здавалося, спокійний вояк, як Петрів найближчий помічник на батареї Кирило Діброва, і той упав навколюшки в рові поблизу, забув навіть, що на нього дивиться командир, і склав молитовно руки, уже прощаючись з життям, а потім порвався бігти... Петро мусів рішуче пригрозити йому автоматом, а потім, оскільки грозьба не подіяла, миттю стрибнути в його рів, збити його з ніг і притиснути до землі, кричучи йому в лице, щоб той тримався берега й не вносив паніки. Коли б цього Петро не зробив, то могло би бути дуже погано, могло би за Дібровиним божевільним прикладом зірватися все, що було навколо, і пропасти ні за цапову душу. А так все лишилося на місці, влипаючи ще дужче в землю.

Коли хвиля бомбових розривів віддалялася, Петро висувався з рову й оглядав у бінокль місцевість на всі боки. Було ніби все в порядку, тобто не помічалося ніякої панічної метушні. Чи то всіх вибило, а чи то страх смерти переміг паніку. Там, де були позиції їхніх частин, було пустельно. Розриви бомб затягали все димом, але війська з нор не викурювали. Лиш де-не-де з димової мряки, розкромсаної вогненними блискавками, вихоплювалися поодинокі фігурки й, пробігши трохи, падали, скошені невидимою косою. Наближалася нова ланка бомбовозів, і Петро падав ниць...

Так відбомбила перша хмара й, розвантажена, погуготіла на північ. На її місце заходила на бомбардування друга хмара, клин за клином... Господи, якщо так потриває ще трохи, то на тому їхня війна й скінчиться, люди побожеволіють або побіжать, не витримавши психічної напруги, і будуть перебиті, немов курчата. Або будуть поховані живцем під тяжкими обвалами й завірюхами землі. Вже й так здається, що вся земля переорана ґрунтовно і вже нікого немає живого, всіх пригорнуло землею й присипало залізом.

Ще двома хвилями налітали ворожі літаки, бомбили вже збомблене й обстрілювали землю з бортової зброї. А потім бомбардування припинилося. Та не встигли люди, котрі вціліли, зідхнути з радости, що лишилися живі, як почала бити ворожа артилерія...

Тут прибіг, вірніше, приповз на вогневу позицію Петрової батареї зв'язковий (бо кабель десь пошкодило і телефонний зв'язок не діяв) і передав наказ відкрити вогонь на схід по наступаючому ворогові, а також передав повідомлення: ворог прорвав фронт на південному крилі XII корпусу і могутнім клином жене на захід, оточуючи дивізію «Галичина» й разом увесь XHI корпус. Безліч танків, авіяції, артилерії. Такий же прорив нібито зробив ворог на півночі і жене вглиб шалено, замикаючи велетенський перстень. Зв'язковий тремтів увесь від збудження й хвилювання й був надміру говіркий. Це був досить інтелігентний хлопець і потрапив швидко зробити ціле бойове зведення. Картина, що він її намалював двома мазками, була жахлива й заморожувала кров у жилах...

Сталося. От і прийшла та хвиля нарешті, що про неї в пісні співається.

Ой там ідуть стрільці, січовії стрільці до бою...

Вони мусять іти. До бою. Або загинути так, без бою. Це ж бо тепер стало питання руба — бути їм чи не бути.

Петрова батарея перша відкрила вогонь по темних масах, що з'явилися на обрії. Очима стереотруби було добре видно, як мчали танки на захід, обходячи їхні позиції стороною, і вогонь батареї було перенесено на них.

Петрові гармаші працювали з надхненням, гарячково, але чітко. Батарея била без угаву.

Ліворуч теж загримотіли сальви їхньої артилерії по всьому фронту. Ворожа артилерія посилила у відповідь свій вогонь — і почалося пекло.

Почався нерівний, шалений бій.

Петро думав було, що після бомбардування з їхньої піхоти й взагалі з усього їхнього війська на цім відтинку не залишилося нікого в живих, а воно он як заговорила земля автоматами, й кулеметами, й гранатами! А воно он скільки їх підіймається з землі й перебігає розстрільнями вперед!..

Одчайдушними зусиллями їхні частини намагалися затягти проломину, зліквідувати прорив, спинити ворога. Спинити! Бо ж на карті стоїть життя тисяч товаришів, горе і сльози тисяч їхніх матерів, щастя й цілість всієї землі їхньої, отих бідолашних селян, що ще вчора благали їх про порятунок та про захист...

Дивно! Просто дивно!.. Ні, це дух того синьоокого романтика, того мрійника, того Романа, запаленого невгасимою вірою в свою правду і в перемогу над злом... Юнаки билися як справжні лицарі, як герої. В бою виявилося, що вони таки дістали досить добрий вишкіл, вірніше,

той вишкіл, що вони дістали, був тепер помножений трагізмом ситуації на відчай і відвагу приречених, а це велике помноження! Немалу ролю грав тут і гнів на своїх «вчителів» і «союзників», що так безпардонно зрадили їх, лишили напризволяще, повтікали. Перед самісіньким боєм з ворогом виявилося, що вони фактично лишилися без старших командирів. Тоді команду перебрали свої, молодші старшини, замість тих німецьких начальників, що вночі щезли десь, і з цими командирами своїми вони кріпко стояли проти набагато сильнішого ворога.

Всередині бою розкотилася чутка, що 30-й полк зрадив і перейшов до ворога. Це було як лиховісний грім над нещасними душами. Пізніше виявилося, що все неправда, але зразу це подіяло убивчо. Хто пустив ту чутку, невідомо, але вона пройшла по всіх позиціях, пригноблююча й страшна своїм спрямуванням — спрямуванням на психічне заломання людей. Тільки ж у багатьох відчай викликав зворотну реакцію — посилив спротив.

Пекло тривало довго.

Петрова батарея була розбита в тартарари. Особливо трагічно скінчили ті бідолашні коні. Коли батарея потрапила під інтенсивний обстріл і коли, щоб її вихопити з вогню й перенести на інші позиції, користаючись з невеликої павзи, підлетіли їздові на конях, раптом упало відразу кілька тяжких стрілен — і все геть потонуло в гурагані вогню... Загинула половина їздових, загинули всі коні, поковеркало дві гармати, розбило скрині з амуніцією... Треба ж статися такому нещастю, треба ж було тим стрільнам упасти в таку хвилину! Страшне спустошення!.. Одначе ті гармаші, що лишилися живі, повели далі обстріл з двох уцілілих гармат, дострілюючи решту набоїв... Кирило Діброва показував дива, де в нього та й сила бралася — він сам працював за кількох.

З тих коротких хвилин один кадр врізався Петрові в мізок: це кінь з їхньої батареї, що йому перебило кряж,— він несамовито іржав і біг на двох передніх ногах, власне, намагався бігти, високо задерши морду з закривавленими ніздрями та очима, повними жаху, й тягнучи перебитий зад; він швидко бив копитами, трусився увесь, як у лихоманці, й іржав комусь навздогін, ніби доганяв своїх товаришів... Ця картина зринула, коли розвіявся дим і пил після вибухів.

Батарея була розбита, але вони не відступили; розстрілявши всі набої по ворожих танках, Петрові гармаші зірвали гармати, а самі разом з ним приєдналися до якоїсь групи, що зайняла оборону тут же, поруч. Вони міцно трималися в укріпленнях і билися гранатами і панцерфавстами та кулеметами проти ворожих танків і танкеток, билися проти вдесятеро сильнішого ворога. Власне, самого ворога в людській подобі не видно було, лише скажене, скрегочуче залізо,

десятки тонн заліза, що пашіло й ригало вогнем. Поцілені з гармат і панцерфавстів або підірвані на мінах танки й танкетки корчилися, мов дивовижні плазуни, розкручуючи луску своїх ланцюгових пасів, гублячи їх, занурюючись шкереберть у землю. Деякі з них, поцілені в бак з пальним, горіли, мов кострища, позначаючи чорним димом і смородом паленої гуми й м'яса передпілля позицій одчайдухих оборонців, на радість їм, наснажуючи їх дерзкою відвагою, надією, зухвальством. Ворога можна бити! Можна!.. Але обличчя ворога не видно було, який він. Який він? Глянути йому в очі би! Який він?

Петра це бажання опанувало цілком. Немов тому вмирущому глянути на живих востаннє, так йому кортіло глянути в обличчя ворога,— в живе обличчя, в його очі,— який він?

І от, ніби зумисне для того, щоб зробити Петрові приємність, вже тоді, коли здавалося, що ворог змінив напрямок танкового маршу на захід, перенісши його південніше, раптом на шляху з'явилася група тяжких танків Т-34 — шість штук — і, звернувши з шляху, помчала просто на той відтинок, де був Петро зі своїми недобитками. Це було кущувате й добре укріплене узвишшя, що панувало над шляхом, замикаючи його вогневою заслоною. Шлях був захаращений розбитими машинами, возами й укритий чорними вирвами та горами свіжої землі, як кротовинами. Петро лежав з Дібровою в рові в самім центрі відтинку.

Побачивши, як ідуть танки просто на них, Петрові похололо на душі. Не тому, що це танки. Це не перші танки, що він їх бачив, але ці йдуть спеціяльно на них. І то тоді, коли його батарею розбито й він мусить боронитися з не властивою для нього зброєю! Та й тієї обмаль! А танки, кваплячись, повзли з грохотом, то поринали в заглибини землі, в лощинки, в зустрічні ями, то підносилися знову вгору довжелезними хоботами гармат. Ті гармати раз по раз ригали полум'ям просто себе. Поруч з гарматами нестримно гиркотіли кулемети, засіваючи все навколо свистом і шумом заліза. Від того свисту й від того реву аж вітер піднявся, так здавалося. За танками летіла геть трава й груддя землі, як з-під лап вогнедихих драконів, що тую землю дерли пазурами й метали на всі боки. В міру наближення танків усе живе все більше прилипало до землі в своїх ровах і ямах. Петро глянув на Кирила Діброву — бідолашний хлопчина зблід смертельно й безтямно дивився просто себе в землю витріщеними очима. Навряд чи він щось бачив. Він тільки слухав рев, слухав, як наближається вірна смерть, і тратив панування над собою з кожною секундою. Петро теж відчував, як нерви йому відмовляють в послухові. Багато разів він дивився смерті у вічі, але бути живцем похованому, притоптаному такою потворою, ще й прискородженому,— це страшна перспектива,

гірша від усіх можливих. І рятунку немає. Гармати мовчать, бо їх, либонь, на цілім їхнім відтинку фронту вже немає. Утікати? Неможливо. Битися? Чим? Хтось ліворуч від них з жахливим криком вихопився з ями й кинувся навтьоки, але тут же був посічений з кулеметів і впав навзнак головою назад, у яму, з якої був вистрибнув. Кирило Діброва, спаралізований жахом, стояв навколюшках у рові біля Петра, стояв зсутулений і без жадного зв'язку шепотів молитви... Молитви, яких він ніколи не знав, ніколи не вчив... Він навіть не бачив Петра. Вухами слухав залізний рев, викоченими очима дивився просто в грудку землі й напевне тієї грудки не бачив, а посинілими губами вимовляв благальні слова до Вищої сили без всякого ладу. Кадик йому шарпався спазматично — чи він ковтав сльози, чи ковтав слину, якої у роті не було... Йому, мабуть, так як і Петрові, пересохло в роті й язик став колодою, і він ковтав, та нічого проковтнути не міг... А танки наближалися. Вони вже зовсім-зовсім близько. Один іде просто на них...

Петро шарпнувся, до болю зціпив зуби, щоби якось прийти до пам'яти. Треба ж щось зробити!.. Щось зробити!.. Нерви виривалися з-під контролі, з-під панування.

Боже, яка то жаска річ страх! Страх, що паралізує волю, паралізує розум!

Ніби осяяне сліпучим прожектором, зринуло дитинство, чітко-чітко, й жах, пережитий у дитинстві,— переляк від уроєної відьми. Жах, що заморозив кров, одерев'янив жили, зупинив серце...

А потвора вже дихає ось тут...

В дитинстві Петро вхопив сокиру й без пам'яти жбурнув її в двері, де стояла відьма,— сокира так глибоко зав'язла в дубових дошках, що батько потім дивувався, звідки в дитини взялося стільки сили... В такому самому безпам'ятстві Петро вихопив у Діброви в'язку гранат, що збирався сам себе підірвати, зсмикнув забезпечника й, схопившись у рові на повен зріст, шпурнув в'язку гранат наперед, в чорну рухливу масу, а сам повалився в рів на дно. Він знає, що він схлипнув як дитина, прощаючись з усім, ні, схлипнув тому, що не міг уже панувати над нервами, чекаючи смерти, чекаючи, як посунеться на нього земля...

Земля посунулася, але не привалила.

Петро навіть не почув вибуху. Він тільки почув, як шелестіли грудочки землі, скочуючись на дно. Але це він почув уже потім, як прийшов до пам'яти. Власне, він не знепритомнів, бо він не панночка, але сталося щось на зразок того, ніби він раптом умер. А потім воскрес. Це був провал пам'яти. Прийшовши до свідомости, Петро побачив Кирила Діброву, що сидів і сміявся, такий радісний, опромінений. В їхнім рові було повно диму. Далебі Діброва збожеволів. Але ні.

— Гляньте! — промовив Діброва, киваючи туди, нагору.

Замість нагору Петро подивився на Діброву з-під лоба й опустив очі, він ладен був провалитися крізь землю, пригадавши, які то вони були допіру герої.

— М-да-а...— промурмотів Петро понуро.— Теж мені герої! Я один! А ти другий!

Діброва зовсім не образився, сидів і блаженно посміхався, немов немовля, щойно вийняте з купелі. А посміхаючись, квапив:

— Ні, ви тільки гляньте!..

Петро визирнув з рова. Перед ними, кілька метрів усього, горіла сталева потвора. Далі ще така сама, охоплена полум'ям. Ліворуч метрів сто одна лежить боком... А там ще одна й ще... Всі шість танків було знищено якоюсь страшною силою... Диви, диви! Таке враження, що «одним махом всіх побивахом», зовсім як у тій казці. Ліворуч і праворуч стояв піднесений гомін по ямах і щілинах, перегукування, веселі репліки... Виявилося, що якась їхня протитанкова гармата розстріляла усторч три танки, одного збила їхня-таки артилерія, відкривши вогонь зліва, один підірвався на мінах, а одного хлопці самі закидали гранатами з усіх боків — це оцього, що загнався найдалі, що горів перед Петром, так що невідомо, хто саме заподіяв йому смерть.

Оглянувши таку панораму, Петро опустився на дно рову, простягнув ноги і з нервового відпруження глибоко зідхнув, а тоді глянув на Діброву й засміявся. «Чудасія!» Діброва сміявся не перестаючи. Тепер вони сміялися удвох. Закурили, жадібно затягалися димом і сміялися.

Чудасія! Отакі вони вояки! «Герої» отакі «липові»! А тим часом танки все ж немов лизень злизав! Факт. І вони лишилися живі. Живі!

Передано було звідкілясь від уст до уст, що ворожі танкові колони пішли південніше, прориваючись на захід.

Можливо. Але тут бій не припинився.

Надходив вечір, а бій не вщухав. Навпаки, ворожий обстріл ніби все посилювався. Ворог зосередив потужний вогонь своєї артилерії на невеличкі дільниці, що її займала горстка безумців і не давала ворогові поширити проломину... Ба, вже ніхто з тих безумців не думав про проломину, лише кожен думав про те, як би дорожче продати своє життя, бо ж було всім ясно, так усім видавалося, що їх — оці всі їхні частини, які опинилися на цім південнім крилі,— оточено з усіх боків... Мовби на доказ цього, надвечір почали бити «катюші», посилаючи серіями свої чортячі набої, і що було жахливим — «катюші» били вже не спереду, а звідкілясь збоку чи ззаду, у спину... Думалося раніше, що все, що відбувалося за день, то було пекло. Ні, ось щойно тепер зробилося пекло. Від розривів стрілен «катюш» загорялася земля... Вона зразу спалахувала в кількох місцях, і той вогонь

розливався, розповзався все ширше й ширше, наводячи на людей панічний, безумний жах. Люди вистрибували з вогню й падали в ями й вирви, шукаючи прикриття, шукаючи рятунку, і билися... Відбивалися від навколишнього жаху всім чим могли.

Не один того дня збожеволів. Не один того дня сам застрілився, або тяжкопоранений бувши й не бачивши рятунку, а ворогові здаватись не бажаючи, або від психічної перенаснаги, не в силі всього перенести. Пострілялося цілий ряд старшин і рядових стрільців, у кого «нерви не витримали». А ще більше було вибито нещадним вогнем ворога або витолочено ворожими танками, змішано з землею.

Петро був поранений у голову. Але не вийшов з бою, не залишив товаришів. Він не був героєм, але й не був боягузом, а вже зовсім не був тим, хто сам собі життя укорочує, бо чого нібито квапитись, як для того, щоби життя укорочувати, є ворог. Він не вийшов з бою тому, що, по-перше, раненому все одно нема куди подітися — жадних санітарів, жадних рятункових засобів, жадних польових шпиталів чи перев'язочних пунктів — лише смерть від нещадного ворога. По-друге, тому, що більше всього на світі боявся полону — для кого для кого, а для нього полон означав би щось жахливіше за біблійне пекло. По-третє, тому, що мав волю битися до останку, до останнього зідхання. Він не був один такий. Таких було багато, що, опинившись перед ось таким бідним вибором, вибирали боротьбу до останку, і лише тяжкопоранені достріловали самі себе. Легко поранені тримали далі закривавлену зброю в руках, якщо їм не зраджували нерви.

Петро був поранений порівняно легко, як на ці умови,— десь зачепило трохи голову кулею чи уламком бомби, вибивши на якийсь час пам'ять. Але потім одуріння минуло й він міцно тримався на ногах. Стрілець і кулеметник (а недавній артилерист) Кирило Діброва (а може, й інший хтось) забандажував йому поранену голову, скориставшись з індивідуального пакета котрогось убитого, бо свого не було. Кров заливала очі, й Петро гаразд навіть не роздивився, хто ж це саме сповивав йому голову, мов та «рідная мати»...

Як вже вечоріло, рештки людей виходили з суцільного вогню й диму. Петрові кров утамувалась, і він бачив світ. Світ був опаловий, кривавий від заграв і вечірнього сонця, що закочувалося за червоно-чорний обрій. І такий той був світ грімливий, що розсідалася голова. Дим ішов хмарами, й ішов морем вогонь по землі...

Під прикриттям диму й кривавого смеркання рештки їх виривалися на північний захід, туди десь, до своїх. Підтримували один одного, спіткалися, падали, але йшли, йшли, йшли... Виривалися з вогню.

З Петрової батареї загинули всі, вцілів лише він та Кирило Діброва. Петро пам'ятає, що, виходячи з вогню й біжучи повз старі їхні

позиції, завалені трупами його людеї і трупами розбитої батареї, він дострілив того коня... Того коня, що біг на двох передніх ногах, випорскував ніздрями кров і іржав так жалібно, так тоскно, так божевільно — зі стогоном, боячися лишатися сам...

«Це ж він, той кінь, думав, що його товариші побігли ген по радісній, сонячній землі, по шовковій траві, а він лишився сам, у пеклі!..»

Ще пам'ятає Петро, що в короткім зударі з ворогом, що був перетяв їм шлях до своїх, упав Кирило Діброва, останній його товариш з батареї, і він тепер лишився зовсім сам, без найближчих друзів. Але хіба вони не є тепер всі найближчими друзями?!

А ще пам'ятає Петро, що він цупив панцерфавста. Вчепився в нього й не хотів пустити. Чомусь йому видалося, що це страшенно важно, цей панцерфавст. Ніби в ньому була захована його доля. Ніби якби не було панцерфавста, то він би вже вмер...

Потім їх підхопила якась машина й вони їхали — не їхали, плили по морю, страшенно гойдаючись, як то буває на кораблі...

Потім машина налетіла на міну й з них мало хто вцілів. Але серед уцілілих був і Петро. Вцілів якимось дивом і його панцерфавст. Дивно, чого він, цей кийок або «макогон», як називали інші, до нього вчепився! Підійшли ще якісь хлопці, й вони пішли далі. Навпростець, бур'янами, тернами, якимись ровами... Петро не покинув свого «макогона» й цупив з собою, хоч самого його вели попід руки незнайомі обсмалені й обдерті вояки. А ще когось несли на плащ-палатці. Вони всі дуже поспішали. Майже бігли. Той, кого несли, був дуже юний і дуже подібний до Ромця, до того синьоокого романтика, але це не був він, це не був Роман.

Нарешті вони, знесилені, змучені до краю, десь зупинилися. В темряві. Вони зупинилися в якійсь уцілілій хатині, мабуть, єдиній на цілий світ, серед якогось пожарища. Та тепер увесь світ — пожарище. Крім хати, на тім пожарищі де-не-де стирчали комини, обвуглені росохи, стовпи, лежали купи цегли...

...Обсмалені дерева, купи грузу, розбомблені вулиці, опалове небо. Хата. Його рідна хата в рідному місті... Під стіною хати в дворі стіл. На столі лежить Вона, Ата, мертва, а на грудях у неї немовлятко... Ах, це пак уже був сон. Сон. Десь раптовий крик і стрілянина. Це дійсність.

Петро зідхає й швидко розплющає очі. Йому трохи холодно. На обличчя капає роса з галузки, що вціліла на розщепленому дереві (кленові). Роса насідала на простягнені далеко вперед чоботи. Перед очима туман. Чи у віччю туман? Чи у світі туман? По тілу пробігають дрижаки...

«Гм... Але проти чого ж був той сон, га? Той сон з убитою Атою й з немовлям на її грудях! Проти чого? І що означає те немовля?

Чому немовля? Звідки немовля?!. А ще що ж то за сон, що він їв рідну землю? Проти чого це?..»

Петро поводить зімлілою шиєю, крутить головою, щоб прийти до пам'яти.

«Гм, треба шукати штаб!.. Треба конче знайти штаб. Штаб дивізії...»

Туман з очей розходиться, але лишається туман в світі. Власне, не туман, а легенька мряка, бліде світло світанку. «Треба знайти штаб дивізії!»

Ген там, де вночі був вогненний водограй, над Бродами рожевіє небо. Праворуч виплів з туману ліс. А просто попереду, ген унизу, якась метушня й клекіт... Нібито там люди топляться в морі... Топляться. Кричать. Вони по шию, по пояс, по коліна в воді, так само до половини в воді коні, машини, танкетки, мотоцикли... По тій воді бредуть телеграфні стовпи...

Петро тре очі — що за мана. Ба!..

То землю в низині застелив туман, а в тім тумані... Га! Га!.. Серце Петрові забилося радісно, закалатало: свої! То там свої! Наші! То ж дві колони їхнього війська!..

Дві колони їхнього війська стовпилися на шляху, одна проти одної, дві довжелезні колони... Одна йде на захід, друга на схід. Це ж вони, мабуть, збилися з напрямку вночі, напоролися одна на одну, зачепилися одна за одну і тепер галасують, не можуть розминутися. Одна колона поривається на захід, а її не пускає та, що поривається на схід.

Петро миттю звівся, почепив «МПі» на шию, підхопив панцерфавста й пошкандибав униз до шляху, чіпляючись за кущі, спіткаючися по вирвах і вибоїнах.

Українські вояки дивізії «Галичина» були спантеличені видовищем панічного відступу німців. Петро бачив усе це і теж розгубився. Випадково він зустрів свого побратима Романа Пелеха. Той прямував до штабу дивізії, Петро приєднався до нього. Вони бачили, як вояки масово втікали на захід, їх наздоганяла й бомбардувала ворожа авіація. Дістався до штабу, вони довідались таке, що їх приголомшило. Командувач дивізією генерал Фрайтаг відмовився від посади, простіше кажучи, злякався і втік, залишивши всіх напризволяще. У простих вояків опустилися руки, вони дізналися, що дивізія потрапила в оточення. Почалася панічна втеча. Дехто зі старшин спромігся організувати залишки вояків, Петро з Романом приєдналися до тих, хто збирався протистояти ворогові. Петро командував артилерійською батареєю, Роман забезпечував зв'язок. Після запеклих боїв батарея була майже знищена. Доведені до відчаю люди втікали в усі боки. Петро й Роман вирішили прориватися з оточення, вони приєдналися

до іншої групи втікачів. Група форсувала Буг, розігнала більшовицьку заставу й вирушила на південь. Втома, спрага й голод поступово робили свою справу, бійці були вкрай знесилені безперервними боями.

XIX

Щастя їх покинуло остаточно.

Навколо поле, жодного ліска ніде, жодного прикриття, з якого можна би було скористатися.

Вони бігли — не бігли, пленталися житами, пшеницями. Товариші вели Романа, що вибився з сил зовсім, поранений. Роман просив уклінно залишити його, покинути й рятуватися самим, бо він уже «все одно пропащий» і «ніщо вже мене не врятує».

Але товариші його не кидали. Особливо цупко тримав його при компанії Петро, бо й сам він душею тримався за цього свого синьоокого друга. Це ж, власне, єдина близька душа в нього на увесь світ, що ще лишилася з ним. Сам Петро мучився, може, більше всіх, виснажений походом, і боями, і власною раною до решти, але він мав надзвичайну силу волі і не здавався. Навіть в такій цілком безнадійній ситуації.

Вони намірялися обійти обсаджене значними ворожими силами місце недавнього вилому частин генерала Ліндеманна між Княжим і Скварявою, де так не пощастило їхньому відділові, і спробувати пробитися на південь західніше Скваряви. Може ж, їм удасться.

Вони квапилися...

І тут їх нагербали знову літаки. На цей раз це були совєтські літаки — три легкі бомбардувальники й два «ястребки». Вони, видно, виконували пошукувальну службу за рештками розгромлених частин в оточенні для знищення їх — ішли низом, швидким летом. Вони доганяли групу, помітивши її в житах. А група не помітила небезпеки завчасно, бо всі були надміру вимучені, до того ж над землею на обріях стояв усюди грохіт канонади, а по шляхах рев моторів... Хлопці помітили літаки лише тоді, як вони були вже близько.

Прокляття!! Отак за ними полюють!.. Це ж за ними полюють! О прокляття, прокляття?.. Вибухи безнадійної люті, прокльони, відчай... У відповідь на це гряд куль і стрілен з бортових кулеметів і скорострільних гарматок рясно обсипав їх. А слідом за тим упав гряд бомб дрібного й середнього калібру...

Раптовий, швидкий гураган вогню промчався, як смерч.

Коли перегриміло, Петро, що був звалений шквалом повітря й звуковим ударом та ударом хмари землі, схопився... «Все! Тепер все! О Боже! Тепер уже все! Тепер вже кінець... Лишився один. Сам-один!»

Побіг помежи димлячими вирвами.

«Сам!»

Всі загинули. Всі, що були з ним, загинули. Не лишилося нікого. Анікогісінько.

Поторощені, постріляні, посічені гураганом череп'я, залізних уламків, його друзі (власне, рештки друзів) лежали розкидані помежи вирвами. Деякі щезли взагалі — а чи рознесені на пил, а чи присипані землею.

«Господи! А де ж Роман?!» — різонуло як блискавкою.

Охоплений раптовим жахом (справжнім жахом уперше за весь час боїв у брідському котлі) Петро кинувся шукати свого вірного товариша, свого найвірнішого супутника в усій цій трагедії, що почалася так давно... Свідка всіх своїх страждань і останню свою моральну підпору, останню соломинку, за яку тримався, щоб не пуститися берега й не впасти в божевілля, як то скінчили багато-багато їхніх друзів...

Петро знайшов Романа під тілами його колег, тих, що вели його попід руки. Він був ще живий. Йому перебито обидві ноги, але він був ще живий, лише непритомний, товариші ж були мертві.

Петро схопив Романа на оберемок і побіг, сам не здаючи собі справи, куди він біжить і чого. Побіг просто, нічого не бачучи перед собою. Очі йому застеляв туман — туман жалю, туман болю. А може, й туман сліз... Гарячих мужеських сліз, яких ніхто не бачить і не мусить бачити. А може, й туман божевілля від вибуху відчаю...

Петро спіткався, плутався в житах і бур'янах і біг, біг — ніс свого товариша, рятуючи його від смерти.

Ах, друже мій! Останній мій друже!

На увесь світ вони лишилися удвох, але один з них скоро вже «наїсться землі». І тоді другий лишиться зовсім сам. Один. І ніхто не бачитиме, що станеться з ним.

Довго біг Петро. І ще біг би та й біг, до останку, доки не впав би, коли б Роман не опритомнів. Роман опритомнів і почав кричати. Тоді Петро схаменувся. Глянув на себе — рукави, штани й чоботи були в крові, що цебеніла з перебитих Романових ніг. Ті ноги теліпалися в штанах безвольні, чіпляючись за кущі будяків та за юрби житнього колосся над обніжком, по якому Петро біг, від того Роман і кричав.

Схаменувшись, Петро поклав Романа на землю й сів біля нього, безпорадний, охоплений відчаєм — але вже іншим відчаєм, таким, що витверезує голову, приводить людину до пам'яти.

Що ж робити? Ах, що ж робити?! Ну, що ж робити, коли товариш останній, і єдиний, і найвірніший у цій безвихідній трагедії, такий-от

поламаний, побитий і вмирає?! І нічим не можна врятувати, нічим не можна допомогти.

Роман затих, перестав кричати. Лежав мовчазний, безживний. Лежав нерухомо, лицем угору.

Коли Петро глянув у те лице — побачив, що Роман цілком притомний, очі Романові дивляться на нього спокійно, пильно.

— Поклади мене зручніше,— промовив Роман чітко, хоч і тихо.— Поклади головою на обніжок... Так... Спасибі... А сам... будь спокійний. Все добре.

Лице його було бліде-бліде від упливу крови, покрите шкляним, холодним потом, але погляд притомний, розумний.

— Відстебни мою флягу, там є вода,— звелів Роман все тим же тихим голосом.

Петро швидко одстебнув флягу, там дійсно було трохи води.

Ковтнувши з фляги, Роман перевів дух, заплющив очі й так лежав нерухомий. Нарешті зібрався з силами, розплющив очі (Петрові видно було, як він напружувався, розплющаючи очі, ніби так вже йому було тяжко підіймати повіки), розплющив і довго дивився на Петра, водив по ньому очима, зупинився на обличчі й чигав на щось, ніби намагався щось вичитати на тому обличчі, якусь відповідь на якесь своє болюче, ще не висловлене запитання.

Утомився від споглядання й знову закрив очі. Думав щось з мукою. Гірка посмішка зажевріла на безкровних устах, він поворушив ними й ледве чутно промовив:

— От... Ну, от... Знаєш, я думаю... колись люди в Україні... матимуть приказку — «загинув, як під Бродами!..»

Павза.

— Цебто замісто отого... «як сірко в ярмарку».

Павза.

— Значить... ні за нюх табаки...

Коли Роман говорив, він помежи словами рипів зубами від болю й стогнав.

Петро бачив, що бідолаха говорить зовсім не те, що думає. То його довгий і тоскний погляд, яким він перед тим дивився йому в обличчя, говорив про щось інше.

— Твоя правда,— сказав Роман, вичитавши в погляді свого друга недовіру.— Я мелю... зовсім... не те...— І повернув зручніше голову, а повертаючи, страшно застогнав і ще дужче зблід. Заплющив очі. Піт по його чолі і по щоках стікав і капав з мочки вуха на сіру суху землю, роблячи її мокрою й чорною. Роман розплющив очі і впився ними, замлоєними мукою, в очі Петрові. А тоді промовив, перемагаючи біль і жаский зміст своїх думок:

— Скажи.. Скажи мені... Чи ти вірний мій друг? Чи такий, як і я тобі? Скажи?..

Так... Я вірний твій друг, Романе.

Роман облизав шерхлі, пересмаглі уста та.

— А тепер скажи... Чи ти... Чи ти виконаєш мою волю? Скажи!

Петрові тьохнуло серце, він зрозумів, чого хоче від нього його приятель, що він говоритиме, про що він проситиме, благатиме, наказуватиме. Але як він на це відповість? Як він на це відповість, коли з усіх клітин його єства підіймається протест. Він цього не зможе! Він ніколи-ніколи цього не зможе! Ах Боже!..

Петро дивився на патьоки поту на Романовому обличчі, на те, як той піт скапував з мочки вуха на землю, й метався душею, що ж йому сказати, ну що ж йому сказати?! Нарешті зібрався з духом і промовив якнайбайдужнішим голосом:

— Гм... Залежить що... Що?

Роман скривив уста болісно, прикусив губу з досадою, з жалем. Мовляв, що ж ти питаєш, що ж ти час гаєш, коли й так усе ясно, все ж ясно! Але вголос серйозно, й спокійно, й терпеливо пояснив, ніби справді Петро не розуміє:

— Ми той... Ми ще трохи поговоримо... А потім... той... Потім ти виконаєш мою волю... Ти м е н е п р и с т р е л и ш... І рятуйся сам. Чуєш!

Петро мовчить.

— Я прошу тебе!..

Боже! Ну що ж Петрові сказати на це таке жалібне прохання, на прохання друга! Він сидів мовчки, посірілий, стис щелепи, звів брови. Ніколи в житті він так не думав, так шалено, з такою мукою. І ніколи в житті він не мав такого безвихідного становища. Уста йому, так як і Романові, пересмагли, пошерхли, голос пропав — він кілька разів пробував заговорити, але голосу не було. Нарешті відкашлянув і прохрипів:

— Е-е... Скажи ж і ти мені... Скажи, Романе, чи ти вірний мій друг? Га?

— Так,— тихо прошепотів Роман і заплющив очі, звів брови, вже знаючи, до чого йде.— Так.

А Петро так само хрипко, як і перше:

— А тепер скажи... чи ти застрілив би мене?

Мовчанка. Роман лежав, заплющивши очі й звівши брови та тяжко-претяжко дихаючи. Мовчав довго й нарешті зідхнув:

— Н... н... не знаю...

І з цього «не знаю» видно було, що він ніколи би не застрілив свого друга, навіть коли б це мав бути акт великого милосердя.

Петро зідхнув з полегшенням. Це до певної міри звільняло його від страшного, хоч і товариського, обов'язку. Дивився на патьоки поту на смертельно блідому, безкровному обличчі й згадував того юнака з перебитим хребтом, що повз, а потім отак сходив потом, конаючи, та все благав про товариську кулю як про милосердя; згадав свій відрух зробити товариську прислугу й тепер вслухався в своє нутро, чигаючи на такий самий відрух. Але відрух такий не приходив і прийти не міг. Але як же ж бути?!

— Не знаю,— зідхнув шепотом Роман у напівмаячінні, відповідаючи без сумніву на запитання, чи застрілив би він Петра, свого друга.— Не знаю.— Помовчав. Потім розкрив очі й прошепотів твердо: — Я тебе не застрілив би, бо... Бо життя мені не поставило такого іспиту... Чуєш? Не поставило!.. Бо ти здоровий... А мене... А мене ти пристрелиш!.. Мусиш! Мусиш!..— розхвилювався та й забився в нападі пекельного, нестерпного болю. Він стратив свідомість і так страшно рипів зубами, що Петра вкрив холодний піт від душевної муки й від внутрішньої боротьби: боротьби між співчуттям, раптовою готовістю піднести автомат і вчинити акт милосердя та між жахом взяти на свою совість життя товариша, а головне — втратити його навіки зі своєї вини, а тим часом — ану ж вдасться його вирятувати! Може ж!..

Хоч видно було, що товариш конає.

Петро думав, що це вже остання хвилина й що його товариш відходить, що милосердя до нього прийшло само собою. Він нахилився, вдивляючись в передсмертні корчі на обличчі друга... Але милосердя не приходило. Роман знову прийшов до пам'яти, і вхопив здоровою рукою за Петрову руку, й проговорив швидко, швидко крізь спазму в горлі:

— Ах Боже! Як це все страшно!..

Помовчав, перемагаючи біль. А потім повів помутнілим поглядом навколо й прошепотів помалу-помалу, розтягуючи слова:

— Так ти... кажеш... снилось тобі... що ти рідну землю їв?

Петро мовчить.

— Ах Боже, Боже! Як це все страшно!

Помовчав, переводячи дух. А далі хапливо:

— Але це ще не все... Не все... Чуєш? Це ще не все...— І стиснув руку панічно.— Ще ж нас наші нащадки й прокленуть... (Павза.) — Де нащадки! Нас прокленуть наші сучасники!.. (Павза.) — Нас проклянуть ті, що нас посилали... Бо ми... Бо ми не здобули їм волі... (Павза, маяття.) Так... Прокленуть... І відмежуються від нас... І скажуть... будуть кричати: р о з п н и, р о з п н и їх!.. І мертвих розпни!!. (Павза.) І власний, рідний кат розпне, а власний наш хитрий з біса Пилат

умиє руки... Отой хитрий наш Пилат... Умиє... Від нас, від тисячів нас і від матерів, що породили нас...

(Павза. Зідхання крізь клекіт у грудях.)

— Але нічого. Ми умрем, і Бог нас спитає, хто винен за цю неповинну кров... І ми скажемо, що ми самі винні... Ми — «хлопці»... Ми — романтики... І Богові збрешемо, захищаючи тих усіх наших... Бо ми солдати... Ми хотіли добра... Та... ми солдати...— останнє прошепотів ледве чутно і, закінчивши, зідхнув так само ледве чутно: — Е-ех-х...

І замовк. Лежав нерухомо. Стиснув міцно Петрову руку й мовчав. Важко дихав. Він мав високу гарячку, і його кидало то в жар, то в холод. Час од часу цокотів зубами й говорив щось незрозуміле. А далі затих і лежав спокійно, постогнуючи. Лежав так довго. Він дивився кудись в одну точку. Нарешті повернув голову й показав Петрові очима кудись у бур'ян, посміхнувся блідо:

— Ось... Я ж казав... Чорт тобі посилає панцерфавста! Візьми!

Дійсно, під обніжком, в густому бур'янці лежав панцерфавст, справний, наладований. Але Петрові було не до панцерфавста, хоч серце йому неприємно стиснулося. Він не був містиком, але з тим проклятим панцерфавстом справді було таки щось від містики. Одвернувся. Гарячково перебирав у голові, як би ж і чим би ж допомогти Романові. Аніякої лікарської допомоги бути не може. Аніяких медикаментів у нього самого. Та й що ж тут медикаменти й які медикаменти тут допоможуть, хіба ціянкалій (посміхнувся гірко). Ще б могли врятувати хірурги, якби вони були, або якби ворог був милосердний до скалічених, та й то якби хопилися зразу. А так... Ворог — то є немилосердний ворог, та й ніхто в нього не стане просити ані пощади, ані милости. Що ж до медикаментів — то пізно. Тепер пізно.

А Роман все більше мучився. Все тяжче йому було. Він вже не говорив, як перше, він тільки стогнав, качав головою по обніжку, що вкрився болотом під тією головою, бо буйний піт розмочив землю, перекладав голову з лівої щоки на праву, з правої на ліву... Уста йому покрилися кривавою піною — він покусав собі всі губи, стримуючи стогін, стримуючи шалений крик, що видирався з грудей. Він не просив Петра словами, бо був уже не здібний говорити, він тільки просив його поглядом, молив його, благав... І Петро мучився не менше за Романа, він кілька разів уже брався за автомат, але опускав руку в безсиллі... Не може! Він не може цього!..

Дивно — він же солдат і убивав людей, і, мабуть, сотнями, зі своїх гармат, а тут — не може...

Роман зрозумів товариша без слів і вже не просив навіть поглядом. Він заплющив очі й звивався в муках. Але не вмирав. І видно

було, що він так просто і так скоро не вмре, що муки ті його будуть довгі, ой які довгі й пекельні.

Так, то впадаючи в безпам'ятство, то зринаючи з нього, Роман довго маявся. Нарешті роздер здоровою рукою зітлілу від поту сорочку на грудях і видихнув у синє небо немовби всю свою муку й всю свою душу:

— Не можу!! Я вже не можу!..

А тоді, перемагаючи корчі, змобілізувавши всі рештки ще не погаслої волі, попросив:

— Пістоля!..

Петро хотів подати автомат, але перевірив — в автоматі жодного патрона. Тоді Петро кинув автомат у жито й вийняв з кабура тремтячою рукою свого пістоля... Прикусивши губу, вклав його в Романову гарячу руку... А сам відвернувся.

— Ні,— промовив Роман спокійно і в той же час жалібно.— Дивись на мене... Я хочу тебе бачити... Дивись на мене...

Петро обернувся.

— Так... Перекажеш матері... як зустрінеш... що я живий-здоровий... Колись вернуся... І поцілуєш...

І змовк, задихаючись. Спробував посміхнутись ясною, щирою посмішкою, підбадьорливою, тією давньою, оптимістичною. Не вийшло.

І, знаючи, що це в нього не вийшло, Роман раптом узяв у зуби люфу пістоля й вистрілив... Ніби спересердя...

Риси обличчя затрепетали-затрепетали... По них поповзла глибока тінь. Склепила їх. Зупинила трепет. Зробила обличчя сірим і мовчазним, як земля.

Все.

Засклілі очі наставилися в синє небо.

XX

Петро довго сидів над товаришем. Йому здавалося, що той ще щось скаже.

У голові Петрові помутилося. І від жалю. І від гіркоти на душі. І від болю власної рани, від гарячки, яку він мав теж, але якій досі протистояв силою волі, напружуючи її до останку. Досі він не втрачав ясности думки. Тепер він її втратив, бо напруження ослабло, воля його танула, вислизала, як дим, як вода з прорваної греблі. В душу ломився відчай крізь ту саму проломину...

Кінець.

Все.

Десь спалахнула канонада й шалена кулеметна та мінометна стрілянина, десь не дуже й далеко, але Петрові було байдуже, він навіть того не чув. Для нього все скінчилося.

І тепер-от приходить на порядок дня той сон про рідне місто, про рідну вулицю... «Правдивий сон», як означив його Роман. Еге ж, правдивий сон. Як пак?.. Він землю їв на вулиці рідного міста. Вирізав він тієї землі дві плиті з стіл завбільшки й їв жадібно її. І яка ж вона була, та земля, смачна! Рідна земля! Його рідна земля!.. «Але то все одно, ця теж наша... Рідна!» — це сказав Роман. Справді.

Петро глипнув очима немов зі сну. Сонце палило немилосердно. Небо було опалове, почервоніле, закурене димом, і пилом, і сажею. Сонце давно перевалило за полудень, але ще стояло високо. Господи, який довгий день! Хоч би швидше приходила ніч! Сонце палить в обличчя, в скляні сині очі Романові. Хоч би вже ніч. Стривай!

Петрові очі впали на панцерфавст, що лежав у бур'янці під обніжком.

— Бач!

Петро протер очі, потер чоло з напругою.

— Бач! Ще ж не все. Ще ж цей панцерфавст. Ні, ще не все. Він, цей «макогін», має якесь призначення в його житті... Так, так.

А Роман дивився байдуже в небо й ніби говорив до Петра: «Ось... Чорт тобі подає панцерфавста! Візьми його!»

Значить, ще не все.

І Петро звівся похитуючись.

...Не все. Келих ще не допитий, і він його мусить допити до дна. До дна. До самого дна.

Вийняв хустинку з своєї кишені, червону, бо закривавлену, й накрив нею сині очі, наставлені в небо. Нехай не пече в них сонце. Нехай не сліпить їх пил. І нехай Він не бачить, як буде хитатися Петро, ідучи геть. Як він собі йтиме геть...

По тому Петро підняв панцерфавста, звалив його собі на плече й пішов не озираючись. Пішов п'яною, розбитою ходою. Останній з усіх, з ким він був у цьому проклятому колі смерти. Останній розбитий, але ще не подоланий.

XXI

Петро йшов як у кривавому тумані.

Опалове небо... Стовпи й ожуги... Далекий сон і близька дійсність.

Навколо кипить бій. Ні, це не уява, це не гуд у голові, це справжній клекіт бою. Власне, клекіт боїв навколо. Вся земля двигтить від гуркоту гармат і грохоту танків.

Петро лишився сам в оточенні, в пеклі. І він хоче з нього вийти. Але вийти не може. На захід, на північ і південь — всюди ворог, всюди вогонь і грохіт заліза. Він кидається (якщо це можна назвати «кидається»), але з оточення вийти не може...

Йому здається, що він іде довго, може, вже й кілька днів, хоч це був ще той самий день, в який загинув Роман, в який загинуло так багато його друзів.

Поблизу десь справді кипить шалений бій, то десь одчайдушно виломлюються ще якісь рештки з оточення. Петро дослухався й ішов туди, ішов, напружуючи рештки сили... І на душі йому було тяжко невимовно — ах, як йому тяжко покидати останній клаптик рідної землі!

Він бачить, як вона горить, його земля, як бродять зграї полум'яних язиків, як повзуть вогненні кобри по ній... Він чує, як вона сходить чадом, спалена вогнем страшної, ненаситимої помсти... Він бачить, як сонце обернулося в панікадило в чорному, сажному зеніті й присвічує Богові руїни й всезнищення, що вергає з того зеніту, з чадного неба тисячі тонн гарячого металю...

Намагаючись вгамувати нестерпний біль пораненої голови, Петро здер стару, загноєну пов'язку й іде так... Йому так легше, вітерець обвиває голову, освіжає її... З рани спливає кров, але то байдуже, та він і не бачить, лише відчуває лоскіт на шиї. Нехай... Лиш би якось перейти все це і вийти з цього велетенського кладовища до волі й до рідних, до друзів... Так, ще б хоч раз побачити старих, давніх друзів, хто лишиться в живих...

Так, стікаючи кров'ю, він іде все вперед, туди, де пішли десь товариші.

Він іде... Він несе панцерфавста, як кийок, що його підсунув чорт саме тоді, коли в нього не лишилося вже іншої, більш практичної й потрібної, зброї... Він несе панцерфавста, може, для того, щоби ним в останню хвилину зірвати своє життя, як вже не буде ніякого виходу й не лишатиметься зовсім сили.

Світ йому увесь почервонів і почорнів, бо у віччю плавають огненні кола і чорніє провалля безодні. В нім стоять «панікадила», як серед темної ночі...

І от його настигла смерть...

XXII

І от його настигла смерть.

Він сидів над якоюсь глухою дорогою, слухав грохіт бою з усіх сторін, слухав свій власний біль в душі і в серці, отаке якесь

скімління, немов плач немовляти, намагався його вгамувати... Думав над тим, що ж то за такий ворог, що так нещадно напосівся, що має стільки злоби, й жорстокости, й смертельних засобів у своєму розпорядженні, які він вергає немилосердно і безугавно, але який він сам? Який він сам? Яке його обличчя? Ось скільки часу триває це пекло, але він так і не бачив ворога в обличчя, не бачив його зблизька. Не дивився йому в очі. Які в нього очі? Що в тих очах написано?.. Як би в ті очі перед смертю глянути! Як би його побачити зблизька, подивитися на нього, нещадного й немилосердного! Отак віч-на-віч...

Ось над цим думав Петро мляво, сидячи осторонь від дороги на купі землі біля глибокої бомбової вирви, як раптом почувся грохіт, що наростав і котився на нього. Петро підвів голову й побачив велику сталеву потвору — сірий совєтський танк Т-34. Танк з ревом котився по дорозі, виринувши з долини...

«Ось він, ворог!!»

Напевно, побачивши Петра на пагорбку, танк шалено і тріюмфально заревів, як жива істота, і попер навпростець, з наміром розчавити цього солдата в пошматованій, безбарвній, але такій характерній уніформі. Погнав як хижак на свою жертву...

Петро без хвилювання подивився якийсь час на страховище, потім помалу сповз за пагорбок... Так, танк іде на нього. Ось це і є вона, Смерть! Наладувавши панцерфавста, Петро почекав якусь хвилину, спокійно (так, як колись чекав під час облав на вовка)... Потім швидко вихопився й вистрілив — пустив «кулак» усторч в потвору, а сам упав навзнак і покотився униз, у бомбовий кратер. Розлягся пекельний вибух... Лязк і скрегіт... І потвора раптом стала цапки над самою вирвою, тяжко зідхнула димом і чадом, повернулася боком і поповзла по інерції до вирви, накриваючи її й накриваючи Петра, що лежав на самісінькому дні. Але до дна потвора не дістала, бо розвернулася упоперек...

Якийсь час потвора пойорзала в передсмертних корчах, осипаючи землю на людину, що лежала внизу горілиць, ніби її загрібаючи. Пойорзала, поки не заглух мотор. А як мотор заглух, потвора перестала здригатися...

Петро лежав під сталевим драконом на дні вирви й чекав, що буде далі,— він чекав смерти. Ось вискочать люди — вискочить ворог, якого він таки нарешті побачить, гляне йому в очі перед смертю, і все скінчиться. Але люди не вискакували, не чути було жодної живої душі, лише одну мить здалося, що хтось протяжно й глухо застогнав. Одначе стогін не повторювався. Тоді Петро вигрібся, виповз нагору.

Перед ним був велетень танк... Башта в нього геть розвернута й куриться, ляда люка скарьожена й відчинена навстяж та так і стоїть, ніби відзяплена щелепа в пащі апокаліптичної потвори, пораженої блискавкою. З середини пащі виходить дим і б'є нестерпний сморід паленої гуми, але полум'я немає... Танк чомусь не спалахнув, як звичайно, може, тому, що бак з пальним зостався неушкоджений... Їдучий дим пробивається з люка й з усіх щілин — можливо, там горить всередині.. А може, то з танка виходить дим і газ, нагнатий туди шаленим вибухом панцерфавстової гранати... Петро стояв і зовсім спокійно міркував про це і так само спокійно дослухався до нутра танка. Всередині аніякісінької ознаки життя.

— Галло! — сказав Петро голосно.— Ану, виходь! Хто там?!

Мовчанка. Тоді Петрові раптом чомусь стало страшно. Незрозумілий і якийсь містичний жах струсонув ним. Чи то від думки, що він-от убив кількох людей, і вони тут ось, за сталевою стінкою, у череві танка, й їхня смерть на його сумлінні, а чи то від тривожного якогось передчуття, що пройшлося ним, невідомо звідки зринувши, і зродило той жах... Петро миттю стрибнув на танк і кинувся до люка. Заглянув...

Всередині темніли якісь скорчені людські фігури — люди в танкістських комбінезонах... Вони лежать одне навалившись на одне...

— Галло,— сказав Петро тихо.— Живі?.. Ранені?.. Галло!

Мовчанка. Ані звуку.

Тоді Петро поліз у люк... Він хотів бачити ворога. Він хотів глянути йому в обличчя.

І він глянув. Те, що він побачив, струсонуло ним до решти, до мізку костей...

Дві фігури, скрючені на підлозі, не можна було впізнати, бо обличчя були опалені газом і заюшені чорною закипілою кров'ю.

Третя ж фігура припала до стерна, схилилась на нього та так і заклякла, поклавши голову на керунок, ніби від утоми. І риси обличчя її були чисті...

І було те обличчя дівоче...

І було те обличчя знайоме...

...Ата!

Обличчя сіро-бліде, лише з вуха через краєчок, з-під шолома, стікає смужка густої червоно-чорної крови і застигає на шиї...

Петро думав, що це галюцинація, що це божевільне маячіння... Але ні. Це Ата!

Перевів дикий погляд на фігури, скрючені на підлозі, й аж тепер побачив, що то теж дівчата... Дівчата-танкісти.

У кутку, за керівницею, стоїть казаночок з вареною пшеницею всуміш з квасолею.... «Це їхні харчі!» Казаночок перехнябився, й «харчі» наполовину вилилися геть на якесь ганчір'я.

Знову перевів погляд на обличчя, покладене на керунок танка. Не здаючи собі справи, простяг руки й стягнув танкістський шолом із дівочої голови... Ата!!. З-під шолома розсипалося її буйне волосся, підрізане по колишній студентській моді,— волосся впало на чоло, на вухо, на щоку, заворушилося як живе, розтікаючись...

Петро повів рукою по ніжному, шовковому волоссі, й його шорсткі пальці заплуталися в тоненьких волосинках...

— «Ворог»...

«Так ось він, "ворог"!..»

Обережно виплутував пальці з полону тонюсіньких волосинок... Виплутував... А тоді раптом шарпнув і кинувся геть.

Виліз з танка і пішов.

Йшов тиняючись, помалу, потім швидше. Швидше.

Йшов не озираючись.

Не бачив нічого перед собою. Майже біг. Йшов із решток своїх сил. В ніщо. В порожнечу. В чорне провалля...

Світ за очі...

Утікав від того, від чого не можна втекти.

Новий Ульм, 1953

?!

Початковий рівень

1. Коли й де відбуваються події твору?

Середній рівень

2. Які епіграфи додано до роману? Поясніть їх значення.
3. Поясніть значення назви «Огненне коло».

Достатній рівень

4. Схарактеризуйте образи Петра й Романа. За що вони воюють?
5. Висловіть власне ставлення до подій, зображених у романі.

Пригодницький роман — різновид романного жанру, твір, якому властиві емоційне напруження, загадка, стрімка зміна подій. Важливою ознакою пригодницької літератури є наявність незвичайного героя — як правило, сильної цілісної натури. Події мають розгортатися швидко, змінюватись несподівано. Мотив переслідування належить до найбільш поширених у пригодницьких творах. Загальна художня атмосфера пригодницького роману відзначається таємничістю, напруженими переживаннями. Вимогам жанру пригодницького роману відповідають «Тигролови» І. Багряного.

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ

Період 1956–1964 років у розвитку суспільства Радянського Союзу дістав назву «хрущовської відлиги». Новий комуністичний лідер М. Хрущов 1956 року піддав критиці політику і практику сталінізму, засудив масові репресії попередніх десятиліть, послабив ідеологічний контроль у культурному житті країни. Разом із мільйонами невинно засуджених громадян повернулися з концтаборів уцілілі українські письменники. В Україні почали з'являтися нові літературні журнали, що публікували твори раніше заборонених митців слова. Загальне послаблення ідеологічного тиску стимулювало творче піднесення письменників старшого покоління — М. Рильського, М. Бажана, Л. Первомайського, А. Малишка, В. Сосюри. Заявили про себе талановитими творами прозаїки М. Стельмах та О. Гончар.

Справжнє оновлення в українське письменство принесла генерація літераторів 60-х років, які увійшли в історію нашої культури як «шістдесятники». Це Л. Костенко, Д. Павличко, В. Симоненко, Б. Олійник, М. Вінграновський, І. Жиленко, М. Сингаївський, Ю. Мушкетик, Є. Гуцало, В. Дрозд, В. Шевчук, Р. Іваничук, І. Світличний, І. Дзюба, М. Коцюбинська, Є. Сверстюк та ін. «Шістдесятники» відроджували здавна властиві нашій літературі людяність і щирість, утверджували цінність і неповторність кожної людської особистості. Вони закликали до збереження національних святинь — мови, літератури, культури. Шістдесятники виступили як певна духовна опозиція владі. Відчувши загрозу вільного слова, радянська влада поновила переслідування інакомислячих. Письменників заарештовували, залякували, забороняли друкувати їх твори. 1965 року потрапили за ґрати І. Світличний, Є. Сверстюк, І. Калинець, В. Стус та ін. Нова хвиля арештів пройшла 1972 року. Зазнали гострої критики «Собор» О. Гончара, «Мальви» Р. Іваничука, проза Є. Гуцала та ін. Багато з тих, хто дебютував у шістдесяті, змушені були на довгі роки замовкнути або писати під загрозою репресій «покаянні листи». Твори багатьох заборонених авторів поширювались нелегально в машинописах («самвидав»), виходили за кордоном.

Не припиняла розвитку література української еміграції. В. Барка написав свій відомий роман «Жовтий князь», що привернув увагу світу до трагедії голодомору. Наприкінці 50-х років активно діяла «Нью-Йоркська група» (Б. Рубчак, Б. Бойчук, Ю. Тарнавський, Е. Андієвська, В. Вовк та ін.).

Незважаючи на перешкоди, в українській радянській літературі з'явилось чимало високохудожніх творів. Вийшли «Сонети подільської осені» Д. Пав-

личка, збірки Л. Костенко «Над берегами вічної ріки» й «Неповторність». Читацьку увагу привернула проза В. Земляка, Гр. Тютюнника, Є. Гуцала, Ю. Мушкетика, А. Дімарова, В. Дрозда. Автором захопливих історичних романів виступив П. Загребельний.

Наша література завжди була з народом, відгукувалась на його болі і страждання. Катастрофа на Чорнобильській атомній станції змусила митців звернутись до вічних проблем морально-етичного характеру.

Українські митці взяли активну участь у розгортанні боротьби за відновлення нашої державності. Проголошення 24 серпня 1991 року незалежності України скасувало штучні обмеження в розвитку культури. Сьогодні література швидкими темпами надолужує втрачене за роки тоталітаризму. Збагачується її жанрове, стильове розмаїття. Осмислюються нові теми, активно розвиваються поезія, проза, зокрема й та, що орієнтується на молодіжну читацьку аудиторію. Українське словесне мистецтво продовжує утверджувати себе як органічне явище європейської культури.

ВАСИЛЬ СИМОНЕНКО

(1935—1963)

Василь Андрійович Симоненко народився 8 січня 1935 року в селі Біївцях Лубенського району на Полтавщині в селянській сім'ї. Його дитинство припало на непрості роки війни. Навчався в середній школі в селі Тарандинцях, після закінчення якої 1952 року вступив на факультет журналістики Київського університету. Поезією захопився ще в середній школі, в університеті брав активну участь у діяльності літературної студії. Закінчивши 1957 року університет, працював журналістом у газетах «Молодь Черкащини», «Черкаська правда», був власним кореспондентом «Робітничої газети».

Водночас Симоненко брав активну участь у діяльності Клубу творчої молоді, членами якого були А. Горська, Л. Костенко, І. Світличний, В. Стус, М. Вінграновський, Є. Сверстюк та ін.

Справжньою подією в тогочасному літературному житті України стала перша поетична збірка Симоненка «Тиша і грім», яка вийшла 1962 року. Окрім цієї книжки, за життя поета вийшла казка «Цар Плаксій і Лоскотон» (1963). Однак уже в ті часи великої популярності набули неопубліковані, «самвидавні» твори Симоненка, у яких сатирично зображувався радянський лад («Некролог кукурудзяному качанові», «Злодій», «Суд»), замальовувалось непросте життя звичайних українців («Дума про щастя», «Одинока матір»). Можна сказати, що саме ці твори поета, призначені для нелегального поширення, надихали налаштовану опозиційно до радянської влади молоду українську інтелігенцію.

Влітку 1962 року поета було через випадковий інцидент заарештовано й по-звірячому побито у відділку міліції. Після того Симоненко прожив трохи більше року, помер поет 14 грудня 1963 року на двадцять дев'ятому році життя.

Після смерті Симоненка було видано його поетичні збірки «Земне тяжіння» (1964), «Поезії» (1966), «Лебеді материнства» (1981), «Поезії» (1985). Із його доробку збереглися також новели (збірка «Вино з троянд») і казки для дітей («Подорож у країну Навпаки», «Цар Плаксій і Лоскотон»).

Самвидавна поезія Симоненка була видана за кордоном разом із фрагментами його щоденника «Окрайці думок» у журналі «Сучасність» (1965) та в збірці «Берег чекань» (1965).

«Глибоке розуміння Симоненком значення свого кореня, постійне відчуття сили, що йде від рідної землі, відчуття радості й гіркоти обов'язку

перед рідним народом — усе це було в нього таке елементарно сильне. Як і слова:

Я без тебе нічого не значу,
Наче птиця без крил.

Як це громадянське кредо Симоненка підноситься над тисячами дзвінких патріотичних декларацій!

У його простоті ви відчуваєте людину високої інтелектуальної культури — масштабний розум, який уміє відсівати дрібниці й оголювати суть. Його простота безоглядна і гостра...

А тим часом Василь Симоненко абсолютно доступний формою кожній грамотній людині й глибоко хвилюючий змістом. Він раз у раз говорить про те, що тривожить людей. Про що й вони говорять, але — без тієї громадської висоти, ясності розуму й пристрасті слова.

Кожен його вірш нагадуватиме нам і тим, що будуть після нас, елементарні істини, без яких не можна змістовно жити, —

Ти знаєш, що ти людина...»

Є. Сверстюк

* * *

Україно, п'ю твої зіниці[1]
Голубі й тривожні, ніби рань.
Крешуть з них червоні блискавиці
Революцій, бунтів і повстань.

Україно! Ти для мене — диво!
І нехай пливе за роком рік,
Буду, мамо горда і вродлива,
З тебе дивуватися повік.

Ради тебе перли в душі сію,
Ради тебе мислю і творю —
Хай мовчать Америки й Росії,
Коли я з тобою говорю!

Одійдіте, недруги лукаві!
Друзі, зачекайте на путі!
Маю я святе синівське право
З матір'ю побуть на самоті.

---

[1] Вірш має і другий варіант першого рядка — «Задивляюсь у твої зіниці...» — *Ред.*

Рідко, нене, згадую про тебе,
Дні занадто куці і малі,
Ще не всі чорти втекли на небо,
Ходить їх до біса по землі.

Бачиш: з ними щогодини б'юся,
Чуєш — битви споконвічний грюк!
Як же я без друзів обійдуся
Без лобів їх, без очей і рук?

Україно! Ти — моя молитва,
Ти моя розпука вікова...
Гримотить над світом люта битва
За твоє життя, твої права.

Хай палають хмари бурякові,
Хай сичать образи — все одно
Я проллюся крапелькою крові
На твоє священне знамено.

26.12.1961

Я

Не знаю, ким — дияволом чи Богом —
Дано мені покликання сумне:
Любити все прекрасне і земне
І говорити правду всім бульдогам.

А часто хочеться закрити очі кляті,
Забути все і в затишку глухім
Кубельце звити, завести свій дім,
Щасливим бути, як дурак на святі.

Та тільки серце, серце ненавмисне
Пекучим болем душу мені стисне
І відчаєм її наповнить вщерть.

І шепче хтось (можливо, совість власна):
— Не йди туди, дорога то нещасна,
То не життя, то смерть.

12.12.1955

Я...

Він дивився на мене тупо
Очицями, повними блекоти:
— Дарма ти себе уявляєш пупом,
На світі безліч таких, як ти. —

Він гримів одержимо і люто,
І кривилося гнівом лице рябе,
Він ладен був мене розіпнути
За те, що я поважаю себе.

Не стала навколішки гордість моя...
Ліниво тяглася отара хвилин...
На світі безліч таких, як я,
Та я, їй богу, один.

У кожного Я є своє ім'я,
На всіх не нагримаєш грізно,
Ми — не безліч стандартних «я»,
А безліч всесвітів різних.

Ми — це народу одвічне лоно,
Ми — океана вселюдська сім'я.
І тільки тих поважають мільйони,
Хто поважає мільйони «я».

28.03.1962

* * *

Є тисячі доріг, мільйон
вузьких стежинок,
Є тисячі ланів, але один лиш мій.
І що мені робить, коли малий зажинок
Судилося почать на ниві нерясній?
Чи викинути серп і йти байдикувати,
Чи долю проклясти за лютий недорід
І до сусід пристать наймитувати
За пару постолів і шкварку на обід?

Коли б я міг забуть убоге рідне поле,
За шмат цієї землі мені б усе дали...
До того ж і стерня ніколи ніг не коле
Тим, хто взува холуйські постоли.

Та мушу я іти на рідне поле босим,
І мучити себе й ледачого серпа,
І падати з утоми на покоси,
І спать, обнявши власного снопа.

Бо нива — це моя! Тут я почну зажинок,
Бо кращий урожай не жде мене ніде,
Бо тисяча доріг, мільйон вузьких стежинок
Мене на ниву батьківську веде...

17.05.1963

* * *

Є в коханні і будні і свята,
Є у ньому і радість і жаль,
Бо не можна життя заховати
За рожевих ілюзій вуаль.

І з тобою було б нам гірко,
Обіймав би нас часто сум,
І, бувало б, темніла зірка
У тумані тривожних дум.

Але певен, що жодного разу
У вагання і сумнівів час
Дріб'язкові хмарки образи
Не закрили б сонце від нас.

Бо тебе і мене б судила
Не образа, не гнів — любов.
В душі щедро вона б світила,
Оновляла їх знов і знов.

У мою б увірвалася мову,
Щоб сказати в тривожну мить:
— Ненаглядна, злюща, чудова,
Я без тебе не можу жить!..

22.02.1961

ІКС ПЛЮС ІГРЕК

Чорнявій математичці

Я не заздрю уже нікому —
Де ще мудрих таких знайти?
Це ж мені стало вперше відомо:
Ікс плюс ігрек — це будеш ти.

І здається, що я володію
Віковічним секретом краси
Лиш тому, що я розумію
Загадкові твої ікси.

Розумію? Який там розум!
Просто здорово, що ти є!
Що вслухається в ніжні погрози
Збаламучене серце моє.

Я не заздрю уже нікому —
Де ще мудрих таких знайти?
Одному лиш мені відомо:
Ікс плюс ігрек — це будеш ти.

09.01.1962

КАЗКА ПРО ДУРИЛА

Отож воно й почалося з того,
що одружився дурний Петро —
тільки до хати привів небогу,
зразу ж топитись пішов у Дніпро.
Стрибнув у воду — в воді не тоне,
почухав тім'я дурний, а тоді
почав серед річки — хай Бог боронить! —
ходить на руках по воді.
Походить трохи та ляже, полежить,
на хвилю закине ноги брудні —
і хоч би то що! Схопив, правда, нежить
та рибалок до смерті злякав у човні.
Йому все байдуже — ходить, та чхає,
та грайливо моргає до риб,
а небога із кручі рукою махає:
— Вернись, чоловіче, бо з'їм твій хліб! —
Почув те Петро та бігом додому;
що запопав — то усе перегриз;
добре, що жінка спалила солому
та в глечиках поховала дрова і хмиз.
Наївся Петро;
— Ну, стели постелю,
горличко ніжна моя,—
та сама лишень лізь під стелю,
а на долівці приляжу я.—
Отак і жили, без нужди та горя.
Сусіди шепталися, як один:
— Від чого товстіє Петрова Федоря? —
Аж гульк —
у Федорі син.
І такий тобі хлопець, що далі нікуди,
і такий тобі хлопець, що — ну.
На другий рік вже навчився бігати,
а на шостий — виматюкав старшину.
Прийшли до Петра пузаті
та й кажуть:
— Ти знаєш чи ні,
що виродок твій чубатий
сказав, ніби ми дурні? —
Розізлився Петро:

— Отаке тобі й на!
Та я ж його витурю з дому,
щоб не балакав малий сатана
того, що усім відомо...—
Узяв і прогнав. А що дурному?
Тільки приказував, як проганяв:
— Іди, лобуряко, з дому —
ти з мене останню сорочку зняв!
Іди собі, зла личино!
Може, десь виб'єшся у пани,
то, гляди, не поскупися, сину,
матері справить картату хустину,
а мені — кисет і штани...
Ну, йди вже, клята рахубо,
бо дома з голоду вріжем дуба... —
І пішло хлоп'я із убогої хати
кращої долі собі шукати.
Де воно не ходило, де воно не було!
Спало, де впало, їло, що мало,
та, мов трава, росло.
Та хлопця й вигнало — слава Богу:
не менше саженя в ріст,
кулаки, мов горщата,
мов обаполи, ноги,—
і де ж те здоров'я бралося в нього,
коли все життя — безконечний піст?
А люди про хлопця так говорили:
— Чому б не рости, коли він — Дурило! —
Отож, як Дурило уже зміцнів
і огидло хлопцеві байдикувати,
він раптом, ні сіло ні впало, захотів
навідаться до рідної хати.
Спакував у кишеню речі,
доброго костура в руки взяв —
і, як говорять, ноги на плечі
та й пішов, куди знав.
Іде та й людей питає:
— А де тут дорога до Рідного краю? —
А люди говорять:
«Кругла земля,
так що прямої дороги немає:
сонце сходить оно звідтіля,

а тамечки он сідає.
Спитай у нього. Воно
біга довкола землі давно,
то, певне, тобі щось розумне порає».
Махнув рукою Дурило
та й пішов навпростець;
добре, що сонце у спину гріло,
а в груди віяв вітерець.
Іде та й іде.
Аж у ногах занило,
присісти хотів, та ба —
з-за кущів до Дурила
вибігла враз галаслива юрба.
— Ти куди йдеш?
— Додому.
— А де ж твоя домівка?
— У Рідпім краю.
— А край де?
— Їй-богу, не знаю,
я, люди, шукаю вітчизну свою.
— А навіщо шукати?
Лишайся, хлопче, у нас,
у нас не життя, а свято,
щасливим зробишся враз.—
І вмить та юрба оточила Дурила
і дружньо до нього отак говорила:

РЕЧИТАТИВ СТАРШИН РАЮ

Порода наша мудра від природи,
ми знаємо все, бо осягнули все.
І глипає на нас зворушено і гордо
щасливий предок — щирий шимпанзе.
Йому гойдатись на гіллі рипучім
і на тропічних тішитись вітрах,
а ми підем і цілий світ научим,
як у чорнильних плавати морях.
У нас до того мудрі всі та вчені,
що лімітуємо чорнило і папір!
Вулкани діють дужі і скажені
в хребтах висотних паперових гір.
Ми знаєм все! Для нас усе відоме!

Що буде завтра? Запитайте нас.
Як живить вогнища руда суха солома,
так нас годує мудрість повсякчас.
Ми пронесем, ми підведем і підем,
ми дійдемо, ми сягнемо висот!
Ми стільки істин вам за мить націдим,
що подив назавжди заціпить рот.
Чого ж тиняєтесь по світу, ніби п'яні,
чого шукаєте, коли ми все знайшли,
коли ведуть дороги осіянні
лід наше сонце з вашої імли?
У нас давно ніхто й не чув про горе
та інші нісенітниці й бридню.
Одна турбота наша чола оре —
а що, як в мудрі паперові гори
раптово влучить іскорка вогню?
Чи вистачить чорнила, щоб залить?
А більше нам нічого не болить...

Дурило, звичайно, розвішує вуха,
Дурило аж рота роззявив та слуха,
Дурило гукає:
— Зрікаюся Рідного краю!
Візьміть мене, друзі, до вашого Раю! —
І друзі Дурила під руки беруть,
і друзі Дурила до себе ведуть.
А хлопцеві думка сидить в голові;
— Чого, люди добрі, в вас ноги в крові?
— Та це,— йому кажуть» — така у нас звичка,
до щастя дорога веде через річку —
та річка із крові та трішки із сліз,
але ти не бійся» Не втопишся. Лізь.
Вона не глибока — либонь, до колін...
— А кров там чия? — не гамується він.
— Чия? Та відомо чия — тих людей,
що підло не визнали наших ідей...
Ми їх, значить, трішечки, зовсім помалу
кого задавили, кого зарубали.
— А це хто тут висить? — питається в ник.
— Це дурень, один із отих навісних,
що пруться на острів...
— На острів? За чим?

— Та, правду сказати, либонь, ні за чим:
там щастя закуте в печерах німих
не те, що для нас, а оте, що для всіх...
— То нащо ж повісили?
— Так, для годиться:
якби не повісили, міг би втопиться...

І далі до Раю Дурило іде,
круг себе очима дурними веде.
— А це що за ідол? — питається знов.
— Це той, що закон наймудріший знайшов.
Навчив нас хапати, навчив убивати,
навчив людям в очі оману пускати,
навчив нас, як жити годиться на світі,
читай заповіта його на граніті.

ЗАПОВІТ ЗАСНОВНИКА РАЮ

Що кому на роду написано,
то й конем не обскачеш того.
Одному доля дарує лисину,
другому — шляпу з широкими крисами.
а третього причастовує батогом.
А четвертому, п'ятому, шостому і дев'ятому
цілісінький довгий вік
стільки добра обіцятиме,
що врешті з четвертого,
п'ятого, шостого і дев'ятого
поробить стандартних каліко
А найкраще тому, кому доля багата
не захоче нічого дати —
ані честі, ані глузду, ні сорому — нічогісінько.
Ось цьому
ми з нікчемства свого п'єдестал створимо,
та освятим в кадильнім диму,
та сипнемо під ноги квітів,
та у лаври чоло вберем,
та, щоб весело жив на світі,
приведем панну Музу в гарем.
А самі заживем без гризоти,
бо відомо й дитині малій,
що у Музи цієї цноти
вже не більше, ніж у повій.

Стільки бідною торгували,
стільки вже продавалась сама,
що назвать її лярвою мало,
а сильнішого слова нема.
Ну, а нам що до того?
Ми люди тихі,
нам би повне корито бурди,
теплу ковдру, затишну стріху
та цукерку вряди-годи.
Бо таке на роду написано:
від Адама до наших днів
будуть людям світити лисини
величаво мудрих вождів.

Думав, думав Дурило,
аж йому голова заболіла,
та ніяк собі не збагне:
куди і до чого той ідол гне?
Якщо йому правда — ріднесенька мати,
то нащо ж йому п'яти лизати?
А якщо йому люба лизня,
то тоді його ненька — брехня?
Так замислився, що аж присів,
сім днів не пив і не їв,
а на восьмий устав і каже;
— Якесь дуже дивне те щастя ваше!
Не хочу такого, щоб я вмер!
Сходжу ще на острів до тих печер...
Та й ну Дурило
від друзів нових тікати,
а ті йому в спину кілки метати.

Добре, що наш Дурило водою не брів,
він, як і батько, ходить по воді умів —
отож він перший став у печері
і давай своїм костуром бити у двері.
За третім ударом впали двері,
і враз ніби сонце сяйнуло в печері,
і вийшло звідти дівча,
і всміхнулося мило:
— Спасибі за поміч тобі, Дурило!
Я долю тепер не мину і твою —
жду тебе, парубче, у батьківській хаті,

у твоєму Рідним краю... —
Сказало і щезло.
Озирнувся Дурило —
дивиться:
гори вогнем охопило,
і кривава ріка змеженіла,
а там, за рікою, на тихій Зеленій горі,
біліє батькова хата,
а під нею засмучена мати
пасе сонячних зайчиків у дворі.

ЛЮДИ — ПРЕКРАСНІ...

Люди — прекрасні.
Земля — мов казка.
Кращого сонця ніде нема.
Загруз я по серце
У землю в'язко.
Вона мене цупко трима.
І хочеться
Бути дужим,
І хочеться так любить,
Щоб навіть каміння байдуже
Захотіло ожити
І жить!
Воскресайте, камінні душі,
Розчиняйте серця і чоло,
Щоб не сказали
Про вас грядущі:
— Їх на землі не було...

16.01.1963

?!

Початковий рівень

1. Назвіть першу поетичну збірку В. Симоненка. Коли її було видано?
2. Що символізує образ «батьківської ниви» у вірші «Є тисячі доріг...»?

Середній рівень

3. Яким постає образ України у вірші «Україно, п'ю твої зіниці...»?
4. Визначте жанр поезії «Я».
5. Як автор розглядає кохання у вірші «Є в коханні і будні і свята...»?
6. Яким настроєм охоплений ліричний герой вірша «Люди — прекрасні...»?

Достатній рівень

7. Схарактеризуйте позицію ліричного героя поезії «Я...».
8. Кому присвячено поезію «Ікс плюс ігрек»? Про що цей твір?
9. Що засуджує В. Симоненко в «Казці про Дурила»?

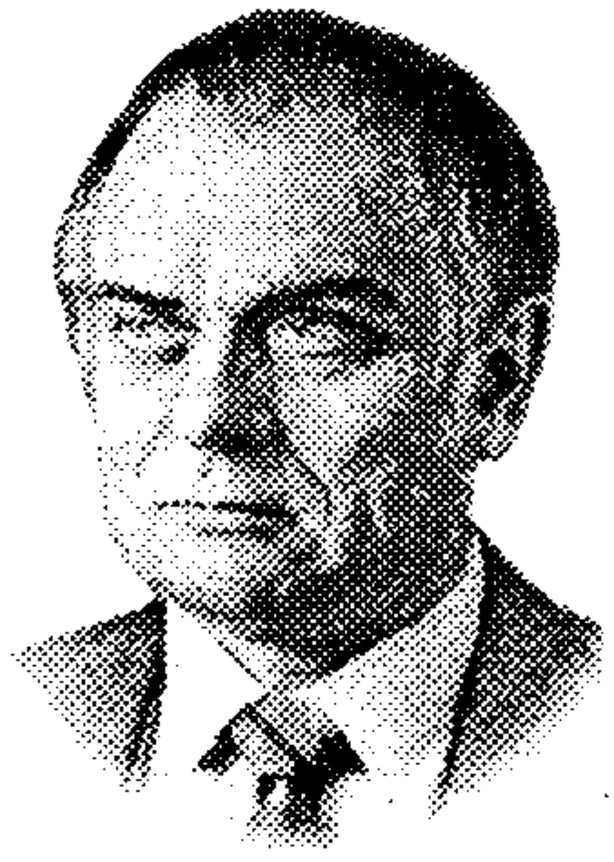

ДМИТРО ПАВЛИЧКО

(НАР. 1929 Р.)

Дмитро Васильович Павличко народився 28 вересня 1929 року в селі Стопчатові на Івано-Франківщині в селянській сім'ї. Початкову освіту здобув у польській школі села Яблунів. Пізніше навчався в Коломийській гімназії, а після приєднання Західної України до УРСР — у радянській десятирічці. 1948 року Павличко вступив на філологічний факультет Львівського університету. Ще під час навчання завідував літературною частиною Львівського театру юного глядача. Закінчивши університет, 1953 року вступив до аспірантури, але невдовзі залишив наукову роботу. Тоді вийшла його поетична книжка «Любов і ненависть». Невдовзі Павличка приймають до Спілки письменників, він завідує відділом поезії журналу «Жовтень». Виходять друком нові поетичні книжки «Моя земля» (1955), «Чорна нитка» (1958). Весь наклад збірки «Правда кличе» (1958) було вилучено за розпорядженням радянської цензури.

1964 року Павличко переїхав до Києва, де працював сценаристом на кіностудії ім. О. Довженка, написав сценарії до кінофільмів «Сон» (у співавторстві з В. Денисенком) та «Захар Беркут». Із 1966 року поет працював у секретаріаті Спілки письменників України.

Важливою віхою у творчому житті Павличка стала наступна збірка «Гранослов» (1968), близька в ідейному плані до творчості інших «шістдесятників». У ній художньо осмислювались проблеми людяності, патріотизму, національної культури.

У 1971–1978 роках Павличко редагував журнал «Всесвіт». У цей час виходять нові поетичні книжки, з яких найбільш помітним явищем стали «Сонети подільської осені» (1973) та збірка інтимної лірики «Таємниця твого обличчя» (1979). Немало творів поета покладено на музику, із них найбільшу популярність завоювала пісня «Два кольори». Поет писав також твори для дітей — визнання в маленьких читачів здобули його казки «Золоторогий Олень», «Дядько Дощ», «Де найкраще місце на землі». Значний авторитет Павличко здобув як літературознавець, літературний критик і перекладач.

Із 90-х років минулого століття Павличко захопився політикою, виступив одним із засновників Народного руху України, Демократичної партії, обирався депутатом Верховної Ради, був послом України в Канаді.

Сам Дмитро Павличко про створення пісні «Два кольори» розповів: Пісню «Два кольори» я написав 29 лютого 1964 року, разом з композитором

Олександром Білашем. Нам було нудно на комсомольському зібранні, а переді мною сиділа гарна жінка, у чорній хустці з вишитою на ній червоною трояндою, це нагадало мені мою сорочку, і першу строфу я написав просто на коліні... Я відчув, що це початок пісні, так само як золотошукач відкриває краплину золота. Ми втекли із засідання, і в той же день разом з Сашком дописали пісню. Вона лежала рік у Дмитра Гнатюка, а потім, напередодні жовтневих свят, Гнатюк показав її в ЦК, і там, як він мені розповідав, одна дуже поважна особа сказала — пісню потрібно переробити, тому що вона не є соціалістичною. Але я сказав, що нічого переробляти не буду, і нехай та поважна особа переписує сама. Петро Шелест (саме він був тією поважною особою), дізнавшись про мою відповідь, розлютився, але потім сказав, що чорт з нею, і нехай Гнатюк співає як є. Пісня прозвучала, і почала співатися повсюди. Після цього мене і Білаша викликали у партійну школу, де два кагебісти з нами вели бесіду і сказали, що я мав би прекрасно знати, що таке червоне і чорне — мовляв, ми написали бандерівський гімн. Нам тоді просто кості затерпли, бо ми розуміли, чим це загрожує. Я тоді почав говорити, що рушники, сорочки — навіть на Гуцульщині, звідки я родом, — вишивають червоно-чорними нитками. Я сказав, що це народна вишивка, а отже, і народна пісня. Врешті-решт я навіть запитав їх: а який прапор був у Паризької комуни? Я був начитаний і знав, що Паризька комуна мала червоно-чорний прапор. Коли я їм це сказав, вони затихли».

«Франків дух супроводжує Павличка все життя. Йому дорогий універсалізм Івана Франка, несподіване поєднання в одній особі "народника"-трибуна, — й естета, який краще за інших розуміє самоцінність краси досконалого слова, вишуканих поетичних форм. Він теж semper tiro — завжди учень. Учень, який не втомлюється бути жадібним до пізнання нового, до "переплавлювання" в горнилі свого таланту всього того, що здобув його розум і осягнула душа. <...> Мабуть, у жодного з наших поетів XX ст. немає такого жанрового розмаїття, як у Павличка. Що тільки не підкоряв він українському слову — рубаї, притчі, терцини, сонети».

В. Панченко

ТИ ЗРІКСЯ МОВИ РІДНОЇ

Ти зрікся мови рідної. Тобі
Твоя земля родити перестане,
Зелена гілка в лузі на вербі
Від доторку твого зів'яне!

Ти зрікся мови рідної. Заріс
Твій шлях і зник у безіменнім зіллі...
Не маєш ти на похороні сліз,
Не маєш пісні на весіллі!

Ти зрікся мови рідної. Твій дух
На милицях жадає танцювати.
Від ласк твоїх закаменіє друг
І посивіє рідна мати.

Ти зрікся мови рідної. Віки
Ти йтимеш темний, як сльота осіння.
Від погляду твого серця й зірки
Обернуться в сліпе каміння.

Ти зрікся мови рідної. Ганьба
Тебе зустріне на шляху вузькому...
Впаде на тебе, наче сніг, журба —
Її не понесеш нікому!

Ти зрікся мови рідної. Нема
Тепер у тебе роду, ні народу.
Чужинця шани ждатимеш дарма —
В твій слід він кине сміх-погорду!

Ти зрікся мови рідної...

* * *

Коли помер кривавий Торквемада,
Пішли по всій Іспанії ченці,
Зодягнені в лахміття, як старці,
Підступні пастухи людського стада.

О, як боялися святі отці,
Чи не схитнеться їх могутня влада!
Душа єретика тій смерті рада —
Чи ж не майне десь усміх на лиці?

Вони самі усім розповідали,
Що інквізитора уже нема.
А люди, слухаючи їх, ридали...

Не усміхались навіть крадькома;
Напевно, дуже добре пам'ятали,
Що здох тиран, але стоїть тюрма!

З ЦИКЛУ «ПОКАЯННІ ПСАЛМИ»

IX

Це ти створив мене таким —
Неподужанним і слабким,
Невільником, хоч без ярма,
Немудрим з ясністю ума,
Хитким, неначе терези,
Веселим з усміхом сльози,
Сліпцем, що ходить навмання
З жагучим зором пізнання!
Чи це приємно так Тобі,
Що тяжко падаю в журбі,
Що дух мій ламлеться, як скло,
І рветься плоть, як барахло?
Скажи, навіщо був цей твір,
Що напівянгол, напівзвір?
Де ж у моїм єстві моє,
Що само з себе постає,
Що незалежне від Твоїх
Жадань — невже це тільки гріх?
Невже моє — це тільки зрив
Угод з Тобою та порив
До тих непроясненних сфер,
Де паном ходить Люцифер,
Невже свідомість, плач і сміх,
Це все Твоє — мій тільки гріх.
О Боже, розлучи земне
З небесним — і врятуй мене!

1994

* * *

Був день, коли ніхто не плаче,
Був ясний день, як немовля.
Та я здригнувся так, неначе
Твоє ридання вчув здаля.

Я знаю — ти не заридала,
А в світі, що гуде й гримить,
Мене лиш пошепки назвала,
До себе кликнула в ту мить.

* * *

Сріблиться дощ в тоненькому тумані,
Як ниточка в прозорім полотні.
А сонце по його блискучій грані
Тече і душу сповнює мені.

Зустрінь мене. Я повен пожадання
Блакитної, мов сон, далечини.
Моїх очей неголосне страждання
Ти поглядом ласкавим зупини.

Моя печаль тебе не поневолить,
А тільки радісний розбудить щем,
Немов цього туману срібна волоть,
Замаєна і сонцем, і дощем.

* * *

Дзвенить у зорях небо чисте,
Палає синім льодом шлях.
Неначе дерево безлисте,
Стоїть моя душа в полях.
Як надійшла щаслива доля,
Збудила весняну снагу,
Моя душа, немов тополя,
Зазеленіла на снігу.

Як надійшла любов справдешня,
Хлюпнула пригорщу тепла,
Моя душа, немов черешня,
Понад снігами зацвіла,
Як надійшла і засіяла
Та дружба, що живе в літах,
Моя душа над снігом стала,
Неначе яблуня в плодах.

ДВА КОЛЬОРИ

Як я малим збирався навесні
Піти у світ незнаними шляхами,
Сорочку мати вишила мені
Червоними і чорними нитками.

Два кольори мої, два кольори,
Оба на полотні, в душі моїй оба,
Два кольори мої, два кольори:
Червоне — то любов, а чорне — то журба.

Мене водило в безвісті життя,
Та я вертався на свої пороги,
Переплелись, як мамине шиття,
Мої сумні і радісні дороги.

Мені війнула в очі сивина,
Та я нічого не везу додому,
Лиш горточок старого полотна
І вишите моє життя на ньому.

Два кольори мої, два кольори,
Оба на полотні, в душі моїй оба,
Два кольори мої, два кольори:
Червоне — то любов, а чорне — то журба.

1964

* * *

Я стужився, мила, за тобою,
З туги обернувся мимохіть
В явора, що, палений журбою,
Сам-один між буками стоїть.

Грає листя на веснянім сонці,
А в душі — печаль, як небеса.
Він росте й співає явороньці,
І згорає від сльози роса.

Сніг летить колючий, ніби трина,
Йде зима й бескидами гуде.
Яворові сниться яворина
Та її кохання молоде.

Він не знає, що надійдуть люди,
Зміряють його на паруби,
Розітнуть йому печальні груди,
Скрипку зроблять із його журби.

?!

Початковий рівень

1. Назвіть найбільш відомі поетичні збірки Д. Павличка.
2. Хто автор музики до твору «Два кольори»?

Середній рівень

3. Що означають слова «здох тиран, але стоїть тюрма» із поезії «Коли умер кривавий Торквемада...»?
4. Визначте провідну ідею твору «Ти зрікся мови рідної...».
5. Як у вірші «Був день, коли ніхто не плаче...» розкривається тема душевної єдності двох близьких людей?
6. Які душевні стани ліричного героя зображено в поезії «Дзвенить у зорях небо чисте...»?

Достатній рівень

7. Схарактеризуйте образність поезії «Два кольори». Розкрийте настроєву палітру переживань ліричного героя.
8. Яку роль відіграє пейзаж у вираженні почуттів ліричного героя?
9. Розкрийте філософський зміст твору «Це Ти створив мене таким...».
10. Які образи використав автор для розкриття основної теми у вірші «Я стужився, мила, за тобою...»? Проаналізуйте їх, звернувшись до тексту твору.

ІВАН ДРАЧ

(НАР. 1936 Р.)

Іван Федорович Драч народився 17 жовтня 1936 року в селі Теліженцях Тетіївського району на Київщині. Після закінчення Тетіївської середньої школи викладав російську мову й літературу в сільській школі. Пізніше працював інструктором Тетіївського райкому комсомолу. Відбувши службу в армії (1955–1958), став студентом філологічного факультету Київського університету. Перейшов на заочне відділення, працював у редакції «Літературної газети» (тепер «Літературна Україна»). Там надрукував свою поему «Ніж у сонці» (1961), яку прихильно зустріли читачі. Наступного року видав окрему книжку поезій «Соняшник». Драч навчався також на Вищих сценарних курсах у Москві (1962–1964).

Він мав певний стосунок до шістдесятницького опозиційного руху, однак після арештів шістдесятників радянським режимом, у травні 1966 року написав відкритий лист, у якому покаявся за свої зв'язки з дисидентами.

Поет постійно нагадував про себе читачам: з'явилися книжки «Протуберанці серця» (1965), «Балади буднів» (1967), «До джерел» (1972), «Корінь і крона» (1974), «Київське небо» (1976), «Дума про вчителя» (1977), «Шабля і хустина» (1981), «Драматичні поеми» (1982), «Київський оберіг» (1983), «Храм сонця» (1988) та ін.

Драч певний час працював у сценарній майстерні кіностудії ім. О. Довженка, він є автором кіносценаріїв «Криниця для спраглих», «Камінний хрест» (за мотивами творів В. Стефаника), «Іду до тебе» (про долю Лесі Українки) та ін.

З кінця 80-х років минулого століття й до теперішнього часу Драч активно займається політикою. Він був у керівництві Народного руху України, депутатом Верховної Ради, входив до різних партій та організацій.

«Драч — поет інтелектуальний. При такій просто приголомшуючій щедрості образів, помітно одночасно, наче б вони перейшли сказати б через аналітичний інтелект, який все одміряв і зважив, всюди тонко поклавши міру...

Взагалі кажучи, Драч руйнує соцреалістичну систему образності, побудовану на фальшивій засаді, що вона належить до колективного вжитку всіх поетів і на спростаченні до загальнозрозумілості (пишеться, мовляв, для народу), сам виходячи з протилежної і єдино спийнятної засади — неповторності образу. Цим він найбільш вирізняється серед усіх шістдесятників».

І. Кошелівець

ЛИСТ ДО КАЛИНИ

Все більше нікому писать мені листи.
Залишилась, калино, тільки ти.
Вже ось і тітка, як остання гілка,
Геть одчахнулась з нашого причілка
І листя скинула на молоду траву.
Калино, ти живи! Вві сні і наяву
Приходжу я до тебе, прилітаю
З-за Єнісею, Вісли, з-за Дунаю,
І рідною матусею зову,
І падаю в пахучу мураву,
І до колін солоних припадаю,
І в щасті непоганьбленім ридаю,
Бо корінь мій дитинний —тільки ти.
Все більше нікому писать мені листи.
Листом відповідай. Листком багряноцвітим.
І пелюстковим шалом біловітим,
І кетягом вогненного литва,
Що клекотом незрадним ти жива.
На всі вітри мені відповідай —
На Єнісей, на Віслу, на Дунай
За бабу Танасину й за Килину
Відповідай, відповідай, калино,–
Вони, твоїм корінням розігріті,
Сидять на призьбі вже на тому світі,
Десь біля них там курять самосад
Мої дядьки, що не прийдуть назад,
Що їх взяли негоди і бої
У лютій, у жорстокій крутії.
Пиши за них. Відповідай суцвіттям,
Яке даєш весною їхнім дітям,
Щоб їхні внуки вже в коліні третім
Вітали їх суцвіттям на портреті.
Калино, напиши мені про все,
Як твої роси Рось мені несе
І як твоє коріння калинове
Наповнює моє пагілля нове —
Твою росу несе мені Дніпро,
У кров твою вмочаю я перо,
Пишу твоєю і своєю кров'ю,
Тож будь мені, калино, при здоров'ю,

Калинолистом ти відповідай
На Прип'ять, на Севан і на Алтай,
Куди мій кінь крилатий поспіша.
Ти — совісте моя, моя душа.
Пиши мені, калино, будь здорова,
Ніколи не продам тебе на дрова,
За цілий світ, за всесвіт не продам,
Тож клекоти назустріч всім вітрам,
Тож крила підіймай свої тугії
Безсмертним цвітом правди і надії!

БАЛАДА ПРО СОНЯШНИК

Були руки і ноги в соняшника,
Було тіло — шорстке і зелене.
Він бігав наввипередки з вітром,
Він вилазив на грушу
І в пазуху рвав гнилиці,
І купався коло млина,
І лежав у піску,
І стріляв горобців з рогатки,
Він стрибав на одній нозі,
Щоб вилити з вуха воду,—
І раптом побачив сонце,
Красиве засмагле сонце
В золотих переливах кучерів,
У червоній сорочці навипуск.
Воно їхало на велосипеді,
Обминаючи хмари у небі...
І застиг він на роки і на століття
У золотому німому захопленні: —
Дайте покататися, дядьку!
А ні, то візьміть хоч на раму,
Дядьку, хіба вам жалко?!
Поезіє, сонце моє оранжове!
Щомиті якийсь хлопчисько
Відкриє тебе для себе,
Щоб стати навіки соняшником.

КРИЛА

(*Новорічна казка*)

Через ліс-переліс,
через море навкіс
Новий рік для людей подарунки ніс:
Кому — шапку смушеву,
кому — люльку дешеву,
Кому — модерні кастети,
кому — фотонні ракети,
Кому — солі до бараболі,
кому — три снопи вітру в полі,
Кому — пушок на рило,
а дядькові Кирилові — крила.

Був день як день, і раптом — непорядок,
Куфайку з-під лопаток — як ножем прошило.
Пробивши вату, заряхтіли радо,
На сонці закипіли сині крила.
Голодні небом, випростались туго,
Ковтали з неба синє мерехтіння,
А в дядька в серці — туга,
А в дядька в серці — тіні.

(Кому — долю багряну,
кому — сонце з туману,
Кому — перса дівочі,
кому — смерть серед ночі,
Щоб тебе доля побила,
а Кирилові, прости господи,— крила).
Жінка голосила: «Люди як люди,
їм доля маслом губи змастила.
Кому — валянки,
кому — мед од простуди,
Кому — жом у господу,
а цьому гаспиду,
прости господи,— крила?!»

Так Кирило до тими брів,
І, щоб мати якусь свободу,
Сокиру бруском задобрив,
І крила обтяв об колоду.
Та коли захлиналась сичі,
Насміхалися зорі з Кирила,

І, пробивши сорочку вночі,
Знов кипіли пружинисті крила.
Так Кирило з сокирою жив,
На крилах навіть розжився,–
Крилами хату вшив,
Крилами обгородився.
А ті крила розкрили поети,
Щоб їх муза була не безкрила,
На ті крила молились естети,
І снилося небо порубаним крилам.

(Кому — нові ворота,
кому — ширшого рота,
Кому — сонце в кишеню,
кому — дулю дешеву,
Щоб тебе доля побила,
А Кирилові –не пощастить же
отак чоловікові — крила).

Початковий рівень

1. Дайте визначення балади.
2. До якого літературного покоління належить І. Драч?

Середній рівень

3. Що символізує сонце в баладі І. Драча?
4. Що втілилося в образі калини для ліричного героя твору «Лист до калини»?

Достатній рівень

5. Розкрийте ідейний зміст «Балади про соняшник».
6. У чому полягає філософський зміст балади «Крила»?

Балада — ліро-епічний твір із драматичним напруженим сюжетом, у якому нерідко наявні елементи фантастики. В українській поезії балада поширилась у XIX столітті у творчості поетів-романтиків П. Гулака-Артемовського, Л. Боровиковського, І. Вагилевича, Т. Шевченка та ін. У другій половині XX століття до жанру балади найчастіше звертався І. Драч (збірка «Балади буднів»).

МИКОЛА ВІНГРАНОВСЬКИЙ

(1936—2004)

Микола Степанович Вінграновський народився 7 листопада 1936 року в селі Богополі (тепер у складі міста Первомайськ) на Миколаївщині. Закінчивши 1955 року сільську середню школу, навчався в Київському інституті театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого на акторському відділенні. На особисте запрошення видатного кінорежисера й письменника О. Довженка Вінграновський вступив до Всесоюзного державного інституту кінематографії у Москві, який закінчив 1960 року. Працював кінорежисером на Київській кіностудії ім. О. Довженка.

Перші поетичні публікації Вінграновського з'явилися 1957 року. У квітні 1961 року «Літературна газета» опублікувала велику добірку його творів. Наступного року побачила світ перша книжка Вінграновського «Атомні прелюди». Етапами творчого зростання стали для нього збірки «Сто поезій» (1967) та «Поезії» (1971). У 80-х роках вийшли книжки «На срібнім березі» (1982), «Київ» (1982), «Губами теплими і оком золотим» (1984).

Поезії Вінграновського на тлі тогочасного літературного продукту відзначалися глибиною думки й довершеністю образів. Не випадково відомий літературознавець В. Моренець назвав його «першим з-поміж рівних у плеяді "шістдесятників"».

Важливою подією в українському літературному житті стала поява книжки інтимної лірики Вінграновського «Цю жінку я люблю» (1990), яка відкривалася віршем «Сеньйорито акаціє, добрий вечір...». Пізніше вийшли збірки поета «З обійманих тобою днів» (1993) та «Любове, не прощавай!» (1997). Він також відомий читачеві як автор творів для дітей.

На відміну від багатьох шістдесятників, які з кінця 80-х років минулого століття захопилися політикою та пошуком керівних посад, Вінграновський зберіг вірність творчому покликанню. Єдиною керівною посадою (і то неоплачуваною), було головування від 1989 по 1993 рік в українському відділенні ПЕН-клубу.

Помер Микола Вінграновський 27 травня 2004 року.

«Неповторна індивідуальність Вінграновського невловна і біжуча, як живе срібло. Його поезія — це стихія, що в ній цілковито відсутня якась навмисна спрямованість, передбаченість. Постійне переливання настроїв, станів, натхненна гра уяви. Ніколи не вгадати, про що він говоритиме за мить, що зрине дивовижно з глибинних нутрів його душі і який настрій хвилею

його огорне й хвилею спаде, щоб поступитися місцем іншому... Все, чого коли-небудь сягав його душевний зір і що чутно чи нечутно торкалося колись його душі, — все воно живе в ньому постійно, глибоко жевріє здатною щомиті спалахнути живою жариною; живе, готове щохвилі полинути водоспадом, упасти росинкою чи вдарити громом — з найнепомітнішого і найнесподіванішого приводу.

Але в цій непідлеглій стихії його поезії є тремке ядро, осереддя, навколо якого розгортається увесь вміст душевного життя і до якого все так чи інакше знову й знову повертається, все нестримно тяжіє. Це народ, нація. Україна. Україна в усій складності її історичної долі — це для нього не тема, не мотив, не образ, до яких звертаються рідше або частіше, віддаючи данину злобі дня, традиції чи власному сентименту. Це щось більше, це те, чим живе його душа».

І. Дзюба

* * *

У синьому небі я висіяв ліс,
У синьому небі, любов моя люба,
Я висіяв ліс із дубів і беріз,
У синьому небі з берези і дуба.

У синьому морі я висіяв сни,
У синьому морі на синьому глеї
Я висіяв сни із твоєї весни,
У синьому морі з весни із твоєї.

Той ліс зашумить, і ті сни ізійдуть,
І являть тебе вони в небі і в морі,
У синьому небі, у синьому морі...
Тебе вони являть і так і замруть.

Дубовий мій костур, вечірня хода,
І ти біля мене, і птиці, і стебла,
В дорозі і небо над нами із тебе,
І море із тебе... дорога тверда.

1965

* * *

Сеньйорито акаціє, добрий
вечір.
Я забув, що забув був вас,
Але осінь зійшла по плечі,
Осінь, ви і осінній час,
Коли стало любити важче,
І солодше любити знов...
Сеньйорито, колюче щастя,
Хто воно за таке любов?
Вже б, здавалося, відболіло,
Прогоріло у тім вогні,

Ступцювало і душу й тіло,
Вже б, здалося, нащо мені?
У годину суху та вологу
Відходились усі мости
І сказав я — вже слава богу,
І, нарешті, перехрестивсь —
Коли ж — здрастуйте, добрий
вечір.
Ви з якої дороги, пожежо моя?..
Сеньйорито, вогонь по плечі —
Осінь, ви і осінній я...

1956

* * *

Павлові Загребельному

Прилетіли коні — ударили в скроні.
Прилетіли в серпні — ударили в серце.
Ударили в долю, захмеліли з болю,
Захмеліли з болю, наїржались вволю.

Отакі-то коні — сльози на долоні.

1964

ЧОРНА РАЙДУГА

Не дівчина, не мати, не сестра —
Богине віри і добра богине...
Блискуча маско віри і добра!
Ваш крик, і крок, і кров для мене гине.

Та що лукавить? В серці я на "ви"
Ще із думками вашими, з тривогою,
Із ґудзиками вашими, підлогою
І з люстрою під стелею весни.

Я ще вулкан розвержений любові,
Що прагнув смерті вашої не раз,
Щоб доторкнутися і воскресити вас,
І слухать вас у велевдячній мові.

І слухать вас... Ви знаєте, в якій
Солодко-темній глибині чуттєвій,
В якій солодкій глибині терпкій
Спалив я з вами літечка миттєві,

Спалив без свідків, язиків, очей —
Лиш ви і я. Удвох. Обоє. Тихо.
Хто ж дасть мені хоч ніч із тих ночей?
Із тих одвертостей хоч крихітливу крихту?

Ніхто не дасть! Бо й я згорів у них,
Ви ж будете ще жить — пектись в моєму слові,
Бо ви — брехня! Ви — маскарад любові!
Ви чорна райдуга небесних літ моїх...

...У чорної райдуги біле тіло
І чорні очі, як сто криниць.
У чорної райдуги небо згоріло,
І райдуга впала на землю ниць.

У чорної райдуги в пальцях вітер
І кров голуба — в крові небо сія.
І телефон біля ліжка, і квіти.
Квіти мої, і за квітами — я.

1965

?!

Початковий рівень

1. Яку збірку відкриває вірш «Сеньйорито акаціє, добрий вечір...»?
2. Кому присвячено вірш «Прилетіли коні — ударили в скроні...»?

Середній рівень

3. Що таке інтимна лірика? Чому твір «Сеньйорито акаціє, добрий вечір...» можна вважати зразком інтимної лірики?
4. Схарактеризуйте алегоричний зміст твору «Прилетіли коні — ударили в скроні...».
5. Що символізує образ чорної райдуги в однойменній поезії М. Вінграновського?
6. Визначте тему вірша «У синьому небі я висіяв ліс...».

Достатній рівень

7. Схарактеризуйте образ ліричного героя поезії «Сеньйорито акаціє, добрий вечір...».
8. Знайдіть у вірші «У синьому небі я висіяв ліс...» алітерації. Яку художню роль вони виконують?
9. Розкрийте переживання ліричного героя вірша «Чорна райдуга».

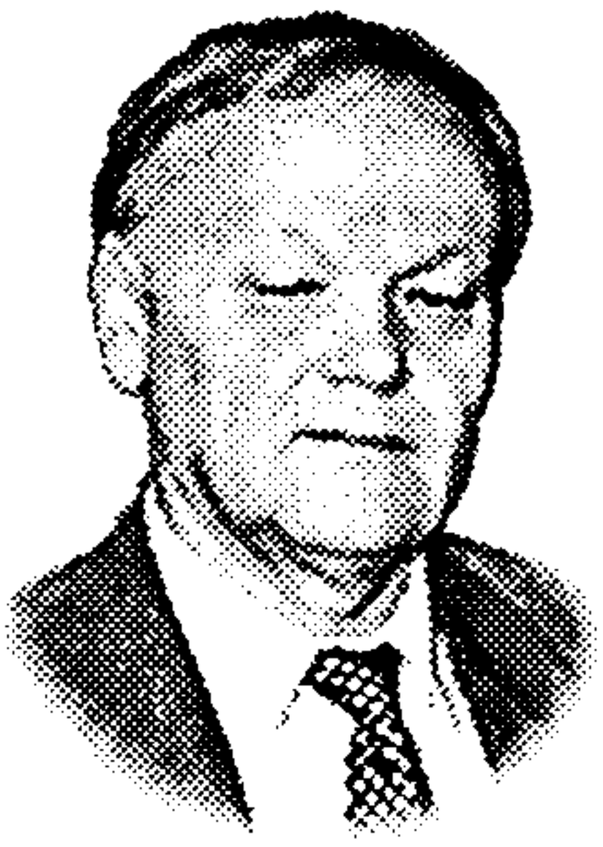

БОРИС ОЛІЙНИК

(НАР. 1935 Р.)

Борис Ілліч Олійник народився 22 жовтня 1935 року в селі Зачепилівці на Полтавщині. Закінчивши середню школу, вступив на факультет журналістики Київського університету. Здобувши вищу освіту, працював у редакціях газет і журналів, у видавництвах. Віршувати розпочав ще в шкільні роки, друкував свої поезії в районній газеті. Першу книжку поезій «Б'ють у крицю ковалі» видав 1962 року. Далі були нові збірки: «Двадцятий вал», «Вибір», «Гонг», «Поезії», «Коло», «Відлуння» та ін. Усього є автором понад сорока книг віршів, есе, статей.

Олійник обирався депутатом Верховної Ради СРСР та Верховної Ради України, веде активну політичну діяльність, сповідує комуністичні погляди. Указом Президента України В. Януковича Олійника призначено головою Комітету з Національної премії України ім. Т. Г. Шевченка.

«Світобачення Б. Олійника глибоко оптимістичне. Поетові чужий виключний інтерес до негативних суспільних явищ. Синтез, про який йдеться і який особливо увиразнюється останнім часом, — результат здобутого життєвого і творчого досвіду. Тільки тому, що поет *знає*, во ім'я чого варто жити, тільки тому, що істинність цього знання підтверджена багатьма благородними діями, талановито оспіваними поетом, тільки тому, що на тверде його переконання, історичний час продовжується правдою, добром, мужністю, а все нікчемне неминуче відходить у безвість, — Б. Олійник підносить свій поетичний голос, коли помічає ознаки духовного зубожіння».

В. Моренець

ПІСНЯ ПРО МАТІР

Посіяла людям
літа свої, літечка житом,
Прибрала планету,
послала стежкам споришу,
Навчила дітей,
як на світі по совісті жити,
Зітхнула полегко —
і тихо пішла за межу.
— Куди ж це ви, мамо?! —
сполохано кинулись діти,
— Куди ви, бабусю? —
онуки біжать до воріт.

— Та я недалечко...
де сонце лягає спочити.
Пора мені, діти...
А ви вже без мене ростіть.
— Та як же без вас ми?
Та що ви намислили, мамо?
— А хто нас, бабусю,
у сон поведе по казках?
— А я вам лишаю
всі райдуги із журавлями,
І срібло на травах,
і золото на колосках.
— Не треба нам райдуг,
не треба нам срібла і злота,
Аби тільки ви
нас чекали завжди край воріт.
Та ми ж переробим
усю вашу вічну роботу,—
Лишайтесь, матусю.
Навіки лишайтесь. Не йдіть.
Вона посміхнулась,
красива і сива, як доля,
Махнула рукою —
злетіли увись рушники.
«Лишайтесь щасливі»,—
і стала замисленим полем
На цілу планету,
на всі покоління й віки.

КРИЛО

І

Потяглися журавлі
вдалеч плавко.
Доганяв їх листопад за селом.
А один, як сирота,
гірко плакав
З перебитим у лікті крилом.

А ішов собі хлоп'як через луки.
Запримітив сірому здаля.
Він узяв, як дитину,
на руки
І додому приніс журавля.

Поселив за комодом в куточку.
(Звідти смішно стирчав йому ніс),
Мати вишила журавку сорочку.
Батько кеди з крамниці приніс.

Стало швидко крило заживати.
І, коли відгуляла зима,
Якось вийшов цибато із хати,
Стрепенувся, злетів
і — нема...

Похилився хлоп'як біля ґанку.
Від зажури ще більше змалів...
Коли це вересневого ранку
Повен двір прибуло журавлів!

Вийшов з гурту у кедах цибато
І сказав хлоп'яку:
— Не журись!
Щовесни прилітатиму, брате,
Бо крилом я до тебе приріс.

II

Отак вони й росли, як близнюки.
Навчив журавлик хлопчика літати.
Коли село хилилося до сну,
Вони удвох виходили на луки,
І журавель розповідав малому
Про Африку, про Ніл і піраміди,
Що вельми схожі на стоги тутешні,
Про модно розфарбованих папуг,
Які по-людськи вміють говорити.
І ще про різні дива та дива,
Що й перо журавки не опише!
А потім над селом вони злітали.
І зорі їм ховалися під крила,
І так обом їм хороше було!
Незчулись, як хлоп'як закінчив школу,
І якось він надвечір у леваду
Прийшов не сам.
І журавель сказав їм:
«Щаслива ти. Достойна в тебе пара.
Я вас обох приймаю. І — люблю».

О, як утрьох їм високо літалось!
І так у світі хороше було!

III

А поруч жив сусіда-завидюх.
Стояла в нього на два ґанки хата.
Добра усякого — аж розпирало
Суцільний мур.
Лиш де-не-де у шпари

Вужами витикалися антени.
Дітей у нього не було.
Зате
Мав сад, задушений глухим парканом.
(Той сад здаля минали солов'ї).

Собаки не любили його, страх!
Тому й ходив завжди з ціпком дебелим,
А де ступав,— там не росла трава...

* * *

Якось опівночі петляв по луках:
Щось крадене за пазухою ніс.
Аж гульк — з туману виринула з'ява.
То був журавлик.
Він до чоловіка
За звичкою довірливо ішов.
(Бо думав же — людина)...
Зеленим люто засвітились очі:
«Ага, так ось хто вистежив мене?!
То на ж тобі!» — ціпок зловісно свиснув.
І тільки зойк злетів. І... обірвавсь.

* * *

Ішов по луках весело юнак
На зустріч із своїм цибатим братом.
Та зопалу об щось м'яке спіткнувся.
Під ноги глянув — сполотнів, як місяць:
Лежав долілиць мертвий журавель.
Припав до нього
І сахнувся дико.
Коли у мертвім оці журавля,
Як в дзеркалі, своє лице угледів,
Що просто на очах старіло важко:
Одна по одній зморшки проступали,
Кришились зуби, западали щоки,—
І він ставав столітнім, древнім дідом.
А потім щось під серцем обірвалось,
І сич зареготав, як потурнак:
«Уже тобі ніколи не літати!»
Повів незрячим поглядом.
Нараз

Опікся оком об ціпок терновий —
І все до скрику зрозумів. Усе!

IV

Сусіда саме, приховавши кражу,
Уже до сну збирався.
Коли це
Примарно тихо прочинились двері,
І хтось нечутно перейшов поріг.
Він придивився — і здерев'янів:
Стояв юнак, сивіший від туману,
З обличчям сірим, як сира земля,
А з правого плеча звисало в нього
Замість руки
надламане крило.
Повільно, ніби в напівзабутті,
Він лівою господарю простяг
Ціпок терновий... у крові по лікоть.
«Не я! — завив господар, наче вовк.—
Свят–свят, не я!!!» —
він кинувсь до дверей
І остовпів: як завше,
на колоду
Вони заперті наглухо були.
Нікого. Тихо–тихо, як у ямі...
Щовечора усі, як є, замки
Перевіряв руками і зубами,
Але щоразу, саме опівночі,
На роковім дванадцятім ударі
Незрима сила прохиляла двері,
І на порозі виростав юнак

З обличчям сірим, як сира земля,
Сивіший від туману.
А з плеча
Замість правиці
важко опадало
Крило.
Повільно, ніби в напівсні,
Лівицею господарю підносив
Ціпок терновий... у крові по лікоть...
Щоночі дядько, як у пастці вовк,

Метався, бився об замки пудові,
Нікого не знаходячи.
І врешті
Зламався, як ціпок... у лікті.

V

Одного дня, обходячи людей,
Поза хатами він прокрався до суду
І, захлинаючись, шептав:
«Це я!
Це я... убив.
О, знову він іде
По мене, той...
з крилом замість руки!
Сховайте... А як треба — посадіть.
Та тільки ж не навсправжки,
а для ока.
Мо', пересиджу, доки той... забуде!»

?!

Початковий рівень

1. Назвіть першу поетичну книжку Б. Олійника.

Середній рівень

2. Як у вірші «Пісня про матір» розкрито тему материнства?

Достатній рівень

3. Які цінності протиставляються у вірші «Крило»?

ЛІНА КОСТЕНКО

(НАР. 1930 Р.)

Ліна Василівна Костенко народилася 19 березня 1930 року в містечку Ржищеві на Київщині в сім'ї вчителів. Із 1936 року родина майбутньої поетеси переїхала до Києва. По закінченні середньої школи Ліна Костенко вступила до Київського педагогічного інституту, згодом навчалася в Літературному інституті в Москві. 1957 року дебютувала з поетичною збіркою «Проміння землі». Збірки «Вітрила» (1958) і «Мандрівки серця» (1961) закріпили поетичний успіх, висунули її наперед у творчій плеяді «шістдесятників». Тоді ж Ліна Костенко зазнала критики за «аполітичність», було заборонено її книжки «Зоряний інтеграл» та «Княжа гора». Поетеса приєдналася до протестів проти арештів української інтелігенції, морально підтримувала переслідуваних радянською владою митців. Після цього ім'я Ліни Костенко довго не згадувалося в українській пресі, було заборонено друкувати її твори. Нова книжка поетеси «Над берегами вічної ріки» побачила світ 1977 року після шістнадцятилітньої перерви. Визначною подією стала публікація роману у віршах «Маруся Чурай» (1979), за нього 1987 року авторка була удостоєна Державної премії ім. Т. Г. Шевченка. Перу Ліни Костенко належать також книжки «Неповторність» (1980), «Сад нетанучих скульптур» (1987), поезії для дітей «Бузиновий цар» (1987). 1999 року побачила світ поема Ліни Костенко «Берестечко». 2010 року вийшов роман Ліни Костенко «Записки українського самашедшого», позначений яскравою публіцистичністю. У поетичній книжці «Ріка Геракліта» (2011) об'єднані раніше написані та нові твори Ліни Костенко.

Поезіям Ліни Костенко властиві людяність, щирість, суб'єктивізм, моральний максималізм, вони прості й доступні для читацького сприйняття.

«Поява першої збірки Л. Костенко була явищем безпрецедентним в радянській поезії бодай від кінця 1920-х років: визначний поетичний хист втілився від самого початку (можливо, й завдяки доброї літературній освіті) в цілком зрілих поезіях, сповнених щирого ліризму і досконалих щодо форм...

Талант Л. Костенко, якщо зризикувати спробою психологічно увійти в її творчу лабораторію, справляє враження якогось гармонійного і врівноваженого. Вона ніби не силкується ні вишукувати теми, ні добирати оригінальних висловів для її оформлення. Тему їй дає кожна обсервація навколишнього, а поетичне мислення відразу одягає її в мистецьку форму,

накликаючи при цьому відповідні асоціації. А культура поетики виявляється у відборі з усієї суми вражень саме тільки тих, які варті, щоб їх зафіксувати на папері...».

І. Кошелівець

ПАСТОРАЛЬ XX СТОРІЧЧЯ

Як їх зносили з поля!
Набрякли від крові рядна.
Троє їх, пастушків.
Павло, Сашко і Степан.
Розбирали гранату.
І ніяка в житті Аріадна
Вже не виведе з горя
отих матерів.
А степам
будуть груди пекти
ті залишені в полі гранати,
те покиддя війни
на грузьких слідах череди.
Отакі вони хлопці, кирпаті,
сільські аргонавти,
голуб'ята, анциболи,
хоч не роди!

Їх рвонуло навідліг.
І бризнуло кров'ю
в багаття.
І несли їх діди,
яким не хотілося жить.
Під горою стояла вагітна,
як поле, мати.
І кричала та мати:
— Хоч личко його
покажіть!

Личка вже не було.
Кісточками, омитими
кров'ю,
осміхалася шия
з худеньких дитячих
ключиць.
Гарні діти були.
Козацького доброго крою.
Коли зносили їх,
навіть сонце упало ниць.

Вечір був. І цвіли
під вікнами мальви.
Попід руки держала
отих матерів рідня.
А одна розродилась,
і стала ушосте — мати.
А один був живий.
Він умер наступного дня.

ДОЛЯ

Наснився мені чудернацький базар:
під небом, у чистому полі,
для різних людей,
для щедрих і скнар,
продавалися різні Долі.

Одні були царівен не гірш,
є другі — як бідні Міньйони.
Хто купляв собі Долю за гріш.
А хто — і за мільйони.

Дехто щастям своїм платив.
Дехто платив сумлінням.
Дехто — золотом золотим.
А дехто — вельми сумнівним.

Долі-ворожки, тасуючи дні,
до покупців горнулись.
Долі самі набивались мені.
І тільки одна відвернулась.

Я глянула їй в обличчя смутне,
душею покликала очі.
— Ти все одно не візьмеш мене,—
сказала вона неохоче.

— А може, візьму?
— Ти собі затям,—
сказала вона суворо.—
За мене треба платити життям,
а я принесу тобі горе.

— То хто ж ти така?
Як твоє ім'я?
Чи варта такої плати?
— Поезія — рідна сестра моя.
Правда людська — наша мати.

І я її прийняла, як закон.
І диво велике сталось:
минула ніч. І скінчився сон.
А Доля мені зосталась.

Я вибрала Долю собі сама.
І що зі мною не станеться —
у мене жодних претензій нема
до Долі — моєї обраниці.

* * *

Страшні слова, коли вони мовчать,
коли вони зненацька причаїлись,
коли не знаєш, з чого їх почать,
бо всі слова були уже чиїмись.

Хтось ними плакав, мучився, болів,
із них почав і ними ж і завершив.
Людей мільярди, і мільярди слів,
а ти їх маєш вимовити вперше!

Все повторялось: і краса, й потворність.
Усе було: асфальти й спориші.
Поезія — це завжди неповторність,
якийсь безсмертний дотик до душі.

УКРАЇНСЬКЕ АЛЬФРЕСКО

Над шляхом, при долині, біля старого граба,
де біла-біла хатка стоїть на самоті,
живе там дід та баба, і курочка в них ряба,
вона, мабуть, несе їм яєчка золоті.

Там повен двір любистку, цвітуть такі жоржини,
і вишні чорноокі стоять до холодів.
Хитаються патлашки уздовж всії стежини,
і стомлений лелека спускається на хлів.

Чиєсь дитя приходить, беруть його на руки.
А потім довго-довго на призьбі ще сидять.
Я знаю, дід та баба — це коли є онуки,
а в них сусідські діти шовковицю їдять.

Дорога і дорога лежить за гарбузами.
І хтось до когось їде тим шляхом золотим.
Остання в світі казка сидить під образами.
Навшпиньки виглядають жоржини через тин...

* * *

Життя іде і все без коректур,
і час летить, не стишує галопу.

Давно нема маркізи Помпадур,
і ми живем уже після потопу.

Не знаю я, що буде після нас,
в які природа убереться шати.
Єдиний, хто не втомлюється,— час.
А ми живі, нам треба поспішати.

Зробити щось, лишити по собі,
а ми, нічого,— пройдемо, як тіні,
щоб тільки неба очі голубі
цю землю завжди бачили в цвітінні.

Щоб ці ліси не вимерли, як тур,
щоб ці слова не вичахли, як руди.
Життя іде і все без коректур,
і як напишеш, так уже і буде.

Але не бійся прикрого рядка.
Прозрінь не бійся, бо вони як ліки.
Не бійся правди, хоч яка гірка,
не бійся смутків, хоч вони як ріки.

Людині бійся душу ошукать,
бо в цьому схибиш — то уже навіки.

СВІТЛИЙ СОНЕТ

Як пощастило дівчинці в сімнадцять,
в сімнадцять гарних, неповторних літ!
Ти не дивись, що дівчинка сумна ця.
Вона ридає, але все як слід.

Вона росте ще, завтра буде вищенька.
Але печаль приходить завчасу.
Це ще не сльози — не квітуча вишенька,
що на світанку струшує росу.

Вона в житті зіткнулась з неприємністю:
хлопчина їй не відповів взаємністю.
І то чому: бо любить іншу дівчину,
а вірність має душу неподільчиву.

Ти не дивись, що дівчинка сумна ця.
Як пощастило дівчинці в сімнадцять!

* * *

Хай буде легко. Дотиком пера.
Хай буде вічно. Спомином пресвітлим.
Цей білий світ — березова кора,
по чорних днях побілена десь звідтам.

Сьогодні сніг іти вже поривавсь.
Сьогодні осінь похлинулась димом.
Хай буде гірко. Спогадом про Вас.
Хай буде світло, спогадом предивним.

Хай не розбудить смутку телефон.
Нехай печаль не зрушиться листами.
Хай буде легко. Це був тільки сон,
що ледь торкнувся пам'яті вустами.

* * *

Я вранці голос горлиці люблю.
Скрипучі гальма першого трамваю
я забуваю, зовсім забуваю.
Я вранці голос горлиці люблю.

Чи, може, це ввижається мені
той несказанний камертон природи,
де зорі ясні і де тихі води? —
Я вранці голос горлиці люблю!

Я скучила за дивним зойком слова.
Мого народу гілочка тернова.
Гарячий лоб до шибки притулю.
Я вранці голос горлиці люблю...

* * *

Недумано, негадано
забігла в глухомань,
де сосни пахнуть ладаном
в кадильницях світань.
Де вечір пахне м'ятою,
аж холодно джмелю.
А я тебе,
а я тебе,
а я тебе
люблю!

Ловлю твоє проміння
крізь музику беріз.
Люблю до оніміння,
до стогону, до сліз.

Без коньяку й шампана,
і вже без вороття,—
я п'яна, п'яна, п'яна
на все своє життя!

* * *

Вже почалось, мабуть, майбутнє.
Оце, либонь, вже почалось...
Не забувайте незабутнє,
воно вже інеєм взялось!

І не знецінюйте коштовне,
не загубіться у юрбі.
Не проміняйте неповторне
на сто ерзаців у собі!

Минають фронди і жіронди,
минає славне і гучне.
Шукайте посмішку Джоконди,
вона ніколи не мине.

Любіть травинку, і тваринку,
і сонце завтрашнього дня,
вечірню в попелі жаринку,
шляхетну іноходь коня.

Згадайте в поспіху вагона,
в невідворотності зникань,
як рафаелівська Мадонна
у вічі дивиться вікам!

В епоху спорту і синтетики
людей велика ряснота.
Нехай тендітні пальці етики
торкнуть вам серце і вуста.

?!

Початковий рівень

1. Назвіть першу поетичну збірку Л. Костенко.
2. Що означає слово альфреско?
3. Що таке пастораль?

Середній рівень

4. Як поетеса розглядає роль слова в поезії «Страшні слова, коли вони мовчать...»?
5. Визначте тему поезії «Пастораль XX сторіччя».
6. Які емоції переживає лірична героїня твору «Хай буде легко. Дотиком пера...»?
7. Як у вірші «Я вранці голос горлиці люблю...» розкрито тему єдності людини з природою?
8. Схарактеризуйте емоційний зміст твору «Світлий сонет». Чому він має таку назву?
9. Розкрийте алегоричний зміст поезії «Доля».

Достатній рівень

10. Як ви розумієте рядки з твору Л. Костенко «Поезія — це завжди неповторність, / якийсь безсмертний дотик до душі»?
11. Які почуття переживає лірична героїня поезії «Недумано, негадано...»?

12. Яку роль у вірші «Українське альфреско» відіграє фольклорна образність?
13. Яке життєве кредо висловила авторка в поезії «Життя іде і все без коректур...»?
14. До чого закликає поетеса у вірші «Вже почалось, мабуть, майбутнє...»?

МАРУСЯ ЧУРАЙ

Історичний роман у віршах

(Скорочено)

ЯКБИ ЗНАЙШЛАСЬ НЕОПАЛИМА КНИГА

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Влітку 1658 року Полтава згоріла дощенту.
Горіли солом'яні стріхи над Ворсклою.
Плавились бані дерев'яних церков.
Вітер був сильний. Полум'я гуготіло.
І довго ще літав над руїнами магістрату
легенький попіл
спалених паперів —
всіх отих книг міських Полтавських,
де були записи поточних судових справ.
Може, там була і справа Марусі Чурай?
Може, тому і не дійшло до нас
жодних свідчень про неї,
що книги міські Полтавські «през войну,
под час рабованя города, огнем спалені»?

А що, якби знайшлася хоч одна —
в монастирі десь або на горищі?
Якби вціліла в тому пожарищі —
немов неопалима купина?
І ми б читали старовинний том,
де писар вивів гусячим пером,
що Року Божого такого-то, і місяця такого-то, і дня
перед Мартином Пушкарем, полковником,
в присутності Семена Горбаня,
що був на той час війтом у Полтаві,
перед суддею, Богом і людьми
Чурай Маруся — на підсудній лаві,
і пів-Полтави свідків за дверми.

І загула б та книга голосами,
і всі б щось говорили не те саме.
І чорні бурі пристрастей людських
пройшли б над полем буковок хистких.

Тоді стара Бобренчиха, вдова,
суду такі промовила б слова:

— Пане полковнику і пане войте!
Ускаржаюся Богу і вам
на Марусю,
що вона, забувши страх Божий,
отруїла сина мого Григорія.
І втеди син мій Григорій наглою смертю вмер,
на здоровлі перед тим не скорбівши,
през отруєння і през чари бісовські.
То вам, панове, правдиво, під сумлінням, кажу
і людьми те освідчу.

Оскаржену Марусю Чураївну
тоді суддя суворо запитав,—
коли, чого і для якой причини
таке незбожне діло учинила?

Але вона ні слова не сказала,
усправедливлень жодних не дала,
тілько стояла, яко з каменю тесана.

Тоді громада загула прелюто:
— Вона ж свій злочин визнала прилюдно!

Бо, як до Гриця, мертвого, припала,
казала все — як зілля те копала,
як полоскала, як його варила
і як уранці Гриця отруїла.
Вона ж співала, наче голосила,
на себе кари Божої просила.
Співала так, як лиш вона уміла!
А потім враз — неначе заніміла.
Тоді ми, вряд упевнившись на ділі,
що Гриць умер, отруєний, в четвер,
предать землі звеліли до неділі,
прийнявши справу криміналітер.

Убивицю ж, Марусю, до розправи
скріпить в'язеням города Полтави.

Бобренчиха ж, та зацна удова,
нехай на Бога в горі упова
та настановить свідків, віри годних,
не підозренних у проступствах жодних.
Аби по правді свідчили про злочин,
що тут убивці іншого нема,
бо то не є ще доказ остаточний,
якщо підсудна визнала сама.

На то ставши, Параска Демиха, в літах подейшлих,
зізнала:

— Єдну душу Богу ховаю, а було так.
Недавнечко, о півнях, вийшла я...

— ...трусити Левкову грушу,— підказав хтось.

— Панове судді,
Лесько Черкес мене на цноті змазує!

Тоді ми, вряд, казали-сьмо Черкесу і всім також
особам принаявним, щоб мову свідкам не перебивали,
понєваж будуть випхані із ратушу,
а двері будуть взяті на скабу.

— Отож, кажу, недавнечко, о півнях,
коли я вийшла глянути знадвору,
бо щось мені ускочило в димар,—
дивлюсь: Грицько вертається додому.

Ізвідки б то? Ще й наче напідпитку.
Якийсь такий, ніяк не вдягне свитку.
То я й питаю, ми ж сусіди: «Гей,
це де ж тебе так, хлопче, забарило?»

«Та, чарку випив, там, в одних людей.
Чогось так біля серця заварило».

Коли ж невдовзі чую — у Бобренків
великий ґвалт. То я туди городом.
Лежить Грицько, увесь уже посинів,
хрипить, здригає, роздирає ковнір.
А я кажу Бобренчисі: «Ой кумо,
ой кумо, це запитяна хвороба!»
І що ми вже Грицькові не робили,—
вишіптували, терли, ізсилали,
свячене зілля клали під потилицю,
водою мили і переливали

хворобу на бобренківського пса,—
не помогло. Ще й щось таке балакав!
Там хто стояв, то мало хто не плакав.

В таких походах куля обминула,
не подолала вражеська рука,
щоб де? аж дома! дівка підманула,
струїла геть такого козака!
І от лежить у гробі в чорнобривцях,
на смерть убит. А тая чарівниця...

— Є докази, що це вона дала пиття?
— А хто ж би ще труїв Бобренка Гриця?
Кому він ще так знівечив життя?

Тоді на вряд був ставлений Фесько,
млинів дозорця скарбу військового,
що під боязню Божою признав:
— Панове суд!
Того я добре звісен.
Як що не так, беру на душу гріх.
Цю дівчину разів, мабуть, із вісім
коло млина вночі я спостеріг.
Над Ворсклою з небіжчиком стояла.
Ну тобто він ще був живий тоді.
І що воно, гадаю, за проява —
дві тіні, млин і місяць на воді.
Мені то що? На це ж нема заказу,
стояння — діло добре загалом.
А я таки чогось подумав зразу,—
аж де зійшлись, чого б то за селом?
А якось бачу — щось майнуло з греблі.
Шубовснуло — аж зойкнула вода.
А я ж туди і ніг не дотереблю.
Ну, думаю, втопилась, от біда.
То добре, що Іван тут нагодився
та витяг із води напівживу.
Бо там колись мій шурин утопився,
то гибле місце, я й не допливу.

Суддя сказав: — Усе це прикро, справді,
і ті млини, і втоплений шуряк.
Але ж ми іншу розглядаєм справу —
не як топилась, а труїла як.

Тож свідок мовив трохи не до діла.
Тут треба чітко провести межу.

— То я ж не бачив, як вона труїла.
А як топилась — бачив. То й кажу.

Тоді Бобренчиха становила інших осіб,
числом сімнадцять,
а з тих сімнадцяти має п'ять,
котрі до присяги годні будуть.

Ну, ті сказали, що Маруся — відьма,
що у Полтаві гіршої нема,
що всі це знають, і по ній це видно,
і що вона ж співала і сама:

«Котра дівчина чорні брови має,
То тая дівчина усі чари знає».

І то ж вона наврочила, ніврoку,
що покалічив Савку Саврадим.
Уміє перекинутись в сороку,
а то виходить з комина, як дим.

— Панове судді, я прошу пробачення,—
сказав Горбань з паперами в руці.—
З'ясую стисло свідкам звинувачення,
щоб не збивали суд на манівці.

Козак Бобренко, на ім'я Григорій,
єдиний син достойної вдови,
котора зараз у такому горі,
що не схилить не можна голови,—
чотири годи бувши у походах,
ні в чім нагани жодної не мав.
Був на Пиляві, і на Жовтих Водах,
і скрізь, де полк Полтавський воював.

А це улітку повернувсь додому,
в хазяйство, підупале за війну,
і, як годиться хлопцю молодому,
хотів ввести у дім собі жону.

Отож нагледів дівку, собі рівну,
дізнавши, певно, що і він їй люб,
Грицько посватав Галю Вишняківну,
повзявши намір брати з нею шлюб.

Чурай Маруся, що його любила,
любила, справді, вірно і давно,
тоді його із ревнощів убила,
підсипавши отруту у вино.
Чи це свідомо, чи під впливом хвилі,
як те було, а ревнощі — це сказ.
Так стався злочин. Хлопець у могилі.
І от стоїть убивниця пред нас.

Страшна, панове, приточилась справа.
Хай стане совість на сторожі права!
Порадившись, звеліли ми пред вряд
поставити Грицькову наречену.
Тож Галя Вишняківна підійшла,
була про все розпитана дискретно
і лагідно, як молода особа,
з уникненням подробиць, що могли б
ще більше їй розвередити душу.

І теж вона признала під сумлінням,
що так було, любилися ми з Грицем,
побратись мали... мови не стає...
Що він ходив до тої чарівниці,
панове суд, то істина не є.
Вона у нього розум відіймила,
але було це не тепер, колись.
А як вона була йому немила,
то хто ж його присилує: женись!
Вона ж, дурна, чогось була топилась,
по тому ще й заслабла і злягла.
А я кажу: чого ти причепилась?
Чи ти його у власність набула?
А він такий, що він брехать не буде.
Грицько був чесний, не якийсь бабій.
Він сам казав, що вже її забуде.
У домі в нас він був уже, як свій.
Оце увосень мали ми побратись.
Помщаючись, пропала ж і сама.
Вже тато наш і на весілля втратились,
а Гриць умер... а Гриця вже нема...

— В такому разі будемо відверті,—
сказав суддя,— бо тут не до прикрас.

Чого ж тоді він в ніч своєї смерті
таки у неї був, а не у вас?

Тоді Вишняк, жалосний за такую
тяжку зневагу дому свойого,
просив дочку не спитувати більше.
І Галю спочутливо одвели
баби в бабинець, сплакану,
понєваж
при кождім ділі
свій бабинець є.
Суддя поглянув на підсудну лаву:
— Що скаже нам убивниця на се?

Вона ні слова не сказала праву.
Стоїть. Мовчить. І дивиться. І все.

Тривають суперечки щодо провини Марусі Чурай. Горбань висловив думку, що, можливо, це було лише приворотне зілля, але суддя зауважив, що в результаті сталося вбивство. Бобренчиха продовжує доводити, що Маруся — відьма. Семен Капканчик сказав, що Гриця важко охарактеризувати певно, бо він обріс чутками, та й взагалі чужа душа — то темний ліс. Мати Марусі просить людей не плювати в душу дочки, не кидати в неї словами, як багном.

Яким Шибилист посвідчив, що Маруся кохала Гриця. Запорожець із Січі, який привіз полковнику Мартину Пушкарю наказ кошового допомогти у боротьбі з ворогом, висловив пропозицію розглядати справу не як вбивство, а як зраду. Наступного дня суд запропонував Марусі виставити свідків на свій захист, але вона відмовилася. Суд надав можливість кожному висловити свою думку. На захист Марусі Чурай як відомої піснетворки виступив закоханий у неї полковий обозний Іван Іскра. Суддя виносить вирок:

Суддя сказав:
— Закони судочинства
вагатися не дозволяють нам.
Запобігавши, щоб такі злочинства
не множились промежду християн,
ми мусим вбивцю засудить до страти,
як нам велить і право, і статут.
І тільки спосіб — як її карати —
предметом спору може бути тут.
Що скажуть райці, лавники і возний?
Як це здається, пане войте, вам? —
Підвівся Іскра, полковий обозний,
син Остряниці Якова, Іван.

(Загине теж, в бою заживши слави,
в недовгім часі після Пушкаря,
вертаючи до попелу Полтави
з посольства до московського царя.)

Увесь блідий, аж під очима чорно.
— Я прошу, люди, вислухать мене.
Багато слів страшних тут наговорено.
Ніхто не говорив про головне.

Я, може, божевільним тут здаюся.
Ми з вами люди різного коша.
Ця дівчина не просто так, Маруся.
Це — голос наш. Це — пісня. Це — душа.

Коли в похід виходила батава,—
її піснями плакала Полтава.

Що нам було потрібно на війні?
Шаблі, знамена і її пісні.

Звитяги наші, муки і руїни
безсмертні будуть у її словах.
Вона ж була як голос України,
що клекотів у наших корогвах!

А ви тепер шукаєте їй кару.
Вона ж стоїть німа од самоти.
Людей такого рідкісного дару
хоч трохи, люди, треба берегти!

Важкий закон. І я його не зрушу.
До цього болю що іще додам?
Вона піснями виспівала душу.
Вона пісні ці залишає нам.

Ще тільки вирок — і скінчиться справа.
І славний рід скінчиться — Чураї.
А як тоді співатиме Полтава?
Чи сльози не душитимуть її?

Запала тиша, як в страшному сні.
Горбань сказав:
— При чому тут пісні?
Вона ж на суд за інше зовсім ставлена.
І потім, бачте, чутка є, ги-ги,

що свідок цей — особа зацікавлена.
Його слова не мають тут ваги.

Тоді ми, вряд, з пристойними особами
дали сказати слово їй останнє,—
чи має серця внутрішню гризоту
і чи пред тим, як вирок наш почути,
зронити хоче хоч сльозу покути?

Підсудна слізьми очі не зросила.
І милосердя в права не просила.

З тих тоді рацій все дорозумівши
і між собою радившись не раз,
кодниціями права посполитого
тоді такий ми винайшли наказ:

Ми, вряд, зіпершись на свідоцтва голі,
в такий-то спосіб справа була рішена,
що має бути карана на горлі,
на шибениці, значиться, обвішена.

Про що людей поштивих звідомляєм
і на потомні вписуєм віки.
Декрет печаттю нашою змоцняєм
і підписом судейської руки.

ПОЛТАВСЬКИЙ ПОЛК ВИХОДИТЬ НА ЗОРІ

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Із приголомшеної таким вироком Полтави козацький полк виступає на боротьбу з ворогом.

СПОВІДЬ

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

...Пройшло життя. Не варт було і труду,
Лише образи наберешся вщерть.
Останні дні вже якось перебуду.
Та вже й кінець. Переночую в смерть.

А що в житті потрібно ще мені?
Одбути всі ці клопоти земні.
Оці останні клопоти одбуть,

іти туди, куди мене ведуть,—
аби одбути, все уже одбути,—
і щоб не бути, щоб уже не бути!

Три дні дали на розмисли мені.
А нащо вже тим смертникам три дні?

Чи їх уже тримає що на світі?
Це наче привид взяти на ланцюг.
Щось наче там вовтузиться в лахмітті...
Це ж скільки тут сиділо волоцюг,
злодіїв різних. Теж чекали страти.
Мабуть, їм не хотілося вмирати.

Що ж, ви вже відбули своє, щасливці.
Хто б не були, а ви вже відбули.
Це ж, певно, тут сиділи і убивці,
збудована ж в'язниця ще коли.

Аж ось де прихилю я свою втому
за стільки днів, за стільки довгих літ!
Чи тут змінили хоч оцю солому?
Чи кинули хоч свіжий околіт?

А втім, яка мені уже різниця?
Я теж убивця. Я убила Гриця.

Оце ж за те мені й заплата —
із кам'яних мурів кам'яная хата.
Старий кожух... солома... постелюсь...
Хоч таку полежу... в пітьму подивлюсь...

...А я заснула. Господи, заснула!
Солодким сном уперше за всі дні.
Та так заснула, наче потонула.
Ще щось хороше й снилося мені...

Прокинулась, ніяк не розберуся —
чого я тут,
хто вбивця,
хто Маруся?
Сама від себе ще така далека,
немов оце приніс мене лелека
та й опустив у мальвах і жоржинах
на тих ранкових росяних стежинах.

І я ще, як малесеньке дівчатко,
щоранку починаюся спочатку.

Солодка млість... блідесенький промінчик...
як добре жити... думати про інше...

А сон минув, розтанув. І натомість
раптовим болем обпекла свідомість.
Єдине слово виникло: н е в ж е?!
Душа болить, і тіло як чуже.

Навпомацки з підлоги підвелася.
Не розчесавши коси, заплелася.
Все так, як є. Приречена. Одна.
Стіна. Стіна. І ґрати. І стіна.

...А вже світає. Сумно, сумно, сумно
благословляється на світ.
Десь коні ржуть і глухо грають сурми.
Полтавський полк виходить у похід.

Десь грають сурми. В добрий час їм грати.
В литаври б'ють, так само, як колись.
Душа рвонулась — і застряла в ґратах,
прозорі руки з ґратами сплелись.

Далекий гомін сповнює в'язницю.
Десь вітер гонить куряву руду.
Це вперше, Грицю, це уперше, Грицю,
що я тебе в похід не проведу!

Ой, ллються сльози материнські, ллються!
Свята печаль, печаль без гіркоти.
Загинуть хлопці, то хоча б по-людськи.
А як загинув, як загинув ти?!

Що кожен їде,— і вогню, і грому,
всього там буде в клекоті доріг.
А ти лежиш на цвинтарі старому,
де ще ніхто з козацтва не поліг.

Останні зорі в небі догорають.
Оце уперше за багато літ —
і коні ржуть, і сурми, Грицю, грають,
а полк без тебе вийде у похід.

...Уже, мабуть, молебень відслужили,
бо затужили дзвони, затужили!
І заридали дзвони, загули! —
це ж там за браму хлопців провели.

Це ж полк виходить — за далекі гони.
Комусь тополя стане в головах.
І дзвонять дзвони,
дзвонять, дзвонять дзвони
по всій Полтаві, по усіх церквах!

Затисну вуха, чую крізь долоні
і ту церковцю прямо в бастіоні,
і той соборний величезний дзвін,—
все заридало хлопцям навздогін.

І навіть ця, ні-ні, а й ця озветься,
тюремна церква, і тюремна теж!
Вона в Полтаві гарно так зоветься:
«Усіх Скорбящих Радості». Авжеж.

Маруся, яка чує відхід полку, сумує, що її Гриць так безглуздо загинув, бо це вперше полк вирушає в похід без нього. Настала друга ніч. Маруся згадує своє дитинство, батька...

...Я не забуду, тату, вас ніколи.
Хоч як було, і голод, і зима,—
спасибі вам, дали мене до школи,
де дяк учив і грамоти, й письма.

Козацька школа, крита очеретом,
благенькі стіни, плетені з лози,
на піввікна заплющена заметом,
три лави, стіл, псалтир і образи.

Аз-буки-віди... Що тоді я відала?
Не осягла й глибокости письма.
Ішла додому — снігом пообідала.
Аз-буки-віди... Голод і зима.

Одвірок за ніч намерзає в сінях.
Стоять в кутку забуті рогачі.
Перелузали зиму, як насіння,
удвох одні на тій-таки печі.

...Про батька звістки не було з півгоду,
уже й Кузьма з Дем'яном розминувсь.

Бо у Полтаву із того походу
ніхто живий тоді ще не вернувсь.

Чутки ходили, що Павлюк не виждав,
що ті Кумейки — то кривавий сніг.
Що хто там здався, тільки той і вижив.
А батько ж наш, він здатися не міг.

Він гордий був, Гордієм він і звався.
Він лицар був, дарма що постоли.
Стояв на смерть. Ніколи не здавався.
Йому скрутили руки і здали.

Що з Павлюка, живого, шкіру здерли.
Що з ним взяли ще четверо старшин.
Що проти того, як вони умерли,
і Суд Страшний не здасться вже страшним!

А потім їхні голови на палях
повиставляли в полкових містах.
Людей зганяли. Мати моя впала,
і крик замерз у неї на вустах.

А смерть кружляє, кружляє, кружляє,
кружляє навколо палі.
Наносить білого снігу
у очі його запалі.
А я нічого не бачу...
якась в очах крутанина...
Кружляє, кружляє, кружляє
ота страшна хуртовина!
Танцює, хижа і п'яна,
льодистими сережками трясе.
Як голову криваву Іоанна,
над білим світом Іроду несе...

А через рік, і через два, і три
сумні у нас були свят-вечори.
Усе печаль, все тінь його незрима.
Колядники співають під дверима:
«Ой чи є, чи нема
пан-господар вдома?»

А пам'ять про нього на покуті
головою на руки впала.

Маруся порівнює свого батька і Гриця.

Чурай, той так: побачив свою долю,—
ось ти, ось я, тепер нас буде двоє.

А що у мене стіни голі,—
повісим костю саджені пістолі
та килим з дірком. І у курені
з тобою буде солодко мені.

А Гриць не так. То розум десь не татків:
— З'єднаєм що, нестатки до нестатків?
Багатому і діти чорт колише,
а бідному і янгол не рідня.
А як землі нам мати не одпише?
А ще ж стягтися треба й на коня.
Подбати мушу про якусь копійку.
Весілля мушу справити, ая.
То ж був один, тепер нас буде двійко.

Аж мати раз не втерпіла моя:
— Що ти все:
мушу, мушу, мушу, мушу?!
Земля, земля... А небо твоє де?
Як будеш так розношувати душу,
вона, гляди, із совісті спаде.

А він прийшов тоді з-під Берестечка.
Страшна поразка душі всім пекла.
Дражливий став. Ледь що, вже й суперечка.
Гіркі думки не сходили з чола.

Приходив рідко, лагідний не дуже.
Все курить, курить, люлька на губі.
Такий зробився, не прозирнеш у душу.
Якийсь чужий,— мені чи вже й собі?

А якось каже: — Щастя треба красти.
Хоч добре, не заклюнулось дитя.
Весілля знову мусимо відкласти.
Що зробиш: мила, як таке життя?

Погане літо, не було врожаю.
Та ще ж тягтись на чоботи й кожух.
А я такий, я матір поважаю.
Я впоперек їй слова не скажу.

Бобренчиха все губи затискала,
нікуди з дому Гриця не пускала.

Зустріла матір десь біля криниці.
Про дощ, про грім, про курку, про бичка.
Що добрий гетьман був із Остряниці
і що хазяїн добрий з Вишняка.
Що час летить, а треба якось жити.
Любов любов'ю, а життя важке.
Що вже дітей пора б і одружити.
Насамкінець промовила таке:

— Якби ти добре в Бога попросила,
то мали б ми ще й радість на віку:
твоя пішла б за гетьманського сина,
а мій хазяйську сватав би дочку.

А мати — й слова. Тільки почала
чогось про мене дбати, як про хвору.
Дивлюсь: і в церкву старістю пішла
дорогою кружною через гору.

Питаю: — Мамо, хто це вам допік,
що ви уже не ходите тудою?
— Я,— каже,— й стежку обмину в їх бік
і закроплю свяченою водою!

— Чого ви, мамо, не злюбили Гриця?
Яка вас думка все не полиша?
— Не служать очі на таке дивиться,
щоб так двоїлась хлопцеві душа!

— Не вірте, мамо! Гриць такий хороший.
Він клявся, мамо, що навіки мій.
— Ой доню, доню, в їх до смутку грошей.
То ж Вишняки, то ж Галя, зрозумій.

— Але то ж — Гриць. І я. То ж ми із Грицем.
Та він же в світі отакий один.
Він, мамо, гордий. Він козак. Він лицар.
І що для нього гроші, мамо? Дим.
Хіба наш батько ласий був на гроші?
Хоч таляр він у вузлик зав'язав?
Хіба ж не ви були в Золотоноші
єдине золото, яке він там узяв?

— Ох, не рівняй! Роти в людей, як верші.
Ти кажеш — батько, а життя біжить.
Наш батько — з тих, що умирали перші.
А Гриць Бобренко — з тих, що хочуть жить.

А я чуток не дочувала,
втішала матір попервах.
Але й сама вже відчувала:
щось правди є в її словах.

Кого діждалась? Парубка чи воїна?
Чому не йде? Здавалося в ті дні —
моя любов, прогіркла й перестояна,
вже скоро душу випалить мені.

Я ж так боялась підлості і бруду!
Гули думки, сколошкані, як рій.
Сама нічого, якось перебуду.
А що скажу я матері старій?!

А мати знала. Мати все вже знала.
Снує чутки нещастя, як павук.
Не дорікала, не випоминала,
а тільки все їй падало із рук.

А раз сказала з розпачу гіркого:
— Є ж лицарі у нашому краю!
О Боже мій, на кого ж ти, на кого
збагнітувала молодість свою?!

...Мені немов полегшало відтоді.
Зболілася. Відмучилася. Годі.
Спинити Гриця не зробила й спроби.
Ходжу, хитаюсь, як після хвороби.
І хоч би злість яка чи ворожнеча,—
нема нічого. Пустка. Порожнеча.

Усе жаліла я його чомусь.
Або до Галі мислями звернусь:
— А може, хтозна, може, так і треба.
Бо хто я, Галю, проти тебе?

Ти Вишняківна. Рід у вас гучний.
Таких родів не густо у Полтаві.
Твій батько, Галю, чоловік значний.
У нього жінка ходить в златоглаві.

Він не якийсь. Він сам собі Вишняк.
У нього скроні в срібній папороші.
Буває так, що слава на дурняк,
а в нього слава за великі гроші.

Йому добро саме іде у двір.
І сад рясний, і нива хлібодарна.
Він не який визискувач чи звір,
він просто вміє взяти запівдарма.

Він посідає греблі і поля,
у церкву ходить майже щосуботи.
Хто — за Богдана, хто — за короля.
А він — за тих, которії не проти.

Як він уміє красно говорить!
Які у нього займища і луки!
Вся Україна полум'ям горить,
він і на цьому теж нагріє руки.

Де треба, вчасно притамує гнів.
Де треба, скаже правди половину.
Щасливий дар. Мій батько так не вмів.
Він знав одне — боротись до загину.

А цей примружить плетиво повік,
все розміркує, зважить, не погребує.
Твій батько, Галю, мудрий чоловік.
А може, хтозна, може, так і треба —
у всіх оцих скорботах і печалях,
у всіх оцих одвічних колотнечах —
і чураївські голови на палях,
і вишняківські голови на плечах.

Вишняк ішов угору все та вгору.
Вишнячка йшла ушир усе та вшир.
А Галя дбала в скриню та в комору.
А Бог на небі долю нам вершив.

...Вони жили далеко, за Розкатом.
Од нас іти проз Задихальний Яр.
У них криниця під дашком лускатим
і добра хата вікнами в базар.

Дощі наллють під хатою калюжу,—
стоять хороми при мілкій воді.

Так дай же вам, Боже, щастя. Прибийте собі підкову.
Нічим не журися, Грицю. Усе, як я, промине.
Але ні навмисно, Грицю, ні просто так, випадково,
ні словом лихим, ні добрим ніколи не згадуй мене.

У Марусі болить душа, вона згадує, як хотіла втопитися з горя, але її врятував Іван Іскра. Вона порівнює життя двох родин. Бобренчиха підкорила своїй волі колишнього чоловіка, він випадково провалився в річку, і вона залишилася вдовою. Гриць у боях був хороброю людиною, але в суперечках з матір'ю підкоряється їй. Він не кохає Галю, але змушений побратися саме з нею.

* * *

...Остатній день.
Прийшов священик.
— Отче!
Зніміть з душі цей безнемірний біль! —
Йому людина дивиться у очі,
а він її під цю єпітрахіль.

— Покайся,— каже.— Стежкою гордині
тебе ведуть соблазни суєти.
Од Бога так положено людині
долиною смирення іти.

Покаялась. Прощення попрохала
за те, що дуже грішною була:
одного разу матері збрехала,
одній сусідці сіль не віддала.

А що скажу?!
Свою пригаслу душу
чи донесу, як свічечку на Страсть?
Бог знає все. А батюшці байдуже.
Хіба він правду Богу передасть?

Пошепотів, як знахарка над раною,
молитвою вуста поворушив.
І властію, од Бога йому даною,
спасибі, одпустив і розгрішив.

Скрегоче засув кованих дверей.
Пішов собі достойний ієрей.

...Десь тихо жаби кумкають з болота.
Лягла на мур вечірня позолота.

Прощальний промінь блиснув на стіні.
І сонце, сонце — як жива істота,
єдина, що всміхається мені!

Я завтра, сонце, буду умирати.
Я перейшла вже смертницьку межу.
Спасибі, сонце, ти прийшло крізь ґрати.
Я лиш тобі всю правду розкажу.

Не помста це була, не божевілля.
Людина спроста ближнього не вб'є.
Я не труїла. Те прокляте зілля
він випив сам. Воно було моє.

Я ту отруту з розпачу зібрала.
Я змалку знаю, де яке зело.
Мені це ще од баби перейшло,—
її вважала відьмою Полтава.

У неї котик був, як чортеня,
і чорна доля з чорними очима.
Цілюще зілля, отруї, дання —
все знала баба. І мене навчила.

Я наварила м'яти, драголюбу.
Не пособило. Наварила ще.
Вже скоро день, що їм іти до шлюбу,
мене ж пече всередині, пече!

«Болить моя головонька від самого чола:
не бачила миленького ні тепер, ні вчора»,—
отак собі заспіваю, наче й не журюся.
«А як вийду за ворота, од вітру валюся».

«Любилися ж, кохалися, як голубів пара!
Не дай Боже, розійтися,
як чорная хмара...»

А найстрашніше, що пече, як жога,
перевертає душу від жалю:
невірного, брехливого, чужого,
огидного,— а я ж його люблю!

«У неділю рано зілля копала...
А у понеділок перополоскала...»
Порятуй від болю, смертонько ласкава!

А в тій калюжі плавають проз ружі
роменські гуси, наче лебеді.

А господиня пишна і огрядна.
А Галя трусить килими та рядна.

Одна статура в матері і в доньки —
обидві круглі, наче карахоньки.

Такі пухкі у Галі рученята,
коса білява, куца і товста.
Як реп'яшки, зелені оченята
і пишно закопилені вуста.
Глуха до пісні, завжди щось спотворить.
Все вишиває прошви подушок.
Ще як мовчить,— нічого. Заговорить,—
гостренькі зуби — чисто ховрашок.

Ото як вийде, як заграє брівками,
очима стрельне і туди, й сюди,
у чобітках із мідними підківками,
зелений верх, козлові передн.

І сниться хлопцям — придане горою,
комори, скрині, лантухи, вози!
А понавколо свахи ходять роєм,
а зверху Галя котить гарбузи...

А може, я несправедлива до неї?
А може, саме таку дружину треба козакові,—
до печі і до городу, до коней і до свиней, і
до ради, і до поради, і вночі до любові?
Таку м'якеньку і теплу, як перестиглу грушу,
щоб тільки дивилася в очі і ні про що не питалась.
Приніс чоловік додому свою потовчену душу,
а жінка, як подорожник, до всіх виразок приклалась.
Що в неї й хата не хата, а так — прикалабок раю.
У неї — на двох глупоти, у нього — розум на двох.
У цьому твердому світі він, може, ніякий скраю,
зате як прийде додому — для жінки він цар і бог.
На неї можна нагримать, і можна її побити.
Вона простить, приголубить, розсолу тобі внесе.
Ти, може, від мене втомився. Мене потрібно любити.
А там треба тільки женитись. Ото женився — і все.

А вже Бобренки з тим усім не крились.
Не встигла їм душа й почервоніть.
Я зроду не співала на два криласи,
мені було це важко зрозуміть.

Якісь у нього появились друзі,
Семен Капканчик і Ромашко Струк.
Один хоч був десь у Великім Лузі,
а другий зброї і не брав до рук.

Десь перебув, десь нишком пересидів
на пасіці чи, може, в лободі.
Ніхто його в походах і не видів,
оце аж зараз виліз на суді.

Було, ідуть,— Ромашко зарегоче
Капканчик шапку зіб'є набакир.
Мовляв, чого там, діло парубоче,
усі дівчата на один копил.

Уже й мене зустріти не боялись,
ішли туди, проз Задихальний Яр.
Який жених, такі його й бояри.
Бодай би вік не бачить цих бояр.

...Вже й воду брала з іншої криниці,
а вже й не знала, де себе подіть.
Дівчата потягли на вечорниці,
то я й пішла, щоб дома не сидіть.
Вони собі жартують з парубками,
а я сиджу, самотня, при стіні.
Пряду куделю. Не зберусь думками.
В мені умерли всі мої пісні.
Вони ж співають про якусь кирею,
про те, що хтось когось занапастив.
Я оступіла: Гриць прийшов із нею.
Мене побачив — очі опустив.

Враз поповзли по вилицях рум'янці.
Очима більше не стрічались ми.
Він танцював із Галею, і в танці
мов щось топтав і нищив чобітьми.
Воно було на танець і не схоже,
ті корчі мук у синім кунтуші.

Аж хтось тоді сказав:
— А не дай Боже,
так танцювать навиворіт душі!

Мінились тіні на чолі блідому.
Кресав гопак вогонь з-під підошов.
Я тихо вийшла. І пішла додому.
Не бачив Гриць. Навприсядки пішов.

...Мені всю ніч в очах це маячіло.
А після тих проклятих вечорниць
пройшло два дні, вже добре споночіло,
аж, Боже мій! — заходить в хату Гриць.

Якийсь чудний, запалені повіки,
пригаслі очі, під очима бриж.
— Марусю! — каже.— Я прийшов навіки.
Я на коліна стану, ти простиш?

— Я найдорожчі сплакала літа.
Чого вернувся до моєї хати?
Ми ж розлучились... Матінко свята!
Чи я ж тебе примушую кохати?!

Коли своїм коханням поступився
заради грошей і багацьких нив,
чи ти тоді од мене одступився,
чи сам себе навіки обманив?

— Себе, Марусю. Не дивись вороже.
Мені ті дні повік не одболять.
Тут двоє матерів, твоя і Божа.
Хай нас на шлюб вони благословлять.

Людей накличем, зробим перепросини,
щоб знали всі, хто чеше язиком.
Марусю, чуєш, зараз, ще до осени,
поберемось та й вступимо в закон.

А мати — з дому. Плачуть, затинаються
і говорить не хочуть ні про що.
А мати кажуть: — Руки не здіймаються.
Іди туди, ізвідки ти прийшов!

— Я зрадив, так.
Але це біль чи злочин?

Скажу всю правду, ми тепер одні.
Кому з нас гірше? Я одвожу очі,
а ти у вічі дивишся мені.

Я мучуся. Я сам собі шуліка.
Є щось в мені так наче не моє.
Немов живе в мені два чоловіка,
і хтось когось в мені не впізнає.

І що найтяжче: мука ж моя марна,
бо зрада — діло темне і брудне.
А ти — це ти.
Ти і в стражданні гарна.
Ти можеш навіть пожаліть мене.

Або сказати: що хотів, те й маєш.
Мене вже, віриш, кидає вві сні.
Тобі то добре, ти цього не знаєш.
У тебе й мука піде у пісні.

Тобі дано і вірити, й кохати.
А що мені? Які такі куші?!
Нелегко, кажуть, жити на дві хати.
А ще нелегше — жить на дві душі!

Відступник я. Нікчемний я і ниций.
Але ти любиш і тому прости.
Життя — така велика ковзаниця.
Кому вдалось, не падавши, пройти?

Він говорив, і відбувалось диво.
Він зраду якось так перетворив,
так говорив беззахисно й правдиво,
неначе він про подвиг говорив.

А я стояла як сліпа від сліз.
Душа марніла, як зів'яле клечання.
Хоч би мені хто
жменьку землі
з могили його приніс...
натертися проти серця... може б, трохи полегшало...

Він взяв мене за плечі, звав єдиною.
Щось говорив про долю, про борги.
Що там, під Дубно, він ще був людиною,
а тут він сам з собою вороги.

Що Галя — гуска, що й по ній це видно.
І все. І годі.— Я од неї втік.
А може, й правду кажуть, що ти відьма,
приворожила — і пропав навік.
Бо що б мене інакше так палило,
чого ж я так страждаю і борюсь?
Куди б мене в житті не прихилило,
а все одно до тебе я вернусь.

Ти ж ніч моя і світло моє денне!
Вже тут брехать,— який мені хосен?
Прости за все, воно таке буденне.
А я ж не можу без твоїх пісень!

Коли я там і говорив, і клявся,
я знав одне: збрешу — не помилюсь.
Як хочеш знати,— так, я їм продався,
але в душі на тебе я молюсь!

Тоді я двері відчинила в ніч.
Він ще й не встиг збагнути, в чому річ,
як я сказала:
— Йди собі, іди! —
А він сказав:
— Мені ж нема куди.
— Іди до неї. Будеш між панами.
А я за тебе, Грицю, не піду.
Це ж цілий вік стоятиме між нами.
А з чого ж, Грицю, пісню я складу?!

...Лежала тінь від столу і до печі.
Лампадка тріпотіла в божнику.
А він сидів, зіщуливши ті плечі
і звісивши ту голову тяжку.

«Як не хочеш, моє серце,
Дружиною бути,
То дай мені таке зілля,
Щоб тебе забути.

Буду пити через силу,
Краплі не упущу.
Тоді я тебе забуду,
Як очі заплющу...»

Торкнувся шклянки білими вустами.
Повільно пив. І випив. І погас.
Ой сонце, сонце, промінь твій останній!
Оце і є вся правдонька про нас.

А потім в суд щодня мене водили.
А судді були добрі й недурні.
Вони мене по совісті судили,
найлегшу кару вибрали мені.

Чого було так довго мудрувати
і вивертать параграфи статтям?
Було б одразу присудить до страти.
Найтяжча кара звалася життям.

Ведіть, карайте, вішайте злочинну!
То я хоч там, хоч там уже спочину.

Хоч там уже дихну на повні груди,
побачу зблизька Господа хоч раз.
Так буде краще. Важко було, люди,
і вам зі мною, і мені між вас.

— Куди ти хочеш, в пекло чи у рай?
— Туди, де батько, де Чурай.

* * *

...Тюремник вніс у вузлику одежу,
щоб я назавтра в чисте одяглась.
Яке намисто гарне,— хоч подержу,
це ще од баби пам'ять збереглась.
Воно, либонь, якесь чи не турецьке.
Таке червоне — аж на мене жаль.
Чаклунське кажуть: інеєм береться,
коли людину укидає в жар.

Могла б я одягти і сірячину.
Під зашморгом усе вже до лиця.
А мати вклала білу сорочину
і чоботи, узяті від шевця.
Черчату плахту, ще й якісь прикраси.
Червону крайку в смужки золоті...
Аякже, смерть усе-таки це празник,
який буває тільки раз в житті.

Сцена з вистави театру ім. Марії Заньковецької «Маруся Чурай»

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Іван Іскра поспішає до Богдана Хмельницького із звісткою про те, що полк вирушив у похід, а також розповідає, що в Полтаві збираються стратити Марусю Чурай. Богдан Хмельницький по тривалих роздумах віддає Іскрі сувій з підписаним наказом.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Маруся готується до страти. Її везуть у степ, де встановлено шибеницю. Люди також збираються там. Священик уже читає Євангеліє. Леська Черкес згадує старий звичай, коли приреченого до страти козака могла врятувати дівчина, погодившись одружитися з ним. Але тут — протилежна ситуація...

Замовкли всі,
ніхто й не ворухнеться.
Лиш дві куми, сусідки Вишняка:
— Диви яка, іде і не споткнеться!
— Іде під зашморг, а диви яка!

На матір схожа, тільки трохи вища.
Ті ж самі очі і така ж коса.
— Ну, от скажіте, людоньки, навіщо
такій убивці та така краса?

— А це як хто. Я маю іншу гадку.
Якась вона не схожа на убивць.
Злочинниця,— а так би й зняв би шапку.
На смерть іде,— а так би й поклонивсь.

— Бо ти такий вже, чоловіче, зроду,
все б тільки очі й витріщав на вроду,—
сказала жінка з усміхом терпким.—
Знімати шапку?! Себто перед ким?

Перед цією? Себто отакою,
що отруїла власною рукою?
Та щоб над нею обвалилась твердь!
— Побійся Бога, вона йде на смерть!

...Вона ішла. А хмари як подерті.
І сизий степ ще звечора в росі.
І з кожним кроком до своєї смерті
була усім видніша звідусіль.

Стояли люди злякані, притихлі.
Вона ішла туди, як до вершин.
Були вже риси мертві і застиглі,
і тільки вітер коси ворушив.

І тільки якось страшно, не до речі,
на тлі тих хмар і зашморгу була
ота голівка точена, ті плечі,
той гордий обрис чистого чола.

І в тиші смертній, вже такій, аж дивній,
коли вона цілує образок,—
на тій високій шиї лебединій
того намиста доброго разок.

Аж навіть кат не витримав, зачовгав,
заніс мішок, узявшись за краї,—
чи щоб вона не бачила нічого,
чи так нестерпно бачити її!

А он стоять особи урядові,
щоб тут же й смерть засвідчити судові.

О Господи, прости нам цю ганьбу!..
І раптом вершник врізався в юрбу.

Зметнувся кінь, у піні, дибаластий.
Папером вершник у руці стрясав:

— Спиніться!
Гетьман вас уповновластив
читати вголос цей універсал!

— Іване! Брате! Як ти встиг?! —
кричав Лесько і тряс його за груди.
Суддя стояв ні в сих ні в тих.

І раптом вголос заридали люди.
Ще не вляглось ридання те кругом,
не встиг Іван ще й повід передати,
а Шибилист вже цьвохнув батогом —
хутчій в Полтаву! — матері сказати.

Горбань помацав гетьманську печать.
Суддя подержав, передав бурмистру.
Кат метушиться, люди щось кричать.
Дивитись страшно на Івана Іскру.

Отаман Гук, ступивши на два кроки,
ревнув з помосту поверх всіх голів:
— Наш гетьман, властію високий,
такий наказ читати повелів!

«Дійшла до нас, до гетьмана, відомість,
іж у Полтаві скоївся той гріх,
що смертю має буть покараний. Натомість
ми цим писанням ознаймуєм всіх:
В тяжкі часи кривавої сваволі
смертей і кари маємо доволі.
І так чигає смерть вже звідусіль,
і так погребів більше, ніж весіль.
То чи ж воно нам буде до пуття —
пустити прахом ще одне життя?
Чурай Маруся винна ув одному:
вчинила злочин в розпачі страшному.
Вчинивши зло, вона не є злочинна,
бо тільки зрада є тому причина.
Не вільно теж, караючи, при цім
не урахувати також і чеснот.
Її пісні — як перло многочінне,
як дивен скарб серед земних марнот.
Тим паче зараз, як така розруха.
Тим паче зараз, при такій війні,—
що помагає не вгашати духа,
як не співцями створені пісні?
Про наші битви — на папері голо.
Лише в піснях вогонь отой пашить.
Таку співачку покарать на горло,—
та це ж не що, а пісню задушить!»

Отаман Гук, помовчавши (повіка
йому сіпнулась), далі прочитав,—
такий потужний голос в чоловіка,
либонь, хватило б і на п'ять Полтав:

— *«За ті пісні, що їх вона складала,*
за те страждання, що вона страждала,

за батька, що розп'ятий у Варшаві,
а не схилив пред ворогом чола,—
не вистачало б городу Полтаві,
щоб і вона ще страчена була!
Тож відпустити дівчину негайно
і скасувати вирока того.
А суддям я таку даю нагану:
щоб наперед без відома мого
не важились на страти самочинні,
передовсім освідчили мене
про кожну страту, по такій причині,
що смерть повсюди, а життя одне».

Універсал прочитано публічно,
щоб справу тую уморить навічно.

Оскільки ж трохи не дійшло до страти
і смерть свою вона пережила,
то впрод не вільно пересуддя брати,
бо вже вона покарана була.

...Гойдався зашморг, вже він не потрібний.
Юрмились люди, добра новина.
Сміявся тесля, головою срібний,
що не згодиться тут його труна.

Підбіг Іван —
і в розмах свого зросту
збив ту драбинку смертницьку з помосту.

Якісь жінки вже бігли до Марусі.
Чиєсь в юрбі гуцикало дитя.
Вона стояла, мов застигла в русі,—
уже по той бік сонця і життя.

— Такого ще не чувано ніде.
Її пустили, а вона не йде!
— А може, помішалася? Іване!
Мо', хоч тебе послуха? Підійди! —
...Вона стояла. І над головами
уже пливли осінні холоди.

І не було ні радості, ні чуда.
Лиш тихий розпач: вмерти не дали.
Їй говорили, а вона не чула.

І тільки коли матір підвели,
вона відразу наче спам'яталась,
і одхитнулась від того стовпа,
і якось наче здалеку верталась,
чогось вперед руками, як сліпа.

Іще бліда, іще мов крейда біла,
а наче й усміхалась, лебеділа:
— От бачте, мамо, все і обійшлося.—
І цілувала матері волосся.

ПРОЩА

РОЗДІЛ ШІСТИЙ

Маруся Чурай наприкінці літа поховала мати і пішки вирушила на прощу до Києва. Дорогою вона зустріла дяка, вони пішли удвох. Він розповідає історію краю. Їм трапляються зруйновані безлюдні села після звірств поляків та Яреми Вишневецького. Дяк співає пісню про його діда — Байду Вишневецького. Під Києвом вони заночували в полі, де лежали померлі люди, які намагалися втекти від голоду на Волині. Маруся з дяком увійшли до Києва і побачили, що місто було зруйноване та пограбоване військом литовського гетьмана Януша Радзивілла. У Лаврі Маруся відвідує печери, а дяк розповідає про мощі святих. У розмові дяк згадує про страшний рік, коли було страчено п'ятьох козацьких старшин-мучеників, серед яких був і батько Марусі. Дяк пішов своїм шляхом, а Маруся повертається додому.

ДІДОВА БАЛКА

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Іван Іскра та Левко Черкес виїхали з Полтави в дозор. Навколишні села спустошені, бо люди ховаються від поляків у місті. Лише старий дід Галерник, який робить дерев'яні ложки та інший посуд, живе на хуторі Дідова Балка. Він питає про долю Марусі Чурай. Козаки відповідають, що вона живе самотньо і цурається людей.

ОБЛОГА ПОЛТАВИ

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

На початку зими військо поляків обложило Полтаву. Напівголодні козаки та мешканці міста на чолі з полковником Пушкарем чотири тижні тримали облогу. Іван Іскра часто згадував про Марусю. Настало Різдво. Іван навідався до Марусі, але вона так само смутна. Врешті-решт поляки не витримали й відступили.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Весна прийшла так якось несподівано!
Зима стояла міцно до пори.
Вітри війнули з півдня. І тоді вона
немов у Ворсклу з'їхала з гори.
Ще сніг ковтала повідь широченна,
і рала ждав іще тужавий лан.
А під горою вишня-наречена
вже до віночка міряє туман.
Подовшав день.
Полегшали ці тіні,
вечірні тіні спогадів і хмар.
І дика груша в білому цвітінні
на ціле поле світить, як ліхтар.

Уже в дітей порожевіли личка.
Уже дощем надихалась рілля.
І скрізь трава, травиченька, травичка!
І сонце сипле квіти, як з бриля.

Вже онде щось і сіють у долині.
Вже долітає пісня з далини.
Вже горлиця аврукає в бруслині,
стоять в заплавах золоті лини.

Тут коло нас така зелена балочка,
там озеро, не видно йому дна.
Вже прилетіла голуба рибалочка,
ніс в неї довгий, довший, ніж вона.

Вже й дикі гуси в небі пролітали,
вже й лебеді кричали крізь туман.
Вже ходять в болотах біля Полтави
ходуличник, крохаль і турухтан.

Воскресли люди, хоч який хто квелий,
після облоги схожі на примар.
І монастир з цвітіння тих жарделей
пливе у небо, як з рожевих хмар.

О Боже духів і живої плоті!
Я вперше усміхаюся, прости.

Якась галузка в тому живоплоті
і та он пнеться, хоче розцвісти.

Весна прийшла. Скасовано угоду.
Вся Україна знову у вогні.
Цвіте земля, задивлена в свободу.
Аж навіть жити хочеться мені.

Як гарно в хаті, як просторо в сінях!
Як оживають ниви і сади!
А щоб хоч щочь лишилось на насіння,
на Пасху їли хліб із лободи.

І знов лелека молиться до зірки.
Клинець городу хоче врожаю.
Є жменя жита, маку є півмірки,
і чорнобривці, й трохи рижію.

Спасибі, земле, за твої щедроти!
За білий цвіт, за те, що довші дні,
Прийшла весна. Сухоти є сухоти.
Все гіршає і гіршає мені.

Уже од кашлю в грудях все зболіло.
То в жар, то в холод кидає. Ну ось,
уже й моє намисто побіліло,
мов памороззю сизою взялось.

Як дивно, жар, але холонуть руки.
А солов'ї чогось як навісні!
Самотнім добре,— жодної розлуки.
Сухотним добре,-- гаснуть навесні.

От тільки шкода,— вже не заспіваю.
Город глушіє,--- вже не прополю.
Щодня ту ніч, як смерть, перепливаю,
Життя, як промінь сонячний, ловлю.

А дні стоять,— не хочеться тужити!
І кожна пташка хатку собі в'є.
— Скажи, зозуле, скільки мені жити? —
Кує зозуля... Цілий день кує...

Іван приходив. Так, посидів мовчки.
Устав, пішов, оглянувся з воріт.

Лише весна укинулась в листочки,
підняв їх знову гетьман у похід.

Заграли знову труби до походу,
війнуло громом з Тясьмина-ріки.
Богдан підняв козацтво за свободу,
універсалом обіслав полки.

— І знов земля кипить у боротьбі.
І знову я належу не собі,—
сказав Іван. Дивився, як востаннє.
Торкнув мене прощальними вустами.

Не знала я, що сум такий огорне.
Вмирати буду,— пом'яну добром.
Кирея з вильотами чорна
в останній раз майнула за бугром.

І я, котрій давно вже все байдуже,
уже нічим я сльози не впиню.
Прощай, Іване, найвірніший друже,
шляхетна іскро вічного вогню!

Виходить полк. Іван під корогвами.
І я край шляху осторонь стою.
Моя душа здригнулася словами.
Співають пісню. Боже мій, мою!

І «Зелененький барвіночку»,
й «Не плач, не журися,
а за свого миленького Богу помолися».
І про того козаченька, що їхав за Десну.
«Рости, рости, дівчинонько, на другу весну!»
І про воду каламутну, чи не хвиля збила.
І про тую дівчиноньку, що вірно любила.
І про гору високую,
і про ту криницю...

Дівчата вчора берегом ішли
та й заспівали: «Ой не ходи, Грицю».

А я стояла... Що ж мені, кричати?..
Які мені сказати їм слова?..
Дівчаточка, дівчатонька, дівчата!
Цю не співайте, я ж іще жива.

1979

?!

Початковий рівень

1. Коли було опубліковано «Марусю Чурай»?
2. Що означає поняття роман у віршах?

Середній рівень

3. Звідки Л. Костенко могла взяти відомості про Марусю Чурай?
4. Схарактеризуйте історичну основу «Марусі Чурай».

Достатній рівень

5. Як у творі Л. Костенко зображено стосунки митця й оточення?
6. Розкрийте життєві ідеали Марусі Чурай.
7. Як у романі розкрито тему кохання? Чи можливий такий моральний максималізм у наш час? Напишіть про це твір-роздум.

Пастораль — літературний жанр, що поетизує мирне і просте сільське життя. У вірші Л. Костенко «Пастораль XX сторіччя» це поняття переосмислюється, використовується з гіркою іронією.

Роман у віршах — великий за обсягом віршований твір, у якому епічний спосіб зображення дійсності поєднується з ліризмом. Формально роман у віршах близький до ліро-епічної поеми. В українській літературі зразком роману у віршах є «Маруся Чурай» Л. Костенко.

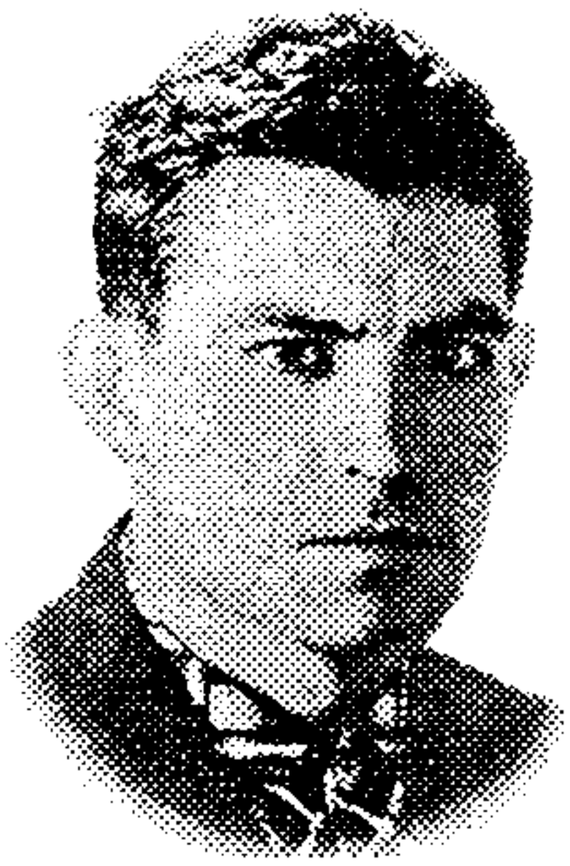

ВАСИЛЬ СТУС

(1938—1985)

Василь Семенович Стус народився 6 січня 1938 року в селі Рахнівка Гайсинського району на Вінниччині в селянській сім'ї. 1939 року батьки майбутнього поета переселилися до міста Сталіно (нині Донецьк). У 1944–1954 роках Стус навчався в середній школі, після успішного закінчення якої вступив на історико-літературний факультет місцевого педагогічного інституту. У студентські роки був членом літературного об'єднання «Обрій». Здобувши вищу освіту, три місяці вчителював на Кіровоградщині, потім два роки служив в армії на Уралі. Поезією захопився ще за часів навчання, писав вірші в армії. Свої перші твори Стус опублікував 1959 року в «Літературній газеті».

Після повернення з армії Стус у 1961–1963 роках учителював у Горлівці на Донбасі, потім працював літературним редактором газети «Соціалістичний Донбас». 1963 року вступив до аспірантури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, брав активну участь у літературному житті Києва, входив до Клубу творчої молоді. У цей час підготував і здав до видавництва збірку «Круговерть», виступав як літературний критик і перекладач.

У вересні 1965 року під час прем'єри фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» у кінотеатрі «Україна» Стус разом з І. Дзюбою, В. Чорноволом, Ю. Бадзьо публічно виступив проти арештів української інтелігенції. Влада не вибачила поетові цього вчинку, за участь у протестній акції його відрахували з аспірантури.

Далі були митарства на тимчасових роботах: поет заробляв на життя, працюючи на шахті, на будівництві, в котельній, на залізниці, в метро. Підготовлена до друку поетична книжка «Круговерть» була відхилена видавництвом через «неблагонадійність» її автора. Відхилили також і другу збірку — «Зимові дерева», вона поширювалась у «самвидаві». 1970 року поетична книжка Стуса «Веселий цвинтар» була опублікована за кордоном у Брюсселі.

Поет не припиняв своїх виступів на захист переслідуваних владою представників української інтелігенції. Його активна громадянська позиція викликала роздратування радянської влади. У січні 1972 року Стуса було заарештовано й засуджено до п'яти років позбавлення волі та трьох років заслання. Ув'язнення поет відбував у концтаборах Мордовії, а на заслання потрапив до Магаданської області (Росія). Перебуваючи в неволі, Стус відмовився від радянського громадянства. «Мати радянське громадянство

є неможливою для мене річчю. Бути радянським громадянином — значить бути рабом...» — писав він.

Відбувши ув'язнення й заслання, 1979 року поет повернувся до Києва, вступив до правозахисної організації — Української Гельсінської спілки. Заробляв на життя, працюючи робітником на заводі. 1980 року поета знову заарештували й засудили до десяти років концтаборів та п'яти років заслання.

Ув'язнення Стус відбував у концтаборі в Кучино Пермського краю (Росія). Поетові забороняли побачення з родиною, наглядачі постійно знищували записи його творів. Жахливі умови життя, створені табірною адміністрацією, викликали невдоволення ув'язнених. За виступи проти свавілля наглядачів поета кинули в одиночну камеру, а потім відправили в карцер. На знак протесту він оголосив безстрокове сухе голодування.

Помер Василь Стус в ніч з 3 на 4 вересня 1985 року, його поховали в безіменній могилі поблизу концтабору. 1989 року поета перепоховали в Києві на Байковому кладовищі.

Уже після смерті за кордоном вийшла його збірка «Палімпсести» (1986). 1993 року поета посмертно відзначено Державною премією ім. Т. Г. Шевченка за збірку «Дорога болю». 1999 року було завершено видання творів Стуса в шести томах, до якого увійшли поезія, проза, переклади, драматичні твори, літературно-критичні статті й листи.

«Стус — поет у певному розумінні парадоксальний і дуже характерний для новітньої української свідомості. З одного боку — класичний прояв традиційно українського "шевченківського" типу поета — подвижника, пророка, мученика з його "караюсь, мучуся, але не каюсь", провісника — універсалізованого як голос і сумління нації. Саме таким передусім увійшов Стус у сьогоднішню масову свідомість.

Та за тим усім стоїть Поет — з його "ненавиджу політиків", з його прагненням у чисті сфери людського духу, до глибин філософського самоусвідомлення, до "розкошування як особистості". Поет, який і в нестерпних умовах несвободи здійснює ці прагнення. Вміє не тільки прагнути, а й бути таким поетом — наперекір усьому, рішуче переступивши через службову роль поезії, не ставши рабом поетичної публіцистики, самим своїм існуванням заперечуючи колоніальні стереотипи, скинувши з себе кожуха провінційності. Просто поет — не більше й не менше водночас... А вже в такій своїй іпостасі є поетичним голосом України в єдиному контрапункті світової поезії».

М. Коцюбинська

* * *

Посоловів од співу сад,
од солов'їв і од надсад,
і од самотньої свічі,
і од жалких зірок вночі.

У небі місяць горовий
скидається, як пульс живий.
Ущухлим світлом сяють вишні
опонічні. Допіру лив

високий дощ і всі невтішні
мої передуми будив.
Я двері прочинив з веранди,
де кострубатий вертоград,
собі не в силі дати лад,
пильнує перший сон троянди.
Свіча затріпотіла — й світло,
мов голуба, пустила в лет,
і вірш твій вирвався без титла,
і дух твій вирвався з тенет,
бо надто кругле небо краю
і кругла саду ліпота,
бо мати дивиться свята,
я в ній смеркаю і світаю.

* * *

Мені зоря сіяла нині вранці,
устромлена в вікно. І благодать —
така ясна лягла мені на душу
сумирену, що я збагнув нарешті:
ота зоря — то тільки скалок болю,
що вічністю протятий, мов огнем.
Ота зоря — вістунка твого шляху,
хреста і долі, ніби вічна мати,
вивищена до неба (од землі —
на відстань справедливости), прощає
тобі хвилину розпачу, дає
наснагу віри, що далекий всесвіт
почув твій тьмяний клич, але озвався
прихованим бажанням співчуття
та іскрою високої незгоди:
бо жити — то не є долання меж,
наповнення. Лиш мати — вміє жити,
аби світитися, немов зоря.

* * *

Крізь сотні сумнівів я йду до тебе,
добро і правдо віку. Через сто
зневір. Моя душа, запрагла неба,
в буремнім леті держить путь на стовп
високого вогню, що осіянний
одним твоїм бажанням. Аж туди,
де не ступали ще людські сліди,

з щовба на щовб, аж поза смертні хлані
людських дерзань, за чорну порожнечу,
де вже нема ні щастя, ні біди
і врочить порив: не спиняйся, йди!
То — шлях правдивий. Ти — його предтеча.

* * *

Господи, гніву пречистого
прошу — не май за зле.
Де не стоятиму — вистою.
Спасибі за те, що мале
людське життя, хоч надією
довжу його в віки.

Думою тугу розвіюю,
щоб був я завжди такий,
яким мене мати вродила
і благословила в світи,
і добре, що не зуміла
мене од біди вберегти.

* * *

О земле втрачена, явися
і бодай у зболеному сні,
і лазурово простелися,
пролийся мертвому мені!
І поверни у дні забуті,
росою згадок окропи,
віддай усе благій покуті
і тихо вимов: лихо, спи!..
Сонця хлюпочуться в озерах,
спадають гуси до води,
в далеких пожиттєвих ерах
мої розтанули сліди.
Де сиві ниви, в сум пойняті,
де чорне вороння лісів?
Світання тіні пелехаті
над райдугою голосів,
ранкові нашепти молільниць,
де плескіт крил і хлюпіт хвиль,
і солодавий запах винниць,
як гріх, як спогад і як біль?

Де дня розгойдані тарілі?
Мосянжний перегуд джмелів,
твої пшеничні руки білі
над безберегістю полів,
де чорні коси на світанні
і жаром спечені уста,
троянди пуп'янки духмяні
і ти — і грішна, і свята,
де та западиста долина,
той приярок і те кубло,
де тріпалася лебединя,
туге ламаючи крило?
Де голубів вільготні лети
і бризки райдуги в крилі?
Минуле, озовися, де ти?
Забуті радощі, жалі.
О земле втрачена, явися
бодай у зболеному сні,
і лазурово простелися,
і душу порятуй мені.

* * *

Як добре те, що смерті не боюсь я —
і не питаю, чи тяжкий мій хрест,
що перед вами, судді, не клонюся
в передчутті недовідомих верст,
що жив, любив і не набрався скверни,
ненависті, прокльону, каяття.
Народе мій, до тебе я ще верну,
як в смерті обернуся до життя
своїм стражденним і незлим обличчям.
Як син, тобі доземно уклонюсь
і чесно гляну в чесні твої вічі
і в смерті з рідним краєм поріднюсь.

* * *

У порожній кімнаті
біла, ніби стіна,
притомившись чекати,
спить самотня жона.
Геть зробилась недужа —
котру ніч, котрий день
ані чутки про мужа,
ані-ані телень.
Лячні довжаться тіні,
дзвонять німби ікон
і росте голосіння
з-за соснових ослон:
Мій соколе обтятий,
в ту гостину, де ти,
ні пройти, ні спитати,
ні дороги знайти.
За тобою, коханий,
очі надівала.
Ніби кінь на аркані,
світ стає дубала.

* * *

На колимському морозі калина
зацвітає рудими слізьми.
Неосяжна осонцена днина,
і собором дзвінким Україна
написалась на мурах тюрми.
Безгоміння, безлюддя довкола,
тільки сонце, і простір, і сніг.
І котилося куль-покотьолом

моє серце в ведмежий барліг.
І зголілі модрини кричали,
тонко олень писався в імлі,
і зійшлися кінці і начала
на оцій чужинецькій землі.

Початковий рівень

1. За що В. Стуса було заарештовано?
2. Як і коли загинув поет?

Середній рівень

3. Які духовні стани переживає ліричний герой твору «Мені зоря сіяла нині вранці...»?
4. Яку роль відіграє спогад у вірші «О земле втрачена, явися...»? Яким постає в цьому творі образ України?
5. Як сприймає свою долю ліричний герой вірша «Господи, гніву пречистого...»?
6. Як у вірші «На колимському морозі калина...» розкривається духовний стан поета?

Достатній рівень

7. Розкрийте трагічне світовідчуття ліричного героя поезії «Крізь сотні сумнівів я йду до тебе...».
8. Як виражено драматизм розлуки у вірші «У порожній кімнаті...»?
9. Що переживає ліричний герой поезії «Посоловів од співу сад...»?
10. Схарактеризуйте життєву позицію ліричного героя твору «Як добре те, що смерті не боюсь я...».

ІРИНА ЖИЛЕНКО

(НАР. 1941 Р.)

Ірина Володимирівна Жиленко народилась 28 квітня 1941 року в Києві. Дитинство провела на Черкащині. Закінчила філологічний факультет Київського університету. Працювала в редакціях газет «Молодь України» та «Літературна Україна». Перша поетична збірка Жиленко «Соло на сольфі» (1965) викликала жваве обговорення. Її критикували за небажання відгукуватись на актуальні питання радянської дійсності. Жиленко — авторка близько двадцяти книг: «Автопортрет у червоному» (1971), «Вікно у сад» (1978), «Концерт для скрипки, дощу і цвіркуна» (1979), «Дім під каштаном (1982), «Останній вуличний шарманщик» (1985) та ін. Жиленко з 1998 року видає спогади на основі власних щоденників.

«Розроблювана Іриною Жиленко поезія "приватного життя" не мала нічого спільного із офіціозними уявленнями про родину як "державну одиницю" або "осередок суспільства". Для її ліричної героїні дім був маленьким острівцем серед моря офіційної брехні, екстериторією, де діють закони взаєморозуміння. У ті роки створювався своєрідний артистично-інтелігентський образ дому, формувалося нове уявлення про життєве середовище, нове мистецтво інтер'єру. Тут усе мало говорити про прагнення забути про реальне життя за стінами дому. Переважали химерні атрибути: екзотичні мушлі, старі, часом биті вази, дивовижні антикварні меблі, репродукції давніх картин, плакати й реклама з малозрозумілими написами. Все це ставало символом незалежності від існуючої реальності, демонстрацією зречення сірих "радянських буднів"».

А. Макаров

І СВІТЛА АЛЕЯ

І світла алея
веде до стрімкої води.
Скажи мені, де я?
І звідки ця легкість ходи?
Засипаний квітом
будиночка сонячний дах.

Скажи мені, звідки
в мені ця слінуча вода?
І вибухи світла,
і сонячний, радісний звір?
Засипаний квітом
маленький будинок і двір.

Гроза відкотилась...
І змиті дощем на зорі,
в мені засвітились
акацій стрункі ліхтарі.
І світла алея...
І пляж, і старенький причал.
Скажи мені, де я?
І звідки ця спрага почать
спочатку? Розкрити
вікно в пломеніючий сад.
І в чистому зшитку
найперший свій вірш написать.

ЗИМОВИЙ МОТИВ З ВІЗИТОМ ПІЧНИКА

Душа земне переросла,
небесного ще не сягнула,
краєчок неба одгорнула
на рівні серця і чола —
заплакала і геть пішла...
Бо ще була душа мала.
Рости ж так боляче і страшно!
А ми ж худобонька домашня —
нам треба хатнього тепла.
Як я замерзла там, вгорі,
як я втомилася од росту!
І от сусід через поріг
уже переставляє костур.
Сусід (дарма, що інвалід) —
пічник, якого пошукати...
Я радісно йому обід
збираю. І тепліє хата.
Коли ж зійшов на землю вечір —
зійшла за вечором звізда,
і в чорну шибку загляда,
і відбивається в колечку.
Небесне вже переросла,
земного не збагнула, рано.
Ще та звізда була мала,
зелена ще, хоч і різдвяна.
А в сінях тьма і холоднеча.
Замерзла в глечику вода.
І, луснувши, старенький глечик
злякав звізду.
Втекла звізда...
То був салют земному дому,

зимі земній, вогню земному,
душі, яка за ніч спочине,
і вранці вийде до воріт,
і знов дитячими очима
різдвяно осіяв світ...

?!

Початковий рівень

1. Назвіть першу поетичну збірку І. Жиленко.

Середній рівень

2. Якими переживаннями охоплена лірична героїня твору «І світла алея»?
3. Яку роль у вірші «За золотими вікнами зірок» відіграють автобіографічні елементи?

Достатній рівень

4. Як передається атмосфера свята у вірші «Зимовий мотив з візитом пічника»?

КИЇВСЬКА ШКОЛА ПОЕЗІЇ

Київська поетична школа сформувалась у другій половині 60-х років XX століття в середовищі студентів Київського університету (сама назва виникла 1969 року). Її представляють В. Голобородько, В. Кордун, В. Рубан, М. Воробйов, М. Савченко, В. Отрощенко, Н. Кир'ян, М. Григорів, І. Семененко, С. Вишенський, В. Ілля.

«Поезія Київської школи і та, що нині розвивається в означеному нею напрямі, ніколи не була і не буде в прямому значенні цього слова *популярною*, і немає чого комусь дорікати за це або дошукуватися причин цього закономірного стану в якихось сторонніх чинниках. Бо ці чинники — в самій цій поезії, в її "вийнятості" із суєтного (актуального!) буденння, в зосередженості на тому, що не може повсякчас обходити "широкого читача", заклопотаного здобуванням насущного хліба. Її вплив на загальносуспільну естетичну свідомість тихий і непомітний, зате сталий, не шоковий, "хірургічний", а "гомеопатичний". І в цьому запорука тривалості, духовної питомості цієї поезії, повсякчас відкритої читачеві, готової для внутрішньої роботи. Істинна свобода, що її обрали для себе ці поети, і популярність — несумісні».

В. Моренець

ВАСИЛЬ ГОЛОБОРОДЬКО

(НАР. 1945 Р.)

БАЛЯДА ПРО КРИВАВИХ СОЛОВ'ЇВ

Те, що почалося глибоко під
землею о першій годині ночі,—
не має закінчення.

Вони довго жили у клітці тіла
ті криваві, як маки, солов'ї,

і от вони вирвалися на волю
крізь криваві отвори ран.
Ой, як вони радісно защебетали,
як радісно полетіли між дерев!
(Деревами стали люди,
а на них листя чорного мовчання).
Полетіли криваві солов'ї,
сіли на гілки рук
і відбилися у круглих криницях очей.
А людям страшно було дивитися
на тих солов'їв –
вони затулили очі руками,
але не вистачило рук,
і очі все одно бачили,
як літали криваві солов'ї!
Люди затуляли вуха руками,
але не вистачало рук,
і вуха все одно чули,
як щебетали криваві солов'ї...
А він лежав на землі.
(Це його тіло було кліткою кривавим солов'ям)
Він лежав,
як лежать на ліжкові після роботи,
як лежать на траві у садку,
або як на зерні у кузові грузовика.
А над ним щебетали криваві солов'ї,
що мати не дочекається сьогодні сина,
що жінка не дочекається сьогодні чоловіка,
що діти не дочекаються сьогодні батька...
Зашелестіли дерева:
— Ой, що ж ми стоїмо,
давайте закривати рани
та не випускати кривавих солов'їв!..
Почали кидати в рани:
хто сорочку,
хто яблуко,
хто хату,
хто чотири дороги,
хто кулю Земну —
всерівно вилітали криваві солов'ї,
і нічого не могли подіяти дерева.
З них падало чорне листя,

оголюючи крик.
І щебетали криваві солов'ї...
А потім, потім
чорні річки потекли по вулицях,
стікаючи в одну ріку.
У тієї ріки на спині
маленький човник хитається.
І в тому човнику
пливе в останню путь він,
чиє тіло було кліткою
кривавим солов'ям.
Люди течуть
і б'ються, як хвилі, об береги:
об білі хати,
об соняшникові золоті голови,
об дроти на стовпах,
об рожеві обличчя троянд,
як лягає зеленим неспокоєм
піна здихань.
І над річкою чорною,
і над човником білим —
криваві солов'ї.
Людям страшно підвести очі догори,
вони дивляться в землю,
а по чорній землі
червоні тіні кривавих солов'їв
уплітаються під ноги,
Аж спотикаються люди...
Кричать труби,
труби кричать,
голосно так кричать.
але їм не перекричати плачу матері.
Але їм не перекричати
щебету кривавих солов'їв.
Ні, нізащо не перекричати!
Як не зачинити благенькими дверцятами промов,
як не накрити пам'ятником
чи прапорами,
як не засипати землею.
Віками щебетатимуть солов'ї.
Віками плакатимуть матері.

НАША МОВА

Кожне слово нашої мови
проспіване у Пісні
тож пісенними словами
з побратимами
у товаристві розмовляємо

Кожне слово нашої мови
Записане у Літописі
тож хай знають наші вороги
якими словами
на самоті мовчимо

САМОВБИВЦІ

Ми — репані жителі Хохландії,
ми — хохли з обвислими вусами,
ми — ледарі і боягузи,
ми — куркулі і підкуркульники,
ми — бандити, зрадники, поліцаї,
ми — мазепинці,
ми — петлюрівці,
ми — бандерівці,—

нам нічим оборонятися від нападів,
від будь-яких образ,
кинутих нам ким не заманеться:

наша артилерія — чумацькі випряжені вози,
що поціляють задертими догори дишлами
у ворога,

який наступає на нас нізвідки і звідусіль,

наша авіація — вітряки,
сконцентровані на одному бойовому аеродромі —
у музеї народної архітектури просто неба.

Нам немає місця на своїй землі,
нам нікуди подітися у цьому світі:
ми емігруємо лише до давньої Греції,

розгорнувши Гомерову «Іліаду» —
аби вижити— ми себе вбиваємо:
стираємо свої ім'я — ім'я українця — з лиця землі
як власний плювок,
ми відмовляємося від своєї мови,
як від якогось нездійсненого злочину,
у якому нас ніби звинувачують,
ми відмовляємося від рідної домівки,
стіни якої уже не захищають,—
ми — самовбивці.

МИКОЛА ВОРОБЙОВ

(НАР. 1941 Р.)

ЛІС

Ходив ліс золотий до міста.
Підійде до скляної стіни,
підструже золотого олівця,
малює на скляній стіні.
А вчора ліс не прийшов.
Лежить золотий олівець у яру.
Забрів у місто чорний ліс.

ВІКТОР КОРДУН

(НАР. 1946 Р.)

ВЕСНОЮ ПОВЕРТАЮТЬСЯ З ВИРІЮ

Весною повертаються з вирію
спершу дими зі шпаками
і сідають на пробуджену землю,
а за ними приходять до нас
їхні зелені образи

у смолистих бруньках та цвітнінні:
чи ці дими зі шпаками
тільки повторюють ще раз
проминулі видива
самітніх дерев і лячного листя?

?!

Початковий рівень

1. Коли виникла Київська школа поезії?
2. Назвіть представників Київської школи поезії.

Середній рівень

3. Що таке верлібр?
4. Яку роль відіграють парадокси в поезії В. Голобородька «Наша мова»?
5. Висловіть своє розуміння твору М. Воробйова «Ліс».

Достатній рівень

6. Як ви зрозуміли символіку «Балади про кривавих солов'їв» В. Голобородька?
7. Як у вірші В. Голобородька «Самовбивці» осмислюється національна тематика?
8. Про що роздумує ліричний герой поезії В. Кордуна «Весною повертаються з вирію...»?

Верлібр — неримований вірш, ритміка якого заснована на інтонаційно-синтаксичних повторах. Його витоки сягають фольклору, передусім народних замовлянь. Верлібр як літературне явище виник у Німеччині — до нього вперше звернувся видатний поет Г. Гейне. Поява верлібру не була явищем випадкового характеру. Такий вірш відобразив формування певного поетичного світогляду, здатного осягнути життя в усій його складності й мінливості. В українській літературі другої половини XX століття верлібром активно послуговувались поети Київської школи.

ОЛЕСЬ ГОНЧАР

(1918—1995)

Олесь Терентійович Гончар народився 3 квітня 1918 року в селі Ломівка неподалік Катеринослава. Після смерті матері, коли хлопцеві було три роки, його забрали на виховання до бабусі в слободу Суху на Полтавщині. Закінчивши середню школу, він навчався в технікумі журналістики, працював у газетах, захопився літературною творчістю.

1938 року Гончар вступив на філологічний факультет Харківського університету. Однак у навчанні довелося зробити кількарічну перерву: 1941 року він іде добровольцем на фронт у складі студентського батальйону. На війні був старшиною мінометної батареї, був двічі поранений. На фронті писав вірші, які публікувалися в дивізійній газеті. Після війни 1946 року закінчив Дніпропетровський університет. Три перші повоєнні роки працював над трилогією «Прапороносці», яка принесла йому успіх і визнання після публікації в 1946–1948 роках (роман видавався по частинах). За цей твір Гончар одержав дві Сталінські премії. Розвиваючи досягнутий успіх, письменник у 50-х роках виступає з оповіданнями, новелами, повістями, романами. Важливим у творчому житті прозаїка став роман «Людина і зброя» (1960), за яку автор одержав Державну премію УРСР ім. Т. Шевченка. У цьому творі на основі особистих вражень Гончар розповів про долю студентського батальйону в часи війни. За наступний роман «Тронка» (1963) прозаїк був удостоєний Ленінської премії СРСР.

Важливою творчою віхою став для Гончара роман «Собор» (1968), у якому письменник порушив важливі проблеми духовності народу, збереження історичної пам'яті, пам'яток минулого. За це автор був підданий несправедливій критиці, а сам твір майже на двадцять років вилучили з літературного життя.

У 70–80-х роках вийшли нові романи Гончара: «Циклон» (1970), «Берег любові» (1976), «Твоя зоря» (1980), з'явилися численні повісті та новели.

Літературно-критичні статті прозаїка було зібрано в книжках «Про наше письменство» (1972), «Письменницькі роздуми» (1980), «Чим живемо» (1991).

Помер Олесь Гончар 14 липня 1995 року, похований у Києві на Байковому кладовищі.

«О. Гончар вийшов на новий творчий рубіж у 50–60-х роках, опублікувавши "Людину і зброю" та одну з найглибших новел на тему минулої

війни "За мить щастя" (1964), а також оповідання з проблеми сучасності "Кресафт" (1963), "На косі" (1966), "Птахи над Бродщиною" (1967), роман "Тронка" (1963). В останньому письменник зробив спробу осмислити поліфонізм зв'язків раціональної епохи НТР з життєвим єством людини, де сплелися в один часовий вузол усі категорії історичного буття: минуле, сучасне і майбутнє. Як виявилось, у тих зв'язках більше суперечностей, ніж гармонії. Осмислюючи ці суперечності й контрасти, письменник разом з героями твору (старий чабан Горпищенко, його донька Тоня, голова робіткому Лукія Рясна, її син Віталій, капітан далекого плавання Дорошенко, начальник полігону Уралов та ін.) з тривогою "нагадує" читачеві, що подальша доля людська ніяк не складатиметься без кардинальних змін у моральних орієнтирах життя, без пошуку нових шляхів до світової гармонії, без плекання в душах людських добра і справедливості.

У "Тронці" "пульсуючий" характер життя й сюжету відбивають дванадцять композиційно завершених новел. Новелістичність роману дала змогу авторові досягти бажаного лаконізму в мисленні і водночас значно розширити спектр підтекстових узагальнень твору».

М. Наєнко

ЗА МИТЬ ЩАСТЯ

У тропічному місті Рангуні[1], де молоді смаглочолі солдати стоять з автоматами на постах у своїй джунгляній зеленавій одежі, в місті золотих пагод-храмів, що підносяться в небо стогами жовтогарячого жнив'яного блиску, в місті, де рано ніч настає і в присмерках палацу, мовби вихопленого з казок Шехерезади, майне раптом обличчя з прекрасним профілем камеї, а на сцені, відданій східним розкошам пластики, співають руки танцівниць, тчуть пісню кохання під звуки дивного інструмента (назва якого так і зосталась тобі невідома!),— в той жагучий, по-тропічному паркий рангунський вечір з фантастикою музики, краси і мрій піднебесних згадалася чомусь ця давня історія, історія інших широт...

Літо було, перше повоєннє літо, виноградники зеленіли, і перші снопи виблискували в полях.

Сліпучий день, коли світяться стерні, а шляхом, що стелиться з нашого табору до найближчого містечка, артилерійські трудові наші коні тюпачать. Тільки не гармату тягнуть за собою, не в артилерію впряжені, а в звичайну бочку-водовозку. Високо на ній в пілотці набакиреній, в медалях на всі груди сидить Діденко Сашко, артилерист. Про демобілізацію думає хлопець, не інакше. Бо всі ми в ці дні тільки тим і живемо, що скоро додому, а там кожного з нас жде любов. Того

---

[1] Рангун — столиця Бірми (Соціалістична Республіка Бірманський Союз).

своя, того своя, а кого просто невідома, туманна. Насвистує, наспівує бравий водовоз, недбало пустивши через чоло пасмо пшеничного чуба. Дунайське небо шовками-блаватами переливається, літо горить, пашіє, хмелить хлопця.

Яке роздолля навкруги! Під час війни, коли випадало опиниться в горах скелястих уночі, у хвищу, в завірюху, не раз кортіло йому крикнути, гукнути, гогокнути так, щоб луна покотилася по всіх Карпатах. Але тоді не можна було. Тоді люди жили нишком, потайки, покрадьки. Передній край галасу не любить. Зате зараз Діденко, виїхавши за межі табору, має волю гогокати на всю душу:

— Го-го-го-го-о-о!

— Співаєш? — сміючись питає зустрічний водовоз із сусіднього полку.

— А що — погано?

— Ні, не погано. Так і вовк у степу співає.

— Давай удвох!

— Давай!

І вже у дві горлянки:

— Го-го-го-го! Го-го-о-о!

Лунає, розкочується навкруги, аж поки вони й роз'їдуться, а найдальші женці, випроставшись, весело поглядають на шлях.

Ніхто не відгукується на Діденкове гогокання.

А хміль сонця нуртує душу, і в голову лізе всяке таке, що чув про любощі фронтові, про знайомства в медсанбаті, а то й з місцевими грішницями,— таланить же іншим! А йому — що йому випало? Гармату тільки й знав у житті, з нею пройшов півсвіту, перемісив багнюки! Понад хмарами з нею був, плацдарми тримав,— за гарматним боєм ніколи й на дівчат було озирнутись. І ось тепер в'їжджає в палаюче літо на своїй водовозці, спраглий, самотній.

Стерня, свіже литво полукіпків, снопи і снопи — все виблискує золотом, все бризкає жнив'яним сонцем.

А один полукіпок ще не вивершений, ще без корони. І щось — як живе полум'я! — яскраво майнуло й зникло за тією золотою спорудою. І ось уже видно руки загорілі, що довершують свою снопасту працю, ставлять шапкою на полукіпок останнього снопа,— і він так весело, задерикувато вгору стирчить!

А жниця із-за полукіпка і, ще й звідси поправляючи снопа, позиркує на шлях до солдата заваблливим оком, так принаймні йому здається. Кофтина палахкотить на ній. Червона як жар. Волосся темніє, вільно спадаючи на плечі. Ноги загорілі блищать. Ось уже глек у неї в руці, і жниця, відкинувшись, нахильці з того глека п'є; і навіть п'ючи, вона, здається, одним оком весело зорить на шлях. Опустивши

глек, вона сміливо всміхається до шляху, ніби під'юджує, припорошує тим усміхом табірного водовоза: «Іди, напою й тебе...»

І ще дві чи три молоді жниці з'являються біля її полукіпка і давай жартувати, давай піддражнювати солдата. Регочуть, на мигах щось показують, спокушають натяками...

Але тих він мов і не бачить, поглядом впився в оту одну, що стоїть поміж ними, хоча й не бере участі в їхніх безсоромних вихилясах, в ту, що своєю усмішкою покликала його перша.

Насмішниці шаленіють, аж вищать, мелькають пеленами,— що ж ти, мовляв, за герой, що боїшся й позалицятися?

— Тпру!

Кидає віжки, зістрибує, і вже тріщить цупка стерня під чобітьми, жниці шугають хто куди навтьоки, розлітаються зі сміхом, з лукавим переляком, тільки вона одна зостається стояти — незворушно стоїть під своїм тугим золотим снопом.

І хоч це ж вона перша посилала усмішку йому на шлях, і солдат біг сюди теж настроєний на веселощі, на пустощі, але зараз сміху не було на її устах, не було жарту в її погляді. Щось інше було. Щось інше світилося з глибини аж присмучених, карим сонцем наллятих очей... Ах, ці очі, що в них затаєна безодня жаги й ніжності, ця кофтина червона, благенька, що вже аж розлазиться на смаглому тілі, ці зрошені жнив'яним потом, напіввідкриті, напівоголені перса... Ніщо не боялось його, все ніби ждало цієї миті, цієї зустрічі з ним, ніби навіть довгожданим.

Вказала на глечик між снопами,— напийся, мовляв. Діденко подякував, але до глечика не торкнувсь.

— Звати як тебе? Марічка? Юлічка?

Віями на мить затулилась від нього:

— Лорі. Ла-ри-са.

Золоту соломинку знічев'я крутила в руках. Діденко обережно взяв у неї ту соломинку,— віддала, не опираючись, лише спаленіла щоками, зашарілася густо. Відчуваючи, як дух йому перехоплює ніжністю, взяв руку її, маленьку, тверду, у свою — велику, грубу. Вона не висмикнула й руки, не відпручувалась, а широко відкритими очима, їх наллятою яснотою мовби дякувала, що він з нею такий ласкавий.

— Лариса... Лариса...— стиха повторював він.

А вона дивилась на нього так спрагло, ніби все життя ждала саме його.

У чорній хвилі волосся, що розсипалось по плечах, помітив сріблу ниточку, і це вразило: що так рано її посріблило? Яке горе, які смутки? І сповнився ще гарячішим почуттям до неї, бажанням оберегти, прихистити її.

Були сказані якісь слова,— він сказав їх по-своєму, вона по-своєму,— і хоч це було як мова птахів, і говорилося не для того, щоб зрозуміти, одначе й це щасливе лепетання ще більше зближувало їх.

Десь косу лунко клепав косар, і перепел профуркотів у повітрі, ніби важкий осколок, а біля неї сонцем пахли снопи, і вона йому теж пахла сонцем і снопами. Руку її все життя не хотілось би випускати зі своєї, безодня очей заваблювала, густовишневі губи були так довірливо близько.

Солдат припав до них.

Вона ніби тільки й ждала цього пориву, шпарко охопила хлопця руками і, відхилена на снопи, віддарювала його жаркими поцілунками спраглості, вдячності й відваги. Це таки було живе полум'я, що опалило його, обняло, засліпило. Снопи розлазились, розтікались під ними, як золота вода, п'янили обох, вона лежала горілиць — жарка, незнайома! — і очі її були повні щасливого п'яного сонця.

Ще не випустив він її з обіймів, як раптом вона шарпнулась, нажахано скрикнула щось йому в засторогу, і солдат, озирнувшись, угледів, як смерть до них наближається у вигляді незнайомого, чорного, в жилетці, з блискучим серпом у руці. Догадався: чоловік! Бо тільки чоловік міг наближатись з почуттям такої несамовитої правоти. Біг просто на Діденка, важко дихаючи, з чорним обличчям, з божевільною каламуттю в очах...

«Смерть!» — промайнуло Діденкові. Ще промайнуло в одну мить те, що сам бачив недавно: боєць лежить на винограднику затоптаний, поглумлений, з перерізаним горлом... Почуваючи за собою зіщулену жіночу постать, артилерист ривком вихопив з кобури свій важкий трофейний пістолет...

Пролунав постріл.

Того ж дня Діденко вже сидів на гауптвахті.

Гауптвахта на узліссі стоїть.

У минулому ліс цей був власністю якогось графа, а тепер його ніби відкупило за скількись тисяч пенго наше командування, щоб улаштувати в цьому лісі табори. Тут ми живемо. В глибині лісу — вже наша солдатська цивілізація: посипані пісочком алеї — лінійки, грибки, червоні кутки, цілі квартали чепурних офіцерських та солдатських землянок. І ясна річ, що для землянки гауптвахти (чи «губвахти», чи просто «губи») тут не місце: її винесено осторонь, геть аж на узлісся. Споруджена нашвидкуруч, вона, одначе, міцно сидить у землі, ледь стирчить гребенем, присадкувата, темна, лобата, нагадуючи суворість давніх своїх пращурів — один із тих сторожових куренів, що їх колись ставили запорожці де-небудь на Базавлуку або на Вовчих Водах. Двері важкі, з дубових нестругаиих обаполів. Засув на дверях

і пломба, наче тут склад з вибухівкою. І ніякого віконечка, лише вузенька над дверима щілина-проріз, на амбразуру схожа, щоб миска з пісною кашею раз у день крізь ту амбразуру пролізла.

Той перший, що прийшов допитувати Діденка, був певен, що причина всьому — вино. Винних льохів у містечку багато, зараз господарі саме допивають торішнє, звільняють тару під молоде. Трапляється, що й бійці десь пересидять у льоху, в прохолоді, найпекучішу спеку.

— Краще не крути, Діденко: в підвалах перед тим побував? — І скалками примружених очиць дрібнозубий допитувач проймає Діденка, вважаючи, видно, що бачить його наскрізь.— Відомо, що вони навмисне споюють наших... Кажи: хміль винуватий?

— Хміль, та не той, що ви думаєте,— відказував солдат.

— А який? Який? Ну?

— Не нукайте, бо не поїдете,— спокійно відповідав Діденко і не бажав більше нічого для його протоколів розповідати. Хоч як той сікався, а цей сидів насупившись, а часом навіть починав мугикати пісеньку про Лизавету з кінофільму.

Перед землянкою гауптвахти плац, тобто витирлувана бура толока, де відбуваються військові наші учби, стоять спортивні пристрої, різні там «кобили» та «козли», через які солдат мусить стрибати; ще далі за толокою, скільки зглянеш, тропічно зеленіють виноградники — то вже не наша зона.

Доки ми муштруємось на плацу, доки, впріваючи під нещадним сонцем, вицибуємо, мов гусаки, сюди-туди, в'язень з гауптвахти невідривно стежить за нами. Скільки не тривають заняття, все виглядає з прорізі над дверима білий Діденків чуб. Іноді навіть чуємо його підбадьорливі вигуки:

— Давай, давай, гвардійці!

Чи варто й говорити, що симпатії солдатські цілком на боці ув'язненого. Сашко, це ж наш Сашко, наш славний безстрашний друг артилерист попав на «губу»! Має від нас він передачі, має цигарки і ковток із баклаги, бо що з того, що він під замком, а ти вартуєш його,— хіба ж так просто забути пережите, адже ж разом було скуштовано і чужих рік, і карпатських туманів, і плацдармів палаючих, де трималися до останнього, розстрілюючи фашистські танки в лоб... Якби воля хлопцям, вони б, напевне, й дня не тримали Сашка Діденка в цьому арештантському курені. Бо чи таке воно й страшне, що він накоїв,— один постріл, а перед тим мільйони, мільярди пострілів було зроблено по людині! Не крав, не грабував, з табору самовільно не відлучався, а що тому ревнивцеві, якого десь чорти під руку піднесли... то не в зуби ж було йому дивитись!

Ларисою звати її — це єдине, що знали ми, Діденкові друзі, про його любов. А він, хоч теж тільки один-однісінький раз бачив Ларису, міг розповідати про неї до ранку. Яка то насолода була, стовпившись коло землянки, припавши до амбразури, слухати й слухати крізь ту амбразуру його спраглі, закохані розповіді про неї, про свою Ларисочку. Нам аж дух перехоплювало, коли йшлося про оті снопи золоті, полум'я кофтини, палаючі вуста... А очі! Її очі ясновологі, карим сонцем налляті... Тільки чому в них були ще й смуток, згорьованість? І вже спільно витворювалось легенду її життя: за нелюба віддано. Бо ж, напевне, безприданниця, вроду тільки й мала, ось і дісталася дукачеві, жмикрутові старому, що світ їй, молодій, зав'язав... Буйними барвами солдатська уява малювала, як безрадісно жилося за нелюбом молодій жінці і як потім збурунилась її душа, коли побачила оцього білявого артилериста, що шляхом на водовозці проїжджав... Побачила й з першого погляду: він! Той, що його мені доля послала!

— Оце женщина! Ось за кого варто в огонь і в воду! — так говорилось про неї коло гауптвахти. Спалахнула, мов полум'я, зневажила всі умовності, безоглядно віддала солдатові свою любов. Він переможець, а вона хіба ж не рівня йому? Хіба не здобула перемогу над своїм рабством сімейним, над плітками, забобонами, хіба не довела, збунтувавшись, що свобода й любов для неї понад усе?!

— Не кожному таке випадає,— казали Діденкові друзі.— Це тобі нагорода за все!

— Орден вічного щастя,— жартував котрийсь, а Сашко усміхався.

Чули раніше хлопці, що любов змінює, що в коханні душа людська розквітає, а тут це диво звершувалось на їхніх очах. Був, як усі, їхній друг і ось враз із звичайного став незвичайним, став щедрим, багатим, багатшим за царів, королів! І це був їхній Сашко Діденко! Наче напоєний чарами, тільки й жив він тепер своїми золотими видіннями, отими снопами, її красою, тільки й ждав, коли вийде з гауптвахти та знов гайне до своєї циганочки (так він свою мадярочку називав)...

— Головне, щоб водовозку мені знов повернули,— казав він до вартових.— Одразу ж на галопі до неї! Сідай, моя мила! Сядемо поруч на водовозці і гайда через усе місто: дивіться — це наше весілля, це вже ми з нею муж і жона.

Вартових тривожила його безоглядність.

— Закон цього не дозволяє,— стиха заперечували йому.

— Який закон? — дивувався артилерист, наче з місяця звалився.

— Не сміємо брати шлюб з іноземками... Такий закон.

— Проти любові закон? Не може бути такого закону! Який дурень вигадав? Побачите, я свого доб'юсь...

Зауважимо, до речі, що Сашко Діденко виявився в цьому провидцем: відмінено було цей закон. Але сталося це далеко пізніше.

Поки що ж, неголений, без ременя, походжає у своєму курені невгамовний Ларисин коханець, а розводящий на зміну одним вартовим приводить інших, щодалі суворіших. Декотрі, особливо з свіжого поповнення, стоять на варті строго статутно, з в'язнем не братаються, сказано їм, що вартують важливого злочинця,— яке тут може бути панібратство? Грудка каші, кухоль води — оце тобі належиться, і не більше. І їм аж дивно чути, що він після цього ще й мугикає, ніщо його не страшить, сподівається, видно, що скоро випустять з гауптвахти...

Діденко й справді жив у ці дні незвичайно: оті снопи золоті, вони і вночі, у темряві землянки, йому сяяли,— не підозрював хлопець, які хмари збираються над ним.

Той трагічний випадок, що скінчився смертю ревнивця в лікарні, незабаром набув широкого розголосу в країні, про нього зчинила страшенний галас преса на Заході. Бачите, мовляв, який розбій чинять окупаційні війська, серед білого дня на жнивовищі вбивають чесних католиків, ґвалтують їхніх дружин. До командування, яке й не заперечувало, що вчинок сам по собі непрощенний, ішли депутації, вимагали винуватцеві найтяжчої кари.

Усе складалося не на користь Діденкові... Країна ішла назустріч своїм першим післявоєнним виборам, боротьба партій загострювалась, і всюди на розбурханих передвиборних мітингах вчинок солдата знову був притчею во язицех, про нього галасували до хрипоти. Даремно на одному з таких мітингів на містечковім майдані, де різні партії схрестили свої мечі, сама Лариса гукала у вічі лідерам: «Лицеміри ви, брехуни! Це мій гріх, а не його!» Її не слухали, а розлючені родичі та родички чоловікові ледве коси на ній не обірвали. І обірвали б, якби не заступився старий священик, душпастир їхній, якому вона перед тим сповідалась.

— Omnia vincit amor![1] — гукнув він до розлютованого натовпу, і хоч його й не зрозуміли, але це подіяло, як закляття, врятувавши Ларису від самосуду.

В такій атмосфері, гарячій, щодень роздмухуваній, коли в дію непередбачено вступили нові сили, коли життя Діденкове вже, як соломину, закрутило бурями інших пристрастей,— справу його розглядав військовий трибунал.

За те, що він вчинив, Діденка було засуджено до найвищої міри покарання — розстрілу.

Тепер тільки одна людина в державі могла помилувати його.

---

[1] Любов перемагає все! *(Лат.)*

нею, просто змучена, перестраждана жінка з темним проваллям очей, що горять, як у хворої, а ось йому, Діденкові, була вона зовсім інакша, бо, припавши до амбразури, бідолаха аж заплакав — заплакав од щастя бачити її.

Лариса простягла йому крізь амбразуру свої руки, темні, буденні руки, що, видно, бачили всяку роботу, і він, вхопивши разом обидві, нестямно став обціловувати їх. Вартові з делікатності повідверталися, але все одно чули то голос її, що лебедів щось ніжне, то голос його, повен жаги і пристрасті, аж не вірилось, що це ті ж самі вуста, які щойно лайку вивергали, тяжкі прокляття шпурляли всьому світові, тепер гарячим шепотом тануть, захлинаються ласкавістю солов'їною:

— Зіронько моя! Циганочко! Ясонько! Оченя моє каре, щастячко рідне моє!..

— Де й бралися в нього, грубого артилериста, ці слова-пестощі, ці ласкаві співи душі, співи до неї, єдиної, що й справді мовби зробила його щасливим, піднесла своєю любов'ю на якісь досі не знані верхогір'я... Що знав він досі, що бачив, чим жив? Вирви, та бруд, та сморід війни, снаряди тільки й умів фугувати, смерть одну тільки й бачив, а вона, ця любов несподівана, з'явилась, мов з неба, і сонячним духом снопів — подихом самого життя — тебе обдала, сп'янила навіки...

Вартові через якийсь час стали нагадувати Ларисі, що вже годі, пора, мовляв, але вона й не чула, аж навшпиньки пнулася, тягнучись усім тілом до амбразури, втопивши в ній своє худе, обвите кудлами лице... Що вона бачила там? Сині краплини очей, та крутий солдатський лоб, тепер уже пострижений, та широкі вилиці посірілі — це й усе, що могла там побачити, а надивитися все не могла, бо, може, це й було саме оте її найдорожче — один тільки раз відпущене їй на землі.

Запустивши руку у віконце, долонями гладила Діденкові його посіріле в сутінках обличчя, велике, міцне, одне з тих облич, що їх переводять у граніт. Трепетно голубила обома долонями щоки йому, аж нестерпно було дивитися вартовим на ці розчуленості, дивитись, як, зблизившись лице в лице, уже плачуть вони обоє — і він, і вона.

Наче передчували те, що вже насувалось.

Вночі було одержано відповідь: вирок залишається в силі. Підлягає негайному виконанню — на очах військ і цивільних.

Тепер врятувати Діденка могло тільки чудо.

Дощило, і передосінні хмари облягло небо, коли батальйони похмуро шикувалися — не на плацу, а на іншому глухому узліссі, над яром, щоб разом з цивільними, родичами загиблого, взяти участь у цьому останньому ритуалі. Представники місцевої влади теж прибули сюди — всі у чорному, мовби на знак жалоби.

В старих арміях (чи десь ще й тепер) перед стратою до засудженого заходить піп або пастор на останню розмову. Тут цього не було, і тягар такої місії ліг на комбата Шадуру, колишнього Діденкового командира. Старий артилерист, що відміряв, як і Діденко, півсвіту разом із своїми гарматами, де на стволах уже й зірки не вміщались, зайшов до землянки понурий, з опущеними вусами. Не знаючи, як вести себе, покашляв і, втягнувши голову в кістляво підняті плечі, присів скраю на холодному земляному лежаку. Не знав комбат, з чого почати, як відпускати гріхи цьому клятому Діденкові, якого він навіть любив, адже добрий, надійний був з нього солдат. А тепер ось так обернулось — згорбившись, стоїть його артилерист без ременя, в безмедальній, непідперезаній гімнастерці — гімнастерці смертника. Невже це прощальна розмова? Комбатові якось і самому не вірилось у реальну доконечність і неминучість того суворого присуду. Але ж доручено. Врешті-решт мусив щось казати... Що їм, смертникам, кажуть у такий час?

Понурився Шадура-комбат. Вийняв кисет з тютюном, взяв собі пучку й Діденкові подав, і вони мовчки закурили, як наче десь на вогневій між двома боями.

— Ну от, Діденко. Воювали ми з тобою не один день, воювали на совість, ніхто не дорікне. Я пам'ятаю, як отам під дотами... І під Верблюжкою... І під Бартом, під Естергемом — усе пам'ятаю. Геройський був солдат. Там куля минула, а тут... Що ж це виходить? На смерть за Батьківщину йшов, а тепер сам заплямував її? — Він глянув на Діденка, ждучи заперечень, але той мовчки горбився під накатом землянки, тріщав цигаркою.— Що ж ти мовчиш?

— А що казати!

— Тисячу разів життям ризикував ти за неї в боях, тисячу разів міг за неї головою накласти. То хіба ж тепер злякаєшся? Якщо справді заплямував і кров'ю тільки й можна ту пляму змити — хіба не змиєш?

І знову ждав Діденкової відповіді. Засуджений мовчав, понурившись.

— Ця жінка... Хто хоч вона? Чи то у вас аж так серйозно?

Діденко спрагло, раз за разом затягуючись, дотяг цигарку до вогню.

— Я люблю її.

Комбат зітхнув, кашлянув, і знову вони помовчали.

— Треба ж було їй підвернутись тобі,— з досадою сказав комбат.

— А я не шкодую.

— Тепер уже однаково — шкодуй не шкодуй...

Шандура глянув на годинник.

— Ви ж мене знаєте, товаришу комбат,— Діденко раптом розхвилювався.— Вітчизну, те, що є найсвятіше в людини... Хіба ж я хотів

Справа пішла до Москви.

Доки ждали відповіді, Діденка тримали все в тій же землянці на узліссі.

Здається, й зараз засуджений ще не до кінця збагнув, що його жде. Вся ця історія з убивством, судом і вироком стосувалася ніби не його, все сприймалось як тяжке, моторошне непорозуміння, що має ось-ось розвіятись.

І хоч тепер безтурботного мугикання його більше не чули, проте й духом гвардієць не падав, тримався з спокійною гідністю, тільки, видно, сон втратив, бо з самого ранння, коли ще й заняття на плацу не було, він уже — як штик: стоїть і невідривно дивиться крізь свою бійницю на плац, на виноградники.

Що ж, був хміль, а тепер — похмілля.

Одного ранку, коли зазоріло на сході, а хащі виноградників ще темніли у сивих росах, вибрела з тих виноградних джунглів... вона. З'явилась, мовби силою його уяви викликана, але не уявна — справдішня виринула з туману, з росяної виноградної гущавини. Не пломеніла тільки на ній кофтина, як тоді, була темно вбрана, боса, зарошена, і волосся на голові кучмилося недбало. Опинившись на безлюднім плацу, озирнулася і, наче знала давно вже, куди їй треба, попрямувала швидкою скрадливою ходою мавки просто до бліндажа гауптвахти.

Вартовий, новачок із числа поповненців, днями лише присланий у полки, був не з тих, щоб підпустити незнайомку до об'єкта.

— Стій!

Розпатлана, задичавлена, вона зіщулилась і ще більше прискорила ходу.

— Стій! Стрілятиму!

Клацнув затвором, і бровенята його так нахмурились, що не можна було не зупинитись. Певне, хлопчина-вартовий догадався, хто вона, став проганяти і, хоч як жінка благала, заламувала руки, він таки відігнав її геть назад, за табірну зону. Проте й там нещасній жінці, мабуть, чути було, як гатить у двері її в'язень, як аж здригається землянка від його несамовитої грюкотняви, від зливи проклять, що вилітають з амбразури.

Цілий день відганяли її вартові, але що відженуть в одному місці, вона виринає в іншому, шастає, никає, мов приблуда, мов незнищимий дух цих розбуялих і ніби вічнозелених виноградників.

Надвечір варту посилили, проте саме тепер, коли в наряді випало бути артилеристам, найщирішим друзям Діденковим, вони, взявши перед розводящим гріх на душу, дозволили закоханим побачення.

Мов з хреста знята — така була вона, коли під поглядами вартових наближалася до гауптвахти. Для них Лариса не видалася красу-

зганьбити?! Та коли вже так виходить... Коли виходить, що тільки смертю й можна ту пляму змити... То що ж, я готовий.

За півгодини по цьому засуджений стояв перед військами над яром, і темні хмари пливли над ним. Дочитувалися в суворій тиші останні слова, коли зненацька пронизливий, як постріл, жіночий скрик вихопився десь над виноградниками й розпанахав ту тишу до хмар.

Що після цього додати до цієї історії? Як чудо сталося? Як здригнулись серця від її зойку — зойку безоглядної туги й любові, і як опустилися дула гвинтівок, і всміхнулись полегшено ті, що прийшли сюди бути свідками страти? І як він, помилуваний, ступив від своєї смертної ями назустріч товаришам, друзям, командирам, назустріч їй, своїй безмірно коханій, що, розкинувши руки для обіймів, сяюча, бігла-летіла в щасливих сльозах до нього? І як цілу ніч після цього разом веселились війська, й виноградне містечко, й найщасливіші в світі — він і вона?

Та тільки чуда не сталось. Скрик був, і хвилинне замішання, і жіноча в лахмітті постать справді була вихопилась з виноградників, майнула перед ошелешеними військами — та тільки на мить. Порушений лад скоро було відновлено.

Хмари над яром пливли, як і пливли. Сталося все, що мусило статись.

1964, Рангун—Київ

?!

Початковий рівень

1. Що таке новела?
2. Де й коли відбуваються події новели «За мить щастя»?

Середній рівень

3. Поясніть значення назви твору.
4. Яку роль у новелі «За мить щастя» відіграють образи природи?

Достатній рівень

5. Схарактеризуйте образи головних героїв новели «За мить щастя».

ЗАЛІЗНИЙ ОСТРІВ

(*з роману «Тронка»*)

Блакитніє море. Дитячим щебетом починається ранок на одному з мальовничих півостровів, що по-тутешньому зветься просто кут. На куті великий старовинний парк, один з тих парків, що їх колись

насаджували та поливали в таврійських маєтках заробітчани та місцеві степовики, ті, чиї внуки та правнуки зараз ціле літо щебечуть у затінках цього парку та смаглявіють біля моря до мулатної смаглості. «Комуна» зветься цей кут і цей парк, тому що тут ще в двадцяті роки справді була комуна демобілізованих червонофлотців, і хоч комуни давно нема, але ймення від неї ще й досі зосталось. Восени та навесні, доки діти у школі, в Комуні проводяться наради районного масштабу, форуми чабанів або кукурудзоводів, сюди ж їдуть відзначати й Першотравень, а потім на ціле літо — рясносонячне, степове,— влада тут переходить до рук піонерії, хлопчаків та дівчаток, що їх з усіх усюд звозять сюди, і їхнім житлом стають цупкі профспілкові намети, а єдиним начальством — вихователькн та вожаті.

І хоч тут здебільшого все люди веселі, але й серед них своїми вигадками та голосом, що як веселий дзвіночок, виділяється Тоня Горпищенко. Коли не глянеш, вона в оточенні дітлашні, і хоч нікому Тоня не потурає, як і їй самій батько не потурав, всякого вміє приструнчити, все ж, незважаючи на це, малюки чомусь линуть до неї найбільше, їм з нею весело, Тоню вони по-справжньому люблять, її енергії вистачає і на танці, і на співи, і на різні ігрища, а дітям, що прибули сюди аж з обласного центру, ніхто так цікаво, як Тоня, не розповість про різні трави та про комах, про муравок та степових птахів, вона тобі й цикаду, і ящірку сама зловить, щоб зблизька її з дітьми роздивитись. Але якщо ти звичками розгуба-роззява і, скупавшись, там і забуваєш біля моря щось із своєї одежі, щоб хтось за тебе підбирав, то не сподівайся, що Тоня-вожата це так тобі пропустить. З її легкої руки на табірному подвір'ї з'являється така собі «Дошка юних забудьків», на якій висять на гвіздочку чиїсь забуті труси, чиїсь балетки, чийсь картуз...

Люблять з нею діти ходити в походи, а оскільки дивитись тут особливо нема чого, все степ та степ, де тільки й побачиш давній, може, ще сарматський курган або сліди капонірів-захисників, де під час війни стояли обкопані літаки,— то найчастіше Тоня йде з дітьми по дузі затоки аж до того місця, де над самим морем, край рудої суші сковито зеленіють кущики очерету.

— Вгадайте, звідки цей очерет? Чому ніде більше нема, а тут зеленіє?

І буває, що декотрий з дітлашні і вгадає:

— Мабуть, тут є солодка вода.

В очереті справді натрапляють вони на таке багатство, якому й ціни не складеш у степу: криниця чистої джерельної води! Не дуже й глибока вона, сонце її просвічує аж до дна, а саме дно, мов у каменоломні, золотиться уламками абияк накиданого каменю-черепашника.

Дітям — розкіш: обляжуть криницю з усіх боків, набирають воду в пригорщі й смаковите п'ють, а понапивавшись, пустують, бризкають один одному в обличчя, лящать, аж поки знову прищухнуть, дивлячись, як вода в криниці встоюється і сонячне проміння, зламане в ній, перестане гойдатись. Ось тоді й дізнаються вони від Тоні-вожатої, що це криниця не проста, що про неї ходить легенда, нібито в ній дно подвійне, і коли довго дивитись отак, то можна помітити, як на дні, між отим сторчма накиданим камінням, зблисне уламок шаблі козацької. Легенду цю знає вся степова округа, і, звичайно ж, у неділю жодна п'яна компанія не мине криниці, щоб не повстромляти в неї свої п'яні пики — їм ввижається там і шабля, і кинджал, і що завгодно... Буває, що пробують дістати той скарб, бо ніби ж зовсім близько бачить хтось шаблю і держак інкрустований, але тільки сягне рукою у воду, як дна вже й нема — немає ні дна, ні скарбу. Лежать малюки і дивляться у воду так пильно, що котромусь із них справді вже ввижається ніж гострий, як промінь, і сама вожата їхня, що теж розпласталася між ними над криницею, ніби вже бачить щось блискуче між камінням, чи, може, то тільки сонячний промінь грає? Та бачить вона тут, у цій чистій криниці, і те, чого її малята при найбуйнішій фантазії побачити неспроможні — неспроможні загледіти, як десь із самого дна крізь хащі наламаного проміння всміхається до їхньої вожатої якийсь хлопчина, той, чиє зображення отак проблискувало їй із води, налитої в гумове колесо в степу для чайок...

Буває, що набреде тут на їхню екскурсію табірний баяніст, в якого на голові ціла кучма густої вовни, аж дивно, чому його не стрижуть у таку спеку, баяніст починає приставати до вожатої з різними жартиками, називає її смаглявочкою, а вона просто в вічі баяністові каже, що як йому не соромно тут байди бити поміж дітьми, коли міг би зерно на токах вантажити в цей час.

— Треба ж комусь на баяні грати,— регоче витівник, а Тоня йому знов на це:

— В мене он п'ятикласник Петько Шамрай сам на баяні вміє не гірше за вас... А то позвикали гроші розтринькувати робіткомівські. В декотрих піонертаборах кажуть, до того дійшло, що не тільки баяністів, а й сурмачів наймають, щоб піонерів уранці будили...

А коли рушають до табору, то баяніст, гукнувши дітям: «Ідіть, ідіть!» — на хвилинку ще затримує Тоню-вожату в очереті, і тоді дітлашня, нашорошена, як зайченята, знову чує:

— Ех ти ж, смаглявочка!

І вслід за цим дзвінкий виляск і схвильовані слова їхньої вожатої:

— Піди спершу тричі вмийся!

Тричі вмийся, себто перед тим, як лізти цілуватись...

І навіть малюкам ця формула їхньої вожатої до вподоби.

А що ближче до кінця тижня, то більше Тоню обіймає якесь хвилювання, в суботу з самого рання вона вже сама не своя, бурхливо-радісна, нестримно кидається з обіймами на товаришок-вожатих, і вони знають, в чім річ, вони дружно просять начальника табору, щоб відпустив Тоню на вихідний додому.

Її проводжають надвечір вожаті й дітлахи, і навіть ті, чиї труси та картузи вона вивішувала на дошку роззяв, стають трохи сумні, що Тоні завтра з ними не буде.

До радгоспу звідси далеко, лежить туди курявна степова дорога, але Тоня, щоб скоротити свою путь, вирішує брести через лиман навпростець,— так вона зріже кут, дістанеться того берега набагато швидше, а там уже рукою подати до одного з їхніх відділків... Затока тут не схожа на ту, що біля їхнього радгоспного степу, ця ще мілкіша, і її справді можна перейти вбрід. Помахавши на розвітання рукою дітям та вожатим, що вийшли на берег її проводжати, Тоня підбирає платтячко вище колін, і вже її тугі смагляві ноги сміливо забродять в це тропічне море, де нагріта за день вода тепла, як молоко, і гаряче, йодисто пахнуть водорості. Густо збиті хвилею, вони непорушно киснуть у воді, і по них так м'яко ступати. Далі від берега море стає прозоре та чисте, дно видніє кожною своєю піщинкою, а потім знову з'являються водорості; вони ростуть по дну якісь мережані, гіллясті — фантастична, неземна рослинність. В тій затоці, що біля радгоспу, водоростей зовсім нема, а тут їх цілий ліс під водою. Сонце просвітлює воду, і їх видно виразно, до кожного стебельця, наче в акваріумі, а там, де Тоня бреде, вони самі розхиляються перед нею, наче дають їй дорогу, наче знають, куди Тоня спішить. А вона таки спішить, і все їй сміється в грудях, і серце палає жагою зустрічі. Не те що такий лиман, що його курка перебреде, а, здається, і ціле море перемайнула б вона, щоб тільки швидше бути там, де хлопчина, з усіх найгарніший, жде її на побачення. Скільки разів, то вранці, то вечорами, коли табір уже спить після відбою, вона припадала вухом до приймача, вслухалась, чи не озветься часом до неї Віталик, чи не скаже хоч одне слово, може, просто назве її ім'я. Адже поки не був радистом в радгоспі, то радіохуліганив, міг через ефір розшукати її в степу, покликати, а тепер, коли йому доручили весь радіовузол, тепер він сам не дозволяє собі такі коники викидати. Та вона й не сердиться на нього за це. Не сердиться, що мусить сама зараз бігти до нього на побачення, адже він сьогодні на чергуванні і йому не можна відлучатись — це не те, що їй. В усьому вона ставила його вище за себе, в його вмінні, в роботі, в здібностях, і якщо тільки чим вона могла не поступатись перед ним чи й перевершувати його, то це, мабуть, своєю любов'ю. Брела, дедалі

вище підбираючи платтячко, то наспівувала, то голосно сміялась, що вона вільна, що попереду вечір побачення і що цілуватиме її той, хто їй любий.

Затока виявилась ширшою, ніж видавалась з берега, вже й сонце вишнево пірнуло за степовим берегом, а Тоні, нажаленій медузами, ще далеко було добуватись до берега. Море не лякало її своєю глибиною, бо вона знала, що комунівські жінки, які працюють по той бік на птахофермі, щоранку перебродять його, отак підібравши спідниці... Жінкам з птахоферми тутешні броди, видно, були краще відомі, а Тоню це забите водоростями Саргасове море піймало так, що насилу виплуталась, а в другому місці зненацька шугнула на глибоке — опинилась у воді по шию. Проте й це не вибило її з радісного настрою, тим паче, що далі море знову мілкішало, ставало під руки, стало по пояс, і Тоня побрела швидше. Жахало її тільки, коли медузи раз у раз торкались у воді її голого тіла, жалили ноги, тіло від них щеміло, мов від кропиви, але не так самого жалiння Тоня боялась,— просто були їй нестерпні слизькі доторки цих морських потвор.

Місяць-молодик, гострий такий, що врізатись можна, блискотів на чистому небі, і вечірня зірка вже поколихувалась на воді перед Тонею, і самотній чабан з далекого берега, схилившись на ґирлиґу, дивився, як шалапутна ота дівчина море перебродить.

...Радгосп уже спав міцним трудовим сном, коли, прослизнувши мимо сторожів попід парком, перемайнувши вулицю, дівоча постать нечутно шаснула до Лукії в садок, шаснула і з затаєним подихом стала над Віталиковою розкладайкою, у мокрій, що аж тіло облипала, одежі. Здається, дівчина зовсім не дихала якусь мить. А тоді ледь-ледь торкнула хлопця за вухо, тільки торкнула, і він одразу кинувся, підхопився, наче й не спав.

— Це ти?

— Я.

— Мокра вся,— він потягнув її до себе,— під яким це дощем була?

— Через лимани, через усе Чорне море до тебе брела! — беззвучно сміялася Тоня.— Акули на мене кидались, спрути, восьминоги...

І Лукія, що спала на веранді, прокинулась, їй вчувся підозрілий шерхіт у садку, чиясь стороння присутність, їй навіть почулося, ніби хтось цілується поблизу.

— Хто там?

Ніхто їй не відповів, і хоч вранці син на всі її допитки тільки жартами відбувався, казав, що таке може й приснитись, але вона була певна, що вночі хтось був у садку, не тінь же то після її окрику, пирснувши, вишурхнула із садка.

В цей день кращі робітники відділків на двох п'ятитонках з прапорами вирушили в сусідній радгосп перевіряти угоду на соцзмагання. Лукія Назарівна очолювала цю поїздку.

Лукія на грузовику — в один край, а син на мотоциклі — в другий.

На мотоциклі в нього Тоня, вона сидить за спиною в хлопця, віє на вітрі волоссям, сміється. В руці авоська з бутербродами, які вони з'їдять, добре накупавшись у морі; вони виберуть собі пустинний берег, де будуть тільки удвох, купатимуться й розважатимуться цілий день, а надвечір Віталиків мотоцикл доставить Тоню прямісінько в табір, до самого її намету.

Мотоцикл летить, аж підстрибом іде. Степ в усі боки рівний-рівнісінький — під колесом тверджа вікова. Маючи під собою таку твердь, відштовхнувшись від неї вогняними ракетними бурями, могли б звідси набирати розгін міжпланетні кораблі, а поки що дикий типчак тут свистить та нехворощ сріблиться, вона аж вилягає од вітру там, де мчить Віталиків мотоцикл по своїй степовій орбіті. Все незмінне, лінії обрію сталі, один він летюче рухається серед цих устояних просторів, тільки він своїм гучним деркотанням порушує цю безмежну, затоплену сонцем степову тишу. Шуліка зорить на нього з-під неба здивованим хижим оком: хто ти є, що не заєць і не сайгак, а мчиш прудкіше за них? На скаженій швидкості мотоцикл перескакує солончаки та видолинки, аж поки, опинившись серед зарослих молочаями та будяками піщаних кучугур, починає там чхати, кашляти, буксувати. Вибравшись на твердіше, він знову переможно деркоче, мчить вперед так, наче хоче злетіти в повітря, відірватись од цих в'язких піщаних кучугурищ. Хлопець упевнено віражує по бездоріжжю, шукає, де менше піску, де він не такий сипучий, а пісок дедалі сипучіший, і мотоцикл з льоту раз у раз шугає в нього, заривається, трясеться на місці, і тоді хлопець озирається до своєї супутниці трохи винувато й захоплено:

— О, дає! Як на вібростенді!

Тоня сміється:

— Я не пробувала вібростенда.

— Та й я не пробував. А тепер уявляю!

Оце життя! Щодуху мчать — їм весело, буксують — їм весело теж, і доки мотоцикл натужно гребеться в піску, доки моторчик уперто пирхає, Тоня нахиляється до хлопця, зазирає йому в вічі, очі її повні звабливих блисків, вони горять, тануть волого, вони аж п'яні, осоловілі від спеки та приливу дівочої ніжності... Ось уже й мотоцикл лежить боком, судорожно здригається в піску, а вони стоять над ним, замліваюють в обіймах.

Море десь уже близько, але його їм не видно з-поміж кучугур. Зі степу було видно, а тепер синява морська зникла за сипучими

барханами, з молочаями та будяками, що тільки й ростуть в цих пустинних місцях. Сліпучими скалками іскриться пісок, жовтіє молочай, величезний будяк гіллясто розкинувся на кучугурі, мов колючий кактус десь на межі мексиканської пустелі. Мотоцикл доводиться брати й перетягувати через кучугури саморуч. Віталій веде, Тоня підпихає, і як тільки хлопець знову заводить мотор, Тоня вже вихоплюється на своє місце, розпущене волосся знов розвівається на вітрі, і Тоні знову смішно від того, що, тільки рушиш, вітер раз у раз заголює тобі коліна, облоскочує, смішно навіть з того, що бачить вона весь час перед собою тонку, ще зовсім хлоп'ячу Віталикову шию з глибокою ямкою, що буває тільки в брехунів. Він і не з брехливих, а ямка на потилиці наче гніздечко, хоч перепелине яйце клади. Але ж веде — такого мотоцикліста пошукати! Вперше зазнає Тоня такої швидкості, такої бурхливої їзди з перешкодами, але їй ніскільки не боязко, бо ніякого ж нещастя не може бути, коли такиї водій сидить за кермом!

Ніби підохочений нею, Віталик бере ще один піщаний бар'єр, дає швидкість, щоб віраж був на славу, і віраж такий є, і тоді ще міцніше обіймають його з-за спини ласкаві дівочі руки, і він, щасливо хмелію-чи, почуває всім тілом доторк її пругких груденят.

Ривок — стрибок — віраж через останню кучугуру, і ось вам море, ось вам його синява, тиха, безмежна...

Один-однісінький серед морської рівнини бовванів крейсер вдалині, і, крім нього, ніде ні паруса, ні катерка. Надбережжя теж пустинне, безлюдне. Тоня вперше тут, серед цих кучугур. Бувала на морі не раз, але там, де воно ближче підходить до радгоспу, а не в цих барханах, куди й батькові отари не часто, мабуть, забродять.

Лінивий плюскіт хвиль... Суха морська трава чорніє, шелестить під ногами; де-не-де риба в ній смердить, порозбухавши. Навіть і Віталик трохи торопіє: ні живої душі ніде. Сліплячі, остекленілі простори. Дрімота у всьому. Ген-ген по берегу біліє самотня рибальська хатина, де кочує рибальська бригада в сезон лову, але зараз і там нікого не видно. Навіть дядько Сухомлин, що тижнями байбакує тут, стереже рибальську оселю, зараз не вийшов назустріч у своїм зім'ятім капелюсі та в брижуватих штанях з одною засуканою холошею, не вийшов, не став придивлятись, хто це прибув, хто порушив цю благодатну тишу та спокій... Хіба ж не дивна ця їхня планета Земля, на якій є десь і міста мільйоннолюдні з університетами, з хмарочосами, з підземними палацами метро і спортивними аренами, де шаленіють зараз десятки тисяч болільників, і водночас є таке тихе узбережжя, де дрімає собі під козирком черепиці одна рибальська хатина, та первісне простори моря синіють, та чайка сидить, куняє коло води, біла, непорушна, мов з алебастру.

А втім, є ще одне тут живе створіння: Сухомлинова корова-ялівка червоностепової породи, забрівши далеко від берега, непорушне стоїть серед чистої морської синяви. Спека, мабуть, загнала її туди, і вона стоїть собі, прохолоджується у воді по черево, стоїть, як індійське божество, тільки хвостом час від часу обмахується — обмахується зовсім по-нашому!

Корова зацікавлено дивиться з моря на новоприбулих.

— Вона ніби хоче щось нам сказати, Віталику!

— Цілком можливо. Що ти нам хочеш сказати, о добра корово? Ага! Що море тут пречудове! Просто як у тропіках. Тільки нема коралових рифів у ньому! Ось що вона каже!

— І ще що?

— І що дядько Сухомлин подався на неділю в Рибальське. І що ми тут з тобою одні! Можемо виробляти, що хочеш! Свистіти, співати!

І хлопець затягує на всю горлянку: «Степ і степ, один без краю, аж до моря берегів!..»

Тоня заливається сміхом, їй дуже подобається, коли він починає отак витівати що-небудь.

— Ця корова так дивиться, ніби й справді впізнала тебе!

— Аякже! Індійська священна твар, вона одразу догадалася, хто перед нею! Перед нею — йог! Той, що вміє на руках і на голові! Вельмишановна корово! Прошу вашої уваги!

І вже хлопець стоїть на голові, уже на руках дибає берегом,— п'ятами в небо, розчервонілим обличчям вниз,— а Тоня, сміючись, повільно ступає слідом по м'якій морській траві, веде в руках мотоцикл.

— Годі, годі! — нарешті змилосердившись, каже вона, і тільки після цього юний йог, пружно перекинувшись, стає на ноги, з густо прилитою до обличчя кров'ю.

— Купаємось! — каже Тоня й перша починає роздягатись.

— Я зараз! — скочивши на мотоцикл, Віталик гайнув по березі до рибальської хати.

І незабаром Тоня бачила вже, як він по-хазяйськи ходить по дворі, обстежує Сухомлинове кочовище. Став потім спихати на воду одного з баркасиків, що чорніли, витягнуті на берег.

До неї Віталик підплив уже тим баркасиком. Підпливши, глянув на Тоню і отетерів. Ніколи він ще не бачив її роздягнутою. В одному купальнику стояла, красуючись на весь берег відкритим дівочим тілом, стрункім, засмаглим. Аж лячно хлопцеві стало, що вона така гарна. Невже це він, шкет, цілував ось її? Перед ним стояла, усміхаючись, ніби незнайома, зовсім доросла дівчина, а він перед нею щулився на човні у своїх трусенятах, як хлопчак, зніяковівши, знітившись

перед блиском її оголених плечей, оголених ніг, стрункого дівочого стану. Присоромлений, він безладно веслував, крутився човном на місці, а Тоня, навпаки, почувала себе зовсім вільно, стояла й закручувала перед купанням волосся вузлом, радісно оглядала це синє роздолля.

— Ось куди б піонертабір!

І, кінчивши закручувати волосся, кинулась у воду, сягнисто побігла по ній далі від берега, на глибше. Віталій галаснув і, стрибнувши з човна, теж побіг за нею, наздогнав, і вони стали бризкатись, борюкатись. Тоня, впіймавши його, надавила, стала нагинати у воду, як хлопчака, що не хоче купатись, а він, випручавшись, намагався побороти її, натопити, але тут було ще мілко, і вони кинулись навперегінки бігти далі в море, і Віталій, підстрибуючи, гукав:

— Глибини! Глибини! О море, дай нам глибини! А по якомусь часі обоє лежать уже горілиць на воді заспокоєні, Тоня бризкає водою вгору, і звідти, з синього неба, білосніжні перла летять, справжнісінькі перла, блискучі, осяйні, оті, що їх добувають хлопчаки в тропічних водах з морського дна... Хотів би і він Тоні таке що-небудь добути, щоб вразити її, щоб вона аж ахнула від захоплення. Тільки що ж він їй тут добуде?

— Тоню, хочеш... мідій?

— А де ти їх дістанеш?

— В мене в човні є...

Незабаром вони вже біля човна. Постукуючи, мов горіхами, хлопець насипає з банки перед Тонею мідій, що він прихопив їх, видно, в Сухомлиновій хаті, сам їх розлущує і подає дівчині, подає трохи аж недбало, щоб вона не зазнавалась, не подумала, що він так уже біля неї упадає та прислуговує. А Тоня й сама вміє розлущувати і яку розлущить, то одразу подає Віталикові, їй подобається ця жіноча роль — готувати й подавати.

— А корова, глянь, Віталику, очей з нас не зводить... Чи вона теж зголодніла?

— Хай пасеться, море велике.

— Та буває таке, що паші хоч у морі шукай.

— А знаєш, скільки пропадає в морі харчу такого, що худоба аж облизувалась би... Про філофору чула? Це оті червоні водорості, що їх повно в лиманах... Доведено, що борошно філофори підвищує удої.

— Дядько Сухомлин своєю ялівкою довів?

— Наука довела.

— Що ж, треба буде цього добра й на наших фермах спробувати... Та тільки, хто хоче пити молоко, фуражу залишав би,— сказала Тоня, і в голосі її з'явилась батькова різкість,— а то влітку весь фураж під

мітлу виметуть, а навесні, коли худоба дохне, знову давай його назад, із станції тягачами по багнищі тягнуть...

Мідії мідіями, а бутерброди, видно, краще: Тоня й Віталій заодно беруться й за них, а потім пливуть оглянути Сухомлинів причал та рибальську хату-пустку, де восени рибалки ночують, ховаються від негоди, а зараз на їхніх нарах пилюки на палець. Купою в кутку драні рибальські сітки, на столі Сухомлинові об'їдки, все навстіж, все відкрите, і Віталій тут почуває себе, як господар, бо дядько Сухомлин йому далекий родич по батьковій лінії, і хлопець давно підтримує з ним контакти. Навесні він допомагав дядькові тут смолити човни, трудився, вигладжував по них смолу паяльною лампою, за що й має дозвіл користуватись Сухомлиновим флотом.

— Цікаво, скільки буде від нас до того дредноута? — запитує Тоня, задивившись на судно, що бовваніє в затоці. Віталій тамує посмішку зверхності. Для Тоні то загадка, тайна, а він уже побував там, одним з перших ходив на судно рубати свинець та добувати різні радіодрібнички.

— Хочеш, Тоню, махнем туди. Ми вже з хлопцями бували там...

Тоню це, видно, зацікавило.

— Але ж туди, мабуть, далеко? Скільки буде кілометрів?

— На кілометри не знаю, а на милі... миль десять буде.

Дівчина вагається, але по всьому видно, що їй дуже кортить глянути на те дивовижко зблизька.

— Так Сухомлин за човна ж лаятиме,— каже вона невпевнено, коли вони вже бредуть до човна, що легко лежить на воді, іскриться смолою.

— За це не турбуйсь,— заспокоює Віталій.— «Мой дядя самых честных правил...» Він зараз далеко звідси і, з усього видно, повернеться не скоро... А до того ж у нас із ним уже як при комунізмі: твоє — моє, моє — твоє... Бачила б ти цю посудину навесні... Не човен, а кістяк мертвий лежав у кучугурах, дірками світив, розсохся зовсім, а ми з хлопцями взялись, вдихнули в нього живу душу, і, бачиш, який фрегат! Вузлів сім дає!

І хоч Тоня уявлення не має, що то за вузли, однак це її чомусь переконує остаточно, і вона каже з рішучістю:

— Згода. Пливем! І ось вони в човні.

— Покидаємо берег планети,— беручись за весла, каже Віталик, і ці жартома кинуті слова довго бринять Тоні, що невідривно дивиться, як віддаляється берег від них.

— А як же, Віталику, мотоцикл?

— Я його там прикрив у комірчині старими сітками. Сто літ лежатиме!

Віталій працює щиро, аж ребра ходять здухвинами, кочети ритмічно поскрипують, а Тоня сидить на носі, обсихає, підставивши сонцю свої засмаглявлені плавко стікаючі плечі. Берег щодалі більше можна охопити оком. Що далі вони в море, то ширше відкривається їм надбережжя своїми безлюдними кучугурами, чабанськими пасовищами, радгоспними далекосяглими землями. Ніде ні деревця. Центральної садиби не видно, лише рибальська обшпугована вітрами хата блищить, черепиця на ній тече в мареві, горби кучугур облягають її, ніби алігатори, ніби створіння якісь палеозойські, що, дрімаючи, гріють на сонці свої жовтаво-бурі спини. А священна Сухомлинова корова ще й досі стоїть у воді, тільки вона вже стала маленькою і дедалі стає ще меншою, втрачає свою червоностепову масть... Віталій дивиться вперед, не спускає ока з далекого, ледь мріючого судна, щоб тримати курс просто на нього. Він уже обливається потом, тернеться щокою об плече і знов гребе, Тоню аж жаль бере, що він так старається, а його ще й ченчики жалять, і вона пробує відганяти їх, бо ці ченчики та сірі степові мухи з чабанських кошар теж пливуть разом з ними, зі степів — у блакитніючу безвість.

— Може, тебе змінити, Віталику?

— Сиди,— відказує він.— Я вгощаю.

Тоню захоплює оця таємничість, оця, сказати б, поезія таємничості, в яку вони поринають. Велика вода, суцільна голубінь вже оточує їх. Ніжно-блакитна шовковість небес і густо насичена синню, аж чорна просторінь, моря — такий їхній світ, серед якого їм чути тільки хлюпання хвилі та ритмічне поскрипування кочетів.

Море, що спе́ршу прозоро просвічувало аж до дна і зверху було веселим, синім, щодалі мовби темнішає, важчає, воно стає і справді чорним, можна зрозуміти, чому його так назвали. І хвилі, всюди хвилі, хвилі... Біля берега їх майже не було, а тут ними все море вилискує, перевертається, і лише де-не-де над їхньою темною синню чайка сліпуче зблисне в повітрі або з'явиться з-поміж хвиль самотній нирок, виткнеться чорною голівкою і пірне знов, зникне, як і не було його. Берег віддаляється. Уже ледь біліє черепицею рибальська хата, їхній береговий орієнтир. Хата ніби вгрузла в землю — її черепиця тепер лежить просто на самій поверхні моря, на самій смузі обрію. Аж трохи страшнувато стає Тоні, що їх уже віддаляє від берега така відстань. А судно ніби й не наближається. Важка його непорушність, як і раніш, далеко темніє серед густої сапфірної синяви.

— Моторкою ми до нього швидко добирались,— каже Віталій, ніби виправдуючись.

Зрушився вітерець. Віталій склав весла, взяв на дні човна шмат якоїсь замазученої брезентини, розіпнув, і та брезентина... враз стала вітрильцем!

— Дми, дмухай, товаришу бриз! — примовляє Віталій, направляючи парус куди слід.

Певне, і йому трохи не по собі, що вони так далеко зайшли в море, але він старається нічим не виявляти цього, і його самовладання заспокоює Тоню.

— З берега здавалось, ніби зовсім близько,— каже вона,— а тут ось пливемо, мабуть, більше години, а судно ще де.

Хлопець киває на вітрильце:

— З цим ми швидко до нього добіжимо. Солом'яна чуприна спадає хлопцеві на лоба, а очі з-під неї зірко примружені весь час вперед, щоб не збитися з курсу, не відхилитись від судна вбік.

Степ уже ледве мріє. Вітрильце їхнє таке маленьке, що навіть якби хто й був у цей час на узбережжі, то навряд чи помітив би їх звідти.

— Назад нам, Віталику, доведеться проти вітру?

— За це не турбуйсь. Моряка парус додому сам несе!

Він жартує, але без посмішки. Невже і йому трішки-трішки лячно, тривожно? Ще б пак, така темна, лиснюча стихія стелеться навкруги. Мабуть, небо в космосі отаке ж темне, непривітне і має в собі щось затаєно-грізне. Темна морська просторінь навкруг, і тільки сонце високе, зенітове смажить їх і тут, ллється на плечі дівчині, на голі Віталикові реберця, на густу темно-синю гладінь.

Судно, однак, таки ближче. Сіре залізне громаддя його низько, розлого сидить на воді, осівши майже по ватерлінію. В небі мережкою щогла прозорчата, похилена набік, наче після урагану. З висоти щогли спадає якийсь обірваний трос, теліпається в повітрі.

Вже й Віталій, і Тоня не зводять з судна очей. Для Тоні воно повне таємничості. Все воно — недоступність і заборона. Ось на борту на брудно-сірому тлі видніє білий знак, якісь літери і цифра 18... І це як шифр, як таємниця нерозгадана, відома небагатьом. Вже підплинши майже до борту, вони зненацька почули шум крил, птаха звідкись сполохнули. Гава! Самотня чорна гава замахала в повітрі крильми, кілька разів крикнула голосом бюрократа, кружляючи над своїм залізним гніздовищем. І де вона взялася тут?

Віталій і Тоня, поодягавшись, примовклі, внутрішньо напружені, йшли вже понад бортом судна. Почуття незаконності, незадоволеності свого вчинку весь час не покидало їх. Все грізне, похмуре, від усього віє запустінням.

Облуплена, облущена фарба бортів. Іржа... Ілюмінатори засновані павутинням.

В одному місці Віталій, впритул приставши до борту і взявши це махинище на абордаж, звелів Тоні хапатися й лізти вгору, на палубу. Вона мить роздумувала, потім міцно вхопилась рукою за гарячий, напечений сонцем ілюмінатор,— цей теж був заснований павутинням! — а далі допомогло їй якесь іржаве, нестерпно розпечене скоб'я, і не встиг Віталик дати їй пораду, як вона була вже на палубі.

Залізо палуби вогнем опекло їй босі ноги — вона мусила аж пританцьовувати.

— Пече, ой пече! — гукнула вона вниз Віталієві, що вовтузився там, складаючи парус і примуцьовуючи човна.— Кинь мені босоніжки! Ой, мерщій! Бо я тут як на сковороді!

У відповідь на її слова полетів на палубу один босоніжок, потім другий, а невдовзі з'явилася із-за борту і солома Віталієвого чубчика та худенькі плечі в самій майці,— з його появою Тоні стало веселіше. Почуття гостре, нервово-лоскотне охопило її. Хотілось сміятись, кричати, галасувати так, щоб всі почули! Їхній крейсер. Двоє їх, двоє закоханих, на великому військовому судні. Ніколи, звичайно ж, не було на цьому військовому судні закоханої пари, щоб отак — він і вона. Лунали тут суворі команди, накази, радіопозивні, номери, шифри — все службове, суворе, владне. А тепер їм скорилося це тисячотонне сталеве громаддя, на сталевій арені могутніх рудо-іржавих палуб владарює сміх, їхня любов!

— Подумати тільки, куди ми з тобою забрались,— сказала Тоня радісно-тремтячим голосом.— На справжньому крейсері!

— Навіть якщо на есмінець,— посміхнувся Віталик,— то й тоді ти не повинна розчаровуватися... Таки гора. Залізний Арарат серед моря.

Вода була десь далеко внизу, і човник їхній там поколихувався, такий малюсінький, а судно здіймається над морем справді мов залізна гора, сталева скеля, їхній сталевий острів.

— Яке ж велике!

Тоня сама не своя від хвилювання, її охоплює лихоманкове збудження, проймає дрож, трепет, що це вони з Віталиком аж куди добулися, одні-однісінькі опинились на цьому острівку, як робінзони, де їх оточує химерне залізне бескеття... І Віталик теж помітно схвильований, голос його аж трохи зривається, коли він що-небудь пояснює Тоні.

Тріщить під ногами серед іржі щось біле, блискуче.

— Дивись, Віталику,— кидається на блискітки Тоня,— скляна вовна якась!

— Не вовна це.

— А що?

— Скловата. Ізоляційний матеріал. Бачиш, з розпоротих обшивок вилазить.

— Яке ж біле та гарне.

Вона бере пучок цього дивного матеріалу в руки, але Віталик застерігає:

— Не бери!

— Чому?

— Руки потім довго щемітимуть... Воно в тіло в'їдається. А зате ізоляція з нього... Скловата ця і в огні не горить.

— Ні, трошки я обов'язково візьму, в таборі моїм дітлахам покажу,— і Тоня, як пір'я з подушки, жваво висмикує із розпоротої обшивки скловати зовсім чистої, білої, як перший сніг.

Де-не-де палуба повидималась якимись пухлинами, видно на ній якісь пробоїни, рвані дірки, люки, зяючі в прірву... Біліє розсипане вапно, крихти цементу...

— Що це за дірка, Віталику?

— Та це так...

Він чогось мнеться, щось не доказує. Бере крихту цементу й нюхає навіщось. Потім каже жартома:

— Полігоном пахне.

Тримаючи одне одного за руки, вони зазирають у пробоїни, в моторошну глибінь темних трюмів, де вода блищить маслянисте, почувається, що важка вона там, застояна, з нафтою чи соляркою.

— А рейки для чого тут?

— Мабуть, по них підвозили торпеди на вагонетках. Бачиш, он рами на кормі? Не інакше — торпеди з них запускали... Ну, це ось лебідка... Брашпиль... А це ось круг для гармати.— Вони, все ще тримаючись за руки, розглядають круг масивний, металевий.— Гармата, видно, могла повертатись в гнізді на триста шістдесят градусів, в усі кінці неба,— пояснює Віталик, і вони мимоволі обоє глянули в небо, де вже гава не каркає, а тільки ясніє чиста голубінь зеніту та сліпуче палає якесь незвичайне, майже космічне сонце.

Йдуть, неквапом оглядають кубрики, ці гарячі металеві клітки, в яких жили колись люди, жили, як у сейфах. Залізо й залізо. Покарьожені труби, обрізані проводи, залізний хаос. Віталій пускається в цей хаос попереду, де по трапах, а де й без трапів перелазить дедалі вище з однієї палуби на другу, а Тоня невідлучно пробирається за ним, стараючись, мов слухняна альпіністка, точно повторювати кожен його рух. Хлопець час від часу застерігає, бо тут обачність понад усе, тут легко зірватись...

— Як ми вже високо! — Голос дівчини аж трепеще.— Глянь, де вода!

— Ого-го! Далеченько.

Рубка радиста: де були жмуття проводів — одні корінці стирчать, хтось пообрізував чепурно.

— Це і я тут поживився,— всміхається Віталій.

Тоня вже студить на руки, вони справді починають щеміти від цього ізоляційного скла, що й тут по палубі всюди валяється купами, а в салоні аж за шию сиплеться блискучими скалками із прорваної обшивки. Це ж тут, в салоні, сиділи командири, бесідували, щось вирішували... Все порвано, порубано, обдерто.

Тоня й досі не може як слід збагнути, що сталося з цим судном, чому воно, власне, тут? Сіло на мілину? Але ж тут глибінь! Привели моряки його, кинули в затоці й пішли собі, розпаливши апетити степових шукачів пригод. Не тільки такі, як Віталик, тамували тут пригодницьку свою жагу, а й серйозні дядьки — голови колгоспів — брали участь в роздяганні цього сталевого велетня, тягли звідси різне обладнання, труби, а декому нібито дістались навіть цілком справні електромотори... Зараз тягти вже нічого, дух запустілості панує всюди, павуки переснували все судно — і де їх стільки набралось, як залетіли вони з степів аж сюди на тонких своїх павутинках?

Суднові, здається, не буде краю. Не з берега, тільки тут, зблизька, можна впевнитись, яке це воно величезне. Ідеш крізь його залізні буреломи, спускаєшся то нижче, то вище («то знову гарматні відсіки... а то шлюп-балки!»), потрапляєш у якісь глухі закутки, залізні закапелки, в напівтемряву, то знову перед тобою грає сонцем іржава сталева стіна, який-небудь камбуз, або клюз, або відсік, серед яких Віталик тільки й може зорієнтуватись. Тут треба оглядатись добре, щоб не оступитись та не зірватися сторч головою вниз, в оте залізне провалля, де в глибині безодня, в плямах нафти чи солярки мертво лисніє застояна брудна вода. Залізні колодязі — мертві, непорушні, а за бортом море мерехтить неспокійно хвилями, хлюп та хлюп... Знов лабіринт якийсь, рвана бляха (видно, вирізав хтось лист алюмінію), і раптом з напівтемряви напис:

«...затопление открывать только при фактическом пожаре». Що це означає? Як це розуміти? Таємниче, мов ієрогліфи! А хтось це ж писав, когось це стосувалось, для когось цей напис, може, важив безмежно багато... А це що таке: «Боевой четыре...» Вся вона, ця іржава сталева гора, повна загадок, таємниць, умовних знаків, яких навіть Віталикові не розгадати.

— Чи буде кінець йому коли-небудь? — питає Тоня, натрапляючи знов на неводи павутиння, обминаючи в півтемряві якесь залізяччя.

— А ми ще ж і половини не пройшли,— каже Віталій і виводить Тоню з темного закутка на світло, показує вгору на щоглу: — Оце антенка. Оця б ловила, еге ж?

Самим своїм виглядом ця корабельна щогла здатна викликати в душі хвилювання. Приковує зір, надить простором океанів, гуде бурями далеких широт... З щогли звисають обривки тросів, проводів, що їх, видно, ніхто не міг дістати, а ще вище...

— Віталику, то що за шпаківня, аж-аж там угорі?

— Там стояв сигналіст. Впередсмотряющий...

— Це ж забратись туди... просто не уявляю.

— А ти уяви...

Не встигла Тоня схаменутись, як Віталій уже чіпко подряпався вгору і вгору по стрімкій щоглі, по обламках трапа на ній. В Тоні аж серце холонуло, щоб він не зірвався, а він, по-мавпячому деручкий, забирався дедалі вище, аж поки, досягши свого, випростався на щоглі, на тій недосяжній для Тоні височині — десь аж у небі! Вітер гойдав уже нижче нього обривок сталевого троса, а хлопець стояв усміхнений — усміхався звідти Тоні: ось, мовляв, де я, твій Впередсмотрящий...

І раптом Віталій застиг, закам'янів, задивлений кудись у море, і Тоні здалося, що він зблід, що на обличчі йому відбився жах. Тоня теж глянула в той бік і серед темряви непокійливих хвиль побачила... маленький чорний каючок!.. Хтось пливе! Хтось підпливає до них! Вона навіть хотіла гукнути Віталикові: «Хто то пливе до нас?» — але в каюку не було нікого, він був... порожній!!! Мов у недоброму сні, якимось навіть недоречним видався він — без нікого! без живої душі! — серед безмежжя хвиль!.. Чорна блискавка вдарила в мозок, приголомшила Тоню страшною догадкою... Вже помилки бути не могло: та маленька смоляно-чорна посудинка, що її в першу мить Тоня й не впізнала без вітрильця, то ж їхній був човник, їхній баркасик, що його тепер вітер тихо, ледь помітно, але безповоротно відгонив у море. Далі й далі від них — у відкрите море!..

Звечоріло, зірки проступили на небі, а десь у степу теж, мов зірки, спалахнули крізь імлу вогники: то їхня Центральна, що вдень її звідси було майже зовсім не видно, зазоріла вечірніми вогнями. Тепер стало ще відчутніше, як далеко вони від степу, яка непереходима далеч води й темряви відділяє їх від берега, від усього попереднього життя. Ледь-ледь блискотять із імли степові їхні зорі...

А вони сидять, мов сироти, позіщулювались в затишку бойової рубки, їм холодно — залізо судна після денної спеки дивовижно швидко нахолонуло. Тоня, наплакавшись, схилилась Віталикові головою на коліна і, здається, заснула, змучена переживаннями, а Ві-

талій не зводить очей з берега, намагається розібратись в усьому, що сталось. Він, він винен в усьому! І нема тобі виправдань, не шукай їх. Підбив, заманив Тоню, яка з своєю любов'ю так довірливо пішла за тобою, а ти... Куди ти її завів? В пастку, в смертельну пастку завів, не сказавши дівчині всієї правди, не застерігши, що її тут жде. А жде її тут не тільки голод і спрага. Звичайно, він готовий ради Тоні на подвиг, на самопожертву, але за цих обставин навіть це не потрібно — кому потрібна твоя самопожертва? Твоя провина перед нею безмежна, і хоч Тоня це розуміє, але з уст її не зірвалося жодного слова докору, і вона й зараз тулиться до тебе в довірі з своєю любов'ю, сльозами, ніжністю. А ти, який мусив би бути дужчим за неї, виявити ось тепер мужність та винахідливість, нічого не спроможний зробити. Може, таки треба було плигати за борт і кинутись вплав за човном уздогін? А коли він, мало не зірвавшись, в одну мить скотився зі щогли й ринувся був до борту, сама ж Тоня схопила його за руку:

— Не смій! Не доженеш! Утонеш! І таки ж правда: тут і майстер-розрядник з плавби навряд чи б догнав. Згодом лише якось жалібно запитала:

— Як же це ти, Віталику? Чому ж ти не прив'язав?

Він щось белькотів їй, що ніби ж прив'язував, ніби ж накинув кінець вірьовки петлею на якийсь гак, не сказав Тоні лише того, що, коли пророблял це, увагу його відволікли саме її босоніжки, що їх треба було кинути на палубу...

Рятівний каючок, власноруч просмолений з допомогою паяльної лампи, пішов і пішов тепер на морські простори, гуляє десь, як просмолена запорізька байда. Може, десь аж в Дарданеллах переймуть малу твою байду, переймуть, а вона порожня, в ній нікого, тільки хлоп'яча сорочка чиясь та авоська з недоїдками бутербродів, загорнутих у райгазету «Вільний степ»...

Дивно, але в нього таке враження, ніби якась зла фатальна сила штовхала його сюди і ніби все його попереднє життя було тільки готуванням до того, щоб зробити цей жахливий крок... Буває ж так, що людину тягне, настійливо тягне кудись,— ось так і його тягнуло з тої миті, як тільки він побачив із степу це бойове судно, що, мов сама його мрія, силуетне застигло на обрії... Кажуть, що є люди, яким важко перебороти в собі бажання кинутись з висоти — безодня їх втягує, заманює, кличе, щоб кинутись, щоб спробувати ніколи не пробуваного... І хто знає, чи не зринає часом подібний потяг, подібний порух свідомості в того, хто має доступ до тієї найстрашнішої кнопки, про яку має звичай розбалакувати Гриня Мамайчук. Хто дослідив той хаос підсвідомості, ті первісно-темні глибочезні надра, де, можливо, якраз і зароджуються вулкани людських вчинків? Чи так уже далекий від

істини той же Гриня, який твердить, що вади людської природи вічні, що ми справді гріховні від народження й несемо печать гріха на собі? Колись, на світанку життя, гріховна спокуса нібито погубила легендарних Адама і Єву; хай це вигадка, хай Віталій у все це не вірить, але знову ж таки — хіба тільки пустощами, легковажним своїм хлоп'яцтвом пояснить він і свій сьогоднішній вчинок? Хіба ж Тоня, його розумна, тверeза, практична Тоня, сіла б із ним в каючок, якби і її не штовхало оте чортеня зваби, спокуси, жадання торкнутися чогось заборонного, звідати незвіданого? Чи, може, в цьому якраз і є сила людини, її дар, може, без цього не знала б вона отого виходу в океан і ніколи нічого не відкрила б?

Тоня здригається нервово в дрімоті, ніби її ще й зараз стріпує внутрішній невиплаканий плач.

Поменшало вогнів на Центральній,— певне, спати вже потроху вкладається радгоспна столиця, бо рано почне завтра свій трудовий день.

Майнуло над степом віяло світляне, переміщаючись у просторі,— чи кінопересувка помчала з відділка після сеансу, чи, може, з «Чабана» після перевірки соцзмагання повертається мати з робітниками додому? При самій згадці про матір душа Віталикова наливається болем. Прийде вона додому, а сина нема, і завтра не буде, і, може, не буде й ніколи! Як він непрощенне завинив перед нею! Виплаче очі за сином. Уява малює її розбитою горем, зістареною, самотньою... Ось як вчинив з нею він, її надія, її опора. Будуть розшуки, буде тривога, але хто догадається шукати їх тут, на цьому іржавому обдертому судні, що бовваніє серед моря уже тільки як льотчицька мішень!

Ніч зоряна, видна, в такі ночі співає степ. Десь і зараз далеко з берега ніби чується пісня — ні, тільки вчувається. Коники сюркочуть — ні, тільки обман слуху... Тінь від судна темніє на воді, а море темним полиском мерехтить безкрайньо, як мерехтіло воно колись Магелланові і Васко да Гамі... Простори океанів відкривались і тобі, але твоє судно ніколи звідси не попливе, на мертвому якорі воно! А океан, живий, вічний океан, хлюпає в борти, б'є в підніжжя цієї сталевої безжиттєвої скелі, наганяє думи про владу сліпих сил, про неминучість удару, про неможливість відвернути його... Ні, так можна дійти до божевілля! Невже все? Отак безглуздо? Світлий, чистий океан життя стелився перед ними, а тепер що: океан тьми і хаосу? Кінець? Всьому кінець? Оце повне життя, молодості, повне краси й любові дівоче тіло буде повільно зсушене голодом-спрагою? Треба шукати виходу. Будь-що знайти вихід. Треба боротись. Боротись — цього вчила його мати, вчили в школі, це чув він безліч разів, про це стільки читав... Боротись, але як? З чим? З безглуздям самого становища, самого випадку? Коли батько боровся на фронті, він знав, що

йому треба вбити ворога,— з ним борись... А тут хто твій ворог? Море? Небо? Ота зоряна дорога, що над морем, над степами пролягла? Все, що є, що вчора ще було радістю, красою, життям, зараз мовби готує тобі муку і смерть.

Двигуни! Може, десь там в глибині судна збереглись двигуни? Може, їх якось можна запустити, зрушити ними всю цю махину з місця? Вдень він спуститься й туди, в машинне відділення, все обстежить, обнишпорить. А поки що тільки й б'ються на цьому сталевому гіганті оці їхні двоє невтомних, стукотливих у грудях сердець...

Було свого часу й тут, на цьому судні, життя, ходив на ньому по морю цілий колектив людей, цілий світ пристрастей, думок, мрій но-сило по хвилях це судно, одягнуте у важку непробійну сталь. Вдень і вночі вистоювали вахту молоді хлопці по своїх місцях, чергували біля гармат бойові обслуги, а вечорами, може, якраз тут, на бакові, лунала гармошка, задумливі лилися матроські пісні. Багато таких суден тепер списують, ріжуть, вантажать на платформи й відправляють на металургійні заводи, щоб з цього металу народилися трактори, комбайни, різні розумні й гарні машини... Деякі радіодрібнички ще й він, Віталій, встиг добути з корабельної радіорубки, і вони йому були дуже до речі, коли збирав свій любительський передавач. Сюди б йому той передавач, що ото на друзки тоді розлетівся, запоганений Яцубою... Пізніше сам Яцуба звернувся до нього уже як представник ДТСААФу, запропонував зареєструватись в гуртку радіоаматорів, бо тобою, каже, і в області зацікавились після того, як ми тебе запеленгували... Десь там, по той бік рокованої межі, зостались його запеленговані пустощі, улюблена робота, коли він, уже повноправно надівши на радіовузлі навушники радиста, поринав у гомін ефіру, зосталась і спрагла материна любов, і чиста Санькова дружба... Одним необдуманим кроком він відділив себе від усього того, саме щастя своє поставив під такий удар... День починався сміхом, летом, поцілунками, все попереду віщувало тільки удачу, обом заваблювали душу світлі простори, сонце, синє роздолля...

А лихо сталось. Мовби змужнілим поглядом Віталій оглядає раз себе, обдумує знову і знову, як це скоїлось і як закінчиться. Невже це і все, що він встиг у житті? Невже це похмуре, як привид минувшини, судно стане залізним саркофагом для них? По суті, нічого ще не зроблено в житті, хіба що примус кому полагодив та керогаз, а всі оті будовані і незбудовані твої кораблі, вони всі попереду, вони помандрують в майбутнє без тебе, а ти, хлопче, куди ти звідси помандруєш? Помандруєте, помандруєте,— ніби нашіптував йому злий якийсь голос,— і ти, й твоя Тоня, і ніколи не відродитесь, не повернетесь до ваших степів сонячних, до магістральних каналів, що їх там

будують, до виноградників, що там зеленіють... Будуть атомні ери, міжпланетні польоти, дива-чудеса з'являтимуться на землі, але то все буде уже без вас, без вас... Про людину кажуть, що вона велетень, бог, гігант. І хіба ж не так? Володітиме небом, матиме владу над грозами, над стихіями, все небо буде їй підвладне,— з блискавицями, з дощами, з нуртуванням хмар! Всі могутні сили природи будуть послушні людській волі, рухові людської руки. А ти ось тут не можеш зрушити з місця купу залізного брухту, не можеш викресати іскру вогню, не владен відвести від своєї Тоні удар... Він чує, як вона дихає, як поворухнулася.

— Зоряно як.— Тоня підвелася, сіла, підібгавши ноги.— Я довго спала? Мабуть, уже пізно? А руки як щемлять від того скла... Чого ти мовчиш?

— Після того, що сталося, Тоню, ти повинна б мене... зненавидіти.

— Що ти вигадуєш? — Тоня взяла його руку.— За що? Це я дурна, що тебе не втримала, сама піддалась... Тобі холодно?

Відчувши, що хлопець дрижить у своїй майці, вона притулилась до нього, пригорнула, щоб зігріти:

— Тулись до мене, тулись.

— Я вже думав плота зв'язати, якого-небудь «кон-тікі»,— глухо сказав Віталій.— Але ж ніякого дерева тут, сама сталь.

— Якби хоч вода була,— мовила Тоня згодом.— А то й ніч холодна, а пити... просто сушить всередині. Це правда, Віталику, що людина довше може витримати без їжі, ніж без води?

— Ми питимемо морську.

— Її не можна ж. Наші тато, як розвеселяться, все люблять про того чумака розказувати, що вперше біля моря опинився та хотів води напоїти. Води багато, розпріг, пустив круторогих напувати, а вони не п'ють. «Он ти яке! — вигукнув чумак до моря.— Тому тебе багато й є, що тебе ніхто не п'є!»

— А ми питимем. Один французький лікар довів, що й морську можна.

— Ну, в них, кажуть, і жабенят можна ковтати,— мовила на це Тоня.— А пригадуєш, Віталику, яку ми воду в Каховці пили? З кубинцями біля джерела?

Віталик тільки зітхнув. Ще б пак, не пригадати ті ключі-джерельця на березі Дніпра, де було колись село Ключове і де їх ще й зараз сотні б'є з відкритого берега, з-під коріння верб та платанів. Села Ключового нема вже, є натомість місто Нова Каховка, а ключі зосталися, живуть, виструмовують всюди: чи з тріщин берега, чи з-під кореня, а то й просто — тільки гребни землю рукою, там уже й ворушиться пісок, яворіться водичка! Холодна скаламучена вона, але каламуть

швидко осідає, і вже ти п'єш воду таку свіжу, прозору та чисту, що недаром про неї кажуть: як сльоза. Височать тут платани могутні, що кора на них — неначе атлас, і з-під коріння їхнього теж пробиваються джерельця, а один струмінчик витікає просто з дупла старої верби при землі і весело дзюркоче по камінчиках у Дніпро... З нього, з цього струмочка, вони й пили разом з молодими кубинцями — студентами Каховського технікуму механізації сільського господарства... Хлопці віку майже Віталикового, вони жили і вчились у Каховці, правда, спершу незвичні були до нашого клімату, все мерзли, а потім звикли, тільки в Дніпрі мало хто з них купався — Дніпро для них був і влітку холодний. В той день вони вже прийшли були прощатися з Дніпром перед поверненням на батьківщину. Тоня не втерпіла, зачепила їхнє товариство:

— Україна подобається?

— О! — Вигук захоплення був їй у відповідь. Це вже вони поїхали додому, повезли аж на Кубу добуту науку і спомин про Дніпро, про вікові платани каховські, з-під яких десь там і зараз всюди б'ють, яворяться джерела і стікають прозоро в Дніпро...

Немовби то було десь на іншій планеті — і випускний вечір з врученням атестатів, і кримська подорож, і квітуюча рожами дорога на Каховку. Був той світ широкий, розливистий, повен надій, повен життя, а тепер ось кинуло їх на цей острів смутку й розпуки, ніби на галеру прикувало, залізну, непорушну. А могло ж все бути інакше, могло їх і не занести сюди, та й саме це судно-брухт давно могло бути розпиляне на шматки десь у Кримській бухті. Бачили ж вони там під час екскурсії величезний крейсер, що його газорізальники краяли на окремі брили, на великі, а тоді ще на менші, на такі, щоб їх можна було вкинути в домну. Податливо, мов шматок мила, краялась на їхніх очах грубезна корабельна сталь. Потужні крани підхоплювали багатотонний, щойно відбатований брухт, перекидали його на берег, там була його вже ціла заваль, а газорізальники в захисних окулярах всюди висіли по бортах та робили своє, струмені світла від них так і бризкали, і борти переставали бути бортами, і ватерлінія горіла під струменями палаючого кисню!..

— Ляж, Вітальчику, та поспи,— з ласкою в голосі мовила Тоня, пригріваючи свого невдаху морехода.— Може, хоч уві сні що-небудь надумаєш.

Таке в ній ніжне, голубляче почуття з'явилось до нього, як буває, мабуть, у матері до дитини, бо такий він був зараз маленький, беззахисний, у самій майці. Скрутився клубочком, зіщулився, схилився їй на руки, і ласка до нього росте, і це почуття до нього гріє і її саму. Якби ж можна отак, щоб приколихати його, а прокинеться — вже

ночі нема, і заліза цього нема, і замість моря, що оточує їх, вже степ навкруги, сповнений краси і вільготи... Шукатимуть їх — це напевне, на весь радгосп здіймуть веремію, але шукатимуть де завгодно, тільки не тут. А може, хто й догадається? Ох, перепаде їй ґирлиґи від батька — він її висвятить, як найде! Батіг би йому зараз такий, щоб аж звідти дістав баламутну свою доню по жижках! Тато, мабуть, зараз з вівцями в степу, десь веде отару попаски, може, навіть і поглядає в цей бік на окутане зоряною темрявою море, але й не догадується, куди занесло його дзигу, баламутку, його куйовдю. Закричати, заволати б оце звідси туди, до нього... Аж теплою хвилею обдало Тоню при згадці про батька, про його запальність та гостру, гоноровиту вдачу. Який він безстрашний та веселий стає, коли вип'є чарку, як усіх критикує, не суперечить тоді йому, все викаже після довгої чабанської мовчанки... А в душі його є щось поетичне. Згадуються їй і пісні його напідпитку, і посаджені зіркою тополі, і ота його чудернацька звичка надівати Петриків льотчицький кашкет, щоб красуватися в ньому цілу ніч біля отари. «Тіло зсихається, а дух бунтує»,— так сказала якось Демидиха про нього, і такий він і є, її тато. Невже вона більше ні з ним не побачиться, ні з мамою, ні з братом та сестрою? Невже не бути їй більше біля вогника в піонертаборі, де вона залишила стільки розваг і веселощів? Через море брела, спішила, забейкана прибігла в садок на побачення, і, виходить, спішила на своє безголів'я... Уявляє, як Лукія Назарівна, ця сувора й справедлива жінка, примчить до них на кошару, накинеться на батька: «Де дочка? Це вона мого сина занапастила!» А він теж розкричиться у відповідь, бо він не з тих, щоб терпіти, коли посягають на його чи доччину честь.

Буде, буде й там горя... Поїхали купатись і втонули — ось що про них подумають у радгоспі. Згадалось Тоні, як позаторік на Свято врожаю поїхали колективно з Центральної до моря купатись,— на Третій відділок поїхали, там найкращий пляж, і один молодий комбайнер, далеко запливши, втонув. Шукали його до ночі, так і не знайшли. Через кілька днів труп його вже у відкритому морі прикордонницький катер підібрав — обличчя нема, очей нема — чайки повикльовували, тільки по татуюванню на руці і впізнали. «Шурко»,— було витатуйовано там...

А Віталик спить після втоми та виснаги, спить в неї на колінах. Хай відпочине, тоді він, може, й справді що-небудь придумає, вона в нього вірить і зараз не менше, як тоді, коли сідала в каючок. Мабуть, з цієї віри в нього, в його здібності й зародилось ще в школі її почуття до Віталика. Для неї, яка з трійок не вилазила, було просто дивовижно, як він швидко все схоплював, який розум у нього чіпкий та бистрий, в трудні хвилини на виручку цілому класові приходи-

ла його догадливість, блиск його думки, його тямущість. Вона була певна, що в майбутньому його жде щось незвичайне, це ж із таких скромняг виростають ті, що стають потім відомими, роблять великі відкриття, а вона ось його не вберегла. Зараз в цій скруті він став ще дорожчий для неї, ніжність до нього росла, гаряче почуття вихоплювалось з душі через край... Як вона хотіла б зберегти його для днів завтрашніх, для всього того, що він міг би здійснити, винайти, відкрити! В своїх мріях бачила вона його то в далеких океанах, то в отих зоряних космічних просторах, де Віталик у скафандрі вже прокладав дороги до інших планет...

Тоня не може пробачити собі, що так мучила його різними витівками, комизливістю, вдачею джинджуристою... Ревнощі оті, що спалювали хлопця не раз,— диму ж без вогню не буває!.. Сержант з полігона таки двічі проводжав її додому і навіть трішки подобався їй. Смішний! Прощаючись, він щоразу весело казав:

— Іду служити!

І вчитель фізкультури теж їй подобався трішки, і льотчик Сіробаба, особливо його чорні розкішні вуса... Але ж тільки трішки, зовсім не так вони їй подобались, як Віталик. Мабуть, з часом і він сам це зрозумів, бо говорив про сержанта без злості і насмішкувато, радив Тоні, щоб вона нарвала своєму колишньому кавалерові стручків із сафори-дерева в парку,— тими стручками хай тільки терне, мовляв, по чоботях, то вони аж горітимуть, ніяка сукнина такого блиску не дасть...

Котра зараз година? Чи скоро почне світати? Зоряний степ розкинувся угорі. Великий Віз повернувся, завис. Гроном Волосожар стоїть незвично високо і незвично блискучий — чи то йому ніч степова яскравості додає? А через усе небо, просто над судном, проліг зоряний Чумацький Шлях. Все бачив, що було, і все бачитиме, що буде... А ген-ген над степом блищить ще одна зірка, навіть не схожа на зірку, така яскрава. Ніколи Тоня не бачила зірки такої величини... Може, то Сіріус? Чи планета Венера? Чи інша яка планета? Десь у західній частині неба, здається, літак гуде. Тоня прислухалась: так, справді гуде. Видно, йде на дуже великій висоті, бо ледь чути його десь аж між зірками Чумацького Шляху... Дужче та дужче стугонить небо, і вся ніч, і море мовби прислухаються до того далекого стугоніння, де летить людина, володар всього. Образ брата Петра та дружна компанія його друзів льотчиків, з якими він заїздив, спливають на думку Тоні: може, то якраз вони йдуть кудись по своєму завданню, упевнено, дужо, стугонливе йдуть на великих, підзоряних висотах...

Розбуджений гуркотом літака, схопився на ноги Віталій і, ще не прочманівши зі сну, шарпнув Тоню:

— Ховайсь!

Він штовхнув її в якусь будку, в залізну темряву, звідки тільки й видно було круглий зоряний клаптик неба в ілюмінатор... Тоня не розуміла, що його так наполохало спросоння.

— Чого ти, Віталику?

Він мовчав. Чути було, як він схвильовано дихає в темряві. Тоня подумала, що це йому стало ніяково за свій переполох, а Віталій не почував ніяковості, він був зараз сповнений тривоги, бо знав більше, ніж Тоня, припавши до ілюмінатора, напружено дослухався до неба, а в голову стукала й стукала думка: «Ми — ціль! Ми — мішень! Нас летять бомбити! Нас бомбитимуть!»

Небо — все небо стугонить рівно, владно, величаво. Піднявшись десь із далеких аеродромів, на рівні зірок ідуть могутні машини, гіганти стратегічної авіації.

Можливо, на полігон, а можливо, скинути свій вантаж якраз над затокою, бо й сама ця затока є тільки часткою полігона, його водяною дільницею, а судно це для того й залишено тут, щоб його бомбили, щоб по ньому влучати. Вже бомбили, і ще бомбитимуть — бомбитимуть, доки не розбомблять, доки не буде виконана вся військова програма!..

— Де ж він?

Тоня, притулившись до Віталика, теж визирає в ілюмінатор. Стугоніння — гуркіт даленіє, тане у високості. Тихе стає небо.

Наелектризовані обоє, вони вибираються із своєї схованки і знову бачать над собою вгорі величезний зоряний степ. Вже ледве чутно бринить їм той невидимий літак чи ціла армада літаків, що пішли й пішли, даленіючи в зоряній куряві Чумацького Шляху.

Через деякий час почули гуркіт над полігоном. І ще гуркіт. І ще. Потім все вщухло, виповнилась тишею ніч.

Але хлопець уже не міг тепер не дослухатись до неба, до його зоряних глибин. Час від часу вчувалось йому, що небо із заходу починає загрозливо стугоніти. «І це так триватиме весь час? Це ми весь час так житимем тут, на цьому іржавому ковчезі?» — з тривогою думав він, поглядаючи на Тоню, теж присмучену якимись догадками. А Тоні чомусь згадалися в цей час братові слова про те, що важко бомбити море в зоряну ніч... Та ще згадалась розповідь Петрового друга про війну, про те, як гинули льотчики фронтові: полетять — і нема, не вертаються, і наче й досі вони десь там, у зоряних висотах, живуть...

Решта ночі минула спокійно.

Притулившись одне до одного, вони мовчки дивились, як над світом поступово виднішає, зірки тануть в попелястому небі. Це був той ранній час, коли в степу так гарно, коли чабани випускають овець із

кошар і зорюють, тобто ведуть їх попаски степом ще при світлі зорі; це найкращий час для чабана — вести отару, доки ще не жарко, по прохолодних випасах і слухати, як в тихім ранковім повітрі подзвонює тронка... Так лунко-лунко навкруги, за цілі кілометри чути, як десь проторохтить гарба із ферми в степ і як десь там уже перегукуються люди, накладаючи сіно в гарбу. Там спокій, лад, ще один трудовий день починається. Чабани, зійшовшись, спокійно будуть перемовлятись про нічну роботу льотчиків, що мов громовержці гуркотіли над полігоном.

Схід розжеврюється, море світлішає, ось-ось сонце зійде... Серед вічно живих мерехтливих хвиль моря тільки судно їхнє з покривленими щоглами стигне в непорушності. В глибині степу, десь аж під небосхилом, ледь темніє цяткою Центральна. Ні парку, ні фронтону школи, ні вітродвигуна за його пропелером, ні павутинок телевізійних антен — нічого не розрізниш, усе так злилось, як у мареві, так далеко.

— Віталику, скільки, по-твоєму, буде туди?

— Та стільки ж, як і вчора було...

Він усміхається скупо, краєм рота, а глянувши на неї, аж трохи ніяковіє і одразу якось гарнішає з лиця. Ще в школі дівчата помічали, що він гарнішає, коли дивиться на Тоню.

В задумі вже схилився хлопець на поруччя борту, і йому снуються в голові різні проекти, згадується капітан Дорошенко — як би він в такій ситуації повівся? Є ж люди, що не занепадають духом, не втрачають самовладання за будь-яких обставин! Шукати, думати, боротись — в цьому тепер ти весь. Полізе шукати двигунів, спробує викресати вогню, добуде для Тоні забортової води...

— Глянь, Віталику, птиця якась сіла на воду.

— То галагас.

Наблизившись до борту, вони стежать за тим птахом, а він, сівши оддалік між хвилями, вільно і ніби аж з насолодою погойдується на воді. Вода і птах мовби заспокоювали. Не хотілося думати в ці хвилини про жахіття невідомості, ні про свою безвихідь, ні про те нічне стугоніння неба, бо зараз навкруги така тиша, такий простір, така краса.

Від довгого стояння, від того, що сонце, пригріваючи вже, їх п'янило, здалося їм, що судно пливе. Але то тільки хвилі плили, обтікали, омиваючи його борти, і котились далі, а судно стояло на місці. Рухалась планета, рухалось сонце в небі, рухались води своїми вічними валами, а воно стояло між хвиль іржаво, тупо, непорушне.

Так уявно пливтиме це судно цілий день, коли сонце ще дужче п'янитиме їх, і палуба знов розпечеться, і вся ця залізна гора пашітиме

на них своїм іржавим вогнем. Потім знову зайде ніч, десь за тисячі верст льотчики надіватимуть шоломофони та парашути, рушатимуть до своїх бомбардувальників, і розмов буде між ними про те, що зоряне море бомбити важко... А ці двійко, що на судні, забравшись на бак, сидітимуть на своєму залізному острові, ждучи нічного удару, сидітимуть, мовчазно зіщулені, мов останні діти землі, мов сироти людства.

1963

?!

Початковий рівень

1. До якого твору входить новела «Залізний острів»?
2. Назвіть персонажів новели «Залізний острів».

Середній рівень

3. Що таке роман у новелах? Хто був попередником О. Гончара в цьому жанрі?
4. Поясніть значення назви «Залізний острів».

Достатній рівень

5. Схарактеризуйте образи Тоні й Віталика. Як вони поводяться у критичній ситуації?
6. Як у новелі «Залізний острів» розкрито тему кохання?

СОБОР

Роман

(Скорочено)

І

У жодній енциклопедії світу не знайти нам цієї Зачіплянки. А вона є, існує в реальності. Без звички навіть трохи дивно звучить: Зачіплянка. Хтось колись тут за щось зачепився. І так пішло. В давні, в дозаводські часи було, кажуть, на цьому місці велике село, що робило списи запорожцям. І коли мандрували козаки на Січ, то завертали сюди, щоб запастися списами. Отоді, може, котрийсь козак і зачепився тут за якусь молодицю, поклавши початок династії.

Живуть на Зачіплянці здебільшого праведні люди, або, як Микола-студент сказав би, правильні. Роботяги. Металурги. Ті, чиє життя розбите на зміни, денні і нічні. З одного краю селища сага блищить, з другого — облуплений собор біліє. Старовинний, козацький. А перед вікнами селища, за вишняками, за Дніпром, ніч крізь ніч палахкотить ятриво домен, вулканиться червоно. Там народжується метал. Небо тремтить і глибшим стає щоразу, коли металургійний виплескує заграви, бурхаючи з крутого берега лавою розпечених шлаків.

Буре небо над містом, бурі дими.

Опівночі, коли промчить, прошурхоче велосипедами нічна зміна у бік заводів, і, зморена денними клопотами, Зачіплянка нарешті поринає в сон, і висне над нею з просторів неба місяць зеленорогий, собор стоїть над селищами в задумі один серед тиші, серед світлої акаційвої ночі, що більше навіть не на ніч схожа, а на якусь, сказати б, антиніч. Вона тут незвичайна, ця антиніч, вона мовби зачакльована видивом собору, заслухана німої музики його округлих, гармонійно поєднаних бань, наростаючих ярусів, його співучих ліній. Для неї, зачаєної в бажанні розгадати дивні якісь загадки, розшифрувати тайнописи віків, собор ще повен далекою музикою, гримить обвалом літургій, перелунює православними месами, піснеспівами, шепоче жагою спокут, він ще повен гріхами, в яких тут каялись, і сповідями, і сльозами, і екстазом людських поривів, надій...

Заводи дають плавку, і, мов над вулканами під час виверження, заграви бурхають у небо, і вся глибінь його, враз ожившн, починає дихати, пульсувати; відблиски неба грають ночами на стінах собору, на його верхах.

Якщо в такий час повертається з інституту Микола Баглай, студент металургійного, то він, ясна річ, зупиниться на майдані і за звичкою послухає собор, його мовчання, послухає оту не кожному доступну «музику сфер». Зачувши людину, замушкотить на соборі плавнева лелека, що вимостила собі гніздо в риштованні, обкинутому довкола однієї з бокових бань. Тільки став, задер голову — уже занепокоїлась, заворушилась, чи загравою розбуркана, чи за лелечат тривожиться, щоб не повипадали з гнізда. Підвелася над гніздом, і між плавкими обрисами куполів вималювався ще один обрис — граціозний, на високій нозі силует.

Стоїть птаха, поглядає з соборної висоти на улюблену свою з жабенятами сагу, що віддалік поблискує при місяці плесом, озирає сріблясті шатра акацій, що окутали Зачіплянку густим медвянистим духом.

Материзна все тут, предківщина студентова. Віки промовляють до нього в цей опівнічний час, коли вже не джмелять моторчики по садках, не шелестить вода із шлангів і над заколисаною в місячнім сяйві Зачіплянкою, над її тихими вуличками панує тільки червона сторожкість неба та спокійна ясність собору. Вночі собор ніби ще величавіший, ніж удень. І ніколи не набридає студентові на нього дивитись. Один із тих велетів тисячолітніх, що розкидані по всій планеті,— то мов похмурі цитаделі стоять з щілинами вікон-бійниць, то стрілчастими шпилями десь черкаються хмар, то в розлогих опуклостях бань відтворюють образ неба... Серед людських поколінь, серед текучих віків височать незрушно, оклечавши себе символами-оздобами,

кам'яними химерами, вкарбувавши в собі пристрасті епох. І коли ті, далекі, прийдущі, виринувши з глибин всесвіту, наблизяться колись до нашої планети, перше, що їх здивує, безсумнівно, будуть... собори! І вони, інозоряні, теж стануть дошукуватись тайни пропорцій, ідеального суголосся думки й матеріалу, шукатимуть ніким досі не розгадані формули вічної краси!

Так буде, студент певен цього. <...>

Микола Баглай розмовляє вночі з Вірунькою, дружиною свого старшого брата Івана, який зараз працює на металургійному комбінаті в Індії. Микола думає про загадкову дівчину, яка нещодавно з'явилася на подвір'ї їхнього сусіда Ягора Картатого.

Микола Баглай з Олексою Артеменком (Олексою-механіком) планують, як зробити фільтри на димарі металургійного комбінату, щоб люди не дихали пилом і газом.

III

Цей старовинний, ще козацьких часів, собор, був він од Єльки в дитинстві захований обрієм Вовчугів, хоч навшпиньки стань, ніколи не видно його повністю. Бачила зі степу лише вершечки, голубі його маківки.

Пасе, бувало, дівча телят біля своєї драної ферми, блукає з ними по рудих, спалених сонцем балках, де тільки будяки, мов кактуси дикі десь у мексиканській пустелі, а зійдеш на пагорб — і перед тобою в далечі, за маревом сонця, блакитніє оте високе, вершечок мрії дитячої. Блакитні планети твого дитинства.

Мати розповідала, як ще дівчиною ходила до собору на богомілля, босими йшли, берегли взувачку і лише там взувалися, перед порогом, перш ніж ступити до того храму святої краси...

Єлька при фермі й виростала. Батька не знала зовсім: як фронт переходив, нібито прижито було її від солдата безіменного. Росла, не знаючи, що то воно таке батьківська ласка. Та й чи багато хто її знав із Єльчиних ровесниць? Мати працювала на постійній, свинаркою. Літо й зиму, будень чи свято, із світку й до ночі тільки приплоди, опороси, запарки, комбікорм... І Єлька-Оленка весь час біля неї, у колі цих інтересів. Навіть як до школи пішла, то й тоді весь позашкільний її час на фермі минав, тут були її Еллади та Вавілони.

Бо треба ж було якось жити! Серед повоєнних нестатків нікому не було легко, а як уже тій безмужній матері-одиначці, що не вміла з правління вимагати, вміла тільки працювати чорно! Інша хоч викричить своє право, вибанітує бригадира, а голос Єльчиної матері звичний був тільки просити. І то ще добре, як пообіцяє бригадир гар-

бу соломи на зиму, але навіть обіцяного не завжди діждешся, бо він по-своєму перекрутить, бо влада його тут більша, ніж у римського цезаря. Що хоче, те й зробить. Не поставиш могорича — не буде й соломи, хай хоч і вода в хаті замерзає. Бери тоді, як стемніє, мотузок та з матір'ю покрадьки в поле, до скирти. Отак мимоволі ще й злодійкою станеш, самі тебе такою зроблять. Смичеш похапцем, озираєшся, серце з грудей вискакує. Нав'ючені в'язанками, йдуть потім, спотикаючись, від скирти, аж до землі їх та солома гне. Нема людини — сама купа соломи по засніженім полю сунеться!

Задичавленою, відлюдкуватою росла. А коли підросла, то й бригадири стали помічати:

— Гарне ж дівча росте!

Після високого синього літа небо осені обвалюється на степи важкою мрякою, туманами, і нема більше вдалині твого ясного собору, нема й далини, маленьким стає світ. Вечори довгі, темрява навкруги непроглядна, в корівнику «летючими мишами» світять, дарма що металеві щогли високовольтної над самою фермою гудуть.

Одного дня з'явився на фермі приїжджий агітатор с портфелем, блідолиций, в кепчині, в червонім картатім кашне. <...>

— Про що ж лекція? — шаріючись, запитала Єлька.

— О, в мене тема особлива: кохання. «Любов — не вздохи на скамейке...» Чули? Ну, і так далі. Приходьте, не пошкодуєте.

Увечері дівчата були в клубі. Всі фермівські гуртом так і посідали попереду, щоб нічого не пропустити. Незабаром і він вийшов на фанерну трибуну з своїм пузатим портфелем. Помітивши Єльку, всміхнувся їй, став розкладати папери. Сама не знає, чого вона так хвилювалась. Ждала ніби якогось відкриття, сподівалась почути слова, до того не чуті, особливі, і все не зводила очей з його білого чола, з його яскравого кашне. Мусив він сказати ті слова, призначувані, може, найперше їй, такі, що сколихнули б душу! І він почав. Клуб у Вовчугах маленький, тісний, з глиняною поколупаною долівкою, з низькою стелею... Тут говори хоч і пошепки, тебе почують, а він з тієї трибуни раптом почав кричати. Наче зовсім глухі люди перед ним сидять або й зовсім людей нема, сама пустеча. Розмахував руками, упивався своїм голосом, який то спадав завчено, то верескливо ліз кудись угору,— ось-ось пустить півня! Єлька і слів його не чула, їй аж мурашки бігали по тілу від його фальшивих нот, все боялась, що він таки на півня зірветься, і жарко ставало від пекучого сорому за той верескучий крик, соромно перед дівчатами, перед людьми. «Ну навіщо ти так кричиш? — аж благала його в душі.— Хіба можна так... про кохання?» Хотілося затулити вуха, втекти, та все ж пересилила себе, досиділа, поки він докричав свою лекцію до

кінця. Нічогісінько не запам'яталось, всі слова просковзнули десь мимо розуму й серця. <...>

Їй хотілося кохання, але ж хіба це було воно, оте повите таїною, всемогутнє почуття? Почувала жагу зустріти когось, хто на дівочий твій поклик відповів би співом серця, пристрастю на пристрасть, хто відкрив би поезію зоряних ночей степових, з ким зазнала б щасливого шаленства близькості... Певне, з таким і ці тумани не були б сліпі, і невилазні шляхи не були б болотом, і не здавалась би тобі затяжкою твоя завжденна праця.

Хто ж він міг бути, її суджений? Отой шалапутний шофер радгоспівський, що машиною ганявся за нею по степу та фарами світив? А як занесло його в яругу, він і звідти став угору світити, дівчата сміялись на фермі:

— Глянь, Єлько, він уже тебе на небі шукає. В космосі!

Знала, що подобалась ще одному дженджуристому хлопцеві, з механізаторів, чи не найвродливішому з отих розбалуваних дівчатами,— восени його забрали в армію. Якось одержала від нього листа: «Січас служить какось непривично, трудно звикать, що тобою командують, та все привикнецця, пайка хватає, наїдаюся полностью, так що на здоров'я не скаржусь, плюс до цього ще й рижим, і фіззарядка теж здоров'я дасть...» І це він писав їй, яка перечитала всіх поетів у бібліотеці, захлинаючись читала листи пушкінської ніжності і потім ночами не могла заснути від хвилювання, від різних своїх фантазій... А він «какось» там наїдається! Проводжала — красень був, танцював як! А зараз тільки й пише, що гладшає. Уявила гладким, розмордатілим, і цей уявний — гладкий, самовдоволений — вже не торкав душу, був Єльці майже чужий. Відштовхувала Єльку навіть його жахлива граматика, отой його «рижим», що заслуговував двійки, а надто ж оте «какось»: якщо можна в людині розчаруватись за одне лише «какось», то це був саме той випадок! Вона йому й словом не відповіла.

Незабаром змінили їхнього завфермою, що зовсім пропився та ще сп'яну розпатякував на фермі вечорами про стирання різниці між містом і селом і який він спосіб пропонує для цього... «Хочете знати який? Затемнити міста!» А що він теревенив це в той час, коли їхню ферму взялися нарешті електрифікувати, то провина його тільки побільшилась, і ніхто за нього не заступився: не стало — і все. Дівчата теж не шкодували: байдужісінький був до них. На людей крізь коров'ячі роги дивився...

Замість затемнювача-пропияки прислали на ферму молодшого, завзятого, з іншої далекої бригади. Поставили завідувати фермою, а що раніше був бригадиром, то так серед дівчат і зосталось йому ім'я: бригадир. Цей виявився куди дбайливішим за свого попере-

ника, домігся перед правлінням для дівчат нових куфайок та чобіт гумових, щоб у грязюці не тонули, радіо з'явилося, і надої збільшилися, бо встановив нові раціони і макухи десь трохи роздобув. Дівчат забезпечив брошурками по тваринництву — сам він у технікумі вчився заочно, або, як він казав жартома, «позаглазно». На відміну від свого попередника думкою доярок не нехтував, радився з ними, як збільшити надої молока. Разом обдумували це, вишукували способів, і одна із старших віком доярок навіть запропонувала вдатись до... зоряної води! Тобто такої, що ніч простояла в дійниці при зорях. Є ж бо, мовляв, таке народне повір'я: коли корова «присушує», дає мало молока, то набирають води в дійницю, ставлять ясної ночі під зорями, хай простоїть так цілу ніч, а тоді корову напувай тією зоряною водою...

— До зоряної води ще й макухи треба,— злегка висміяв пропозицію бригадир.— І я вам гарантую: макуха буде!

Пообіцяв, що й комбікорму виб'є. Показував на далекі маківки собору:

— Бачите? Отам повен собор комбікорму! Якби наше керівництво не спало, давно б уже мали наряд...

До Єльки бригадир ставився з явною доброзичливістю: зовсім юна доярка, треба ж підтримати! Коли одна з доярок захворіла і довелось розподілити її групу корів, бригадир віддав Єльці рекордистку Княгиню, що було неабиякою честю, ще й пояснив свої наміри:

— На виставку Княгиню готуватимем! Як добуду кормів, окремо її поставимо, умови створимо, в Москву Княгиня твоя поїде! І ти з нею, Єльцю!..

Веселішим стало Єльчине життя на фермі. І ходила тепер легко, якось з підлетом, в усмішці, у руках з'явилося щось ластів'яче, і нерідко можна було почути, як Єлька на самоті наспівує десь у тамбурі, набираючи січку коровам.

Владою своєю новий бригадир не зловживав, з ним можна було сперечатись, жартувати, дівчата при ньому відчули себе вільніше. Дуже боявся, правда, своєї ревнивої Варки і признавався одверто:

— Три зла не можу терпіти в житті: лютого бугая, стограмового трудодня і ревнивої жінки.

Вона в нього була таки ревнюща, не раз прибігала на ферму, тіпаючись від підозр, шпигувала, вистежувала, особливо коли йому доводилось зоставатись на ніч чергувати під час отелення. А він, маючи вдачу веселу, був і справді охочий пожирувати, пощипати дівчат, покачати їх у тамбурі на соломі. І найчастіше в соломі чомусь опинялася Єлька, і що є такого в цих жартах? Їй, розсмішеній, палаючій, це навіть подобалось. На іншого, може, образилась би, а тут тільки

лящала та звивалася, коли цупкорукий бригадир з купи дівчат саме її вихапував лоскітно:

— Ану, що це тут у пазусі за кавунцята!

Навесні Єльку спіткало тяжке горе: матір у глинищі привалило. Відкопали, та пізно. Одразу зосталась дочка круглою сиротою. На похорон приїздив дядько Ягор, материн брат, заводчанин, про якого мати, якщо бувало й заговорювала іноді, то майже пошепки, бо тільки так годилося згадувати дядькову молодість, що губилася десь у Гуляйполі. Від'їжджаючи, цей малознайомий родич запитав Єльку, чи не має наміру вона з часом перекочувати до міста, і хоч вона ще не думала над цим, дядько Ягор зауважив, про всяк випадок, що хата його для неї завжди відкрита.

В дні, коли вона була в горі, вперше Єлька по-справжньому оцінила і вірність подруг, що приходили до неї ночувати, ділили її самотність, і ставлення бригадирове оцінила, який був тепер ще уважніший до осиротілої дівчини. Сам привіз соломи, хоч вона й не просила. Повернулась увечері, а солома вже серед двору: бери, топи...

Школу Єльці довелось кинути, бо якщо досі була тільки поміччицею матері, то відтепер мусила про все дбати сама.

— Переб'єшся, перебудеш, а далі в технікум, на заочний влаштуємо,— заспокоював бригадир.— Всі ходи й виходи мені там відомі, допоможу.

Якось цілим гуртом поїхали до міста одержувати комбікорм. День був вітряний, небо де-не-де проглядало серед хмар блакитними березневими вікнами. Відчутно повертало на весну. Земля відтанула, голі посадки серед чорних полів буйнились, гнули-ламали їх пружисті степові вітри. Гнало вітрами з півдня, проте ще холодно було, дівчата в чоботях та куфайках щулились, затиснувши між собою бригадира, закривались од вітру цупким брезентом. Везли ще й картоплю на базар, насипом насипану в кузові, на ній і сиділи. Машина перевальки йшла по розбитих коліях, ледве повзла, і лише коли вибрались з чорноземлі на бруківку, дорога аж засвистіла. І ті березневі вікна одразу ніби побільшали, блакитніли в небі веселіше. Задумливо дивились дівчата, як попереду їхньої тритонки помчав щодуху інший якийсь грузовик, повен людей, що сиділи у відкритому кузові щільно, плечем до плеча, мов солдати.

— Дівчата, польова пошта попереду!

Коли ж наблизилися, виявилось, що зовсім не хлопці то з польової пошти, а сірі газові балони вишикувались у кузові тісно, один біля одного!

— Оце, мабуть, наші женихи,— гіркувато пожартувала тоді Галька-перероспок.

Де-не-де вишки було видно по степу -- закладались перші шахти Західного Донбасу, що вже аж сюди насувався. Бригадир зауважив, що хлопці після армії тепер більше на шахти йдуть, і Катря Степанишина, в якої щоки завжди горять, сказала, що з осені теж гайне на шахти, годі з неї, мовляв, цього вашого колгоспу, та ще й відсталого — найзанехаяніший, мабуть, в області! Бригадир був ніби аж стурбований Катриними нахвалками, став відговорювати Катрю від її наміру, запевняв, що він кров з носа, а ферму на той рік повністю механізує, буде, мовляв, ще й у них кореспондентів та різних делегацій, що їх тепер возять тільки туди, де Герої. Говорив про переваги хліборобської праці, про цілі дні на свіжім повітрі, нагадав, що й Лев Толстой колись за плугом ходив.

— Толстой хай собі як хоче,— відрізала Катря,— а я буду на шахтах!

І, закутавшись хусткою по самі очі, замовкла.

Склад комбікорму був якраз у тому козацькому соборі, що його ще здалеку видно, коли під'їздиш до заводських селищ. Спершу побували на центральнім ринку, з картоплею спродались без загаяння, а проте коли під'їхали до собору одержувати комбікорм, то на дверях висів замок, хоч до кінця робочого дня було ще далеко. Кладовщика не знали де й шукати. З'явився він надвечір, будучи добре під чаркою, сповістив мимохідь, що тільки завтра вранці почне видавати комбікорм, бо зараз у нього, мовляв, ще не все оформлено.

Бригадир, наздогнавши кладовщика, став про щось шепотітися з ним, але наслідків це ніяких не дало,— довелося біля собору й заночувати.

Всього один раз Єлька, ще дитиною, була коло цього собору, тоді тут збирався базар,— мати якось взяла її, коли їхала сюди із своїми односельцями продавати соняшникову олію. Ще картки були не відмінені, людям жилося сутужно, Єльці пригадується, як жінка якась ходила по базару і від кожної з тих, що підторговували, збирала «комірне» — по ложці олії.

— На міліціонера,— пояснювала тихо.

Тобто щоб не ганяв, бо олію тоді було заборонено продавати. І жінки не скупилися, давали кожна по повній ложці на того худющого безолійного міліціонера, і був то навіть не хабар, скоріше то була премія за його неформальність і розуміння трудної для всіх пори. Собор тоді вразив Єльку тільки своєю суворістю, холодним і якимось величавим непривіттям. А зараз викликав своєю обдертістю щось схоже на співчуття, був чимось ближчий до її дитячих мрій, до отих блакитних планет її дитинства.

Грузовик їхній став на ночівлю під акаціями неподалік собору, щоб завтра, коли утвориться черга за комбікормом, бути до дверей

найближче. Згодом стали прибувати ще машини з нарядами на комбікорм, з накушканими базарянами; приїжджі розбирали свої корзини та клунки, розходились по заводських родичах ночувати. Єльчині подруги теж цілим гуртом зібралися йти до землячки Вірки із сусідніх Погребищ, степовичка, вона вгадала вийти заміж сюди,— рудий та витрішкуватий її Іван, а став знатним сталеваром, і Вірунька тепер ох і живе ж! Кликали і Єльку з собою, але вона сказала, що їй є до кого, дядько ж Ягор Катратий десь тут мешкав неподалік: солом'яна хата під сімнадцятим номером. Хоч смеркалося, знайшла в кінці вулички той 17-й... Хвіртка зачинена наглухо, нема господаря вдома, може, й на цілу ніч поїхав куди... Позаглядала Єлька та з тим і повернулася на майдан, до машини.

Бригадир, зрадівши, сказав, що зоставляє Єльку стерегти машину, а сам з водієм, в компанії з іншими шоферами, серед яких терся й кладовщик, одразу подався кудись шукати забігайлівки.

Невдовзі в одній із хат селища зринули співи, Єлька впізнала відчайдушний Катрин голос, що вирізнявся дзвінкістю з-поміж інших, і улюблену Катрину пісню впізнала: «Терен, мати, коло хати...» Співали якраз, видно, у хаті тієї щасливої Вірки з Погребищ, що кілька років тому загнуздала тутешнього сталевара Івана Баглая та тепер «ох і живе ж!..». В нову хату восени ввійшла, а мазальниць запрошувала все-таки з рідного свого села, цілий тиждень білили їй хороми, рівняли ізсередини стіни та наводили мальовки, бо тут, мовляв, і рівняють не так, і мальовок з півнями не вміють... До жіночих голосів прилучився й чоловічий, загудів улад, добре смикнувши, мабуть, того первака, що дівчата везли землячці нову хату кропити... Закортіло і Єльці бути там, у гурті з усіма, в теплій хаті з мальовками, але стримала себе з якоюсь навіть злістю: дуже тебе ждуть там, у тієї погребищанки, що ні подруга тобі ні родичка, дуже приємно було б дивитись, як вона тут купається в благополуччі!

Єлька сьогодні чомусь на всіх була зла.

Собор похмуро плив у хмарах вечірніх. Тужливим чимось, навіть тривожним віяло від нього. Ким він вибудуваний? І яким чудом уцілів? І яку душу хтось у нього вклав, що й через віки вона Єльку торкає?..

Двоє якихось проходили поблизу, шарпнули за брезент, думаючи, певне, що в кузові нікого нема, посміялись, постояли біля стовпа, на місці колишньої дзвіниці, де тепер тільки уламок рейки висить. Один чимось ударив по рейці, сказав:

— Який звук нікчемний... Звук сірих буднів...

Посвистіли, ще посміялись і почвалали далі.

Зовсім споночіло, став накрапати дощ. Єлька глибше забилась під брезент, зібгалась калачиком, щоб швидше зігрітись.

Бригадир та водій грузовика вернулися пізно, принесли оселедців у газеті, пляшку й чорну хлібину.

— Маємо комбікорм,— весело озвався бригадир і запросив Єльку: — Ану, хазяєчко, зволь сюди, зараз погріємось... Тримай хліб, тримай посудину!..

Не забули і про неї все-таки.

Грілися в темряві. Розламували хліб руками на шматки, роздирали оселедці, напій у склянки гранчасті наливали, був то ніби якийсь ром, вони його і в темряві точно поділили. Єльку теж умовили випити, ковтнула кілька разів — обпекло, як вогонь. Потім пізніше стала вона догадуватись, що не випадкове, а заздалегідь намислене ними було це вгощання, і про себе думала, що теж не випадково зосталася тут під брезентом... Щось її ніби спонукало зостатися, хоч і намірів ніяких не мала, ніякої думки не складала наперед, і все ж ніби й передчувалось, як воно буде.

А було так: шофера десь не стало, бригадир, зіщулившись, курив біля машини, собор виступав із темряви неба якось моторошно. Було вже, мабуть, за північ, вітер розгулявся, гуркотів шматом зірваної бляхи десь на соборних верхах. Через якийсь час бригадир теж забрався в кузов, опинився під халабудою брезенту.

— Дозволь до тебе в курінь... Чуєш, який вітрюга... Не замерзати ж мені там... — І заспокоїв, присунувшись: — Не бійся, не чіпатиму.

І хоч мала б відігнати його, але чомусь не відігнала. І навіть коли почула слова ласки, то теж не обірвала, хотілося їх слухати, було щось довірливе в його скаргах на свою долю, щирість чулася у його співчутті до Єльки, розуміє, мовляв, як їй оце зостатись на світі без матері, самій... Здається, зараз для неї навіть бажаною була його близькість і його довіра, він, видно, вловив Єльчин настрій і ще ближче присунувся, вона відчула міцне тепло його тіла. Гарячі шепотиблагання хвилювали, ласки, ласки, ніколи не знані, пробуджували чуттєвість. Вітер шарпав їхню халабуду, брезент лопотів, а вона чула біля себе жахливе, палке:

— Єлько, раз живемо! Двічі нікому не вдавалось!

Стільки он, мовляв, дівчат-перестарків у селі, ніхто й не гляне! Порозлітались хлопці, дівчатами по селах хоч греблю гати... Про шахти ще чула, куди вони удвох махнуть... Про щастя, яке треба ловити...

І знову:

— Раз! Двічі жити ще не вдавалось нікому! Тож не будь така горда! Не бійся! Ти ж сама тепер!.. Вільна! Ніхто тобі не указ!

І таки почувала, що вільна вчинити, як хоче. Може, й справді своє треба ловити, хапати, не відкладаючи на потім? Інші самі ладні йому на шию кинутись, а вона ось таку владу над ним добула, доводить

свого бригадира до безтями... Розпалена, вже не відпручувалась, а коли міцний смак поцілунку відчула, здалось, що оце й є воно, оцей хміль і є кохання...

Ніч горіла темрявою. Була вона найтемніша з усіх ночей, ця ніч її падіння. Не стала вона святом Єльчиного життя. Не принесла ні радості, ні насолоди. Нічого, крім болю.

Вранці пусте було небо, хмари убогі пливли над собором, а вітер улігся, на сході краєчок неба холодно, криваво червонів. Двері собору були відчинені: починали видавати комбікорм. Дівчата перегукувалися в соборі, треба було і Єльці бути там, але її чомусь не кликали, не чіпали. І вона не спішила вибиратися з-під брезенту. Голуб темно-сизий, брудний сидів на карнизі собору, випрасовувавсь, водив грудьми. Пташки цівкали в голих деревах. Гілки дерев мокро блищали, зволожені по-весняному. Життя було, воно брало своє, але ця бадьорість ранку, пробудження весни, ясна смужка світання, і пташиний цівкіт, і веселі голоси в глибині собору — все існувало якось поза нею, все сприймала Єлька тепер ніби зоддалеки, із свого знеможеного, дотла спустошеного світу. Наче повинен був би палити її сором за те, що сталося, вогонь ганьби, гріха, пороку, але й цього якось не відчувала, був тільки тупий біль, відчуття спустошеності та безмежний розлив туги.

Нарешті встала. Треба ж було таки йти, помагати дівчатам набирати того комбікорму. Шофер, що длубався в моторі, обернувся до Єльки, якось негарно осміхаючись оголеністю своєї вивернутої, підсмикнутої вгору заячої губи.

— Як спочивалося, Олено батьківно? — і підморгнув з гидкою інтимністю.— Чи не замерзали під брезентом? Бо я в кабіні замерзав...

Він, виявляється, був у кабіні! Наче ж зникав кудись, а виявляється, був тут... І видно по ньому, по цій нахабній, змовницькій посмішці, що знає геть усе... Ну, тепер знатимуть і всі Вовчуги!

На мить це ошпарило її, потім знов накотилась байдужість. Побрела до собору і, похнюпившись, по очі закутана хусткою, зупинилась біля порога, навпроти навстіж відчинених у соборну сутінь дверей. Не зважувалась переступити поріг. Здавалось, тільки переступить, і станеться щось страшне, земля під нею трісне, все соборне склепіння обвалиться на неї, падшу, осквернену!

А там, усередині, було гомінко, перелунювались веселі голоси. Видно, як Галька-перестарок стоїть біля кучугури комбікорму, тримаючи лантух розкритим, їй хтось насипає, а потім вона раптом задерла голову й ні сіло ні впало дико галаснула догори:

— Ге-е-ей, на високій полонині... — І, засміявшись, сказала: — Оце резонанс!

Художник Василь Перевал[illegible]ький

Ніхто на Єльку наче й уваги не звернув, коли вона, силуючи себе, таки переступила поріг собору, ніхто не запитав, чого запізнилась, чого заспала, її появу в соборі всі сприйняли нібито навіть байдуже, але в цій байдужості почувалася якась умисність. В соборі було ще холодніше, ніж надворі, пусткою, мишами смерділо. Вікна, де ще позоставались шибки, в павутинні, запорошені дертю. Одразу після війни нібито збирались відкрити в цьому соборі антирелігійний музей із куточком місцевої фауни і флори, але чомусь не вийшло, і лише як спомин про ті наміри опудало плавневого шуліки припадало тепер пилюкою над вівтарем та де-не-де зі стін, з-поміж облинялих мадонн, шкірились іклами вовчі та вепрячі морди. Уже й вепрів у плавнях нема, а тут шкіряться... Посеред собору кучугура комбікорму, далі звалені цупкі паперові мішки з суперфосфатом, ще далі, в кутку, обгризений, темного дерева іконостас з різьбленими гронами та виноградним листям. Колись, кажуть, цей іконостас розпиляли, поділили між музеями, і частина оце й тут зосталась... Все кинуто звалищем, стіни в патьоках, крізь сіре павутиння темно проглядають сердиті якісь святі... Вічні присмерки стоять по кутках собору. Тільки вгорі, у височині центрального купола, було блакитно, як у небі, серед золотих зірок сяюче білів намальований голуб з розкинутими крилами, цілком зберігся й портрет якогось небесного юнака-святого в ясно-червоній одежі... Там не видно було ні пилюки, ні павутиння, там панувало світло небес. Густо-блакитне небо й по ньому золоті зірки! Ніби оглухнувши, забувши про всі комбікорми, стояла Єлька серед собору й дивилась туди, в глибінь найвищої з бань, де все ще зосталось, як було при перших майстрах. Та глибінь мовби втягувала, всю душу Єльчину втягувала, як вир. Очей не можна було відвести, паморочно ставало, як стає, кажуть, людині над безоднею, куди тебе невідступно штовхає... «Я опоганена, мене опоганили, я не смію, не маю тут права стояти!» — волало в ній каяття. І все ж у якомусь зацінепілому напівзабутті стояла серед цього захламленого храму, втопивши погляд у той небесно-блакитний вир підкупольної висоти. Ясним, не загидженим тільки й зоставсь отой острівець собору вгорі, чистотою та високістю навіював і на неї чистоту спокути, відчуття провини і подмух якихось непевних надій... Ота краса, що вгорі,— чому вона їй раніш не відкрилась?

— Не думай, що ти в планетарій попала, Єлько! — нарешті окликнули її.— Годі вистоювати, давай сюди, помагай.

Всі закурені були комбікормом, дівчат важко і впізнати, де яка, і коли Єлька теж взялася нагортати в лантух, то крізь куряву бачила тепер тільки запилюжені чоботи чиїсь, що тупо тупцювали в дерті біля лантуха.

Потім і його побачила, бригадира. Вперше після ночі з'явився з кладовщиком із якогось закамарка, підійшов ближче, розстебнув піджак, сказав бадьоро:

— Набивайте, набивайте, дівчата, тугіше. Не завжди попадається такий янголячий харч!..

І помітно було, як очі відводить, уникає, щоб не зустрітися з Єлькою поглядом. Коли сміявся, зовсім очі його зникали. Усмішка була, але без очей. Сміється, а вони геть зникають під заборошненими повіками, сліпне людина у своєму сміхові. «І оцей безокий чоловік, з головою, круто вгрузлою межи плечі, з усміхом блудливим, оце той самий, кому ти вночі в сльозах віддалась? Той, що так тебе улещував, що палким своїм белькотанням та співчуттям душу тобі розколов?» Саму себе Єлька зараз ненавиділа за хвилинне оте потьмарення, за те, що дала себе ошукати. Обранець? В'язистий, круглопикий, а росту був просто мізерного, особливо зараз, коли сутулився у своєму якомусь горбатому, з овечим коміром піджаку.

Коли треба було братися за кількапудові лантухи, виносити комбікорм із собору, Єлька з ненавистю кинула бригадирові:

— Самі носіть.

— А ти?

— Я вихідна.

І він, винувато покліпавши віями, нічого й не сказав, зачіпило йому. Дівчата теж вирішили, що не жіноче діло тягати лантухи, відійшли до грузовика і стали чепуритись. Єлька, зупинившись осторонь, спідлоба спостерігала, як вони вдвох — бригадир та його брат горілчаний, клишоногий кладовщик — тягнуть комбікорм із собору, зіткнулись лантухами в дверях і, обидва маленькі, миршаві, вовтузяться з тими лантухами перед собором, мов жуки, мов шашелі, перед величчю його! Жити для цього?. Жити для комбікорму?.. «Не хочу! Не буду! Якщо не втоплюся десь на Вовчій, зійду геть із села. Не пропишуть — без прописки житиму. Це ж моя земля, мій світ!» Єдиним рятунком для неї уявлялося тепер оте безвісне життя без прописки...

Коли йшла, похнюплена, до свого грузовика, шоферня з інших машин зачіпала її негарними жартами, але Єлька нічим не відповідала, загравання не викликало в неї нічого, крім огиди. Всі вони були зараз їй ненависні, всі були для неї бригадирами! Брутальні, липкі, з брехливими словами, з тваринно-цупкими обіймами...

Перед від'їздом ще раз навідалась до дядька Ягора і знов не застала. Повертались додому. Всі були чогось не в настрої, наче посварилися між собою. В дорозі бригадир влаштувався між лантухами від Єльки подалі, боявся, мабуть, що вона тепер нав'язуватиметься йому, відбиватиме від жінки. «Можеш не боятись,— посилала вона

в думці йому своє презирство.— Плювала я на тебе. Ніколи ти мені і в сні не приснишся».

Першої ж ночі вдома собор їй приснився. Наче стоїть вона сама у соборі, дивиться в глибину його купола, а там замість струмування світла, замість блакитного неба з золотими зірками чомусь присмерк сіріє, майже темрява, і хтось ніби метушиться в тій високій наскрізній темряві. Навколо неї стіни якось загадково шарудять, і Єлька помічає, що з сутіні, зі стін собору, звідусіль вилазять щетинясті вепрячі голови, і не опудала, а всі ще живі, ікласті, ворушаться.

Прокинувшись, не могла до ранку заснути. Все знов передумувала, як воно складалось: надої... макуха... зоряна вода... І майже злорадно таврувала себе: «Оце ж тобі зоряна вода!.. Калюжа твоя!»

Скрутне настало для Єльки життя. Бригадирова проходу не давала. До клубу не показуйсь — викляне, обкидає багном привселюдно:

— Байстрючка! Викурвок воєнний! Оце вас такого в школі вчили? Як чоловіків чужих відбивати?

І так випоганить, не знаєш, куди діватись. Хіба поясниш, хіба повірить, що бригадир її для Єльки вмер, не існує й не існуватиме більше!.. А навіть якби й закохалась? Права не має, чи що? Скажіть ви, мудрі, як все-таки повестися дівчині, коли б раптом закохалась у жонатого чоловіка? Ну хай з нею цього не сталось, але з іншою могло б?

Бригадир пробував, правда, через якийсь час знов підкотитись, ляща вхопив, та на тому й кінчилася їхня любов. Хоча й біля своєї крикухи жити не став. Замордований її ревнощами, змушений був чкурнути десь із села. Спершу прилаштувався в сусіднім радгоспі, а звідти ще далі кудись зринув, зник з горизонту. Згодом чутка пройшла, що бачили його на шахтах західного Донбасу.

Бригадирова зовсім після того знесамовитіла. Таку ославу пустила на Єльку по селу, що й інші жінки стали поглядати на неї з підозрою. Не того картали, який дівчину звів, увесь гріх чомусь падав на Єльку.

— Дивіться, он вона йде, та, що жонатих переманює!

— Може, й мого вже приманюєш! А в нього діти! А в нього я!

Так і вистежують Єльку ті очі насторожено-злі, руки крючкуваті, ладні при найменшій, хай навіть вигаданій, підозрі в патли їй учепитись.

Декотрі з чоловіків уявили собі, що вона справді кожному тепер доступна, який-небудь гультяй аліментний і той вважав, що має право докучати їй, домагатися взаємності.

— Ловка, ловка пішла Магдалина,— не раз чула вона вслід.

Знало б чоловіче поголів'я, яке воно все нестерпне було тепер їй, нічим не краще за того спокусника, що знівечив Єльчину юність.

Зганьблено її, і за це ж мусить ще сама й розплачуватись, стільки довелось зазнати принижень, випити кривд...

Навіть дід-сторож якось уночі прикрався під вікно, став шкребтись, як собака:

— Єлько, Єлько, пусти перегрітись...

Відчинила двері навстіж, розлючена, крикнула межи очі:

— Діду, щоб ви здохли!

Матері своїх синів тепер від неї стерегли. Один спробував залицятись, син бухгалтерів, так мати його на все село розрепетувалась:

— Оту Чечільку-байстрючку мені невісткою? Інші росу збили, а ти в хату приведеш?

І все до ниточки виклала, як ця хвойда з бригадиром базарювала, який вони там із собору набирали комбікорм... А втеклому бригадирові таки, видно, зосталася в серці скалка якась від тієї соборної ночі. Через півроку листа прислав, кликав і Єльку на шахти. Приїзди. Розвод візьму. Почнемо життя спочатку...

Подрузі найближчій, Ганнусі з птахоферми, тільки й довірилася з листом.

— Якби мене кликав, я б поїхала,— сказала Ганнуся.

— А я скоріше вмру, ніж до нього поїду. Бридкий він мені. Осоружний. І всі вони такі. Немає, Ганнусю, чистих людей! То в книжках тільки...

І справді так думала. Нема чистих, нема правди, пропили всю, на самогон перегнали! Брехня кругом, слова пусті, кожен тільки для себе живе. Всі, як той бригадир з руками залізними, що таки домігся свого, зірвав вінок, брутально потоптав барвінок весняний...

Подруга не згоджувалась, наводила Єльці різні приклади, та Єльку це тільки дужче розпалювало: ні і ні! Спротивився світ. Знову й знову верталась до думки податись, як інші, геть із села, на завод чи на якусь новобудову.

— На носилку піду, цеглу таскатиму, найтяжча робота мені не страшна.

Та в конторі ставились до цього інакше. Голова, чоловік лагідний, розважливий, що й до Єльки ставився доброзичливо, щоразу стримував її запал, коли приходила в контору вимагати довідки на від'їзд.

— Ми ж тебе цінуємо, Єлько... Ти роботяща в нас, принципова. Чим тобі на фермі погано? За скількись літ, може, тебе там орден жде... А що баби плещуть язиками, то на те вони й баби, щоб плескати. Дівчина красива, ти ще свою долю знайдеш.

Раз урезонив і вдруге, і так тяглось до весни. Можливо б, і зосталась, пригоїлись би рани поступово, якби не той випадок, коли малахольна зоотехнічка, чоловік якої вдома не ночував, прибігла на ферму

й накинулася біля силосної ями на ошелешену Єльку з прокльонами, хоч ця сном і духом нічого не знала. Шпурнувши вила в яму, подалася Єлька в контору з твердим наміром більше не відступати.

Ні голови, ні парторга не було, сам бухгалтер за всіх святих. Сивий, голова довга, як диня, одне око справжнє, друге скляне.

— Паспорт — це, Єлько, склю̀чається,— категорично сказав, вислухавши вимогу.— Дуже розумні всі поставали. Все кудись та кудись, а хто ж тут матеріальні блага творитиме?

Розлютили Єльку ті «блага»!

— Я вам що, припнута до цього місця? Чи до сивих кіс на цьому вашому смердючому силосі? Підписки на невиїзд нікому не давала!

— Ну-ну! — сторопіло вирячився на таку пісню бухгалтер.— Оце заспівала... З яких книжок ти такого нахапалася, товаришко Чечіль? Чим тобі змодилось наше виробництво? Молоко, вершки набридли — смачнішого хочеш?

— Свободи хочу!

— Он воно що! В нас тобі мало свободи?

— Іншої пошукаю.

— Пошукай, може, знайдеш... Звідтіль не одна вже разом із свободою в пелені й гвардійця матері приносила... Чи, може, з сигареткою в зубах вернешся до нас, шукаючи свободи?

— Не вернусь. Ніколи. Ухрюкалась мені ваша ферма!

Бухгалтер іронічно прискалив живе око:

— Куди ж помандруєте, коли не секрет? Чи не слідом за дідом, на шахти?

— А там що, не моя країна? Тільки й дива, що оця ваша задрипана ферма? Думаєте, плакатиму за нею, за вашими «благами»?

— Адресок пришли хоч, де ти будеш...

— Буду там, де ніхто мене не падлючитиме! Не обливатимуть брудом такі, як ваша ротата супружниця!

— Тихіше, тихіше,— мимоволі прищулився бухгалтер, зиркнувши на вікна, і перейшов одразу на серйозний тон.— Коли б на мене, Олено, то я б тебе й не тримав... Їхала б собі десь, щоб голови нашим хлопцям не баламутила, не вносила в сім'ї розлад... А то й у мене вдома хаос, колотнеча, переживаєм за сина, хоч я й не знаю, чи є для того підстави...

Ждав, видно, що Єлька щось скаже на це, але вона відмовчалась.

— Отже, як батько сім'ї, особисто я був би навіть зацікавлений, щоб дати тобі вічну командировку... Але ж порядок є порядок. Сама бачиш: не вистачає робочих рук. Добувати блага не просто. Нам твої руки сьогодні он як потрібні...

Єльку наче батогом цвьохнули.

— Вам тільки руки мої потрібні? Ось вони, потріскались від ваших благ! — І аж перед носом в бухгалтера змигнули Єльчині тугі долоні.

— Тільки без цього,— відхилився він, оберігаючи своє скляне око.

— А в мене не тільки руки! — розчервонівшись, нічого не чуючи, вистрілювала Єлька.— В мене ще й душа є! Не всю випекли. Не дасте довідки — так піду!

— Безпаспортною, дівчино, недалеко зайдеш... Там швидко підберуть. А документа... вибачай. Аніяк. Хоч кричи, хоч проси, хоч землю отут їж.

І не видав.

Увечері на бухгалтеровім подвір'ї знову була сварка, знову звідти на все село розліталося бухгалтершине дике, шмагаюче:

— Потоптанку оту? Хто росу збив, а ти в хату приведеш?

Цей викрик став Єльці замість паспорта. З каменем цих слів на душі — «потоптанка... росу збив!» — вдосвіта подалася до міста, щоб зникнути в ньому, щоб у вирі іншого життя назавжди загубитись для односельців. <...>

Так опинилась Єлька в свого дядька по матері Ягора Картатого на Зачіплянці. Він колись ще хлопцем був у Махна, потім працював на заводі. Єлька не має документів, тому вона змушена ховатися і може лише мріяти, щоб піти вчитися або влаштуватися на роботу.

V

Виходило так, що собору вже ніби й нема. На одному важливому засіданні, де обмірковувалось майбутнє Зачіплянки і розглядались проекти її забудови, згідно з генеральним планом, все якось не могли втулити місце цьому соборові: то він комусь застував, то його мусили затиснути якісь ще не існуючі споруди нового мікрорайону. Оскільки засідання було вузьке і тут дозволялося бути відвертим, господар кабінету — похмурий чоловік з світлими, прозорими очима і землистим кольором обличчя — запитав, зіжмакавши лоба:

— А чого йому, власне, стояти?

Не було в цій репліці категоричності. Її можна було вважати просто роздумом. Внутрішнім сумнівом. Могла вона бути цілком випадковою і не мати ніякого підтексту. Але ж могло бути й інакше? Могло тлумачитись це, скажімо, й так: якого сторіччя цей собор? Вісімнадцятого? А хіба мало в республіці архітектурних пам'яток з вісімнадцятого сторіччя? І чи така це буде велика втрата для трудящих, якщо одним об'єктом минувшини буде менше? Здається, він потребує

ремонту? Асигнувань? Та доки ми тягтимемо на такі речі з бюджету? Чи не доцільніше буде передбачити на його місці будівництво чогось такого, що справді необхідне для населення трудової нашої Зачіплянки? Отже, ця репліка могла бути вільним експромтом, який ні до чого не зобов'язував, але могла вона таїти в собі і силу вказівки.

Зачіплянку на цьому засіданні представляв її висуванець Лобода Володимир Ізотович, син славетного колись на весь край обермайстра Ізота Лободи, заслуженого металурга республіки. Лобода-син був Володимиром Ізотовичем для цього кабінету, а для Зачіплянки він і досі Володька, може, тому, що товариський, простий, до людей не гордий. Вилиняв, геть полисів на комсомольській роботі, тільки ріденький кущик на голові зостався. При нагоді Володька ще сам і кепкує з того кущика: решткн, мовляв, що від запорозького оселедця лишились... Зараз цей молодий, тугощокий, квітучого здоров'я Лобода відає культурою всього заводського району. Якраз на соборі висунувсь. Коли відзначалось 300-річчя Переяславської ради і треба було чепурити пам'ятники старовини, а коштів для ремонту собору вишукати не вдалося, то Володька ідею подав:

— Нічого й не треба. Є вихід: взяти в риштування.

— А потім?

— А потім — хай стоїть. Головне — одягти до свята.

Йому сказали:

— Ти геній.

Собор взяли в риштування, а «геній» невдовзі на культуру перейшов. І хоч плавнева лелека не одних лелечат висиділа в тому бутафорському риштованні, Лободі це не дошкуляє і службовим справам його ніскільки не зашкодило, скоріше навпаки. Обгнила декорація, осунулась, знову оголивши всі бані, вкриті іржею, і Зачіплянка звиклася з таким станом речей; хіба що лелека надто розклацається з собору, тоді котрийсь із металургів спідлоба гляне в той бік:

— Вона ще нам не таких геніїв висидить...

І тепер от, коли на засіданні знову зайшлося про собор і було кинуто кудись у жужмо паперів ту ваговиту репліку («А чого йому, власне, стояти?»), зачіплянський висуванець одразу вловив, як йому здалося, її справжню суть і, розвинувши думку, зауважив із скромністю підлеглого, що на тому місці дуже, мовляв, доречно ув'язалось би будівництво зразкового критого ринку для трудящих, відчувається в цьому гостра потреба. В старі часи на тому майдані влаштовувались ярмарки, був і базарчик пізніше, який потім занепав, отже, варто б відновити давню народну традицію.

Вважався Лобода-висуванець знавцем Зачіплянки, її потреб та настроїв, і тому міркування його вислухали з увагою. І хоч рішення

остаточного поки що й не було прийнято, але з засідання Володимир Ізотович вийшов з почуттям, що він переміг. Мине якийсь час, і ніхто не штрикатиме йому очі тим собором, не нарікатимуть, що історичну споруду загиджено, запущено, перетворено в склад комбікорму (хоч там і комбікорму тепер нема). Виросте новий комплекс, можна буде відкрити навіть шашличну, і все завдяки ініціативі Лободи-молодшого, знавця психології Зачіплянки.

Володька Лобода розмовляв із місцевою перекупкою Шпачихою, щоб вона підтримала його план знести собор, а на його місці збудувати критий ринок. Шпачиха відмовилася. Нещодавно Володька Лобода отримав квартиру, а невдовзі відправив батька, заслуженого металурга Ізота Лободу, до будинку ветеранів у Скарбному. Після цього Микола Баглай став називати його «батькопродавцем». Останнім часом Володька став часто заходити до Ягора Картатого «на юшку», та чи тільки на неї?

VI

Вночі собор молодіє. Зморщок часу на ньому не видно, він мовби повертається до тієї козацької молодості, коли з комишини постав юним виквітом краси і вперше сяйнув у цих степах небесними півкулями своїх бань.

Під час війни на майдані перед собором розводили вогнища італійці, охлялі, обшарпані після Сталінграда, щулячись, варили в казанках настріляних зачіплянських горобців. Іншого разу зупинився тут ночувати німецький обоз, і вночі на нього був учинений напад селищанською молоддю — членами підпільної антифашистської організації, що діяла на слободах лівого берега. Багато було тоді забрано хлопців та дівчат і з Зачіплянки, і з інших селищ передмістя; в числі забраних опинився і син Шпачихи, славний, співучий юнак, якого відтоді й слід загубився — чи в підвалах замордували гестапівці, чи згорів, може, десь у печах Освенціма... Саму Шпачиху теж тягали в поліцію, ще й досі розповідають на Зачіплянці, як шмагав там бабу нагаєм один бандюга з Підгородньої, що доводився Шпачисі якимось ще й родичем далеким. Караючи дядину, поліцай затулявся рукавом, а вона йому і з-під нагая кричала: «Не затуляйся, не затуляйся, песиголовцю! Я ж тебе однаково впізнала! Я ж тебе запам'ятала! Залізом тобі залишеться, як ти свою рідну дядину катував!..»

Страшні то були часи, жорстоко знекровлювали вони Зачіплянку, вигублювали її цвіт. Однак стали для неї вони й випробуванням на живучість, на душевну міць, на відданість тому, що є для людини

святим. Були тут явки підпільного обкому партії, сюди приходили з паролями зв'язкові й звідси ж вирушали шукати шляхів через фронт. Одна з вулиць на Колонії названа іменем легендарної такої зв'язкової — студентки Майї Прапірної, яку ще й досі багато хто пам'ятає.

З імли дитинства Баглай-молодший увібрав у душу страшні зачіплянські розповіді про лихоліття окупації з хвилями арештів, розправ, екзекуцій, з набором до Німеччини, коли вся Широка ставала вулицею ридань і проклять. Микола й сам часом почувався ніби учасником боротьби народу, того повсякденного опору, що його чинила Зачіплянка окупантам. Сама Зачіплянка і всі довколишні робітничі селища поставали в тім трагічнім освітленні ніби якимись іншими, суворішими, грізними, з душею героїчною. Життю тому справді властива була легендарність, герої тих літ викликали в Баглая почуття пошани і пробуджували в ньому часом гостру критичність до себе. На цьому майдані, біля старезних акацій, де колись землякам твоїм, юним підпільникам, викручували руки поліцаї, де коло розставлених столів сортували, як худобу, нахапаних по селищах дівчат-полонянок,— тут Баглаєві щоразу схмурюється чоло, тут примовкає навіть балакучий друг Баглаїв Ромця Орлянченко, коли вони, буває, пізно повертаються удвох із заводського парку.

Цього вечора вони теж проходили майданом, провівши до останнього автобуса своїх друзів, що приїздили до Баглая послухати його солов'їний концерт. Обидва, Микола й Ромця, простували через майдан безмовні, в задумі. Постояли на тому місці, де колись нібито була дзвіниця, стояла окремо від собору, але вони вже її не застали, ще до війни дзвіниця зникла, дзвони познімано, язики повиривано, іржава рейка — бездарна замінниця дзвонів — вульгарним уламком висить на стовпі як герб догматиків і юшкоїдів...

Микола Баглай роздумує над смислом життя, невідступно мріє про Єльку — юну мадонну. Якось гуляючи увечері, зустрів п'яного риб-інспектора та Володьку Лободу. Того ж вечора ці двоє зняли з собору паспорт — чавунну таблицю, на якій написано, що цей пам'ятник архітектури охороняється державою.

VIII

Усіх мешканців Зачіплянки обурило зникнення таблиці з собору. І двоюрідного брата Володьки Лободи, інваліда війни, сліпого Костю-танкіста, і перекупку Шпачиху. Віра Баглай пішла зі скаргою до Володьки Лободи, який відповідав за собор, а коли зрозуміла, що це його ініціатива, то пішла скаржитися до його керівників.

IX

На майдані біля собору зібрався гурт обурених громадян.

Розмова в гурті раз у раз поверталася до таблиці, зайшлося про походження її, старші пробували пригадати, коли й ким було її відлито, і виходило так, що ледве чи не за декретом Леніна відлита була вона, ота чавунна зачіплянська табліця...

Учитель Хома Романович, у якого до війни сиділа за партою легендарна Майя Прапірна, неремстиво стояв позад гурту сухенький, сивий, у розмовах участі не брав, тільки очі його, задивлені на собор, пойнялися сльозою. Йому більше, може, ніж будь-кому, було чого переживати. За цей собор він свого часу на Магадані побував, власне, більше за свій темперамент, за те, що мав звичай аж надто запально історію храму переповідати учням. Багато хто з металургів, людей різних поколінь, теж колись сиділи за партою у Хоми Романовича і дещо знали про історію виникнення собору. Виник, мов із легенди. Після зруйнування Січі, в потьомкінські часи, повержені запорожці заснували монастир у цих місцях, у плавнях, що належали раніше одній із окраїнних запорозьких паланок. Отам у плавнях постригались у ченці, брали до рук, замість шабель, книги святого письма. Перевдягалися, як оточенці, в буденну сіру одежу гречкосіїв. Чорною жалобою ряс прикривали буйно-червоні шаровари лицарів Запорожжя. І вирішено було тоді на їхній сумовитій раді: збудуємо собор. Воздвигнемо, щоб піднісся в небо над цими плавнями, що рибою кишать, над степами, де наші коні випасались, і буде незломлений наш дух жити у святій цій споруді, наша воля сятиме в небі блиском недосяжних бань. Шаблю вибито з рук, але з серця не вибито дух волі й жадання краси! Наша непокора в цім витворі стане серед степів на віки, окрасою Великого Лугу вгору сягне... Але хто ж збудує? Хто сотворити зуміє? Підліток місцевий викликався, тямковитий хлоп'як з очима великими, як натхнення. «Благословіть!» І зник у плавнях. Три доби його не було, потім повернувся до товариства й на долоні тримав собор готовісінький, весь зроблений із стеблин комишу. Розповідав, нібито зморений, приліг у плавнях, задрімав, і собор сам уві сні йому наснився. Дано знак, ударили в тулумбаси, скликаючи раду козацьку (відомо, що на раду навіть у Січі козаки йшли без зброї, покладаючись лише на силу розуму). Рада козацька, оглянувши пробу комишеву, схвалила: воздвигнем!

І засяяли відтоді блакиттю кулясті бані собору над плавнями, над цим білим світом дніпровським...

Щось подібне переповідав колись своїм школярикам схильний до велемовності Хома Романович, а зараз уже ні, не переповідає.

Мовчить. Мовчить про ті легендарні плавневі очеретини, з яких цей собор колись виник. Вчить дітей арифметики. Чистої арифметики, без будь-яких домішок. Хіба що з Баглаєм-молодшим коли-неколи душу відведе. Микола належить до його найулюбленіших вихованців, учитель вірить у нього та в ненаписані його поеми. А хто має сумнів, тим каже тоном майже урочистим:

— Юнак — чистий думками і непорочний діями. Колись він ще прославить нашу Зачіплянку, згадаєте моє слово...

Під час громадянської, коли різні влади тут часто мінялись, не раз налітала на собор ще й «безвладна влада», гуляйпільська анархія, без попа причащаючись вином із золотих церковних чаш. Уподобали гуляйпільці великого дзвона й вирішили були забрати його до себе в Махноград, у степову свою столицю. На спеціальних пристроях волами тягли через скарбнянські плавні стопудову козацьку мідь, але на греблі десь вози уломились під непосильною вагою, шубовснув дзвін у ковбаню, в глибочезне плавневе озеро і, кажуть, сім днів гув, доки дна дістав! Досі показують старожителі те місце, що тепер уже не страшне, щоліта купаються там діти із заводських піонерських таборів.

І діла ніби не було, а люди знічев'я все юрмились на майдані соборному.

Володька Лобода вирішив провідати батька у Скарбному. Дорогою він згадував Єльку. Він устиг покупатися на озері, де познайомився з воєнкомом та його сином архітектором, та мав неприємну розмову з Миколою Баглаєм, що разом зі студентами відпочивав на озері. Приїхавши до Будинку металурга, Володька зустрівся з директором і, поки розшукували батька, ходив із ним, придивлявся, як воно тут живеться.

З усього видно було, що директор шанобливо ставиться до старого Лободи. Хвалив, давав найкращу характеристику, зокрема по праці. Роботяга. Чеснюга. Цілий рік рибу на кухню постачає. Не свариться ні з ким, як оті наші пенсіонерки, що часом їх і розборонять доводиться.

— Ну й книжки почитує. Недавно про Чінгісхана читав. Лається. Не місце, каже, в історії дикунам, душителям народів... Ціла дискусія в нас із ним була на тему прогресу...

— О, тут його не візьмеш!

— Тільки часто сумує чогось ваш старий. Вийде за браму сяде і годину може сидіти в якійсь незрозумілій печалі...

Доки вони розмовляли, затримавшись перед книгозбірнею, в кутку зали, згорбившись, писав щось хирлявий, спорохнілий чоловічок. Маленький був, як гриб зморщений, і обличчя якоїсь грибної сіриз-

ни. Втягнув голову межи плечі і, не відриваючись від паперу, все щось шкрябав, шкрябав пером. Лише зрідка на мить підводив голову, зиркаючи на Лободу злим, жовчним поглядом. Він і на привітання Лободине не відповів, коли цей, зайшовши, за звичаєм чемно поздоровкався. «Хто він? Що він пише так жадібно, без перепочинку, наче кудись поспішає? Куди тобі чоловіче, поспішати?» — думав Лобода з неприємним відчуттям від тих його злих, спідлобних позиркувань. А коли вийшли в коридор, тихо запитав директора:

— Хто він, отой?

— Та то... — зам'явся директор.— Страшний чоловік. В усі інстанції строчить.

— Чимось невдоволений?

— Усім на світі. Осуджує всіх — з верху до низу. Пропеклий культовик. Сталіністом, каже, був і вмру сталіністом. Все вимагає з мене, щоб бюст вождя витяг із комірчини та на подвір'ї над клумбою поставив... Там він колись і стояв, але ж тепер не поставиш?

Тема була ковзкувата, і Лобода нічого йому не відповів, поспішив вийти на веранду. Став поміж колонами, де була тінь. З лісу долинає музика ледве чутна; там іде гульня, життя кругом кипить, всі дихають свіжим повітрям, розважаються, а той один відлюднився, заліз, як тарган, і сидить у червонім кутку, доноси фабрикує... Є ж типи!

Нарешті з'явився й батько. За сто верст упізнав би його Лободасин, цього козарлюгу з могутньою чоластою головою в розкудланій сивині. Голос крові, невже він справді є? Чи що ж тоді торкає душу, коли отак побачиш найріднішу тобі, єдину у світі людину? В самій ході було щось рідне, в руках відстовбурчених, у тій сивій наїжаченій вітром куделі на голові... В одежі буднів старий: в штанях брезентових, в ситцевій на кістлявих плечах сорочці, що синові здалася полотняною, старосвітською, як у чумаків... В цьому буденному статечно ступав старий обер-майстер Лобода через подвір'я. Раніше на металургійний відбирали велетнів, і він був один із них, на голову вищий за тих дідків, що його супроводжували підтюпцем. Велике від природи лице було ніби як розбрякле — чи спав у курені, чи, може, поправився тут на санаторних харчах? Легкий, без живота, з широкими закістлявленими грудьми. Ішов неквапною ходою, дивлячись просто вперед, виставивши сонцеві кулясте мудрецьке чоло. Патріарх! Король Лір! Пророк Ісайя! Син просто замилувався старим, кожним його кроком, дужим, певним, гордовитим. Наче проти вітру, проти бурі йшов старий обер-майстер!

Майнуло синові: добре, мабуть, зарядився, що так твердо ступає... І аж острахом війнуло від тієї батькової величавості.

Син, стоячи біля колони, зустрічав свого старого усмішкою, любов'ю, почуттям гордощів синівських за нього, а він... він наче не впізнав його! Не дійшовши кількох кроків до веранди, зупинивсь і, лишаючи сина непоміченим, суворо сказав до директора:

— Кликали?

Директор мовив якось виправдально:

— Син ось до вас...

Тільки тепер Лобода Ізот глянув на сина. Глянув очима здивовано-недобрими, налитими кров'ю. Певна ознака, що не сиропами частувались діди на тій пасіці... Сіно стирчало із закудланої сивини, певно, спочивав після обіду в курені, краще було б не будити. В руці скрутень трави якоїсь цупкої тримав, наче ремінь у дитинстві. Ніякої родинності не виявив до сина. Уп'явся червоним поглядом і мовчав.

— Син ось ваш,— було повторено, щоб розрядити ніяковість.

Батька наче ошпарило це слово.

— Син? Хіба в мене є син? — Велике лице ще більше розбрякло, налилось.— Були сини! Один — під Кривим Рогом, другий — у Берліні... Більше нема.

— Тату...

— Був тато! — гримнув на все подвір'я.— Доки на руках тебе носив! Доки в колисці колихав! А зараз який тато? Нема його. Нахлібник держави! У приют його! У богадільню! Старцюга бездітний, а не тато!..

Старий клекотів. Страшно було дивитись на нього, збагровілого: ще сонячний удар трахне, впаде хрестом серед двору і щелепу набік...

Але старий не падав, стояв, як дзвін.

Сцена була жахлива. Люди підходили, звідки вони й бралися, свідки ганьбища цього. Невдовзі вже чимало їх стояло по двору і аж під сараєм, попід повапнованим муром, незрушно стояли, нагадуючи ідолів скіфських, кимось звезених із степів і поставлених у безладі біля історичного музею... У сутичку не встрявали, проте Лободі-молодшому нестерпно було витримувати на собі їхні сухі, колючі погляди. Особливо пекла поглядом одна якась сівілла розкудлана, схожа на відьму... Почувався кинутим у лабети, в пастку. І подумати тільки, що все це не кошмар, не сон, що все — в реальності: і Скарбне, і розпалахкотілий сонцем день, і цей вибух батькової люті-ненависті. Приют! Богадільня! Жахливо, жахливо.

Навіть директора, видно, вжалила та «богадільня».

— Не богадільня, дозвольте зауважити... До того ж свою частку син регулярно платить за вас. Жодного разу не доводилось посилати повістку...

Старого це ще дужче кинуло в лють. Розкошлане віяло бороди рвонулося вгору:

— Спасибі ж тобі, що внески справно платиш!..— І до людей: — Чуєте? Внески платить на рідного батька! Як профспілкові! На родителя! Ух! Життям не оплатиш! — знов ревнув до сина, і кров знову густо бурхнула йому в лице.

Директор, занепокоєний, запропонував йому зайти в тінь, поберегтися сонячного удару, але старий пустив осторогу мимо вух. У гніві його, проте, було щось безпомічне, і цю безпомічність син уловив, і сам відчув, як у серці йому крізь образу озвалося щось таке, що рідко озивається. Якби можна було впасти отут до ніг батькові, дитинчам малим стати... Хай би до крові шмагав отим скрутнем рудим, як дротяним, хай би крізь шмаганину, крізь біль прийшло тобі прощення... Але схоже на те, що цього не буде. Стояв чужий, розбагровілий у ненависті чоловік, з налитими кривавою лютгю очима, із скрутнем іржавої трави у дрижачій великій руці. Сонце палило його, на півкулях чола рясно росилась роса. Жахливим було все: самий цей день, і несамовитість людини, яка тобі доводиться батьком, і роса напруги, роса ненависті на чолі.

Сорочка на батькові не першої свіжості, плечі під нею кістлявляться, руки чорні, важезні руки бога заводських печей, що вовік не відбіляться від того вогню та від сажі. Тату, може, чого вам треба було? Вдягачки, може? Тату, скажіть. Все буде, дістану, хоч пташиного молока!

Не хоче батько твого пташиного молока. Не приймає душа. Тільки вогнем образи вибурхує вона за те, що з місця зірвав, з рідним селищем розлучив, із Ягором-друзякою... Сонце палить і палить, розбуджує в старому не так хміль випитих медів, як хміль гніву і кривди, не миттєвої, видно, не зопалу вибухлої, а такої, що днями й ночами накипала тут, на Скарбному.

— Свистуни, свистуни,— белькоче старий кудись навмання.— Таких допусти... Все просвистять!

Дбайливий Яровега таки влучив момент, підступив до приятеля, потягся вгору й накинув йому на голову бриля солом'яного, щоб сонце не вдарило; підійшло ще кілька ветеранів, стали заспокоювати Ізота Івановича, завели його в тінь, посадили на лавці. Але він і там не вгамувався. І син, і директор, і люди, що не розходились, чули, як він незабаром заходився якихось енергетиків чистити, і знову ж заодно з ними і цьому перепадає, що досі сином його вважався на його сиву батьківську ганьбу! То все, мовляв, собори валяти збиравсь, а це вже підлазить, як би плавні затопити, щоб і звідси батька на старість зігнати! Це таки вже була чистісінька фантазія, якісь харки-макогоники, син про таке сном-духом не чув. Хотів крикнути,

заперечити: «Тату!» — але батько тільки цитьнув, як кошеняті, і знову дав волю своїм громам-блискавицям, вже й сина ліпив до тих плюндрачів із раднаргоспу, хочете, мовляв, ще одним ГЕСом галасу наробити, а плавні та Скарбне хіба вам болять? Аж зашумлять під воду! Буде, як там, на Каховському, де пів-України пустили на дно, думали, море збудують, а збудували болото! Гниллю цвіте, на всю Україну смердить! Пілоти носи затикають, коли пролітають над ним!..

Люто покосився на сина:

— Того вам мало, енергетикам задрипаним? До Скарбного підбираєтесь?

— Тату! Що би балакаєте! Коли це я був енергетиком?

— Свистуни, а не енергетики! Допусти таких — все потрощать! Все просвистять! І ти теж... В одну дудку з ними!

— Тату, оббрехав мене хтось!

— Мовчи! Сам себе оббрехав! Наскрізь пробрехався!

Підійшла куховарка, стала теж заспокоювати старого:

— Ну, що-бо це ви розходились, Ізоте Івановичу... Син все ж таки... Він на вас аліменти платить...

Краще б вона цього не говорила! Старого так і підняло на ноги, брилем кинув об землю:

— Будь вони прокляті, його аліменти! І це від рідного сина. Це називається син? Чи як такого назвати?

І хоч зачіплянських нікого й близько не було, не було й духу того дошкульника Баглаєнка, але виразно вчулося, наскрізною бритвою продзвеніло в повітрі: «Батькопродавець!»

Син розгублено прилип спиною до колони, очі благали: «Тату, що ж ви робите зі мною?»

А старий металург заповзявся мовби зовсім його розчавити, насувався грізно-розкошлано:

— Я тебе кликав сюди? Не батько я більше тобі! Нема в тебе батька! Віднині й повіки! Відщепок ти! Геть із моїх очей!

І жест вольовий, виганяючий.

«Жест прокляття!» — подумав Лобода-син, втираючи рясний піт, уже опинившись за воротьми. <...>

Родина воєнкома повернулася додому. Воєнком згадав, як він воював у цих краях і попереджав своїх артилеристів, щоб вони не стріляли по собору. Із розмови з сином дізнається про загрозу і вирішує піти до начальства та вступитися за собор, який вже одного разу йому вдалося зберегти.

Зранку знову з'явилася таблиця на соборі. Володьку Лободу викликав перший секретар обкому і виказав своє невдоволення його планами знесення собору. На подвір'ї Картатого з'явився міліціонер,

уточнював, як у Єльки з пропискою. Володька Лобода, скориставшись обставинами, влаштував заручини з дівчиною. Володька умовив Ягора та Шпачиху переконати дівчину одружитися з Лободою. Єлька спочатку було погодилася, але потім втекла з цих заручин, коли за нею прийшов Микола Баглай.

XVII

<...> Коли вже опинились за хвірткою, Баглай міцно взяв її за руку, наче боявся, щоб назад не втекла. Не випускаючи руки, запитав з теплотою в голосі:

— Куди ж підемо?

— Хоч і на край світу,— вперше за вечір усміхнулась Єлька.

І повела їх ніч липнева на край світу зачіплянського, що дотом кінчався. Світять озера їм, і небо заводське цвіте над ними багряно. Посидять на доті. Походять, де трав'янисті вибалочки по наддніпров'ю, де й до них ходили колись і після них ходитимуть, і небо їм світитиме теж. Як легко, як вільно було Єльці з ним! Наче від народження знала його. Коли говорилось — говорили, коли виникало бажання помовчати — примовкали, не почуваючи від того незручності, їм і в мовчанні теж було гарно. <...>

Її заливало щастя, вона пила це повітря, цю зоряність неба, тишу озер. Звідки це на неї найшло? Все ніби осяялось навкруги, все сприймаєш інакше. Що ж це воно таке є, таємниче, всесильне, що раптом пробуджується в людині, і що його, мабуть, і наймудріші мудреці не можуть розгадати? Скільки разів ходила через ці кучугури до бакена, козяче пустирище було, та й усе, тільки сердилась, коли в ноги наганялось тут колючок-якірців, а зараз... наче полуда з очей зійшла, якийсь покров з усього знято, все відкрилося в інших барвах, наповнилось непоміченою до цього красою. І студент, що недавно ще був недосяжним, уже поруч неї сидить, читає вірші іспанського поета, і вони зливаються з гуркотанням поїзда по мосту, що далеко загримотів у тиші ночі — звідкись і кудись... І в тому теж була поезія. Баглай ніби обдаровував Єльку щедрістю своєї душі, до чого тільки торкався поглядом, все в нього ставало небуденним: і заводські заграви, що окутують титана, і ці пустирища, де в його уяві вже виростають споруди незвичної архітектури, якесь сонячне місто для людей — для людей, а не для трамваїв! Навіть ота комишинка, що в багрянці озера поставила свою тінь, і вона робилася незвичайною, виявлялась комишинкою митця, однією з тих комишинок, що з них було виплетено прообраз собору, його перший маленький макет, що підліткові на долоні вміщався... Ніч ніжності,

такою вона була, ця ніч. Коли, йдучи, набралося Єльці піску в черевичок і вона нахилилась витрушувати, Микола підтримував її, і Єлька почувала його схвильоване дихання, ніжну мову руки, що підтримує її так, мовби вона якесь серпанкове створіння, з яким тільки й можна поводитись так голубливо, ніжно. Після того ішли вже весь час, побравшись за руки, мов боячись загубити в темряві одне одного. <...>

Найкоротші у світі ночі — ночі закоханих. Незчуєшся, як і змайне така ніч, відпливе зорями, відбагряніє загравами за Дніпром. Замерехтить сріблястий туман світанку над сагою, і садки зачіплянські наскрізь просвітяться — розвиднятися буде. І хто з людей зачіплянських, із тих, хто найраніше встає, побачить, як двоє виходять із ночі, взявшись за руки, згадає і свої сріблясті тумани тих найщасливіших світань, що зустрічали двоє закоханих десь біля хвіртки, коли вже й пора, а розстатись несила, бо не все ще переговорено, не надивлено ще йому на неї, а їй на нього...

Коло собору опиняться, повільно обійдуть довкола нього, і він їм буде наче обертатися навкіл своєї осі, виринаючи все новими банями, більшими та меншими, яких наче безліч. Так поставлений, що ніколи не полічиш, скільки їх насправді є. Ще більше розвидниться, і небо на сході яснітиме світанково, підійматиме свої високі вітрила над плавнями, і долинатимуть до Єльки ніби музикою налиті Баглаєві слова про собор, про те, який він рідкісний,— в усіх мистецьких довідниках можна знайти його зображення, його силует. Йтиметься про плавкість ліній, ідеальність пропорцій, про мереживо аркатури, красу вікон, карнизів, про дух отієї величавої вільності, що його вкладено козацькими будівничими в споруду собору. Чутиме, як закладали його, як освячували... Але це все від якоїсь миті мовби здаленіє для Єльки, лице їх спалахне іншим хвилюванням: тут! Все сталося тут. Отам стояв грузовик... Отам набирали комбікорм... І ніч її, ота найтемніша, брутальна, це ж тут вона її знівечила своїми грубими, тваринними обіймами...

— Що з тобою, Єлько?

Він помітив її пекучу потьмареність, в голосі його пробилась тривога.

Єлька, зітхнувши, мовчала, а обличчя все ще горіло вогнем.

«Не гідна я тебе,— мусила б сказати йому.— Ти навіть не підозрюєш, яка я негідна. Свята, думаєш,— знав би, яка перед тобою свята! Ти й зараз їй про ті вертикалі та аркатури, а перед тобою невігласка, що не здатна збагнути високе. Вона просто обіймів твоїх хоче, їй би притиснутись, на груди тобі впасти, розтанути, вмерти... Оце в мене на умі! Це така я, хоча у фантазіях твоїх зовсім інакша!..» Як хоті-

ла б вона стати іншою... Але яким зіллям їй змити з себе ганьбу, які чистилища пройти, щоб виринути перед ним оновленою, гідною його кохання, його довіри й чистоти?

Вже перший автобус пройшов з міста на селища. Люди ранкової зміни один по одному потяглись до зупинки. Схід розжеврівся, в небі — ранкове буяння барв. Спозарання поспішає кудись із кошиком у руці Хома Романович, цей вічно зіщулений учитель арифметики. «Зараз наш Романович утне щось, повчальне щось видасть у класичному, у високому штилі»,— подумав з усміхом Баглай. І справді, наблизившись, учитель роззирнувся на боки і, хоча на майдані, крім Єльки й Миколи, в цей час нікого не було, стишеним, утаємниченим голосом промовив до юної пари:

— Собори душ своїх бережіть, друзі... Собори душ!..— і, пропікши Єльку поглядом зірких оченят, подався подрібцем далі.

Було обом їм над чим замислитись.

Одначе виходило так, що треба було вже й прощатися; Микола, не випускаючи Єльчину руку, сказав, що деякий час вони не побачаться. Має їхати на село разом із своїми інститутськими допомагати колгоспникам на хлібозбиранні... Коли Єлька запитала, чи далеко посилають, він відповів майже весело:

— У якісь богом забуті Вовчуги!

Як від удару, Єлька похитнулась, затулила рукою лице. «У Вовчуги... У Вовчуги!..» — паморочно било їй у мозок, у саму душу.

Єльчин переляк, збентеженість і сум'яття Баглай, видно, витлумачив по-своєму: це її схвилювала розлука, це тому, що їхні побачення доведеться відкласти... В бурхливому спаласі вдячності він ступнув крок, щоб наблизити дівчину до себе, ніжно торкнувся рукою її русявого локона, і тільки він зробив цей рух, як Єлька в якомусь відчаї сама кинулась навстріч, вхопила обома руками в обійми, гаряче-спрагло поцілувала в уста.

Потім сама ж і відштовхнула.

— Добре, що всі документи тепер при мені,— з гірким напівусміхом мовила, вбираючи поглядом Баглая, а очі чомусь блиснули сльозою.

Мов на святу, мов на мадонну, дивився Баглай на неї, яка так опекла його вогнем свого поцілунку, дивився й відчував пашіння її палаючого, ніби схудлого за ніч лиця. Високошия, чоласта, з очима, повними раптових незбагненних сліз, вона зараз приковувала до себе всю його душу, невідривно притягувала й сяйвом сльози, і незбагненністю своєю, і несподіваним болем, смутком у погляді. Міг то бути смуток розставання, він мав у собі магнетизуючу силу, і водночас вираз той будив у Баглаєві тривожність, найбільше його занепокоїло,

що в очах Єльчиних, в зеленавій їхній глибині раптом зринуло щось прощальне, безповоротне, зринув крізь сльозу непоясненний промінчик самотності.

Підійшов до зупинки автобус, і Єлька одразу кинулась до нього, майнувши спідничкою, скочила на приступку, загубилася в тисняві. Зникла в натовпі, ніби навічно. Потім вона таки пробилася до вікна і, впритул прилігши чолом до скла, посміхнулась Миколі вільно, відкрито — як рідному — схитнула головою і знову стала сумна. Дивилася так, ніби надивлялася востаннє. Стала віддалятися разом з глибоким тим поглядом, з небесною ніжністю усмішки, що крізь автобусне скло знову так прощально й гужно йому сяйнула. Вона ж таки всміхнулась? Не була ж то лише ілюзія усмішки, видиво, тінь? Цілий світ йому перевернула, душу осяяла й відпливла, відлетіла, ніби навічно-навічно...

Що за документи вона мала на увазі?

Якби спитав був Микола про це, гукнула б йому Єлька з автобуса одне тільки слово:

— *Любов!*

XVIII

Цілий день відсипався Катратий, мов парубок після ночі молодості. Однак про обов'язок свій не забув: коли треба було засвічувати бакени, то Ягор був на місці.

Допізна того вечора жевріло на березі неподалік бакенської будки самотнє вогнище. Тліли в ньому кізяки, назбирані в кучугурах, а разом з ними дотлівали й рибальські Ягорові снасті. Відбілені в Дніпрі, висушені сонцем, вони ставали попільцем, оті різні хитрющі пристрої, що здатні обертатися й проти ловців, часом правлячи рибінспекції за речові докази. Риба в Дніпрі сміялася цього вечора! Граючись, аж вистрибувала з води на Ягорових глибоких місцях, і видно було їй на березі успокоєне вогнище свого нещадного ловця.

На старій, прибитій хвилею корчомаці, згорбившись, сидів перед вогнищем Катратий і в задумі, незрушно, ніби невидющими очима, в дотліваюче жевриво дивився...

Чорне вогнище

Свобода, яка ж вона? Як степ? Як кінь розтривожений? Чи як шуліка в небі над Гуляйполем? Підлітком був, коли підхопило його гуляйпільським вітром. Бо хоч будь ти послідпім у житті, а колись таки й тобі закортить свободи скуштувати. Кругом усі були свободою п'яні. Буйне, майданне це слово, воно й дорослих п'янило, тож як не

сп'янити хлопчика-недолітка, блюментальського невмиваку гусопаса, що його запівдарма беруть на все літо до гусей або до череди розбагатілі на цих землях набасурмлені колоністи.

Вперше про свободу Ягор почув на станції, серед кізяків кінських, серед закурених степових тачанок. Небо горіло, небо аж білим від спеки було. Високо тяглась червона цегляна стіна гамазею, і звідти десь, ніби аж з-під неба, промовляв до майдану патлатий чоловік у френчі, у ремінні. Були, виявляється, різні свободи, а є ще свобода абсолютна, безмежна, безкрая...

— Свобода, і тольки!

Хлопчак ловив кожне слово, зомлівав від захвату в тій тисняві між кінськими хвостами, між кінськими мордами, між нашорошеними їхніми вухами (бо й коні тут слухали — до свободи й вони мали смак!). Кінським потом, виходить, пахне свобода, людними майданами, та їхнім пилом гарячим, та кізяками. Свобода патлата, голова в неї немита, а найчастіше вона має вигляд сердито піднятих, судорожно стиснутих кулаків... Гриви в стрічках, кулемети на тачанках, сліпуча повінь свободи купає темні, неголені лиця... І хіба можливо було після цього повертатися в свинопаси до похмурих набовдурених колоністів! Краще вже блукати по базарах, попід драним небом ночувати, харчитися об'їдками армій, та зате ж бути... як це там? Повстанцем духу, степовим Прометеєм розкутим!

Потім таки знов опинився коло блюментальської череди. А незабаром степом їхали ті ж самі тачанками, з гуком, з піснями. Безліч тачанок за крайнебом ховались у куряві. А попереду на коні, в сідлі рипучому той — патлатий. З-поміж пастушат, що вибігли до шляху, чомусь саме на Ягорові свій колючий терновий погляд спинив. Може, що найрудіший був серед пастушків, найзанехаяніший, острішки аж на вуха, а ноги побиті стернею, у крові, у струп'ях.

— Звати як?

— Ягор

— Кому пасеш?

— Хенрику-колоністу.

— А батько де?

— Газами на війні отруїли...

— А дідуся в нього державна варта замордувала,— підказав один із хлопчаків.

Ягорко стояв, сльозами задушений. Було таке. Побили гайдамаки дідуся так, що невдовзі й помер, мстилися гетьманці селянам за те, що ходили поміщицький маєток розтягати...

— Ягоре, до мене коноводом хочеш? На тачанку бажання є? Ми тій державній варті всі тельбухи повипускаємо.

Отак від череди, зі стерні, просто на тачанку, де красені коні, сірі, у яблуках, грають. Такі бувають повороти в житті.

— Догадуємось, батьку, чим цей хлоп'як привернув твою ласку,— мудракував того дня на привалі один із невідлучних Махнових теоретиків, зсутулений, змиршавлений, у пенсне чоловічок.— Ти побачив у ньому образ свого дитинства! Відчув свого сирітства затаєний стогін. Адже й твій шлях у велику історію починався з пастушка, з гусопаса в колоністів, де було випито всю чашу безправ'я й приниженъ... І тепер у ньому себе ти впізнав, свій біль, свої обранені по чужих стернях ноженята. Хто скаже після цього, що Махно не здатен на ласку? Що він знає тільки жорстокість?

— Шаміль, кажуть, теж любив дітей,— нагадав хтось із гурту повстанців, і теоретик одразу ж підхопив:

— Ти в нас, батьку, Шаміль України! Сучасний Шаміль степів!.. Тільки той хотів збудувати суспільство на засадах ісламу, а ти на волелюбному вченні апостолів анархізму...

— Якщо Шаміль, то де ж його найвищий аул? — вдоволено допитується Махно.

— Гуляйполе — головний твій аул! Всі дороги туди сходяться, у славетний наш Махноград.

У Гуляйполі діти у війну бавляться, на толоці соняшничинням воюють, вчительки скаржаться Махнові, що хлопчика одного, якому випало бути «офіцером», трохи на смерть не задушили, вішаючи на гойдалці... Веселиться Гуляйполе, справляє медовий місяць своєї свободи. Коней купають хлопці в ставках, обідають на траві компаніями, на радощах з наганів смалять у білий світ. Всюди гармонії роздираються, сиплять «Яблучко» з переборами, дівчата в стрічках танцюють з чубатими повстанцями. А тоді проводжають:

— Куди ж ви йдете?

— Тюрми підем розвалювати, церкви... Дзвони позвозимо з усіх степів у Гуляйполе... Ото як задзвоним! Вся Україна почує.

Пірати степів, розкудлані сини анархії, сини всесвітньої волі, як вони слухали свого патлатого ватажка, яку відданість несли йому! «Рідних батька-матір рішу, коли отаман накаже!» — таких збирав, такі ставали в нього командирами. Терорист з пелюшок, смертник, якого тільки неповноліття врятувало від шибениці, каторжник, якому волю дала революція, він повернувся від каторжанської тачки на гуляйпільське роздолля, з'явився в степах в ореолі своєї легендарності. Чубате, розхристане військо вбачало в ньому свого кумира, і Ягор-тачанковий не був у цьому винятком. Чортеням трималося хлоп'я на тачанці, чманіло від лету, від степових скажених галопів, віжки напинались, мов струни, коли Ягор почував за спиною в себе незвичайного

пасажира — самого Нестора Івановича... Розгомонівшись напідпитку, отаман весело розпитує своїх радників-теоретиків про того дивовижного професора Яворницького, що оковитої цареві не дав! Професор, а всі степи пішки обходив, пороги щороку пропливає, руки-ноги поламав на хортицьких скелях, та все тієї козаччини дошукується. Всі оті Чортомлики та Капулівки то ж він розкопує, кожну степову могилу Яворницький обстежив, скарби нечувані здобув для свого музею, в тому числі й пляшку оковитої — під головою була у якогось козарлюги, товариство йому поклало на тім світі похмелитись. Віки пролежала, загусла, як мед. Цар під час відвідин музею попросив був попробувати козацької горілки, але Яворницький відповів деспотові: не для тебе, мовляв, царю, питво, то напій лицарський!

Махно цікавий слухати такі історії. Не густо зустрінеш у житті таких Яворницьких! Воскрешає славу минулих віків, задля неї живе, всьому світові поклав розповісти про лицарів козацької республіки. Томи про ту козаччину понаписував, всі перекази про запорозьких чаклунів-характерників позбирав і сам став як характерник. Нічого, кажуть, не боїться, ні Бога, ні сатани, ні самої смерті. І самою поставою, кремезністю, вусами — живий запорожець!

— А чи мені дав би він оковитої хоч ковток? — солодко приплющує очі Махно.

— О, для тебе, батьку, він би з щирою душею,— заспокоюють.— Тобі він і гетьманську булаву віддасть із своїх запорозьких скарбів. Адже ти найперший гетьман нашої свободи!

У плавнях, втомлені після переходу і п'яні вже, натовпом пристають махновці до свого ватажка:

— Батьку, вдохнови нас!

Він з ними нещадний, він дозволяє собі до них звертатися так:

— Ви, кендюхи з шаблями! Кендюхи, і тольки! А я вам даю ідею! Динаміт духовності даю! Зі мною до неба підніметесь на вітрах повстанства! Як лицарі степу підніметесь, щоб збудувати перше в історії бездержавне суспільство, встановити владу безвладдя...

— Вдохнови, вдохнови нас, батьку!

— Але спершу я дам вам свободою впитись! Спершу треба дощенту змести старе! Всі гріхи відпускаю вам наперед... Ану, потрусіть його! — І Махнова нагайка рвучко показує з плавнів на далекий, маревіючий на крайнебі собор.

Туди, до собору! Штурмом взяти його — таке велить отаманів з китицею нагай.

І вже по бруках передмість свобода копитами дзвонить, вже двері собору навстіж, коні попід собором парують без вершників у порожніх сідлах. А ті шапарюють всередині — розчахнули царські врата,

тягнуть ризи, чаші, різне начиння, покривала, рушники роботи петриківських вишивальниць... Здоровенний гуляйпілець присів, роззувсь, намотує на ножище шовкове покривало, повз нього пробігають, зубами зблискують у реготі.

— В шовкових онучах топтатимеш ряст?

— А що? «Будем, брате, з багряниць онучі драти...» Так і роблю.

У вівтарі теж регіт, там порубайли чубаті причащаються, п'ють нахильці вино із золотих чаш! А попа й близько нема, не біжить добро своє рятувати, десь мре біля попаді з ляку, бо чув уже, як оці хлопці одного попа, запідозреного в білому шпигунстві, піймали і на Синельниковім живцем у паровозну топку запхнули. З реготом пхали, бо піп виявився товстий, череватий, в топку не влазив. Дуже не хотів, щоб лою з нього натопили, випручувався з рук, в'язи вивертав та натужно, з ненавистю кидав Махнові межи очі одне тільки слово:

— Сатана... Сатана...

Лунає свист на весь собор. Це Штереверя-взводний вийшов із вівтаря в шапці кудлатій, у ризах наопашки і свиснув угору, щоб показати свою силу, безстрашшя. А десь із затінку, збоку навперейми йому раптом басовите, владницьке:

— Не свисти.

Сивоусий Яворницький як із-під землі виріс — багато хто з махновців знав його в лице.

— Чого тобі, діду? — насупився Штереверя.

— Не годиться свистіти в хаті. Мусив би знати звичай батьківський.

— Це ж не хата!

— Тим паче. Храм! Храм краси, історії, храм зодчества козацького... А ви як у конюшні...

— Замовч, діду! Бо в нас за такі речі... раз — і кишки вон на телефон! Ти ж бачиш, при шаблі я: один мах — і дух з тебе випущу!

— Мій дух, парубче, не боїться тебе.

— Оввa? — Штереверя взявся в боки перед професором, здивований.— Невмируший ти? Ні куля, ні шабля тебе не бере? А якщо попробую...

— Ти мене шаблею не лякай... Чуєш, пороги на Дніпрі ревуть? І могили гомонять, і вітри гудуть! То все мої спільники! Діло моє віки переживе! Рєпін мене для вічності малював, а ти хочеш рубати, шмаркачу! — Голос Яворницького лунав у соборі дужо і владно. Зовсім ніби його не лякала збройна ватага.

В одного з махновців, що взявся саме кресати на прикур, Яворницький вирвав із рук і кремінь, і губку. Кинув, сердито затоптував ногою.

— Паливоди! Розстьоби! Горшкодери! Гетьте з собору!

— Ой папашо, встрелимо! — аж сам не вірячи своїй стриманості, говорив махновець, підбираючи кремінь з підлоги.

— Як маєш порожню макітру на плечах, стріляй! — бунтувався професор.— На твоєму боці сила, на моєму — правда. Сила розвієть-ся, а правда ніколи!

Роздуднілий гнівний голос його дуднів на весь собор, аж надворі почули, гукнули звідти:

— Ведіть професора сюди! Сам Нестір Іванович допит йому вчи-нить.

І от вони стоять двоє перед собором, цей крутоплечий грамотій з запорозькими вусами і перед ним обвішаний зброєю, кістляволи-ций, з масними патлами на плечах володар стихії. Колючим своїм по-глядом Махно просвердлює козарлюгу, а той на нього дивиться звер-ху вниз навдивовижу спокійно.

— За що, професоре, с моїми хлопцями не помирився?

— За вогонь. Не креши, кажу, а він креше. Іч, найшовся Геро-страт із хутора Голопупиного... Йому хоч і спалити собор... А ти йо-го будував?

«Чому він сміє так розмовляти зі мною про моїх орлів? — довбав його пильним поглядом Махно.— І чому я слухаю його? Чому терп-лю? Яка сила за ним? Чи що кругом уже морем комунія наплива? Чи справді смерті не боїться? Така відвага запорозька в ньому живе?»

— Тобі не подобається, професоре, моє військо чи мої ідеали?

Вус Яворницького сердито ворухнувсь:

— То не ідеал, до якого йдуть через руїни та через трупи. Дух руйнівний, стихія руйнацтва — це не моя стихія...

— Батьку! Та що ми з ним антимонію розводимо? — колихнувся натовп.— Одразу ж видно — контра, ворог повстанства... У дядьків-ську вишиту сорочку вирядивсь, а дома, мабуть, буржуйські шуби міль проїдає!

Спохмурнів Махно, злі тонкі губи стиснулись, стали ще тонши-ми. «Та що це зі мною? Раніш би, діду, ти в мене не писнув. За один такий погляд я б тебе на той світ... А зараз справді антимонію розво-джу! До чогось прислухаюсь в собі? Щось хочу почути? А що чую? непримиренність твою? Ревіння порогів, що за тобою ревуть?.. Царя не злякався, але ж я тобі вище, ніж цар!»

— Джуру сюди! Ягора!

На лютий викрик Махна йому одразу ж випхнули з натовпу хлопця з батіжком. Махно ткнув йому в руку наган.

— На! Укокош! — кивнув на Яворницького.— Ціле військо він наше образив.

Наган важкий, тягне донизу незміцнілу руку, барабан набитий патронами — смертю набитий...

— Цільсяі Цілься йому просто в кишки! — під'юджує натовп.— Натискуй! Плі!

Ноги підкошуються хлоп'яті, в очах темніє. Вислизнув із руки наган, упав на землю.

— Не буду!

— Чого?

— Не буду... і тольки!

Аж Махно заіржав холодним сміхом:

— Оце я люблю! Моя вдача. Мій характер! За це й тебе милую,— хизуючись власною великодушністю, звернувся до Яворницького.— Дарую життя! Що оковитої цареві не дав! А мені дав би?

— Далеко звідси,— Яворницький всміхнувся ухильно.— Музей у місті, а місто ж не твоє, робітничі дружини тримають.

— За ковток оковитої місто візьму,— хвальковито відрізав Махно.— І музей твій провідаю. Ось при мені шабля еміра бухарського, хочеш — на згадку в музеї залишу?

— В мене музей запорозький,— буркнув Яворницький.— Шукаю найперше те, що запорозькі зброярі давали. Славою налите збираю...

— А ще?

— ...та ще рало хліборобa беру. Леміш від давнього плуга... — Глянув на хлопця, ніби саме йому пояснював.— Човен козацький. Кобзу, ткацький верстат. Та ще кочергу металурга, що першу домну поставив на Дніпрі... Таке збираю.

Говорячи, Яворницький помітив, як уважно, жадібно слухає його хлопчик-недоліток, що тільки-но мав його укокошити. І наче вже йому одному професор оце розтлумачував, втямковував, що саме з усіх скарбів є для людини найцінніше.

— Метал зварити — це вам не юшку забовтати, хлопці... Кишки випускати й дурень зуміє. А таємниця майстрів, таємниця, скажімо, дамаської сталі... кому вона з вас відома?

І на Махна в сумовитім роздумі дивився. «Ти людина-легенда, чому ж діла твої такі чорні? Чому жадоба руйнацтва така дужа, така могутня в тобі? Чи світ іде до того? До того, що на сцену виступають тільки двоє: Руйнач і Будівник... Але знати б тобі: зайнятий руйнуванням неминуче деградує...»

Штереверя випхався у золоті своїх риз наперед, з пузатою сулією в руці — певне, бажав поблазнювати перед отаманом:

— Діду, а мені в твоєму музеї місце знайдеться? Годящий ось такий для історії?

Яворницький глянув на нього вивчально:

— Дещо й від тебе буде. Вошу, може, на аркані... Чи самогону сулію... Бо що ж іще?

— О, та ти жартун, діду,— блимнув скідлоба Семенюта, швидкий до розправ.— Спустити б тобі штани та всипати за твої професорські жарти. Жити набридло?

Всі звернули погляд на Махна: може, й накаже? Не в його вдачі воловодитися з такими. Може, бровою скине, пальцем подасть ледь помітний знак братам Задовим, і ті одразу візьмуть старого під руки, ходім, діду, в проходочку, до тих акацій, а там дуло в потилицю і вусами в землю, будь ти історик, хоч переісторик... Та батько Махно розсудив інакше. Ось тим, мовляв, Яворницький, славився в губернії своїми лекціями про козаччину, простолюддю і навіть купцям їх читав, щоб грошей із своїх гаманів на розкопки давали. Так просвіти ж тепер і моїх хлопців, розкажи їм про цей собор... щоб знали хоч, звідки ти їх, героїв повстанства, повиганяв!

І Яворницький, цим звертанням якось упокорений, посумирнішав, подобрішав одразу і, звертаючись до натовпу, справді став про собор цей оповідати. Раніше, ще в княжі часи, мовляв, собори найчастіше будували на честь перемог, а цей був збудований козаками на знак прощання зі зброєю, з Січчю. Того року закладали його, коли цариця-сука Січ розгромила. Полюбовник її Потьомкін, що сам у козаки втерся, Грицьком Нечесою назвався, наукою зради помагав тій скурвленій вінценосиці. Та ти ж наші шанці підступно забрала, і гармати, і прапори, і печатку військову, а ми ж — хоч вели нас на сустави рубати! — натомість собор святий вибудуєм, дух свій у небо пошлем, і він у віках сіятиме над степами...

— Добре заливає старий,— кинув із натовпу рябощокий махновець у кудлатій папасі, а Яворницький, вп'ймавши його очима, враз прикипів до рябого суворим поглядом:

— Ти свою шапку баранячу скинь перед цим витвором! Скинь її перед тими козацькими архітекторами, що собор цей тобі, ледащеві, будували... Побачимо, що ти збудуєш.

Махно вловив у цьому ніби натяк на себе. Кликнув, вигукнув з натовпу Барона, одного з найязикатіших своїх теоретиків.

— Розкажи йому,— ткнув на Яворницького,— про наш рух, бо лекції читає, а сам темний...

І Барон пішов перед старим викидати словесні колінця, вигинався, мов клоун на килимі. Про експеримент влади безвладної, про те, що стане цей гуляйпільський випроб новим словом для всього людства, буде створено в степах царство розкутого індивідуума... Знов згадав про цілковиту свободу, про той вічний абсолют, від якого професора скривило, наче від гіркого. «Ти мені, мовляв, про абсолютну

свободу, а я тебе спитаю, чи можлива вона взагалі? Ти мені про життя без насильства, а чого ж у самого кобуряка аж до колін теліпається?» Баронові здавалось, що він уже поклав старого на обидві лопатки, поклав та ще й Бакуніним та Карпократом зверху придавив. А собори оці — це не що інше, як кумирні, де тільки чад та фіміам, і стоять вони на перепоні до розвитку вільної особи, тому й дзвони з них треба стягати та бичувати волами в Гуляйполе, а з самою кумирнею що робити, хай це батько скаже.

— Ну як? — вдоволений словозливою стріляного набатівця, глянув Махно на Яворницького.

— Та нічого,— відповів той.— Тільки шаблюка в нього, бачу, не по зросту... До чого воно й дійде так. Кобуряки до колін, шаблі до п'ят... Оружжя все більшає в розмірах, а люди щодалі меншають. Колись, кажуть, були такі, що по лісах, як по траві, ходили, а тепер он які... Дрібнота. Як далі так піде, то й зовсім здрібніють: по дванадцятеро в печі ціпами молотитимуть.

— Ох, діду, не забувай, що ми анархи!

— Це видно. Від анарха і до монарха недалеко.

Махнові сподобався жарт. Поляскав нагайкою по штиблету, шаблюку свою поправив, вона теж була довжелезна, деколи аж землю орала:

— Ось ти, Яворницький, думаєш про себе, що ти мудрець, що вся істина-правда тільки тобі відкрита, а я тобі скажу, що зараз такий час, коли вся правда отут, на вістрі моєї шаблюки!

— Може, може,— Яворницький згідливо й посмутніло кивнув головою.— У вас вона на вістрі шаблюки, а в мене отам, на верхах собору, на його шпилі.

І всі чомусь задерли голови туди, на шпиль, на маківку собору, задивились і примовкли на деякий час.

По хвилині мовчання Махно знову обернувсь до Яворницького:

— Про запорожців, кажуть, ти все позаписував, кожну росинку слави збираєш. А хто ж збиратиме нашу славу? Вона ж у тих самих степах росте, і погляд історії до неї прикутий.

Насупилось чоло Яворницького, понад голови махновців дивився козацький професор кудись на південь, і думки його, може, були зараз саме про той степ сонця, степ молодості, славної минувшини і прийдешності.

Махнові ж своє муляло:

— Перекази козацькі, вони хай трохи постороняться, розкажи, які перекази про нас складають. Чи цього ти не чуєш?

— Чого? Чую. На базарах гомонять, що гроші ти нібито свої випустив з написом: «Гоп, кумо, не журись, в Махна гроші завелись»... В Гуляйполі нібито ходять, а в нас на базарах не беруть.

— Вибрехали, але ж здорово,— реготнув Махно, і вояцтво все його зареготало.— Ну, а ще що? — розпалювався цікавістю Махно.— Які пісні про нас?

— А не розсердишся?

— Раз дозволив — кажи.

— Та які ж?

Яворницький раптом повів плечем, вивертаючи його ніби для танцю:

— Ох, яблучко,
Куди котишся?..
Попадешся в руки нам —
Не воротишся...

Махнові жовна заграли під шкірою, лоб взявся брижами — знак, що гроза насувається.

— Дати б тобі, діду, по кумполу за такі пісеньки,— і рука отаманова мимовіль потяглась до своєї емірської.

Махнова Галина, з лицем, зомореним від безсонних ночей та пиятик, та сама Галина, що колись гола прибігла до Махна вночі, вирвавшись із рук його ґвалтівників, влучила мить, щоб розрядити ситуацію: злегка торкнулась Махнового плеча, не спіши, мовляв, батьку, за шаблю емірську хапатись, ти ж сам старому дозволив...

— Багато собі дозволяєш, професоре... Скажи спасибі, що сам я вільнодум. І в каркання твоє — не вірю. Буде ще за мною пісень і легенд, встигай записувати...

— А цю записав? — блиснув до Яворницького скельцями окулярів теоретик:

Ех, яблучко із листочками,
Іде батько Махно із синочками!

Яворницький, нічого не відповівши, заходився зачиняти важкі двері собору. Зачинив, узяв засув і, як повновладний господар, знов обернувся своїм сердитим вусом до Махна та до його чубанів. Оце, що за мною, не ваше, мовляв, тут я стою охоронцем. Трупом ляжу, а не пущу вас сюди із вашим свистом, іржанням та глумом... В Махновім примруженім вічу інше злими іскорцями зблиснуло: «Може, таки відділити оту професорську вільнодумну голову від плечей? Сіконути емірською шаблюкою по в'язах, щоб кров аж цвіркнула з перерізаних жил, вхопити потім за отого сивого оселедця та й над натовпом своїх витязів половецьких підняти, потрясти, хай побачать, чим завершується батьків «вічний абсолют».

І знову Галина благально зазирнула у вічі. Махно різко змахнув нагаєм, викрикнув до Яворницького:

— Гаразд, не сиротитиму твій славетний музей. Одвалюй! Ще походи, позбивай пилюку... Ну, а чуби наші вільні в музеї твоєму будуть? — стріпнув лиснючими патлами.— А копит наших тупотнява? А вітри, що нам по степах гули?

Яворницький розвів руками, плечима знизав: не знаю, мовляв, вітри, може, й будуть...

Увечері після того горіли в плавнях багаття, і коні іржали, згиджено відвертаючись від п'яних махновських парсун. Махно теж себе не обмежував. Чомусь млоїло йому на душі, чомусь здалося, що назавжди прощається з цим лісом скарбнянським. Ліс, де колись запорожці нібито закопували свої скарби, де й він збирався нишком від війська закопати бочки з золотом... Осінньо довкола, тривожно. А звідси ж, із цього лісу, колись — сліпучого літа! — починав і він свою боротьбу з гайдамаками, тут був проголошений «батьком»... Цієї ночі він напився люто. І, як водиться в таких випадках, всіляко виявляв презирство вошивим своїм теоретикам. Запевняв, що від них, коли разом їхали в тачанці, воші й до нього поналазили, і навмисне чухмарився перед військом, а плеяду теоретиків на чолі з Бароном посадив довкола вогнища і наказав поскидати сорочки:

— Бо у вас і для них свобода, шкребетесь, розлякуєте тольки... А ви ловіть!

— Кого, батьку?

— Череди свої.

— Ти про насікомих?

— Не про насікомих! Про воші! Свободи їм не велів давать! Пильніше наводьте на них свої бінокліе.— Це про їхні пенсне.— А тоді ми вас ще й пробанимо у Скарбному!..

Теоретики ображено підбирали обвислі губи, вхнюплювались у сорочки. Барон аж сопів із протесту, адже це його, старого прокопченого революціонера, що носить у собі всю анархію від Зенона й до новітніх стихій, змушують привселюдно братися за такий неетичний, що ніяких успіхів не віщує, труд. Все ж, розклавши брудне шмуття на колінах, націлює своє пенсне на тих кусючих, важко вловимих своїх ворогів.

— Ти їх виманюй, виманюй із засідок на просторе,— дорадлсує йому котрийсь із штабної сотні, а сотня, як у цирку, з втіхою та веселощами споглядає скрушне заняття кістлявих теоретиків, заняття, що спіткало їх на самім порозі до царства вічної свободи.

А сам володар? Нічого, крім холодного презирства, не почував до них, до цих своїх словоблудів вошивих, хоч вони ж найбільше докладали старань, щоб одягти свого атамана в шати величі... Ти перший, ти обранець історії, гладіатор свободи на арені степів... А хто ж

ти насправді на цій арені? Гладіатор чи клоун? Керманич стихій чи блазень у її величності історії, комедіант ярмарковий? Свобода, вічний абсолют — тільки й чуєш від вошивих своїх теоретиків, а самі повзають, як рептилії, від погляду твого терпнуть... Вічний абсолют! А чому ж кров бризками летить від твоїх тачанок на всю Україну?.. Стогнуть, шумлять над тобою чорні дуби. В далеч не проглянеш, потемніли виднокруги, душать, тісні. А якими просторими були вони тоді, коли ти, юний каторжанин, уперше з'явився на гуляйпільських вільних вітрах, маючи на озброєнні лише тендітну мрію, виплекану ідеалістами багатьох віків... Позбавляю вас будь-якої влади, будь-якого гніту, тільки ж будьте мені вірними біїцями, синами анархії, синами всесвітньої волі! Без влад, без насильства диктаторів житиме наша степова республіка... А сам навіть диктатури сифілісу та розбою не подолав! Лише як виняток дозволив собі сьогодні розкіш милосердя... Чому дозволив, чому професора не посік? До ідеалу через трупи — так військо своє навчаєш. Дух руйнівний — твоя сила й твій прапор... То чому ж перед сивоусим, перед його правдою відступив?

Ліс повниться ґвалтом п'яного війська, свист пронизує темінь чорну, як смерть, а біля вогнищ головорізи твої танцюють з повіями, хрипнуть у співах-гуках:

За матір за Галину,
За батька за Махна!
Ура! Ура! Ура!

На губах «ура», а самі тільки й вичікують, щоб у скрутний момент зв'язати свого отамана та видати Радвладі за тридцять сріблянників...

Днями щоку було йому рознесло, бешиха підкинулась, не зважила, що перед нею володар стихій. До крику палило болем, довелось до шептухи вдатись. Покірно над мискою полив'яною сидів, а та стара падалиця-шаманка товкмачила його, як кота, розбухлою щокою у воду, кістлявими пальцями на тім'ї щось виробляла... «Звідкіля ти взялось, звідкіля прилізло? — злісно шепотіла, виворожуючи хворобу.— Я тебе виганяю, виклинаю, проклинаю! Іди геть на мохи, на очерети! На степи степучі, на сухі ліси!..» І все товкмачила в миску люто, владно, наче не хворобу, а його самого виганяючи кудись на чаклунські оті степи степучі, на сухі ліси... Такою стала тепер твоя Махновія, і невідомо, чи дихає ще десь у сповитку рання юнацька мрія твоя, яку тобі судилося взяти грубими кривавими руками й понести по степах, де колись рейдувало лицарство запорозьке... Під малиновим стягом ходили, і душа була в них малинова, а в тебе яка?

Зуспів і Ягора цієї ночі Махно, поставив юного коновода перед собою на допит:

— Чого ж ти його живим випустив? Чим він тебе заворожив, той чаклун Яворницький?

— Не знаю,— шепотіло в бентезі хлоп'я.

— Кочергами, верстаками? Запорожці, та гречкосії, та закопчені заводчани — ті варті чогось, а ми, виходить, пройди, руйначі?

І проймав, пронизував наскрізь Ягора своїми терновими.

— Не знаю, не знаю,— твердило вперте хлоп'я.

— Понаравив ти його? Кинеш мене? Перекинешся до нього? — ревниво допитував далі Махно.— Будеш із ним ложки із шрапнелі виливати? — І наказував Ягорові: — На мене дивись! Бо кругом в усіх баньки п'яні з кров'ю, з каламуттю! Давно не бачив чистих, ясних очей! Тільки в дітей бачив!

Тієї ночі сон його довго не брав. Крізь темряву плавнів у бік собору час від часу сварився, нахвалявсь:

— Дзвони з тебе постягав і тебе спалю.

І, може, йому в цей час ввижалась могутня постать Яворницького на дверях собору, де той руки розкинув, обороняючи: «Не дам». Бо знов белькотів погрози у темряву:

— Спалю, спалю... Як скрутно буде, як до молитви прикрутить, тоді до небес запалю оту свічку свою останню. Свічку свободи степам!..

П'яно белькотав, куняючи на пеньку, падав головою вниз і знову випростувався, прислухався до темряви хащів, наче йому щось загрозливе вчувалося звідти.

Чорні піфії нічних гуляйпільських смутків,— може, тоді вже віщували вони йому крах? Може, навіщували йому той Париж, де після останнього рейду, після гірких чужинецьких блукань, хмурий, згорьований чоловік заходитиме інколи до Радянського посольства і, скулившись десь у кутку кінозалу, звіровито споглядатиме звідти екран свого життя, мигтючі тіні своїх кривавих вчинків. Бачитиме катастрофу останньої переправи, чутиме хряскіт тачанок, обтяжених барахлом, скрики людей і хрипіння коней, що, заплутавшись в упряжі, душаться в каламутній воді, ганьбу втечі бачить, перепуджених коней, їздців, що рубають у паніці посторонки, і кудлату порожню папаху чиюсь на бистрині, і бундючний блиск крагів румунського прикордонника. Торжествуючий виблиск піднятих угору червоних клинків буде на тому, на безповоротному березі. Без золота, без скарбів, тільки з гуляйпільськими вошами прийме його берег чужинський, берег його довічних скитань. Прийме, щоб новою ганьбою покрити вигнанця і всі його сатанинські зусилля, і щоб уже десь в пекучих пустелях Сахари під найманими прапорами іноземного легіону рейдували його останні тачанки, розмальовані облинялими яблуками, забризкані грязюкою степових українських доріг.

Поїхавши разом зі студентами на збирання врожаю, Микола Баглай повсякчас згадує про Єльку та сперечається з однокурсником, «технократом» Геннадієм, про вічні цінності та науковий прогрес.

Повернувся з Індії Іван Баглай. Одразу пішов працювати. Після роботи в заводському парку він зустрів якось Володьку Лободу. Лобода почав скаржитися на Миколу та Віруньку, які зруйнували всі його плани, та на свою «важку працю» керівництва місцевою культурою. Там само зустрів Іван свого колегу Семена Таратуту.

...Єлька блукала містом, а потім поїхала на Скарбне. Там вона зустріла Ізота Лободу. Він нагодував дівчину та влаштував на роботу в Будинок металурга.

Після того як один із заводів скинув отруєні води у Дніпро і подохла риба, секретар обкому зацікавився оригінальними очищувачами повітря, що їх запропонували Микола Баглай та Олекса Артеменко. Микола дізнається, що цей секретар повернувся із центру, де мав якісь неприємності, та з інфарктом ліг до лікарні. Хлопець вирішив поїхати відпочити на озеро Скарбне. Там він зустрів Єльку, яку перед тим довго розшукував. І з'ясувалося, що Єлька ні про що більше так не мріяла, як зустрітися знову з коханим.

...На березі озера сидять разом родина Баглаїв та Ізот Лобода. Вони розмовляють про призначення людини в світі. Іван Баглай розповідає про своє перебування в Індії на будівництві Бхілайського металургійного комбінату: про важкі умови праці (спека, вологість тощо); про те, як погано поводив себе там Семен Таратута, який, збираючи гроші на «Волгу», продав на базарі навіть сувенір, подарований друзями на день народження. За це його вирішили покарати й відправили назад до Радянського Союзу. Одного разу Іван виїхав разом з індійцями та колегами відпочити на озеро в джунглі. Купаючись, Іван не помітив, як стемніло, і він не зміг повернутися назад. Допливши до протилежного берега, Іван зустрів бідних рибалок коло вогнища, які, не розуміючи ані слова, гостинно прийняли незнайомця, нагодували та на ранок провели до своїх. За це його розбирали на зборах і також, як Таратуту, хотіли відправити додому. Іван робить висновок, що не можна будувати життя на підозрах та недовірі.

Своє призначення в житті знайшов старий Ізот Лобода: бути громадським борцем з браконьєрами на озері. Він узяв собі прізвисько «дід Нечуйвітер». Нечуйвітер так і помирає у човні під час вартування.

...П'яна компанія у складі колишньої дружини Володьки Лободи Жанни, Семена Таратути та кількох випускників ПТУ вийшла з ресторану і пішла блукати містом. До них приєдналася інша п'яна ватага на чолі з кримінальним злочинцем Обручем. На привокзальній площі вони викрали «Волгу» та поїхали селищем шукати пригод. Невдовзі машина зупинилася біля собору.

Єлька з Миколою Баглаєм цієї ночі довгезна блукали коло Радути, по знайомих місцях, побіля тих багрянцевих кучугурних озер, що

ніколи не гаснуть. На похороні Нечуйвітра побачилась Єлька з дядьком Ягором, порозумілись, пообіцяла провідати і ось провідала.

Повертались з Радути, коли все вже спало навкруги і ніякі тривоги не будили Зачіплянку, і лише коли опинилися неподалік собору, вдарив з відчинених навстіж дверей отой джаз і вереск дикої оргії. Здичавілі пришельці з іншої якоїсь планети вдерлися в собор і верещать там по-мавп'ячому, п'яно регочуть, сквернословлять! Мигцем змайнула Миколі давно чута зачіплянська історія про те, як професор Яворницький вигнав махновців із собору, це ще більш піддало йому духу, навіть не встиг подумати про можливі наслідки, тільки встиг кинути Єльці: «Зажди»,— а сам уже в три скоки рвонувся в розчахнуті двері, в оту круговерть дикого, гидкого, цинічного, що опоганювало його душу, його прекрасну поему...

Не встигла і Єлька затримати його, а може, якби й могла затримати, то не стала б. Чула, як верещання там одразу урвалось, вловила голос чужий, брутальний, налитий ненавистю:

— Ану, одвалюй! Чого тобі, начальнику? Одвалюй звідси, зникни, тля!

Щось було сказано у відповідь хуліганам нічним, потім бачила Єлька, як вилітають із храму, ловлячи сторчаки, якісь патлаті первісні постаті, чула гидкі вигуки, п'яну брудну лайку, і враз щось змигнуло миттєво в повітрі, лезом ножа змигнуло з темряви собору, і Єльчина душа отерпла: навпроти Миколи з фінкою в руці осадисто стояла на порозі чорна, ґвалтівна смерть.

— Рятуйте!!!

Щосили, всім єством закричала Єлька до Зачіплянки, до селищ.

Коли вона підбігла до Миколи, він уже лежав ниць на порозі соборнім. Припавши над ним, чула, як кров клекоче, і у відчаї, в нестямі розпуки белькотіла, ніби вимолюючи життя:

— *Любий, коханий, щастя моє... Люблю тебе... Люблю! Люблю!*

Біля машини зчинилася метушня, знову чулася лайка, мотор не заводився, десь ключ загубили в соборі...

Єльчин крик підняв на ноги всю Зачіплянку. До ранку ніхто на селищі не заснув. Тріщали кущі в садках за тими, що втікали, і тепер це були не садки чарів місячних, серпанкових, не ніч без зла, а ніч гніву, важких переслідувань, зціплених зубів, скручених рук...

Відправивши Миколу з каретою швидкої допомоги, зачіплянці не розходились: наглядаючи затриманих, ще деякий час юрмились гуртом коло собору; потім зосталась тільки варта із добровольців, котрі, розташувавшись попід собором, облягли його, ждучи приїзду міліції. Курили. Мовчали.

Димилися заграви, вирувало небо над домнами. Місяць над садками червонів щербато. Про всі початки і про всі фінали нагадував він.

Жилаві зачіплянські акації ждуть ночами нового цвіту, чиєсь кохання жде сріблястих акаціевих ночей. Щоранку будить селище своїми гудками завод-ветеран,— потужні гудки його десь ніби зглибока йдуть, чимось торкають людей і бентежать. Снує і снує люд заводський свої одвічні дороги — зі змін і на зміни, в денні і нічні. У нелегких буднях своїх Зачіплянка, у вічному течиві їх. Завод, домівка, знову завод. Ніби у незрушності залишається ця буденна стійкість її існування, і є щось незнищенно-витривале у стожильній чіпкості її життя.

Жде Зачіпля́нка свого Баглая. Матір'ю жде, що зажурено збирає ягоди синові на пиріг з вишень-петриківочок, що, рясно вродивши, горять на сонці, всуціль облиті темно-червоним. Жде сліпучістю саги, де безжурно галасає дітвора, всі оці юні Миколині друзі, що в приймальний день самі несуть йому передачі до заводської лікарні і пишаються ним, вважаючи, що хоч пов'язки дружинницької Микола й не носив, але нема відважнішого за нього серед усіх дружинників заводського району. Часом зустрічає дітвора на подвір'ї лікарні дівчину смагляву, Ягорову Єльку, в білій хустині. Приходить сумовита, сідає на лавці під гіллястою липою і годинами так висиджує перед вікнами палат, ждучи, доки Баглаєві дозволено буде піднятися з ліжка і він, блідий і знекровлений, нарешті вигляне до неї з котрогось вікна. В смугастій лікарняній одежі, схожий на каторжника, вигляне і всміхнеться... А поки що — жди. Бачитимуть щодня Баглаєву наречену оці бетоновані, розпашілі спекою корпуси лікарні і сліпучі від сонця вікна палат, зрання приходитиме на вахту своєї любові і в замисленім присмутку ждатиме, ждатиме, скільки доведеться, хоч уже й липа ця запашна відцвіте, хоч і листя із неї обвіє...

Сухі вітри час від часу окутують Зачіплянку жовто-бурою куряво́ю. А вечорами, коли тихо, виходять посидіти на своїй історичній лавці Іван та Вірунька. Ідилічною парою сидять під зачіплянськими зорями. Коли заходить між ними мова про Миколу, Баглай-старший не може віднайти пояснення цій драмі, яку він вважає безглуздою, не може стримати обурення: навіть там, серед племен, де він тоді заблукавсь, ножа ніхто не підняв, а брата твого на рідній землі — дикуни доморощені... Сталь днями й ночами виплавляє завод — хіба ж то на фінські ножі? П'ять ран ножових, одна з них на міліметр від серця, чудом тільки не втратив хлопець життя. Була хірургам робота, могла б виявитись марною, однак молодий організм допоміг. Ну, тепер позашивано рани, заживають потроху...

Іноді допізна засиджується коло двору подружжя Баглаїв. Змінився за два роки Іван, іншим повернувся, Віру́нька почуває це.

Надто коли починає розповідати їй про той загадковий, білосніжний Тадж-Махал, що в одному місці оздобленнії чорним каменем і той камінь співає. Не кожен почує те диво, але коли вслухатися добре — справді, ледве чутно співає: так вміло той камінь поставлено давніми індійськими майстрами. І досі таємницю їхню не розгадано: чому ж він співа? І вже обоє вслухаються мимоволі і в свій собор, що височить на майдані, тане верхами в сутіні неба,— часом чи не заспіває він теж, тихо, віддалено?

Мовчить собор.

Не видно облупленості, іржі на банях, ніч скрадає на ньому всі травми часу.

Навколо вирують пристрасті, ламаються списи в щоденних баталіях, що їх ведуть будівничі з браконьєрами, а він стоїть, думає свою одвічну думу. Про що вона? Все тут проходило перед ним, як перед свідком і перед суддею. Ще, здається, недавно рипіли гарби повз нього з снопами, клекотіла революція на цьому майдані соборному, дзвони калатали на сполох, кликали на сходки, на пожежі, то радісно, то тривожно будили передмістя, б'ючи пудовими язиками свою литу, з домішкою срібла мідь... Поглядом болю і туги востаннє дивилися на нього розширені очі дівчат-полонянок, коли їх тисячами гнали мимо собору в Німеччину. Ридання чув, і крики надій, і залізні гуркоти війни, і її, ще страшнішу тишу... Тепер велосипеди нічних змін нечутно обтікають його щодня і щоночі.

Все він бачить і бачив усе. Ярмарки вирували круг нього, яскраво гомоніли, бурунили, буйно сміялись червоним, сивіли шапками, саньми красувались в різьблених оздобах... Чи так уже воно й вищезло усе? Чи береже він у собі відгомін життя невмирущого, мигтіння списів запорозьких, різноголосся ярмаркового люду, жарти циганські, чвари прасолів, іржання коней продано-ображених, лоскітний сміх шинкарок щасливих, нічні шепоти закоханих, зоряні обійми й зачаття?.. Повен, повен всього! Темрявою ночі окутаний, зірок дістає шоломами своїх бань крутолобих. А сталь у печах клекоче, і коли плавку дають, шлак за Дніпром виливають, і все небо виповнюється загравною повінню, так що вершечки садків висвітяться карбовано, видні до кожного листочка,— в такий час од світла заводів враз вирине з темряви ночі й собор. І доки багряніє, дихає небо по всьому Наддніпров'ю, стоїть серед заводського селища весь освітлений, парусноповний і чистиії, як тоді, у минувшині, коли вперше тут виник, вичарувався з душі своїх мудрих і дужих майстрів.

1963–1967

?!

Початковий рівень

1. Коли було написано роман «Собор»?
2. Де й коли відбуваються події роману «Собор»?
3. Назвіть персонажів роману «Собор».

Середній рівень

4. Чи є назва роману символічною?
5. Як у романі розкрито зв'язок минулого й сучасності?
6. Які негативні риси втілено в образі Володьки Лободи?

Достатній рівень

7. Схарактеризуйте образи Миколи Баглая та Єльки.
8. Як вирішується в романі проблема духовності?
9. Визначте роль вставних новел у романі «Собор».

Новела — малий прозовий жанр, за обсягом подібний до оповідання, однак відмінний від нього змістовою парадоксальністю, драматизмом та наявністю незвичайної, нерідко непередбачуваної кінцівки. Літературна новела зародилася в епоху Відродження в Італії («Декамерон» Дж. Бокаччо), розвивалась у Франції, Англії, Іспанії. Новела широко використовувалась у романтизмі (Е. Т. А. Гофман, П. Меріме, Е. По). Особливої популярності жанр новели набув наприкінці XIX — на поч. XX століття як важлива форма вираження модерного світобачення. Новела продовжувала розвиватися в літературі XX століття.

Роман — великий і складний за своєю будовою епічний твір, у якому змальовано життя багатьох персонажів, а саму дійсність представлено масштабно й різнобічно. Існує декілька різновидів роману. Одним із них є *роман у новелах* — жанрова форма, що складається з окремих новел, які разом становлять ідейно-художню єдність. В українській літературі XX століття до різновиду роману в новелах зверталися Ю. Яновський («Вершники»), О. Гончар («Тронка»).

ГРИГІР ТЮТЮННИК

(1931—1980)

Григір (справжнє ім'я Григорій) Михайлович Тютюнник народився 5 грудня 1931 року в селі Шилівці на Полтавщині в селянській сім'ї. 1937 року батька майбутнього письменника заарештували й відправили на заслання, де він і загинув (пізніше був реабілітований). Малого Григора забрали до себе родичі на Донбас. Під час війни, рятуючись від голоду, хлопець повернувся до матері на Полтавщину. У повоєнні роки Тютюнник закінчив Зінківське ремісниче училище, працював у Харкові робітником на заводі. Захворівши, повернувся до рідної Шилівки. За «втечу» із заводу (мусив відпрацювати три роки) був засуджений і чотири місяці відбув у колонії. Звільнившись, виїхав на Донбас, працював на різних роботах. Звідти був призваний до війська, служив на флоті на Далекому Сході. Тоді ж почав писати літературні твори. Після демобілізації закінчив вечірню школу і 1957 року вступив на філологічний факультет Харківського університету.

1961 року в журналі «Крестьянка» побачило світ перше оповідання Тютюнника, воно було написане російською мовою. Автор невдовзі переклав свій твір на українську й відтоді писав лише рідною мовою.

Після завершення навчання в університеті Тютюнник виїхав на Донбас, учителював у вечірній школі. 1963 року письменник перебрався до Києва, працював у редакції газети «Літературна Україна», в сценарній майстерні Київської кіностудії ім. О. Довженка, у видавництвах «Радянський письменник», «Молодь», «Дніпро», «Веселка».

1966 року вийшла перша книжка прози Тютюнника «Зав'язь». Пізніше побачили світ збірники новел «Батьківські пороги» (1972), «Крайнебо» (1975), «Коріння» (1978), книжки для дітей «Ласочка» (1970), «Степова казка» (1973), повісті «Климко» (1976) та «Вогник далеко в степу» (1978).

За книжки «Климко» і «Вогник далеко в степу» Тютюнник 1980 року був удостоєний літературної премії ім. Лесі Українки в галузі дитячої літератури.

Помер Григір Тютюнник 6 березня 1980 року, покінчивши життя самогубством. За свою творчість письменник 1989 року був посмертно відзначений Державною премією ім. Т. Г. Шевченка.

«Увібравши в себе найкращі риси вітчизняної класики, реалізм Григора Тютюнника є водночас реалізмом сучасним...

Правдивість зображуваних людських характерів, художня майстерність у відтворенні їхніх вчинків, емоцій — це те, чим найбільше приваблюють

читача твори Григора Тютюнника, надаючи його слову цінності тривалої, неперехідної. Той, кого він зображує, правдивий кожним своїм жестом, психологічною деталлю, найкоротшою реплікою, поглядом, виразом обличчя. Діалоги Тютюнникових героїв вражають саме природністю, влучністю, бездоганною достовірністю. І внутрішнє життя їхнє викликає нашу довіру теж саме цими незрівнянними для художника якостями — правдивістю й природністю розвитку думки, повною відповідністю почуття тій чи іншій життєвій ситуації.

Живописець правди — так можна визначити і творчі принципи письменника, і весь лад його душі, а відтак і його стиль, позначений справді яскравою індивідуальністю».

О. Гончар

ТРИ ЗОЗУЛІ З ПОКЛОНОМ

Новела

Любові всевишній присвячується

Я виходжу з-за клубу в новенькому дешевому костюмі (три вагони цегли розвантажив з хлопцями-однокурсниками, то й купив) і з чемоданчиком у руці. І перше, що бачу,— хата Карпа Яркового. А перед нею — рівними рядочками на жовтому піску молоденькі сосни. На ґанку Карпової хати стоїть Марфа Яркова і веде мене очима. Вона стоїть без хустки, сива, пишноволоса,— колись її коси сяяли проти сонця золотом, тепер не сяють. Видно, думаю собі, волосся умирає раніше, ніж людина... Підходжу ближче, вклоняюся Марфі й кажу через молоденькі сосни:

— Драстуйте, тітко.

Марфа ворушить губами і проводжає мене далі, аж доки я не увійду в сосни «великі»,— у нас їх називають ще: «ті, що твій тато садив».

Дома мене стрічає мама, радіє, плаче і підставляє для поцілунку сині губи.

— Мамо,— питаю після того, як розказано куці студентські новини (сесію здав, костюм ось купив),— а чого тітка Марфа Яркова на мене так дивиться?

Мама довго мовчить, потім зітхає і каже:

— Вона любила твого тата. А ти на нього схожий...

Марфа (тоді її у селі за маленький зріст звали «маленькою Марфою») серцем чула, коли від тата приходить лист. Вона чула його, мабуть, ще здалеку, той лист; мабуть, ще з півдороги. І ждала. Прийде до пошти, сяде на поріжку — тонесенька, тендітна, у благенькій вишиваній сорочині й рясній спідничці над босими ногами,— і сидить,

сяє жовтими кучерями з-під чорної хустки: втекла од молотарки, або косаря, за яким в'язала, або з лук, де сіно скиртують.

Сидить на поріжку і обриває пелюстки на ромашці, шепочучи «Є — нема, є — нема, є».

Коли з пошти виходив наш поштар, однорукий дядько Левко,— височенний, худющий, як сама худорба, із брезентовою поштарською сумою через гостро підняте вгору плече,— Марфа підхоплювалась йому назустріч і питалася тихо, зазираючи знизу в його очі:

— Дядечку Левку, а од Мишка є письомце?

— Нема,— одказував Левко, блукаючи очима поверх золотого Марфиного волосся, що вибилося з-під чорної хустки.

— Не брешіть, дядечку. Є...

— Ну — є! Є... так не тобі, а Софії.

— Дядечку Левку! Дайте, я його хоч у руках подержу...

— Нельзя. Чужі письма нікому давати не можна. Заборонено.

— Я тільки в руках подержу, дядечку, і оддам.

Сині Марфині очі запливають слізьми і сяють угору на дядька Левка — ще синіш.

Левко озирається довкола, немічно зітхає худими грудьми і манить Марфу за пошту. Там він дістає із суми трикутник і простягає Марфі.

— На. Тільки нікому не кажи, що давав, бо за це виженуть мене.

— Ні-ні-ні, дядечку! — аж похлинається від щирості Марфа.— Ось вам хрест святий!

Вона хапає з Левкових пучок листа — сльози рясно котяться їй по щоках,— пригортає його до грудей, цілує у зворотну адресу.

— Чорнила слізьми не розмаж,— каже Левко й одвертається: жде.

Марфа, якщо поблизу не видко людей, нескоро віддає йому листа, мліючи з ним на грудях, і шепоче, шепоче:

— Ну от бачите, нічого я йому і не зробила... Тепер несіть Софії. Я ж нічого йому не зробила... Спасибі, дядечку, рідненький... Нате вам осьо, вип'єте за його здоров'я.

Вона дістає з-за пазухи пожмаканого карбованця і вкладає Левкові у долоню.

— Хіба що за його здоров'я,— бурмотить Левко,— а так зроду не взяв би...

І чимчикує в село, наставивши вгору гостре плече з порожньою майже сумою.

А Марфа біжить на роботу, птахою летить, щоб дов'язати до вечора свої шість кіп, і вітер сушить — не висушить сльози у її очах.

— ...А хто вам про це розказував, мамо? Дядько Левко?

— Ні. Він мовчав. Сама бачила й чула. Я бо теж за нею слідком з роботи тікала. Отуди ярком, ярком — і до пошти. Дивлючись, а вона

вже на поріжку сидить, жде... Вона щораз перша вгадувала, коли тато обізветься.

— І ви на неї сердилися?

— У горі, сину, ні на кого серця немає. Саме горе.

— А як же то — вона вгадувала, а ви — ні?

— Хтозна, сину. Серце в усіх людей не однакове. В неї таке, бач, а в мене таке... Вона за тата набагато молодша була. Йому тридцять три, а їй дев'ятнадцять. Два годочки прожила з Карпом своїм і нажилася за сто. Тато ж... він якось і не старів, однаковий зоставався і у двадцять, і в тридцять годочків... Сокіл був, ставний такий, смуглий, очі так і печуть, чорнющі. Гляне, було,— просто гляне і все, а в грудях так і потерпне. Може, тому, що він рідко піднімав очі. Більше долонею їх прикриє і думає про щось. А востаннє, як бачила його (ходила аж у Ромни, їх туди повезли), то вже не пекли, а тільки голубили — такі сумні. Дивиться ними — як з туману.

Вони до нас на посиденьки ходили. Карпо і Марфа. Щовечора. І гомонимо, бувало, втрьох або співаємо потихеньку. Тато баритоном, а я другим йому помагаю, а Марфа першу веде. Голосок у неї тоді такий був, як і сама вона, ось наче переломиться, ну й ловкий. А Карпа хоч викинь. Сидить, у стелю дивиться. Або у вуса дме, то в один, то в другий,— розпушує. То я йому — галушок миску гарячих (він їсти страх любив), ложку в руки — їж, Карпе! І тьопає, як за себе кидає. Ми співаємо, а він вусами пару з миски ловить та сопе так, що каганець на столі як не погасне. «Я,— каже,— картоплю в галушках люблю. Картоплі треба більше кидать у галушки». Товстопикий був, товстоногий. І рудий — матінко ти моя... Як стара солома. Марфа проти нього — перепілочка. Ото гляне, було, як він над галушками катується, зітхне посеред пісні й одвернеться, а сльози в очах — наче дві свічечки голубі. До тата... Я то бачу. А він затулить надбрів'я долонею і співає. Або до тебе в колиску всміхнеться та приколисує легенько.

«Ти, Михайле,— кажу,— хоч би разочок на неї глянув. Бачиш, як вона до тебе світиться».

А він:

«Навіщо людину мучити, як вона і так мучиться».

Очі мамині сухі, голос ні здригнеться, і я чую за ним: спогади її не щемлять їй і не болять — вони закам'яніли.

Останній лист від тата

«Софіє! Соню!

Учора дав мені товариш скалку од дзеркальця, я глянув на себе і не впізнав. Не тільки голова вся, а й брови посивіли. Зразу подумав: може, то інній (це надворі було), тернув долонею — ні, не інній...

Більше не дивитимусь.

Часто сниться мені моя робота. Наче роблю вікна, двері фільончасті, столи, ослони. І так мені руки потім засверблять, що, буває, ложки хлопцям ріжу на дозвіллі... А руки як не свої...

Ти питаєш, як нас годують, як одягають на зиму. Годують такою смачною юшкою, що навіть Карпо Ярковий п'ятнадцять мисок умолотив би, ще й добавки попросив! Вдягачка звичайна, селянам до неї не звикати.

Сю ніч снилася мені моя сосна. Це вона вже досі в коліно, а може, й вища. Сосна — а за нею річки синє крило... Ні ти, ні синок, мій колосок, чогось давно не снитесь, тільки привиджуєтеся.

Сусіда мій по землянці молиться уві сні, а Бога не називає. До кого молиться?..

Соню!

Не суди мене гірко. Але я ніколи нікому не казав неправди і зараз не скажу: я чую щодня, що десь тут коло мене ходить Марфина душа нещасна. Соню, сходи до неї і скажи, що я послав їй, як співав на ярмарках Зіньківських бандуристочка сліпенький, послав три зозулі з поклоном, та не знаю, чи перелетять вони Сибір неісходиму, а чи впадуть од морозу.

(«Сибір неісходиму» було нерішучою рукою закреслено густим чорним чорнилом, а вгорі тою ж рукою написано знову: «Сибір неісходиму».)

Сходи, моя єдина у світі Соню! Може, вона покличе свою душу назад, і тоді до мене хоч на хвильку прийде забуття.

Обіймаю тебе і несу на руках колиску з сином, доки й житиму...»

Коли се було... А я досі думаю:

«Як вони чули одне одного — Марфа і тато? Як?..»

А ще думаю:

«Чому вони не одружилися, отак одне одного чуючи?»

«Тоді не було б тебе...» — шумить велика «татова сосна».

?!

Початковий рівень

1. Коли відбуваються події твору «Три зозулі з поклоном»?
2. Яку присвяту додав автор до свого твору?

Середній рівень

3. Дайте визначення новели. Які риси новели можна виділити у творі Тютюнника?
4. Чи наявний у новелі Тютюнника автобіографічний елемент?

Достатній рівень

5. Поясніть значення назви «Три зозулі з поклоном»?
6. У чому полягає своєрідність розкриття теми кохання у творі Тютюнника «Три зозулі з поклоном»?

ОДДАВАЛИ КАТРЮ

Пізньої осені, як листя в садах уже опало й зосталося тільки на бузку та на вершечках тополь, а далеко над голими полями часом засинювало хмари, мов на сніг, до хутірського лавочника Степана Безверхого приїхала з Донбасу наймолодша з трьох дочок Катря й оголосила, що виходить заміж. Катря пробула в Донбасі десь із півроку — працювала в шахтарській їдальні чи то буфетницею, чи то офіціанткою,— отже, ніхто в хуторі, де все і про всіх знають, не сподівався, щоб вона отак швидко знайшла собі пару.

Батьків та доччина звістка не дуже втішила, проте й не засмутила вкрай, бо підхожих женихів серед хутірських хлопців було нерясно, а Катрі повернуло вже на третій десяток — як не шкода, а оддавати ж колись треба. Розпитували тільки, коли та де буде весілля, ким працює майбутній зять та який він із себе. Катря втомлено відповідала, що весілля бажано було б справити наступної неділі тут, на хуторі, бо тут їй веселіше буде — серед своїх як-не-як, що обранець її працює на шахті інженером-економістом, а про те, який він із себе, сказала:

— Приїде,— йому шахта дає «Волгу» на два дні,— самі побачите. Мені подобається. А вам... Вам же, тату й мамо, з ним не жити.

Лагідненько сказала, одначе з такою недівочою печаллю в очах, що батьки зрозуміли: який би той хлопець не був, а розраювати дочку чи зволікати з весіллям не слід...

Катрю поклали спати у світлиці на її ще дівоцькому ліжку з горою подушок — мало не врівні з мальованим килимом на стіні. На тому килимі зі старої баєвої ковдри заїжджий маляр утнув синє кругле озеро, двох довгошиїх лебедів, що цілувалися дзьобами, і все те обсадив великими червоними й жовтими квітками — теж круглими.

У світлиці було чисто й затишно, як буває тільки в хатах, де не сини, а дочки. На стінах, запнуті рушниками, висіли портрети всіх трьох Степанових дівчат — тонколиких, кучерявих, з трошки наполоханими очима: видно, що фотографувалися уперше в житті. Вони були схожі одна на одну, як близнюки, може, тому, що фотограф-портретист із Полтави підмалював їхні брови усім однаково — рівно.

Катря блукала поглядом од портрета до портрета, замріяно усміхалася, тоді сказала до батька й матері, що рядочком сиділи на лаві проти ліжка й журно дивилися на дочку:

— Він нічого. Тільки строгий і неговіркий. Ви, як він приїде, не дуже з ним розбалакуйте, бо ще щось не так скажете... Це я прошу.

Степан на те промовчав, тільки метушливіше, ніж завжди, обмацав кишені, шукаючи цигарок, а Степаниха сказала тихо:

— Та що ж ми — вороги своїй дитині? Якось догодимо.

Коли дочка задрімала, старі тихо вийшли в хатину й посідали на теплій лежанці так само рядочком, як сиділи в світлиці. Довго мовчали. Степаниха зітхала, а Степан курив. Тоді сказав:

— Видно ж, і штука!

— Та вже який трапився,— сумно одказала Степаниха.

Світла не вмикали. Степаниха навпомацки послала постіль — собі на залізному ліжку, що горіло у війну, проте ще держалося, чоловікові — на лежанці; Степан тим часом пішов до корови, укинув у ясла оберемочок сіна, щось бурмочучи сердито, тоді ні з сього ні з того увірвав корову навильником по боку і сказав сердито:

— Повернись, стерво с-собаче! — І враз йому одлягло од серця, стало шкода і корови, і жінки, що все вміла терпіти і ніколи не сварилася, а тільки зітхала, і дочки — останньої втіхи своєї. Думалося, приведе у двір доброго парубка, хазяїна молодого, та й житимуть на всьому готовому, для них-таки приробленому, а їм із жінкою буде до кого на старості голову прихилити, бо старші дочки, теж не дочекавшись сватів у хату, поїхали шукати свого щастя — одна в Сибір, по вербовці, друга на цілину. Їхали ненадовго, а зосталися назавжди. Повиходили заміж, обквітчалися дітьми, тепер тільки листи вряди-годи шлють та дописують в кінці: «Досвидания. Цілуємо вас, папа й мама, сім'я Андрєєвих». Це старша. А середульша, лагідніша вдачею: «Цілуємо вас, дорогесенькі таточку й мамочко, сім'я Євтушенкових». Приїздили якось із дітками й чоловіками. Нічого хлопці. Моторні, балакучі, собою непогані. Онуків та онучок навезли півдвору — щебетунчиків малих.

«Дєда, а це як називається?!» — «Ціп».— «А що ним роблять?» — «Молотять».— «Як?» — «А отако».

«Бабо, а кому це такий великий чавун картоплі?» — «Паці, дитино».— «Паці? А хто це? Порося?!» І плещуть у долоньки та підстрибують: «Паця-паця, паця-паця!»

Казав зятям: зоставайтеся, хлопці, тут. Хати вам усім хутором поспинаємо в одне літо, садиби колгосп наріже такі, що садки в два-три роки вижене, як з води; теличку, поросяток дамо на розплід, на нові хазяйства. А вони: «У нас, папаша, там рідні, там квартири, заробітки непогані — чого ж іще?»

Правильно, звісно. Хто ж своє рідне покине або од добра добра шукатиме.

Тепер і Катря вилітає з батьківського гнізда. Зо-о-ставайся лавка з товаром, живіть, мамо й тату, як знаєте. «Ми вам на старості всі гуртом помагати будемо, а як схочете — до себе заберемо». Спасибі, діти. От тільки хто води подасть, як занедужаємо, хто діда дідом назове

й на плечі хто попроситься, щоб «косі» повозив, хто бабі дров урубає чи попросить казку розказати, хто садок догляне, щоб не захирів, а цвів щовесни, як новенький храм, хто батькову чи материну пісню заспіває зимовими вечорами?

«Заберемо». Килину Волохівську оно забирали діти. Хата два літа пусткою стояла, ребрами світила, вікна порайдужніли, наче їх дьогтем хтось намастив, садок по саме віття бур'янами заріс. Не дворище, а закинута могила, тільки їжаки ночами в тих бур'янах хрокали та здичавілі коти очима світили. Продати б, але ж хто його купить, як усі в мандри пустилися. А се літо вернулася Килина. «Тут народилася — тут і вмру,— сказала дочці та зятеві.— Якщо хочете, щоб мати довше пожила, не рушите з місця». І знову ожила садиба, садок почистішав, хата підсиненим околом красується, а їжаки та коти зійшли геть.

«Заберемо»... Ег-ге! Хіба, може, мертвих. Тоді — однаково.

Корова шелестіла сіном, похрумкувала сухими стебельцями та цьвохкала Степана китицею хвоста. Степан уже не сердився на неї, одм'як душею. Ще постояв серед двору, наслухаючи, як розбирається вітер. Голі дерева в саду не шуміли, а сурмили в осінні свої сурми.

Не спали довго. Перегомоніли з старою про те, що завтра треба покликати колія та заколоти кабана раненько, щоб до вечора вже й з ковбасами впоратися, бо до суботи лишилося три дні, а холодцю можна буде і в четвер наварити; олії вирішили не бити, а обміняти в олійниці, щоб швидше; борошно ж було своє. Степаниха прикидала, кого покличе кухарити, а Степан розмірковував уголос, скільки треба буде самогонки, якщо запросити на весілля усіх родичів і хуторян:

— Андрушко вигнав сьогодні два бутлі. Давав куштувати, так добра, в ложці горить і додолу скапує — горить. Скажу, щоб придержав. Завтра Мотря Решітківська гамурдітиме, то вже ж не пошкодує на таке діло. Та й Федір, брат, без своєї не живе. А ще в лавці візьму ящик, бо це ж, мабуть, і свати приїдуть.

Так за клопотами забулася й журба.

— Сло'м, якось одбудемо,— сказав Степан, позіхаючи, і незабаром заснув, а Степаниха ще довго ворочалася, зітхала, тихенько схлипувала й задрімала десь аж перед першими півнями.

— Як же, дочко, весілля справлятимемо? — спитав уранці Степан, розбираючи вже внесеного в хату кабана.— По-старому чи по-новому?

Катря одною рукою допомагала матері поратися коло печі, а другою притримувала нижче грудей кінці великої квітчастої хустки. В цій хустці, давній, ще бабиній, береженій на дні скрині як найдорожчий

скарб, що кожної осені перекладався горіховим листям від молі та задля пахощів, Катря була схожа на гарненьке ображене дитя з великими очима, повними дорослого смутку.

— По-новому, тату. Посидять люди, погуляють та й розійдуться.

— А може б, і дружок поводила та присогласила людей на свайбу, хоч би родичів де ближчих? — несміливо запитала Степаниха.

— Які там дружки, мамо,— усміхнулася Катря.— Та й хто тут з моїх однолітків зостався...

— Хоч фату ж надінеш?

— Надіну, як хочете.

— І то слава Богу,— зраділа Степаниха.

— Тепер так мода пішла, що по-нашому вже нічого не роблять,— докинув колій Кузьма Білокобильський, прискалюючи єдине своє око. Він краяв сало на широкі смуги, тоді рівненько ділив на шматки, четвертував і, густо посипаючи сіллю, складав у дебелий ящик.— Тепер так: раз, два — і в дамках! А буває, сьогодні свайбу одгуляли, а завтра — га-га! — дивись, молоду вже й у родилку одвезли!

Катря почервоніла, низько нахилила голову й вийшла у світлицю. А Степаниха сказала сердито:

— І таке вже змеле при дитині, що хай Бог милує й криє.

— А що, хіба неправда? — образився Кузьма. Він був добрий чоловік, під'юджувати людей не любив, а завжди говорив по щирості, як думав, тому не зрозумів, чого на нього розсердилися.

— Годі вам,— втрутився Степан.— Подавай, стара, свіжину на стіл, та будемо снідати.

Після доброї чарки, випитої до свіжини, Кузьма розчулився, разів зо три бажав Катрі, щоб їй за чоловіком жилося, «як з гори котилося», щоб дітей «навела» багатенько та не забувала батька з матір'ю в «тому дальокім краю»: Кузьмі здавалося, що Донбас за морями десь та за горами високими.

Катря прилягла бочком на подушки, затулила очі хусткою й заплакала, а Степан, побуряковілий після склянки перваку, часто закліпав очима, хутенько зав'язав у вузлик шмат грудини, два кусні сала колієві на гостинець і, подякувавши за поміч, вирядив Кузьму за ворота.

— А перестала б ти рюмсать! — гримнув на жінку з порога, помітивши на її щоках червоні од вогню в печі сльози.— Це тобі що — свайба чи похорон?!

Степаниха швиденько втерлася й сказала так, наче й не вона тільки що плакала:

— Та вже ж що свайба. Ти зранку надудлився, то тобі й байдуже, а матері, може, й поплакать хочеться.

Степан на те змовчав, бо таки чув у голові джмеликів, пройшов у світлицю, погладив дочку по голові, як колись гладив маленькою, й сказав:

— Цить, Кать, цить. Тут, бач, таке діло: не вікувать же тобі з батьками. Достань краще мені вдягачку, піду лавку одчиню, бо вже й так нерано.

В лавку Степан прийшов, як нова копійка: у широкому галіфе цупкого синього сукна, набрижених хромових чоботях та діжурці з того ж таки краму, що й галіфе. Ще й тонкими доччиними парфумами пахтів, бо Катря покропила йому смушевий комір і манишку.

Люди, що товпилися коло лавки, зустріли Степана чемненькими вітаннями, а не лайкою, як то бувало завжди, коли лавочник припізнювався,— знали-бо всі: у чоловіка клопоти.

— Хліба набирайте, щоб хватило аж до понеділка,— оголосив Степан,— бо мені ніколи буде, самі понімаєте. А ще дочка просила, та й ми з старою просимо, щоб приходили у цю неділю на свайбу.

Хуторяни поштиво дякували, розпитували, де буде гульбище та хто молодий.

— Надворі посидимо, як година стоятиме, щоб усі вмістилися. А молодий — главний інженер на шахті,— прибрехав Степан, думаючи сам собі, що «Волга», якою приїде зять, своє діло зробить: кому б же ще дали гнати таку машину за чотириста верств, як не головному інженерові...

Люди шанобливо кивали головами, ті, що жили ближче до Степана, обіцяли позичити столи, стільці та посуд, і всі брали хліба побагато.

Жінки одразу ж розходилися, а чоловіки терлися біля прилавка, й коли остання молодиця, напташивши повен кошик хліба та ситра, вийшла, заоскирялися до Степана:

— То, може, Кіндратовичу, сьогодні заради такої оказії той... до десяти...— і занишпорили по кишенях, дістаючи пожмакані карбованці, а дехто порпався поза пазухою тільки задля годиться: мовляв, чого спішити з-поперед батька в пекло, мо', лавочник на радощах і свою виставить.

Степан і справді одгорнув геть купку грошей, сказавши: «Заберіть, я вгощатиму»,— накинув на двері защіпку й дістав з-під прилавка дві пляшки «Столичної».

Після двох пили ще й третю, закусуючи консервами, хлібом та пряниками, вихваляли усіх Степанових дочок за вроду й за те, що отак ловко зуміли «пристроїцця» в житті, аж доки Петра Малинюківського, великого співця хутірського, не потягло на пісню. Тоді Степан поклав на прилавок долоню й сказав:

— Годі, хлопці, у мене ще роботи та роботи.

Чоловіки, хто заточуючись, а хто ступаючи твердіше, ніж треба, розійшлися, а Степан зачинив лавку й подався в село запрошувати на весілля брата Федора, музик та голову колгоспу. (Думка така — телевізора молодим він, звісно, не подарує, бо не колгоспники, а соломки корові на підстилку чи купку дров колись виписати не відмовить).

З села Степан повернувся на доброму підпитку, і так йому стало шкода Катрі та себе з жінкою, що він аж заплакав. Одначе згадка про те, що оддає дочку не за когось там, а за головного інженера (повторивши кілька разів свою брехеньку, Степан і сам повірив у неї), заспокоїла його, то вмовк, утер горілчані сльози й заснув, як був,— у чоботях, празниковому галіфе та шовковій сорочці.

У неділю з самого ранку в Степановому дворі вже вешталися люди — родичі, сусіди, кухарки. Ставили в ряд столи од воріт аж до садка, майстрували лави з жовтих, добре вистругапих дощок, а в хатині та сінях усе, навіть долівка, було заставлене мисками з холодцем, узваром та киселями. У світлиці на столі, обставлений свічками з чистісінького воску й уквітчаний калиною, красувався коровай: на ліжку було розкладено біле як сніг плаття молодої, фату, прозоро-матову, як березова гілка в інеї, вінок і новенькі білі черевички, ще не виймані з коробки. Все це привезла Катря.

Свічки на столі тихо горіли, поблимували, як хтось одчиняв двері до світлиці, опливали гарячим воском — в хаті стояв церковний дух. Катря сиділа на покуті, запнута по-жіночому тою ж таки бабиною хусткою, й, не кліпаючи, як телятко на вогонь, дивилася на свічки. Кухарки, що поралися в хатині, улучивши хвилинку, коли Степаниха виходила по щось у погріб чи комору, перешіптувалися між собою.

— Видно, не дуже солодке заміжжя буде, бо сидить Катря, як із хреста знята.

— Та й молодого ж нема, а йому б ще вчора пора приїхать...

Надворі порядкував Федір, молодший Степанів брат, високий, показний чолов'яга з такими ж, як і в Степана, тугими рум'яними щоками та гострими карими очима, щоправда, потайнішими, ніж у старшого брата,— може, тому, що Федір часто прискалював їх, наче цілився в когось.

— Отой великий стіл посередині застеляйте найкращою скатертиною, там сидітимуть молоді й гості,— командував жінками Федір.— А оті два, що по боках, можна й гіршенькими, там посадимо батьків та родичів. Далі, для всіх, можна заслать клейонками: не великі пани!

Голос у нього був гучний та веселий, парубоцький голос. Жінки охоче корилися йому, хихотіли, крутилися як дзиги й намагалися

бути ближче до Федора, а він не поминав найменшої нагоди одну вщипнути, іншу пригорнуть за плечі й шаснути рукою по нап'ятій грудьми кофті чи ляснуть нижче поперека. Федорова жінка, меткенька, чепурна та беручка до роботи, бачила все те, одначе не сердилася на чоловіка, а сміялася разом з усіма й цокотіла:

— Федю, ти б же й мене хоч раз обняв, як он Гальку, що аж дух молодиці забило!

— З тобою я й дома наобнімаюсь!

— Е, дома воно не так приятно! А в темненьких сінях — то наче чужий!

Година стояла, як у бабине літо. З-за садка крізь голе віття жовто сяяло сонце, пахло ще не підопріле, росяне листя; холодне після вранішнього приморозку, воно лежало попід кожним деревом пухкими купами, а з поля тягло духом ріль та осінньої стерні.

Степан як з ніг не зіб'ється: то показує, де що брати, ти висилає хлопчаків по черзі бігать за хутір і виглядати, чи не видно од шляху легкової машини, то ходить навколо столів і, киваючи пальцем та ворушачи губами, вже вкотре підраховує, скільки людей уміститься.

Під обід почали сходитися хуторяни, і в кожного під полою як не пляшка, то дві, а то й ціла сулійка. Прийшли й музики з села: Іванушка-скрипаль, у якого верхня щелепа видавалася вперед, а нижня трохи запала, очі в Іванушки були великі, сірі й дивилися на світ з довірливою добротою; Шурко-баяніст і завклубом, білочубий сором'язливий хлопець, який зимовими вечорами, коли в клубі не було нікого, сидів у порожньому фойє і складав свою музику — в ній учувалася піщана пустеля, спекота і тиха журба за домівкою: Шурко недавно ще служив у Середній Азії; Василь Кривобік — сопілкар і конюх у лікарні, що привіз із війни один-єдиний трофей — фабричну сопілку добрячої роботи; четвертим музикою був Мишко Мушник, бубніст і колгоспний шофер, що міг вибивати на бубні кийком, ліктями, коліньми, підборіддям, головою і вигукувати під гопак, червоніючи й витріщаючи очі: «А давай-давай-давай! Гоп-ца! А ца-ца!» Музики стиха гомоніли між собою, пробували інструменти, а Іванушка та Шурко настроювали скрипку: Шурко давав ноту, ведучи її довго, а Іванушка побринькував струнами, то підтягуючи їх, то попускаючи. Потім для проби програли одне колінце з білоруської польки, склали інструменти на ослоні під хатою й закурили: Степан звелів не грати, доки не приїде молодий.

До дванадцятої години люду найшло повен двір. Чоловіки, бачачи, що весілля зволікається, сіли на крайні од садка столи і почали грати в карти. Усі вони, як один, були в діжурках, жовтих та чорних шкіряних шапках, галіфе й хромових чоботях. Жінки цвіли

квітчастими хустками, як макова грядка, а дітвори аж кишіло — грали в ладки, шастаючи поміж дорослим, як горобчики поміж голубами, поза хатою, поза хлівом та погрібником.

Але ось від крайніх хат прибіг захеканий хлопчак, Степанів посланець, і крикнув:

— Їдуть! Їдуть!

Чоловіки швидко зібрали й заховали карти, попідводилися й слідом за дітворою та жіноцтвом посунули до воріт. Тут же стояли четверо хлопців із тих, що, не жонаті ще, пересміювалися та переморгувалися, чекаючи молодого: вони мали брати могорич і почувалися трохи ніяково. Степан крутився коло них і шепотів то одному, то другому:

— Ви ж, хлопці, дивіться, той... робіть діло ладком та мирком, щоб не дай Бог бійки не завели, а якщо як, то я вам своєї цеберку виставлю.

— Своєї, дядьку, не інтересно!

— Ти, Кіндратовичу, не мішай парубкам. Що ж то за свадьба без могоричу за молоду?

З-за крайніх хат піднялася пилюка, ледаченька, осіння; кури, розкинувши крила, метнулися з дороги попід тини, і «Волга» на повній швидкості підскочила до двору. Натовп принишк, подався вперед, аж ворота затріщали. З машини вийшло троє: два молодики, з-поміж яких важко було вирізнити жениха, бо обидва вони були вдягнені однаково гарно — в білих нейлонових сорочках з краватками, суворо-урочистих чорних костюмах та новеньких болоньях. Третьою була жінка, видно, мати молодого — дуже напудрена й з нафарбованими губами.

«Ач, яка панська сваха у Безверхих... Котрий же з них молодий? — зашушукалися в натовпі, пхаючись один поперед одного та стаючи навшпиньки.— Ні квітки немає, нічого...»

Хлопці-могоричники також розгубилися: з котрого ж правити викуп?

— Просимо дорогих гостей до двору,— уклонився Федір і обома руками вказав на хвіртку.

«Молода!» — зронив хтось у тиші, і всі обернулися до хати. Там на поріжку стояла Катря у білому просторому платті, що приховувало стан, калиново-срібному вінку над короною гарно зачесаного волосся й довгій фаті, яку, немов хвилю туману, тримали на руках дівчата й молодиці у старовинних вишиваних сорочках та квітчастих хустках з довгими китицями — рум'яні, усміхнені, схвильовано-цікаві, їм не терпілося швидше побачити молодого: кому назустріч вивели таку квітку? Катря стояла, опустивши руки вподовж тіла, від чого її вузенькі плечі стали ще вужчі, біла тонка шия, якої ніби ніколи не торкався сонячний промінь, стала ще довша; голову ледь нахилила і спідлоба дивилася по-

верх натовпу туди, на вулицю. Очі її сяяли тихим, сором'язливим усмішком, а губи тремтіли од хвилювання (зроду на неї не дивилося стільки людей), то прикрила їх пальцями і не пішла — попливла до воріт, як пава.

— Отаку кралю викохав Степан,— зашепотіли жінки.

— Діва непорочна — й квит...

— І куди наші хлопці дивилися?..

— А що б вона тут робила — до свиней?..

— Он, он молодий, бач: перший до хвіртки йде!

Молодий — то був хлопець років двадцяти восьми, з миршавеньким чубчиком, зачесаним на проділ рідким гребінцем, трохи чи не нижчий за Катрю, проте широкий у плечах, суворий з лиця, трохи пещеного й блідого. Ледь усміхнувся до Катрі й простяг був руку, щоб одчинити хвіртку. Але тут один з парубків заступив йому дорогу, набичив голову й буркнув:

— На могорич давайте!

— Що? — не зрозумів той.

— На могорич, кажу, давайте. Нашу дівку берете, треба викупать.

— Це, звиняйте, у нас так заведено,— пояснив Федір, прискалюючи на молодого усміхнені очі.— Ставити могорич за дівчину.

— Гм,— мигикнув молодий і високо підняв одну брову.— Що ж, пожалуйста.— Дістав з кишені гаманець, повільно перебрав гроші й простяг парубкові новенькі, ще не згинані п'ятдесят карбованців.

— От-так! — захоплено видихнули в натовпі, а парубок сховав лопотючий папірець і сказав уже милостивіше:

— Тепер заходьте.

Молодий узяв Катрю під руку й повів до хати вузеньким коридором, бо хуторяни не дуже розступалися: кожному хотілося подивитися на приїжджих зблизька. Біля порога вже прослали килимок — нове рядно в чорну та червону смужку, ткане ще до війни, а за ним стояли Степан з мискою пашниці й срібняків і Степаниха: вона — трохи згорбившись, а він — струнко, як солдат, з двома орденами і рядочком медалей, пришпилених негусто. Катря тричі низько вклонилася батькам, а молодий лише голову схилив. Степан посипав молодят пашницею й грішми, тоді сказав якомога урочистіше:

— Живіть, діти, у мирі та злагоді.

Степаниха теж прошепотіла щось тремтячими губами, поцілувала Катрю й зятя, який стояв, так само нахиливши голову, і затулила хусткою очі.

Музики хвацько вдарили «Ойру» — і молоді рушили в хату.

— Навіщо ця комедія? — невдоволено шепнув молодий Катрі на вухо.— Зібрались би родичі, скромно, тихо...

— Хай роблять, як хочуть,— смирно одказала Катря.

Доки родичі товпилися в світлиці, знайомлячись,— приїжджа сваха при цьому ні з ким цілуватися не забажала, а тільки подавала руку, називаючи себе Клавдією Купріянівною,— кухарки хутенько накривали на столи, виставляючи пироги й сметану, соління, капусту, свіжу ковбасу, поламану на кільця, а дівчата й молодиці, що тримали Катрі фату, винесли коровай. Свічки одразу ж погасили, зате калина леліла в сонячному промінні, як весільне знамено. Федір виставляв на столи самогонку в трилітрових бутлях — сизу, синюватту, чисту, як сльоза,— і незабаром над столами ніби туман устав: так багато було бутлів. І над туманом тим, напроти короваю, де мали сісти молоді, мовби церковці з срібними банями, височіло три пляшки шампанського.

Коли на поріг вийшли молоді й свати, музики утнули туш, бо іншого нічого підходящого не придумали, а це було знайоме: на урочистих зборах грали, коли колгоспникам вручали премії й грамоти.

Першому, як представникові влади, надали слово голові колгоспу.

— Дорогі товариші! — сказав голова, худий, смирний чоловічок з довгим носом і глибоко запалими щоками.— Це добре, що ми оддаємо, сьогодні Катрю Безверхівну, але це й погано. Добре, бо людина знайшла своє щастя — тут не радіти не можна, і поґано, бо не Катря привела чоловіка в наш колектив, а її од нас забирають. Це — мінус. Отож я й кажу: товариші дівчата й молодиці, котрі не замужем, приймайте приймаків! — Тут голова й сам засміявся разом з усіма, навіть молодий пересмикнув устами, нібито усміхаючись.— Заманюйте чоловіків у наш колгосп! А ми з свого боку будуватимемо вам хати й садиби даватимемо найкращі. Он у старому садку колгоспному хіба не землі? Та там, як писав наш земляк Гоголь, дишло встроми, а виросте тарантас! Так що пожалуста. За це й вип'ємо!

— Правильно,— гули чоловіки, бурхаючи собі в склянки просто з бутлів.— Говорить, як з листу бере!

— Правильно! — вигукували жінки де завзятіші, тяглися чарками до молодих, до голови, обережно, щоб не залити закуску, а музики ще раз програли туш.

Потім пили за батьків молодої й молодого, причому хтось із підпилих, певно, ще до весілля, задерикувато вигукнув:

— А де ж це сват домбасівський? Чи, може, посадженого батька молодому виберемо, га?

— Свата нашого дорогого,— підвівся Степан із чаркою у руці,— срочно викликано на совіщання у Ворошиловград! Так що він отсутствує через державні діла, і я п'ю за нього позаочно!

Степан сказав це так урочисто, а сваха, Клавдія Купріянівна, так пихато склала яскраво-червоні уста, що дехто з хуторян нахилив голову, ховаючи посмішку...

Молодий скривився і щось шепнув Катрі, а та благально подивилася на батька: мовляв, я ж вас просила...

Скориставшись тишею, що запала на мить, з-за крайнього од садка столу підвівся Омелькович, вантажник при сільпо і перший виступайло на всіх колгоспних зборах. Омельковичів брат працював десь у Астрахані юристом, влітку наїздив у село і консультував усіх скривджених, тож Омелькович узяв моду говорити грамотно і офіційно. З його виступів завжди реготали, проте слухали охоче: слова інтересні.

— Тарші! — гучно і впевнено виголосив Омелькович.— Фактіцско, юридіцско і практіцско перед нами вже не молоді, а чоловік і жінка!..— Катря залилася рум'янцем і сховала очі, молодий високо підняв брову й дивився на промовця з неприхованим презирством, а гостроязика Федорова жінка швидко-швидко зацокотіла:

— Що ти, Омельку, ото верзеш? Ну як скаже — то як у попіл торохне, їй-Богу!

За столом розлігся регіт, а Омелькович пришелепкувато кліпнув очима й сказав:

— Юридіцско вони вже розписані, значить, усьо, значить, повороту до холостої жизні нема, хіба через развод. Ось що я хотів сказать!..— і переможно сів.

Музики, хоч були і напідпитку (перед їхнім ослоном поставили дві табуретки з горілкою й холодцем), зрозуміли, що промову Омельковича треба якось заскородити, зморгнулися і втнули польку «бабочку», але тут підвівся дід Лаврін, знавець і пильнувач весільного обряду, махнув рукою, щоб затихли, й сказав, дочекавшись повної тиші:

— Кхи, а чого це ти, Катре, не перев'язала молодого хусткою? Хіба ти не хочеш прив'язати його до свого серця?..

— Правильно! — заґелґотало жіноцтво.— Оце до ладу!

А за крайніми столами, де розташувалися чоловіки (коло жінки як сядеш, то хіба вип'єш по-людськи!), забубоніли:

— Як схоче в гречку скакнути, то й на налигачі не вдержиш, ги-ги-ги!..

— Щось він дуже маніжений. Таке пхе тільки газети читає та в тілівізор дивицця...

Катря повільно встала, висмикнула тоненькими пальцями хустку з-під рукава — нову, шовкову, спрасовану в рівненький квадратик, і лагідно усміхнулася до нареченого. Той підвівся, неохоче підставив руку, немовби для уколу. Коли хустка на його рукаві зблиснула шовковим клинцем, весільна громада, ніби змовившись, гукнула:

— Гір-ко! Гір-ко! Гір-ко!!

Катря всім тілом подалася до молодого, ладна, здавалося, хмелем обвитися навколо нього, заплющити очі й летіти в поцілунку, як у прірву... А молодий, напружившись у шиї так, що аж комір у неї вп'явся, ледве дотягся стиснутими губами до Катриної щоки й торкнувся її — гарячої, як вогонь.

— Не та-а-ак! — залементувало жіноцтво.

— Так, як уперше, давай!

— Як на самоті!

— Гірко!

— Покажи, як інженери цілуються!

— Ха-ха-ха!..

— І-і-ги-ги!..

— Язичники,— тихо сказав Катрі молодий, коли вони вже сіли, таки поцілувавшись, і пригубив з чарки, що тремтіла в його руці, а Катря випила свою до дна й одказала мирненько:

— Люди як люди. Ти б краще випив, як усі.

Молодий суворо глянув на неї збоку, проте змовчав і ще міцніше стис губи.

Жінки завели пісні, простої, не весільної, бо таки розуміли: якщо «В нашої княгині» не личить молодій, то «А в нашого князя» аж ніяк не личить молодому. Такий дутель — і князь?.. Ні!

Катря, осміліла після двох чарок шампанського, теж пристала до пісні, зразу тихенько, немов сама собі співала, коли ж чоловіки потужними басами заглушили підголоска, взяла раптом першим, дзвінким і чистим, як бурунець на дні криниці, голосом:

Ой, братіку, сокілоньку,
Ой, братіку, сокілоньку,
Та візьми ж мене на зимоньку...

Від цієї давньої, ущерть налитої смутком пісні, з якою виросло не одне покоління хуторян і не одне покоління пішло на той світ, у жінок бриніли сльози на віях, а чоловіки хмурилися, сумнішали очима й прохмелялися, наче й не пили, а Грицько Байрачанський витав своїм тремтливим тенором високо-превисоко, як одинокий птах попід хмар'ям. Здавалося, не десятки людей співало ту пісню, а одна многогласа душа... Ще вчора Олексій Цурка тинявся в селі побіля клубу п'яненький, шукаючи собі «ворога», щоб одвести душу, а знайшовши (то був колишній бригадир), підходив до хлопчаків і благав першого-ліпшого: «Ваньо, піди займи бригадьора, хай він тебе вдаре, я йому пику наб'ю...»

Ще недавно Параска Жмуркова з піною на губах гризлася з сусідкою Ялосоветою Кравченчихою за межу, як орали на зиму... А сьогодні всі вони плечима до пліч сиділи за столами й співали пісню,

знану ще з дитинства, і були схожі на слухняних та поштивих дітей одних батька-матері. Вони то були — і не вони.

— Дають тутешні! — захоплено сказав до молодого хлопчини, що приїхав разом з ним «»Волгою». Голосно сказав, сподіваючись, мабуть, що його за піснею не розчують. Однак Федір Безверхий, який сидів неподалік за родинним столом, таки дочувся, примружив очі й спитав:

— А ви самі, звиняйте, звідки будете?

— О, я, папаша, здалеку,— поважливо одказав молодик.— Я з Вінниці. Тобто батьки звідти. А я корінний донбасівець.

— А-а... То далеко! — реготнув Федір.— Це ж у вас, у Вінниці, кажуть рабий замість рябий?..

— Та ні, кажу я вам: я корінний донбасівець. То батьки...

— Ну, то давайте вип'ємо за ваші краї,— оскирнувся Федір.— По повному, щоб дома не журилися, як то кажуть.

Випив, утерся хусткою і гукнув до співаків:

— А чого це ми такої сумної завели? Хіба веселішої немає ради такого дня?

— То давайте «Із сиром пироги»... Давайте?

Але тут знову підвівся дід Лаврін й сказав:

— Кхи, цієї пісні за моєї пам'яті ніхто у нас ніколи не співав. І не треба. Бо якби козаки билися тільки за дівчиноньок та пироги, то досі були б ми турками. Хай краще оно музики грають, а то навіщо ж їх покликано...

— Мені — мою, хлопці,— вибрався з-за столу Лука Ількович Власенко, колишній кавалерист і ротний кухар, а нині лавочний сторож на селі. Все своє життя, і довоєнне, й повоєнне, Лука Ількович танцював на гульбищах тільки «бариню» — Баринею його й прозвали,— а свою розповідь про минуле починав так: «Як служив я в кавалерії, то шабля в мене була довга й на коліщатку...»

— Грій, Мишко, бубну,— розпорядився Іванушка-скрипаль.

Мишко-бубніст підпалив шмат газети, трохи потримав над полум'ям свій саморобний струмент із собачої шкіри -- і бубон загув, як дзвін. Іванушка притиснув скрипку підборіддям до плеча, підняв смичок, Василь-сопілкар послинив язиком мундштук сопілки, Шурко-баянист програв акорд, а Лука Ількович став у свою улюблену позицію: поклав долоню правої руки на потилицю, лівою взявся в бік і виставив уперед коротшу поранену ногу. Тоді чвиркнув крізь зуби й сказав:

— Ну?

Іванушка коротко махнув смичком — і баянист повільно, карбуючи кожен такт, на самих басах заграв вихід. До басів непомітно

підпряглася скрипка й, солоденько зойкаючи, як лукава молодиця, пішла з ними в парі; за нею струмочком влилася й сопілка, тільки бубон мовчав, ждучи слушної нагоди...

Лука Ількович покрадьки пішов по колу, накульгуючи на ліву поранену ногу, а праву викидаючи перед себе рівно, як лелека,— очі примружені, короткі сиві вуса настовбурчені, бо підпирав верхню губу нижньою, вдаючи коверзуху-бариню. А Мишко-бубніст, ніби кепкуючи з тої великої пані, скривив набік великий рот і вимовляв у такт музиці:

Е-е-е ба-ри-ня ла-са, ла-са
До лю-бо-ві у-да-ла-ся,
Ба-ри-ня-цяць-ка,
Ба-ри-ня-киць-ка!..

«Іх, іх, і-хи-хи-х» — залилися сміхом мідні брязкала на бубні і враз умовкли.

Що не вечір, то й новий! —

зареготав бубон,—

Що не вечір, то й другий!

І враз мелодія закружляла, мов вихор.

Бариня-кицька!
Бариня-ласка!

— А давай-давай-давай! — Не своїм голосом заволав Мишко, червоніючи й витріщаючи очі.— Гоп-ца! Га-ца-ца!

Лука Ількович і собі щось вигукнув, молов ногами куряву, вимахував руками, як вітряк раменами на доброму вітрі, вигинав тіло сюди й туди, так і сяк, і здавалося — не танцює він, а перекида ходить... Тоді цоб — став як укопаний, і всі, навіть ті, хто бачив старого в танку не раз і не два, подумали: все, заморився, кінець. А Лука Ількович, виждавши потрібний такт, пустився раптом знову, з таким завзяттям б'ючи себе долонями по литках, по стегнах, по грудях, по шиї й підошвах, що вже й музики не чути — тільки виляски. («Після кожної «баріні»,— хвалився не раз Лука Ількович дядькам,— у мене все тіло в синцях, і долоні, й пальці — чарки не вдержиш. Птьху!»)

— Ну, дають! — хапаючись за чуприну, вигукував крізь сміх «корінний донбасівець» і штовхав молодого під бік. Той теж сміявся — не скупо вже й не зверхньо, а щиро, по-людськи — і виявилося, що сміх у нього тихий, м'який, як у захопленого хлопчака, а зуби рівні та білі. Він обіймав Катрю за стан, чув під пальцями її гостренький твердий живіт, і приємна хвиля батьківської радості огортала його.

— Вип'єм, Катюша? Вдвох...— сказав тихо.

Вона здогадалася, за кого, опустила очі й знову звела їх на нього — глибокі, прекрасні, закохані до нестями,— і кивнула:

— Я тріньки, бо мені вже не можна, а ти всю.

Їй хотілося обняти зараз і дядька Луку, і музик, і всіх гостей за те, що її коханий став знову такий лагідний і добрий, як у перші дні їхнього знайомства...

— Молодця! — загукали весільчани, коли музика замовкла і Лука Ількович, заточуючись від утоми, рушив був до столу.— Гойдать танцюриста!

— Гойдайте,— погодився Лука Ількович,— тільки дивіться не впустіть, бо як і другу ногу скалічу, тоді квит «бариням»...

Дужі хлопці-трактористи кілька разів підкинули дядька вище стріхи, під загальний регіт хуторян однесли до столу й налили повну склянку — як премію. Музики теж обсіли свої дві табуретки з холодцем та горілкою. А за крайніми столами, де сиділи чоловіки, було чути скрадливий голос відомого на всю сільраду брехуна Самійла Шкурпели:

— Паньмаш, чорт, забігаю я, значить, у Берлін і питаю: де тут Гітляр? Дивлюсь, треться один у гурті серед німчуків, вуса отако стовпчиком, чубчик набік і з білим хлажком у руках... А сам у цивільному. Бачу: бочком, бочком — за спини ховається. Генде гох! — кажу...— Попався, гад? — І автомат йому в груди наставив.— Ком за мною, кажу...

— Ну й брехло ти, Самійле. Гітлер же спалився!

— Підожди, підожди,— обидився Самійло,— ти зразу дослухай, тоді обзивай... О, приводжу я його до штабу, а там таких, як він, ціла черга стоїть, душ триста. Двійники, паньмаш!..

— Так ти сам забіг у Берлін чи з військами?

— З військами, в самому авангарді був.

— А я як служив у кавалерії,— вже ледь володаючи язиком після «преміальної», мовив Лука Ількович,-- то шабля в мене була довга і на коліщатку...

— Да-а,— озвався молодший Самійлів брат Симін,— як служив я в Карелії, то командир полка викликає мене та й каже: «Бери, сержант Шкурпела, сімдесят тягачів, сам во главу колони і паняй у тундру за лісом, бо нічим солдатам баню топить»...

— ...Думаєш, чого отой опішнянський Кольчак так багато зайців торік набив і всіх з лівого дула? Бо воно в нього хрестиком золотим простреляне... І перед кожним полюванням він собі очі вовчою жовчю маже — тоді видно чорті й куди...

— ...Це правильно, що впровадили виховання молодіжі. Бо фактіцскі вона забула, що до чого. Мене, було, отак у сорок шостому Захарко викличе в сільраду й каже: «Збери хлопців-допризовників,

построй — і марш-бросок під зіньківську гору». То я вистрою та як акрикну: «Біго-ом! Ширє шаг!» — то тільки хекають, і анічичирк. І ти біжиш. І чувствуєш за плечима ответственность...

— І ніякий цей молодий не інженер, а снєсар...— озвався вперше за всю гулянку Данило Шкабура, який ніколи нікому й ні в чім не вірив, а казав завжди: «Все це брехня».

— Як, не інженер? — спитали в нього.

— А так. Інженери не такі.

— А які ж?

— Не такі...

Були вже й п'яненькі. Першого одвели попід руки в хату і вклали на горіле ліжко голову колгоспу, бо Степан йому, як начальству, підливав найміцнішого перваку, аж доки не звалило чоловіка з стільця. Голові ще до того, як йому впасти, казали: «Може, підете, Іване Луковичу, в хату та одпочинете?» Але він образився: «Хто? Я? Ні-ні... Я свій взвод у бою ніколи не кидав — і вас не покину!»

Олексій Цурка швендяв од столу до столу, втуплювався ледь не в кожного червоними, як мочені сливи, очима й питався: «А де бригадьор? Найдіть мені бригадьора, я йому голову зверну — із півночі н-на південь!.. Чіплявся навіть до господаря: «А-а, Степан Кікіндратович... Ідіть сюди, ближче... Не хочте, боїтесь... Знаємо, як ви торгуєте... Пшоно як продавали? Три кіла пшона — півкіла розталих конхветів у нагрузку. А самі брали ті к-канхвети, той дьоготь? Знаємо!..»

З-за садка, здавалося, одразу за ним, підіймалася супроти полуденного сонця велика, у півнеба, синя хмара, задув холодний вітер, і незабаром рушив густий навкісний сніг, лапастий і мокрий — перший сніг.

Молоді пішли в хату, бо зодягнені були легко, то померзли. А ще треба було збиратися в дорогу.

Один по одному, подякувавши господарям за хліб-сіль, стали розходитися й хуторяни, жінки та діти здебільшого. Чоловіки ж перенесли кілька столів під погрібник, у затишок, гомоніли, співали охриплими голосами, а хто вже був геть п'яний та тонкий на сльозу, той плакав, згадавши свої обиди чи від жалю хтозна й до кого...

Смеркало, коли молоді, вдягнені по-дорожньому, сваха й товариш молодого вийшли з хати до воріт, біля яких їх ждала вже заведена «Волга». Катря й Степаниха плакали і раз по разу припадали одна до одної, молодий кривився, як від болю, а Степан, бувши під доброю чаркою, уже вкотре торочив йому:

— Ти ж, синку, не обиджай Катрі. Вона в нас жила, як ластівка в гніздечку, ні горя, ні нужди не знала, то дивись. Жінкою вона буде тобі золотою — вір батькові.

— Вірю, папаша. Вірю,— заспокоював його молодий, тримаючи руки в кишенях плаща.— Не хвилюйтеся, все буде добре.

— А ви ж, свахо,— обіймаючи Клавдію Купріянівну та цілуючи її в сухі, напудрені щоки, воркотав Степан,— дивіться там. Якщо не так щось робитиме, підкажіть, навчіть, ну не обиджайте. Вона ж у нас...— І махнув рукою.— А я вам... Пишіть, чого треба, все приставлю: картоплі, яєць, свіжини. Чого ж, для своїх не пожалію... Все оддам, аби жилося...

Молоді та гості повсідалися, хряпнули дверцята, дужче загув мотор, і машина, зриваючи сніг, помчала вуличкою, лишивши за собою дві смуги од коліс.

— Та моя ж ти, дитиночко дорогесенька, коли ж я тепер тебе побачу!..— скрикнула Степаниха і зайшлася плачем.

Федір із жінкою підхопили її попід плечі й повели в хату, а Степан згорблено пішов до погрібника, де гули чоловіки.

Машина вискочила за хутір, підсвічуючи фарами чашечки на телеграфних стовпах, і помчала до шляху, а Катруся все дивилася у заднє віконце, за яким уже ледь бовваніли хати, поблимувало де-не-де світло на стовпах та у вікнах, а коли хутора не стало видно, схилилася чоловікові на груди й заніміла, тільки плечі їй дрібно тремтіли.

Початковий рівень

1. Де відбуваються події твору «Оддавали Катрю»?

Середній рівень

2. Яку роль в оповіданні «Оддавали Катрю» виконує народна пісня?
3. Якою є роль пейзажів у творі Тютюнника?

Достатній рівень

4. Дайте характеристику образів Катрі та її нареченого.
5. Які проблеми українського села порушуються в оповіданні.

Художня деталь — подробиця пейзажу, інтер'єру, портрета або психологічної характеристики персонажа, виділена письменником із метою підкреслення її особливого виражального значення. Художня деталь несе значне смислове й ідейно-емоційне навантаження, набагато більше, ніж інші подробиці у творі. В українській літературі XX століття особливою майстерністю використання художньої деталі відзначається творчість Григора Тютюнника.

ВАЛЕРІЙ ШЕВЧУК

(НАР. 1939 Р.)

Валерій Олександрович Шевчук народився 20 серпня 1939 року в Житомирі в сім'ї шевця. Закінчивши середню школу, вступив на історико-філософський факультет Київського університету. Здобувши вищу освіту, працював журналістом у житомирській газеті «Молода гвардія». Відбув строкову службу в армії. Після демобілізації 1965 року працював у методичному відділі музеєзнавства при історичному музеї Києво-Печерської лаври.

Перші твори Шевчук опублікував на сторінках літературної періодики ще в студентські роки. У другій половині 60-х років його прозові твори почали виходити окремими виданнями: «Серед тижня» (1967), «Середхрестя» (1968), «Набережна 12» (1968). Автор цих творів зазнав гострої критики і майже на десять років мусив писати «в шухляду». Почасти це зумовило зосередження на науковій діяльності: письменник підготував і видав низку творів давньої літератури в перекладах сучасною українською мовою, серед них спадщина І. Вишенського, Г. Сковороди.

На початку 80-х років побачила світ нова проза Шевчука: «На полі смиренному» (1982), «Дім на горі» (1982), «Три листки за вікном» (1986) та ін. Цими творами письменник завоював широке читацьке визнання. За роман «Три листки за вікном» він був удостоєний Державної премії України ім. Т. Г. Шевченка.

Наприкінці 90-х — у 2000-х роках вийшли книжки письменника «Жінка-змія» (1998), «Юнаки з вогненної печі» (1999), «Біс плоті» (1999), «Срібне молоко» (2002), «Тіні зникомі» (2002), «Темна музика сосон» (2003), «Компанія з пивниці біля Чуднівського мосту» (2006) та ін.

Одним із найбільш відомих творів Шевчука є роман-балада «Дім на горі», що складається з двох частин. У першій («Дім на горі. Повість-преамбула») розповідається про життя чотирьох поколінь, у долі яких простежується низка загадкових послідовностей. Друга частина роману, «Голос трави», складається з тринадцяти новел притчового характеру, що об'єднані підзаголовком «Оповідання, написані козопасом Іваном Шевчуком і приладжені до літературного вжитку його правнуком у перших». У цьому романі автор творчо використав народну демонологію, літературні традиції бароко й романтизму.

«Роман складається з двох частин однакового розміру. Перша — це рамкова розповідь (у підзаголовку автор назвав її "повістю-преамбулою"). Другу

частину творять тринадцять майстерних новел; про обставини їхнього виникнення розповідає перша частина.

Перша частина розкриває долю чотирьох генерацій, пов'язаних з домом на горі впродовж періоду 1911–1963 років. Роман починається нібито реалістично...

Але поступово виявляється, що... реалістично зображені елементи життя вкладаються в зовсім не реалістичну загальну схему. Зв'язок між подіями підлягає не ланцюгові причин і наслідків, а правилам циклу вічного повторення, в якому вирішальну роль відіграють надприродні сили...

Отже, не диво, що автор у підзаголовку жанрово визначив свій твір як "роман-балада": до центральних мотивів європейської романтичної балади належить кохання між жінкою і демонічним єством у чоловічій подобі. Але в той час, як балада захоплюється жахом і трагічністю неприродного зближення двох світів, "Дім на горі" зацікавлений наслідками таких демонічних зачать та їхнім символічним потенціалом...

Все тут близьке світобаченню й образності романтиків: єдність і гармонійність світобудови, тотожність світу й душі людини, мотив взаємопроникнення чотирьох алхімічних елементів (землі, повітря, вогню, води), органічність зв'язку між усім живим, символіка плинності та світла...

Його [Шевчука] проза великою мірою поетична. Це не означає, що вона зануджує "ліризмом" задиханої сентиментальності або зайвими фігурами й тропами, плодами гарячкового намагання будь-що-будь красиво писати, як це буває в багатьох сучасників Шевчука. Поетичність "Дому на горі" проявляється в тому, що читач, сприймаючи слова й речення, свідомий їхнього навантаження значеннями й асоціаціями. Витворюється враження, що кожна річ чи явище є не тільки собою, а також символом; що кожний образ має своє місце в обдуманій загальній системі».

М. Павлишин

ДІМ НА ГОРІ

Повість-преамбула

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

СПОКІЙ

Хай буря в серці пана мойого втихне!
Хай заспокоїться бог, якого не знаю...

З вавілонських молитов

1

«Тихий і незвичний спокій!» — подумав Володимир. Не був то спокій, що знав його досі: тиша квартири, моторошна тиша перед початком бою, тиша лісу, коли лежав у польовому шпиталі й дивився,

як хитаються над головою і порипують величезні сосни. Тут відчував тишу первозданну, бо не була глуха; можливо, відчувалася так об'ємно, бо звуки гучали напрочуд влагоджено, світ раптом поширшав і спросторів для Володимира, тихе світло розлилося по ньому.

Ішов уздовж вулички, брук — тільки в нікчемних залишках, інколи розливалася на дорозі брунатна калюжа, скраю галасливо хлюпалися горобці: сонце впало на плесо, і калюжа раптом заграла й запромінилася гострими голубими спалахами. Горобці з шурхотом злетіли, покинувши в поросі мокрі гнізда; від найближчої хати долинув дзвін посуду, з іншого боку закудкудакала курка й загорлав півень. Ліниво звивався з димарів літніх печей струмчастий дим, і Володимир аж розвернувся, роздивляючись усе те.

У хвіртці виросла раптом молодиця з порожніми відрами, і він не зміг не задивитися і на цю молодицю: мала темні й величезні очі. Володимир поспішив, накульгуючи, далі, бо йому аж у голові запаморочилося — від незнайомки наче золотими хвилями заструмувало. Йому здалося, що ця вулиця — не просто шлях, який так собі кладеться, весь простір наповнювався тими золотистими хвилями, і чи від блимотливих калюж серед дороги, чи від повітря видалося йому, що шлях, яким ішов, дивно запрозорів. Зрештою, попереду й справді заголубіло — лежала між городів та дерев тонка та звинна річка. Там далі витиналися горби, і вони раптом застрибали йому у визорі, аж мусив спинитися: запаморочилося — спадок по тому житті, яке лишалося за спиною.

2

Школа тяглася до косогору, знижуючись у цоколі; у крайньому її кінці, де були двері з великим навісним замком, цоколь пропадав; двір — утоптаний, трава обрамляла його тільки під стінами та парканом, паркан протрухлий, з численними щербами; зразу за школою — стрімка, кам'яниста, густо засипана жорствою гора, вище росли густі дерева, а з правої руки, трохи поодаль, витиналася важка, потріскана скеля.

Володимир обійшов двір, злякавши курку під каштаном, курка загаласувала й кинулася навтьоки, і чи був покликаний тією куркою, чи, може, з неба впав — виріс перед Володимиром широкоплечий бородатий дід. Володимир побачив його малі сині очі, і хоч дивилися вони насторожено, йому стало погідно від тих очей, бо цей колір невідступно супроводжував його сьогодні. В руці дід тримав кийка, мабуть, не задля підпори; Володимир усміхнувся до старого, виклавши в тій усмішці всю ту радість, якої зажив на цій вулиці, але це не розтопило замерзлі й такі насторожені очі, спалахнув тільки там блакитний полиск.

— Нема тут уборної! — вуркотів дід, загороджуючи Володимирові дорогу, хоч у кутку двору таки стояла розтріскана й розхитана споруда, у призначенні якої годі помилитися.

Володимир уже не міг стриматися й мусив засміятися до тих настовбурчених і тому смішних очей. Мусив сказати, що прийшов сюди на роботу і що отепер, розвів він рукою, все — володіння його, ба навіть і сам дід. Тоді дід почав танути на очах: ослабла рука, що стискала кийка, обличчя розм'якло і стало добродушно-нетямкувате, а очі зробилися тим, чим повинні бути: яскравим відбитком сяйва, що текло сьогодні щедро на землю.

Володимир показав дідові свої папери, щоб той зовсім йому повірив, а коли озирнувся, побачив, що з-за паркану сусіднього двору вистромилося із п'ятеро дитячих голів. Усміхнувся, хоч ті й не подумали відповісти на привітання, відтак аж голову закинув — обійняло його раптом щастя!

Дід усе ще ворушив губами, читаючи його папери, і доки перечитав, Володимир устиг обдивитись і гору поза скелею́. На скелі стояв високий худий хлопчак, схилившись, став через те химерно схожий на знак питання; над головою у Володимира зашелестів каштан, а під ноги впало кілька їжачкуватих плодів. Він побачив угорі за скелею майже потонулий у зелені дім,— хлопчак уже йшов туди по крутій кам'янистій стежці. Внизу, у жовтому піщаному ложі, лежала річка, і по піску ганяло двоє голих золотистих, як і пісок, дітей.

3

Галині руки топились по лікті в білій піні, і вона мимохідь подумала, що кілька років тому прала ще в дідівський спосіб, мочачи білизну в розчині попелу. Коло неї ріс великий каштан, а в ногах валялося кілька їжачкастих плодів. Над головою стелилося небо, яке вона найбільше любила,— купчасті хмари із білими химеруватими головами, а між них такий щедрий розлив, що тіло саме від себе наливається юною бадьорістю. Руки її звично ходили в піні й терли об дошку-терку; на порозі сиділа, скоцюрбившись, баба — дивилася майже безтямним поглядом і ворушила вустами. Помічала онуку серед двору, й поступово лагіднів та осмислювався її погляд, була Галя в ясно-синьому платті, а коли оберталася до старої, світила усмішкою: молоде її обличчя сяяло.

— Погідний випав сьогодні день,— сказала стара.— Набридли ці дощі!

Галя розпрямилася біля балії, відчуваючи, як солодко ниє в неї спина, і задивилася туди, де звивалася в глибокій долині річка. Там

стелився засипаний рідкими деревами узвіз і стовбичило, як завше, кілька парочок. Притислися плечем до плеча й дивилися на далекі прирічкові краєвиди; там нижче корячкувато завмер підбитий ще у війну танк, і по ньому, як мурашва, лазили діти. Трохи далі витяглась, обведена щербатим парканом, школа, а на подвір'ї стояло двоє чоловіків.

— Куди це задивилася? — сумирно спитала від порога стара.

— Степан із кимсь біля школи.

— Пити хочеться,— сказала стара.— Чи б не подала ти мені, Галюню, води?

Відвела погляд від того щоденного краєвиду, щось зазвучало в ній: мелодія якась призабута чи жаль. Підійшла до старої, і та посунулася, щоб пропустити її.

— Таке маю враження,— сказала баба,— наче тепер і не літо...

Пила воду маленькими ковтками, раз у раз прикладаючи кварту до рота, й дивилася невідривно в далечінь, начебто й справді бачила там тіні осені.

Хлопець рипнув хвірткою і несміливо став на стежці.

— Я ластівку ледве не зловив,— сказав він.— Гарна така була ластівка!

Кварта в руках у старої затремтіла. Галя вже прала, і піна знову піднялася їй до ліктів.

— Чуєш, мамо! — сказав уже сміливіше хлопець.— Я ледве ту ластівку не зловив! Гарна була ластівка.

Баба відтрутила од себе кварту, і кілька крапель упало їй на кофту. Галя повернулася до сина і згукнула вражено: хлопець був з голови до ніг вимазаний у глину.

— Де це ти так убрався?!

— Я ж тобі кажу: ластівку ловив.

— Ну, і де ж та ластівка?

— Полетіла, мамо. Але я теж полетів...

Стояв на стежці весь глиняний, розвів глиняні руки, і з глиняної голови поблискували тільки очі. Глиняним пальцем утер носа і хотів поправити глиняного чуба.

Галя пирснула, бо несила їй було дивитися на цього глиняного чоловічка. Затулилася рукою, вкритою білою піною, і хлопцеві стало любо на неї дивитися. Була така гарна й молода під тим сонцем! Зрадів, що мати така невимірно гарна, а ще більше, що покарання вдасться уникнути. Через те засміявся й сам, і ще яскравіше заіскрилися на глиняному обличчі його очі — блиснули в них сльози.

— Смійся, смійся! — озвалася з ганку баба.— Коли він шию собі зверне, не так іще засмієшся.

Володимир став на порозі свого нового мешкання. В потилицю йому дихав дід, і вони обдивлялися кімнату, наче бозна-яке диво побачили.

— Дошки звідси я заберу,— сказав сторож.— Вчительки тут, поки директора не було, кладовку зробили.

Володимир присвиснув.

— Сарай нікому було звести,— сказав винувато сторож.— Ці парти я також заберу.

— Стіл хай лишиться,— сказав Володимир, протискуючись бо-ком у кімнату. В кутку стояло старе іржаве ліжко, саме до нього Володимир і добирався. Боляче нила йому нога, і він сів, полегшено випроставшись.

Сторож потяг дошку, здійнявши хмару куряви.

— А вещі ваші де, звиняйте? — спитав уже з дошкою на плечі.

— Отут! — Володимир плеснув по речовому мішку.

Старий подивився на нього вражено.

— Я зараз допоможу,— сказав Володимир.

— А з ногою у вас що? — спитав дід, тягнучи до себе вже другу дошку.

— Нема в мене ноги.

— Значиться, на протезі? — Старий поклав дошку на плече й озирнувся.— А хоч ковдра у вас є?

— Ковдра зі мною,— засміявся Володимир, плескаючи по кинутій на ліжко шинелі.

Встав, але зарізко, і йому заболіло. Одне вікно було завішене чорним папером, а друге так закіптюжилося, що краєвид за ним пливав у сірому тумані. Володимир скинув гачка і торсанув раму. Затріщала струхлявіла обклейка, чути стало, як десь у дворі дід кинув дошку і вона ляско плеснула. У вікно повіяло духом землі й недалекої річки. В хаті навпроти зарипіли двері, і в прочілі виросла висока постать. Жінка була така худа, що він аж зажмурився.

— Ви б посиділи,— сказав від порога Степан.— Я вже сам справлюся... З далекої, мабуть, дороги?

— З далекої,— обізвався Володимир і відійшов од вікна, бо та висока й худа з неймовірною цікавістю задивилася на нього.

— Давайте повиносимо парти! — сказав він старому.

Вони витягли парту; жінка за цей час встигла вийти з двору й рушила через вулицю. Ступила в хвіртку, і очі її запалали гнівом.

— Що це за перетрубація, Степане? — спитала таким тоном, що вони нараз спинилися, як хлопчаки, і винувато опустили руки.

— Та це, Олександро Панасівно, теє-то... директор,— сказав Степан сумирно і втер з чола піт.

Жінка спинила на Володимирові погляд, і він змушений був подивитися на каштан, безсилий витримати той блискучий потік.

— Він, Олександро Панасівно, й документа мені показав,— запобігливо сказав Степан.— Я хотів був до вас зайти, та пішли-от квартирю дивитися...

— Треба було зайти спершу до мене! — відрізала жінка.

Пройшла повз них, начебто й справді були вони в чомусь винуваті, і зайшла до директорського приміщення. Чоловіки тюпали покірно слідом, керовані незрозумілою силою, що струміла від неї.

— Чого стали? — роздратовано повернулася вона.— Виносьте швидше цей хлам, і я тут приберу...

5

Високий сивогривий чоловік ішов неквапно берегом, спираючись на розкладний стілець. Перед ним поважно ступало з десяток кіз, Володимир побачив зі свого вікна розумне й шляхетне обличчя старого — і він, і кози немов пливли над зрізаним берегом. Чоловік був задуманий, і, здавалося, не він вів отих кіз, а вони його. Вряди-годи мекали, повертаючи писки до господаря, а що він не зважав, ішли далі, покивуючи. Здуті їхні вим'я були повні молока; велике густожовте сонце спинилося над найвищою горою, більшало й наливалося червінню. Кривава барва розтеклася по річці, і та раптом затріпотіла, замигтіла й заграла. Зрушена тією зміною, виривалася з води й підстрибувала притьма вгору риба — ковтала чудове і хмільне вино... П'яна й запаморочена, падала назад у воду і гуляла, крутилася й витанцьовувала риб'ячі свої танці. Кози йшли та йшли і чим ближче підходили до свого дому, тим млосніше й важче ставало їм нести розбухлі вим'я, зорки від того розпливались у їхніх очах і заповнювали очниці. Мекіт їхній під той час ставав також інакший, солодкий та прохальний, бо вже марилася їм та хвилина, коли до них доторкнуться ласкаві руки — віддадуть тоді набрану за день білу кров трави й листя. Червоний захід запалив у їхніх очах ще й по дві іскри, і доки догоряли, дотих йшли вони, ведучи за собою задуманого і наче сліпого сиваня...

Темні ворота біля урізаного в косогір будинку стояли розчинені, і бовваніла в них кругла, сива й напрочуд ласкава бабуся. Спиралася на ціпок, а на ногах у неї були червоні туфлі. Дивилася лагідно й тепло, бо той чоловік, що підіймався кам'яною стежкою, був у цьому вечірньому світлі як король із забутих казок. Кози мекали, поспіша-

ючи до тої теплої й затишної постаті — саме про неї вони думали, спалюючи в своїх очах золоті іскри заходу, і саме її рук сподівалися, щоб позбутися солодкого тягаря...

Оточили її звідусіль, наче великі білі коти, і червоні їхні язики вискакували водночас з червоних ротів — лащилися вони до старої і раділи. Вона, однак, чекала, поки ступить у двір отой сивий король, котрий відстав і важко боров ядуху,— біле волосся спадало йому на плечі, а палиця-стілець подавалася вперед — спирався він на неї важко.

— Доброго вечора! — сказав він, проходячи у ворота.— Чи у тебе, Маріє, все тут гаразд?

— Все гаразд, Іване,— озвалася стара.— А в тебе?

Він зачинив ворота, і ті з рипінням відрізали їх від того краєвиду, що лягав перед очі з гори. Сонце сиділо вже в недалекому клені і наче розчісувало гілляччям своє золоте волосся.

— Я, Маріє, чогось більше задихатися став,— сказав тепло сивань і задивився кудись туди, до горбів і до західного сонця.

6

Поки доїлися кози, він сидів на веранді, густо заплетеній крученими паничами, і щось писав у великій бухгалтерській книзі. Літери випливали з-під олівця химерні й кострубаті, заповнюючи листок від краю і до краю; Іван дивився на них через накладені на очі окуляри і чи від того, що навколо пахли квіти, чи, може, мав він такі окуляри, бачив між тих корячкуватих знаків зелену траву й струмок, чув шелест листя і спів невідомого птаха. Дивився на вигадливі лінії, які сплітали на землі світлотіні, і не міг надивуватися з їхньої гри та руху.

Марія в цей час доїла кіз. Сиділа посередині заростого шпоришем дворика, і біле пахке молоко прискало в емальовану каструлю. Шумувало в ній та пінилося, начебто сік той із трави й листя, що його випили тварини за день, ще й досі нуртував. Кози позирали вряди-годи на господиню й чекали черги, а коли Марія відпускала видоєну, до неї притьма прискакувала друга. Старий позирав на них з-за окулярів, відриваючись на мить од писання: двір, наповнений білими тілами, зелена, аж соком прискала, трава, навдивовижу знайома й рідна жінка і сухий прискіт падучого молока — все це відбивалось у його окулярах, і, може, від того нового зображення, що випукло завмерло на його скельцях, бачив старий вже інше. Бачив землю, залиту зеленню й таким-от молоком,— витворювала білий сік і перетворювала його в молоко. Називав подумки знайомі трави, дерева та бур'яни, і ті приходили до нього. Кілька загулялих бджіл пили мед

з кручених паничів, якими обросла веранда,— бачив незвично побільшені тіла цих бджіл і стежив, як у їхніх прозорих тілах працюють ледь видні насосики. Пульсували й ходили, наче важелі й шруби невідомої машини, бачив, як збирається в їхніх тілах мед, начебто народжувався це плід. «Ось воно, їхнє молоко»,— думав він, а там, серед двору, все ще обступали господиню нетерплячі кози, зводили вгору писки й благали, запалюючи червоні вогники язиків. Каструля доливалася — все це було залито вечірнім сяйвом у малинових півтонах; заспокоєні кози лягали серед двору і опускали втомлені голови. Старий на веранді розумів їхню втому — в їхніх очах довмирали останні іскри величного заходу: сонце вже розчинилося, мов пігулка, і розтеклося по цілому небі, запаливши його, як велетенське горнило.

Старий дописував останні слова, які народилися в ньому сьогодні, він писав про спокій вечірнього неба і про тишу, яка наливається вечорами у людські душі. Здавалося, він сам пасся цілий день, як і його кози, і набралося в нього того ж таки соку, яким багате все живе біля широкого вогнища заходу; може, тому, коли відкинувся на спинку лозового крісла, тихий жаль поплив йому із серця. Шкодував, що плід його такий блідий та мізерний, що він тільки йому доступний і промовляє. Олівець випав із його стомлених пальців. Сидів коло столу, заплющившись і змізернівши, зовсім так само, як звільнені від тягаря його кози. Марія зупинилася на вступі до веранди, несучи каструлю, повну зшумованого молока; вона побачила зовсім знесиленого дідуся, який сидів із заплющеними очима і з блідим, як те ж таки молоко, обличчям,— вмирали на ньому останні відблиски вечірньої заграви.

— Іване! — покликала тихенько.-- Чуєш, Іва-а!..

Він розплющився, і вона зрозуміла, за що любить цього не зовсім збагненного чоловіка: очі його були зовсім такі, які бачила у першокласників, коли вперше сідали вони за парти і вперше засвічували погляд до вчительки, яка переступала класний поріг.

Володимир був ще й досі ошелешений від вихору, який несподівано залетів до його нового помешкання. Той вихор утілився у високу й дивовижно худу жінку, яка, наче птах, прилетіла сюди бозна-звідки. Був це, можливо, й справді Вітер, котрий гуляв по полях та лісах, набравшися духу земного й сили небесної. Часом йому хотілося отак пожартувати: прийти й спантеличити когось, ставши жінкою чи ж чоловіком, а тоді дивні речі коються там, де він спустився: рух там і сновидьга, заповзяття і неспокій.

Зараз Володимир сидить серед свого напрочуд просвітлілого мешкання, навколо починають плестися сутінки; Вітер прийшов був сюди із щіткою, із горням, повним білої глини, миттю обмахав почорнілі стіни й стелю, потім вимів сміття і вимив підлогу, ще потім настелив на стола стареньку церату, обтер ліжко, і за мить те ліжко освітилося латаною, але дивовижно чистою білизною. Через кілька хвилин скло на вікнах стало ясне й прозоре — Володимир тільки й міг, що розвести руками.

— Чим же я можу віддячитися? — спитав він.

— А тим, що не будете нам на голові сидіть, як директор,— сказала трохи загостро Олександра Панасівна і так гримнула за собою дверима, що Володимир остаточно повірив: гостював тут, у нього, справді Вітер, чарівний навійло-характерник. Йому стало тепло на серці, і відчував він те тепло потім ще не одну годину, сидячи серед казково омолодженого приміщення на єдиному розхитаному стільці. Крізь вікно вливалися пахощі вечірніх квітів; захід уже пригасав, а він не міг одвести погляду від тендітного й мерехкого світла — блідло воно на очах й покривалося синюватою млою. Червоне в тій імлі густо малиновіло, але й це тривало недовго: вже тільки невелика бордова смужка лежала впоперек неба, наче загублена Вітром червона хустка.

Олександра Панасівна погукала дітей, і Володимир здригнувся. Голос був різкий, трохи гортанний, і називав він одне, друге й п'яте ім'я. Володимир мимохіть підійшов до вікна і побачив у сріблих сутінках високу й худу постать — до неї збігалися звідусіль діти: одне, друге, п'яте. Оточили матір і закричали, замахали руками. Олександра Панасівна обійняла за плечі старших і повела їх до хати, решта посунула за нею, а найменше, п'ятирічне, спинилось у дверях, озирнулося на світ, від якого ховалися, й заплеснуло за собою двері.

Дивився на той дім, так густо заселений дітьми, були в ньому відчинені вікна, і в них мигали дитячі голівки і вилітали раз по раз високі, дзвінкі голоси.

Не витримав свого затворництва, вийняв з речового мішка кілька банок тушковини, загорнув у газету й вийшов надвір. Зустрів його тут тихий легіт, заворушив каштановим листям, і впав під ноги недозрілий каштан. Так само впав під ноги недозрілий каштан і Галі, яка впорала хатню роботу і мовчки сиділа з бабою та сином на ґанку.

— Мені здається, коли я помру,— сказала спокійно стара,— буде такий-от вечір й отака тиша стоятиме навдокіл.

— У нас завжди така тиша! — засміялася Галя.— І не треба, мабуть, бабцю, забивати собі голову думками про смерть...

— Сиджу цілими годинами сама,— мовила стара.— Скільки думок налазить у голову!..

— Про що ж ви таке думаєте? — дзвінко запитався Хлопець.

— Я, дитино, думаю про все,— сказала стара й завмерла на мить, погасивши погляд. Сиділа темна й маленька, одне око їй сльозилося, рот трохи відслонився, показуючи пеньки зубів, і Хлопцеві здалося, що вона мусить знати бозна-скільки таємниць, оця його прабаба.

Ходила навколо ворухка і справді нерушена тиша, а в ній сюрчав один тільки цвіркунець. Це засіяло раптом Галину душу печаллю, такою ж чистою, як цей вечір, і голубою, як смужка на овиді. Підняла каштановий плід і почала сколупувати з нього шкурку. Всередині були світлі зерна, поклала їх на долоню й задивилася.

— Дай мені! — попросив Хлопець.

Віддала йому зерна, і він підкинув їх угору.

Тоді обізвалося з десяток цвіркунів, начебто й чекали того Хлопцевого сигналу,— засюрчали й заспівали.

— А мені часом здається,— сказала Галя,— що світ кінчається на цих горбах...

Хлопець присвиснув, йому уявилося, що здалеку, з тремкого і ще прозорого сутінку, проступила клубеняста постать в убранні мандрованця. Повернулася до нього й усміхнулася, змахнула палицею й поманила рукою.

Стара мовчала. Була темна й важка, сіра й нерушна. Лице її закам'яніло, а очі погасли. Дивилася морочно, як плететься над рікою сіра пелена смерку, і не бачила, здається, ні смерку того, ні річки. Зорила на темні, порослі ліщиною горби і не бачила їх. Бачила тільки маленький клаптик землі, вщерть засипаний квітами, густо освітлений сонцем і начебто вийнятий із цього простору. Гуляла на тій галявині чарівна дівчинка з білим песиком: песик її наздоганяв, а вона втікала.

Галя зирнула на стару, і темний острах спалахнув у її серці: побачила в її очах непроглядну темінь і відчула подих чорнезного вітру...

Хлопець зістрибнув з ганку й почав шукати закинені в траву каштани. Коли ж звівся, коліна на його штанах були мокрі, а в руках він тримав світлі клубочки...

Володимир переступив поріг і спинився. В кімнаті довкола столу сиділо п'ятеро дітей і височіла серед них висока й неймовірно худа постать.

— Вибачте,— сказав він.— Я оце побачив ваших дітей...— Він зніятився й замовк.— Вибачте,— сказав він ще раз і поклав на шафку свій пакунок.— Це маленький гостинець дітям...

Подивився зі страхом на ту худу й високу, бо здалося йому, що вона зірветься й прожене його разом з недоладним його дарунком.

Але від столу дивилася на нього зовсім інша жінка. Великі, добрі й теплі очі привітали його, і він раптом почав пригадувати, що десь їх бачив. Було це дуже давно, іще там, за вогняним рубежем, яким стала для нього і всіх людей війна, побачив себе в цьому-таки місті, тільки на іншій вулиці — ця значно старша за нього жінка була тоді така, як він тепер, несла вона на руках дитину, а поруч ступав широкоплечий, майже чотирикутний чоловік й був коло неї, високої й тонкої, як кремезний гриб. Володимир дивився тоді на цю трохи незвичну пару: Санчо Панса й Дон Кіхот, подумалося йому тоді — жінка ця була негарна на обличчя. Отак і йшли вони тоді по вулиці, зовсім не дбаючи, що треба було йти по хіднику, а він стояв за парканом й очей не міг од них відвести.

— Чи ви не жили на Рудинській? — спитав він тихо.— Щось мені таке пригадується.

Вона хитнула чи заперечливо, чи ствердно і всміхнулася.

— Сідайте повечеряйте з нами.

Він замахав руками, але все-таки сів, бо раптом побачив на стіні й того широкоплечого, кремезного: стояв у фотокартці й усміхався на повен рот.

— Це ваш чоловік?

Тоді заблищала в неї на оці сльоза, і була вона настільки незвична на лиці цієї високої й худої, в цього Вітра, що поселився в жіночому тілі, що він знову засумнівався: чи та це людина?

Насипала йому картоплі й очистила огірка. Йому стало зовсім легко в цьому товаристві — діти дивилися на нього й очі видивляли, а він відчув справжній голод, адже ріски не мав у роті від ранку.

— Знаєте,— сказав він, посилаючи до рота першу ложку.— Там, де я жив, ані хати не лишилося, ні батьків...

...За вікном цвів срібно-синій сутінок. Цей сутінок застав надворі сивоволосого козопаса і його жінку. Вони сиділи за садовим столиком й пили вечірнє молоко. Мовчали, бо така була їхня заведенція, обоє були зморені, він — отим писанням на веранді, обвитій кручеными паничами, вона — доїнням. Тепер біля їхніх правиць стояло по білій філіжанці, і оточував їх срібно-синій сутінок — тік на них, як те ж таки молоко. Минулий день стояв за їхніми спинами, як величезна істота, теж випасла й випила свій сік, наслідком чого й став цей вечір, це молоко у філіжанках і ця тиша, що росте навколо, як квіти. Незвідь від чого подумалося Іванові, що це все-таки дивно: ніколи не читав він отого, що пише, цій жінці, котра сидить проти нього, і з якою розділив своє існування,— були вони з нею надто ощадні в словах. Сиділи мовчки, й пили малими ковтками молоко, і були

по-справжньому щасливі від того, що це дійство все-таки можливе для них. Кудлате гілля розстелялось у них над головами, і крізь нього старий угледів раптом тріпотливу й ледве видну зірку.

— Знаєш,— сказала Марія, заворушившись.— Я вже починаю турбуватись. Прийде новий директор...

— То й скажеш йому, що тобі хочеться. В твоїх літах...

— Ще з першачками я мала б силу справитися.

— То він і вділить тобі першачків.

— А наступного року?

— Що нам гадати про наступний рік!..

Він раптом подумав, що сказав цю фразу недаремно. Розширилося йому серце і йокнуло легенько, знову зирнув він на ту самотню зірку в небі, а вуста його склалися гірко.

— І сама не знаю, чому мене так тягне до першачків.

— Я знаю! — сказав він, і вона побачила той його погляд, що завше її вражав.

— Ти знаєш! — поспішила згодитися вона.

Замовкли й загусли в цьому вечорі. Молоко в їхніх чашках перетворилось у білий лід, перетворились у лід і вони самі. Часом зривались і глухо падали в тиші яблука і замерзали там, між мокрої трави. Ішли в тому сутінку два їжаки, торкнулися холодними рильцями яблук, але були пересичені. Цвіркуни зібрали духовий оркестр на лопушиному листку, й раптом заграла їхня перша скрипка. Мелодію підхопив цілий оркестр, і в темряві задзвеніло фортепіано. «Перший концерт для фортепіано з оркестром»,— подумав старий і згадав той час, коли й гадки не мав, що таке може вчуватися. Усміхнувся своїй мовчазній дружині і зчудувався ще з одного мимовільного відкриття: люди можуть цілий вік прожити побіч одне одного, цілий вік дивитимуться вони одне на одне і ділитимуть хліб, але й гадки не матимуть, яка дивовижна й несподівана музика звучить часом у їхніх серцях.

8

Володимир сидів на постелі, поки що позиченій, доки не розживеться, скинув протез і розтирав набряклу ногу. Стис зуби, тамуючи біль, і міцно склепив повіки. Крізь червону заслону, яка стояла перед ним, крізь ті ж таки стиснуті повіки побачив він зелену, залиту сонцем вулицю і себе на тій вулиці з шинелею, перекинутою через руку, і з речовим мішком за плечима... Почув, як ляпають, падаючи одна на одну, дошки, і, хоч вони давно втратили запах лісу, чув він і той тонкий, бадьорий запах. Випливало з пелени бородате обличчя сторожа, коли той спинивсь із дошкою на плечі, повернувшись до нього;

побачив, як вилітає з голубого безмежжя Вітер, котрий народився серед полів та сосен, а спершу був і сосною, й стеблом. Великий прямокутний стіл засвітився перед ним, поставлений руба, ясніло з-за нього п'ятеро дитячих облич; пальці його розтирали й розтирали ногу, і біль теж ставав червоний — нагад про той більший, що пережив його в шпиталі. Чорна смуга проклалася перед його заплющеними очима, і в тій смузі смарагдово заграли їжачки каштанових плодів. Жив у ньому попри біль та втому тонкий, радісний настрій — світ почав легенько крутитися перед ним. Ліг, бо так солодко стало відчувати той рух, запахло золотим деревом — світ з червоного ставав блідаво-фіалковий, як той сутінок, в якому повертався він од Олександри Панасівни. Раптом згадав, що бачив Олександру Панасівну ще раз, здається, на вечірці у старшої сестри Соні, коли стояв він крадькома за дверима і слухав голоси з сестриної кімнати чи стежив за гістьми крізь замкову щілину. І зараз побачив ту щілину, тільки значно більшу, і пливли в тому прорізі людські обличчя, серед яких він таки впізнав Олександру Панасівну і її майбутнього чоловіка... Знову одмінилася барва — велику піщану пущу побачив він. І біг по тій пущі ще на здорових ногах, зліворуч бив завзято кулемет, поруч бігли його товариші: Микола, Іван і Шурко. Перший упав Микола, за ним і Йван схопився за живіт і зігнувся, наче перерізаний. Вони бігли далі з Шурком, аж доки в тому місці, де був Шурко, з'явилася химерна біла шапка. Рвонуло щосили повітря і землю, знявся чорний і червоний стовп...

Це видіння повторювалось у його снах не раз і не двічі, не раз і не двічі схоплювався він із ліжка й кидався бігти. Кричав і плакав, доки заспокоювали його сестри; зараз він міг кричати вільно, міг плакати й бігти скільки заманеться — ніхто його вже не стримає і ніхто не заспокоїть. І він кричав і лаявся, крик його глушився у порожньому будинку, і слухали його хіба що пацюки, які дружно возилися біля залишеного на столі півбуханця. Стояли коло того півбуханця колом і чекали, доки стихне крик...

Володимир сів на ліжку й важко дихав. Боліла нога, і він знову почав її масажувати. Рипів зубами, і цей рип таки злякав пацюків. Бухали зі столу й тікали, тарабанячи лапками.

Було тихо. Холодний піт умив Володимира, але він ще мав силу прислухатися до тиші, що панувала навколо. Власне, була це не тиша, а спокій: з річки скрекотали жаби, монотонно гавкали собаки, на підвіконня виліз цвіркунець і засюрчав, шкребучи шибку шарудявим крилом. Володимир сидів, і в грудях у нього голосно тахкотіло серце. Був радий, що той сон — тільки сон, був удячний, що все-таки не забував тої піщаної пущі й того бігу по ній, і сумував, що вже ніколи

не побіжить поруч своїх вірних друзяк. Було йому тужно, а навколо стояв невимірний спокій, і сплелося все, закрутилося й дало початок новому рухові, тож, лежачи навзнак на позиченій постелі, він поминав, наче молитву проказуючи, тих, хто залишився навіки у тій піщаній пущі, чиї обличчя вже майже позатирались у пам'яті, але кого поклявся він не забувати ніколи. Навіть пацюки відчули його напругу і його наїття, нетерпляче шкребли пазурами підлогу, але залишеного хліба не торкали. Рушили до нього вже тоді, коли синя пташка сну спустилася Володимирові на очі і заслонила йому їх широкими голубими крилами. Тоді він удруге побачив, як оновлюється недавно закіптюжена й захламлена кімната — загуляв по ній Вітер, вимітаючи куряву й павутиння, й тонко, чудово запахло білою глиною. Запахло свіжопомитими дошками, і війнули в сонячному повітрі срібні крила простирадел. Володимир усміхнувся крізь сон...

9

Вранці йому здалося, що побачив у дворику навпроти школи не одну Олександру Панасівну, а принаймні шість. Голився біля розчиненого вікна, густо намиливши аж до очей щоки, і побачив одну Олександру Панасівну, яка бігла до колонки по воду, друга в цей час зачісувала дівчаток і в'язала їм банти, третя чистила біля води каструлі, а четверта прала у величезній пінистій балії. Два старші хлопці різали дрова для літньої кухні — були це бозна-де роздобуті трухляві колоди. Володимир знімав бритвою шар піни з темним слідом щетини і був певний, що в хаті було ще принаймні дві Олександри Панасівни: одна стелила постелі, а друга із завзяттям шурувала підлогу. Старша дівчинка допомагала матері прати, ще одна витрушувала подушки, а найменша дмухала в розхилені дверцята літньої печі.

Володимир зирнув туди, де стелився срібний розлив річки, по піску вже й зараз бігали голі хлопчаки. На горі так само мовчазно топилась у зелені надто високо занесена хата, і з'явилася раптом біля неї стрункa жіноча постать у ясно-синьому платті. Згори по білій стежці мчав, налягаючи на п'яти, хлопчак у самих тільки трусиках; звивався над хатою дим, і Володимир мимохідь позаздрив на ту майже голубу постать під деревом і на те горде й самотнє, наче фортеця, обійстя.

Застелив ліжко і вмився. І, може, від журкоту води, що розбивалась об його долоні, чи від її свіжого духу відчув він на серці чудову ранкову музику, щось таке, як гра різнобарвної роси. Десь і справді подзенькували дзвіночки, і він побачив учорашнього сиваня, що простував берегом, тримаючи у руці палицю-стілець. Старий був випростаний, наче солдат, а біля нього мелодійно подзенькували дзві-

ночками кози. Йшли, дружно помахуючи головами, і Володимирові незвідь від чого здалося, що він знав раніше й цього старого, й ту ясно-синю жінку над урвищем. Йому здалося, що саме цей ранок наснився йому в одну із найважчих ночей, які пережив, ще лежачи в польовому госпіталі: саме ці обличчя явилися до нього з глибини світу і в дивний спосіб заспокоїли його. «Все це мало статися,— подумав він, слухаючи мелодійний подзвін,— бо коли б не так, хто зна, чи варто було б і виживати...»

10

Часом на Галю находило: хотілось убратись у найкращу одежу, взяти сина за руку й податись у кіно чи просто пройтися по вулицях; накидала гачок на двері й годину крутилася біля дзеркала, видивляючись на себе. Розбирала сукні, хай і довоєнні, одягала кожну й припасовувала. Хотілося муркотіти й крутитися, хотілося, щоб синьо світилося від доброї погоди вікно і щоб падало в її кімнату сонце. Траплялося таке здебільшого вранці, коли стара ще спала, тоді й прагнулося Галі, щоб та спала чимдовше, щоб грали й світилися срібні порошинки в сонячних стягах і щоб ставали її очі із темних голубими. Губи її під той час розквітали, як пуп'янки троянди, а тіло починало пахнути ранковими квітами. Хлопець у таку ранню годину також спав, і вона могла насолодитися собою досхочу: ступала навшпиньках й поморгувала до свого зображення. Підчорнювала брови й шкодувала, що ніс у неї трохи кирпатий. Здавалося, що цей ніс — головна вада її обличчя, тож приплющувала його і пробувала уявити себе із носом прямим і тоненьким. Але тоді її обличчя гасло, і вона милостиво дозволяла своєму носикові задиратися, як собі хоче,— з'являлися тоді на щоках дві розчудові ямки, і вона не могла не всміхатися. «Отака собі Галя!» — казала й тішилася, хотіла ж бо бути отакою собі Галею. В такі хвилини все важке й темне губилося, як згубилася нещодавно ніч, і хоч не була вона короткопам'ятна (взяти б хоча згадки про Анатоля — постійна темна хмарка серед неба), в ті ранки розвітрювалася й була схожа на ясно-синю кульку, якій небагато треба, щоб попливти в широке й роздольне небо. Відчувала відтак і своє тіло: одежа, чулося, ставала шкарубка, терла її й непокоїла — досить було їй оступитися, коли блукала по хаті, як дізнавала солодкого спазматичного болю; здавалося їй тоді — впливала до неї через вікно повітряна богиня. Була складена з голубих площин, а вдягнена в сонячне проміння, входила в неї через очі, тоді й очі її голубіли; вони зливалися в одне й жили отак: богиня й вона — їй аж подих забивало від такої зухвалості. Мала почуття, наче стоїть роздягнута, а крізь вікно незмигно

дивляться чоловічі очі. Охала, аж затуляла рота долонею, а другу долоню впускала до лона — нелегко все-таки так довго стовбичити перед дзеркалом молодій жінці із задерикуватим носиком, а ще тій, котра тримає в серці богиню і знає про це.

Галі аж сльози вибилися на очі — стільки недоброго було в її поведінці, така вона невдячна ставала й легковажна. Не їй носити каптур черниці, і не їй напускати на лице холодний туман. Богиня стукотіла в її серці, і вона змушена була до того прислухатися. Більше не соромилась очей у вікні, хоч то були поспіль чужі очі,— на те й цвіте вона тут, перед дзеркалом, щоб на неї дивилися.

Такий її настрій часто кінчався слізьми, бо насправді ніхто досі й не подумав зібратися до них на гору і справді зазирнути в її завше відчинене вікно, але такі настрої все-таки дивно зносили її і по-своєму вивищували. Тоді вона думала, що її богиня таки не вигадка, і могла спокійно виходити в найкращій сукні у місто, де ходила по вулицях і збирала на себе погляди: чоловічі, бо була вона незвичайна жінка, і жіночі, бо була вона знову-таки незвичайна.

Той прохід був черговим виплеском її розбубнявілої туги, і саме така її незвичайність була для неї заборолом — хто-бо там зважився б зачепити таку виняткову й таку горду. Знову винуватцем була її туга, її трохи кирпатенький ніс і погляд палющих синіх очей — більшість чоловіків все-таки шукають у жінці посередність. Стояла відтак біля вікна й сіріла, як сіріє вечір перед зором, і поступово випливала з її очей богиня, покидала її напризволяще й відлітала, і гоїв її тільки оцей сірий вечір або також сірі уважні синові очі. Вдивлявсь у неї, як мандрівник у незнайомі хащі, і вона хоч-не-хоч накидала на обличчя буденну маску. Тим самим начебто наближалася до нього, щоб узяти за руку і вивести із хащ, бо що могла зробити іще, коли ті сірі очі стали нараз такі насторожені?

Вона зустрічала в цьому домі ще одні очі, мудрі й скаламутнілі, і трохи лякалася їх — бачили більше, ніж признавалися.

Стара і справді бачила богиню в серці в онуки, і в закамарках її пам'яті з'являлось щось таке, в чому вона й признаватися боялася — оця жінка-дівчина, що крутилася перед її очима, була вона сама. Зціплювала корячкуватою пучкою ціпка, на якого незмінно опиралася, і, дивлячись на стоптані капці, що ховали вузлуваті й покорчені її ступні, починала невдоволено бурмотіти, що через Галині походеньки все в домі запущено, що скрізь висить павутина, а підлога вже починає зацвітати. Що не готується вчасно обід і що в комірчині зібралася гора непраної білизни. Зводила очі й задоволено стежила, як поволі спадає з обличчя онуки її краса, як сірішає вона й блідіє і як вилітає їй із серця голуба блискуча богиня.

Галя й справді ставала спокійна й заклопотана. Варила їсти, прала, обслуговувала стару, латала синову одежу. Син тоді спокійно міг підійти до неї для вечірнього поцілунку, а на вустах у старої заквітала анемічна квітка вдоволення. Вночі вони всі троє думали одне про одного і переконували себе, що основне в їхніх стосунках — любов!

11

Мала на собі ясно-синє плаття і вже знала, що сьогодні в неї той-таки настрій; щось хвилювало її вночі, два сни вона побачила сьогодні: один про себе, а другий про незнайомця, який боляче поцілував її в вуста. Лежала на лівому боці, і їй заболіло серце, і не могла вона відірвати вуст від тих інших, що пили й випивали її. Сон про неї був простіший: їй приснилося, що вже почався учбовий рік і вона стоїть у гудливому, як вулик, класі.

Стара сьогодні прокинулась удосвіта, і ще тільки Галя надягала на себе ясно-синє плаття, коли в глибині дому пролунав різкий, гортанний, як погук ворони, крик. Галя застигла з розтуленим ротом, і плаття саме сковзнуло їй по тілі. Тихий жаль прокинувся в її серці, адже сиділа вже в ньому богиня, і вона винувато позирнула на своє відображення в дзеркалі. Знову повторився той крик, але Галя все ще не могла вийти із свого оціпеніння, адже на ній лежало її найкраще плаття, а обличчя могло зачарувати будь-кого.

У коридорі заплескали босі ноги, і їй стало печально, що таки не повторить вона свого улюбленого танцю перед дзеркалом і не попла-че потім, зірвавши із себе сукню і цю щасливу маску з обличчя.

Хтось постукав у двері, і Галя почула хрипкий після сну Хлопцевий голос:

— Ходи, баба гукає!..

— Іду, синку, іду! — озвалася вона заклопотано.— Скажи, що зараз одягнуся...

Через весь дім знову пронісся владний і різкий погук, і Галя схопила ватяний тампон, щоб запудрити собі обличчя і загасити на ньому незвичне світло. Але пудра цього разу їй не зарадила, здавалося, краса, яка струмувала від неї, поглинала все, що мало піти на шкоду її обличчю. Галя похитала головою, зітхнула і впокорилася.

Пішла, як була, ясно-синя й осяйна, напівзачаровано всміхаючись, граючись блакитною хусточкою, яку тримала в руці. Обвіяла своїм чаром Хлопця, який завмер на порозі своєї кімнати, і Хлопець раптом відчув, який він порівняно з нею малий та нікчемний. Йому захотілося схилитись у поклоні перед цією несподіваною материною величністю, відтак підняти голубий шлейф і піти в супроводі, гордо

зводячи й своє підборіддя. Ожили в його сонному мозку всі тисяча і одна казки, що прочитав він їх у цьому домі, порпаючись у занедбаній дідовій книгозбірні,— в цю хвилину він по-справжньому вірив в усю ту тисячу казок, з'явилося-бо коло нього те, чого не розумів. Мати ж і оком на нього не кинула, нещасного й малого, в майці й трусах, отут, у цьому сірому прочілі, тож він гукнув до неї тихенько, ледь розтуляючи вуста.

Вона почула його відразу, бо його осліпило раптом — голуба, осяйна постать наблизилася до нього й притисла раптом до себе гарячим порухом.

— Кудись збираєшся? — спитав він просто в той шовковий ясно-синій розлив, у якому опинився.

— Ні,— відповіла вона.— Нікуди не збираюся.

Тоді він раптом зрозумів її. Не було то розуміння, яке вміє оформитися словом,— було то розуміння однієї душі, яка сприймає сигнал другої. Здавалося, побачив він синю богиню в її серці, а поруч з нею і чорну хмарку. Уздрів її тугу, як ту ж таки хмарку, а може, й птаха, котрий летить і летить серед хмар. Був коло цієї жінки чимось випадковим і привнесеним і відчув це напрочуд гостро. Закусив губу й дивився, як вона відходить: не мав сили піти за нею або ж покликати її ще раз...

Галя стала на порозі бабиної кімнати в усій своїй красі. Світло з обох вікон полилося на неї, наче світили це два прожектори, і стара в своєму темному кутку заціпеніла від зачудування. Сяйво від тої постаті в дверях, від тої ясно-синьої тканини і незвичайно гарного обличчя впало і на неї і розтопило сиві її очі. Розтопило якийсь давній клаптик землі, буйно заросли травою,— був він круглий, як шапка кульбаби, і в тій затуманеній кулі вона знову-таки впізнала цю ж таки красуню, тільки та мала на собі не ясно-синє, а червоне плаття. Була та сукня й іншого крою, тяглася до землі, було в красуні й світліше волосся — ішла вона і змітала подолом кульбаб'ячі парашутики. Зривала шапки й дмухала легенько, і все застелялося, засніжувалося від безлічі пушинок. Хиталася і пливла, усміхаючись сумовито, а до неї наближався, підіймаючись під гору, високий гарний чоловік. Дуже добре знала обличчя того чоловіка — йшов він, ледь накульгуючи, а очі його палали темним вогнем...

Стара погасила це видіння малим порухом волі, наче зіжмакала й викинула стару вирізку з журналу; зачинялася, як перлівниця, втягувалася, як втягується равлик у хатку, і знову зробилася мала, чорна, закостеніла, схожа радше на старий пеньок, а не людину. Вже не бачила ні того світла, що струмувало від онуки, ні її ясно-синього плаття. Бачила тільки сутінну, закіптюжену кімнату, меблі, що були нові

сорок років тому, в око їй упало не ранішнє проміння, а павутина, що стала наче золотаві дротинки,— заснувала цілу кімнату вигадливою мережкою, і павуком до неї була сама. Стала напружена і стиснута в собі, вже не годна витримувати мовчання, що пролягло між них, готова вже була ковзнути по золотих струнках свого павутиння, щоб таки пустити в того ясно-синього метелика, який тріпотів у прочілі, хоч дрібний струмінь отрути.

— Щось хотіла, бабцю? — спитала, не маючи сили стримати радісного усміху, Галя.

— Подай-но мені горщика,— іржаво і хрипко сказала стара.

12

Кози розбрелися, а Іван звів чисто виголене підборіддя, змружив очі — вітер вільно хитав його гривою волосся. Вдивлявсь у ранок, молочний і теплий, від річки сходила сива пара, в якій повсюдно проступало каміння. Віддалік трусив верші Старий Пічкур, здавалося, хтось підпалив і річку, і це каміння, і Старого Пічкура з його вершами. Трохи збоку переходила вбрід річку сільська жінка, її біла хустка в серпанку фосфоризувала, а берестяна коробка, почеплена за спиною, робила незвично горбатою.

Іван проходив зі своїми козами повз верби, що розрослися біля води: з вузьких листків скочувалися краплі і глухо падали в пухкий пісок. Вслуховувавсь у цей химерний концерт крапель, деякі вдаряли об воду, а деякі дзьобали камінь. Неподалець голосно цвірчали горобці, й Іван з'єднав все оце в уяві: звуки, кольори й рухи живих істот. Сільська жінка з коробкою за плечима засвітила в його бік темним, майже брунатним обличчям, а на піску напечатала низку качкуватих слідів. Старий Пічкур перестав трусити верші, став на коліна, і коло нього почали срібно блискати, підстрибуючи, пічкурі й плітки. Спалахував у рибалчиних вустах вогник цигарки, і ловив він руками ті срібні спалахи, наче в гру якусь грався.

Кози бадьоро рихлили пісок ратицями, а Іван ішов і сліду за собою не лишав. Не топтав трави і не вминав піску; здавалося, плив над землею, вряди-годи відштовхуючись від неї і палицею-стільцем. Кутав його ноги туман, і Марії здалося, що так само не торкається він і каміння, коли переходив річку. Вона стояла біля розчинених воріт, і їй, як і сорок років тому, дивно ставало, що так погідно й добре живе зі своїм чоловіком. Подумала, що на стороннє око це й справді незвично: ось уже чотирнадцять років її чоловік тільки й робив, що пас кози. За всі сорок років він ніколи не поцікавився їхнім сімейним бюджетом. Їв просту їжу і не загадував лагоминок. Марія подумки

проміряла той шлях, що пройшли його разом, тихий смуток заповнив її радість. Озирнулася і начебто побачила зігнуту біля столу на веранді чоловікову постать, почула знайомий рип пера чи шурхіт олівця. Молодшою Марія пробувала зазирнути до тих зошитів, що їх він списував, але не змогла того осягти. Читала якісь гарні слова, натомість чула хрипкий, наче пісок сипався, голос чоловіка.

Взимку Іван сидів біля грубки, дрова різали вони разом, а рубав він, на колінах у нього лежала книжка, і цієї книжки Марія теж не могла збагнути — були то писання Сковороди. Зітхала часом: хай воно буде в нього, оте незбагненне, оте писання і отой Сковорода. Це потрібно для його спокою, а раз так, вона залюбки на те погоджувалася...

Старий підіймався разом зі своїми козами під гору. Бачив квіти, гриби, земляних жаб і чув довкола пташиний спів. Слухав шелест листя, а часом помічав між трави жовтовуху голівку вужа. Не рвав квітів і не збивав неїстівних грибів, не лякав вужа і земляних жаб. Часом брав жабеня в долоню і розглядав. Слухав жайворона, який вливав до складного світу довколишніх звуків і свій спів, і мав від того задоволення. Кози його розсипалися й паслися на волі: йому ж здавалося, що бачить нитки, якими в'яжеться поміж себе земне життя. Сидів на розкладеному стільці й дивився під ноги. Бачив крота, який риє нору, і тисячу корінців, що сплели мережу у горішньому шарі землі. Пили сік земний, і він не міг не уздріти, як той сік тече через корінь у стебло і розтікається по листках. Кози хапали ті листки, розжовували, і Іван пильно стежив, як справно ходять і мелють їхні зуби. В таку хвилю очі його просвічували тварин, наче рентгенівське проміння: обдивлявся кишки, шлунки, серця, легені — все це ворушилось і працювало. Від міста вряди-годи сигналило авто чи ревів мотор, він здригався й дивився у той бік. Але й це не руйнувало його гармонії: машини були для нього живими істотами, як кози й дерева. У них усередині теж усе рухалось і пульсувало, тільки лінії їхні були грубі, а кольори важкі...

Марія на протилежнім горбі вже зачинила ворота і пішла по східцях ґанку. Раптом вона задихнулася і схопилася за поруччя: боляче задзвеніло в її грудях серце. Стояла, облита холодним потом, й переди хала. Коли заспокоїлася, важко зітхнула. Не могла хворіти, поки живе він, і не мала права вмирати. Пила валер'янку й подумки молилася, щоб не сталося з цього спалаху лиха. Сіла мимохідь у лозове крісло на веранді і поклала руку на згорнений зошит.

13

Обійстя було високо, на верхівні гори, стежка клалася туди кам'яниста й крута, і йому вже в початках тієї дороги почала боліти

нога. Добре було б пособляти собі палицею, але Володимир заповзявся обходитися без неї, тому йшов, і піт краплисто обсівав йому чоло. Позирав вряди-годи вгору і мимохіть сподівався, що спалахне там ясно-синя сукня, яка привабила його була вранці, але обійстя гордо мовчало, оточене деревами й парканом. Особливо пишнів каштан, і Володимир ішов просто на нього. Спинявся інколи й передихав: зрештою, цей його хід теж нагадував оту найважчу ніч у шпиталі: така сама ввижалася йому гора й кам'яниста стежка. Хтозна-чому пустився під гору, міг би послати з дорученням когось із дітей Олександри Панасівни, але отой його ранковий настрій! Саме він і повів його сюди. Спинявся, передихав і дивився на горбистий краєвид з малою річкою в долині — все аж прискало сонцем: зелень, пісок, сама річка й небо. Над головою задзвонив жайворон, і він здивувався, що польовий птах прилетів сюди, на горби; довкола пряно пахтів полин, і це знову нагадало йому сьогоднішній ранок. Каміння вже встигло нагрітися й промінилося теплом — запах медових трав з гірким присмаком. Шурхали врізнобіч стривожені ящірки, а він ішов і йшов, все важче й важче налягаючи на ногу. Той каштан попереду і той будинок, жайворон і полин, запах гіркого меду і його незрозумілий потяг до того дому — все це складало настрій, що його відчуваєш, прокинувшись у залитій сонцем кімнаті. Торжество і біль, задих і піднесеність — все це наповнювало Володимира, але по-своєму і знесилювало. В голові зароїлася трохи безглузда думка про царівну на льодяній горі і витязя, який безнадійно дряпається на ту гору.

Змушений був спинитись і сісти, бо йому від незручного підйому аж іскрами пішло в очах. Сидів на теплому камені і втирався. Поруч цвіркотіли цвіркуни й росла кашка. Медово пахла, і він потягся до квітки. Притис до обличчя медову віть і пив її чудовий аромат. Серце було готове вискочити з грудей, і він з надією зирнув угору: шлях йому треба було подолати ще немалий.

По стежці йшов від будинку хлопчак із білим бідончиком, спускався він по стежці, граючись і вправно балансуючи, і Володимир тихо позаздрив на його зграбність та моторність.

— Доброго дня! — обізвався він до Хлопця.— Ти з цього будинку?

— Тут тільки один будинок, як бачите! — сказав Хлопець.

— Я до Галини Іванівни. Чи не твоя це мати?

— Моя! — гордо сказав Хлопець і випнув підборіддя.— А ви хто такий будете?

— Директор школи,— махнув рукою вниз Володимир.— Ти в якому класі?

— Я ходжу в місто,— сказав Хлопець.— А в класі я в четвертому...

— Не подобається тобі ця школа?

— Та ні,— засміявся Хлопець.— Там же мама вчителькою...

— То вона вдома, твоя мама?

— А де ж їй бути?..

Володимир з натугою встав. Ступив кілька кроків і озирнувся. Хлопець дивився йому вслід.

— А чого це ви так чудно під гору деретеся? — спитав він.

Володимир відчув, що його заливає червона барва.

— Ніколи не жив на таких горбах,— сказав він лагідно.

— А чого ви не викликали маму в школу, коли ви директор? Не гора ходить до Магомета, а Магомет до гори.

— Ти знаєш щось про Магомета?

Хлопець присвиснув.

— А чого б то я не знав про Магомета?! — сказав він зарозуміло...

Стежка почала пнутися крутіше, і Володимир забув про Хлопця за спиною. Хотілося йому пострибати на одній нозі, допомагаючи собі й руками. Був певний, однак, що той ще й досі стоїть і дивиться йому вслід, тому намагався менше й кульгати. Озирнувся мигцем: Хлопець уже був далеко внизу. Десь там, між тої зелені, подумалося Володимирові, може стояти й та ясно-синя постать, яка так вразила його вранці; можливо, вона дивиться на його потуги й нишком підсміюється. Червона барва знову залила Володимирові обличчя, бо йому таки довелося схопитися рукою за кущ полину, щоб підтягтись по крутосхилі. «Лицарі, котрі штурмували льодяну гору,— подумав він,— тим і падали, що не могли лізти рачки». Він все частіше й частіше хапався руками за бур'ян, з червоного обличчя йому густо котився піт.

Галі, яка й справді стежила за тим чудним сходженням, здалося, що той чоловік іде пританцьовуючи. Ще не минув її ранковий настрій і не покинула її серця голуба богиня. Щось лякало Галю увесь ранок і збуджувало, і ось стоїть вона і здивовано стежить за тим чудним верхолазом. Жаліла його й дивувалася, і стало їй на серці дивовижно тривожно. «Оті бабині розповіді!» — думала несамохіть і озирнулася на стару, яка сиділа на ґанку й дрімала. Чи то Галин погляд, чи, може, сильніше дмухнув вітерець — стара збудилася й побачила, що внучка її принишкла біля паркана. В її мозку просвітліло голубе озерце, й побачила вона, як робила защораз, ту ж таки картину: вона сама припала до паркана і дивиться, як підіймається до її обійстя чоловік у світлому костюмі і з хвацькими вусами. Стару схвилювало це видіння, вона напружилася й потяглася у бік онуки.

— Когось виглядаєш? — спитала хвилюючись.

Галя аж здригнулася на цей голос.

— Та якийсь чоловік до нас підіймається,— сказала.— І так чудно він підіймається.

— Що за чоловік? — гостро спитала стара і аж руки зціпила.

— Не знаю, бабцю,— зовсім кволо обізвалася Галя.— Вперше його бачу...

Знову тенькнуло в грудях у старої і замлоїло.

— То, може, це він, Галю?

— Хто він?

— Ну, той, що має до тебе прийти!

— Оце почнеш вигадувати! — розсердилася Галя.— Може, він за ділом якимсь...

— Сюди за ділом чоловіки не приходять,— озвалася спроквола стара.— Скільки себе пам'ятаю...

— Як почнеш щось вигадувати, бабцю!

Але стара вже по-справжньому хвилювалася. Сама не знала, що з нею діється, так не хвилювалася бозна-відколи. Може, через це стукнула спересердя палицею і зашипіла обурено:

— Ти мене брехухою не роби! Коли не хочеш його прийняти, сховайся, я сама його відшию... Кажу тобі: так було завжди в цьому домі і так воно буде!..

Галя повернулася до неї здивовано: стара аж палала. Була там, на ґанку, як на сцені, тягла до внучки палицю й тремтіла. На мить вони зустрілися очима — стара й молода: молода світилася чаром і спокоєм, а стара позеленіла. В Галі здригнулося серце, на мить повірила в бабину казку, і тривога підступила їй під серце.

— Слухай, бабцю...— сказала, але стара вже зів'яла на ґанкові, як квітка. Плечі спустилися, а очі погасли. Ледь-ледь дихала, руки її звисли, а палиця з гуркотом випала з руки. Зелене обличчя старої заклякло, і тільки на денцях її очей зажевріло голубе озерце, яке відбило хтозна-яку далеку картину: проситься до їхньої господи чоловік в ошатному костюмі, йому стало спечно, і він хоче напитись у них води...

14

Володимир стояв білий як стіна, з лоба йому котилися краплі поту, а все тіло побивав зрадливий трем. Очі його були розширені, і, коли повернулася до нього, Галя згукнула тихенько. Мимовільно кинулася йому на поміч, бо і справді захитався, намагався налапати побіч себе опертя, але стояв серед голого двору, і його руки забалансували. Сиві з червоним кола пішли в його очах, він таки натрапив на якесь опертя, і було воно гаряче і м'яке. Це дало йому встояти на ногах, тож почала поступово вимиватися йому з голови каламуть, розтали кола, веселий та зелений світ плюснув йому у вічі.

Коли розплющив очі, побачив, що сидить на лаві, в руці тримає кварту з водою, навпроти в ясно-синій сукні стоїть і ніяково

всміхається, показуючи чудові ямки на щоках, така жінка, яка може тільки приснитися.

— Вам погано? — допитувалася вона.— Вам погано?

Володимир спробував усміхнутися і покрутив заперечливо головою.

— Спитай, що йому треба? — гукнула, наче ворон каркнув, стара.

— Я давно за вами стежу,— сказала Галя.— Так дивно ви підіймалися...

Володимир не міг не дивитися на це ясно-синє диво. Сонце заливало Галине обличчя, і чи від сонця, чи від пережитого тільки-но запамороченння йому здалося, що вся вона облита голубим світлом. Там, на ґанку, сиділа ще одна жінка, стара, як дерево, витяглась у їхній бік і наслухала, аж тремтіла.

— Галю,— сказала вона,— чуєш, Галю!

Але Галя, здається, зовсім забула за неї: чоловік, котрий безпомічно сидів перед нею, подобався їй. Вони дивилися одне на одного й очей розвести не могли.

Не бачив у ній звичайних жіночих принад, пізніше, коли спустився він у долину, не міг сказати, чорні чи сині були в неї очі. Пам'ятав тільки голубу барву, відчуття дивної, запаморочливої краси, а поруч із тим якийсь острах, наче був він метеликом, а вона огнем, і він, сидячи тут, на горі, з квартою в руках і отак по-безглуздому задивляючись на незнайому жінку, раптом повірив, що всі людські казки — це таке ж життя, як і те, що реально бачать наші очі. Йому захотілося, щоб це його вчарування тривало якомога довше, хай довше покупається він у хвилях такого п'янкого гіпнозу — не мав сили не дивитися на неї, хоч не мав уже сили й дивитись.

— Що йому треба? — спитала вже спокійно стара.

Той голос протверезив Володимира. Зірвався на ноги й почервонів до вух: його місія все-таки офіційна.

— Мені Галину Іванівну,— сказав і випростався неприродно.

— То це я і є Галина Іванівна! — всміхнулася Галя.

Стояла, заломивши брови, і сміялася на обидві щоки: він ледве не осліп, дивлячись на неї. Треба було йому набрати поважного вигляду, накласти на обличчя маску, яку завжди накладають перед підлеглими начальники, але так само, як не вдавалося йому це перед Олександрою Панасівною, так не вдалося й тут. Був уже давно підлеглий тій першій жінці як матері і цій, другій, бозна й чому. Тому й голос його став хрипкий і ледве видобувся з його розпечених вуст.

— Я, Галино Іванівно, новий директор школи. Оце ходжу, щоб познайомитись із учителями, бо вже пора було б нам зібратися на нараду.

Уже не дивився на неї, не міг дивитися, щоб не осліпнути до решти. Дивився охочіше на стару: витяглася тривожно в його бік і аж вуха в неї ворушилися, так наслухала.

— Що він хоче, Галю? — спитала в онуки.

— Це новий директор школи,— відгукнулася Галя.— Прийшов знайомитися.

— А чому він не прислав за тобою?

— Чому ви не прислали за мною? — м'яко спитала Галя, як питають дорослі в малих.— У нас тут так заведено...

— Бачите,— розвів руками Володимир.— Я ще ніколи не ходив у директорах...

Вони засміялися водночас, а стара на ґанку посутеніла.

— Ви мене дурите,— сказала вона.— Ніякий він не директор. Директори сидять по своїх кабінетах...

— Не зважайте на неї! — шепнула червона, як квітка, Галя.— Вона, моя бабця, дуже й дуже ветха...

— Може, я й справді невчасно,— пробурмотів Володимир.— Я от трохи посиджу...

Віддав їй кварту, яку тримав у руках, і вона крутила її, не знаючи, де діти...

— Чого він сидить, а ти стоїш? — спитала стара.

— Я зараз сяду, зараз! — заметушилася Галя і схопила якогось дуже вже стародавнього услона з вирізаними голівками на спинці. Сіла, війнувши ясно-синьою хвилею шовку, і він знову змушений був зустрітися з нею очима. Вже не була зашаріла, а бліда і спокійна, трохи зморена, очі її розширилися — глибоке море хвилювало в них. Він задихнувся, проковтнув слину, була вона наче морська вода.

— Галино Іванівно! — сказав він тихо й тепло.

Вона давно не чула таких інтонацій із чоловічих вуст, окрім того, його обличчя перестало здаватися незнайомим, зустрічала його й раніше. Через це осмутніла й посерйозніла ще більше, і, хоч так само чарівно світилося її лице, холодна хвиля на мить розділила їх. Він злякався цього раптового відчуження, опустив голову і натрапив очима на власний, озутий у протез, черевик.

— Були поранені? — спитала тихо Галя.

— Протез! — сказав він, рипнувши зубами, і встав.

— Сидіть, сидіть, будь ласка! — перелякалася Галя.— Ви мені не сказали, коли буде та нарада.

Стара сиділа на ґанку, наче забутий корч. Змаліла, позеленіла, скоцюрбилася, її пальці прикипіли до палиці, очі перетворились на кругленькі ґудзики. Знову побачила синю хмарку перед очима, в ній промалювалися контури гори і замку на ньому, і ступав на подвір'я

того замку красень чоловік, якому судилося потім тут жити,— навіки зачарувався він у голубій красуні, яка вийшла подати йому води. Котилися й котились у старої з очей сиві сльози, уздріла вона дочку тої красуні й пришельцеву — крапля від краплі була вона в матір. Вже друга хмарка розквітала в її свідомості, і другий чоловік заходив до їхнього двору прохати напитися. Йшла йому назустріч красуня в червоному, і новий пришелець також не міг не зостановитися й не зачаруватися нею...

Стара розплющилася. Третю красуню вона бачила увіч, так само увіч бачила третього пришельця. Збирався вже відходити, але вона знала, що нікуди звідси він уже не відійде. Цей новий пришелець трохи непокоїв стару, ні-ні, він так само невимірно схожий на тих двох, котрих довелося їй пізнати. Правда, той перший мав хвацькі, чудові вуса...

Стара всміхнулася. Розтавала на своєму ґанку, меншаючи й меншаючи, а коли озирнулися на неї ті двоє, то ледве помітили її, таку маленьку й таку скорчуватілу: сиділа й лила старечі сльози, яких не зрозуміти їм ніввік. <...>

Володимир, новий директор школи, продовжував знайомитись з учителями, ходив до всіх додому. Відвідавши дім на горі, він завітав до Марії Яківни, вже літньої жінки, дружини Івана Шевчука, колишнього бухгалтера, який давно покинув службу. Марія Яківна, незважаючи на свій вік, погодилась ще попрацювати, попросила собі перші класи. Її чоловік, козопас Іван, кілька днів на тиждень щось записував до своїх зошитів. Колись із ним сталася дивна внутрішня метаморфоза, він побачив світ інакше, йому відкрилися приховані від більшості людей речі. Тепер Іван Шевчук вів записи про побачене, це стало його життєвим покликанням.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ДІМ НА ГОРІ

В небі вирізують вони Сильця, кидають на землю.

З сумерійського

1

Десять років тому біля будинку на горі з'явився джиґун у лакованих туфлях, сірому костюмі і в легкому солом'яному капелюсі. Звідкіля він узявся, не помітив ніхто; знизу, однак, не підіймався він напевне. З тильного боку обійстя проходу не було, там розташувалися одна й друга лікарні, і відгороджувалися вони від гори

міцними й високими парканами. Попід парканами густо позаростало кропивою, і той, хто зважився б пролізти через ці хащі, мав би добряче попектись. Можна було б продертися до дому і з лівого боку, але там були зарості дерези й глинясті урвиська. Відтак створилось у Галі враження, що джиґун спустився до них на гору на крилах — костюм у нього був бездоганно напрасований, а туфлі сяяли, начебто ходив він не по пилястій жорстві, а по асфальту. Джиґун приходив посидіти на скелі, часом він проходжувався по кам'янистих стежках, і Галя не могла на нього не дивитися. Були в джиґуна маленькі чорні вусики, блискучі, аж світилися, зуби, а коли знімав капелюха, щоб привітати мимохідь трохи цибату і не до кінця ще сформовану дівчину (читай — Галю), то на тій голові виявилося ідеально зачесане на проділ волосся, так ретельно напомаджене і загладжене, що здавалося — це не волосся було, а перука. Спершу Галя тільки байдужно відзначала появу джиґуна на горі, через кілька днів вона вже червоніла, коли він вітався з нею, вночі їй здавалося, що крутиться вона на каруселі, а вранці шкіра в неї на обличчі ставала молочно-бліда. Через тиждень вона вже тайкома стежила за джиґуном із малинових заростей, і її очі аж палали між зелені. Одного разу джиґун, проходячи мимо, спокійно привітав Галю в тому її сховку, начебто вони зустрілися були на стежці. Спинився й почав люб'язно розпитувати про тутешні місця. В цей мент вийшла на ґанок бабця, пильно придивилася до джиґуна, зирнула і на внучку, яка стовбичила серед малинника, і владно погукала дівчину додому.

Зустріла Галю в своїй кімнаті, велично вивишаючись у різьбленому кріслі, і коли внучка переступила поріг, побачила, що горять у неї на щоках землисто-малинові рум'янці.

— Що це за чоловік? — спитала насторожено.

Галя здвигнула плечима. Не могла дивитися на бабцю, тож стежила за кленовою гілкою у вікні.

— Він піднявся ізнизу?

— Ні! Власне, я не знаю...

— Що він тобі говорив?

— Розпитував про місця. Як, де що називається...

— Ти повинна його стерегтись,— наказала коротко стара.— Він мені не подобається...

— Але це ж просто перехожий чоловік! — здивувалася Галя.

— Добре знаю таких перехожих. Не вступай із ним у розмови...

— Та коли у тебе щось запитують...

— Не вступай із ним у розмови! -- повторила бабця і відчула, що приливає їй до голови кров.

Але Галя таки вступила в розмову із джигуном. Це сталося вже тоді, коли стара пішла спати. Галя тихенько вийшла надвір і пішла до малинника. Але вона туди не дійшла — коло хвіртки стояв, наче з неба впав, джигун. Сперся грудьми на дошки й білозубо всміхався. Він заговорив до неї так просто й тепло, що Галя не змогла втекти в хату чи грубо відбутися, як це роблять із немилими залицяльниками. Окрім того, звертався до неї старший чоловік, і Галя сама незчулася, як спинилася коло каштана,— вони пробалакали там, розділені хвірткою, цілі три години. Дівчина повернулася додому із ватяною головою, зачуміла, острашена й ощасливлена, не розуміючи, чому в неї тремтять руки, адже вона тільки порозмовляла з якимсь чоловіком, котрий хоч і назвався Анатолем, але був бозна-звідки й бозна-хто. Вона навіть зупинилася на ґанку, щоб побачити, як він відходить з гори в долину, але гора вже була порожнісінька і стелився по ній синій присмерк — світив тоді над землею золотий місяць. Джигун здимів з гори, наче не був живим чоловіком, а тільки духом, що спустився сюди на крилах, а потім розчинився, наче дим,— Галя від того не могла до тями прийти.

Вночі це їй приснилося. Великий сірий птах у лакованих туфлях і з солом'яним капелюхом на голові кружляв над їхнім обійстям. З туфель витиналися гострі кігті, а замість носа був грубо загнутий дзьоб. Птах каркнув по-воронячому і, склавши крила, притьма шугонув униз, де ховалась у заростях малинника вона. Галя закричала й прокинулася. Прокинулась і стара (тоді вони спали в одній кімнаті) і глухо спитала, що там у неї скоїлося.

— Хіба може щось скоїтися, коли спиш? — невдоволено буркнула Галя і перевернулася на другий бік, аж заспівали пружини її допотопного ліжка.

Вона заснула, і їй уже не снився сірий птах, побачила вона тільки шкільних подруг із 2-ї жіночої школи, з якими вона розпрощалася тільки місяць тому. Вони поклялися не забувати одна одну до кінця днів своїх, їй приснився саме той мент, коли вони клялися.

Прокинулась удруге й довго думала про подруг: жодна з них за цей місяць не навідала її й разу, а з Клавдією вони принаймні мали готуватися разом у педагогічний технікум. Не хотіла думати про джигуна; до речі, він чомусь вважав, що вона ще школярка, так смішно їй від того стало, а вже зовсім вона засміялася, коли він зігнув трикутно брову, дізнавшись, що школу вона вже закінчила.

— Так? — перепитав, наче не повірив.— То я дуже й дуже вас вітаю! Ви тепер сама собі господиня!..

Такою скоромовкою він це сказав, що «сама собі господиня» ледве його почула, а почувши, зачервонілася по кінчики вух, добре

хоч, що був тоді вечір. Їй було приємно слухати його голос, трохи воркітливий, але милий; зрештою, розділяв їх паркан: на випадок чого вона встигла б шугнути й до хати — в школі не було кращого за неї бігуна. Але джиґун і пальцем не рухнув, щоб відчинити хвіртку, був він такий ґречний і такий дорослий, так дивно світилися його очі, що вона аж погляд відводила, щоб не дивитися. Від того розм'якала й губилася; насамкінець вона вже нічого не мала проти, щоб він увійшов у двір, перед тим чемно попитавши дозволу. Але він у двір так і не попросився, натомість запитав, чи не зійтися їм іще й завтра? А коли вона відходила, він зловив її руку і по-старомодному торкнувся кінчиків її пальців лоскітливими вусиками. Вона ж, замість обуритися на цей сміховинний жест, тільки засміялась і вирвала руку.

— Ви такий чудний! — сказала і втекла зі сміхом.

І не бачила вона, що на той сміх джиґун зацвів білозубо і став задоволений понікуди. Наступної хвилі його вже біля хвіртки не було, а вона тихенько зайшла в дім, покинувши туфлі в коридорі, і ступала так тихо, що чула навіть, як точить будинок шашіль і як шкребеться десь далеко, проїдаючи нору, миша чи пацюк. Чула нерівне дихання старої, і їй так радісно й весело стало — все-таки вона стару провела. Рука її лягла на дверну ручку, великий палець почав повільно тиснути на язичок клямки, і це зробила Галя так управно, що клямка безшумно підняла защібку, і хоч двері й заспівали, але не голосніше, ніж шурхотіли шашіль та миша. Галя промайнула через кімнату, а коли вповзла, не рипнувши й пружиною, в ліжко, побачила, що обличчя бабці нерухомо заціпеніло в місячному світлі. Гострий ніс, незвично бліда шкіра, наче пудрою притрушена,— Галя здригнулася, начебто мерця побачила. Тоді голосно забилося її серце, і ввійшло до нього, як входить до дому заблукана дитина, перше кохання.

2

Бабця сиділа в різьбленому кріслі, облита з обох боків ранковим сонцем, і Галі, прокинувшись, здалося, що втрапила в якусь казку — та стара із німбом сивого волосся над чолом нагадувала королеву. Сиділа нерухома, начебто спала чи ввійшла в задуму, повіки їй приплющилися, а все обличчя повилося смутком.

— Добре себе почуваєш, бабцю? — спитала Галя, принишкнувши в ліжку.

Стара неквапно розплющилась і звела голову.

— Вже прокинулася, ласочко? — спитала лагідно.— Погано я спала цю ніч. Нападав на мене великий сірий птах, і я оце думаю, що

це не до добра. Та й ти сьогодні кричала вві сні. Щось погане тобі снилося?

Галя отерпла на мент, бо те, що сказала бабця, трохи злякало її. Але наступної хвилі засміялася й сіла в постелі.

— Та мені ж, бабцю, ніякі сни не сняться!

— У щасливому ти ще віці, ласочко,— сумно відказала стара.— А той сірий, з вусиками, не приходив більш?

— Ну, бабцю! — розсердилася онука.

Стара подивилася на неї важко й проникливо, і від неї не сховалися ніжні рум'янці, які зацвіли на Галиних щоках.

— Наш дім трохи незвичайний, ласочко,— сказала бабця після паузи.— Може, вже пора тобі про це розказати... Так от, народжуються в цьому домі здебільшого дівчата, чоловіки сюди приходять... Вони підіймаються знизу і, як правило, просять напитися води. Той, хто нап'ється з наших рук, переступає цей поріг і залишається в домі назавжди. Так було в моєї бабуні, в моєї матері і в мене. Так було і в матері твоєї, так повинно статись і з тобою... Мені бракує розуму, щоб все це пояснити, але так воно траплялося...

— Ой бабцю! — зіскочила з ліжка Галя.— Таку цікаву казку ти розповідаєш. Тільки наш дім не дуже нагадує замок.

Бабця мовчала. Дивилася на цю веселу, юну й легковажну щебетуху, і теплий смуток обливав її серце.

— То тільки півказки,— сказала стара.— Приходять до нас і інші чоловіки. Принаймні до мене і до моєї бабці. До твоєї матері і до матері моєї. Ці пришельці не підіймаються знизу і не просять напитися води, вони з'являються бозна-звідки...

Онука стояла серед кімнати, залита ранковим сонцем. Була бліда і аж прозора від проміння, і стара раптом побачила, що перед нею стоїть не дівчинка, а дівчина. Прозирнула повітряну істоту серед кімнати й не могла не відчути — далекі, химерні, зелені хвилі приходять до неї. Заливають кімнату і, як колись, ніжно озвучують кожен промінець. Дивилася на онуку, як на власний далекий спогад, і, як власному спогадові, не могла наказати змінитися. Не могла сказати: будь, моє минуле, таке, яким я хочу тебе тепер бачити, будь, моє минуле, безхмарне. Тому й сумувала вона, бо не дійшли її слова до серця цієї повітряної істоти — не зуміла вона укласти їх дохідніше...

— Такі це казки, такі казки! — сказала Галя, ходячи по кімнаті і через те потрапляючи чи в сонце, чи в тінь.— Це можна сприйняти як легенду, як міф, але, бабцю, хіба може таке бути насправді?

Спинилася проти старої, поглинута тінню і через те наче пригашена. Дивилася легковажно, хоч на дні її серця теж стало неспокійно.

Бабця оглядала її, наче промацуючи чи вивідуючи, і Галі від того стало зовсім неприємно.

— Ну от, ти розказувала,— перебила вона мовчанку,— що й до тебе являвся такий, вибач, «птах»... Являвся, ну і що?

— У мене нічого, бо я зуміла його відшити, а в інших не виходило так гладко. Тоді народжувались у нашому обійсті хлопчики, доля яких майже завжди була сумна: все вони до чогось рвалися й навіть з дому тікали...

Галя сміялася. Дзвонила дзвіночком, а внутрі раптом стала уважна й насторожена. І витворилося під цю хвилю дві Галі: одна — як метелик барвистий та легковажний, а друга — задумана й нахмурена. Нахмурена й задумана сиділа в кріслі й бабця, і вони навіть не помітили, як зникло з кімнати сонце, сірі тіні найшли на них, і вони обоє серед них посіріли.

— У нас в роду,— сказала бабця,— прийнято було розповідати цю історію дівчатам, коли їм минало вісімнадцять. Тобі тільки неповні сімнадцять, але я мушу тобі це розказати, бо надто стурбована сьогоднішнім сном...

— Ну, бабцю! — обірвала її Галя.— Таке чудне тобі приходить до голови!

— Дай боже,— промовила тихо стара,— щоб не прийшло чудне до голови тобі!

3

Була все-таки вражена розповіддю, хоч і вважала її за старечі містифікації. Властива кожній дівчині засторога ожила в її серці, тож вона, вийшовши з дому і спинившись коло каштана, довго й важко обдумувала почуте. Бачила синьо розстелену в долині річку, золотий пісок, будочки купалень біля хутора зліворуч, з правої руки — острів; видно було, як бігають довкола гігантів хлопці. Все було залите щедрим сонцем: зелень, пісок та камінь, і сонце очистило їй душу, навіявши ясного, як клапті неба між хмар, смутку. Вона наче постаршала, наче вже лягла їй за спиною довга, як річка, життєва дорога, і саме на ту дорогу вона озиралася з отаким світлим жалем: чи повернеться навіки загублене і чи можна буде вибачити самій собі власні переступи? Та вчорашня розмова з Анатолем, подумала вона, і є таким першим її переступом!

Хотілося довше потримати той настрій, відчуваючись уявно досвідченою та тверезою, хотілося навіть вгадати ті нові переступи, в які могла б упасти, але побачила перед собою сіре бабине обличчя і химерний блиск у її очах. Нічого не повторюється двічі, подумала

вона, впиваючись смутком та каяттям, все, що є під сонцем, навіки нове, а те, що було чи буде,— навіки неподібне. Кожна людина — щось таке, що ніколи і ніяк не повториться, відтак не повторюються й людські історії.

Не могла оформити цю думку в слова: відчувала її і знала, що має рацію: не завжди-бо старість мудріша юності, в молодості, подумала вона, більше переваг.

І все-таки їй захотілося послухатись бабці, очистити душу від болю, що там загніздився, вигнати із себе непотрібні й зайві думки — хай все буде так, як було. Хай дивиться вона на чудовий краєвид, хай світить їй щедріше сонце і щедріші стають барви. Вона подумки викляла із серця джигуна у сірому костюмі, в лакованих туфлях і солом'яному капелюсі. Повернулася додому, заплеснула за собою двері і стала перед дзеркалом.

На неї дивилася черниця. Не та, що відійшла від світу, щоб більше не блудити в ньому, а та, на серці якої замок.

4

Такою хотіла вона бути вранці, а ввечері, як тільки запали сутінки, замок на її серці розчинився сам від себе і спав, загубившись, мов камінь, у сіромy молоці, що підходило від річки. Утяжене проздовж дня, а тепер звільнене, її серце забилося так швидко, що годі було його втримати. Дівчина пішла в кімнату, де містилась у них бібліотека, зібрана дідом і батьком, сіла у зручний фотель і взяла до рук книжку. Була то одна із найспокійніших книжок — дореволюційний том Нечуя-Левицького, читала неспішливі потоки слів, які грали, наче переливна вода, і це так дисонувало з тим, що робилося в її серці, що вона відклала книжку, взявши до рук томик Кобилянської. Дивилася на рядки, а бачила, як у потемнілому небі з'явилася сіра цятка. Більшала й більшала, і вже видно стало людину-птаха в сірому костюмі, лакованих туфлях і солом'яному капелюсі. Бачила, як повільно кружляв він, спускаючись на гору, ось він торкнувся лакованими туфлями жорстви на стежці й пішов, наче дістав під ноги асфальтовий хідник.

В глибині дому зарипіли двері, і Галя поспішливо перегорнула сторінку. Бабця спинилась у дверях у допотопному пеньюарі, рідке й сиве волосся було розпущене, а очі западали в глибокі тіньові ями.

— Довго збираєшся сидіти? — спитала вона і впустилась і собі в фотель.— Я сьогодні тебе трохи налякала тими розповідями,— стара засміялася коротко і опустила підборіддя на груди.— Може, воно й справді не треба тому вірити?

— Ну, звісно, не треба, бабцю! — дзвінко вигукнула Галя.

— Мене зараз ще одне турбує,— наче не чувши її, вела стара.— Батько твій не прислав за цей місяць грошей...

— Може, в нього якась затримка,— сказала Галя.— На городі в нас є досить картоплі.

— Самою картоплею не проживеш.

— Я, бабцю, піду в педтехнікум. Там дають стипендію.

Стара подивилася на онуку, й погляд її блиснув.

— Подобається тобі сидіти в цій кімнаті? — спитала, міняючи розмову.— Ми, жінки цього дому, майже ніколи не поділяли пристрасті наших прийшлих чоловіків до книжок. Крім того, тут майже все українські книжки — не зовсім весела лектура для дівчат.

— Тут є Діккенс, Якобсон, Банг і Гамсун.

— Скандінавцями цікавився твій батько, Діккенс — то лектура дідова, він мав смак до англійського,— сказала, наче спросоння, бабця.— Знаєш, я не прочитала звідси жодної книжки...

— То ти нічого не читала? — здивувалася Галя.

— О, читала! — засміялася стара.— Брала книги в своєї приятельки, власниці бібліотеки. То були Тургенєв, Жорж Санд і Мопассан...

— І більше нічого, бабцю? — спитала Галя, це її трохи звеселило.

— І більше нічого. Кажучи відверто, і ті книжки мене втомлювали. Я була народжена, певне, не для читання...

Вона різко звелася, і Галя аж горішню губу закусила, така величава й недоступна стала бабця. Щось справді королівське було в її поставі, щось особливе — поклик на казки, наче було їй не шістдесят сім років, а принаймні з п'ятсот. Галя навіть злякалася її ветхості, адже тут, у порожньому домі, їм буває зовсім самотньо. Зрештою, могли б продати дім і перебратись у місце людніше, але бабця мала рацію: щось є в них особливе, в жінках цього обійстя. Споконвічно жили в ньому жінки, так воно, мабуть, буде й далі: забрати звідси стару — все одно, що пересадити оранжерейну квітку у ґрунт, відкритий вітрам і холоду. Вона вже з іншого тіста зліплена, хоч і в ній також багато від жінок цього дому — оранжерейною квіткою принаймні вона не стане. Її чекає робота й активне життя, бо хтозна, чи той майже нереальний батько, котрий утік звідси після смерті дружини, колись повернеться під цей дах. Присилав сюди щомісяця гроші, наче відкуплювався від них, і на ті гроші вони сяк-так жили. Але прийде момент, думала розважно Галя, і ця ненадійна нитка урветься (той момент таки прийшов: останній чоловік — поселець цього дому — розтанув, як розтає дим, і вони із старою так більше нічого про нього й не почули; значно пізніше Галя намагатиметься уявити батькове лице, і синій дим вона побачить, зовсім такий самий, як отой, що підіймається ранками від річки).

— Не засиджуйся! — проказала бабця й рушила до дверей.

Галя не відповіла. Провела поглядом старечу, але ще стрункy постать і спробувала дорівняти теперішній образ бабці до того, що відбився був кількаразово на фотокартках. «Вони всі,— подумала Галя про жінок цього дому,— були гарні якоюсь неприродною красою. Я серед них — бридке каченя...»

5

Кроки глухли і глухли й нарешті завмерли в непорушній тиші дому. І ось вона прийшла, глибока оксамитна й безмежна тиша. Галя роззирнулася: лампа почала коптіти, чорна нитка повилась у склі; прикрутила гніт, і її кошлата тінь метнулася по стелажах, якими обставлено стіни цієї кімнати. Неподалік од вікна вона почула хрускіт хмизу — хтось ішов просто сюди. Галя завмерла, притуливши пальці до вуст, а серце її злякано чи схвильовано закалатало. З'явилася на шибці чиясь рука з довгими, як кігті, нігтями і легенько потарабанила. Галя кинулася до вікна, смикнула, кваплячись, гачок. (Це був її другий переступ, думала вона наступного дня після цієї події, було їй і страшно, й болюще-радісно від спогаду про черговий їхній вечір). Побачила його в темряві — був так само в сірому костюмі, лакованих туфлях та в солом'яному капелюсі. Засвітив до неї білими, аж форилися, зубами, зняв капелюха і схилився, показуючи ідеальний проділ з ретельно напомадженим і прилизаним волоссям. Спершу їй захотілося заплеснути перед ним вікно або ж відіслати: годі їм зустрічатись і мати щось спільне. Але наступної хвилі вона зустріла його погляд: ті очі не були ні гарні, ні розумні — зорили на неї так дивно, що всі застережні слова раптом вилетіли їй із голови. Руки, які хотіли заплеснути вікно, обм'якли й провисли, наче неживі; вона стояла й не знала, куди подітися, бо ті очі, збагнула вона, розглядають її так, як мав би розглядати принишклу овечку вовк. І на диво самій собі, вона не обурилася на це безцеремонне розглядання; зрештою, й сама не знала: в її подобі бридкого каченяти спалахнуло вже під той час те, що було притаманне всім власницям цього дому; Сірий за вікном зі своїми дивними, гіпнотичними очима вкмітив те відразу й безпомильно. Знову блиснув до неї бездоганними зубами, і ця усмішка засліпила дівчину, наче спалахнула серед неба блискавка. Грому, однак, після тої блискавки не було, натомість почула вона лагідний і схвильований шепіт.

— Добрий вечір, ластівочко. Чи вийдете?

І перш ніж могла вона щось розважити, хитнула поспішно головою і без найменшого розважку ступила на лутку вікна й подала йому в темряву руку.

Дужі руки підхопили її, і на мент була вона приклеєна до сірого костюма. Рвонулася чимдуж, і їй зовсім легко вдалося звільнитися — ті непомірно сильні руки й не гадали чинити їй неприємного, а в тілі з'явився зрадливий трем.

Тим часом навколо неї повзав, наче павук, проникливий і темний джигуновий голос, а вона здивовано прислухалася, як умирає в ній черниця, на серці в якої замок,— не було вже не тільки замка, а й чорної барви на одежі.

Він вивів її за хвіртку, галантно поступившись і пропустивши вперед, і, коли проходила вона той рубіж, здалося їй, що він там, ізаду, тільки й дивиться на голі її ноги — була ж бо в закороткому домашньому платті. Насторожилася й стала обережна й напружена, тіло її поступово забувало солодкий щем, який пережило. Повернулася різко й побачила темний дім із єдиним світлим вікном, сумний та завмерлий каштан, ґанок, що аж сріблився від осяяної місяцем роси; довкола дзвеніли цвіркуни, знизу від річки тягло вільгою; навпроти стояв незнайомий чоловік у солом'яному капелюсі й ошкірювався, показуючи білі й гарні зуби.

— Куди ви мене ведете? — спитала холодно, й зуби поменшали, натомість заквітла на тому обличчі чемна і знову-таки гарна всмішка.

— Куди ж мені вас, ластівочко, вести,— сказав чи, власне, проворкотів він.— Хочете, посидимо на скелі, помилуємося краєвидом, а не хочете, буде так, як скажете...

Вона отерпла на мить від гордості за владу, якою він її наділяв, тому знову зважилася позирнути йому в очі. Були вони нерухомі, грав у них тоненький промінчик від місяця, а загалом побачила вона там широку й глуху темряву. І знову відчула, як дерев'яніють їй ноги, як у тілі з'явився той-таки бридкий трем, згадала і мимовільний доторк, і вогонь, яким не хотячи перейнялася. Не могла витримати напруги і ледве-ледве зібралася на силі, щоб відвести погляд. Опустила голову й пішла по стежці — байдуже, розглядає він її ноги чи ні.

Довкола знову повзав, як павук, проникливий і теплий голос, і сотав він, сотав сіру павутину, обгортуючи й обмотуючи її з ніг до голови. Ще жила в ній іскра тверезого глузду, трималася на споді серця, і він також не забув про ту іскру. Тільки підтримував її ґречно під лікоть на крутосхилі чи біля прірви, а тої ґречності чи ж могла вона йому відмовити? Інколи озиралася на своє вікно й мимохіть шкодувала за жовтою тишею, яку покинула,— перед його приходом саме читала красиві повісті Кобилянської. З другого боку, вона й раділа: та жовта тиша така знайома й безвиглядна!

Ішла отак розполовинена: одна тут, а друга там, одна весела, а друга смутна, одна щаслива, а друга нещасна. Даремно плутав і плутав її

сірий павук — вогонь на споді її серця не гас, та й доброї розмови сьогодні у них не виходило.

Підійшли до скель, і перед ними розгорнувся величавий і широкий краєвид. У глибокій долині лежав, як синя дорога, блідий і спокійний Тетерів, темніло внизу і з боків громаддя дерев, височіли великі й пологі горби, і тьмяно поблискували дальші і ближчі скелі.

— Краса яка! — прошепотів за її спиною Анатоль.— Тим мене й вабить цей куток — дивна й незбагненна краса!

Повернулася повільно до нього й на мент вразилася: в місячному світлі сірий костюм його став чорний, блищали лаковані туфлі, капелюха він зняв, і чорне волосся лежало, наче тушшю підчорнене,— обличчя його під ту хвилю помолодшало й потоншало. Зворушена Галя мимовільно втонула в його очах і вже не могла боронитися перед великою силою його погляду. Ступнула назустріч, а коли обняли її великі й сильні руки, коли вуста з'єдналися з його вустами, закинула вона раптом голову й затремтіла на його грудях, як дика, але майже приручена пташка.

6

Відтак стало все в тому вечорі червоне. Небо над головою затремтіло від багрянцю, що кинув на нього місяць, крізь червоне Анатолеве плече побачила вона так само обагрений краєвид та річку; вуста її розпалилися й горіли, під ногами стелилася червона трава, і навіть скелі рубіново відливали. Тиха розкіш вливалася їй у груди, віддавала свої вуста на поталу іншим, твердим і пекучим, жив у ній страх і радість, так дивно перемішані, що вже й голову тратила. Червоно світилися її руки, що ними впиралась у груди, та й груди ті просвічувалися чорно-червоним. Ноги її стали зовсім дерев'яні, здавалося, стоїть вона підвішена між небом та землею, схопили її кігті величезного червоного птаха й несуть у синю безвість. Там горять численні вогнища й крутяться коло них голі червонясті тіла, навпереміж жіночі й чоловічі; була вона наче витка стеблинка, що її гне й ламає вітер та злива. Задихалася від нового нападу на себе цих гарячих і твердих вуст, і руки, якими все-таки відштовхувалася від тих чорно-червоних грудей, теж подерев'яніли. Величезний сірий птах обпав тонку й тремку берізку і випивав з неї і листя, й сік. Майже померкла на споді її серця застережна іскра, а може, й погасла б вона в тому вечорі остаточно, коли б той Сірий не розпалився дужче, ніж могла вона те витримати, і вкусив легенько їй вуста. Галя підскочила з несподіванки й вислизнула з його обіймів, засвітивши до нього перелякано білками величезних очей. Він ледве стримався, щоб не піддатися пориву й не кинутися

до неї ще з більшим палом, але вчасно помітив, що вона стоїть наготована до відсічі, зігнулася, готова відстрибнути при нападі набік, і стала наче роздратована кішка. У грудях їй на повну силу запалав застережний вогонь, що його ледве не загасила, і він раптом покірно схилив перед нею голову, всміхаючись якнайлюб'язніше.

— Вибач,— сказав тепло.— Вибач!

— Я не дозволю, щоб зі мною так поводились! — вибухнула вона, і її голос мав у собі і сльози, і знесилу, на які він усміхнувся ще гречніше, зловив легенько руку, що злетіла перед ним, і якнайвідданіше поцілував.

Вона заспокоювалася. Сіла на камінь і задивилась у далечину. Він тихо сидів за її спиною, наче й не було його тут,— давав їй утихомиритися.

— Я тебе чимось образив? — спитав, коли вона вже заспокоїлася.

— Зробив мені боляче,— сказала Галя, не відводячи погляду від рудо-синьої в сутінку ріки.

— Вибач! — повторив він.— Це сталося мимовільно. Ти й справді ні з ким іще не цілувалася?

Зирнула на нього здивовано. Схилив до неї усміхнене, гречне обличчя й намагався зазирнути їй в очі.

— З ким би я могла цілуватися? — спитала здивовано.

— Ну, звісно, звісно! — поспішливо заговорив він, а що йому не вдалося зазирнути їй в очі, присунувся ближче й обійняв за плечі.

— Я тобі не робитиму боляче! — шепнув на вухо й потерся об її щоку.

Дозволила притиснути себе щільніше, а коли закидала голову, побачила червоний місяць, який за мить замістився місяцем чорним. Задзвеніли, зіштовхнувшись, їхні зуби, і червоний вогонь знову запалахкотів навколо — з несамовитою пристрастю цілував її джигун у сірому костюмі, з залізними руками і з не менш залізними вустами.

Ішла додому похитуючись. Згойдувалася стежка перед очима, хиталися дерева, повз які йшла; вуста її полум'яніли — дивну неміч і знесилу відчувала. Анатоль ступав слідом, наче сіра тінь, чатував на кожен її рух, але тримався відстані. Була вона за цей вечір зовсім випита, адже і вдруге вирвалась із обіймів, вдруге зробив він їй боляче, залізши їй за виріз плаття й притисши залізними пальцями їй перс. Галя й пішла від нього після того — не затримував, тільки ступав позаду, світячи всмішкою. Грав на його блискучих зубах тонкий червоний промінець, і Галя, озирнувшись і побачивши той червоний його

рот, могла б налякатися. Але не мала сили реагувати на нього, хотіла чимшвидше дістатися до вікна, не думаючи, як у нього залізе, хотіла зникнути з цього двору й опинитися у затишному, спокійному ліжку, щоб там, закусивши вуста, твердо й тверезо обдумати, що це з нею коїться. Знала про тінь за собою, сіру і в солом'яному капелюсі, чула за собою важкий поступ і дивувалася — крок у нього не хиткий і не зморений: сильний він і досвідчений.

У хвіртці вона зупинилася. Повернулася й мала силу витримати його погляд.

— Іди вже, йди! — сказала і здивувалася, як лагідно прозвучав її голос.

— Прийду завтра в цій порі! — шепнув він, легко торкаючись вустами її попечених і покусаних.— Чекатимеш?

— Іди! — шепнула й вона і наклала на хвіртку защібку.— Ми й так уже задалеко зайшли.

Тоді він засміявся. Тихо й воркітливо.

— Така ти недосвідчена, ластівочко,— сказав.— Зрештою, це мені найбільше в тобі й подобається...

Але вона вже не слухала його. Йшла додому, і він раптом відчув, що втрачає над нею владу. Поринала в себе, в свою розбурханість і ставала від того сумна. Ні, не радість відчувала вона під ту пору! Ішла й думала — хто збагне до решти її неспокій? Думала й дивувалася: що робиться отут, під цим місяцем та небом? Дві сльози викотилися їй на очі, і запашіло їй немилосердно натиснуте персо. Біла печаль сіла їй на плече, як пташка, і вона мовчки понесла її до свого й досі освітленого вікна.

Тут Галя спинилась і озирнулася. Блідий місяць заливав двір, довкола стигло безлюддя, і не було вже на горі ані душі. Тонкий, вимучений усміх ліг їй на вуста: десь у цій ночі летів у темінь надто палкий її коханець. Стало шкода, що все-таки не стоїть він біля хвіртки й не світить до неї чарівницькою всмішкою. Стало жаль, що так швидко йому піддалася: хто зна, до чого воно йдеться? Хотіла, щоб він був, і прагла його позбутися. Біла пташка печалі летіла у червонуватому небі і тужливо посилала в ніч і в тишу своє тихе зітхання.

Вона зітхнула теж. Хотіла виплакати все те сколошкане й незрозуміле, що товклось їй у грудях, тому сіла на траву тут-таки, під розчиненим вікном, і скулилась у клубочок. Росила сльозами траву, і сльози рожево грали й світилися. Весь світ довкола зарошувався від її плачу, а співчував їй місяць. Витворював із тих сліз дорогоцінне каміння, яке перетвориться вранці на воду, але поки це станеться, зачарує воно не одного цвіркуна й нічного птаха. Птахи ковтатимуть ті камінці, щоб стати безсмертними, а цвіркуни котитимуть їх цвіркун-

кам. Цвіркунки прикрасять ними зелені свої груди і дозволять цвіркунам ославити себе у піснях.

Галя сиділа, скулена, на траві й плакала. Її тіло змінювалось у цю ніч також, наливалося соком, який робить людину дорослою. Галя таки стала доросла в ту ніч, а що немилосердно пекли їй вуста й боліло персо, не зрозуміла вона того. Не зрозуміла, що сама земля, до якої тулиться,— її співучасниця й робить з нею чудо. Відчула тільки щось велике в такому з'єднанні — людського чуття й місячного світла, жалю й роси, світлої туги й синьої дороги, що її прослала тиха річка, яка мертво лежить поміж кам'янистих горбів...

Старий козопас Іван теж не спав у ту ніч. Коли заплакала під своїм вікном Галя, коли полетів у небо, віддаляючись, задоволений сірий птах, він подумав, що світ цей, який кладеться йому перед очі, мусить бути вічний і нетлінний. Вічність є там, спогадав він, де думають про народження.

8

Вилізла на вікно, подряпавши коліна, і спустила ноги в кімнату. Лампа, залишена на столі, давно вже коптіла, від того скло почорніло від сажі, а на стелі утворилася кругла чорна пляма. Галя прикрутила гніт, і від темного скла в покої стало зовсім сутінно. Відтак озирнулася й полегшено зітхнула.

В кутку тріснули легенько стелажі, під підлогою завовтузилася миша, на столі бився спазматично метелик з попеченими крильми, а на стелі сиділи зелені нічні комахи. Галя стояла, розтуливши рота, й дослухалася. В глибині дому нерівно дихала й постогнувала вві сні бабця: Галя взяла, захистивши руку платтям, скло лампи і зняла його. Вогник захитався, пожовтів і поблід. Велика Галина тінь лежала на стіні, торкаючись головою чорної плями. Галя витерла скло подолом того ж таки плаття і наставила на лампу. Світла побільшало, і вона ще раз озирнулася. Стіни оперізували стелажі, на столі лежала «Людина» Кобилянської. Вона підійшла до розгорнутої книжки й мимохіть зирнула на сторінки. Побачила засипане зорями небо і темну кострубату тінь у тому небі. Загорнула з ляскотом книгу — повіявся від неї сірий пил.

Повільно, дрібними крочками підходила до свічада. Обережно нахилилася і раптом отерпла: перед нею стояла незнайома красуня. Червоні вуста палали, прокушена долішня губа темніла ранкою, очі стали величезні й темні.

Всім нутром відчула дівчина: в кімнаті хтось є. Хтось уплив до неї крізь зачинене вікно, хтось голубий, складений увесь із ясно-синіх

брил. Впливало те в неї через очі, і очі її заголубіли. Те нове, що входило в неї, наповнювало її тіло вщерть, і Галя раптом сама переляка-лася краси, що плюснула на неї від тієї незнайомої жінки в дзеркалі. Здавалося, зараз збудеться та фантазія, що її любили повторювати старі письменники: розчиниться дзеркало і вийде з нього красуня, так дивно схожа на ті фотокарткові зображення, які зберігаються в їхньому сімейному альбомі. Онде вона, з перестрахом подумала Галя,— вічна володарка цього дому, принцеса, якою їй ніколи не стати, адже порушує вона приписи, покладені для порядних дівчат. Вже не підійметься до неї чорнявий красунь, якому вона мала б винести напитися, і не народить вона йому дочки...

Від таких думок мурашки побігли їй по спині, мимовільно впадала вона в тон бабиних оповідок і мимоволі починала в них вірити. Ні, саме він, Анатоль, перетворив її в отаку красуню — це його поцілунки розбудили в ній жіноче єство. Ось вона: горда й прекрасна, з голубою богинею в неспокійному серці, терпить і переживає щось таке винятковe, що й бабчині казки при цьому стають бліді та звичні.

Заплющилася, щоб отямитися, щоб зрозуміти нарешті, що воно коїться насправді. І коли стояла отак заплющена, нечутно вилетіла їй із серця голуба богиня, скромно завмерши в найтемнішому кутку кімнати. Так само тихо вийшла із дзеркала й та небачена красуня, котра так уразила Галю, і безтінно стала у другому кутку.

Галя розплющилась і побачила перед собою бліде, розколошкане дівча з перестрашено розширеними очима, із покусаними вустами і в подертій біля грудей сукні.

9

У той мент закричала в глибині дому стара. Кликала Галю, і такого голосу в бабці дівчина ніколи не чула: неначе ворона каркала десь далеко — стогін і прохання, жах і відчай почулись у тому крикові. Галя схопила лампу й метнулась у коридор. Загриміла необережно поставленим відром і ледве не випустила лампи. Притьмом відчинила двері і спинилась на вступі. Бабця сиділа в ліжку, сива й розпатлана, вирячивши неймовірно очі й дихаючи розтуленим ротом.

— Валер'янки мені, швидше! — прохрипіла вона, і Галя, поставивши лампу, метнулася до домашньої аптечки. З переляку не могла розібратись у пляшечках, нарешті схопила потрібну і помчалась у сіни за водою. Гримнула дверима, за хвилину гримнула ними знову й піднесла старій розведені ліки. Руки в неї трусилися, як, зрештою, і в бабці — та випила валер'янку одним духом.

— Нога! — сказала стара пошепки.— Мені віднімає ліву ногу!

Галя відкинула ковдру: на простирадлі лежала темна, помережана спухлими венами нога.

— Розтирай, Галечко, розтирай! — попросила знеможено, і Галя почала масажувати ту ногу. Піт вибився їй на лоба, але вона щосили розтирала шкіру, яка й справді дубла під її пальцями, доки не відчула: все тіло старої знеможено розслабилося. Дівчині стало невимовно страшно від того, що діється під цим самотнім дахом, адже живе їх тут тільки двоє — до найближчих сусідів треба мчати через гору хвилин з десять. Сльози покотилися їй з очей, великі, щедрі, холодний подих смерті вона відчула в цій душній, непровітреній кімнаті.

— Стривай, ласочко, стривай! — знеможено сказала стара.— Мені вже полегшало...

Тоді Галя розпрямилася. Насунулось їй на очі волосся, але не прибирала вона його — все ще плакала. Дивилася на стару, наче впізнавала,— зовсім незнайома, ба навіть чужа їй видалася. Знову дихнуло їй у вічі чорним подихом, і дівчина ще більше затремтіла, мізерна й зовсім дитинна,— зуб на зуб їй не потрапляв.

— Отак ти перелякалася! — тихо й умиротворено сказала бабця.— Заспокойся, мені вже майже добре. А чого це ти не спиш?

— Зачиталася,— сказала вона і стала до старої так, щоб не видно було її прокушеної губи.

— Знову приходив до мене уві сні той Сірий: чи то птах, чи людина. Кинувся до мене, і ось бачиш?.. Ледь не зачавив. Це, мабуть, мститься мені.

Говорила вона пошепки, і Галя як струна стала, ловлячи з бабчиних вуст оті незвичайні слова.

— Таке говориш, бабцю! — перелякано сказала вона.

Стара начебто марила. Лежала із заплющеними очима, ніс їй загострився, а очниці перетворились у темні ями. Сотався й сотався з її темних вуст зашерхлий шепіт, і Галя від того знову затремтіла.

— Їх двоє приходить на цю гору, ласочко. Не до кожного, але до більшості... Моя бабця піддалася йому, піддалася йому й мати... Народжувалися від того хлопчаки, той мій дід у перших був страшний волоцюга, а мого брата ти знаєш... Дивна сила побиває їхні уми, дівчинко... я сама знала, ласочко, цю історію, бо вчасно була попереджена. До мене він також приходив... і скільки сили мені коштувало, щоб його відшити... Так, дитино моя, я йому не піддалася, як і твоя мати,— може, він і мстить через те тепер?..

Наче запала в глибший сон, груди їй високо здіймалися.

— Бабцю! Бабцю! — кинулася до неї Галя, але стара миттю розплющилася і здивовано позирнула на внучку.

— Ану-но, подивись, чи немає в мене чого на оці? — сказала досить тверезо.

Галя взяла лампу й прихилила до старої. Та розвела темними пальцями з білими нігтями повіки, і Галя зойкнула: око старої було залито кров'ю.

10

Усе це переколошкало Галину душу, бо вже починала губити межі, де в цій історії фантастичне, а де реальне. Знала бабчину здатність надавати всьому неприродного значення, але цей збіг подій, що навалився притьма, був разючий. Їй аж у голові завинулося, особливо після цієї страшної ночі, після того червоного ока, яке вона тоді побачила. Серце важко гупотіло в грудях, холодний вітер гуляв там і вистуджував її. Уже здавалося, що зустріч із Анатолем щось і справді несусвітне, а може, її й не було? Лежала в ліжку й дивилася чорним, збентеженим поглядом у темінь, не про сон тут ішлося — все в ній тріпотіло й колотилося. Зрештою, ніч зробила своє: Галя вперше повірила бабці — над усім цим домом і справді зависла особлива таємниця, бо й дім цей по-справжньому непростий. Проглядала ту кількакрат повторену історію, наче кіно: йшли і змагалися перед її зором часом притьмарені, а часом зовсім виразні постаті. Бачила й цей дім, повторений кількаразово, начебто притисла око, і від того зображення роздвоїлося: щоразу стояла коло того дому інша дівчина, власне, дівчина була одна, але одягнута в одежу залежно від часу, в якому жила. Знизу підіймалися чоловіки, так само одягнені в різну за часом одежу, але на одне обличчя; поруч з тим побачила вона й кількох сірих птахів-людей, що спускалися, кружляючи, з неба,— в усіх було Анатолеве обличчя. Хотіла збагнути секрет цього збігу — бракувало їй тями. Що вона знала тоді, ще не до кінця сімнадцятилітня, коли дивишся ще таким розширеним поглядом на світ і коли так незвичайно б'ється в грудях серце? Вчинила тоді те, що могла: викликала перед себе Анатолів образ й перекреслила його там, в уяві, навік. Вдруге повісила на серце замок і вдруге стала черницею. Лежала в темній кімнаті, вкрита темною ковдрою: очі її були зовсім чорні і зовсім чорно засівалася їй душа. Була холодна й пустельна; навіть ранка, яку дістала в приступі шаленства, замерзла в неї на губі. Анатоль тепер був для неї як сіра пляма.

Отакою і ввійшла вона в свою першу, майже дорослу ніч, отакою й понесли її в сиву країну снів великокрилі білі птахи з невидимого острова. Лишилася в цій кімнаті тільки стара, якої вже аж ніяк не міг узяти сон. Вона думала, що надто переймається тим, що

відбувається в цьому домі, думала й про те, що такого приступу, як у цю ніч, не переживала вона ніколи; кров стигла їй у жилах, коли згадувала, як віднімалась у неї нога; думала, що, врешті, так швидко пролетів її час; думала, що молодість її — це вже затонулий у морі часу корабель; поруч розквітала така ж квітка, якою була колись і сама; думала, що квітувати жінці дано тільки кілька років, решта часу — зів'ядання. Високу печаль пережила стара, відчуваючи на собі нову хвилю такого прив'ядання,— їх проходить, тих хвиль, за життя кілька. Вже вона не літня жінка, а стара,-- від тієї думки все в ній і щулилося, й раділо, відчувала страх перед темною прірвою часу, який лежав перед нею, і водночас ту незбагненну силу, що вабила її увійти і в ту прірву. Відчувала, що не спить її онука, і майже напевне знала, що та переживає. Тонка, трохи змучена й мудра усмішка лягла на зморщене її обличчя, і чи від тої усмішки, чи від ночі додалося їй ще кілька зморщок. «Зачини своє серце, моя ласочко,— шепотіла вона, коли онука вже спала,— не пускай у нього гостей непрошених, тобі ще не пора!» Спокійнішала, бо знала — спить її онука з зачиненим серцем, але сама була жінкою і відала: жіноче серце — як переливна вода. Боялася цього, але покладалася на свою силу й мудрість.

Широке, засипане ромашками поле побачила Галя вві сні. Залите воно було щедрим сонцем, і блукав по ньому, чогось свого шукаючи, великий і, їй здалося, сумний чорногуз.

11

Вони обоє заспали, але прокинулися водночас і обоє відчулися, наче їх побито камінням. Ранок був сірий, понурий, небо було затягнуте густими хмарами. Вони обоє збагнули, що вночі сталося щось важливе й неприємне: Галя думала про свою вечірню зустріч, а стара про нічний напад хвороби.

— Вже не спиш, Галочко?

— Як себе почуваєш, бабцю? — озвалася й Галя.

— У мої літа,— засміялася трохи штучно бабця, дивлячись у сіре, сумне вікно,— вже недоречно запитувати про здоров'я!

— Як твоє око?

— Прийди подивись.

Галя зіскочила з ліжка й підійшла до старої. Око ще було помережане червоними жилками, але почистішало.

— Що це в тебе на губі?

— Вдарилась учора об одвірок,— сказала легковажно Галя.— На якесь відро наскочила і ледве голови не звернула.

Вона засміялася, і її дзвінкий сміх трохи провис поміж сірих стін.

— Треба піти купити хліба...

— То я піду.

— Треба й на базар сходити: нема в нас борошна.

— Добре, бабцю,— сказала Галя, і в неї раптом упорхнув малий голубий метелик. Стара завмерла в своєму ліжку: несподівано спалахнула її онука тою красою, що її побачила сама в нічному дзеркалі: начебто зайшов у неї сонячний промінь і освітив...

— Піду сніданок приготую,— сказала Галя, бо відчула й у собі той недоречний спалах.

Хотіла усамітнитись і дослухатися до химерної гри, до того променя, хоч надворі й помину не було сонця — висіли там холодні й драглисті хмари. Хотіла під ту хвилю і в дзеркало зирнути.

Не думала про Анатоля ні про бабцю, якій так не до смаку прийшовся цей Анатоль, не думала ні про нічні бабині оповідини, ні про своє наїття — слухала лише тіло своє й дивувалася, що воно так тепло й чудово заспівало в цей сутінний ранок.

Накинула халата й пішла рвучким, поспішним кроком, залишивши в цій насумреній кімнаті стару, а та тільки й могла, що піддаватися тут на самоті цій сірості й сутінку. Хмара впливла до неї через вікно і лягла їй на обличчя, тихий смерк холодив душу — здавалося їй, що чує далеку й печальну музику. Зрозуміла нагло: від якогось часу вони з онукою почали жити в різних площинах: одна десь там, угорі, а друга — внизу. Важко прокласти їм одна до одної міст чи кладку; чим далі, тим глибше відлітає від неї ця пташка і тим більше простору їх розділяє. Стара обвела поглядом кімнату: сірі стіни з давніми шпалерами, подекуди вони обірвалися й забруднилися, сіра небілена стеля — цього року вона не білила, а внука того ще не вміла. Їй захотілося прикликати Галю, щоб сіла біля її постелі, розповісти їй щось із життя цього дому, щоб дивилася вона на неї захоплено й зачудовано. Навіть рота відкрила, але погук так і не вийшов з її вуст: надто багато в ній зібралося сьогодні сутінку. Важке зітхання вирвалося їй із грудей — у вікно зазирав до неї каштан, посаджений нею в той день, коли виходила заміж. І здалося старій, що то зазирає до неї той чоловік, що заблукав був сюди й попросив води: вони прожили разом хороше життя. Побачила вона мокру, сіру хмару над тим каштаном, наче кучеряве волосся, і в тій хмарі, чи від її настрою, чи, може, так треба було, спалахнув раптом малий яскравий клаптик неба.

Стара сіла в постелі й торкнулася ноги — була та холодна й начебто чужа. Тоді не витерпіла і таки закричала, а коли перестрашена Галя примчалася до неї і стала на порозі, то побачила, що сидить баб-

ця на ліжку, ковдра з неї скинута, сорочка підсмикнута, а палець її показує на темні, вкриті синіми смугами вен ноги.

12

Це був частковий правець лівої ноги. За якийсь час бабці відпустило, але відтоді почала вона ходити з палицею. Відніме їй обидві ноги у війну, коли в їхній дім ледве не втрапить снаряд. Він розірветься в малиннику, струснувши будинком: від страшного ляску повивалюються з вікон усі шибки, хоч Галя й наклеювала на них навхрест паперові смужки. Стіна навпроти малинника буде густо посічена осколками, і хоч шкоди вони, крім вікон, не матимуть, стара після того перетвориться в немічну ляльку. Вона буде інколи вередлива й криклива і поганятиме онукою, але це будуть тільки спалахи: здебільшого сидітиме вона, якщо дозволятиме погода, на ґанку і без кінця дивитиметься на далекі прирічкові краєвиди. Галя ж залишиться Галею, в ній постійно житиме в серці голубий метелик, а часом поселятиметься й богиня. Хто зна, чи те сердитиме стару, чи, навпаки, вспокоюватиме, факт той, що очі її постійно спочиватимуть на стежці, по якій прийшов був колись до неї її вусатий красень. Коли ж вона дочекається того моменту, коли завітає до них на гору Володимир, коли вип'є він з Галиних рук води, вона раптом встане, забувши про свою нерухомість, і зайде до своєї кімнати без сторонньої допомоги. Відчує тоді те, що відчуває королева, коли її царюванню приходить кінець: сумуватиме, а водночас і радітиме. Вона допитуватиметься в онуки, що потрібно тому приходневі, хоч чудово знатиме, чого йому треба. Зрештою, благословить їх і використає ще одну нагоду, щоб внука таки повірила в казку їхнього обійстя. Але станеться це аж через десять років, в той же сутінний ранок Галі довелось притьма бігти за лікарем, а коли він розвів безпорадно руками, давши перед цим старій один і другий укол, відчула, що стала доросла і що відтепер всі клопоти цього дому лягають на її плечі. Лікар щось говорив про лікарню, але стара не прийняла тої пропозиції: боялася, що не повернеться сюди, або ж коли й повернеться, застане тут нечувану новину. Через це Галі довелося щодня масажувати ногу старій, і так протяглося бозна-скільки часу...

У той день, пообідавши, стара заснула, і зморена Галя вийшла на ґанок. Задивилася на чудовий краєвид із річкою, горбами, скелею, купальнями й островом, і їй здалося, що все це наче з картону вирізане, як декорація до не зовсім доладної вистави. Як і всі, вистава мала відбутися ввечері, але вона вже на кін не ступить. Вона зморена й по-своєму налякана, хоче заспокоїтись і врівноважитися. Через це

й сиділа на ґанку така сутінна й сіра, через те і в хустку куталася, хоч надворі й не холодно.

В глибині цього дому спить, злегка похропуючи, бабця, і Галя, прислухаючись, зрозуміла раптом, чого тікав з цього дому далекий її прадід у перших. Не витримував цієї тиші й застиглості, оцього сльозливого й крикливого баб'ячого царства, де чоловіки тільки приходнями і тільки й знали, що достачати кошти для цих жінок, а у вільний час длубатись у своїх книжках. Галя відчула раптом, що і в ній є щось від того прадіда, що їй також хочеться спуститись із цієї гори і перевірити увіч, чи не з картону вирізано всі оці краєвиди.

Натомість вона вчинила інше. Обійшла паркани з тильного боку обійстя і без труда знайшла дошку, яка відхилялася. Бур'ян і кропива в цьому місці були притоптані, і їй навіть здалося, що впізнає в прим'ятій траві слід лакованого туфля. Спокійна усмішка розцвіла на Галиному лиці. Повільно, не кваплячись, зайшла вона в повітку, знайшла там іржавого молотка, який ледве тримався на розхитаній ручці, взяла кілька грубих, так само іржавих цвяхів і, невміло дзьобаючи тим молотком по цвяхах, забила дірку. Цвяхи, правда, химерно покрутилися й позагиналися під її ударами, а молоток кілька разів спав з ручки, ледве не поранивши її, але дошка все-таки трималась міцно.

Галя поверталася додому із світлим лицем. Жбурнула молоток у повітку й ретельно вимила під умивальником руки. Після того зайшла в хату й почула, що бабця не спить.

— Що це ти там стукала? — спитала вона.

— Це я, бабцю, там у паркані дошку забивала,— спокійно й лагідно озвалася Галя.

Бабця зробила круглі очі й поспішила опустити погляд, щоб заховати ту радість, що хвилею плеснула на неї: Галя таки починала набиратися її духу. Уявилося старій, як вони обоє тут старішають, гроші їм поки що надходять, то їм і клопоту не було б. Полюбила цю гарну, несподівано подорослілу дівчину, котра стояла оце перед нею, і ладна була все задля неї віддати.

Галя, однак, мала інші думки. Сіла на стілець просто перед бабцею, війнувши широким подолом сукні, й подивилася на стару впритул:

— Треба мені вже, бабцю, документи здавати в технікум.

— І покидатимеш мене саму? — здивовано і злякано спитала стара.

— Ти б зайнялася в'язанням,— трохи немилосердно відказала Галя.— Час би швидше біг!.. Тепер, бабцю,— вона знову подивилася на стару впритул,— людина без спеціальності ніщо...

Було неприємно їй таке слухати, але не перечила. Мала все-таки тверезу голову і теж не довіряла тій нитці, за яку вони тримались: отим щомісячним надходженням від Галиного батька.

13

Того вечора на них обох зійшов мир: стара всілась у своєму вигідному кріслі, поклавши хвору ногу на ослінчик, а Галя примостилася коло лампи із розгорненою «Повією» Панаса Мирного. Вона читала вголос, пахло перепаленим гасом від лампи, в розчинене вікно вливалися запахи жасмину чи й недалеких лікарняних лип; у вікно проглядавсь трепетний квадрат темно-синього неба з драглистими золотими жуками на ньому. Стара загорнула ноги старим, зовсім витертим пледом, скидала вряди-годи озброєними окулярами очима; світло від лампи робило Галине обличчя контрастним, водночас не зникала з нього і м'яка ніжність. Тихо пливла Галина мова, тихо горів вогник під гнутим склом, тихо повзали золоті жуки, і їм обом раптом здалося, що час зупинився, зупинилися люди, які йшли в цьому вечорі, машини й трамваї. Спинився джигун у сірому костюмі і в лакованих туфлях, спинилася течія ріки і струмків, що спадали в цю ріку. Завмерли, мов замерзли серед неба, нічні птахи й кажани; кілька літаків, що потрапили в цю смугу, згасили мотори. Замовкло радіо, завмер на льоту кіт, який вистрибував із вікна, вкравши перед цим шмат ковбаси, і закостеніла в його зубах та ковбаса. Галя перестала читати і звела погляд на бабцю. Дивну й трохи моторошну тишу вони відчули.

— Слухай, бабцю? — спитала Галя.— А той твій дядько, він нормальний був?

Стара спинила пальці, які кілька хвиль тому ще вчилися плести шкарпетку, і вслухалась у нічну тишу.

— Ти мене щось питала? — повернулася вона до онуки.

— Питала про твого дядька.

— Він був блудяга, той мій дядько. Все його кудись несло, все його якісь фантазії мучили. Зрештою, нічого він у житті не досяг. Отак збився з дороги, і ні пуття з нього, ні толку...

— Ну, а потім?

— Що потім? — роздратовано сказала бабця.— Потім пити почав і пропав ні за цапову душу.

Галя була розчарована. Але все-таки непокоїв її той далекий і всіма забутий її предок.

— Не був він жонатий?

— Що ти хочеш? — округлила очі бабця.— Мало того, що собі життя перевів, то щоб жінку й дітей мучив? Ні, тут йому треба віддати належне: як почав блудягою, так блудягою і скінчив. Знайшли його задубілого в багнюці... Чи хоч візьми, оцей мій браток... Гадаєш, у нього всі клепки?

— Дивно,— сказала Галя.— Дід Іван твій рідний брат, а ви-от ніколи й не бачитеся...

— Він не зовсім мій рідний брат. У нас була тільки спільна мати.

— Так дуже не любите одне одного?

— Ми різної крові з ним, Галочко,— сказала гостро стара.— Він крові блудячої, а я справжньої...

Галі стало раптом смутно. Побачила перед собою високочоле, гарне обличчя діда Івана,— ішов він за козами, і вітер кошлатив його сиве волосся...

— А я-от до них забігаю,— сказала Галя.— Така мила та Марія Яківна...

— Я проти неї теж нічого не маю,— озвалася бабця.— Дивно мені тільки, як вона його терпить?

Засміялася сухо, а тоді щільно замкнула вуста. І вразилася Галя з неї під ту хвилю: вуста стали як щілинка, а очі зробилися круглі й нетямкуваті. Горіло в них по іскрі, і Галя ніяк не могла втямити, що втішного для бабці в цій історії.

Отак вмерла зачарована тиша їхньої згоди. Зворухнулися й рушили ті люди, що йшли були в цьому вечорі, поїхали машини й трамваї. Зарухався і джигун у сірому костюмі і в лакованих туфлях, він почіпав забиту дошку в паркані і вражено присвиснув. Подивився з жалем угору: над парканом було протягнуто два ряди колючого дроту. Джигун вийняв із кишеньки біля пояса годинника й подивився на стрілки — вони світилися й показували якраз десяту годину вечора. Джигун зсунув капелюха на очі, піддер носа, розвернувся ледве не по-військовому і пішов назад, ступаючи на власні сліди. Ще спинився, повернувсь і роздивився навколо. Тоді раптом розігнався і щосили бухнув плечем об забиту дошку. Дошка рипнула, але не подалась. Джигун зняв із плеча дерев'яну скабку і знову насунув на очі капелюха.

Тим часом у сутіні вже текли звичайним плином річки і струмки, нічні птахи спустилися на дерева, а припізнені денні прилетіли до своїх гнізд і вклали в майже сонні роти пташенят по останньому хробачку. Літаки озвучили небо й полетіли далі, вже відповідаючи на запити із аеродромів. В глибині дому на горі заговорило раптом на повний голос радіо. Кіт догризав украдену ковбасу, а далеко-далеко звідси думав важку думу про долю жінок у домі на горі Галин батько. Від цих думок серце в нього бралося кригою, та й усі зорі в високому й байдужному небі не тільки позамерзали, але й розкришилися.

Галя знову почала читати роман, а бабця раптом побачила крізь стіни джигуна в сірому костюмі і в лакованих туфлях — він швидко йшов геть від їхнього дому. Покивував правицею, а ліву руку засунув

у кишеню. Стара дивилася на нього майже байдуже, тільки запалювалися інколи в її очах химерні й трепетні іскри.

14

Галя прожила в тому невластивому собі сумирному настрої тиждень. Здавалося, напилася вона тоді чарівного зілля, бо зовсім забула про своє дивне кохання до джигуна в сірому костюмі, забула про свій неспокій та розколошкані сни. Дивилася на світ умиротворено, тим часом майже щодня сходила вниз до дідового обійстя і годинами балакала там із Марією Яківною. З дідом вона бачилася рідко, той виходив із дому вранці, і вона могла стежити зі своєї гори, як іде він із козами по смарагдовому березі. Кози ступали, дружно покивуючи, а за ними неквапно простував високий, гарний сивань. Знову життя в їхньому домі опростилося, бабця вчилася в'язати, а Галя сновигала по господарству. Часом вони сідали вкупі на ґанку й дивилися, як поволі гасне на овиді сонце: майже не розмовляли під той час, бо сковувала їх одна й та ж сумовита музика згасання. Інколи підіймалася до них Марія Яківна, і вони вже сиділи на ґанку втрьох: Марія Яківна оповідала вуличні новини, а вони знову-таки мовчали. Перестав блукати по горі й джигун, наче розчарувався через забиту дошку в паркані. Галя тепер думала про нього, як про далекий і надто чудний сон. Все-таки він снився їй і зараз: тоді Галя чула сухий шелест сірих крил і бачила, як спускається той птах до них у двір. Ставало їй тоді страшно й радісно, і сама не могла збагнути, що їй хочеться. Взялася тим часом за історію та літературу, готуючись до іспиту в технікум, але бачила між сторінок одне і те ж: величезний сірий птах летить до їхньої гори й озутий той птах у лаковані туфлі. Дивиться, тужно неймовірними очима й кричить, як ворон, а може, й пугач.

Тихий жаль огортав дівчину, і саме цей синій і тремкий, як вересневе небо, жаль збуджував її і хвилював. Саме він одривав її від підручників і підводив до дзеркала. Дивилася на себе і знову бачила дві дівчини: одну — сіру й пригноблену, повну кострубатих колючок — знання, що їх набирала з підручників, і другу — голубу й майже казкову. Часом, коли жаль переповнював її вщерть, ті двоє в дзеркалі зливалися; Галя тоді остаточно увірувала в бабусину казку, адже була вона з тих зачарованих принцес, краса яких більш відлякує, ніж приваблює. На те скулювалася її душа і тонко-тонко гучав далекий, як бовкання дзвона, звук. Мимоволі чула, як притискаються до її вуха шарудяві Анатолеві вуста і плететься, наче павук павутину снує, його вкрадливий голос.

Поверталася до книжок і здивовано вдивлялась у знайомі, ба навіть рідні риси, що проглядали з-між рядків: він-таки не покидав її. Сумирний настрій розставав, як розтає на призахідному небі хмарка, Галя спинялася оголена і зніяковіла перед тими очима, що майже з'їдали її. Вночі прокидалася, бо він цілував її, як і в той вечір; хапалася за попечені вуста. Ранка вже запеклась, затверділа і відпала, натомість чула вона, що їй болить ліве персо, начебто хтось стис його залізними пальцями. Зустрічалась із ним поглядом і, як у житті реальному, не могла його витримати. Напливало на неї величезне, червоне, кругле, наче колесо, бабчине око — холодний піт ошпарював її, бо здавалося несамохіть: вона у цій грі, наче м'яч, за який борються два заповзятливі гравці. Чомусь думалося Галі, що той Сірий і її бабця знались раніше, коли ще була стара в Галиній іпостасі,— він незмінний і нетлінний у часі, а бабця вже безнадійно стара. Годі було терпіти те Галі, кидала книжки й виходила надвір. А що було в дворі порожньо, то тільки й робила, що обходила ті місця, де вони здибувалися. Зупинялася і коло забитої дірки, відчуваючи при цьому жаль і зловтіху; такі настрої у внучки передчувала і стара. Виходила на ґанок і перешкоджала Галиній самотності. Галя аж кипіла тоді супроти бабці, бо та заговорювала до неї роблено-ласкаво, а дівчині хотілося мовчати. Окрім того, відчувала на собі малі, круглі й швидкі оченята, які без упину стежили за кожним її рухом, тоді здавалося Галі, що ходить вона, як кінь у запрягу: двоє віжок і двоє погоничів має за спиною. Так було вдень, а ввечері Галя вже прагла бабчиного товариства. Приносила до спальні книжку, починалося читання й розмови, плелась у старечих руках нитка, а юні руки гортали сторінки. Там, за затуленими фіранками, вже густо синів вечір, і вони обоє те відчували, ходив там і ходив джиґун у сірому костюмі і в лакованих туфлях. Був терплячий і спокійний: роздивлявся на задимлені крайобрази і навіть милувався ними. Сідав на скелю й курив, кидав донизу сірники, бо надто часто гасла його цигарка, і встиг полюбити ці незвичайні, схожі на декорації краєвиди. Задумувався, аж забував, чого сюди прийшов, а коли стара засинала за своїм прядивом, тихенько підкрадався до вікна. Дивився пильно й прохально в щілину, що завжди просвічувалася між фіранками, і бачив просто себе чудове, погідне, наче з мармуру тесане, Галине лице. Впивався її красою, і аж стогнати йому хотілося, наскільки далека вона була й недоступна. Вона начебто відчувала той погляд, блідла і блідла, тішилася, що він таки стоїть зачаровано під тим вікном, і водночас проганяла його подумки. Знала, що він прийде завтра й позавтра, а може, саме це наливало її таким спокоєм та впевненістю. Часом рвалась у її серці якась надто тонка жилочка, і воно спалахувало червоним вогнем: а що, як йому набридне отак ходити?

Закушувала губу й натужно намагалася розв'язати пекуче завдання: вийти — це волю загубити, а не вийти — загубити кохання.

Зводила гордо носика і йшла вільною, сягнистою ходою стелити постіль бабці й собі. Знала, що за нею стежить несхитний і запалений жадобою погляд, і від того ставала ще привабливіша. Він милувався на ту її кумедну зарозумілість, а бабця, побачивши отаке її обличчя (в цей час Галя будила її, щоб перейшла в постіль), лякалася: чи не проспала вона за цей короткий час чогось важливого.

Скорив остаточно Галю дощ. Дріботів монотонно усю ніч, не даючи їй заснути, дріботів монотонно й цілий день. Вночі вона наче на велетенських хвилях коливалася, западаючи в темні ями короткого сну і виносячись на гребені, коли очунювала. Не мала сили змагатися проти такого накоту, а вранці взяла парасолю й занесла документи в технікум. Після того пішла вулицями, завертаючи по дорозі до магазинів. Ішла з сіткою, напхом напханою пакунками, і вітер завіював їй під парасолю краплі. Лице її змокло — на стороннє око здавалося, що вона плаче.

В книгарню Галя заскочила через те, що дощ пустився аж надто густий. Тут вона купила том творів Жорж Санд і Мопассана. Грошей на більше не стало, і вона мимохіть спитала в повної повільної жінки, чи не потрібно магазину продавців. Завідуюча подивилася на неї крізь окуляри і почала розпитувати про її освіту й батьків.

— Освіта — десятирічка,— сказала Галя.— Батько нас покинув, а матері вже нема.

Завідувачка знала те місце, де мешкала Галя: там, у шпиталі, лежав недавно її чоловік.

— Продавця нам треба! — сказала насамкінець завідуюча. Вона чемно розсунула вуста, зуби в неї виявилися вставні.— Тим більше, що ви любите книжку, я це одразу помітила.

Ще вона помітила Галине лице, а що воно було аж зовсім небуденне, то, подумала завідуюча, в магазині погустішає відвідувачів і це напевне збільшить виторг. Вона подумала про виторг, як про те колесо, що вивезе магазин з ями: плану вони не виконували.

Галя вийшла на вулицю звеселіла. Завтра вона прийде сюди і стане за прилавок: цього місяця батько їм так нічого й не прислав. Йшла і думала про батька, чоловіка, якого вже уявляє собі ледь-ледь,— він наче за завісу ступив.

Дощ перестав, і Галя склала парасольку. Раптом вона здригнулася: назустріч ішов, обережно обходячи калюжі, чоловік у сірому костю-

мі і лакованих туфлях. Він скинув солом'яного капелюха і вклонився. Галя отетеріла: Анатоль не мав на костюмі жодної крапки з дощу, а туфлі його сяяли, наче навколо зовсім не було багна...

— Мені довелося на кілька день виїхати у відрядження,— сказав він тепло й буденно.— І я не зміг був прийти. Вибач!

Дивилася на нього широко розплющеними очима.

— Уявляєш, місця собі не міг знайти,— шепнув Анатоль.— Думав: турбуєшся, що це воно сталося?..

Над головою в них раптом розірвалися хмари, і жмут променів провис над вулицею.

— Біжу оце на роботу,— всміхнувся Анатоль, сяйнувши блискучими зубами.— Але ввечері буду. Коли твоя бабця лягає?

— О десятій,— сказала мимовільно Галя, і все в ній раптом засвітилося і заспівало.

— Ну, я побіг,— сказав Анатоль.— Чекай о пів на одинадцяту...

Він знову скинув капелюха, вклонився, і в Галі з очей раптом сипнули віялами сльози. «Боже мій,— подумала вона,— чи ж я його люблю?»

16

Ввечері вони сиділи з бабцею на ґанку і дивилися, як заходить сонце. Небо було фіолетове, з багряними смугами і з блакитними криницями, які світилися сьогодні по-особливому яскраво. Трохи вище лежали дві розкуйовджені, як дві безголові танцюристки, хмари, які повільно змішувалися, зливаючись в обіймах,— був то найнеквапливіший танок у світі.

— Батько твій нас зовсім забув,— спроквола сказала стара, незмигно дивлячись на небокрай.

— Я напитала собі роботу. В книгарні,— сказала так само спокійно Галя.

— В книгарні непогана робота. А технікум?

— Можна вчитись і працювати.

— Я б не хотіла відпускати тебе від себе...

— Сама ж кажеш, що таких перерв у посилках не було.

— Таки-так,— протягла стара, а на її обличчя лягли багряні тіні.— Був щодо того пунктуальний.

— Може, з ним щось сталося?

— Може, щось і сталося,— тим-таки тоном протягла стара.— З кожним може щось статися...

Одна із танцюристок там, на заході, торкнулася голубого колодязя і раптом побагровіла. Запалювалася все густіше й сильніше, в той час як подруга її набиралася фіолету і повільно розтавала в небі.

— Може, написати йому листа? — спитала Галя.

Бабця мовчала. В очах у неї від тих блакитних криниць на заході запалав вогник.

— Він був пунктуальний,— сказала вона з натиском.— Коли зможе, обов'язково прийшле.

— А як не прийшле?

— Тоді житимемо, як є. Маємо город, на зиму нам стане й картоплі, й огірків. На хліб ти заробиш, а від вибаганок можемо відмовитись.

Галя дивилася на стару трохи здивовано. Вражав і спокій її, і незворушність.

— Чому він покинув нас, бабцю?

— Я тобі вже казала чому,— озвалася стара, і її обличчя під цю хвилю залилося землистим фіолетом.— Вони, чоловіки цього обійстя, всі такі. Приходять бозна-звідки і господарями тут себе не відчувають. Мають почуття обов'язку, але тільки тоді щось значать, коли тримаються за жіночу спідницю...

— Міг би нас навідати!

Стара все ще дивилася на захід. Там уже зникли блакитні колодязі, фіолетове змішалось із багряним і проклалося кілька густо-малинових смужок. Безголові танцюристки зникли, тільки одна із них, та, що згоріла, покинула шматок свого прозорого вбрання — було воно яскраво-біле.

— Бачиш, ласочко,— сказала бабця задумано.— Я прожила чимало в цьому світі і дещо в ньому тямлю. У нас завжди так виходило, що чоловіки, ті прийшляки, вмирали раніше своїх жінок. Певне, щось порушилося там, у небі, коли в твоїх батьків сталося інакше. Ми, жінки цього дому, живемо довго після них, хоч годі сказати, що не віддаємо їм свого серця. Ми, ласочко, наче охоронці їхніх душ і думок їхніх, хоч нам непотрібно знати, про що вони таке собі думають. Твоя мати вибилась із цього кругообігу, а батько твій, ласочко, добре пізнав закони цієї гори...

Стара говорила це трохи піднесено, здавалося, наповнювалася вона не до кінця збагненною урочистістю. Чи то так впливало на неї західне небо, чи так наладновувала себе, зрозуміла раптом Галя: оця стара, яка сидить так велично й поважно на порозі, й справді гідна королівської корони. Але вона мрійниця, яка ніколи не бачила світу таким, яким він є насправді. Їй, як і жінкам цього обійстя, котрі жили тут раніше, світ вигаданий був куди реальніший від справжнього. Збиралися й ліпилися одна до одної всілякі випадковості, береглися й видозмінювалися в умах тих, хто звик і мусив терпіти самоту, вечори при лампі і без неї, довгі дні й ночі без чоловіків,— ось звідки почалася легенда, подумала собі в той вечір Галя. Вона теж несла в собі

ті ж таки гени, тому й любила цю спокійну й таку величну стару, любила цей дім і всі речі в ньому, світло його кімнат і запахи. Любила цей каштан серед двору, посаджений у день бабчиного весілля, і дерева інші, посаджені в день весіль інших дівчат, вона любила і всіх тих уже неіснуючих у світі сутньому, перед якими все-таки носить певні зобов'язання.

З долини підіймалася вервечка білих кіз, за ними ступав високий чоловік із сивою головою. Він наче розчинився у прирічковому серпанку чи, може, отак народжувався з нього. Галя подумала, що завше, коли повертається отак додому, дивиться старий на їхній дім і щось має відчувати, бо це і його дім. Мимовільно переймалася пошаною до того майже чужого свого діда. Так бувало завжди, коли бачила його, хоч думала про нього мало. Так само мало думала про брата й стара, ось і зараз дивиться вона на нього, вуста в неї — щілина, а очі змружені. Хто зна, що розділяє в житті цих двох, мало б бути навпаки, адже вони найрідніші поміж себе.

І все-таки було дивно Галі, що в неї і в того величавого старого тече чимало спільної крові; зрештою, коли обважувати нашу кров, він більше належить до цього дому, ніж вона... Дивилася незмигно на оте чудо, оте народження з туману, таємничий і хвилюючий акт — здобула раптом особливу силу бачити: велике, розумне і шляхетне обличчя постало перед нею. Було трохи несусвітне, але вона полюбила в той вечір і його — бувають такі високі й дивні моменти, коли починаєш любити цілий світ.

Сіра скеля з того боку річки й кущі раптом обіллялись жовтим світлом: востаннє випірнуло із хмар сонце і раптом покрило сяйвом той клаптик землі. Запалали відтак оранжево й кози, і той сивань — втрапили у ту стягу і яскраво позначилися. «Ось воно, справжнє народження!» — подумала мимохіть Галя і переповнилася трепетом і благоговінням перед цим великим та широким світом. Дивне бажання зачалось у її серці в цьому вечорі, яке увібрало в себе все: і ту оранжеву стягу, і того майже незнайомого родича, і цю завмерлу біля неї на грудку бабусю. Галина душа стала широка, розійшовшись на весь цей окрай, який вона взяла в серце,— все, що потрапило під ту хвилю в її зір, позначилося святою печаткою її любові.

Відчули це два чоловіки в тому околі. Один високий та сивий, який дивився-таки на дім на горі й на дві смутні, похилені жіночі постаті на ґанку: надто юну і надто стару. Він зрозумів секрет їхньої задуми, та й не було тут багато чого розуміти: одна закінчувала, а друга починала жити. Весну й зиму побачив Іван на тому ґанку і зрозумів просту й неперехідну істину: весна не тільки заперечує зиму, але є її дитям.

Другий, хто сприйняв Галине вивищення, був сірий птах, що летів по примарному небі і тільки й чекав моменту, коли зможе спуститися до того дому на горі. Ще було не пора, тож він спустився до широкого прискалка, якого не бачила з ґанку стара, сів на камінь, зняв капелюх і задивився здивований. Його трохи стурбувало те оранжеве світло, яким палав шматок берега, тож єдине, що він міг учинити,— це вийняти мале люстерко і уважно вивчити надзвичайно охайно укладену на голові зачіску. Позирнув на свої лаковані туфлі, чи не сів де на них порох, а тоді струснув двома відведеними пальцями полу піджака. Цього стало досить, щоб знову здобути самоповагу. Сірий обдивився світ маленькими, круглими і напрочуд чіпкими оченятами.

17

Пішов по стежці вздовж лікарняного паркану там, де були зарості бур'янів та кропиви, намагаючись обійти їх, а коли те не вдавалося, злітав на сірих крилах. Так само перескакував і глиняні урвиська, що пообвалювалися аж до парканів; можна було б сказати: він прилетів і спустився перед хвірткою, а може, перейшов через лікарняний паркан, як ходить дехто по стелі та стінах. Певно тільки, що не підіймався він знизу, а дошка, забита Галею, лишилася неторкана. Галя в той вечір пильно стежила за підйомом на гору, може, й навмисне: хотіла заспокоїти цим бабцю, а може, й саму себе — прийде він ізнизу і стане ще одним персонажем їхньої домашньої легенди. Вона винесе йому води, і він прийме ту воду з її рук. Тим буде виконано химерний обряд, і хай ітиме все далі, як було...

— Ну, що, ластівочко,— сказав він, спираючись на хвіртку,— чекаєш уже на мене?

Галя здригнулася. Схопилася з ґанку і завмерла, трошки й злякавшись. Він задоволено засміявся.

— Ну от, я тебе і злякав. Виходь, будь ласка...

І вона покірно пішла. Джиґун стояв коло хвіртки, зійшов уже місяць, і той місяць можна було уздріти на його лакованих туфлях.

— Щось не примітила, звідки ви надійшли? — сказала Галя, а в її тіло повернувся той трем, який відчувала й того разу.

— Чи має це значення? — засміявся Анатоль.— Головне, що я прийшов.

Вона мимохіть відчула його погляд і вже не могла вирватись із того полону. Дерев'яніли їй ноги й руки, здавалося, ще мить — і стане вона тут деревом, як оцей каштан. Але не хотіла так просто піддатися, тому опустила очі.

— Ви аж упріли! — сказала вона, не маючи сили називати його, як домовилися того вечора, на «ти».— Може, напитися винести?

Але він не через те упрів. Аж пив пожадливо незвичайну красу, що почала розквітати перед ним. Особлива, ба навіть екзотична квітка ясніла перед ним. Стояли, розділені парканом, але вже небагато було треба, щоб той паркан зник.

— Що ж мені можеш подати напитися? — солодко проказав він.

— Води або що? — озвалася Галя.

— Навіщо мені вода? — засміявся він.— Хочеться мені чогось солодшого за воду...

Галя озирнулася здивовано. Власне, їй треба було зирнути на двері й вікна: чи все там спокійно.

— А що є солодше за воду? — спитала повільно й тихо.

— Ти, моя ластівочко! — сказав чи проспівав він і просунув руку, щоб скинути із хвіртки защібку.

Їй стало тепло від тих слів, і звільнилася вона від непотрібного та гнітючого тягаря, від застроги, яка так важко змучувала, адже що значить засторога, коли так їдять тебе й неволять очі коханого.

— Пішли звідси! — сказала хрипкою скоромовкою і погасила погляд, щоб не розчинитись у тих його неймовірно вабних очах.

Вони вийшли за хвіртку, але не пройшли багато. Анатоль притис її до паркану й побачив, що в неї в одному і в другому оці горить по малому запаленому місяцеві. Був і справді спраглий і хотів якнайшвидше напитися, а що вона не сподівалася такого нагального нападу, то зів'яла, як квітка...

18

Лежала тут-таки, неподалець од хвіртки, у зімнутому й потолоченому бур'яні, зімнута й потолочена сама, лежала, розкинувши ноги, в порваній одежі, закривавлена і знищена. Сперлась шиєю об паркан і тихо плакала — спливали і спливали по її щоках сльози. Місяць лискуче грав у тих патьоках так само, як грав він на величезній росі, що розсипалася навдокіл від її плачу,— великі сльози лила вона на землю, бо мала за чим жалкувати. Так жалкують зламаний колос і зірваний листок, розтоптана квітка і здичавілий мак, так жаліє ніч, коли вбиває її ранок, і день, коли заливається кров'ю від вечора. Червона кров пливла у цей вечір, сльози також вигравали рубіновими вилисками, вся роса відсвічувала червоним — така вже видалася для неї ніч.

Сірий птах уже давно полетів з цієї гори, знявся прямовисно і зник невідомо куди; Галя зрозуміла раптом велику правду всіх людських обмежень і засторог. Не оборонялася б, коли б вийшла з дому бабця й почала б гамселити її палицею. Сльози текли й текли, і під

той час тільки місяць міг їй поспівчувати. Але й він сховав обличчя в кучерявій хмарі, хто зна, може, й прикликав її для того. Густа темінь покрила дівчину, і саме ця темінь допомогла їй отямитися. Не бачила ні рук своїх, відкинутих у траві, ні закривавлених ніг — зникли вони десь у ночі і у цій пітьмі; забула вона й про час і про те, що треба було б повернутись їй у дім; хиталась і хиталася в розпачі. Тоді не витерпіло й небо, почало насувати на себе хмари, за якийсь час стало вже розколошкане й низьке й почало крапати на неї гострими краплями. Спершу дощ був кволий і несміливий — це теж був її плач, його особливе відбиття там, угорі. Дощ омивав з неї кров і сльози, дощ був цієї ночі солоний на смак. Солоний дощ змочив землю, і від того рослини раптом забуяли, наче повернулася весна, дов'язалися квіти, що перецвіли, і зацвіли квіти нові.

Цю метаморфозу помітило теж тільки два чоловіки: один сидів на веранді, обвитій крученими паничами,— був він схвильований сьогодні і не міг заснути. Другий був схвильований не менше, це був Галин ровесник, який і гадки не мав, що існує на світі така собі Галя. Він зустрінеться з нею рівно через десять років, дуже важко йому буде подолати ту гору, і там він прийме з її рук горня з водою. У цю ж ніч його збудила якась недовідома тривога. Він вийшов надвір, стояв і пив солоний дощ, так само, як пив його сивоголовий, котрий опинився біля воріт і задивився у ніч неспокійним поглядом. Вранці він пошле на гору свою Марію, і вона вперше занесе старій та Галі глечик козиного молока. Марії досить буде одного погляду, щоб зрозуміти, що там у них сталося,— її приймуть увічливо і з подякою. Вона не скаже й слова про те своєму чоловікові, але той прочитає все, що йому потрібно, з виразу її очей.

Той другий не переймaтиметься так своїми відчуттями, він не знатиме, як давати лад передчуттям, отож, спробувавши солоного дощу, повернеться у хату і спокійнісінько засне. Вранці він скаже матері і старшій сестрі про солоний дощ, вони посміються з того і матимуть резон...

Дощ перестав раптово. Закінчилася Галина безголоса пієта, і небо знову засвітилося місяцем та зорями. Галя підтяглася й сіла, оправивши плаття. Сперлася об паркан — перед нею, далеко в глибині ночі, густо залита сяйвом, синіла дорога. Обличчя Галине було скостеніле, а очі дивилися надумір уважно. Було щось старече в тому її погляді, бо тільки так можна було побачити дорогу в десять літ, що лежала перед нею. Побачила вона обличчя сина, який народиться через дев'ять місяців після цієї ночі, і відчула в очах, руках, у спині та в плечах утому від усієї тієї роботи, яку їй доведеться зробити, щоб утримати родину: стару, себе й сина. В ту ніч вона не злякалася того тягаря, який мав

звалитися їй на плечі. Так, вона вчитиметься й працюватиме, водночас прийме на себе долю жінок цього дому, чоловіки в яких тільки гості. Прийме самотність і порожні вечори, безсонні ночі — єдиною її втіхою будуть години тиші в батьківській бібліотеці. Стара почне відтоді занепадати на силі, хоч доглядатиме Хлопця перш за все вона. Часом зриватиметься, ставатиме вередлива й занозиста — Галя перетерпить і це. Дві дитини вона плекатиме і не покладатиме при цьому рук. Перепливе з ними через хвилі й завії, переступить важкий рубіж війни, аж доки дочекається — таки ступить на їхнє обійстя чоловіча нога.

Ішла вона отак по синій дорозі, і її очі були вже сухі. Повільно перебирала ногами і чим далі йшла, тим більше гарнішала. Ставала справжньою красунею, але її краса більше відстрашувала чоловіків, ніж вабила,— такою вона буде й через десять років. Тільки один раз пошкодує за свою красу, коли доведеться їй ховатися в льохах власного будинку, щоб не забрали її в Німеччину.

Анатоль так ніколи й не побачить її перетворення — він-бо в казки, здається, не вірив. Можливо, він житиме просто й бездумно і ніколи не пошкодує за зло, яке приніс Галі.

Зовсім схожий на нього чоловік ітиме, відступаючи, в тому самому загоні, в якому йшов і швець Микола Ващук. Вони, як земляки, триматимуться плече в плече і в час відпочинку згадуватимуть одні й ті ж місця в Житомирі. Того чоловіка зватимуть, правда, Віталієм, і, може, він був тільки рідним братом Анатоля,— у скрутні хвилини допомагатимуть собі навзаєм. Вони схуднуть і потемніють, а коли перестрінуть їх кулеметні черги, першим упаде Віталій. Микола спробує його нести, але це вже буде зайве. Волею долі, може, прояснить ся в Анатоля, чи б то Віталія, розум, і він згадає всіх своїх покинутих та покривджених. Згадає серед них і Галю і побачить її раптом не дівчатком-каченям, а тою дивовижною жінкою, якою вона стане. Захоче її співчуття й ласки й, може, поклянеться, що, коли вибереться з цієї халепи, обов'язково підніметься на гору і вип'є з її рук води. Можливо також, що в його уяві з'явиться якийсь інший образ з довгої низки спокушених та покинутих, і співчуття він попрохає в тої іншої...

Усе це побачила Галя на далекій синій дорозі, що слалася перед нею в ту пропам'ятну ніч. Навіть пожаліла Анатоля і, коли б він справді вирвався з тієї халепи, може, вона й подала б йому води. Але він з халепи не вирвався — летів і летів у небі сірим птахом, а може, й справді залишився нерушно лежати на болотяному полі, де його потім знайдуть місцеві селяни і тихцем поховають, видовбавши могилу в торфі. Він лежатиме в тій могилі не сам. Лежатимуть у ній і інші бійці, що полягли на тому місці, і лежатимуть вони плече в плече...

Синя дорога текла й текла в просторінь. Ішли по ній невиразні, наче в туман закутані, тіні; довкола, як зорі, пливали людські лиця, а попереду ясніло, випромінюючи гостре світло, велике прозоре тіло. До нього й простували всі ті тіні, що їх побачила Галя, летів туди й великий сірий птах у сірому костюмі, лакованих туфлях і в солом'яному капелюсі. Галя мовчки благословила їх і мала на те право, адже матір'ю вона ставала, творителькою життя і його охоронницею. <...>

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

ПТАХ ПЕРЕЛІТНИЙ

Після одруження Галі з Володимиром Хлопець, якому виповнилося сімнадцять, залишив дім на горі. Він повернувся додому лише через десять років. На той час його прадід Іван Шевчук уже помер. Не стало й Володимира. Сестра Оксана (дочка Галі й Володимира) не впізнала Хлопця, Галя зраділа поверненню сина. Ще перед своєю мандрівкою Хлопець закохався в дочку вчительки Олександри Опанасівни Неоніли. Після тривалої розлуки Хлопець і Неоніла знову зустрілися, їх почуття не згасли, вони збираються одружитись. Хлопець зацікавився записами свого прадіда Івана Шевчука, він днями просиджував, читаючи книжки в бібліотеці дому на горі. Хлопця захопила справа родича, навіть Марія Яківна помітила, наскільки він схожий на Івана Шевчука. З дочкою Галі Оксаною стався незвичайний випадок, що вплинув на її долю.

13

О тій порі і з'явився на горі стрункий, одягнений в ошатний костюм дженджурик. Мав на голові височезну, чорну й кучеряву копицю волосся, на ногах у нього були лискучі туфлі, а на мізинному пальці витинався здоровенний срібний перстень. Дженджурик пройшовся по горі і сів на скелі помилуватися на розлогі довколишні краєвиди. Він побачив Оксану, котра підіймалася під гору, гречно всміхнувся до неї і спитав, як зветься ця річка і чи дуже вона глибока. Оксана подивилася на нього ясними холодними очима і буркнула під ніс назву річки, а про її глибину не сказала нічого. Дженджурик, однак, не відстав і спитав, чи не знає вона, де здаються на цьому кутку квартири. Він би хотів оселитися тут на деякий час, бо йому страшенно сподобалися ці місця. Він подивився на їхній дім і, показавши на нього пальцем, сповістив, що охоче найняв би кімнату тут.

Оксана аж спинилася від обурення. Подивилася на дженджурика, наче хотіла вбити його, але натомість наштовхнулася на такий погляд, що їй аж мурашки по спині пройшли. Відчула, що, коли не

збереться на силі, обов'язково розслабне і ще, чого доброго, вступить із тим прилипайлом у розмову. Вона звела погордливо носика і, дивлячись кудись повз дженджурика, сповістила, що тут ніяких квартир не здають і ніколи не здаватимуть. Знову пішла, але дженджурик був не в міру причіпливий і поволікся слідом. Йому дуже шкода, сказав він, невимірно шкода! Тут такі чудові краєвиди; може б, він зайшов і поговорив з її матір'ю?

Оксана знову спинилася. Його улесливий, солодкий голосок пролазив у неї й по-своєму бентежив. Але відчула більше омерзіння й погорду, ніж симпатію: коли ж він уразив її самолюбство, вуста її стали тонкі й безкровні.

— Такі речі я можу вирішувати сама! — сказала вона з притиском.— І можу вас твердо запевнити, що квартир тут не здають.

Тільки скоса ковзнула поглядом по його обличчі, але й цього було досить, щоб уразитися. Дженджурик не дивився на неї, а наче випивав. Знову заговорив якнайчемніше, а що вона підійшла вже до хвіртки, зупинився.

У дворі Галя прала білизну. Вона побачила дженджурика, і раптом щось гостре врізалося їй у серце.

Оксана плеснула перед дженджуриком хвірткою, а він, побачивши Галю, позадкував, хоч сам тільки-но просив завести його до неї.

— Що це за один? — спитала Галя поблідлими вустами.

— Та прив'язався якийсь,— смикнула плечиком Оксана.— Квартиру шукає, чи що... Сподобався, бач, йому наш дім.

— А що ти йому?

— Що я могла йому сказати? — Оксана гнівно заворушила ніздрями.— Сказала, хай забирається, бо ми не здаємо ніяких квартир.

— Звісно, звісно! — пробурмотіла Галя.— А він прийшов на гору знизу?

— Звідки мені це знати? — роздратовано сказала Оксана.— Я його застала на скелі. Сидів і лупився на ті краєвиди. А взагалі, чого це ти так розхвилювалася?

— Мені здалося, що він проводить тебе додому.

Оксана розсміялася.

— Причепився, як шевська смола. А які в нього очі, мамо! Як у гадюки...

— Очі, кажеш? — зморщилася Галя.

— Ну, так, очі. Ледве мене, бідолаху, не з'їв.

Вона підтисла вуста, задерла носика й пішла в дім, а Галя аж руки опустила. Глухо гупало в неї серце, кров прилила до обличчя,— вона присіла на лавочку. В домі безтурботно заспівала Оксана, з Хлопцевого вікна випливав дим; як і завжди, Хлопець від ранку до вечора

топив себе в тому димі і в книгах. Їй захотілося прийти до нього і все розповісти. Про сірого птаха, очі якого обезволюють та засівають у кров невідомі досі бажання. Але розповісти Хлопцеві про те — розповісти йому таємницю його народження.

Оксана вийшла в цей час на ґанок. Встигла переодягтись, а на вустах блукала в неї всмішка.

— Твій синок свистить, димить і гримить! — Вона витягла патетично долоні перед собою, тоді спустила руки і нервово сплела пальці.— Слухай, мамо, він у нас скоро місяць живе. А чи не час би йому вже влаштуватися на роботу?

14

Але Галя не піддалася на ці доччині шпильки. Сиділа на лавочці й слухала, як шумує їй у голові кров.

— Щось мені недобре,— сказала вона дочці.— Може, допереш?

— Ну, звичайно, мамо. Піду тільки гляну, чи пішов той прилипайло.

— Не ходи! — скочила нервово Галя.— Я тебе прошу: не ходи!

Оксана холодно і здивовано озирала матір.

— Що з тобою, мамо?

— Е, це довго розказувати,— сказала Галя.— Зрештою, о цій порі... Ні, мені варто було б тобі розказати... Бачиш, це не зовсім правдоподібна історія...

— То чого на це зважати?

— У свій час я теж так думала,— сказала Галя.— Але з роками... З роками ми стаємо м'якші й поступливіші навіть щодо забобонів. Можливо, це звичайна самооборона... Фу, мені бракує слів.

— Це тому, що ти хочеш дуже великорозумно висловитися. Кажи простіше: яка ж та історія?

Галя розповіла ту історію, дивлячись у землю. Було їй ніяково повторювати те, що довгі роки вважала як виплід химерної фантазії своєї бабці. Розповідала про чоловіків, які навідують їхній дім, що приходять вони сюди двох ґатунків. Перші відвідують дім, коли дівчата починають ледь-ледь наливатися, другі, коли вони зрілі красуні. Не було в цьому домі, сказала Галя, негарних дівчат. Оксана може в тому пересвідчитися, погортавши їхній альбом, але неоднакова доля їх чекала. Ті, хто не міг устояти в ранньому віці, народжували хлопчиків, а від тих других приходнів народжувалися дівчата. Дівчата залишались у домі, а хлопців мучив дух неупокорений — ставали вони блудягами й забродами, п'яницями або ж диваками, як той Оксанин прадід Іван. Може, воно й справді схоже

на казку, сказала Галя, але таке й справді кілька разів повторювалося. У кількох так трапилося, що вони не могли встояти в ранньому віці, і їм зірвано було вінок, чоловіки другого ґатунку лишаються в цьому домі й тут живуть. Вона не хоче переконувати, що це не простий збіг випадковостей, сказала Галя, але викласти перед нею ці факти вона зобов'язана.

Оксана стояла проти матері так само з задертим носиком, і зневажлива усмішка пливала по її обличчі. Галя не бачила тої усмішки, бо коли б побачила, не змогла б розказати тої історії до кінця.

— Не всі дівчата піддаються тому першому,— казала вона,— але ті, що піддаються, стають нещасні. Важке життя на них чекає і велика гризота через синів, яких вони народжують. Ти вже велика дівчина,— доказала Галя,— вже на той рік і школу закінчиш. Уваж і розваж!

Галя звела нарешті очі й побачила ту глумливо-зневажливу доччину усмішку.

— Тепер мені ясно,— сказала та не без погорди,— де взявся твій улюблений синок.

— Всі ми з одного тіста,— мовила Галя.

— Оввa! — пхикнула Оксана.— Гадаєш, мене можна звести?

— Я не хотіла б, щоб ти гралася з вогнем.

— Мені той вогонь ні до чого,— відповіла Оксана.— Але я не збираюся ховатись і в кущі.

У неї затремтіли ніздрі, і знову засвітилася вона тією несусвітською красою, яку побачила в ній Галя вперше при приїзді Хлопця. Сумно й тепло стало Галі, дивлячись на цю розтривожену й таку самовпевнену красуню.

— Віриш, дочко,— сказала вона, взявши дівчину за руку.— Може, воно й смішно, але колись давно подібна розмова відбулася у мене з твоєю прабабою. Знаєш, що найкумедніше в цій ситуації?

— Ну? — звела брови Оксана.

— Я тоді вела себе зовсім так, як оце ти.

Вона сказала це так скрушно й сумно, що в Оксани затремтіло серце і гаряча барва залила їй щоки. Вона сіла поруч з матір'ю і сказала серйозно та розважно:

— Та ти не хвилюйся, мамо. Чоловіки в мене поки що не викликають добрих почуттів.

Їх сколихнуло від цієї взаємної відвертості: Оксану через те, що мати говорить отак по-дорослому з нею, а Галю через оту доччину наївну й трохи смішну серйозність.

Не знали вони, що чув усю ту розмову крізь відчинене вікно й Хлопець. Він вийняв із рота люльку, поклав на стілець, розгорнута книжка лягла йому на груди, а на обличчі з'явилася розгублена

всмішка. В серці йому загніздилася туга, і вперше за весь час перебування тут йому захотілося знову покинути рідний дім.

15

Вночі Галі приснився сірий птах у людській подобі. Мав чоловічу голову, хоч замість волосся в нього було пір'я. Пір'ям обросло і все його тіло, замість рук були в нього крила, але ноги мав людські, взуті в лискучі черевики. Птах кружляв над їхнім обійстям, а вона лежала серед двору в ліжку й тривожно стежила, як сіре величезне тіло стрімко ріже повітря. Горловий крик вирвався в людини-птаха, він склав крила й раптом пірнув униз. Галя встигла прикритися ковдрою, і птах упав на ту ковдру. Схопив її пазурами, що витиналися з лискучих туфель, і зринув угору. Вона злякано заклякла: лежала під відкритим небом у самій сорочці. Розстелена в повітрі ковдра летіла наче килим-літак, здіймаючись вище й вище, де цвів і палахкотів серед неба місяць. Птах знову склав крила і знову шугонув долі. Цього разу він зірвав із неї сорочку, роздерши її пазурами, і вдарив дзьобом їй під серце. Кривава рана зачервоніла їй під персом, а біле полотно сорочки знялося вгору і, хилитаючись вільно краями, подалося також до місяця. Птах полетів за тою ковдрою й сорочкою, меншав і меншав, доки зник, а вона лежала внизу на ліжку із розтерзаним серцем і не могла й пальцем кивнути.

Прокинулась у холодному поті, стало важко їй дихати. Боліло серце, і нестерпно стукотіло в голові. Здалося їй, що ось-ось тріснe їй мізок, через це покликала хрипко Оксану. Оксана, однак, міцно спала, розділяла їх стіна. Галя звела руку й затарабанила в ту стіну. Щось завовтузилось у глибині дому, й почулися важкі кроки: збудила вона Хлопця. Він відчинив двері й зазирнув до неї. Вона покликала його слабким голосом, обома руками стискаючи голову, яка й досі немов розпадалася.

— Мені погано,— сказала вона.— Розбуди Оксану. Або ні, дай мені гірчичника. Отут, на полиці.

Він засвітив світло й намочив гірчичника, бризнувши водою з графина. Приклав матері до шиї.

— Таблетку валідолу,— сказала Галя.— Теж на полиці.

Він подав таблетку, і вона поклала її під язик. В шию почало гріти, кров помалу відпливала від голови.

— Давно це в тебе?

— Хіба мало було хвилювань? — шепеляючи через таблетку, відповіла Галя.

— Лежи. Я посиджу коло тебе.

Він сів коло неї заспаний, обважнілий, і тільки тепер помітила Галя, що він значно старший своїх літ. Побачила вона його важкі, спрацьовані руки, почула гострий дух його тіла й пожаліла раптом: не одне митарювання випало і на його віку. Він, правда, сам того хотів, але тепер у нього несвіже обличчя і якась глибока втома ховається в очах.

Їй полегшало, таблетка під язиком розтала, і ніякова всмішка освітила її обличчя.

— Завдала тобі клопоту. Коли в мене таке починається, спить у цій кімнаті Оксана. Здебільшого, це трапляється весною, але ось бачиш...

— Тобі не треба хвилюватися,— сказав Хлопець.— І більше відпочивай.

— Зараз я і відпочиваю. Це з осені не до гульні.

Вона приплющилася, на щоках їй заграли нездорові рум'янці. Хлопець звівся.

— Може, розбудити Оксану? Хай переселиться...

— Вже не треба,— розплющилася Галя.— До речі, все забуваю тобі сказати: питала за тебе кілька разів Марія Яківна. Не заходив до неї?

— Ще ні.

— Зайди обов'язково. Дуже хоче тебе бачити.

Вони сиділи з Марією Яківною в саду, стояв незвичайно сонячний серпень, зовсім такий самий, як той, коли доживав своє старий Іван. Марія Яківна подумала про це мимохідь, розглядаючи Хлопця: був він чимось схожий на Івана, тільки той худий, а цей огрядний. Сонце світило на них, роблячи голову Марії Яківни сріблисто-осяйною, а чорне Хлопцеве волосся ще чорнішим. Марія Яківна втомилася, розповідаючи йому про старого,— давно вже не випадало їй стільки говорити. Грали на сонці викладені у вазу яблука, груші та сливи, літали над ними жовтогарячі оси, і стара вряди-годи помахувала рукою, зганяючи їх з плодів.

— Знуджую тебе старечим базіканням,— сказала Марія Яківна.— Дуже хотілося мені тебе побачити. Ну а побачила, то й на спогади потягло.

Хлопець зирнув на неї майже прозорими від сонця очима.

— Коли я був далеко звідси,— сказав він повільно,— часто згадував вас, Маріє Яківно, і діда Івана. Все мені здавалося, що маю повернутися, щоб прочитати ті зошити, що їх він списав.

— Це я тобі дозволю,— засміялася Марія Яківна.— Хто зна, що в тих зошитах: мене бракує, щоб розібрати ті ієрогліфи. Для мене вони просто ясна пам'ять про чоловіка, і я їх через те бережу.

— Мені завжди здавалося,— правив своєї Хлопець,— що там неабищо. До речі, все, що стосується діда, для мене також неабищо. Кожен чоловік шукає в житті відповідностей та віддзеркалювання себе в інших. Часом він сам віддзеркалює, але зв'язок від того не порушується. Те, що говориться про спорідненість душ,— не марниця. Я довго над цим міркував: спорідненість душ — одна з найдійовіших форм боротьби людини із самотністю.

— Кажеш складні для мене речі,— мовила Марія Яківна.— Але що таке самотність, я пізнала добре. В перші роки після дідової смерті я, здавалося, втратила зовсім смак до життя. А вгадаєш, що мене рятувало? Вечірнє небо. Дивилася на нього й мимохіть заспокоювалася... Знаєш, я все-таки пробувала читати ті зошити, що тебе цікавлять,— може, хотіла якось долучитися до нього, але не по мені та робота. Ми жили довго й гарно,— голос Марії Яківни повільно плив,— але спілкувалися, видно, не всією душею. Тобто я віддавалася йому повністю, але йому треба було ще жити у сферах, недоступних мені. Уяви собі, він виявляв дивовижну делікатність при цьому, не відчувала я із ним ніколи себе упослідженою...

— Я багато сподіваюся знайти в тих зошитах,— сказав Хлопець.

— Ой, не поспішай! — відповіла Марія Яківна.— Можеш розчаруватися. Але все одно спадкоємцем їх станеш ти. І знаєш, що я в тебе попрошу? Ти, звісно, мірятимеш їх мірками правильними, пристосовуючи ті писання чи до мистецтва, чи до чого там іще. Але коли не зможеш знайти тому писанню застосування, не знайдеш там нічого для себе цінного, не викидай його і не упосліджуй. Хай лежить собі в тебе у тихому куточку, їсти воно не просить. Зітри раз на півроку з тих зошитів куряву і поклади знову. І передай, будь ласка, це побажання своїм дітям...

— Чи не зарані ви, Маріє Яківно, заповіти складаєте?

— Ох, не зарані, хлопчику, не зарані. Серце в мене — як зіпсутий мотор у машині. Вже так зіпсутий, що його не полагодиш.

Марія Яківна зирнула на нього крізь кришталики сліз і на вуста в неї лягла добра й гарна всмішка. Вона встала, важко спираючись на палицю, й кивнула, щоб він ішов за нею. Ледь рухала ногами, налягаючи на ціпок.

— Бачиш, я ледве вже соваюсь. Найтяжче мені з тими сходами.

На сходах він узяв її під руку, і вона сперлася на нього. Рука її була дивовижно холодна.

— А ти надовго приїхав до матері? — спитала тихо, коли підіймалися вони сходами.

— Гадаю, назавжди.

— Казала мені Галя про тебе й Неонілу. Це правда?

— За тиждень ми розписуємося.

— Вітаю тебе. То славна дівчина. Вона до мене частенько забігає і, спасибі їй, допомагає. Причепурить мені хату, що й на серці веселіше. Твоя мати й сестра теж мені допомагають. Таку маєш славну сестру!

Хлопець згадав піддертого носика й гордовито стиснуті вуста. Було йому трохи дивно.

— Я рада, що ти зійшовся з Неонілою,— сказала стара, віддихуючись на веранді.

Так само стояв тут стіл, і так само плелися кручені паничі. Біля столу стояло лозове крісло. Дивне бажання охопило раптом Хлопця: повабило його до того столу й крісла незборним потягом. Внизу стелилися дахи й подвір'я.

— Отут він любив сидіти,— перехопила його погляд стара.— Я нічого тут не порушую...

Вони зайшли в кімнату. Була вона й справді напрочуд чистенька, пофарбована підлога лискотіла, доріжки на ній були рівні й наче випрасувані, на вікнах світліли білісінькі гардини.

— Підлогу фарбувала твоя сестра. Рік тому. Таке воно невгомонне, те дівча!..

— Мені здалося, вона трохи занозиста,— не витерпів Хлопець.

— Що ти кажеш? — щиро здивувалася Марія Яківна.— Я того за нею не помітила.

Вона підійшла до шафи, відчинила й вийняла звідти загорнутий у повощений папір пакунок.

— Так менше курявою припадають,— сказала розгортаючи.

Папір сухо й легко шарудів, а Хлопець аж очима прикипів до тих зошитів. Були вони грубі, оправлені в шкіру, пожовтілі на зрізах, на одному із них красувалася велика зіркаста клякса. П'ять зшитків, покладених один на одний, лежали перед ним, наче сокровенний скарб.

— Оце те,— сказала Марія Яківна,— на що поклав він своє життя.

Дженджурик ходив по горі туди й сюди, тліла в його вустах сигарета, синій димок вивсь угору, і дженджурик примружував від диму ліве око. Його наваксовані туфлі аж сяяли, сірий костюм сидів бездоганно, погляд пострілював навсібіч, аж доки уздрів Оксану. Підіймалась угору із набитою пакунками авоською, і він миттю опинився біля неї, простягнувши руку.

— Чи не дозволите пособити?

Але Оксана не звернула на нього уваги. Йшла холодна й спокійна, а він заскакував до неї чи з одного, чи з другого боку. Говорив про чудові місця, в яких вона живе, про те, що його знову приваблило сюди, й просив, щоб вона не проганяла його звідсіля. Сказав, що снилася вона йому сьогодні і що дивну тугу відчув він, коли прокинувся,— Оксана йшла нерухома й спокійна, на дженджурика вона й оком не кинула, хоч той аж зі шкури ліз, аби зазирнути їй у вічі. Зрештою, на самій горі він зробив паузу, щоб передихнути. Оксана повернула до нього піддертого носика і спитала крізь щільно стиснені губи:

— Ви сказали все?

— Ні, ні,— заквапився дженджурик.— Можете, звісно, трактувати мене за нахабу, але мені так хочеться, щоб ви поставилися до мене прихильніше. Ваш холод убиває мене, і мені так прикро стає на серці! Коли дозволите,— сказав дженджурик,— прийміть від мене оце, і я більше ніколи вам не з'явлюсь на очі.

Дивно змахнув руками, як фокусник, і в пальцях його виросла розкішна червона троянда, така свіжа, що краплинки роси ніжно тремтіли на її пелюстках.

Оксана подивилася на цю троянду, і в її очах на мент загорівся теплий промінець. Але вона не взяла троянди.

— Подаруйте її якійсь своїй ровесниці,— сказала зимно й рушила далі.

Він протяг до неї руки з трояндою, але вона не побачила того молитовного жесту. Знову прискочив до неї і, забігаючи чи з того, чи з того боку, засипав її улесливими й лагідними словами. Ті слова вже починали крапати в Оксанину душу, як гарячі іскри, і вона знову змушена була зібратися на силі, щоб не піддатися тому шаленому чару. Носик її так само гордо стримів доверху, а вуста були стиснуті. Вона гримнула перед носом у дженджурика хвірткою так, що ледве не розтрощила йому лоба. Він запосміхався там, за хвірткою, їй у спину, і було в тій усмішці більше смутку, ніж кохання. В руці обвисла вже зовсім обстрьопана троянда, а блискучо-чорні туфлі покрилися легеньким нальотом куряви. Дженджурик подивився на ту куряву з жахом, вихопив із кишені носовичка і почав обмахувати ним взуття. В цей момент озирнулася Оксана, і глумлива посмішка розцвіла в неї на вустах; пальцями вона зробила вушка й помахала ними. Дженджурик там, за хвірткою, почервонів, як піон, очі його стали зовсім крихітні, й Оксана відчула, як уколов її той погляд, наче голки. Але була вона від дженджурика далеко, тому склала губи дудочкою й несподівано для себе засвистіла ту мелодію, якою так сильно надокучав їй брат.

Цю мелодію почув через відчинене вікно і Хлопець. Він визирнув, випустивши широчезний клубень диму, і був у тому димі як чорнокнижник, що чаклує.

— У тебе непоганий слух, сестро! — гукнув він і послав їй повітряний поцілунок.

Оксана розсердилася на себе за те невдатне своє мавпування, розсердилася й на брата, що так недотепно це підкреслив, а ще більше розсердилася вона на дженджурика, який і досі стояв за хвірткою і погляд якого палав непогамованою печаллю.

У той вечір, коли Хлопець дістав до рук заповітні зошити, він не пішов до Неоніли, бігцем попередивши її про те, і вона знайшла нарешті час на хвильку заскочити до Марії Яківни.

— Так давно у вас не була,— сказала ніяково, заходячи у хвірт-ку,— вже й сором мене пече.

Марія Яківна сиділа на приступці ґанку, підмостивши під себе витерту козину шкуру.

— Вітаю тебе, дитино,— сказала вона якнайтепліше.— Мабуть, дуже була зайнята?

— Ой, дуже, Маріє Яківно! — заполум'яніла Неоніла.— Воно на мене як сніг звалилося.

— Чи ж ти щаслива?

Неоніла спинилася серед подвір'я й зацвіла промовисто всмішкою.

— Ну й чудово, дитино,— сказала стара.— Я тут не була покинута, можеш не турбуватися. Через день приходила Оксана, і ми чудово вправлялися...

— Я зараз у вас приберу,— кинулася Неоніла.

— Та нічого, дитино, й прибирати,— засміялася Марія Яківна.— Та Оксана така невсипуща!.. Але добре, що прийшла. Візьми он там, у сінях, стільця і сядь. Бачиш онде — небо пала!

Неоніла озирнулася: величезна заграва розкинулася над протилежною горою, небо блимотіло й мінилося. І, дивлячись на те небо, мимохіть перейнялася Неоніла спокоєм, яким дихало обличчя Марії Яківни.

— Мій покійний Іван, царство йому небесне, не пропускав жодного такого заходу. Знаєш, вони ніколи не бувають однакові!

Неоніла сіла на стільця півобертом до Марії Яківни, а півобертом до того палахкого неба.

— Сьогодні був у мене Твій,— сказала тим-таки притишено-теплим голосом Марія Яківна.— Так він мене схвилював: не бачила

його десять років. Вони всі якісь дивно однакові, ці Шевчуки, і це по-справжньому вража. Багато маєш вільного часу?

— Цілий вечір,— сказала дзвінко Неоніла.— Прибіг такий захеканий: буде сьогодні страх як зайнятий!

— Це я йому Іванові зошити дала,— вона замовкла і якийсь мент пильно дивилася на Неонілу.— Добре, що ти завітала до мене,— повторила,— маю тут до вас одне діло... Хотіла виповісти йому, але якось язик не повернувся, дуже був він зацікавлений тими зошитами...

Небо навпроти них грало. Малинові смужки вливались у бузкові, які розчинялись у густо-червоному, натомість бриніли навдокіл оранжеві стяги. Кілька білих хмар вбирало в себе багрянець, наче губка воду, й раптом стали роздутло-червоними рибами. Марія Яківна дивилася на те небо і наче забула, про що хотіла тільки-но повісти.

— Ви про якесь діло казали,— нагадала легенько Неоніла.

— Та те діло невелике. По одруженні ви де житимете?

Неоніла зирнула на стару зніяковіло:

— Та повірите, Маріє Яківно...

— У вас не було про це й розмови,— засміялася Марія Яківна, але відразу змовкла.— Якось і тобі це незручно казати...

— Та господь з вами, Маріє Яківно!

— Ну, добре! Я маю цей дім і сад. І маю я родичів тільки Галю та її дітей. Ну, вже й тебе. Я хотіла б відписати цей дім вам, але щоб ви в ньому жили. Чи не збирається Твій знову в мандри?

— Та начебто не збирається. Але, Маріє Яківно...

— Незручності це мені не справить,-- сказала стара.— Тягти мені лишилося недовго: доглядите якось. Я не вередлива і вірю і в тебе, і в нього... Я зараз, дитино, як те небо, що гасне...

Небо і справді гасло. Зникало з нього червоне й фіолетове, лишився самий тільки багрянець. Вже повужчав його розлив, помалу з'їдав його ледь помітний серпанок, що вже наповзав на землю.

— Може, я недоречно влажу до вашого життя, але хто зна...— Марія Яківна замовкла.— Буде мені любо насамкінець утішитися вашим молодим щастям.

19

Вночі до обійстя прилетів великий сірий птах. Черкнувся підошвами лискучих туфель стежки і звільна пішов по ній до самітного будинку на горі. Небо сьогодні було засипане величезними зорями, інколи одна із них зривалася й креслила білу риску. Птах ішов по стежці й помалу втрачав пташину подобу: пір'я на його голові стало кучугурою кучерявого волосся, крила руками, і поклався йому

на плечі той-таки неодмінно сірий костюм. У такій подобі спинився він біля хвіртки, поклав руки на штахеття й недовго задивився на подвір'я. Було там порожньо, тільки білів емальований умивальник, а на столі стояла велика миска з жовтими падалицями.

Дженджурик, нечутко ступаючи, підійшов до вмивальника. Тут висів забутий звечора рушник, він зняв його й притис до обличчя. Три запахи він розрізнив: різкий чоловічий, від якого йому аж у ніздрях закрутило, і два м'які: один звичайний, а другий такий, що очі його засвітилися жаринами. Цей третій був найсильніший, бо останньою вмивалася на ніч Оксана, і дженджурик запхав собі рушника до кишені. Край його з китичками замаяв у нього біля ноги, коли він пішов далі, а пішов дженджурик до миски з падалицями. Вибрав найжовтіше яблуко, сів на приступку ґанку і вкусив. Сік цвірконув на обидва боки, в цей час знову злетіла зірка,— беручка печаль стисла йому серце. З'їв яблуко, а недогризок поклав у миску між падалиці. Знову пішов, метиляючи білим хвостом рушника,— ступав уже під вікнами. З розкритої кватирки долинало сипке дихання: пахло звідти запахом м'яким, але звичайним. Друге вікно ще горіло, дженджурик підкрався до нього і, підтягнувшись на руках, зазирнув. В сивих клубнях диму ходив по покою кремезний патлатий молодик — очі його гарячково палали. Дженджурик перелякався несамовитого виразу, що його мало обличчя молодика, і тихо зсунувся додолу. Порачкував від вікна і сів під стіною, щоб заспокоїтися.

Сидів довго, чекаючи, щоб погасло, нарешті, те навісне вікно. Павучок спустився в цей час до нього з гілки й обснував його обличчя павутиною. Він стер ту павутину тільки тоді, коли вікно таки згасло. Зорі над головою побільшали, але вже й поблідли. Дженджурик устав і прислухався. З розчиненого вікна випливав запах тютюнового диму, але долітало вже й могутнє хропіння. Дженджурик сплюнув і посунув далі.

Коло третього вікна він спинився, став навшпиньки й потяг носом. Запах, яким віяло з кімнати, його обворожив. Стояв і ловив його трепетними ніздрями, а з очей його котилися сльози. Світло зір кришилося в тих сльозах, і став дженджурик у ту мить гарний, як янгол. Він підтягся на руках і тихенько постукав у ту шибку. Глуха тиша відповіла на цей постук, і дженджурик важко зітхнув. Озирнувся навдокіл: внизу, наче синя дорога, завмерла річка. Літали біля нього нічні метелики й комарі, снували нитки павуки — рух і життя множинних тіл відчув у цьому світі дженджурик. Довго стояв під глухим вікном і безнадійно чекав. І тільки коли затремтіло над головою небо, коли зорі пішли раптом угору, віддаляючись од землі все далі й далі, а над головою пропливли перші подмухи надранкового леготу, тіль-

ки тоді дженджурик отямився. Був звідусіль обплутаний павутиною, тож мусив вилізти з неї, як з одежі. Став проти вікна, що так його чарувало, змахнув руками, як чародій, і в його долонях виріс букет найчудовіших і найсвіжіших троянд. Дивився на ті квіти й обливався гіркою печаллю. Солодкий біль пік його, він махнув рукою, і букет вільно пролетів у відчинену кватирку. Впав на підлогу біля ліжка, де спала Оксана, і відразу ж розсипався сотнею пелюсток.

Дженджурик за вікном змерз і замахав руками, щоб зігрітися. Від того руху знову почав заростати пір'ям, руки його перетворювались у крила, у туфлях проростали гострі пазурі. Він хитнув крильми і на мить притулився обличчям до скла. В півтемрявній кімнаті, осяяна блідим, мерехким світанням, спала красуня. Обличчя її полум'яніло й світилося, а вуста щось неспокійно шепотіли.

Птах ударив із розпачем крильми об шибки і на мить притемнив оте чудовне видиво. Розвернувся й повільно поплив над сонним обійстям, меншаючи й меншаючи, аж доки став ледь помітною крапкою. Тоді освітило його перше світло, і він умер раптом, загуснувши серед безмежного простору на ще одну з мільярдів зорю, котрі швидко й нестримно віддалялися од землі.

Оксана прокинулась у той ранок раніше. Снився їй дженджурик, вона тікала від нього, а він здоганяв. Снилося, що стала вона птахом, знялася й летіла, а дженджурик біг за нею слідом і тяг угору руки. Обличчя його було спотворене від розпачу, і в її грудях через той розпач солодко грало серце. Приснився їй і брат, котрий вискочив із хати й кинувся бити дженджурика. На мент їй стало жаль і дженджурика, і брата, захотілося кинутися поміж них і розборонити. Вона йшла по якійсь синій дорозі, біля неї поруч ступав, накульгуючи, батько, і йшли вони до крихітного будиночка, на порозі якого сиділа стара як світ бабуся. В небі пливали великі сферичні тіла, і в тих сферах проглядали людські подобенства: витягнуті й зміщені, наче у кривих дзеркалах. Їй стало страшно на тій дорозі, хоч вона добре знала, що то за шлях — світ колишніх людей та відлетіле життя. Ішла з наповненим жалем серцем, кришилися, наче піщані яблука, під ногами зорі, і їй раптом здалося, що душа її ширшає і стає необмежена, що вона проростає в увесь цей світ, над усі ті постаті, котрі сомнамбулічно блукають довкола. Тоді дівчина раптом злякалася свого росту й цієї дороги — помчалася чимдуж, розбиваючи п'ятами крихкі тіла зір. Сірий птах з обличчям дженджурика летів коло неї і щось їй казав, але не почула вона його слів. Рвонула геть із дороги і дивне

диво побачила: довкола світилися вікна і порядкували за ними зовсім звичайні люди. Вона заплющилася й почала падати. Побачила під собою ясне кругле тіло землі з чітко прозначеними материками. Летіла в глухій темряві назустріч цьому світлу й цій землі. Любила те світло й ту землю — ясностінний дім побачила вона й раптом закричала від щастя, що наповнило її ущерть.

Оксана прокинулася і раптом побачила, що вся підлога встелена червоним пелюстям. Тут-таки валялося цурпалля, з якого те пелюстя осипалося: дівчина здивовано сіла й опустила ноги на підлогу. Їй стало ніжно-лоскітно від того пелюстя, вона впала навколішки й набрала його повні долоні. Світилося в її руках, як чарівне, тож мимохіть занурила в нього обличчя. Тихий щасливий сміх вирвався з тих притиснених до лиця червоних долонь, повільно осипалося з них пелюстя, наче язички полум'я; дівчина струснула головою, закидаючи за спину важке волосся, а на вустах її заграла переможна всмішка.

Вона встала, підняла колюче цурпалля й викинула у кватирку. Тоді запнула вікно шторою, скинула сорочку і згорда зирнула на себе в дзеркало. Стояла там уже цілком зріла дівчина, а підлога навколо неї трепетно палала.

Оксана змружила очі, задерла носика і міцно стисла гарячі, як жар, вуста.

21

26 серпня 1963 року Хлопець поставив свій підпис на акті громадського стану, що стверджував його шлюб із Неонілою Ващук, 27 років. Неоніла поставила на тому акті підпис і свій, і вони вислухали дерев'яне привітання, яким обдарувала їх виблідла й пересушена дамочка. Свідчили їм Оксана і старший син Олександри Панасівни, який випадково завітав на цей час у Житомир. Мавши доручення від жінок купити те і се, він залишив молодоженців біля загсу, і вони подалися додому в супроводі мовчущого божества з задертим носиком.

Вдома Хлопець забрав свій майже порожній чемодан і в супроводі матері й сестри спустився донизу. Тут його зустріли дружина й теща. Олександра Панасівна поцілувала Хлопця в лоб, а особливо сердечно обнялася з Галею. Оксана стояла збоку із незворушним виразом й позирала на все спогорда. Хлопець передав свій напівпорожній чемодан Неонілі, натомість узяв у руки дві її валізи, кожна вагою понад два пуди. Потяг ті валізи під гору, за ним пішла, помахуючи майже порожнім чемоданом, Неоніла, за нею матері з набитими їжею сумками, а ззаду ступала дивовижно спокійна і на позір байдужа Оксана із сумкою, в якій лежали подарунки молодим від неї й матері.

Марія Яківна стояла біля широко розчинених воріт, спираючись на палицю. Одягла вона при тому світле плаття, але найясніше світилася її голова. Вона всміхалася назустріч й помахувала легенько біля голови рукою.

Оскільки перший підійшов Хлопець, вона обняла його, потім почала обіймати всіх по черзі, і всі жінки, крім Оксани, пустили при тому замиловану сльозу. Оксана дивилася на все примруженими очима, й обличчя її при цьому було погідно незворушне.

Жінки пішли гомінкою юрбою в хату, а Хлопець, затягши валізи на веранду, спустився зі сходів у сад. Великі яблука густо утяжували гілки, зеленіли груші й синіли сливи. Вздовж доріжки було щедро насаджено квітів: флокси, жоржини, нічні красуні й троянди. Він пішов тою доріжкою до краю саду, під ногами в нього ніжно порипував пісок.

За садом починався город, що сягав прямовисної скелі, яка переходила в кручу. Хлопець різко повернувся і пішов назад.

Жінки клопоталися на кухні, а він обережно підступав до столу на веранді. Відсунув лозове крісло й сів. Крісло затріщало під ним всіма прутиками, а на його обличчя лягла м'яка задума.

Перед ним лежало море дахів їхньої вулиці, тож він сидів, поклавши руки на стіл, і дивився. Там удалині побачив він розлогий двір п'ятого номера. Біля будинку стояли півколом сараї, один із них відчиняла немолода вже жінка в чоловічому піджаку. Побачив він і горбатого чоловіка, що сидів на порозі, зібгавшись у грудку, і пильно й презирливо оглядав світ. Побіч нього, спершись плечем об одвірок і гарно вигнувши стан, стояла його сестра, а син тої жінки, що відчиняла сарай, плівся по вулиці, запускаючи вряди-годи руку до кишені й кидаючи до рота насіння. Прогуркотів моторчик — повз чоловіка з насінням протрюхикав на мопеді один з сусідів — Ювпак. Біля хати на горбі з'явилася висока, суха чоловіча постать, спинилася, розставивши ноги, а біля нього стала, так само розставивши ноги, корова. Ряба Катька сиділа на камені і аж шию витягла, так пильно кудись дивилася, а з машини знімав тільки-но привезену пральну машину Йонта. Поклав її на плечі і став героєм науково-фантастичного фільму: біля нього з поважною міною крокувало його подобенство — син. Широка, в три обхвати, жінка стояла в дверях, заступаючи весь прочіл, і обдаровувала Йонту золотою усмішкою. Ішла від двору до воріт, грізно похитуючись, Гармашиха, а у ворота в цей час гулькнув її маленький плюгавенький зять. В дворі Старого Пічкура хлопці збивали з дощок плота, сам Старий Пічкур сидів на камені біля хати і спокійно посмоктував цигарку. По вулиці їхав допотопний кабріолет, за кермом сидів круглолиций, схожий на кота, старий, а в глибині ховалася жінка з худим, жовтим обличчям і довгообразий юнак.

Юнак висунувся з вікна і задивився на пару: дівчину опідруч із довгоногим курсантом. З воріт дванадцятого номера вийшов швець і зупинився, наче вирішував, куди іти. Його проминув, вертаючись додому з вудочками, бухгалтер, і вони вклонилися вітаючись. Мадам Цукрова вийшла на вулицю, сіла на лаві й задивилася на світ круглими оченятами.

Хлопець сидів, обійнятий м'якою радістю: широкий світ клався йому перед очі. Здалося йому, що вийшло з-за хмари сонце, і він побачив себе загорненим у хмару вогненного світла. Озирнувся, бо подумав, що жінки перестаралися там, на кухні, і запалили дім, але палала вже ціла вулиця і весь краєвид перед очима. Тоді він зрозумів, що світло горить у ньому самому. Мозок його освітила миттєва блискавка — чудове сяйво увійшло в його душу, запліднивши навіки його життя. В серце впала іскра блаженства, залишивши в ньому назавжди відчуття неба. Звів очі й пізнав раптом космос, повний нескінченного простору, густо заповнений круглими темними та ясними тілами. Погідний ритм упізнав він у всьому — там, у небі, і тут, на землі: рух планет, соку й крові, рух живих та мертвих тіл. Він збагнув раптом: не мертвий світ лежить навколо нього, а жива тремтлива матерія, що виповнює небо, землю і все, що є. Живу присутність він пізнав у всьому, і це наповнило його справжнім щастям. Зрозумів: весь світ дивовижно уладжено і все діє співмірно до добра кожному, а основним принципом світу є все-таки любов. За кілька секунд побачив і пізнав більше, ніж за всі десять років своїх мандрів. Від цього затремтіли в нього ніздрі, а очі пролляли туди, на вулицю, яку нещодавно так пильно озирали, всю його любов, тугу, знепокоєння та біль. Рука його мимохіть потяглася, щоб натрапити на олівця чи ручку, але завмерла в повітрі.

— Тільки не поспішати,— прошепотів він.— Тільки не поспішать!

1982

?!

Початковий рівень

1. Коли вийшов роман «Дім на горі»?
2. Чому твір В. Шевчука має підзаголовок «Повість-преамбула»?
3. Коли відбуваються основні події першої частини роману «Дім на горі»?

Середній рівень

4. Чому «Дім на горі» визначають як роман-баладу?
5. Схарактеризуйте образ Івана Шевчука. Яким бачить він своє призначення?
6. Розкрийте символічне значення назви «Дім на горі».

Достатній рівень

7. У чому полягають романтичні й барокові риси роману В. Шевчука?
8. Схарактеризуйте образи жінок, що мешкають у домі на горі.
9. Яку роль у романі відіграють містичні елементи?

Романтизм — літературний напрям, який зародився наприкінці XVIII століття в Англії й Німеччині та невдовзі поширився на всю Європу. Романтизму можна дати таке загальне визначення — це літературний напрям, у світоглядній основі якого лежить розбіжність між дійсністю та мрією. Романтизм віддзеркалює розчарування людини у щоденних проявах дійсності й розбудовує сферу фантазії і мрії. У романтизмі особливої цінності набуває людська особистість. Розкриваються її багатогранність і глибина, не лише світлі, а й темні особистісні прояви. Балада — один із найбільш поширених жанрів у романтичній літературі, оскільки він передбачає залучення чогось незвичайного, загадкового.

Роман-балада — великий епічний твір, у якому використано так званий баладний сюжет, тобто драматичний і напружений, з елементами фантастики, загадки.

Бароко (італ. baroccо — дивний, примхливий) — панівний літературний напрям кінця XVI — першої половини XVIII ст., для якого властиві ідея мінливості, непостійності світу, суперечливе сприйняття дійсності, декоративна пишність. Бароко виражає внутрішньо суперечливе сприйняття дійсності, здатність погоджувати непоєднуване, скажімо, наївну простоту й ускладненість. Барокове мистецтво передає ідею марнотності й непостійності світу, у сфері образності допускає зіткнення фантастики й реальності, античної міфології з християнською символікою. Для нього властиве поєднання релігійних і світських елементів, тяжіння до контрастності, ускладненої метафоричності та алегоризму.

ПАВЛО ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ

(1924—2009)

Павло Архипович Загребельний народився 25 серпня 1924 року в селі Солошиному на Полтавщині. Закінчивши 1941 року середню школу, пішов добровольцем до війська. Спочатку навчався в Київському артилерійському училищі, брав участь в обороні Києва, був двічі поранений. Після тяжкого поранення 1942 року потрапив до німецького полону, до лютого 1945 року перебував у нацистських концтаборах. Після звільнення працював у радянській воєнній місії в Західній Німеччині. Після демобілізації 1946 року вступив на філологічний факультет Дніпропетровського університету. Здобувши вищу освіту, майже півтора десятиліття працював журналістом (в обласній дніпропетровській газеті, у журналі «Вітчизна»). У цей час активно займався літературною працею. Став відомим після виходу книжки «Дума про невмирущого» (1957), значною мірою заснованої на власних спогадах воєнного лихоліття. У 1961–1963 роках Загребельний був редактором «Літературної газети» (пізніше — «Літературна Україна»), у 1979–1986 роках очолював Спілку письменників України.

У 90-х роках письменник відійшов від активного громадського життя, зосередившись на літературній діяльності. 2004 року він був нагороджений званням Героя України.

Помер Павло Загребельний 3 лютого 2009 року.

Письменник відомий своїми прозовими творами: «Європа 45» (1959), «Європа. Захід» (1960), «Спека» (1960), «День для прийдешнього» (1964), «Добрий диявол» (1967), «Диво» (1968), «З погляду вічності» (1970), «Розгін» (1980), «Євпраксія» (1975), «Роксолана» (1980), «Ангельська плоть» (1992), «Попіл снів» (1995), «Юлія, або Запрошення до самовбивства» (1994), «Стовпотворіння» (2004) та ін.

Найбільшу популярність у читачів Загребельний завоював своїми творами на історичну тематику «Диво», «Первоміст», «Смерть у Києві», «Євпраксія», «Роксолана», «Я, Богдан».

У романі «Диво» поєдналися образи різних епох, далеке минуле і близьке авторові XX століття з його проблемами. У центрі твору — образ Софійського собору в Києві, що виступає символом народного духу, втілює безперервність української культурної традиції.

«Багатий ідейно-психологічний зміст роману ["Диво"], різні розгалуження основної його проблематики зосереджуються, звичайно, не лише в об-

разах Сивоока і Ярослава. Дід Родим, молодий стрілець Лучук, підступний медовар Ситник — суцільне втілення зла, щирий Сивооків товариш грузин Гюргій, майстер, позбавлений мужності, яку дає справжній талант, пристосуванець з одинадцятого століття Міщило (це про нього Сивоок вигукує: "Бійся посередності, о княже!") і чимало інших, зокрема майстерно виписані, не схожі між собою жінки — острів'янка Ісса, лісовичка Шуйця-Забава, Ягода з Радогості, дочка Шуйці Ярослава — багатолике велелюддя, що разом з рясним історико-суспільним тлом створюють і своєрідний образ епохи.

Серед помітних героїв роману — і наші сучасники: вчені Гордій Отава та його син Борис (історик Гордій Отава під час війни рятує фрески Софії від вивезення до Німеччини, хоча при цьому й гине; Борис Отава досліджує історію знаменитого собору, продовжує справу батька). Це все розвиток тої ж теми мистецтва — і як "дива", і як боротьби проти несвободи й зла, і як співця всього життєтворчого».

В. Дончик

ДИВО

Роман

(Скорочено)

1965 РІК. ПРОВЕСІНЬ. НАДМОР'Я

Молодий професор Борис Отава в санаторії познайомився з московською художницею Таєю.

РІК 992. ВЕЛИКИЙ СОНЦЕСТІЙ. ПУЩА

...во оны дни и услышать глусии словеса книжная и ясн будет язык гугнивых.

Літопис Нестора

Того дня, як прийшов він на світ, повсюди лежали неторканно-білі сніги, і сонце яро горіло над ними — велике низьке сонце над подніпрянськими пущами, і чаїлася тиша в полях і лісах, і небо було чисте й гарне, як очі його матері. Чи бачив він ті очі і небо в них і чи чув ту першу тишу свого життя? Мати спородила його серед мовчазних снігів, і він мерщій подав голос. Старий дідуган мороз люто вдарив йому в уста, силуючись погамувати перший крик новородка, але добрі боги повеліли морозові йти геть, і перший крик пролунав так, як і належалося,— пронизливо, невтримно, радісно «Живу!»

Та пам'ять життя дається людині не з першим її криком, а згодом вона виникає в тобі, мов струс, наче вибух, і своє буття на землі ти відлічуєш з тої хвилі.

Для нього світ починався пітьмою. Глуха чорнота заливала все довкола, і він борсався на самому дні її важководдя і плакав у відчаї й безнадії. Був посеред нескінченного, моторошно чужого шляху, всуціль накритого темрявою. Нічого не знав і не бачив. Ноги самі вгадували напрямок, ноги несли його далі й далі шляхом, глибше й глибше в темряву, і йому ставало дедалі страшніше й страшніше, і він плакав гірко-прегірко. Пітьма затягувала його в себе, поглинала його, і він слухняно йшов у її всюдисущість і тільки й умів, що плакати.

Так і понесе спогад через усе життя. Чи то був він, чи приснилося?

Опісля був дід Родим. Власне, й не сам дід, а його руки, дві безмежно широкі теплі лопати, які вигорнули маля з чорноти безнадійного шляху, а потім дивно торкалися хлопцевої голови, до настовбурченого, жорстокого, мов на спині у вовка, волосся, і від того незвичного доторку плач перейшов у схлипування, а там і зовсім ущух і зник.

Велетенський чоловік з побитим крутою сивизною диким заростом на голові й на обличчі, прикритий спереду шкурою тура, зачепленою грубим ременем за схожу на стовбур старого дуба шию, чаклував над полум'ям. Червоне, жовте, сизе, а то зненацька шугне звідти чорне і злякано сховається за миготливу червоність, бузкова каламуть розчиняється в ніжній синяві,— барви народжувалися, вигравали, мінилися, барви жили буйним, веселим життям спершу в горні, потім на обличчі, на широких дідових руках, на всій його могутній постаті, а відтак пливли на Сивоока, проходили крізь нього, і він відчував, що починає жити цими барвами, оцими вогняними спалахами в задимленій хижі, а ще він жив відвагою такою самою, як та, що була в дідових руках, коли вони без страху занурювалися в нуртовисько полум'я і діставали звідти зацільовані вогнем дивні речі, що світилися барвами, ще несподіванішими й яснішими, ніж бачив хлопець на землі й на небі.

Дід був — Родим, а він — Сивоок. Це сприймалося як даність, це починалося ще з непам'яті так само, як полум'я, як дідові руки, як податлива глина в тих руках, як веселковість барв, серед якої виростав малий.

Дід Родим завжди мовчав. Не було людей довкола, мовби спероввіку жив він на пустельному уділлі край шляху, що вів невідомо куди, знав Родим тільки глину та звированість полум'я в горні, мовчки ліпив свої посудини, кидав на них химерну звивистість барви, обпалював у горні й складав під очеретяним накриттям.

Нащо слова?

Замішував круто глину, кидав добрий вальок на дерев'яний вичовганий круг, перед тим розкрутивши його (пристрій для розкру-

чування круга ногою був для Сивоока найнезбагненнішою річчю з усього, що діялося), обережно наближав до шматка глини свої широкі долоні, і глина тяглася вгору, вивищувалася, оживала, з веселою покірливістю йшла за долонями. Слова тут були марні.

А вже згодом вступали в дію дідові пальці, мовби вигравали на гнучкій податливості глини, і з тої мовчазної музики народжувалися то гарне горнятко, то високий глек, то місткий збан, то химерна посудина на тонкому стоянці. І все без слова й без мови.

Іноді брався Родим до іншої роботи. Не крутився тоді круг, глина тужавими брусками лежала на широкій липовій дошці і ждала дотор-ку пальців, найбільше ж — вологості барв, що дрімали до часу в надпиляних турячих рогах, розташованих на поставці саме так, щоб до них можна було дотягтися без зусиль рукою. В такі дні Родим пересувався по хижі з не властивою для його великого тіла обережністю, його рухи набували урочистої скованості, він мовби творив мовчазну молитву давнім богам, успадкованим від діда-прадіда, і таки справді з полум'я Родимового горна виходили на світ давні слов'янські боги, несли в притемненість старої хижі співучу багатоманітність барв, і кожна барва мала свій голос і свою мову, так що зайвими видавалися б тут звичайні слова з їхньою буденною посполитістю.

Родим не казав Сивоокові ніколи нічого, не пояснював, що діється в полум'ї і на глині, на яку крізь соломинки, вставлені в турячі роги з краскою, накраплювалися співучі барви. Не почув з його уст малий назви жодного бога, але незабаром знав уже всіх, вловивши то раз, то вдруге з уст заброд-купців, які торгувалися з Родимом за його посуд і за його богів, і вже знав, що отой чотирилиций, скупчений у мудрості своїх чотирьох ликів, повернутих на всі чотири сторони світу,— Світовид, а той гніливий, іскряно-жовтий — то бог блискавиць Перун, а зелений, мов причаєність лісових гущавин,— пастуший покровитель Велес, а той надутий, мов купка, широконіздрий, з жадібними очима — то Сварог, верховний бог неба і світу; найліпший же для Сивоока видавався Ярило, господар всього плодючого й родючого, щедрий, всемогутній мідяноголий бог, заквітчаний таким веселим зелом, яке нікому й не снилося. Сивоок довго не міг збагнути, чому найближче до серця йому саме цей бог, і тільки згодом, якось випадком, підгледівши, як Родим з особливою старанністю чаклує над новим Ярилом, побачив: дід дає богові своє поличчя!

В цьому Сивоок не вбачив нічого дивного, бо вже давно запримітив спільність між богами і дідом Родимом. Мовчали боги, мовчав і Родим. Тільки вже як починали занадто докучати з своїм торгуванням йому купці, то відбуркував їм глухим басюрою: «Так» або «Ні», «Мало» або «Хай».

Родим уявлявся Сивоокові найдужчою силою на світі, але одного разу малий спостеріг, як дід мовчки молився коло джерела дерев'яному, невідомо ким поставленому Світовиду, і зрозумів: бог ще дужчий за Родима. Відтоді бог уявлявся йому всім, що дужче за нього. Ще зрозумів він, що є бог чужий і є — мій. Домовлятися з богами важко. Вони завжди мовчать, не знаєш, чують тебе чи ні, догодив ти їм чи ні. Мабуть, боги дають силу. Хто мене перемагає, у того дужчий бог. У Родима був бог найдужчий, бо дід нікого не боявся. Він роздавав своїх полив'яних богів, не шкодував на них найясніших барв, а сам вдовольнявся давезним, зсірілим від часу й негоди дерев'яним Світовидом, бо був певний його нездоланності.

Купці, скільки їх бачив Сивоок, мало чим різнилися від діда. Були дужі, грізні на вигляд, добре озброєні, мали голоси такі гучні, що хотілося затуляти вуха. Однак вони відразу бачили, що на Родима їхні голоси не діють, тому переходили від крику до погроз, хапалися за мечі, кликали слуг, і ті пхалися до хижі а чи під очеретяне накриття. Наставляли на старого довгі списи. Кінець завжди був той самий. Родим непомітно для ока порухом сягав до стовпа, який підпирав покрівлю, і ось уже в його важкій руці коротко заблискував неймовірно широкий і довгий меч, і обрубані одним ударом списи сипалися до ніг старого, а легенькі купецькі мечі з дзенькотом падали слідом. Мечі були порозвішувані в Родима на всіх стовпах, однаково широкі, з чорними рукояттями, без піхов, він ніколи не гострив їх, але нічого гострішого Сивоок не бачив; ніколи не чищені, вони не тьмяніли, не іржавіли, в них можна було зазирати, як у тиху прозорінь води. Якось Родим забув знову повісити меч після особливо палкого зіткнення з купцями-грабіжниками, він просто приставив його до стовпа і взявся до своєї роботи, і тоді Сивоок тихцем спробував підняти зброю, вхопився обіруч за чорну рукоять, похилив тяжке залізо на себе, смикнув догори і впав, накритий безжальним тягарем.

Родим мовчки зняв з нього меч, повісив на стовпі, а Сивоока легенько штовхнув під бік, як штовхав його щоранку, щоб він прокидався й уставав снідати.

Їли вони рибу, смажену, в'ялену й солену, м'ясо, копчене й свіжину, хліб, здебільшого просяний, рідше житній, а пили воду й мед, старий, вистояний. І хліб, і меди — все це мали вони серед готовизни, що її запасав Родим від купців, у маленькій хижці, без вікон, де були ще хутра вивірок, куниць, бобрячі й соболині, шкури вовчі й ведмежі, звої срібного дроту й заморські монети, нарубки коштовних металів і дорогі гривни — цілий скарб, цінності якого Сивоок ще не міг знати.

Рибу добували з річки, а м'ясо на ловах у пущі, куди Родим брав Сивоока чи не від найпершого дня, як той задомовився в нього, ви-

ловлений з каламутної пітьми ночі, і, може, саме під час тих виснажливих мандрів серед лісового безмежжя найбільше набирався Сивоок міці, що колись мала зрівняти з Родимовою силою. <...>

За ті кілька щасливих літ, що він прожив з Родимом, Сивоок перейняв від старого саме тільки добро, навчився корисного, знав лише почуття, що підносить людину над світом, не відав принижень, неправди, лукавства, заздрощів, переляк бачив лише в тих, хто пробував нападати на Родима, сам же старий жодного разу не виявив бодай крихти страху, навіть під час літніх розклекотаних гроз, коли Перун кидав на землю вогненні блискавиці, навіть коли заскакували їх у пущі несамовиті бурі і гуділи бори й діброви і ламалися, мов тріски, столітні дерева, завалюючи їм дорогу, погрожуючи смертю.

Та ось прийшла ніч, коли Сивоок мав побачити острах на суворому Родимовому обличчі, хоч була то тиха ніч, без грози, без бурі, хоч були вони не в далекій дорозі, а в своїй хижі, в захистку від усього злого, з своїми добрими богами.

Родим злякався темної валки, що над'їхала по шляху й зупинилася коло обійстя. Кілька повозів, кілька вершників, може, навіть озброєних, як то водилося у купців, що не наважувалися пускатися в небезпечні мандри без надійної охорони. Вже скільки таких купецьких валок пам'ятав Сивоок, а старий Родим знав їх за своє довге життя в тисячу разів більше, то чому ж він так стривожився, чому мерщій заштовхав малого до хижі, сам ускочив за ним, ухопив його на руки, підсадив до сітки, що прикривала димовий отвір над горном, трохи підважив її і пошепки звелів: «Сховайсь і мовкни!»

Сивоок прилаштувався коло самого краю сітки, щоб бачити все, що відбуватиметься внизу; не послухати Родима він не міг, бо вперше бачив того мовби зляканим і вперше той вимовив відразу аж два слова надто ж тоді, коли, здавалося, не було потреби в словах, дитяча душа передчувала щось незвичайне, мабуть, цікаве для малого все, що відбувається навколо, завжди є передовсім видовищем, якщо не зачіпають його самого і не затягують у колотнечу подій, тепер же він і поготів перетворювався на спостерігача, а дідова знервованість підказувала хлопцеві, що матиме він неабияку розвагу.

Мав трохи холодку в серці через Родимову занепокоєність і через його стурбовані слова, але намагався відсунути той холодок якомога далі, розтопити його гарячою хвилею дитячої цікавості.

Однак холодок залив йому всі груди і підступився до горла, як тільки вступив до хижі невідомий прибулець.

Глиняний каганець з двома гнотиками світив так, що видно було самі двері і невеликий простір коло них, а решта хижі тонула в пітьмі.

Родим до часу ховався в темряві, він завжди так робив, щоб ошелешити прихідця, вивірити, хто він і що, бажаний чи незваний, простий мандрівник чи забіяка. Але сьогодні темрява, в якій ховався Родим, ніби переполовинилася, одна її частина лишалася на звичайному місці, а друга, важко гойднувшись, залила півколо, освітлюване каганцем. Спершу Сивоок не міг збагнути, що сталося, лише за мить зрозумів: темрява, яка оповивала Родима, так само надійно лежить навколо нього, а та інша темрява, що виникла коло дверей, вповзла до хижі разом з величезною постаттю чужинця. Він був темний у всьому. Стемніле, мов старе дерево, обличчя, довге чорне волосся, що спускалося патлами на плечі, вибиваючись з-під химерної шапки, схожої на чорний пень, одягнений заброда був у довжезну, аж тяглася по землі, широку, не видану Сивооком одіж, теж нерозглядно темну. Єдина світла пляма було не зловісно-темній постаті, і до тої плями прикипіли несамохіть очі малого, бо впізнав він у тому тьмавому полиску сяяння срібла і немало подивувався тому, що незнайомий таким незвичним робом прилаштував свій наявний скарб. Купці-бо носили срібло на шиї, похваляючись хитро зробленими гривнами-чепами, що мали то вигляд заморських гадів, то пардусів з неправдиво видовженими тілами, то звабливих оголених жінок з тілами, виткими, мов хміль. Ще носили персні з печатками і розмаїті наруччя коло зап'ястя — це все, щоб похвалитися багатством, показати, як багатство переходить у красу. Для заплати мали завжди срібло в шкіряних кисетах — в одних просто нарубки різних розмірів, в інших — монети вугласті й круглі, з якимись таємничими знаками і поличчями чужих володарів. А цей узяв два грубі шматки срібла, зробив з них перехрестя і завісив його на грудях посеред чорноти свого дивного й незручного одягу. Чому й навіщо?

Щойно ввійшовши до хижі і ще, мабуть, нічого не розгледівши в ній, незнайомий мерщій війнув широченним рукавом, вхопив кістлявою рукою своє срібне хрестовиння, високо зніс його перед собою, махнув туди й сюди, а Сивоок лише тепер зміг запримітити, що срібне перехрестя почеплене було в чужиніця за шию на довгім тонкім, теж, певно, срібним ретязі.

— Не ховайся в темноті, підійди під хрест Божий і удостойся,— звертаючись до Родима, промовив незнайомий гучним урочистим голосом і знову помахав своїм срібним знаряддям: і Сивоок уперше в своєму житті почув слово «хрест» і зв'язав його звучання з зображенням. За спиною в темного з'явилося кілька озброєних дужих людей. Ставали один до одного, мовчали, не висовувалися наперед.

І Родим теж не виступав їм назустріч, не мовив нічого, не обзивався, не видавав себе бодай порухом.

— Відомо тобі добре, що найсвітліший князь наш привів народ руський до справжнього Бога нашого — Ісуса Христа,— вів далі той, що з хрестом, і Сивоок вельми здивувався, що Бога свого він теж називає тим самим словом, що й склепані неперехрест дві срібні пластинки.— Ти ж, недостойний, сам не відаючи, що твориш, розмножуєш поганських ідолів, чим вносиш сум'яття і смуту в душі християнські.

— То наші боги,— зненацька пролунав з темряви Родимів голос, і Сивоок мало не випав зі свого сховку. Родим відповідав, Родим устрявав у суперечку!

— Не суть то боги,— терпляче правив своє чорний з хрестом,— но глина, скудель; нині є, а на утро розсиплеться на порох. Не їдять-бо, не п'ють, не мовлять, но суть зроблені руками в глині, а Бог єсть єдиний, йому ж служать і поклоняються і за морем і по нашій землі, він-бо сотворив небо, і землю, і місяць, і сонце, і чоловіка і дав йому життя на землі. А сії боги що створили?

І рукою, вільною від хреста, він показав у той куток, де, складені на дерев'яних лавках і полицях, лежали таки справді глиняні, але ж які прекрасні від Родимового вмільства стрибоги, перуни, ярили, світовиди, боги небес, вод, зелених трав і буйних лісів, єдині боги, яких знав допоки Сивоок, добрі, лагідні боги, які не потребували собі отаких чорних та страшних мовців, підтримуваних понурою сторожею.

— Сказав-бо Христос: «Ідіте і научайте всі народи!» — вигукнув чорний.— І знищено буде все, що противиться...

Як той чорний крук, визирав у темряві, де лежали Родимові боги. Чи наділений був од свого Хреста даром, чи мав надзвичайно вигострене око на все, що недбало лежить, а чи просто хтось заздалегідь намовив його, підказав?

Хоч як воно там було, а тільки понурий заброда, вигукнувши свої слова про нищення, спрямувався одразу до кутка, де зберігалося дороге Родимові його працею, вмінням, надто ж — вірою, успадкованою від предків, які ще й з могил керували всіма живущими, направляли їхні дії і душі. Чорний плутався в довгій своїй киреї, поки він зумів ступнути раз, його поплічники, певно, вже набувши попередньо відповідного вміння, миттю сипнули з двох боків, завирували по хижі, ламали все, трощили, нищили.

— Не руш! — страшним голосом гукнув Родим і з нелюдським стогоном похилився на чорного, заносячи свій широкий меч, заносячи не нагально, як тоді, коли боронився від настирливих зайд-купців, а мовби намірюючись тільки відлякати нападників, примусити їх схаменутися, відступити, поки не пізно. Але згубним виявився Родимів намір. Ще не встигла рука його підняти меча догори, ще повільно рухалася вона, описуючи велику дугу, як раптом позаду, не примічений

ні Родимом, ні навіть Сивооком, який, здавалося, не випускав з ока нічого, що діялося внизу, меч блиснув коротко і зловісно, і Сивоок з жахом побачив, як Родимова правиця, мов у кошмарному видінні, відокремилася від тіла і разом з мечем зів'яло впала на землю. Тоді набігло ще кілька ззаду й з боків, зблиснули мечі, сталася колотнеча, а коли все розскочилося, Родима не було, тільки темніло щось на долівці, велике й нерухоме.

Більше Сивоок не бачив нічого, не став дивитися. Він кинувся в найдальший куток горища, здичавіло рвав покрівлю, поки пробився назовні, не вагаючись, зістрибнув на землю і подався уділлям туди, де темно вивищувалася збавча пуща.

Продирався крізь кущі, біг повз високі дерева, проскакував через галявини, не знав утоми, забув про спочинок, утікав, сам не відаючи куди, тільки билося в ньому одне-єдине слово: «Родим, Родим, Родим», та ще виривалися іноді сухими схлипуваннями відчайдушні ридання, які роздирали його груди. Він біг так аж до ранку, не міг стишити бігу, не міг затриматися, не було на світі сили, яка могла б його зупинити, і ось так вискочив на узлісся, і в обличчя йому вдарило духом гнилизни, і зрадливо зелені грузовиська глянули йому в очі, а з самого краю прогноїв, з-поміж жирної болотяної трави вишкірилися до хлопця великі жовтаві зуби. Він став з повного розбігу, аж схитнувся наперед туди, звідки насмішкувато видивлялася на нього чорними пустими очодолами крейдяно-бліда коняча голова і шкірила зуби, мов сама смерть.

Він упізнав те місце, вмить упізнав і згадав усе, як було, згадав оленя і передсмертний постриб коня, згадав діда Родима, як він боровся за коневе життя, а потім змахнув мечем... змахнув мечем... змахнув мечем...

Круто повернувшись, Сивоок побіг назад. Від смерті до смерті. В колі безвиході.

Після багатоденного блукання по лісу Сивоок потрапив до медовара Ситника. Він покохав його дочку Величку. Не знісши уярмленого життя у Ситника, хлопець втік у пущу, де познайомився з однолітком Лучуком, який майстерно стріляв із лука. Разом вони вирушили в мандри.

1941 РІК. ОСІНЬ. КИЇВ

Професор Гордій Отава не встиг евакуюватися з Києва, оскільки до останньої миті намагався врятувати Софіївський собор. Він потрапив до концентраційного табору для військовополонених, де його, виявляється, наполегливо розшукує колишній колега-науковець, а тепер штурмбанфюрер Адальберт Шнурре. Полонені не видають

професора. Несподівано побачивши за колючим дротом власного сина Бориса, Гордій Отава називає себе.

РІК 1004. ВЕСНА. КИЇВ

Сивоок і Лучук потрапили до Києва, де Сивоока вразила краса християнських храмів. Хлопці опинилися на галасливому київському торзі, де побачили багато чого дивного для себе та й себе показали так, що запросив їх до себе служить охоронцями зухвалий і спритний купець Какора.

1941 РІК. ОСІНЬ. КИЇВ

Повернувшись додому за допомогою Шнурре, професор Гордій Отава міркує над долею своєї землі, згадує репресії колег у 1930-ті рр. І вже тут, удома, знов ледве не втратив сина та у відчаї звернувся до Шнурре.

РІК 1004. ЛІТО. РАДОГОСТЬ

Під час подорожі з товаром Сивооку та Лучуку стало відомо про таємну змову прислужників проти Какори. Хлопці намагалися попередити купця, але Какора випадково вбив Лучука. Сивоок потрапив разом із валкою купця до древлянського язичницького міста Радогость і залишився. Він закохався в красиву місцеву дівчину Ягоду та почав учиться в язичницької жриці Звенислави малювати, розуміти красу і мову фарб.

Через деякий час Какора привів до Радогості дружину князя Володимира, яка після відмови мешканців визнати владу князя та прийняти нову віру знищила Радогость. На місці давньої святині, красою якої захоплювався Сивоок, було поставлено християнську церкву. Сам Сивоок був схоплений князем.

1941 РІК. ОСІНЬ. КИЇВ

Гордію Отаві довелося погодитися на пропозицію продовжити свою наукову роботу. Повернувшись із гестапо та передчуваючи немичу загибель, Отава починає розповідати сину Борису про Сивоока.

РІК 1015. ПЕРЕДЗИМОК. НОВГОРОД

Молодий князь Ярослав живе в Новгороді. Він з дитинства від матері багато чого знав про свого батька Володимира і ненавидів його. Він готується до війни з батьком за київський престол. Якось під час полювання Ярослав випадково зустрів і покохав доньку княжого ловчого Забаву.

РІК 1014. ЛІТО. БОЛГАРСЬКЕ ЦАРСТВО

Князь віддав Сивоока Какорі. Хлопець кілька разів намагався втекти. Одного разу йому це вдалося, і він після тривалих мандрів потрапив до одного з болгарських християнських монастирів, де прийняв християнство та нове ім'я Божидар. У монастирі він вивчає грамоту і мови. У цей час триває запекла війна між болгарами та візантійцями (ромеями). Сивоок із групою монахів вирішили піти на допомогу болгарському царю Самуїлу, який героїчно стримував наступ ромеїв у Каледонській ущелині, але запізнилися, оскільки болгарські війни зазнали поразки. На честь своєї перемоги візантійський імператор Василій вирішив привести до Константинополя і там прилюдно осліпити тисячу полонених болгарських воїнів. До них, назвавшись болгарином, потрапив і русявий Сивоок.

1965 РІК. ВЕСНА. КИЇВ

На виставці московських художників у Києві Борис Отава побачив цікаву картину Таї Зикової. Але наступного дня картина зникла, оскільки оргкомітет виставки заборонив її виставляти. Невдовзі Борис знову зустрівся з Таєю.

РІК 1014. ОСІНЬ. КОНСТАНТИНОПОЛЬ

Разом із полоненими болгарами Сивоок потрапив до Константинополя, де йому вже доводилося бувати, мандруючи з Какорою. Під час осліплення, коли кат уже наблизився до Сивоока, раптом не витримало серце ката і він помер. Натовп вимагав помилування, й імператор помилував русявого хлопця, відправив його працювати на конюшню. Та коні злякалися Сивоока. І тоді імператор на прохання відпустити Сивоока запропонував викупити його. Це зробив славетний майстер Агапіт, що будував церкви й монастирі. Так Сивоок потрапив до нього в навчання. Там він зустрів свого земляка Міцила. В Агапіта Сивоок перейняв науку оздоблення храмів.

1942 РІК. ЗИМА. КИЇВ

Штурмбанфюрер Шнурре наказав наглядати за Гордієм Отавою своєму ад'ютанту єфрейтору Оссендорферу. Професор після довгих умовлянь прийняв рішення: погодився «допомогти» вивезти фрески Софійського собору, але змушений був працювати з німецькими солдатами, яких йому дали у поміч як «досвідчених реставраторів».

РІК 1015. СЕРЕДЛІТТЯ. НОВГОРОД

Ярослав наказав побудувати серед лісу таємний терем із церквою для Забави. Під час зустрічі з нею князь раптово дізнався, що у дівчини немає однієї руки, тому він почав звати її Шуйцею, тобто

Одноруκою. Але зустрічі між Ярославом і дівчиною тривали недовго. Розпочалася боротьба за київський престол спочатку проти батька — Володимира, потім — після смерті того — проти брата Святополка. Ярослава не підтримав брат — князь Гліб, і боротьба мала бути жорстокою. Щоб заручитися підтримкою варягів, Ярославу довелося одружитися з гордою та свавільною скандинавською красунею Інгігердою. Відданий Ярославу новгородський посадник Коснятин вислав загін варягів, які наздогнали і вбили князя Гліба. У цей час Святополк також підступно вбив їхнього молодшого брата Бориса. Ярослав вирішив продовжувати боротьбу за престол.

1966 РІК. ВЕСНА. КИЇВ

Борис разом із Таєю гуляють Києвом. Він розповідає, як батько тягнув час, не кваплячись із реставраційними роботами, про те, як батька розстріляли... Між ними зав'язується щось більше за симпатію. Борис каже, що через два дні мусить їхати до Німеччини. Він із закордонної публікації, автором якої є професор Оссендорфер (під час війни — ад'ютант Шнурре, який вбив батька Бориса), довідався, що в розпорядженні того є давній пергамент про будівничого Софії, імовірно, викрадений фашистами у його батька. Борис прагне дізнатися правду, довести злочинність Оссендорфера, відібрати в нього історичний документ.

РІК 1026. ЛІТО. КОНСТАНТИНОПОЛЬ

Сивоок працює разом із помічниками Агапіта (яких той називає «антропосами» — від грецьк. людина, чоловік) на будівництві храмів і вчиться мистецтва архітектури. Якось Агапіт, розлютившись через негідний, з його погляду, вчинок Сивоока, відправив його споруджувати храм у монастирі на віддаленому острові Пелагос. Там Сивоок зустрів дівчину-сироту, яка вміла вимовляти лише одне слово «Іс-са». Згодом Агапіт відправив Сивоока разом з іншими «антропосами» будувати новий храм у Києві. Старшим він призначив Міцила. Незважаючи на обурення «антропосів», Сивоок взяв із собою Іссу, назвавши її своєю дружиною.

РІК 1026. ПАДОЛИСТ. КИЇВ

Князю Ярославу в Києві все більше доводиться замислюватися над державними проблемами та своїми взаєминами з Богом. Боротьба за владу не вщухає, і він може довіряти лише Ситнику, який дуже своєчасно вбивши дикого вепра, врятував князеві життя. За це був призначений боярином. Від Ситника довідався, що Шуйця прийняла постриг, а в своєму теремі заснувала монастир, де стала ігуменею. За деякими чутками, у неї народилася дочка, але сама вона це заперечувала. Ситник наказав вислати і посадити в поруб (в'язницю)

і дитячі спогади про богів діда Родима, і спогади про чудовий храм Радогості, і весь досвід свого наступного життя. Сивоок пропонував розписати храм ще й ззовні, але ніхто не погодився із таким запереченням церковних канонів. Поступово у фрески ніби входила душа Сивоока.

За наказом Ярослава писці записують усі важливі події. Одним із найобдарованіших писців став отрок Пантелій.

1966 РІК. ЛІТО. КИЇВ

Повернувшись із Німеччини, Борис поїхав до Москви, щоб зустрітися з Таєю, домовився по телефону зустрітися з нею, але прийшовши на місце зустрічі, він побачив, як Тая пішла з іншим. Пізніше вона надіслала листа, в якому повідомила про розрив стосунків, бо вважає, що Борис — людина однієї-єдиної ідеї в житті і цікавиться тільки собором. Біль пронизував душу, але він і сам зрозумів, що справа збереження святині стала головною в його житті.

РІК 1037. ОСТАННІЙ СОНЦЕВОРОТ. КИЇВ

...святей Софьи, юже созда сам...
Літопис Нестора

Було в Сивоока відчуття, неначе вмирає невпинно й нестримно кожною часточкою свого тіла, кожною жилкою, умирає думкою, прагненнями, надіями. Собор здіймався вище і вище, виростав із землі велетенською рожевою квіткою, позбавленою стебла, збунтованою проти всіх відомих сил і стихій природи, проти людей, проти самого будівничого, і Сивоок ніяк не міг позбутися жахного враження, ніби оті камені й плінфи, ніби ота рожева цем'янка, якою скріплювано стіни,— то частки його власного єства, ніби перевтілюється він у цю споруду, сам зникаючи непомітно, поступово, неухильно.

Коли ж стало будування готове посеред київських снігів і звідусіль заквапився люд, щоб поглянути на те диво, ще й не докінчене, тоді раптом знову мовби ожив Сивоок для нового діла, довгі роки неймовірного напруження вмить відлетіли геть, їх неначе й не було, і отого виснажливого вмирання душі й тіла теж не було — народилися в ньому нові сили, нова потуга, так, певно, буває з тим сміливим птахом, який, розмахавшись, вганяється в найвищу височінь і в найкрутішому зльоті лякається, що не стачить йому снаги, і летить що вище, то важче й важче, ось-ось упаде каменем донизу, але потім, досягнувши все ж найвищої точки, несподівано для самого себе відкриває в собі безмежні запаси легкої летючості і нестримано ширяє в блакиті, пронизаній сонцем.

Така пташина летючість з'явилася в душі Сивоокові, коли забрався він на височезні риштування в головній бані храму і почав викладати найбільші софійські мозаїки.

Байдуже йому було до всіх суперечок поміж пресвітером Ларивоном і митрополитом Феопемптом, найменше дбав про думку князеву тепер, коли їм із Гюргієм удалося стати на своєму і збудувати церкву не ромейського кшталту, а саме таку, як привиділася вона Сивоокові в години його першої зустрічі з рідною землею по довгій розлуці. Тепер зродилося в ньому щось ніби рослинне; мов рослини — квітками й листями, він тепер жив і промовляв до людей тільки барвами, і все для нього вкладалося в мову барви, він знову почав своє вмирання в творенні, спливав крізь кінці пальців на свої мозаїки небаченими кольорами, він хотів би упіймати в барві й показати людям усе на світі: дівочий спів, пташиний політ, блимання зірок з чистого неба і сонце, сонце. Сонце було скрізь, воно рухалося в соборі, собор повертався слідом за ним, мозаїки мовби виступали з своїх заглиблень, вони ставали вільно між стіною і людьми, які дивилися на них знизу, вони рухалися по колу, оберталися слідом за сонцем, і все оберталося разом із ними в урочистій тиші й нелюдській красі. Для нього тепер головне полягало не в тому, що мав зображувати, а як. Саме мистецтво важливе, а не постаті, які воно передає. Постаті змінюються, одним подобаються такі, другим — ще якісь, а малярство, якщо воно є, зостається навіки.

Не важило, як називатимуться ті чи ті мозаїки. Пантократор, Оранта, Євхаристія з двічі намальованим Христом і апостолами, які бігли до Бога за його тілом і кров'ю,— так уявляли здоблення собору самі попи. А для Сивоока там було тільки сонце в тисячних розблисках смальти золотої, синьої, зеленої; зелене сонце деревлянських лісів, жовте сонце ранків його дитинства, біле в розпеченості болгарських планин і свинцеве сонце в емволах константинопольської Меси перед тим, як його мали осліпити, і тихе золото сонця над вечірніми садами, і співучість променів на жіночім волоссі... <...>

Наставало тепер те найголовніше, задля чого, на думку Сивооко-ву, принесено всі пожертви й зусилля: розпочиналося таємниче й незбагненне навіть для того, хто стояв коло джерел і початків. З нічого ти твориш ще одну річ для світу, додаєш до нього те, чого світ не знав і ніколи б не спромігся витворити сам у своїй байдужняві й безладді. Ти вносиш високу гармонію в склубоченість речей, ти — творець, ти — вищий за Бога!

Міщило викладав мозаїку на стіні під хорами — на прославляння засновника храму князя Ярослава. Працював повільно, ретельно, припасовував кубик до кубика з такою старанністю, що готова моза-

їчна поверхня зливалася в суцільний блиск, той блиск засліплював, несила було розібрати, що там зображено,— тільки сяяння, блиск, щоб знав кожен, хто підіймає очі, перед очима в нього Бог, Богородиця і князь, а все — всуціль світило, яріння, вогневість.

Князь пробував у соборі, і йому сподобалося, як Міщило викладає смальту, відчувалася рука майстра вправного, добре навченого, лихо тільки, що працював Міщило занадто повільно, надто ж коли порівнювати з Сивооком.

Той сидів у своєму підхмар'ї, помічники носили йому заправу для накладки на стіну, заправу теж роблено за вказівками Сивоока, до вапна додавано товченої цегли і тонкого вугільного порошку, і в оту сірувато-рожеву накладку русявий велетень, якось мовби не думаючи, навкиддя, втуляв кубики смальти й різнобарвних каменів, не дбав за пригладженість, не вилизував, як Міщило, квапився, ніби гнали його в шию, різнобарвні кубики стирчали з накладки і так і сяк, здавалося, ніякого ладу немає в отих нагромадженнях смальти й камінців... <...>

Йшла остання весна, мали ще літо для довершення своїх робіт — князь заповідав після повернення з Новгорода освячення храму, йому залежало передовсім на якнайшвидшім відкритті церкви, пов'язував, мабуть, з цим якісь свої заміри, але про те знати належало самому князеві — на долю майстрів випадало лиш одне: поквап.

Зроблено в Софії силу-силенну роботи мистецької. Окрім мусійного убору, рівного якому важко було й пошукати ще десь у світі, написано фресок многоличних двадцять і п'ять, на них же постатей сто п'ятдесят і чотири майже в повний людський зріст, фресок одноличних на весь зріст написано двісті і двадцять, а поясних — сто і вісімнадцять. Викладено в усьому соборі підлоги теж мусією з різнобарвного каменю, прикрашено опріч того всю серединність церкви візерунком мусійним і писаним, приліпами мистецькими, горорізьбою по червоному шиферу овруцькому. Тепер антропоси тулили ще своїх ромейських святих зокола собору, вибираючи для того всі виступи й площини, які надавалися до малювання. Сивоок звелів, щоб не чіпали стін обабіч головного входу до церкви, бо мав намір по завершенню розпису своїх веж розмахнутися попід отими пісноокими святими безмежжям слов'янського сонцевороту. Він змалює з одного боку осінній сонцеворот у пишності золотолистих лісів, в щедрості ланів, у буйнощах людської плоті. Хай костеніють у заздрощах висхлі християнські святі над цим вічно триваючим святом великого народу. Бо хіба ж відають вони про великі радощі весни, освяченої проростанням трав, струмуванням березових і кленових соків, пробудженням

городів, сіл, цілого люду, коли всі городи розбентежаться і села сколотяться, мужі й жони вийдуть в луги й болота, в пустині й діброви, починаються нічні хороводи, безчинний гомін іде понад усією землею, пісні лунають, голоси сопілкові і струни гудуть, б'ють у бубни, вигинисто походжають у колі молоді дівчата, знадливо покивують досвідчені жони, наосліп блукають руки, витупцьовують ноги, гарячі доторки, темні поцілунки в мимойдучій ночі. А осінь... Хіба вернуться тепер давні осені з їхнім багатством, достатком і спокійними радощами, в червіні, золоті й прозорості? Новий бог ніс за собою бідність, голод, чвари, тісняву. Читав колись Сивоок гіркі нарікання святого отця-пустельника на безлад, що запанує повсюди, де піднято над землею хрест: «Почнуть люди надаремними бідами рятуватися, і повсюдно за такії гріхи почнуть бути голод і мор часто, і многі всякі труси, й потопи, і міжусобні війни, і всяко стануть гинути в світі городи, і тіснява настане, і см'ятіння в царствах будуть великі, і жахи, і, ніким не гнані, стануть зникати люди з сіл і волостей, і почне люд християнський всяко убувати, і земля почне простгорішою бути, а людей буде менше, і тим позосталим людям буде на просторій землі жити ніде».

Голодранці завжди міцніші в своїй вірі, бо в них не лишається нічого. Не дай народові розбагатіти — матимеш отару слухняних овець, сліпих у своїй покірливості. На цьому стояло християнство.

А Сивоок хотів показати свій народ у багатстві, серед щедрот його рідної землі, які належали колись йому без остачі та й належати мають завжди і вічно! Осінній сонцеворот. Ввижався він йому пишнішим за всі багатства й пишноти Візантії і легенд про царства минулі й навіть неіснуючі. Йшов до змалювання сонцевороту через терпіння й великий труд над мозаїками, через спочинок душевний під присадистими склепіннями веж, готувався поволі до ще одного свого вичину на рідній землі, яку хотів висловити найвище. Та чи судилося йому доконати задумане?

Київ приймав церкву Софії дивуванням і захопленням. Ішли поглянути на диво свої люди — багаті й бідні, тупоголові й вразливі душею, приходили, приїздили, приповзали немічні в сподіванні зцілення, були тут удови, сироти, жебраки, сліпці й хромці, завзяті каліки перехожі в своїй скруті калічій. Не всі діставалися досередини, багато хто дивився на церкву зокола, та й того було досить, щоб розносити вість по всіх землях про київське диво.

На київських торжищах схід сходився з заходом, північні землі зустрічалися з південними, тут були булгари волзькі з хутрами, німці з бурштином, і красними сукнами, та світлими шоломами латинськими, угри з скакунами та іноходцями, степовики з скотом і кожами, сурожани з сіллю і легкими тканинами, пряношами, винами і трава-

ми духмяними, греки візантійські з багатими паволоками, дорогим одягом, килимами і сап'яном, посудом срібним і золотим, ладаном і красками, були тут і купці руські: новгородці, полочани, псковичі, смольняни, суздальці — і кожен з них теж ішов подивитися на храм, і котилася хвала по всіх землях.

Серед того людського юрмовища непостереженою, мабуть, зосталася б дівчина, яка прийшла до Софії одного весняного дня, але не зникла та дівчина, як решта відвідувачів, приходила знову й знову, ставала завжди на тому самому місці, дивилась завжди на те саме, здавалося, не помічала в соборі більше нічого, окрім Оранти, так ніби хотіла надовго заховати в очах її розблиск.

Хто ж то знав, що вразило дівчину в постаті Богоматері? Чи її маєстатична велич, завдяки якій панувала тут над усім? Чи, може, глибока синява, яка йшла від неї? Чи пасувала їй урочиста дикість очей, переляканих пишними шатами? Може, для тої дівчини, що прийшла, мабуть, з далекої пущі або з степу, Оранта була не Богородицею-заступницею, а босоногою красунею з степового роздолля, пригніченою візантійськими знаками влади і пихи?

Ніхто не знав того.

Ніхто не зазирав дівчині до очей, а якби зазирнув, то відзначив би, що в них дикості ще більше, ніж у очах Оранти, тільки дикість та нескорена, нелякана, сизо-весела.

Сивоок познайомився з дівчиною. Вона була з Новгорода і звали її князівським іменем — Ярослава. Вони покохали одне одного.

Літо минало, а сонцевороту на стінах собору так і не було. Митрополит міг тільки радуватися, що цей незбагненний слов'янин, якого давно про себе прозвав не украшателем, а сквернителем храму, нарешті втомився в своїх нестримних вигадках, облишив свої витівки, зникав на цілі тижні не тільки з Софії, але й з Києва,— так було ліпше для слави Господньої.

А ті двоє, зраділі, що знайшли одне одного в людському вировині, безжурно блукали по Києву, ходили в пущі, плавали за Дніпро і за Десну, збирали ягоди в лісах, слухали пташиний щебет; Сивоок знаходив небачені сині квітки і дарував Ярославі, давня його пристрасть до втеч зродилася знов у крові, ладен був утекти від усього, аби лиш належали йому оці нестерпно сірі до сизості очі, оці розхилені уста, оця ніжність, од якої заходилося його серце.

А літо минало. Князь Ярослав повертався з Новгорода, ішов з дружиною по Дніпру, доходив до Києва, а за князем ішов товар: повози з припасом, з шатрами-повстанцями, з одягом, килимами, зброєю, хутрами, казною, вели коней підмінних, гнали скот. Повертались княжі

прислужники, сторожа, бояри, воєводи, блазні, розважальники, писельники й дударі. Йшли попи й ченці, везли книги, куплені князем у купців західних, пергамени старі й нові, в дерев'яних дошках і срібних шатах.

Виїздив із Києва князь — повертався вже й не князь, а казали — кесар. Велено було в ковниці княжій викувати вінець золотий з смарагдами й рубінами, як у ромейських імператорів, заповідав Ярослав скоре освячення Софії, слав поперед себе гінців, квапив митрополита і пресвітера Ларивона.

Самовладця землі Руської, найбільший і наймогутніший государ в усіх сторонах між північчю, півднем, заходом і сходом бажання мав проголосити це в високій урочистості й пишноті.

З Чернігова прибув Гюргій, з'їздилися всі, хто причетний був до спорудження Софії, всі ждали великої хвилі, коли відчиняться ковані врата і запалають свічі, вдарять по всьому Києву дзвони...

Тільки Сивооку, хоч найбільше спричинився до цього свята, було байдуже до всього. Навіть із Гюргієм зустрівся випадком, нічого не розпитував, ні про що не розповідав,— утікав до Ярослави, до свого безжурного блукання.

Не було сонцевороту на стінах собору, але був він у душах цих двох, буйний, нестримний, повний захвату й знади сонцеворот, що поєднав у собі весну й осінь, зиму й літо, всі пори року, всі барви, голоси, згуки. Безжурні й безтривожні жили вони, мовби лишилися тільки вдвох на цілій землі, не існувало для них нічого поза ними самими, стали вони вічними, безконечними одне для одного, потопали в шаленстві, бо створені були тільки одне для одного.

Міцило попередив Сивоока, що за дівчиною полює боярин Ситник. Під час спроби її схопити загинув Сивоок, а Ярослава втекла.

В ніч перед великими урочистостями князь Ярослав однаково вибрав час, щоб прийняти в гридниці Ситника, спитав, ще той тільки з'явився на порозі:

— Де дочка? — Ситник м'явся.— Де? Питаю.
— Утекла.
— В Новгороді втекла, тут утекла.
— Сивоок...
— Що Сивоок?
— Поміг їй.
— Де він? — Ситник знов м'явся.— Кажи!
— Нема його.
— Відаєш, що мовиш?
— Так вийшло. Веління твоє, князю, було: всякого, хто...

— Убили Сивоока? — тихо спитав боярина князь, підходячи впритул.

— Ага, так.

Ярослав одійшов у темний куток, довго мовчав, потім сказав коротко, жорстоко:

— Підеш у поруб.

Ситник розтулив був губи, щоб мовити своє: «Ага, так», але вчасно схаменувся, впав на коліна.

— Князю! Служив тобі вірою і правдою... В поруб, у холод, у мокрість...

Мовби випрошував місця сухішого. Князь глянув на нього з огидою. Аж тепер зрозумів свою княгиню в її відразі до пітнявого боярина. Гидкий у всьому. Вірний, як пес, але позбавлений розуму, навіть собачого.

— Щоб не страждав у холоднечі, велю потяти тебе мечами ще до настання зими одразу по святах,— сказав і ляснув двічі в долоні. Відчинилися двері з другого боку гридниці, вскочило два отроки. Ярослав показав на Ситника:

— Взяти!

Коли боярина повели, князь узяв трисвічник, потримав його, поставив, узяв тільки одну свічку, мов спокутник, тихо пішов по довгих заплутаних палацових переходах, відшукав кімнату Пантелія, розбудив того, не даючи оговтатися, звелів:

— Наготуй пергамен і писало.

— Світла мало, князю.

— Досить з тебе. Перепишеш завтра. Готовий? Пиши так: «Заложи же Ярослав град великий, у него же града суть врата златые, заложи же и церковь святыя Софии». А той пергамен, де значиться про Сивоока, щоб вилучив.

— Як же так, князю!

— Роби, що велять! Нема Сивоока і не буде ніколи.

Князь вийшов. Пантелій не встиг навіть спитати його, що ж сталося; вже тої ночі не заснув, насилу діждався досвітку, побіг до Софії, звідти кинувся до хижі Сивоокової, потім розшукав Гюргія. Гюргій уже все знав. Навіть більше: поки Пантелій спав, а князь колотився зі своїми вірними товаришами нишком заховали тіло Сивоокове в Софії, і тепер десь ті знову викладали мозаїку на порушеному місці, щоб ніхто ніколи не довідався, де спочило найпалкіше серце землі Київської. Пантелій сказав про пергамен, де записано, що Сивоок збудував Софію.

— Даси мені,— звелів Гюргій.

— А коли князь спитає?

— Напишеш йому ще раз. Однаково спалить. А я збережу. Так, як у нас в горах бережуть. Надовго. <...>

Вранці розпочалося освячення Софії.

Тричі обійшов хресний хід довкола собору під молитви й церковні виспіви. Старезний митрополит Феопемпт у золотих ризах сунувся на чолі процесії, за ним ішли пресвітер Ларивон у незвично урочистих срібних шатах і переяславський єпископ грек Іоанн (Луку Жидяту Ярослав не привіз на урочистість, щоб не дратувати митрополита), далі йшли ігумени, попи й протопопи, подиякони й диякони, кантори й свічкогаси, церковні прислужники, багаті кияни, що змагалися своїм убранням з церковними сановниками, і кияни всіх можливих ступенів достатку, аж до найубогіших, бо подивитися на свячення Софії прийшов увесь Київ. Йшли всі з запаленими свічками, і вогники тих свічок жовтіли, мов осіннє листя в довколишніх пущах. Попи роздували кадила, пахло ладаном, виспівувала півча, рикали дияконн: «Вонмем!»

За четвертим заходом було освячено і внесено в церкву хрести, посуд, священні книги. Несено потирі, дискоси, звіздиці, ріпіди, підноси, кадильниці й ладанниці, хрести великі й малі, все з золота й срібла, прикрашене самоцвітами й емаллю, несено також гаптовані золотом корогви, плащаниці, срібні ризи, даровані князем, землями руськими, боярами і воєводами церковні порти й паволоки для ризниці, Євангелії в дорогих окладах, молитовники-менології, здоблені малюнками, Псалтирі, писані на телятині найшляхетнішій, внесено багато книг світських, зібраних князем Ярославом і офірованих тепер для храму, щоб утворилася при ньому перша на Русі книгозбірня.

Цілий Київ умістився в просторій церкві, зібрався тут — і ніхто не знав, що десь під цяцькованою підлогою лежить той, хто поставив цей собор, народивши його в своїй уяві, хто дав соборові оті дивні барви, ті велетенські мозаїчні постаті, оту невпинність руху, гру світла, немеркнуче сяяння.

Митрополит правив молебень, слава і хвала возносилась до Бога, кияни з запаленими свічками мовчки стояли в соборі, гукали дзвони, била і накри, зойкала півча, крізь кадильний дим з високої височини суворо позирав Пантократор і зоріли над зібраними киянами сполохано-вперті очі Оранти, щоб глянути на яку, варто було позамикати торжниці, позачиняти гончарні, чинбарні, збройовні. Навіть київська дітлашня набилася в собор, розскочилася попід стінами в притворах і вже ладналася пошкрябати чимось, полишити по собі риску, кружало чи й нехитрий малюнок, поклавши тим самим початок багатовіковим вправам прийшлих нащадків, які зоставляють згодом на стінах Софії свої радощі, тривоги, скорботи, зневагу до Божих

узаконень, тугу за тою минувшиною, коли й земля була товща, ішов під кожну пущену стрілу, і хліб здавався пухкіший, і жінк лунки — палкішими.

По молебню процесія, очолювана тепер уже пресвітером Л воном, вийшла з Софії і попрямувала до палацу Ярославово духівництва, боярства і простого люду долучилася тут княжа др на — і так ждали виходу Ярослава. Як тільки з'явився князь у дв пресвітер Ларивон сотворив коротку молитву, після чого два це них сановники, в урочистих шатах понтифікальних, з повіше на грудях дорогоцінними релікваріями, де зберігалися мощі св підійшли до князя і взяли його під руки. Духівництво шикув до процесії, що мала повернутися до Софії. На чолі процесії н велику Євангелію в золотій шаті з смарагдами, рубінами і сапфі два хрести, вився запахущий дим з кадил, попи співали навпер мовами грецькою і слов'янською. За попами вели урочисто княз лі йшла княжа рідня, дружина, боярин, сунув цікавий люд.

Вся дорога від палацу до Софії виспівана була молитвами.

Перед вратами Софії затрималися, пресвітер Ларивон сот коротку молитву, після чого процесія вступила до церкви при антифони і затрималася перед пресвітерієм. Митрополит ждав коло головного вівтаря. Він проказав молитву по-грецьки, епи зняли з Ярослава пурпуровий хітон, відпнули йому меч і пі князя до вівтаря. Тут Ярослав упав хрестом на покриту кили і дорогими ромейськими паволоками підлогу, єпископи і весь стали на коліна, півча розпочала спів літанії. Коли трикратно лунало «Господи, помилуй!», всі підвелися, єпископи помогли ти князеві — настала мить, коли князь перестав бути владцею простим смертним для того, щоб у короткім часі возвеличити більше, прибрати ймення нове, ще й не чуване на Русі.

Пресвітер Ларивон підступив до Ярослава і запитав його чисто, майже виспівав: «Чи обіцяєш святих церков Господа на і слуг Божих, і весь люд, тобі підданий, за звичаєм твоїх предк ронити і над ними володарювати?»

— Так,— сказав князь,— обіцяю!

Тепер Ларивон звернувся з запитанням до «люду», вже н співуючи, а вимовляючи слова в спосіб заплутаний, щоб збагн тільки церковні сановники та ще, може, хто з поблизьких до Питано, чи прагне люд мати за владцю і кесаря Ярослава. Клір і проспівали: «Хай буде так, хай буде так. Амінь!»

Ларивон проказав молитву, благословляючи князя, бла Бога, щоб поміг щасливо царствувати Ярославові, а владця аб слушний був Божій волі. Єпископ переяславський проказав мо

по-грецьки, бо ж Бог міг не зрозуміти слів Ларивонових, який звертався більше до згромаджених у соборі, а не до Небесного Владики, так лунали на переміну молитви двома мовами, а тим часом митрополит Феопемпт взявся до першої з найважливіших чинностей — до помазання. Він помазав святою оливою голову, груди і плечі Ярославові, творячи знак хреста на князеві, потім подав князеві коронаційний меч — ознаку і покрепу влади,— а разом з мечем і цілу державу. Князь обперезався мечем, узяв з рук єпископів саджені перлами нараменники, застебнув хітон і взяв берло.

В митрополита дрижали руки, коли підняв він золотий вінець, щоб покласти на голову Ярославові. Досі не знати було простим смертним, звідки беруться імператорські корони. Вони існували мовби завжди, переходили в спадок разом з цілими імперіями. Візантійські імператори привезли вінці з Риму, німецький імператор здійняв корону з мертвого Карла Великого, відкривши його гробницю в Аахені, польський Болеслав одержав корону від папи римського. Ярослав не став ждати, поки хтось пришле йому вінець: звелів своїм майстрам викувати з руського золота, і ось митрополит чинив мало не святотатство, але не міг опиратися княжій волі, тішачи себе надією, що, кому треба, легко може змаловажити кесарство Ярославове і звати його по-старому князем.

Він наклав на князя вінець, пробурмотів благословення і необхідні при цьому слова: «Вінчається на кесаря землі Руської раб Божий Георгій, рекомий Ярослав», але мало хто тямив по-ромейському, тому в молитві, яку відразу ж сотворено слов'янською мовою, многажди повторювано слово «кесар», щоб запало воно віднині в голови киян, і, можливо, швидше розійшлося по всіх усюдах.

Після молитви коронований Ярослав урочисто відведений був до вівтаря до наготовленого поблизу трону. Дав єпископам поцілунок миру, сів на троні, простягнув руку для поцілунку княгині Ірині, яка після того сіла поряд на нижчому стільці, вся церква заспівала «Господи, помилуй!», і розпочався великий молебень. Згодом мало бути велике пирування кесаря з дружиною і людьми знатними, мав би вважати Ярослав той день найщасливішим у своєму житті, але добре відав, що, хоч як називайся, не сягає твоє могуття повсюдно, є перепони, не уникати гіркоти поразок.

Без нього виросла в Шуйці його донька, про яку й не знав нічого, не захотіла показати йому Шуйця Ярослави, коли ж спробував застосувати владу і силу, втекла дівчина і щезла з Новгорода. Те саме повторилося в Києві. Ось де межа влади: вільна людина.

Вже кесарем віддав веління: знайти і поставити перед його очі. Поки ж триватиме розшук, ніхто сій дівчині не повинен дати

ні хліба на дорогу, ні води від спраги, ні вогню для зігріття, ні кия від псів.

І почалася погоня по всіх усюдах, по всій землі.

І втікала Ярослава полями, лісами, крилася в пущах і на болотах. І не наздогнали. Втекла. Заховалася між людьми. Народила сина від Сивоока. І син його — серед нас. Завжди з його талантом і горінням душі.

І диво це ніколи не кінчається і не переводиться.

1962–1968 рр.
м. Київ

Початковий рівень

1. Коли був опублікований роман «Диво»?
2. В яку епоху відбуваються основні події роману «Диво»?
3. Назвіть персонажів роману П. Загребельного.

Середній рівень

4. Дайте визначення історичного роману. У чому полягає його своєрідність?
5. Розкрийте значення назви роману «Диво».
6. Схарактеризуйте образ Бориса Отави.

Достатній рівень

7. За допомогою яких засобів і прийомів автор «Дива» відтворив середньовічний колорит?
8. Схарактеризуйте образ Сивоока. Як у цьому образі втілено ідею творчості?
9. Яку роль у романі відіграє образ Софії Київської, що він символізує?
10. У чому полягає суперечливість образу князя Ярослава Мудрого?
11. Простежте взаємодію язичницьких і християнських елементів у романі. Якою у зв'язку з цим є авторська позиція?

Історична правда і художній вимисел — поняття, безпосередньо пов'язані з жанром історичного роману, в якому історична правда поєднується з правдою художньою, реальні історичні факти узгоджуються з художнім вимислом, справжні історичні особи співіснують із вигаданими персонажами.

ЯРОСЛАВ СТЕЛЬМАХ

(1949—2001)

Ярослав Михайлович Стельмах народився 30 листопада 1949 року в Києві в сім'ї українського письменника Михайла Стельмаха. Закінчив Київський педагогічний інститут іноземних мов, вищі літературні курси в Москві. Працював викладачем у вищих навчальних закладах, перекладачем.

Стельмах відомий як дитячий письменник, драматург, кіносценарист, перекладач. Стали популярними його книжки для дітей «Химера лісового озера, або Митькозавр із Юрківки», «Голодний, злий і дуже небезпечний». Із драматургічних творів найбільше визнання завоювала п'єса «Синій автомобіль».

Ярослав Стельмах загинув 7 серпня 2001 року в автомобільній катастрофі.

СИНІЙ АВТОМОБІЛЬ

Трагікомедія

Дійова особа:

А.

Книжки. На стіні — великий портрет А. Олія. Під ним на секретері маленьке погруддя Толстого. Величезний письмовий стіл, захаращений словниками, книжками, рукописами. А. збуджено товчеться в кімнаті, часто зупиняється, жестикулює, часом завмирає в задумі, знов кидається аби-куди. Бува, наштовхується на стіл. На наших очах відбувається синтез думки.

А.:

Чорт забирай! Були ж колись золоті часи! Ні турбот тобі, ані клопоту, повзаєш собі без паспорта і возиш по підлозі синій автомобіль — був у мене такий, з коліщатками. (*Із смішком.*) Авжеж, зрозуміло, поки я їх не повідламував. Усі з тобою носяться, панькаються... А тут!.. (*З ненавистю вгатив кулаком по рукописах.*) Сиди, пиши, видумуй, пробуй... Кат його знає, що іще придумати. Ні днів тобі, ні рядків! Так, на цю тему я вже писав... і на цю писав... на цю писав не я... А-а-а! Стривай-стривай... Є! Воно! СНІД! От де справжнє лихо нашого ча-

су, от де трагедія! Страшна підступна хвороба, отруює весь організм. Таємно, поступово, приховано. Хворий ще нічого не знає. Він сповнений творчої снаги, планів, він має намір одружитися, закоханий до нестями, хоче дітей, багато дітей, завершує роботу над книгою, котра стане вершиною його творчості... ні, геть із книгами — над картиною, так! Він створював її роки. Атож. Кращі роки життя пішли на ескізи, замальовки, на компоновку, дідько його бери! Зроблено десятки варіантів, лишилася сама дурниця — злити це все в одне ціле. Він на піднесенні, він в екстазі, замикається у своїй майстерні... А вона — медсестра. Скучає за ним страшенно. Закохана, мов кішка, життя без нього для неї — тортури. І от жартома бере його кров на пробу... Нічогенькі собі жарти! Ні, вона — людина серйозна, кандидат наук. Медичних. Хоче будувати сім'ю на суто наукових засадах. Щоб усе відлагоджено, продумано до дрібниць. Щоб гени — ідеальні, генеалогія — мов скельце, ніяких епілептиків у роду... Бере його кров начебто на згортання і раптом у мікроскоп бачить... Жах! Мороз поза шкірою! Кров у жилах холоне! Виходить, у неї — теж? Ні, вони не були в інтимних стосунках. Так більш драматично. Вона сповідує строгі принципи, в неї аристократичне виховання, з колишніх. У діда — Пажеський корпус, Анна на шиї, розстріляний у сімнадцятому, баба — Інститут шляхетних панянок, померла з голоду в дев'ятнадцятому... Скільки ж це їй років?.. Ото сказав. (*Лічить.*) Це прадід розстріляний, і прабаба, відповідно... Ну правильно, тепер нарешті все збігається. Ніколи не хворіла навіть на грип, удома — стерилізатор, чай кип'ятить сорок хвилин... І раптом у її обранця... Жахіття! Вона в сум'ятті. Перша думка — послати його к бісовій матері, точніше, показати йому на двері, але потім гору беруть зовсім інші почуття. Адже вона його кохала. І кохає. Справді, не дозволяла нічого зайвого, але ж почуття живе, хіба од нього втечеш? А духовна спорідненість? У них вражаюча, неймовірна духовна спорідненість. Обоє малюють, ходять на лижах, обожнюють Дебюссі, ні, Дебюссі — вже заяложено. Шнітке? М-м-м... Пізнувато, хоч би рочків із п'ять тому... А от, прошу — Гофмана, так, казкаря. Ніхто його музики ніколи не чув, а от вони люблять, наспівують одне одному... ну і ще там можна щось таке, не проблема. І от — ніч без сну, доба на каві, тиждень на транквілізаторах, і вона наважується. Вона завдасть на свої вутлі плечі ще й цей тягар. А в неї батько — інвалід, мати — психопатка, в лікарні, брат алкоголік... ні, банально... Наркоман! Теж уже... Токсикоман, чи що? Гомик? Чорт, хто ж у неї брат? Гаразд, придумаю потім. Дисид?.. Ні, тепер це схвалюється. А, от — секретар райкому. Ні, обкому. Перший. Одне слово — родина важка. Але вирішено — вона буде поруч із ним. І потім — у нього ж талант. Величезний, могутній

талант! Він завершує картину, можна сказати, справу всього життя. Самісінький у майстерні, голодний, неголений, на вулицю не витягнеш, до неї і не потикається. Вона розуміє, вона все розуміє, вона тонка, глибока людина. Та треба спішити, відкладати нема куди, слід лікуватися. Так, медицина поки що безсила, але протримати його ще хоча б кілька років. Набирає номер його телефону і, намагаючись нічим себе не виказати, із слізьми на очах, над силу намагаючись зберігати спокій, говорить своїм м'яким неповторним контральто — дівчинкою співала в церковному хорі, ні — в Палаці піонерів, тоді консерваторія, хоча що це я — вона ж лікар, піклується про нещасних людей... А! Пішла! Пішла з другого курсу консерваторії до медичного...— працює, працює на образ! — тому що зрозуміла: там вона буде кориснішою. І от дзвонить і говорить... Ха-ха! А телефон же відключений! Він — у натхненні, у творчому пориві, на злеті, на фінішній прямій, нікого не хоче ні бачити, ані чути; йому все заважає, найменший шурхіт, найтихший скрип, у трамвай за три квартали ладен кинути гранату, ні, краще камінь, усе ж таки — гуманіст за натурою. Вікна задраєні наглухо, найщільніше, як у Пруста. Вразлива, нервова, до краю чутлива людина. Так, вразлива. На дзвоники у двері не підходить — обрізав дроти, стуку в двері не чує: в нього подвійні двері; перші оббиті залізом, другі — повстю. Він зараз увесь — поривання, весь — політ, невдержимість. В його бетонному підвалі не чутно ні звуку, ані навіть шерхоту. Ну і як же вона до нього дістанеться? Як? Ні, підвал не годиться. Вогко, полотна можуть відвологнути, рами пожолобитися, фарби відшаруються, ні-і, він надто дорожить своєю роботою. Мансарда! Мансарда над сьомим поверхом, голуби... Голубів він давно потруїв — безглузде туркотіння, духовна порожнеча, примітивізм мислення, живуть на самих інстинктах, немає польоту, я маю на увазі творчого, щось там вони до того ж розносять, якусь заразу. І гидять. Загиджують карнизи. Дивитися бридко. Ще й витріщаються один на одного. Давно не бачились! Ну їх до дідька! Вони травмують душу естета. Отож ніяких голубів немає. Але немає й зв'язку із зовнішнім світом. Що ж їй робити? Лізе по пожежній драбині... Ні, надто просто, так кожен зможе... Дереться по ринві, не випробувавши її на міцність, навмання, наражаючись на колосальну, просто смертельну небезпеку — колись там у голубому дитинстві захоплювалася художньою гімнастикою, хоча за даних умов краще спортивною, першорозрядниця, виступала успішно, поки не народила, звичайно... (*Лякається.*) То в неї що — є дитина? Хлопчик? Дівчинка? А чоловіка куди вона діла? Чоловік іще... Принесли його звідкись чорти... Спився! Покидьок, фарца, валютчик, грав у більярд цілісінькими днями в Будинку композиторів... Непотріб. А навіщо

тоді, питається, заміж було виходити за такого? Ні-і, тут не все так просто. Так-так-та-ак... А от, прошу! Винахідник. Винахідник, котрий випередив свій час. Створив... Що ж він створив? Гаразд, проконсультуюся з ким-небудь. Носився із своєю ідеєю, обтирав усі пороги, стукав у всі двері, та розуміння не знайшов. А винахід тягнув на Нобелівську, але ж слід пам'ятати, де ми живемо. Кругом засилля розумак з ріденькими мізками, мікроцефалів у нарукавниках, диплодоків з портфелями. Осміяли, обсвистали, затюкали, затуркали, звільнили з роботи, а чотирнадцять країн Західної Європи працюють тепер на його патенті. Плюс Японія. Південна Корея — так та просто квітне. Залишився, не виїхав, хотів домогтися правди, та нерви не витримали. Колосальна нервова й моральна перенапруга. Запив. А хто б не запив? Біла гарячка: кидався на неї з кулаками, вважаючи її за заступника начальника ВААПу, напередодні відповідальної конференції, де вона мала виступати з доповіддю, поставив їй синець... На конференції не виступила, поїздка до Штатів накрилася, а з нею були пов'язані певні плани... Ну то й як із таким жити? Просив, обливався гарячими слізьми, благав повернутися, але не з її характером. Тепер він уже, звичайно, ані краплі собі не дозволяє, щоранку робить зарядку і п'є по літру моркв'яного соку натщесерце, але пізно — вже нічого не склеїш. Окрему однокімнатну вона за нього виплатила, продала фамільну брошку, прабабину. (*Пауза.*) Так, ну з оцим усе зрозуміло. Типова картина, впізнається. Деталі, звісно, слід іще продумати, стереотипи — під три чорти, характер прокреслимо, ситуації допрацюємо... Ні, їй-богу, може бути. (*Нетерпляче затираючи руки, йде до столу, сідає за друкарську машинку.*) Так, стривай, а про що ж це я? І до чого тут цей кретин, винахідник якийсь?.. Теж мені!.. Південна Корея... Тайвань... Тут не знаєш, що у тебе в домі робиться, у власній твоїй голові. Винахідник! Це ж треба! Чорт, скільки разів казав собі: купи диктофон, купи диктофон, не скупися, маразматику, коли треба. Працюй з диктофоном, дебіл. І непогані, до речі, бувають, у комісійному. У комісійному! А чому, до слова кажучи, необхідно все діставати через комісійні, через якихось осоружних тіток, знайомих чи — незнайомих, в якихось підсобках, на товкучках? Та що ж це таке? Доки воно все може тривати? В магазинах порожньо, як виметено, крім вермішелі та морської капусти ні дідька не знайдеш — теж, до речі, проблема. А він приїхав з Канади, там у них зовсім по-іншому. Фірмач, але дружньо настроєний. Хоче зробити посильний внесок, укласти угоди, створити акціонерне підприємство, вивчає попит, настрої людей, ретельно заглиблюється у суть справи. У черзі за майонезом вони знайомляться. Наближається Новий рік, без майонезу — ніяк. Холоднеча, мороз — двадцять п'ять градусів, у них там не так,

а він без рукавичок, поцупили в готелі, перемерз. І вона подає йому свої... Ні, краще — він їй. Отже, поцупили в неї? Ну і добре. Зав'язується мила розмова, він дивиться на неї з ніжністю, а черга стоїть на місці: весь час підходять якісь люди, горлані, пхаються наперед, з посвідченнями, то ветерани, то учасники, то пенсіонери загальносоюзного значення. Він здивований — у них такого немає. Вона терпляче пояснює йому наші правила. Майонез закінчується! Лунають заклики: «По півбанки в одні руки!» — але все одно їм не вистачає. Розлючені, але щасливі вони виходять на вулицю — треба ще роздобути ялинку. Блукають по вечірньому передсвятковому, залитому вбогими вогнями місту від одного ялинкового базару до іншого. Те, що вони бачать,— краще не бачити ніколи. Хочеться їсти, а нема чого. Він запрошує її до валютного ресторану. З годинку повагавшись, вона погоджується. Уже в роздягалці згадує, що в неї дірочка на колготках, на останній парі. «Я не піду,— говорить вона,— мені незручно». Він у відчаї — кусає лікті, заламує руки. Бачачи його передінфарктний стан, вона все ж погоджується, тим паче, що це єдиний ресторан у місті, де музика грає тихо. Якось вона була вже в подібному закладі — два роки тому, після чого оглухла на одне вухо. Невиліковно. Досі сіпається повіка. Але він цим не бентежиться, він цікавиться її сімейним станом. «Я заміжня,— длубаючись у тарілці з ікрою, говорить вона,— але шлюб мій нещасливий. Ми абсолютно різні люди». Він у захваті. «У нас із дружиною теж мало спільного,— радісно сповіщає він.— Вона не цікавиться справами на моїх заводах, їздить у старому «роллс-ройсі», випуску вісімдесят восьмого року. Їй плювати на моє реноме». Вона розуміє, що в Канаді теж стрічаються глибоко нещасні люди. Це їх зближує. І от, між макреллю в томатному соусі і омарами у власному соку,— у ресторані рибний день,— з'ясовується, що обоє здавна цікавляться екологією, обоє небайдужі до долі нашої прекрасної голубої планети; і він і вона не користуються аерозолями, що сприяє затягуванню діри у стратосфері над Арктикою. Четверта година ранку, ресторан закривається, час іти... На прощання він підходить до «Стенвею» і грає «Пори року» Чайковського — підібрав на слух, дивлячись у себе в Канаді програму «Час». Ледь стримуючись, відчуваючи, як клубок підкочується їй до горла, вона дивиться на його пальці, що довбуть знайому з дитинства мелодію,— пізніше виявиться: вона далека родичка видатного композитора,— і розуміє, що згодна на все. Тим паче, що метро не ходить, таксисти возять тільки до Ленінграда, а приватники луплять, мов за кругосвітню подорож. Вони мовчки беруться за руки і йдуть пластмасовим зимовим садом до ліфта. «Швейцар!» — злякано тулиться вона до нього, і його зворушує її недосвідченість. За помірну

символічну винагороду у твердій валюті швейцар, генерал у відставці, несе її до дверей номера на четвертий поверх на руках,— ліфт на ремонті,— черговий кадебіст приносить і власноручно відкорковує заморожену пляшку шампанського, а чергова на поверсі стелить ліжко і всипає його пелюстками свіжих троянд... Ну, тепер найцікавіше: любовну сцену хвилин на сорок, щоб усім аж дух забило! Тут десь у мене була «Кама-Сутра»... (*Підходить до стелажів, шукає.*) Зараз ми їх епатнемо! Ну тут же ось стояла. Вже схопила якась свинюка... Що ж робити? Та-ак... Спершу вона на ньому, тоді спинкою, так... що там іще?.. А от! Ні, це ще зарано — народ затурканий, темний, неосвічений, сексуального виховання ніякого, не зрозуміє. Коган! Коган, падлюка, схопив, він тільки одружився. Утретє. Міг би вже хоч чогось і навчитися. (*Підбігає до телефону, набирає номер, тут же в розпачі кладе трубку.*) Він же поїхав, майнув у медовий місяць, тварюка, з моєю книжкою. А взагалі — теж мені дивина! Сцена в постелі. Та від них уже верне. Всюди. Де треба й не треба. Нічого нового. Не оригінально. Вульгарно. Тут би слід щось таке... незвичайне. Щоб урізалося в пам'ять, змусило замислитися, як ми, свині, живемо, куди котимося. Де моральні засади, цнотливість, зітхання нишком, коли боїшся зізнатися, підійти, коли тільки побачити — вже щастя? Де «Гранатовий браслет»? Все, вирішено! Тільки гра почуттів, емоцій, тонкі коливання душі... Номер, ліжко в трояндах, за дверима підслуховує покоївка, недопите шампанське в келихах ледь береться бульбашками, чарівно іскриться в світлі нічничка... Вона йде до ванної, і поки шумить душ, у душі цього запеклого негідника щось виникає, якесь незнане доти почуття... Щось тягнеться від душа до душі. А власне — чому негідника? А тому, що більш дієво. Подумаєш: зустрілися двоє хороших порядних людей — то й що? А ти побудь негідником, і тоді спробуй, щоб у тобі пробудилося щось чисте, людське! І от вона з'являється: бліде обличчя, від хвилювання, звісно, з нею таке вперше, м'яко спадає на плечі темне волосся... ні, не люблю брюнеток — волосся золотою хвилею вкриває їй плечі, вона в нічній сорочці... Стоп, а сорочка звідки? Не з собою ж вона її носить? А! В його сорочці. Це зворушливо — тендітна постать у чоловічій сорочці проходить до ліжка, несміло сідає, на обличчі — складна гама почуттів, невимовні переживання. Він цілує їй руку, теж іде до ванної... І не виходить. Він вирішує, що так буде краще. Джентльмен до самих кісток, з порядної буржуазної родини,— там у них іще збереглися такі,— стоїть перед безжалісним дзеркалом, розглядаючи своє стомлене, одразу змарніле, постаріле років на вісім, розчервоніле од пристрасті обличчя. Внутрішня неабияка боротьба. Мов у отця Сергія. Але ні, рішення прийнято. Стоїть, чекає, поки її здолає сон. І вона

чекає, але вже четверта ранку, скоро додому, готувати сніданок чоловікові і вести дитину в садочок, вона і так насилу її туди влаштувала. Засинає. Втома і переживання минулого дня беруть своє. Пролежавши у напівзабутті години з півтори, вона схоплюється, гарячково зиркає на електронний годинник — час бігти. На тумбочці бачить записку: «Дорога Марі!..» — ні, не Марі — «Дорога Наталю!» — так буде краще.— «...Я пам'ятатиму про тебе завжди. Прийми, прошу, на пам'ять про нашу зустріч цей скромний трикасетний відеомагнітофон. Не буди мене — сьогодні відповідальна зустріч із спонсорами». Наталя одразу ж розуміє, що ця високоморальна людина спала не з нею, а у ванній. Їй і на думку не спадає взяти трикасетник, але тут вона вчасно згадує, що синочок її, її єдина втіха у цьому житті, давно мріє про такий. Чергова на поверсі дбайливо загортає подарунок у золоту фолію і целофан, кадебіст, крадькома змахнувши сльозу, одвозить її додому на своїй машині. Канадець же благородно спить у ванній. Йому незручно, кран тече, до того ж гарячої води немає. Вранці в нього підскакує температура. Ні про яку ділову зустріч і мови бути не може, але все ж він виходить на вулицю і там непритомніє. Надвечір наші жалісливі люди викликають «швидку», і на світанку наступного дня його госпіталізують. Він лежить сам-один, серед багатьох інших хворих у лікарняному коридорі на розкладачці, тому що більше лежати нема де, стискаючи у своєму розпашілому кулаці пакетик із шприцами разового користування, відмовляючись їсти тричі на день перлову кашу. Мови він не знає, лікарі вважають таку його поведінку за голодування і на знак поваги переносять його в інший коридор, до вікна. Місце зручне, але дме. Тим паче — поруч із туалетом. Щоправда, туалетом не користуються — він давно не працює. Але там стоїть холодильник, один на всіх, де хворі, котрі ще в змозі ходити, зберігають продукти. По ночах їх крадуть варяги із сусідніх відділень, і тому їм канадець заважає. У нього безсоння і марення, але всі вважають, що він прикидається і що він — лейтенант із Відділу боротьби з розкраданням соціалістичної власності. І вони ставлять собі за мету отруїти його. Е-е, це вже я переборщив. Через шматок ковбаси? А що? Діждемося ще й не такого. Хоча це вже проблеми охорони здоров'я — навіщо воно мені? А чому б і ні? Вони теж заслуговують аналізу. Аналізи роблять абияк, в аптеках вакуум, забули, який на вигляд валідол, про снодійне для творчої особистості я вже й не мрію. В мене нерви висотані, розшарпані, мучусь тут, а вони... Убивці! Нехай побачать себе збоку! Тим паче, що лікарям канадець теж на перешкоді. Як бізнесмен, як спостережлива людина він помічає, що під час нічних чергувань вони замикаються в ординаторській з медсестрами, мотає на вус, що ліки, виділені їм на тиждень,

випаровуються в один день, хворим дають виключно амідопірин, а анальгетики ковтають самі, його шприци одноразового користування щезли безслідно, тож приспати його практично неможливо — вколоти себе він не дозволяє, боїться через спільну голку заразитися СНІДом. А-а-а! Ось воно! Згадав! Винахідник! Чоловік кандидата наук, а він... він же художник у мансарді. Ху-у ти, слава тобі, господи. Згадав. Так, отож вона вирішує бути з ним поруч у цей важкий для нього час і дереться на сьомий поверх по ринві. Ось перший поверх, другий, третій... Вона стомилася, але поривається у височінь, до нього, до коханого. Збирається натовп, одні кричать «злодійка», другі — «повія», та вона не зважає на образливі вигуки, вона розуміє... До речі, «повія» — чим не тема? Справді, трохи заяложена, достатньо надокучила, вже не нова — то й що? Адже це зважаючи в якому ракурсі... Подумаєш, зняли два-три жалюгідних фільми, щось там написали в газетах — і це все? А піднятися до художнього осмислення, до діалектичного протиріччя — духу бракує? Це ж золоте дно для проникливої людини. Тільки ні в якому разі не засуджувати, засуджувати найлегше, ти сам он спробуй, не шкодуючи сил, використовуючи кожну вільну хвилину, віддавати усього себе улюбленій професії. На це, знаєте, не кожен піде. Тут слід із співчуттям: сутенеру плати, таксисту найманому плати, рекетирам плати, усім плати, добре, як іще своя квартира є, а коли винаймаєш робочий куточок? Як може нормальна жінка заробити такі гроші? Тут із душею слід поставитися, з розумінням. А особисте життя? Коли — як працюєш у нічну зміну, а вдень відсипаєшся? А які тут випливають драматичні ситуації, які колізії — це ж волосся дуба!.. А як до того ж вона ще й покохає, а професію свою кинути не може — душею прикипіла, серцем присохла, це ж не жарт — стільки років віддала! (*Зворушено.*) І от вона покохала... Фантастика! До речі, фантастика не завадила б. Усі тепер аж чманіють від фантастики. Наприклад, літаючі тарілки — чим погано? Час уже дати широку панораму подій на тлі поодинокого, на перший погляд, випадку. Пов'язати з дійсністю, непростою, складною, менше утопії, використати ситуацію лише як канву, як узор, до того ж широкі можливості для підтекстів... Так, може бути. Плавно спускається апарат, у них там щось зламалося. Вийшла з ладу фотонна тяга — замість швидкості світла вони вже пересуваються із швидкістю звуку. І ось вони летять над Землею, шукають, де б сісти. І раптом — вогні. Вони думають, що це посадочні, їх розпалили брати по розуму, та виявляється — це колгоспники в полі одігрівають трактори, розкопавши їх з-під снігу. Скоро посівна. Від роботи потужного двигуна, хоч він і дихає на ладан, розтають сніги, прогрівається земля, а випромінювана кораблем радіація діє на озимі, що були посіяні,

але так і не зійшли три роки тому. Поле змінюється на очах — колосяться хліба у людський зріст, згинаючись від урожаю сам-триста, квітнуть помідори. Голова, Герой із Зіркою, вже передчуває Ленінську премію, він просить дорогих непроханих гостей залишитись назавжди, або хоча б продати свій апарат, щоб періодично його вмикати. Він обіцяє прибульцям золоті гори: кожному по мотоциклу «ІЖ» з коляскою, тверду зарплату і по два кіло гречки в місяць на брата. Ті кволо опинаються — їм теж сподобалися ці безкорисливі напівголодні хлопці, котрі працюють лише заради того, щоб довести усьому світові: ідея своє ще не віджила. Але є ретроград — він проти прибульців: очікуваний через них урожай дівати нема куди, немає складських приміщень, вивозити його — не вистачить техніки, до того ж не треба удобрювати поля, а куди в такому разі дівати хімікати — знову в річку? Одне слово, море проблем. Він грубо, виклично і недвозначно розмовляє з командиром прибульців, і той обіцяє впоратися і вшитися протягом тижня. Але тут голова, Герой із Зіркою, бачить красуню Ету — дочку командира. І все! День і ніч він кружляє на своєму велосипеді навколо космічного корабля з надією побачити хоча б краєчок її скафандра... (*Хмарніє.*) Якась нісенітниця. Не життєво. Не тонко. Грубо. Не піде. Закреслюю. Кому це треба? Ми покликані у цей світ, щоб вражати, до чого ж тут цей розумник, композитор із Зірочкою? Постривай — який ще композитор? Журналіст! Та ні ж бо, як його... А, художник. Атож. Сидить собі у своєму бункері — відімкнув світло й перекрив газ... так-так... а бої вже точаться на вулицях Берліна, у самому осиному гнізді... Бовдур! Які бої! Він же наш сучасник, а у творчості навіть випередив свій час. Гітлер іще тут причепився, сплив із небуття, параноїк! Ну в мене ж і думка працює! Але це й непогано. Працює, бо я існую, мозок функціонує, підказує несподівані варіанти, бунтівливий дух не знає спокою, я — на межі можливостей, я весь — клубок нервів, згусток енергії, гранична напруга розуму, фантазія нестримна, і все це запліднене високим летом натхнення. Працювати! Працювати щодня — і ніякого попусту. Це і є єдиний шлях! До успіху, до визнання, до реалізації всіх творчих задумів. Яких задумів, нездаро? За півдня теми не можеш знайти. Жодного образу, характеру. От Гоголь, наприклад. Виходжу, каже, на Невський, і носом чую двадцять тем. Щоправда, він же й ніс мав — куди там моєму! (*Підходить до дзеркала, роздивляється себе, мацає ніс. Невдоволений.*) Авжеж, куди моєму до його дзьоба. Тут таки його зверху, шельми. Прибульці ще оці... Добре було б про щось вічне, зрозуміле, близьке кожному, заповітне. Повість про сім'ю... Почати з бабусь, дідусів. Як у Діккенса. Повіває такою собі патріархальністю... Одного пречудового дня знайомляться молоді люди, а власне — мої

батьки. Для мене той день був і справді пречудовим — лотерейний білет. Тато був напрочуд скромною, навіть сором'язливою людиною. Таким залишився він і згодом, коли здобувся всього, про що тільки мóже мріяти молодий учений. Навіть не уявляю, як він наважився підійти до моєї матінки. А діло було ось як: нікому не відомий біолог приїхав до заштатного містечка. Необтяжливе відрядження. І ось він тиняється по вулицях, або, як заведено говорити, знайомиться із пам'ятками, котрих у тому містечку зроду не бувало, і раптом бачить красуню. Такі стрічаються — і то дуже рідко! — лише в малесеньких містах. Біолог втрачає ґрунт під ногами, він сам не свій, він вражений, він гине. Він іде за нею, мов тінь, мов мана, мов сомнамбула, висловлюючись пишномовно. Не чіпляється, не докучає, не клеїть, не пропонує познайомитись, не розпитує, як відшукати таку-то вулицю чи будинок — просто мовчки йде за нею слідом. Красуня озирається раз, другий, додає ходи — не відстає! Коло свого дому, точніше, перехнябленої напівзгнилої халупи вона зупиняється — він теж. «Що вам потрібно?» — питає вона з викликом.— «Познайомитися з вашими батьками».— Вона знизує плечиками, демонстративно штовхає хвіртку: «Прошу!» Вони йдуть доріжкою, заходять до кімнат, вона каже: «Мамо, тут один дивний суб'єкт хоче з тобою познайомитися».— Батька в матері тоді вже не було. З'являється моя бабуся, як завжди, із цигаркою в руці, курила вона виключно «Казбек»: «Так?» — «Я прийшов просити руки вашої дочки»,— сказав батько. Його нахабство настільки приголомшило мою матінку, що вона навіть не спромоглася відмовити на таке скромне прохання — спасибі, мамо! Через місяць вони зареєструвались і тато забрав її із собою, а за рік народився я. Так починається моє дитинство, отроцтво, юність. Жили ми скромно, вчотирьох,— пізніше до нас приїхала бабуся,— в одній кімнаті, розгородженій книжковими полицями. За сімейними переказами, триста грамів полтавської ковбаси були святом. Тато багато працював, і частенько я прокидався серед ночі від зеленого світла його старенької настільної лампи. Щоправда, тут же й засинав. Безсонні татові ночі обернулися в щасливий день: він дістав престижну премію — медаль Академії наук, згодом цих премій було багато. Академічні посадовці заговорили з ним як із рівнею. Де наша кімнатка! Дали квартиру, а згодом, коли мій тихий тато став академіком, перебралися до квартирищі — кімнат у ній було вже не злічити. На той час я вже мав сестру й брата — створювався клан. Квартира була в старому будинку — тепер уже не зводять таких,— височенні стелі, величезні кімнати, простора кухня, широкі довгі коридори, комірчини, всілякі там підсобки; по ній можна було гуляти й заблукати. Переїздити ми не квапилися — мати заповзялася робити грандіозний

ремонт і підійшла до нього аж надто серйозно, як і до всього, за що вона бралася. Вона розуміла, що кращої квартири в нас уже не буде, бо таких не існує в природі. Отже, треба влаштувати все так, щоб у ній зручно було жити й працювати довгі роки. Очевидно, мати давно виношувала цю думку. У неї виявилися в предостатній кількості зарубіжні журнали з фотокартками й плануванням інтер'єрів, звідкись виникли каталоги, альбоми із взірцями кольорів і відтінків,— навіть будівельні довідники! — вони зайняли окрему полицю. І всю свою шалену енергію вона вкладала нині в ремонт. Це був навіть не ремонт, це була творчість. Ламалася підлога, тріщилися стіни, виймалися двері й віконні рами. Будівельне сміття з квартири вивозилося машинами, але, здавалося, його аж ніяк не меншає. І серед усієї цієї пилюги, серед куп пообббиваного тиньку, уламків цегли, дощок, старого зідраного паркету ходила мати: щось прикидала, обмислювала, вимірювала рулеткою. До будування вона ніколи не мала ані найменшого стосунку, і раптом — така неймовірна винахідливість, фантазія, вигадливість, сила-силенна смаку. От де вона себе знайшла! І виконроб, і робітники дуже швидко збагнули, що халтури не буде, мати вміла поставити на місце, але головне — вона і їх надихнула, розбуркала в них якийсь запал. Слів «не можна» або «так не робиться» для неї не існувало. Якщо мені потрібно, якщо я хочу — зробити і можна, і треба. Зводилися на новому місці стіни, прорубувалися ніші, вбудовувалися шафи... А тоді стали звозити меблі. О, мій боже! З яких комісійних, у яких старосвітських, що доживали свого віку, бабусь, з яких колекцій брала мати усі ці стільці із гнутими ніжками й мережившими різьбленими спинками, ці овальні столи, ці крісла, ці козетки, банкетки, кушетки, ці жиронделі? Які музейники ще й досі ридають і кусають лікті, що вся ця дивина не опинилася в їхній експозиціях? Усе було дібране в одному стилі, в одній кольоровій гамі, а коли щось розсохлося, вийшло з ладу — тут же ремонтувалося; все розставлялося й пересувалося десятки разів, поки не знаходило своє єдине належне місце. Батько дивився на все це із захватом і легким переляком — скільки пригадую, він ні у що не втручався. Він, як і перше, багато працював, майже ніколи не з'являвся на зборах, не встрявав ні у чвари, ні у сварки, жив відособлено, до влади не рвався. Він був незалежною людиною, ніколи ні перед ким не запобігав, хіба що перед дружиною, у котру був так само закоханий, як і в той далекий день їхнього знайомства. Природа щедро обдарувала його, чого багато хто не міг йому пробачити. Але він ставився до ворогів поблажливо. «Ну подумай,— казав тато, підсміюючись,— а що йому лишається, коли він сам нічого не вміє». І ось знаменний день прийшов: нас повели оглянути житло. Все в ньому блищало і сяяло, тішило око

й зачаровувало. Щаслива мати ходила за нами, радо вслухаючись у наші зойки та стогони — слів од захвату бракувало. Тоді ж я якщо не збагнув, то відчув: мама — особистість! Яка воля! Яка енергія! Яка творча спроможність! Вона була щасливою, вона пишалася. Собою, своєю працею, пишалася своїм чоловіком, своїми дітьми. Мамі було все важливо: хто з нами товаришує, з ким ми знаємося, хто до нас заходить. Вона неодмінно мала познайомитися з кожним, поговорити, взнати, зрозуміти... У вимогливому допитливому погляді завжди читалося: а ти гідний того, щоб бувати в нашому Домі? І справа тут була не в снобізмі, просто до кожного з моїх друзів вона підходила із своїми мірками: чіткими, виваженими й певними. Якось вона несподівано зайшла до кімнати, коли я цілувався з дуже милим дівчам моїх років. На моє природне обурення мати відповіла: «Але ж це жахливо! Як вона тільки могла дозволити, щоб ти цілував її з рукою в кишені!» Одного разу я випив більше, ніж слід, і в матері тут же з'явилася нова приятелька — із жахом я довідався: ця тітка з дитячої кімнати міліції. І водночас, коли одна близька мамина подруга сказала, що я ношу надто довге волосся, мати перестала з нею товаришувати — ніхто, крім неї, не мав права робити мені зауваження. Щоправда, невдовзі додому був запрошений перукар. А то ще завела якусь книжечку й занотовувала в ній наші розмови, коли я відповідав їй надто гостро й непоштиво. Якось я виявив у неї телефонні номери моїх приятелів — мати не полінувалася переписати мій записник. Усе це не миналося так просто — між нами зароджувалося відчуження. Я все ж був сином свого батька і мав неабиякий потяг до незалежності. А що ж мої сестра з братом? Ну, про них розмова окрема. Сестру мати повністю підкорила своїй волі. Мені важко було зрозуміти, як покірливо терпить вона всі мамині зауваження, зачіпки, заборони, не раз бачив я її сльози після чергових вичитувань. Але здавалося: сестра раз і назавжди змирилася й здалася. Вона горнулася до мене, ділилася зі мною своїми таємницями й одкровеннями. Я її душевно любив, але чи то через дурощі, чи то через молодість частенько підсміювався, піддражнював, перекривляв її реакції на всі мамині дорікання: «Так, мамочко. Добре, мамочко. Звичайно, мамочко». «Як ти можеш терпіти? — казав я.— Ти що, інших слів не знаєш?» Сестра погоджувалася зі мною — і по всьому. Вона підкорилася всім правилам Дому. Була вона милою, чуттєвою дівчинкою. Але ж при цьому й брехала безбожно. Знаючи, що за найменшу провину, за кожен крок не на догоду матері її чекає покара, вона з часом виробила в собі віртуозне вміння викручуватися й вибріхуватися. Крім того, в неї з'явився скляний погляд, з ним вона й вислуховувала всі повчання й напучування, не забуваючи, проте, повторювати: «Так,

мамочко, добре, мамочко». Насправді ж усе їй було байдужісінько. Вчилася вона абияк, щоправда, багато читала, просто ковтала книжки. Любила багатіти думкою: вчитиметься в університеті, вивчатиме мови, перекладатиме... і ще, і ще... Все не пішло далі прожектів, хоч університетський курс вона сяк-так здолала. У найвигіднішому становищі був брат: із ним носилися, дивилися крізь пальці на всі його милі і не завжди безневинні витівки; він вештався, де хотів і з ким хотів, додому з'являвся, коли заманеться, що й мені свого часу не дозволялося, про сестру я вже й не кажу. Таку мамину поблажливість я пояснюю не лише тим, що брат був улюбленцем родини; мати вповні вичерпала свій запал, виховуючи мене й сестру, на наймолодшого її не вистачило. Не забудьмо до того ж, що на той час вона була не юною подругою невідомого аспіранта, а дружиною академіка, уславленого на весь білий світ. Це додавало їй обов'язків, і найпершим із них був усе той же: берегти Дім, додержувати порядку в Домі, як і завжди, сяючому, блискучому, немовби випрасуваному. Він, як і до того, залишився маминим і слабким, і сильним місцем. Тепер вона колекціонувала скло — витончені вази, посудини й штофи у скляних шафках і на сервантах надавали Дому незнаної досі вишуканості. Приходили гості, часом і високі, і всі вони завжди були в захваті од маминої краси, її гречності, її кухні — готувала вона пречудово. Не одразу, не всі могли збагнути, яка залізна воля прихована за цією неперборною жіночністю. Як і перше, весь Дім, його побут, його зв'язки із зовнішнім світом трималися на мамі. І нерідко бувало: якась нова людина, лише раз зайшовши в Дім, більше в ньому вже не з'являлася — матері вона не сподобалась. І наші друзі — мої, брата, сестри — навідувалися до нас нечасто, хоча в кожного була своя кімната, і жили ми майже сепаратно, відокремлені від батьків довгими передпокоями — ні голосна музика, ані голоси наші турбувати їх аж ніяк не могли. Тонка крига між мною і мамою з кожним днем міцнішала. Мене дотькав її диктат, нездоланне бажання брати участь у моїх справах і проблемах, знати усе до останку про моє життя і впливати на його перебіг. Дедалі частіше повторювала вона: «Нехай я помиляюсь, але я — ваша мати». Це означало одне: слухатися слід беззаперечно. Але — дивна річ! — усе ж від Дому не віяло холодом, жили ми у злагоді, майже завжди обідали всі разом у нашій променистій од світла вітальні. На той час я вже зустрічався з однією тендітною істотою, котра професійно грала на піаніно і вчила французьку. Хоч як дивно, моїй мамі Істота заімпонувала, і я час од часу ловив на собі мамин розуміючий погляд. Але ми закінчували інститут, наближалася мить розподілення, а визначатися я не квапився, й Істота, не дочекавшись ні моїх запевнень, ні присягань, ані конструктивних пропозицій, сіла

одного разу в таксі з рожевою лялькою на капоті і рвонула до найближчого ЗАГСу з моїм однокурсником. Я дуже переживав, але недовго: на превеликий мій подив, виявилося, що життя триває, що довкола повно довгоногих дівчат, ладних підтримати тебе у скрутну хвилину не лише морально. І я самовіддано кинувся у гостинні обійми. Мама із властивою для неї рішучістю і тут намагалася скеровувати мене в моєму селекційному рвінні, та швидко й вона збагнула: такій силі, як пошук ідеалу, навіть їй протистояти важко. Що там не кажи, але й батьки вже не були молодими — вражий час брав своє. А я вже ходив на службу і двічі на місяць, розписуючись у відомості, слухав чарівні слова: «Суму літерами, прошу». І швидко з'ясувалося, що на сусідній кафедрі, на олтарі англійської філології палає чарівна й незалежна жіночка. З'ясувалося також, що погляди мої на те, якою має бути дружина, багато в чому збігаються із поглядами її колишнього чоловіка, котрого на той час вона ледве здихалася. І одного разу я запросив її у Дім. За врочистим столом сиділи гості, багато хто привів із собою дітей. Думка про імпровізований концерт виникла мовби сама по собі, і ось уже юні генії, заохочувані оплесками, підходили, розчервонілі од хвилювання, до інструмента і, хвацько відбарабанивши «Танок ельфів» або «Турецький марш», сповнювалися ще більшої певності у своєму месіанському призначенні на вщасливленій ними землі. Моя подружка дозволила собі зробити кілька зауважень, цілком безневинних, але неприпустимих у атмосфері загального захвату. Крім того, сиділа вона чи то незграбно, чи занадто вільно, схрестивши свої засмаглі ноги, і це було сприйнято як виклик. Насправді ж, як довідавсь я згодом, у нашій сяючій, освітленій, мов знімальний павільйон, вітальні моя подружка виявила: в неї по шву зненацька тріснула туфелька, що вона й намагалася приховати. Мати, зрозуміло, була з нею привітна, але з її підтиснутих губ, з її прохолодного погляду я розумів: маминих симпатій моя колега не здобула. Та мене це мало непокоїло, мене це тільки забавляло. Я був певен і себе, і свого почуття. Сталося, сталося! Того ж вечора, проводжаючи свою обраницю, я запропонував їй злити наші долі. Пропозиція була прийнята прихильно. «Ти жартуєш?» — охнула мати, коли я сповістив про своє рішення. На той час уже знайшлася достатня кількість доброхітьок — агентурних відомостей зібралося надміру, вирок не підлягав обговоренню: я припускаюся рокової помилки. Був прикликаний батько, він вислухав матір, співчутливо похитав головою, та все ж обережно зазначив, що тут останнє слово за мною. «І що, вона житиме в нас?» — поцікавилася мати. Я її заспокоїв. «Віта ю,— мовила вона,— хоча й нема з чим». На весілля з усієї моєї рідні приїхала сама лише бабуся. Вона вже не курила «Казбек», тільки

дивилася на всіх — на мене, на дружину, на моїх друзів — із сумовитою й відстороненою ніжністю. Бабуся випила вина, заспівала кілька старовинних романсів; усі були від неї в захваті. Вона наспівувала навіть у таксі, коли я відвозив її до неї додому, адже тепер вона жила окремо. До батьків ми заходили рідко — зберігався прохолодний нейтралітет, та щоразу я ловив на собі гіркий розгублений мамин погляд. Вона так і не змогла збагнути: навіщо, чому вчинив я всупереч її волі. Мої ж стосунки із батьком залишилися без змін... (*Пауза.*) Так... А до чого це я все? Знову занесло, ну? Спогади ці... З них кожуха не пошиєш. (*Зиркає на годинник.*) Боже ти мій, як мчить час! Що це зі мною? На чому ж я зупинився?.. Ага: канадець, потруївши голубів, замкнувся в мансарді «Інтуриста» і почувається все гірше й гірше. Так... (*Пауза.*) Ні. Переплутав. У мансарді — художник, а цей... Що з ним? Уже одужав? Я просто не знаходжу місця — як він там? Гаразд, зараз ми з ним хутенько покінчимо. (*Пауза.*) А й справді — чого з ним воловодитися? Помер у лікарні — та й по всьому. Хоча ні, шкода. Теж людина. Тим паче, що Наталя жде його. Із трикасетником. Із тим, що його синочок її, меткий такий хлопчинка, встиг уже на деталі розібрати. У гуртку «Вмілі руки». А що вона чоловікові скаже? Га? Звідки в неї відик узявся? Не знайшла ж вона його на вулиці! Рукавички поцупили, а відик знайшла. От іще за неї голова в мене болітиме. Нехай сама із своїм чоловіком розбирається. Ні, так не можна. Тільки логіка. Усе має бути виважено й продумано. Щоб і голки не просунути. Щоб ніяка собака й не дзявкнула, щоб ніякий критик і цвінькнути не наважився. Хоча вони недорого й візьмуть — обкидають болотом з голови до ніг, що б ти не написав. Теж мені професія! Повчають, повчають — хлібом їх не годуй... Ну та Бог із ними, чоловік їй що скаже? А поїхав чоловік. На півроку. До Африки. Він бактеріолог, а там саме епідемія. От його й послали. Бродить оце по болотах у малярійній масці. А тоді заразився гуляремією або муха цеце вкусила — і помер. Ну ні, занадто вже похмуро. Той Богові душу віддав, цей... Що ж вона тепер робитиме? Ну, то цього реанімуємо. Одужав канадець. Лікарі довго, але безуспішно боролися за його життя, а тоді його все ж таки знайшли свої, з посольства, і відкачали за півдня. Надвечір він уже сидів за столом переговорів із такою умовою: якщо лікарню, в котрій він лежав, зрівняють із землею, а лікарів позбавлять дипломів, він задурно збудує нам цілих три з їхнім обладнанням. На тому й погодилися. Головлікар добу плазував на колінах, заклинав малими дітьми, божився повернути всі хабарі за операції та за ліжкомісця, але канадець невблаганний. І от напівживий, окрилений, кружляє по місту — шукає її. Але де? І тут його осяває! Блискуча здогадка! На четвертий день він знаходить її у черзі за хеком сріб-

лястим — День шахтаря, без хека не обійтись. Кидається до неї — вона вже ледве тримається на ногах,— підхоплює на руки, намагається віднести до свого «порша», але вона, судомно вчепившись за бабцю перед собою, волає: «Ні! Тільки не це!» І її можна зрозуміти: залишилося достояти якихось чотири години. Одліпившись від бабці, вони прямують до «порша», з котрого на той час уже видлубали фари, зняли двірники й колеса... От іще, до речі, проблема, слід запам'ятати... їхати нема на чому. А їм і не потрібно їхати: вони ширяють над надвечірнім містом у промінні призахідного сонця, як у Шагала, тим паче, що вулиці й тротуари, як завжди, перерити, довкола купи землі, обрізки труб і ще якась будівельна гидота. З труб хлюпоче вода. За цей час вони вирішують побратися. Звісно, до нього вона не поїде, це однозначно, вона надто любить свою батьківщину, злиденну, зате найбагатшу духовно, хіба що так, на деньок-другий, прилучитися до загальнокультурних цінностей, походити по музеях, ближче познайомитися з їхніми контрастами. І знову вони відкривають номер, знайомий їм до болю номер готелю, що навіває на них такі ніжні й сентиментальні спогади. Але ж тепер усе вже буде по-іншому... (*Пауза.*) Це так думає абсолютно недосвідчений ловець чтива, повний профан у літературі, жалюгідний пігмей інтриги і фабули. Вони відкривають двері... Ха-ха-ха! У номері на купі чемоданів сидить дружина, його дружина. Прилетіла, голубонька, скучила, вирішила зробити сюрприз. Німа сцена хвилин п'ять. Тут я змальовую складну гаму почуттів, вирази облич, нервове посмикування повік, судомне зіпання ротом, тахікардію, дистонію — це зрозуміло. Але далі, далі? За цей час його дружина скінчила курси менеджерів у Прибалтиці і цим самим зруйнувала несхитний, як здавалося, мур, що розділяв їх. Окрім усього, вона ще й зробила собі пластичну операцію і нині виглядає принаймні як Наталчина дочка, а головне — нагадує чоловікові про шлюбний контракт, що геть вилетіло йому з голови,— за яким у разі адюльтеру дев'яносто процентів його рухомого й нерухомого майна переходить до неї. І Наталя розуміє: проти таких потворних і жорстоких законів їхнього суспільства вона безсила. «Прощавай»,— шепоче вона знекровленими губами і вкрай депресована, спустошена, вимучена й виснажена чвалає довгим готельним коридором, нафаршированим апаратурою для стеження. Ось співчутливо тисне їй руку чергова, котра на своєму віку бувала в бувальцях, скрушно стає у фрунт старий досвідчений швейцар дядько Микола, як любовно звуть його в органах, знайомий кадебіст на мить одривається від приладу нічного бачення і віддає їй честь. Поза сумнівом — усі ці чужі люди вже не випустять її з очей. І знову нічне місто... Темінь єгипетська. Суцільну тишу порушує лиш дзеленчання шибок у віконних рамах — це

готуються до святкового параду танки. Ось Наталчину тендітну постать освітлюють фари однієї колони, другої, третьої... А тоді вона розчиняється у темряві. І ніяких однозначних кінцівок. Ніяких посмішок Кабірії. М'яке запитання зависає в повітрі — що чекає на неї? (*Сам враженій тим, що сталося. Завмирає.*) Ху-ух. Здається, воно. Та-ак, ну, тепер за роботу. Розширимо, зважимо. На сльозі, на сльозі, звичайно, але другим, третім планом. Так, щоб жінки не заливали сльозами сторінки, а бібліотекарі відмовлялися приймати книгу, просто щоб довго й сумовито зітхали, а чоловіки замислювалися над тим, чого не вміють берегти. Так, це література моральна. То й що? Саме в наш час загального падіння моралі, нівечення вікових засад суспільства така й потрібна. Архінеобхідна. Дещо сентиментально — то що ж за біда? Хіба сльози не очищують? Одна-єдина сльозинка немовляти не очищує? Тут би непогано підпустити що-небудь крилате. Типу: «Допоки, Катіліно?..» або ж «Париж вартий меси» чи, принаймні, «Проте, я вважаю, Карфаген має бути зруйнований». Теж непогано. М-м. (*Прибирає пози.*) «Проте, я вважаю...» Чорт, якого актора втратили в моїй особі... Теж було. Наполеон, чи що? Усе було. Усе крилате вже випурхнуло. От, до речі, чим не проблема: один пише-пише все життя, старається, трудиться, із шкіри пнеться, перелопачує тисячі тонн словесної руди,— теж не я сказав, а шкода,— не відходить од машинки — і нічого. Глухо. Все намарно. Ніхто тебе як не знав, так і не знає. А інший так, між іншим, мимохідь щось там бовкне, і маєш: вдячна пам'ять нащадків забезпечена. Прикро. А коли подумати? А перефразувати? А ту ж саму думку оформити новою словесною оболонкою? Так, щоб ніхто не здогадався. Ти знатимеш, а більше ніхто. «Проте, я вважаю, Бердичів має бути зруйнований». Ахінея якась. До чого тут Бердичів? І за віщо? І взагалі антисемітизмом відгонить. Кому це потрібно? Не знаю, може, комусь і потрібно, а мені так точно ні. Панове, мені це не потрібно! До речі, теж тема. Вона — аристократка, а він — єврей. Але командарм. Але смаглолиций. Дістає призначення за кордон. Вона вирішує їхати з ним. Усе кинуто: звичне життя, рідні, друзі, ідеальні умови побуту. Але джура-негідник заздрить їхньому нелюдському щастю і вирішує... (*Згадав. Спохмурнів.*) А-а, он куди мене занесло. Теж було. Отелло. (*Обізлився.*) Ну то й що? Усе було. Нічого не було, чого б не було. Он про кохання пишуть тисячі років — і нікому не набридне. Читають, охають, вмиваються слізьми, хапаються за серце. А де хоч щось нове? Він любить її, а вона його — ото диво! Або вона іншого. Чи він іншу. Так ні ж бо — доять і доять тему без усяких докорів сумління. І доять, і доять... Щоправда — це як поглянути. Інша річ — могутність таланту, глибина проникнення, сила відтворення... Цього мені не позичати.

Але тема, тема... Сюжет — так, це моє слабке місце. А от розробка характерів, психологізм — тут ми ще подивимося, чиє зверху. Трясця його матері! — ну як усе ж таки добре художникам — устроми собі в склянку яку-небудь хирляву гілочку, як нема натхнення, та й малюй собі. То на підвіконні, то в альтанці. То в промінні світанкового сонця, то в промінні призахідного. То осінь тобі довкола, то весна. Набридне — візьме цю саму гілочку у вазочку вставить чи ще там куди. Ну чому я не художник? За півдня вже двадцять картинок намалював би. А композитор? Устав собі зранку, після вчорашнього трусить, голова тріщить, руки тремтять, ледве доповз до рояля — паба-ба-ба-а!!! — і весь світ цитує. Ні, так міркувати, звичайно, не можна. Примітивно. Соромно. Такі міркування не гідні справжнього митця, вони принижують його. Слід поважати представників суміжних творчих професій. Отож — кохання... А до речі, як там мій художник? Адже до нього по іржавій, позбавленій будь-якої привабливості й естетики трубі дереться, ризикуючи життям, його обранка. А він нічого не знає. Він у цей час стоїть біля прочиненого вікна з пневматичною рушницею і цілиться в чергового голуба. І враз чиясь рука мелькає в нього перед носом, чіпляється за карниз, а тоді з'являється і вона сама. А карниз, між іншим, не новий, будинок давно не ремонтований, як і всі інші будинки в районі, у стінах тріщини, дах протікає,— пожильці не раз скаржилися,— і карниз ось-ось відірветься. Спершу він сахається від неї, а тоді уважніше вдивляється у її спотворене жахом і любов'ю до нього обличчя, і здається йому, що перед ним мерехтливе видіння, геній чистої краси... А тоді враз його осяває — а стокрот же твою ма! — та це ж вона! Вона! Кидається до неї, подає безкорисливу руку допомоги, затягує до себе. І враз якась незрозуміла, потойбічна містична сила... Аргороз, щодо містики — на неї нині попит. Усі ці гадання, руни, блюдечка, гороскопи, дзеркальця, віск... Може вийти непоганенька річ. Ну гаразд, це потім, а тепер містична сила кидає її до нього в обійми. А він заріс, неголений, немитий, нечесаний, висхудлий, лише огонь ув очах — невгасимий, незнищенний вогонь, що в ньому згорають на попіл кращі діти людства, істинні жертви ідеї, котрі присвятили себе служінню людям. В ній прокидається величезна ніжність. Ніжність матері, сестри, дружини. Так, дружини. Вона відчуває у цю мить, що готова стати матір'ю. І тут її погляд падає на щойнозавершене полотно. Так-так, ця сцена, мов жива, стоїть у мене перед очима: півморок мансарди, дах із дірками над головою, крізь них час од часу пробиваються промені холодного осіннього сонця, і один з них падає саме на картину, надає їй неповторного звучання; вона ніби освітлюється ізсередини, це наче чари. О, ці фарби!.. Фарби він готує сам, як давні майстри: не довіряє вітчизняній

промисловості — товче у ступі, розтирає, змішує, пише лише на жовтках,— ця композиція, цей мазок, цей ракурс! Цей ґрунт!.. Ні — ніякого ґрунту. Левкас! Він пише на дошках. Ікони. І штовхає їх потім, звичайно ж, не в Монголію. Але все одно — вона вражена. Ніколи в житті не бачила вона нічого подібного. Та й ніхто в цілому світі не бачив. І не побачить, тому що через несправність електропроводки мансарда разом із будинком згорить. Вогонь перекинеться на поблизькню залізничну станцію, де стоятимуть цистерни з нафтою, і на фосфатний завод. Уся палаюча отрута поллється в останню в країні реліктову красуню-річку, де ще водилися осетрові. На щастя, жертв не буде. Електрика, з чиєї провини сталася пожежа, позбавлять місячної премії. Але це потім, у другій частині, а тепер!.. Із тремтінням у душі, святобливо опускається вона перед картиною навколішки, притискає руку до грудей — у неї гарні груди, і зараз — напівоголені: ще б пак, спробуй по ринві на сьомий поверх! — а затим зводить свої набряклі слізьми очі на нього. У цю мить вона здатна на все. Забувши про мету свого візиту, вона кидається на нього...— який же я швидкий,— вона повільно устає, несміло наближується і віддано кладе голову йому на плече. Усе вирішилося для неї в лічені секунди. Нехай! Нехай там хоч що! Це сама доля, провидіння, фатум! Вони пройдуть решту свого недовгого життя рука в руці, пліч-о-пліч, нога в ногу. Краще кілька років разом із генієм, ніж усе життя з якимось ідіотом, котрий не одрізняє раннього Дюрера від пізнього Сезанна. І в цей час на підвіконні затуркотіла голубина пара -- чорт забирай, який символ! Він відсторонюється од неї, вона ж, знаючи його милі звички, із жахом спостерігає —- що ж то буде? А він уперше в житті набирає в жменю пшона й сипле їм. І сонячний промінь, що несподівано пробився удруге протягом дня крізь дим із труб сусіднього коксокомбінату, освітлює його по-своєму добродушне і в чомусь навіть миле обличчя. (*Пауза.*) Так, це життя, життя, і ніякого сюсюкання, ніякого псевдоромантичного блявкання. І все зрозуміло без зайвих слів. Геніально! (*Пауза.*) Але не більше. (*Пауза.*) А коли чесно, поклавши руку на серце... Одверта маячня. Абзац! Приїзд! Бридня повна, щоб не сказати більше. Та що ж це зі мною врешті-решт? Куди я кочуся? Чи вже скотився — далі нікуди? Що ж це я нічого не можу придумати? Нічого путнього? Але ж цього не може бути! Досі придумував, і раптом — маєш, не можу... Адже писав я колись!.. (*Із пафосом.*) Адже гримів!.. Ну, припустімо, не гримів, а в певному колі був доволі добре відомий. Були ж у мене милі речі, щирі, лише мої... Як мені вибратися з цієї прірви? За часів Нерона жив поет, котрий писав погані вірші. Імператор сказав: убийте його батька. Коли й після цього поет не став писати краще, Нерон наказав: а тепер убийте і його самого. І в мене ж бу-

ли свої гіркі часи, вони ще в мені, я про них думаю... То що ж — усе на спродаж? Інтимні речі... Навіщо? А як і тут нічого не вийде? Тоді пиши про канадця, про мансарду, про красуню Ету. Куплять, старий. Кожному читачеві — по письменнику. Ні, досить, досить чужих слів, чужих думок, має ж бути і в мені хоч щось своє! Свої радощі, свої страждання... То, мабуть, з них і почнімо? Спробувати ж можна. (*Дурним голосом.*) Послухайте! Послухайте надзвичайно сумну історію, розказану свідком і учасником усіх подій, і коли хочете, зробіть для себе певні висновки. (*Звичайним тоном.*) Отож подзвонила сестра... Та ні, яка там сестра — від неї дочекаєшся, аякже; три роки тому вона якось побачила мене на вулиці й навіть перейшла на інший бік, аби я її не зупинив. Подзвонила братова дружина. З Того дому мені ніхто не дзвонив уже декілька років, як, проте, і я в Той дім — ми взагалі не підтримували стосунків, тому я одразу відчув — щось негаразд. «Мати в лікарні»,— сказала вона.— «Що з нею?» — а важке передчуття вже накотило на мене. Такий стан був мені знайомий — я вже жив у ньому довгий час. Років за десять до батькової смерті я, пригадую, прокинувся серед ночі од такого ж відчуття — страху за його життя. Майже одразу схопилася на ліжку дружина — мої біоструми передалися їй: «Що? Що сталося?» — «Нічого, спи».— «Тобі щось наснилося?» — «Та спи ж!» — Згодом вона вже знала, в чому річ, намагалася заспокоювати мене, хоч і розуміла — усе намарно: я тинятимусь по квартирі, сидітиму на кухні, засинатиму під ранок. Нічого не віщувало трагедії. Батько був здоровий, багато працював, а коли збирав гриби — я за ним не поспівав. У лісі взагалі здавалося — ми з ним міняємося роками. А тоді я враз помітив, як він різко схуд, буквально на очах. Уже згодом один старий батьків товариш розказав мені, що той усе знав. Якось вони сиділи на дачі й тато раптом зізнався: «Професор сказав мені, що я дуже хворий»,— на очі йому набігли сльози. Та він швидко опанував себе і продовжив якусь сторонню розмову, не став слухати ні слів розради, ні втіхи. Він помер дуже швидко. Спершу йому зробили операцію, здавалося, йде до одужання, а тоді майже одразу, за два тижні, його не стало. Я чергував коло нього в лікарні — мало не весь час він був у забутті. Часом пізнавав мене, заводив розмову, навіть жартував, а затим погляд його раптово згасав, наче ховався всередину чи спрямований був крізь мене. Я розумів: тато мене не бачить, він уже не зі мною. Де він витав у той час? Чи був звернений його невидющий погляд до тієї далечини, куди вже ладна була летіти його бідна душа? Одного разу він занервувався, став розглядатися, а тоді мовив: «Поїхали!» — «Куди?» — злякався я.— «Он там у мене гроші, зараз візьмемо машину і подамося додому».— «Тобі ж не можна, тату».— «Поїдемо, допоможи мені встати»,— і він звівся на

ліжку. Я підтримав його за плечі, ще зовсім недавно такі міцні, і крізь лікарняну сорочку відчув під своїми долонями кожну кісточку. Жаль і біль пройняли мене. Я притиснувся щокою до його голови, ледве стримуючи схлип, не знаючи, що робити, що сказати — адже я мав щось сказати. Але він сам опустився враз на подушку, про щось напружено думаючи. Тоді всміхнувся: «Я щойно бачив тата. І маму. І Петра Шевчика. Ми збирали гриби...» Я зрозумів: він щойно побував у своєму дитинстві. «Що, таточку, тоскно тобі?» — «Було б іще тоскніше, якби не було в мене тебе»,— шепнув він, ледве ворушачи губами. І помер він хоч і не при пам'яті, та дочекавшись усіх нас: ми чергували по одному, а того разу зібралися всі разом — мати, сестра і я — брат був далеко, в іншій країні,— і тільки-но увійшли до палати, як він захрипів важко й страшно, до нього кинулася медсестра з уколом, але тут мати здивувала мене ще раз. «Навіщо? — вигукнула вона.— Адже ви подовжуєте його страждання!» — і навіть спробувала спинити її руку. Укол не допоміг, за мить усе було скінчено. Я заплакав. «Не плач,— сказала мати.— Не можна». Я погладив татове обличчя, я поцілував йому руку... Брат приїхав на похорон з аеропорту. «Слава Богу,— сказала сестра,— ти встиг». І дивною видалася мені ця фраза. За що слава Богові? За те, що брат устиг саме сюди? І от через роки, через багато років, коли жіночий голос у трубці сповістив мені, що мати в лікарні, знов щось холодне й жорстке, мов іржаве лезо, увігналося в мене. Я збагнув усе. «Що з нею?» — «Не знаю. Погано із кров'ю». Я поїхав до лікарні. Мати стріла мене з усмішкою, наче не було між нами довгої розлуки. «Що з тобою, мамо? Чому ти в хірургії? Тебе готують до операції?» — «Ні, в мене тут знайомий лікар». Все це видалося мені протиприродним, підозрілим, але коли хочеш вірити — віриш. Згодом я взнав: операцію зроблено вже місяць тому, а від другої мати відмовилась. Та й лікарі не наполягали. Боялися — не витримає. «Підлікуємо,— говорив мені професор.— Підлікуємо».— «Але що з нею усе ж таки?» — «Я вас бачу вперше, розумієте...» — «Та яка різниця — вперше чи ви мене знаєте з дитинства?» — «Нічого,— не відповідав він мені прямо.— Ось крапельниці робимо, полегшає, ще один курс проведемо. Підлікуємо». Дивна напівбожевільна розмова. Але не міг же він промовчати, якби було щось страшне! Рідним зобов'язані говорити! А дерева стояли темні, наче облиті водою, бруньки ще не набубнявіли, та передчуття нового життя вже бриніло в березневому повітрі. «А може, нічого серйозного? — тішився я думкою.— Просто мати попросила зателефонувати мені, щоб нарешті побачитись. От-от, саме так». А пам'ять повертала мене до подій шестилітньої давності. На п'ятий день по батьковій смерті мати раптом заявила, що моїй дружині не слід було приходити на похорон: «Як

вона могла? Вона що, не знала, як тато до неї ставився?» — На той час їхні стосунки з дружиною зіпсувалися остаточно.— «Я знаю як до неї ставилася ти, до чого тут батько?» — «Це так тобі здається! Тато був м'якою людиною, він не хотів при тобі говорити про неї!» — І вона згадувала й згадувала всі кривди, котрих, як їй здавалося, зазнала вона від моєї дружини.— «Тут немає винуватих,—зазначив я.— Коли люди не сприймають одно одне, вони завдають прикрощів мимохіть».— «І не думай,— вигукнула мати,— що ви з нею житимете в цьому домі!» Я вражено дивився на неї: як могла вона почати цю розмову саме тепер? — «Залишайся в ньому, мені він не потрібен! — крикнув я, встав, надягнув пальто і вийшов з рідного гнізда. Більше я до нього не повернувся. Лише написав матері, що в мене немає ні претензій, ані рахунків — пішов, і по всьому. Сестра перестала бачитися зі мною одразу ж; а бувало, заходила до мене, сиділа годинами, туркотіла, розказувала про дитину, а тут — як відрізало. Брат іще якийсь час кріпився, а тоді щез і він. Стало зрозуміло: контакти зі мною заборонені. Яка непересічна сила волі,— думав я про матір майже як про чужу людину. Налагодити стосунки я не намагався. Лише років через три ми випадково зустрілися з нею на кладовищі, на батьковій могилі. «Чому ж ти не приходиш?» — запитала вона.— «Навіщо? Щоб дізнатися, що мені не місце у власній домівці? В мене є дах над головою».— «Яким ти став грубим,— мовила мати і, помовчавши, додала.— Я хвора...» — «А що з тобою?» — Та вона не відповідала. Я придивився до неї уважніше. Ніхто ніколи не давав матері її віку. Усі постійно помилялися. І тепер вона виглядала так само. «Гаразд, мамо, зайду». Я не зайшов. Я, як і перше, жив своєю образою... Після нашої зустрічі в лікарні я навідувався до матері майже щодня, та відчуженість зберігалася, і ні я, ні вона так і не переступили межі, що пролягла між нами. За місяць матір виписали. Вперше за останні роки я переступив поріг батьківської домівки. Ми накрили стіл, навіть випили за її одужання. Ми з братом сховали у нього в кімнаті, щоб не шокувати матір, пляшчину горілки і час од часу ходили прикладатися, тож годинки за дві були в піднесеному настрої. Під кінець я випив за маму, сказав, цілком щиро, що вона в нас завжди — королева. Мати квітла — дивилася на нас з осяйною посмішкою: ми так довго не збиралися всі разом. Через місяць її знов забрали. Тут уже й дурень усе збагне. Знову лікар мимрив щось недоладне, але у вічі дивився відверто й віддано. По довгому ланцюжкові приятелів, напівзнайомих і незнайомих мені людей я взнав діагноз. Жити матері залишалося менше ніж півроку. І почалася біганина в лабіринті. Я знайшов чудового лікаря: лікує нетрадиційними методами, травами, соками, розтираннями; аллопати її не переносять, надто коли вона ставить на

ноги безнадійних, приречених. «У вашої мами остання стадія,— сказала вона.— Буде важко. Ручатися ні за що не можу». А річ ось у чім: токсини з пухлини, що починає розкладатися під дією ліків, розносяться знеціненою опромінюванням кров'ю по всіх органах — ті борються, але щодень слабшають. Що краще йде розсмоктування, то більше токсинів, і все важче опиратися їм печінці, серцю, підшлунковій, щитовидний... Замкнене коло! Ні білків, ані жирів — овочі, фрукти, свіжі соки, дуже багато, з ними токсини виводяться. Ніяких консервантів, відвари з трав, усе в суворих пропорціях, невідхильно дотримуючись припису, паузи не більше години. І ще, і ще... Друзі мішками приносили в дім кропиву, чистотіл, кульбабки, польовий хвощ... Усе перекручувалося, відтискалося, готувалося. І через місяць пухлина розділилася надвоє, тоді ще... Стала сочитися. Тоді підсихати. Темна шкоринка поступово відпала — під нею було чисте рожеве тіло. Ми тріумфували, та зцілителька нашої радості не поділяла. «Пухлина вбита, але токсини... Вони ще небезпечніші. Ви не уявляєте, що оце відбувається». Так, я не уявляв. Я лише бачив обличчя моєї мами, наполовину приховане пуховою хустиною — вона схудла і тепер мерзла,— обличчя, котре ставало мені дедалі дорожчим. Ми мало що сказали одне одному, не шкодували вголос за роками розлуки, не обмовились ані словечком про те, що розвело нас колись, але щодень оте, обірване, несподівано зв'язувалося між собою і між нами. А брата біда обтяжувала. Надто вже він звик бути щасливим. Часто зривався, зникав з призначеної домівки, висів на телефоні і жалівся, і картав долю. «Та замовкнеш ти нарешті? — ледь не закричала мати, почувши одне з таких одкровень.— Навіщо ти розказуєш усьому світові, яка я хвора і як тобі важко?» Він робив усе, що від нього вимагалося, але був не з нами, був сам по собі. Здавалося, він зовсім не розуміє, що діється, до чого ми йдемо. Він уникав будь-яких розмов. Часом ішов на кухню, готував собі щось на плиті — і все це у метушні і шарварку, що панували в квартирі. Щоправда, готував він дуже смачно. У матері він не з'являвся. «Що з ним сталося? — шепотіла мати.— Адже я любила його більше за всіх». Сестра моя кволо тинялася з однієї кімнати до іншої, часто лягала — жалілася на нерви, на печінку, не давала ладу ні травам, ні процедурам, і поступово так вийшло — коло матері залишився лише я. Мати ж зачудовано дивилась, як я всього навчився,— зрозуміло, в необхідних межах,— я вже вмів орудувати скальпелем і хірургічними ножицями, звично брав до рук бинти, тампони, я вже робив їй перев'язки... «Які в тебе руки,— говорила вона.— Мені так боляче, а я їх зовсім не чую. Мені здавалося, що ти нежиттєздатний, я за тебе завжди боялася. Тобі слід було стати лікарем». За інших обставин це, мабуть, сильно насмішило б мене.

«Ну що ти, мамо, який з мене лікар?» — «У тебе є серце,— мовила вона.— Іра так не може».— «Іра старається»,— захистив я сестру.— «Ірі давно вже байдуже»,— відповідала вона. Два роки тому Ірина вдруге одружилася, зібралася до чоловіка — він жив у іншому місті. Мати була проти цього шлюбу. Сестра подзвонила з аеропорту: «Я їду до чоловіка». Тепер, довідавшись про хворобу, вона повернулась. «Я перевернусь у труні,— сказала мати,— якщо він житиме тут, у батьковій квартирі». У ці хвилини вона була тією ж, що й раніше — несхитною, непримиренною, владною. Сестра заспокоювала матір — вона самітня, шлюб розладнався. Я зрозумів, що це чиста вигадка. Часом дзвонив міжміський, сестра щось нерозбірливо бубоніла. «Сонечко,— чув я,— все гаразд. Що «гаразд»? — питався я подумки. Одного разу я зрозумів, вловив одне речення: «Ні, сонечко, він тут не житиме». Йшлося про мене. (*Пауза.*) Матері було дуже важко; вона вже не підводилася, але домом намагалася керувати. Волю вона мала могутню. Навіть братові, котрий чаклував на кухні, давала поради, кривлячись від болю. Якось вона сказала мені: «Знаєш, що я згадала? Абрикосове дерево. Воно росло в Ташкенті, в евакуації. І я, ще зовсім крихітка, залазила на нього і їла абрикоси. Ніколи в житті не їла нічого смачнішого». На той час і друга пухлина стала зникати на очах. Настрій у всіх піднісся. Пізно вночі, зробивши матері перев'язки, ми відкоркували пляшку шампанського — брат, я і наша травниця — вона часом лишалася в нас. Я сказав, які ми їй вдячні. Вона схитнула головою: «Якби ж то ми почали раніше... хоча б на два місяці раніше. А тепер у неї надто мало сил»...— «Якби лікар сказав мені все тоді, коли я прийшов до нього вперше,— мовив я.— Скільки часу ми втратили!» — Вона заборонила йому говорити»,— докинув нараз брат.— «То вона що, все знала?» — «Так».— «І ти знав?» — «Так».— «Чому ж ти мені не сказав?» — «Він розгублено пробурмотів: «Мама заборонила».— «І ти послухався?» — «Я завжди її слухався».— Атож, так воно й було. Він подався до матері у спальню й одразу ж повернувся. «Спить, мов зайчик»,— сказав він, і мені, пригадую, сподобалося це порівняння із такою беззахисною істоткою. Я наблизився до прочинених дверей, наслухаючи: дихання було рівне, дихання здорової людини. І мені стало гарно і спокійно. «А чи не розкоркувати нам іще одну пляшчину за нашу мамочку?» — запитав я брата. «Буде зроблено»,— устав він з готовністю. «Боже мій,— простогнала травниця,— я ж геть сп'янію». Ми допили другу пляшку і вийшли на сходи курити. Ми сиділи й теревенили. Про книжки, про таємниці життя і смерті і про бозна-які нісенітниці; з'явилася надія, і стало нам весело — вперше за останні місяці, і все здавалося простим, безхмарним. Хотілося всіх любити і знов радіти життю. А вранці матері погіршало;

подружжя — інвалідів-жебраків, котрі тут-таки зчинили бійку між собою — адже за кілька годин ти побачиш її! Чи коли, прочекавши на холодній платформі спізнілий на дві години поїзд, бачиш у дверях вагона любу тендітну постать? Коли їдеш нічною приморською дорогою і, мурмочучи щось недоладне, тицяєшся чолом, носом, губами у її вушко, таке чарівне й неповторне, і не бачиш — відчуваєш у темряві її оксамитову усмішку. Куди воно все дівається потім? Витончується, стирається, рветься? І сльози, і сварки, і заклинання і заборони дзвонити, а ти все ж таки дзвониш, на щось сподіваючись, і трубку бере її подруга, і за підказкою, з її голосу — ти чуєш її шепіт поруч,— говорить, що її немає і не буде, що треба щось вирішувати, так далі неможливо: вона вже вся вимучилася, перепалася, перевелася ні нащо. І це все правда, але, поклавши трубку, ти чуєш, як ваша розмова обговорюється, які вираховуються варіанти... і щось утримує тебе від останнього і бажаного кроку. І врешті надходить та мить, коли обізлені невірою, засмикані взаємними докорами, ви вирішуєте розстатися. А тоді, через кілька років, ви зустрічаєтеся, ви згадуєте усі ваші милі подробиці, із задоволенням дивитеся одне на одного, із холодним безживним задоволенням. «Приємно було з тобою побачитися!» Куди ж воно все летить, пропадає? І чи потрібно було? Мені або їй? Усе життя моє — безглузда книжка, на кожній сторінці, де слово «щастя», я бачу: риска, риска, риска... «Ти щасливий?» — запитала якось дружина.— «Так»,— відповів я, розуміючи, що кажу неправду, кажу так лише тому, що вона хоче це почути.— «А я щаслива, знаєш»,— мовила вона. Тепер і вона мені так не скаже. То що ж це? І хто був щасливий? Хтось же був. (*Усміхнувся, повертаючись до інтонацій першої частини.*) Кумедно звучить: «Щасливий той, хто щасливий». Сам придумав. Слід запам'ятати. Такі думки не щодня навідуються. Може, хто й був, а я от — ні... (*Нараз урвав себе.*) Ні! Згадав! Я був щасливим, був! Того дня, коли мама принесла велику картонну коробку — ми жили тоді вчотирьох у одній кімнаті,— і заходилась розв'язувати її. І з її ледь лукавого погляду я збагнув: мені тут щось перепаде. І я не помилився. З коробки мама вийняла великий синій, сяючий лаком автомобіль. Як забилося моє серце! Як я завмер! Як затремтів увесь, ще не ймучи віри, що це диво — моє, моє! Як стояв я, не в змозі зронити ні слова, не наважуючись і руку простягнути по цей скарб! А мати, щаслива моєю радістю, молода, гарна, весела, передала іграшку батькові, і той став заводити її. Він вийняв ключик, притримуючи коліщатка, поставив машину на підлогу і забрав руку. Чи ж передати це відчуття, цей захват, це щастя! Синій автомобіль! Він дзижчить і мчить по колу, смішно наштовхується на ніжки стільців, вганяється носом у диван, і тоді батько чи бабуся нахиляються

говорила вона з трудом, нерозбірливо, вже не їла і не пила, відмовлялася приймати ліки, тільки дивилася в одну точку, тоді спроквола вела очима по кімнаті, мовби супроводжуючи поглядом когось зримого. У неї з'явився той же невидющий, наскрізний, нетутешній погляд, що його я бачив у батька. На третій день мама померла. Приїхав лікар, видав свідоцтво. Прийшов, обтрушуючись із дощу, дільничний — виписав направлення до моргу. Пожалівся: «Стільки справ у суботу. Сердечників багато. Залізуть до ванн, пустять гарячу воду — і мруть». Я зайшов до мами. У сусідній кімнаті Ірина говорила по телефону. Я чув: «Сонечко... так жахливо... відмучилась... Приїзди швидше...» — І знову ласкаво: «Сонечко...» Це був голос щасливої жінки. Під іконою, що я колись подарував матері, горіла свічка. Мама лежала на ліжку із складеними на грудях руками. Я дивився на її обличчя і думав, що ні роки, ані смерть не владні над ним. «Яка вродлива наша мама»,— мовив я тихо.— «Так»,— шепнула сестра.— «І завжди була вродливою».— «Так. Вона тебе дуже любила». Сльозам я не вірив, словам повірив. Усе правда — вона мене любила. Принаймні увесь цей час. Мабуть, нам випало страждати, багато страждати, щоб ми зрозуміли і одне одного, і те, що ми одне для одного важимо. (*Пауза.*) Приїхало двоє неохайних і мокрих чоловіків з моргу, вони зайшли, наслідивши на підлозі, до маминої спальні, попросили церату, розстелили її, тоді ковдру, загорнули матір і вже зібралися були нести.— «А ноші?» — запитав я.— «Та ми вже так, дуже у вас сходи вузькі».— «Ви що? — сказав я.— Ми вам допоможемо, давайте усе ж по-людськи». І хапливо, якось крадькома, ми спустилися на перший поверх. Під дверима стояв мікроавтобус густого темно-зеленого кольору. Я обережно посунув ноші всередину. «Ви скажіть черговому, я дзвонив йому»,— я тицьнув одному з них гроші.— «Та не треба»,— сказав він, але гроші взяв. Автобус рушив. Я стояв під дощем і дивився, як даленіють габаритні червоні вогники. Вулиця мов вимерла — ні людей, ні машин. Не хотілося повертатися в дім, не хотілося рухатись, не хотілося жити. Я стояв, змоклий до рубця, грибний дощ заливав мені очі, а я все дивився й дивився туди, де зник автобус із моєю мамою. «Ходімо!» — торкнув мене за рукав брат.— «Ходім...» (*Довга пауза.*) Я не спав тієї ночі і думав: чи був я хоч коли щасливим? І що ж воно таке — щастя? Невже робота? Чи друзі? Чи те, що зветься успіхом? Друзі йдуть, робота гнітить, ти бачиш, що можна виконати її краще, успіх нетривкий і швидкоплинний... А може, щастя — коли стоїш у незнайомому аеропорту і дивишся в очі, у котрих віддзеркалюється твоє ошаліле від радості обличчя? Коли, чекаючи пересадки, сидиш цілісіньку ніч на якійсь станції і не помічаєш ні замицьканих стін, ні запльованої підлоги, ані напівбожевільного п'яного

подружжя — інвалідів-жебраків, котрі тут-таки зчинили бійку між собою — адже за кілька годин ти побачиш її! Чи коли, прочекавши на холодній платформі спізнілий на дві години поїзд, бачиш у дверях вагона любу тендітну постать? Коли їдеш нічною приморською дорогою і, мурмочучи щось недоладне, тицяєшся чолом, носом, губами у її вушко, таке чарівне й неповторне, і не бачиш — відчуваєш у темряві її оксамитову усмішку. Куди воно все дівається потім? Витончується, стирається, рветься? І сльози, і сварки, і заклинання і заборони дзвонити, а ти все ж таки дзвониш, на щось сподіваючись, і трубку бере її подруга, і за підказкою, з її голосу — ти чуєш її шепіт поруч,— говорить, що її немає і не буде, що треба щось вирішувати, так далі неможливо: вона вже вся вимучилася, перепалася, перевелася ні нащо. І це все правда, але, поклавши трубку, ти чуєш, як ваша розмова обговорюється, які вираховуються варіанти... і щось утримує тебе від останнього і бажаного кроку. І врешті надходить та мить, коли обізлені невірою, засмикані взаємними докорами, ви вирішуєте розстатися. А тоді, через кілька років, ви зустрічаєтеся, ви згадуєте усі ваші милі подробиці, із задоволенням дивитеся одне на одного, із холодним безживним задоволенням. «Приємно було з тобою побачитися!» Куди ж воно все летить, пропадає? І чи потрібно було? Мені або їй? Усе життя моє — безглузда книжка, на кожній сторінці, де слово «щастя», я бачу: риска, риска, риска... «Ти щасливий?» — запитала якось дружина.— «Так»,— відповів я, розуміючи, що кажу неправду, кажу так лише тому, що вона хоче це почути.— «А я щаслива, знаєш»,— мовила вона. Тепер і вона мені так не скаже. То що ж це? І хто був щасливий? Хтось же був. (*Усміхнувся, повертаючись до інтонацій першої частини.*) Кумедно звучить: «Щасливий той, хто щасливий». Сам придумав. Слід запам'ятати. Такі думки не щодня навідуються. Може, хто й був, а я от — ні... (*Нараз урвав себе.*) Ні! Згадав! Я був щасливим, був! Того дня, коли мама принесла велику картонну коробку — ми жили тоді вчотирьох у одній кімнаті,— і заходилась розв'язувати її. І з її ледь лукавого погляду я збагнув: мені тут щось перепаде. І я не помилився. З коробки мама вийняла великий синій, сяючий лаком автомобіль. Як забилося моє серце! Як я завмер! Як затремтів увесь, ще не ймучи віри, що це диво — моє, моє! Як стояв я, не в змозі зронити ні слова, не наважуючись і руку простягнути по цей скарб! А мати, щаслива моєю радістю, молода, гарна, весела, передала іграшку батькові, і той став заводити її. Він вийняв ключик, притримуючи коліщатка, поставив машину на підлогу і забрав руку. Чи ж передати це відчуття, цей захват, це щастя! Синій автомобіль! Він дзижчить і мчить по колу, смішно наштовхується на ніжки стільців, вганяється носом у диван, і тоді батько чи бабуся нахиляються

і поправляють його, і він знову їде своєю, призначеною лише йому, безкінечною дорогою по щербатому старому паркету, де в кожній мостині м'яко відсвічується жовта лампочка під стелею, а мати, батько, бабуся дивляться на мене з усмішкою — ми сидимо усі вчотирьох у світлому колі, окресленому тінню від абажура, а автомобіль усе їде та їде — від одного до другого, від одного до другого, мовби снуючи між нами невидиму, але вічну ниточку. І ниточка ця ніколи не розірветься, і ми будемо разом завжди і всюди, тому що інакше просто не може бути. Четверо найближчих людей! І все буде добре в нашому житті, і все в нас іще попереду. Ми завжди будемо разом, ми завжди всміхатимемося одне до одного, ніколи не розлучимося, не захворіємо, не помремо — навіть у один і той же день. (*Пауза.*) Але... все ж таки... треба працювати. То на чому я спинився?..

Кінець

Початковий рівень

1. Чому п'єса називається «Синій автомобіль»?

Середній рівень

2. Визначте жанр п'єси «Синій автомобіль».
3. Схарактеризуйте сюжетно-композиційні особливості твору «Синій автомобіль».

Достатній рівень

4. У чому полягає причина творчих невдач головного героя п'єси?

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

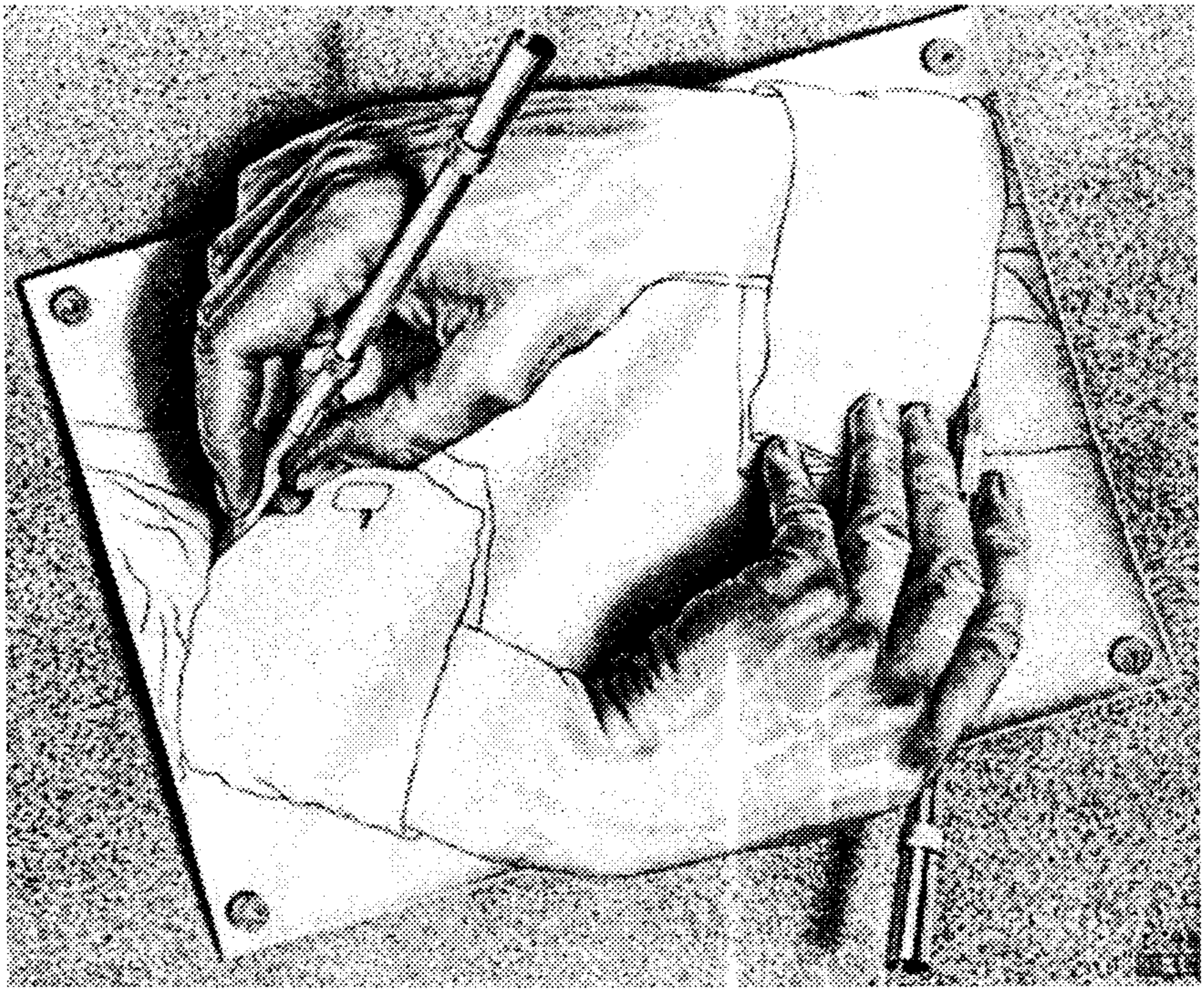

Поняття сучасної літератури умовно охоплює художні процеси останніх двох десятиліть. Важливими віхами у формуванні новітніх естетичних орієнтирів та нового світобачення стали Чорнобильська катастрофа, розпад Радянського Союзу та проголошення 24 серпня 1991 року державної незалежності України. Осмислення трагедії Чорнобиля було важливим поштовхом до змін та переосмислення попередніх ідейно-художніх орієнтирів. Наша література завжди прагнула бути з народом, відгукуватись на його болі і страждання, тож катастрофа змусила митців відійти від офіційних вказівок влади й повернутися до загальнолюдських проблем. Художнім осмисленням цієї трагічної події стали, зокрема, «Чорнобильська Мадонна» І. Драча, повість «Чорнобиль» Ю. Щербака, роман «Марія з полином у кінці століття» В. Яворівського.

Кризові події 80-х років XX століття з усією повнотою виявили нездатність тоталітарної комуністичної влади Радянського Союзу ефективно враховувати потреби людини, вони розкрили фальш і лицемірство культурної політики, що орієнтувалася на метод соціалістичного реалізму в літературі й мистецтві. Стало очевидним, що література соціалістичного реалізму відірвалася від потреб людини й народу, перетворилася на казенне, офіційне мистецтво.

Українські митці слова взяли активну участь у розгортанні боротьби за національно-культурне відродження. Розпад тоталітарного Радянського Союзу і проголошення 1991 року державної незалежності України скасували штучні обмеження в розвитку культури й мистецтва. Творча свобода принесла в літературне життя нові віяння. Почали з'являтися літературні організації та групи. Як своєрідна альтернатива створеній у радянські часи Спілці письменників України 1997 року постала Асоціація українських письменників, діяли літературні групи й об'єднання «Бу-Ба-Бу», «Лугосад», «Пропала грамота», «Червона фіра» та ін. Сьогодні українська література надолужує втрачене за роки тоталітаризму. Збагачується її жанрове, стильове розмаїття, осмислюються нові теми, активно розвиваються поезія, проза, зокрема й та, що орієнтується на молодіжну читацьку аудиторію.

В сучасній літературі співіснують і часто досить плідно співпрацюють письменники, що належать до різних літературних поколінь. Розмаїтість мистецького процесу не дозволяє запропонувати однозначної чіткої класифікації за стильовими течіями та ідейно-естетичними орієнтирами. І це

зрозуміло: сучасна література — явище, яке перебуває в постійному русі, розвитку, вона змінюється, еволюціонує. Потрібна часова відстань, щоб здійснити її всебічний опис і характеристику, — це, безперечно, буде зроблено за кілька десятиліть, коли відійдуть суб'єктивні оцінки й настане час для її об'єктивного осмислення. На сьогодні, можливо, найбільш прийнятним є поділ письменників за літературними поколіннями та стильовими пріоритетами. Літературним поколінням заведено вважати групу митців слова, які народилися приблизно в один час, мають схожий культурний і життєвий досвід і так само приблизно в один час реалізували свій творчий потенціал. Представники літературного покоління, звичайно, відзначаються неповторною індивідуальністю, однак, водночас, мають певну світоглядну і стильову спільність, виражену на рівні тем, проблематики, мотивів, образності творів.

У сучасному літературному процесі ще досить помітне місце посідають представники покоління «шістдесятників» — Л. Костенко, Вал. Шевчук, Д. Павличко, І. Драч та ін. Сформовані в мистецькому плані за часів так званої «хрущовської відлиги», вони багато зробили для утвердження ідеалу суверенної вільної особистості, піднесення національної самосвідомості, посилення інтересу суспільства до національної історії та культури. Поряд із «шістдесятниками» сьогодні в літературі заявляють про себе представники «сімдесятництва» (С. Майданська, Н. Білоцерківець, Л. Таран, М. Шевченко та ін.), «вісімдесятники» (Ю. Винничук, Ю. Андрухович, В. Неборак, О. Ірванець та ін.), «дев'яностники» (Т. Прохасько, І. Андрусяк, Р. Кухарук, С. Жадан та ін.). До літератури приходять молоді талановиті письменники, так звані «двотисячники» — С. Пиркало, Н. Сняданко, Л. Дереш, Т. Маляр-чук, І. Карпа, Т. Антипович та ін.

Епоху, в межах якої розвивається сучасна українська література, визначають як постмодерну. Явище *постмодернізму* (лат. post — префікс, що позначає наступність, фр. modern — сучасний) представлене не лише в літературі, а й у мистецькому та культурному житті загалом. Постмодерній літературі властиві пошук та експериментаторство. З'являються нові жанрові форми на межі власне літератури й публіцистики. Набувають все більшої актуальності «другорядні» жанри — есе, мемуари, коментарі, трактати. Тексти постмодерних творів відзначаються цитатно-пародійним багатоголоссям, алюзійністю, вони часто відсилають читача до інших текстів. Постмодернізм широко використовує ігрові прийоми. В українській культурі особливість постмодерної ситуації полягає в її протиставленні радянському тоталітаризмові. Важливу роль український постмодернізм відіграє в осмисленні колоніального минулого, розвінчуванні його авторитетів, стереотипів та догм.

Постмодернізм — це тип культури й літератури, який об'єднує різні стилі й стильові течії, не віддаючи жодному з них переваги. Він підкреслено демократичний, бо орієнтується на попит конкретного споживача мистецького продукту. Звідси — стирання чітких меж між елітарним і масовим мистецтвом. Постмодерна література — це література, яка великою мірою залежна від читача, його мистецьких інтересів і очікувань. Український читач сьогодні ще переживає період звільнення від залишків тоталітарної ідеології, тож цим обумовлений значний запит на літературу, яка б в іронічному, ігровому плані розкривала фальш подвійних стандартів радянської системи та її

пережитків. Маючи схильність до викриття фальшивих авторитетів, постмодернізм водночас не суперечить національному в мистецтві.

Об'єднуючи різні покоління, що сповідують власні ідейно-художні цінності, сучасна українська література має досить розгалужену стильову палітру. У ній у постмодерне ціле об'єдналися ті митці, котрі реалізують у своїх пошуках принципи неонародництва, неомодернізму і власне постмодернізму як певного стилю.

Можливо, найбільш помітним у сучасній українській літературі є власне *постмодерний стиль*, що нерідко виходить поза межі суто словесного мистецтва. Не лише літературний епатаж, але й особлива публічна поведінка зазвичай відрізняє представників постмодерної течії. Від ігрового, іронічного словесного самовираження митці-постмодерністи в окремих випадках переходять до публічних театралізованих акцій, влаштовують загальноукраїнські тури для пропаганди своїх поглядів і поширення книжок. Вони нерідко звертаються до жанрів масової літератури — детективу, трилера, анекдоту.

У зв'язку з українським постмодернізмом найперше слід згадати так званий «станіславівський феномен» — творчість письменників, пов'язаних тією чи іншою мірою з Івано-Франківськом. Найпомітніший представник — Ю. Андрухович, автор декількох поетичних книжок та романів «Рекреації» (1992), «Московіада» (1993), «Перверзія» (1996), «Дванадцять обручів» (2003). Ще в другій половині 80-х років минулого століття він виступив одним із засновників відомого літературного об'єднання «Бу-Ба-Бу» (разом із В. Небораком та О. Ірванцем). Манера Ю. Андруховича позначена яскравими рисами постмодерного стилю — вона інтертекстуальна (заснована на цитуванні чужих текстів), іронічна; автор широко використовує пародію, елементи карнавалу, ігрові прийоми.

Останнім часом активно розвивається українська *молодіжна постмодерна література*, зорієнтована насамперед на підліткову читацьку аудиторію. Основні проблеми, до осмислення яких звертаються представники цієї течії, — пошук молодою людиною себе, визначення життєвих орієнтирів, сенсу життя, протест проти «жорстоких» звичаїв «дорослого» світу із його лицемірством та подвійними стандартами. Представники молодіжної літератури віддзеркалюють процес поступового дорослішання й відповідно — пізнання себе і світу. Це пізнання не завжди є простим, воно сповнене випробувань, перешкод, драматичних пошуків. Зазначене стосується прози С. Жадана, зокрема його найбільш вдалого роману «Депеш Мод» (2005). Для творчості сучасних молодих письменників характерний епатаж, бажання вразити читача, заволодіти його увагою. Найбільш показово ця риса виявлена у творчості І. Карпи. Її романи привернули увагу читача відвертим зображенням переживань молодої героїні, для якої практично немає заборонених тем. Цікаво проблема самопізнання, пошуку себе осмислюється у творах молодого автора Л. Дереша. Його романи «Культ» (2002), «Поклоніння ящірці» (2004), «Намір!» (2006), «Архе» (2005), «Трохи пітьми» (2007) заслужено користуються успіхом у читачів. Проблеми, що хвилюють українського підлітка, у його творчості нерідко погоджуються з містикою. Прозаїк поєднує риси обдарованого розповідача з умінням переносити на український ґрунт досвід західноєвропейської та американської езотеричної літератури. Яскра-

во й самобутньо заявила про себе молода талановита авторка Т. Малярчук. Її прозові книжки «Ендшпіль Адольфо, або Троянда для Лізи» (2005), «Як я стала святою» (2006), «Згори вниз» (2006), «Говорити» (2007) засвідчують постійне розширення кола проблем, вихід на філософські та соціальні питання. Для художнього мислення Т. Малярчук властиві психологізм та міфологізм, закорінений у національній традиції. Сучасна молодіжна українська література динамічно розвивається, у ній повсякчас з'являються нові помітні імена. Покоління, яке виросло в незалежній Україні, поступово встановлює все більш тісні зв'язки із західноєвропейською культурою, посутньо сприяє якісному оновленню і стильовому збагаченню нашої літератури.

За останні два десятиліття українське письменство зазнало суттєвого тематичного оновлення. Позбувшись ідеологічних обмежень, воно звертається як до гострих актуальних питань, так і до проблем філософського характеру. Центральне місце в сучасному літературному процесі займає проза. Значно розширився її жанровий діапазон — насамперед це стосується жанрів масової літератури. Розвинулися детектив, трилер, еротична повість, містика. Сучасна література — живий процес, складний і різноманітний. Важливо, що в цьому процесі, попри різноманітність, зберігається духовна спадкоємність кількох поколінь та підтримується міцний зв'язок із національною культурною традицією.

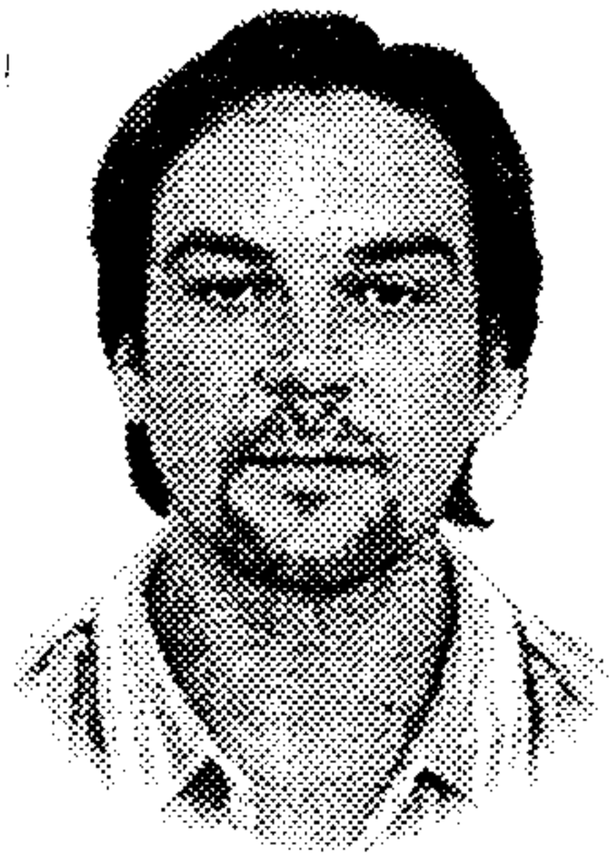

ЮРІЙ АНДРУХОВИЧ

(НАР. 1960 Р.)

Юрій Ігорович Андрухович народився 13 березня 1960 року в Івано-Франківську. Закінчив редакторське відділення Українського поліграфічного інституту та Вищі літературні курси при Літературному інституті в Москві. Працював журналістом, служив в армії. Був одним з організаторів поетичної групи «Бу-Ба-Бу» («Бурлеск-Балаган-Буфонада»). Автор кількох поетичних і прозових книжок, серед яких романи «Рекреації», «Московіада», «Перверзія», «Дванадцять обручів».

ПІСНЯ МАНДРІВНОГО СПУДЕЯ

Агов, мої маленькі чортенята!
З-під свити я вас випущу на світ —
туди, де кров з любов'ю черленяться,
де пристрастей і пропастей сувій...
Я — ваш отець, тож будьте мені вірні!
(які невірні рими в голові!),
але коли до серця входять вірші —
прекрасні, наче крила голубів,
які тоді надії!..

З риторик і поетик академій —
гайда на площу, як на дно ріки!
Підслухані у вирі цілоденнім,
ті рими — вчителям наперекір
(у вчителів, здається, *перекір*)!
Або в поля, як на зелену прощу —
читати вірші травам і вітрам!..
І постарайтесь, я вас дуже прошу,
щоб явір тихі сльози витирав,
щоб небо, нахилившись, наслухало,

щоб завше був натхненний соловій...
Хвалу воздавши часові зухвалу,
звірят і пастухів благословіть!..

Отож,— на світ, за діло — чарувати!
Агов, мої маленькі чортенята!

ОЛЕКСАНДР ІРВАНЕЦЬ

(НАР. 1961 Р.)

Олександр Ірванець народився 24 січня 1961 року у Львові. Закінчив Дубенське педагогічне училище та Літературний інститут у Москві. Працював учителем, служив у війську. Входив до літературної групи «Бу-Ба-Бу». Автор низки поетичних, прозових і драматургічних творів.

МІЙ ХРЕСТ

Сьогодні вечір, а вона — з ними.
Сьогодні вітер, а я сам, знову.
Оце мій хрест, зніміть його з мене.
Оце мій хрест, зніміть мене з нього.
Оце мій хрест. Я ніс його довго.
Зустрів її і кинув під ноги.
Оце, кажу, такі мої дрова.
Ти розпали мені вогню з нього.

Вона сказала: «В мене є фрески.
У мене храми є, на них — шпилі.
Якби маленький, золотий хрестик.
Якби на шию, а не на спину».

Тепер прийшли і кажуть: «Прощайся».
Центуріони стали, як влиті.
Візьміть маленьке золоте щастя.
Лишіть велике кам'яне лихо!..

Хрестоносіння, кажуть,— це догма,
І час новий мене змете, змеле.
Оце мій хрест, я ніс його довго.
Зніміть мене.
Зніміть його з мене.

1983

ЄВГЕНІЯ КОНОНЕНКО

(НАР. 1959 Р.)

Євгенія Кононенко народилася 17 лютого 1959 року в Києві. Закінчила механіко-математичний факультет Київського університету та французьку філологію Київського інституту іноземних мов. Живе в Києві, працює науковим співробітником Українського центру культурних досліджень. Її перу належить книжка поезій «Вальс першого снігу», новели, оповідання, романи. Євгенія Кононенко є авторкою низки творів для дітей та численних перекладів із французької й англійської поезії.

ВІРА, НАДЯ, ЯНА

Надії було доручено прикрашати домашній паштет червоними смужками консервованого перцю. Пухка рожева маса неодмінно мала бути вкрита запашними солодко-солоними пелюстками. А в епіцентрі тарілки мала бути трояндочка з маринованої цибулі, над створенням якої ревно працювала сама господиня Віра. Запаморочливий голод краяв нутрощі. Здається, життя віддаш за те, щоб перед смертю всмак наїстися! Поки Віра заклопотано шукала черговий ніж для надання досконалості цибулевій троянді, Надя похапцем сунула в рота чайну ложку паштету. Розгнівана Віра помітила:

— Ти що, маленька? Діти в мене за це отримують ложкою по голові! От-от сідаємо до столу! Перед першою чаркою всім буде дозволено щось під'їсти!

Віра любить вчити жити. Вона щиро вважає своє життя зразковим, свій спосіб життя єдино вірним і єдино вартим наслідування. Всі повинні мати законного чоловіка, окрему квартиру, двох дітей, неодмінно різностатевих, всі вихідні проводити на дачі, біля городу, де ціною життя треба вирощувати часник, селеру і солодкий перець Бичача Губа. А Надія відверто зневажає роботу на городі, розлучилася, не проживши з чоловіком і року, має єдиного сина і тривалий позашлюбний зв'язок з одруженим і багатодітним заступником директора з науки інституту, де працює й сама. Щоправда, Надія —

кандидат наук, працює над докторською і має публікації в закордонних виданнях, що не може не викликати поваги. Та все одно, краще б мала·мужа, і хай би він був і кандидатом, і автором статей.

За вікном виє чорний вітер з Дніпра. Блочний дім здригається, тремтить і, здається, от-от розлетиться на блоки. Опалення ще не увімкнули, і невідомо, чи цього року увімкнуть. Кухня — єдине тепле приміщення на всю чотирикімнатну квартиру з холом. Холодної осені всі жахіття нестабільного життя стають особливо жахливими. Зараз страшніше, ніж взимку. Бо, по-перше, взимку все-таки хоч якось, а опалюють, і грізне передчуття: а раптом цього року не дадуть тепла, природно минає. А по-друге, взимку попереду весна. А восени попереду зима, і це особливо страшно. Вірин день народження припав на холодні осінні дні, коли пронизливий вітер несе останнє листя і перший сніг, коли підвищують ціни, і неймовірно відтягають опалювальний сезон.

Але день народження в цьому домі гуляють завжди. Позаду — «поляна», накрита на роботі і застілля з родичами. А перша неділя після дати вже незліченну кількість років віддається інститутським подругам Надії та Яні. Надя, як завжди, прийшла вчасно і слухняно виконує Вірині накази на кухні. А Яна, як завжди, десь у дорозі. Зараз дзвонитиме з поламаних автоматів, кричатиме, що скоро буде. А поки стоїть на Проспекті Академіків, ловить таксі. Потім розповідатиме, що довезли її за так, хто ж візьме гроші з такої пані? Щоправда, везли задовгим шляхом. Щоб якомога довше посидіти поряд з нею, подихати її парфумами.

— Мар'янко,— кричить Віра до дочки,— неси усе це на стіл! Тільки дивись за хлопцями, щоб ніхто нічого не тягав з тарілок!

Надія боїться, як би Вірин гнів не впав на голову її голодного сина, що зараз разом з Віриними дітьми та її чоловіком Сашею сидить перед телевізором, здригаючись від голодних судом. А поряд накривається неймовірний стіл. Коли вже скінчиться це прокляте життя? Ходиш на день народження, наче до благодійної їдальні. Надія згадала, як нещодавно вони з сином зайшли до якогось кафе, і син так жадібно їв ті казенні млинці, що прибиральниця почала носити їм недоїдене з сусідніх столиків: «Хай дитина попоїсть!» Ледве забрала малого, який був ладен їсти недоїдки.

— І ніби пристойно ми були одягнені,— розповідає Надя,— а от раптом нам було надано статус голодних собак!

Але цей випадок з життя подруги та її сина мало цікавить Віру.

— Ти краще скажи, в тебе все по-старому? -- запитує вона.

— Що ти маєш на увазі?

— Ти знаєш, що я маю на увазі.

— Не знаю.

— Ну, твоє особисте життя.

— Особисте життя? Перекладаю англійською резюме нашої колективної праці.

— Я не про те питаю.

— Робота для мене є найособистішим.

— Ну а заступник не розлучається? — запитує Віра.

— А чого він має розлучатися? В нього троє дітей.

— Господи! Троє! Він чимось думав, коли їх робив? — троє дітей завжди обурювали Віру. Так само, як і одне.

— Яке тобі діло до його дітей?

— Ні до його дітей, ні до нього самого мені і правда мало діла. Але тебе я знаю вже стільки років, що аж противно. Надто, ти ж не Янка, яка сьогодні з одним, а завтра з іншим. Треба щось робити.

— Що робити?

— Ну, давай сядемо і подумаємо, – Віра заходилася відкривати банку овочевого асорті,— подай мені того салатника, ні синій, у квіточки, ага, дякую. Може вже все-таки прийшов час сказати, що не зустрічатимешся з ним, поки він одружений? На мужиків це діє.

— Це абсолютно не входить в мої життєві плани.

— Але ж це не життя! Послухай, Надю, ну що ми без мужиків? Подивись! — Віра гордо відчинила двері на балкон,— балкон обшито склом, саморобна шафа охайно пофарбована,— ось, глянь, все це Саша! Подивись, як зроблено дверцята!

— Віро, ну до чого тут твої дверцята? В світі відбуваються такі процеси! Мільйони людей втрачають старі цінності і не здобувають нових! А ти про якісь дверцята!

— А що ж це таке, як не цінність? Куди б я іще складала увесь цей мотлох? — Віра розкриває дверцята, демонструє той мотлох, який не можна викинути і який у поганих господарів валяється по кутках.— А ось ящик для картоплі! Утеплений! З подвійними стінками! З дірочками! Для коханки такого не зроблять!

— Віро, ну в мене балкона нема, куди я тулитиму того ящика?

— Гаразд, Бог з ним, з ящиком, але ж подумай про сина! Як ти йому у вічі дивитимешся? Скоро він тебе спитає: мамо, куди ти ходиш?

— Віро, я ходжу тільки на роботу... Як там Янка? Вона збирається?

— Збирається. Дзвонила, аж верещала, що має розповісти нам багато цікавого. Ти ж її знаєш. Всі в неї закохані, всі од неї мліють. Комплекс самотньої жінки. Тільки заміж чомусь ніхто не бере.

— Я теж самотня жінка, якої ніхто не бере заміж,— відповідає Надія.— Де в тебе ніж різати шинку?

— Ну от же, лежить, на тебе дивиться! Тільки нарізай тоненько. А потім прикрасиш селерою... Ти все-таки була заміжньою, хоча

й недовго. А тепер в тебе один постійний. А в неї цілий калейдоскоп! І дитя невідомо від кого!

— Але не гірше за твоїх законних!

— Та хіба я щось таке кажу? От у святенництві мене ніхто не звинуватить! Людочка — золоте дитятко! Та я речі після маленької Мар'янки нікому не віддавала, хоча в мене повно племінниць! Чекала, поки Янка народить Людочку! Мій же Саша її хрестив! Але що скаже мамі та Людочка, коли виросте?..

Легкі на спомин Яна з Людочкою дзвонять у двері. Вся компанія відривається від телевізора, дружньо поспішає в хол. Саша відчиняє двері, хапає Яну в обійми, вимовляє звичне:

— Привіт, люба кумо! І що то за кума, що з кумом не була?

— Забери руки! Чуєш, що тобі кажуть? Руки! — відказує Яна, що зазвичай в такій ситуації довго цілується з кумом. Віра здивована: вона звикла до палких прилюдних обіймів свого чоловіка з давньою подругою, які вона всіляко заохочує, демонструючи в такий спосіб свою впевненість у Саші.

— Що ж ти не пригорнешся до кума у своїй жіночій самоті?

Яна не відповідає, кидає дублянку кумові на руки, йде до кухні:

— Знову готується азіятський стіл? В кращих традиціях українського радянського жлобства? Привіт, Надю, ти тут знов за наймичку?

— Ви бачили цю графиню? Вже й стіл їй не такий! Тобі смаженних рябчиків чи галущок з медом?

— Галушки з медом кушайте самі, а від дичини під червоним винним соусом не відмовлюсь.

— Задня ніжка олениці під самогоном,— жартує Саша, звично хапаючи Яну за задню кінцівку.

— Ти гадаєш, що дуже дотепний? — кривиться Яна.

— Ти що, знову триста діб без мужика, тому така люта? — обурюється Віра.

— Вона, здається, більше мене не любить,— ображено зітхає Вірин Саша.

— Я тебе ніколи не любила,— презирливо відповідає Яна.— Ну гаразд, я вже прибула, сідаймо до столу! Які затримки? Чи тут подають аперитив? Може Мартіні?

— Ось Мартіні! — Саша гордо дістає з-під столу літрову пляшку з-під Мартіні, наповнену лимонною каламутною рідиною,— а ось і огірочки! Свої, з дачі!

Яна завжди одягнена екстравагантно. Але зараз на ній щось таке, що ні в казці, ні пером. Тугі барвисті штанці до середини литки, просторий светр із задовгими рукавами, на шиї намотано відразу декілька хусток. А Людочка посунула до кімнати, не виймаючи рук з білої

хутряної муфточки, яку не дала із себе зняти, коли з неї стягли пальтечко.

— Це остання паризька мода? — запитує Саша.

— Як ти здогадався, що я щойно звідти?

І от нарешті уся компанія в складі Віри, Саші, Мар'яни, Сашімолодшого, Наді з Костиком та Яни з Людочкою розміщуються навколо щільно заставленого наїдками столу. 14-річна Мар'яна відмовляється сідати на кутку, чим викликає обурення своєї матінки Віри, яка шукає підтримки в гостей. Але виховний момент гостями не підтриманий, салати й соління заполонили розум і серця. Голодні очі жадібно стріляють по стравах. Руки тягнуться до тарілок з оселедцями та холодцями. Горлечка пляшок дзенькають біля чарок і келихів.

— Ну що ж, Віро, за тебе, за твій дім!

— За нашу маму!

— За тебе, мамо, щоб ти змінилася на краще!

Здіймаються келихи й чарки, працюють щелепи, тіла наповнює блажена тепла ситість, а душі — короткочасний спокій. Хоча йдеться про неспокійне: і про підвищення цін, і про фатальний холод, і про те, що їстимемо в наступному році. Гаразд, цього року виживемо. А далі?

— Город є, значить якось буде. А от що робити тим, в кого нема городу — не знаю. Коханці не прогодують, навіть якщо їх і багато,— Мар'яна повела Людочку до своєї кімнати, а Саша-менший Костика — до своєї, тому Віра дозволила собі казати правду.

— До твого наступного дня народження ми з Роже надішлемо тобі трактора для твого городу,— реагує Яна на єхидне зауваження Віри,— якщо, звичайно, митниця пропустить.

— З яким іще Роже? До якого ще рожна тебе прибило? — не сприймає Яниної обіцянки Віра.

— А ось до такого,— Віра біжить до передпокою, несе свою сумку, витягає з неї купу кольорових фотокарток, пускає їх по колу. Дочекалася потрібного моменту. Поки товариство споживало соління й шинку, підтримувала банальну розмову: так, тяжко живеться, інфляція, ціни. А коли всі наговорилися про невиплату тих нещасних мільйонів, принесла ці фото. Ось вона біля парапету на набережній. Поряд — стрункий чорнявий поклав руку на плече. Це, очевидно, і є Роже. Ось напівтемрява ресторану. На столі свічки, висока пляшка.

— Це — Мускадет 1989 року,— недбало пояснює Яна,— а це,— вона тиче пальцем в тарілку на знимці,— форель щойно з грілю. В Ла-Рошелі її готують неперевершено.

— У нас у Прибалтиці такі ж будиночки,— видушує з себе Віра, розглядаючи фотокартки приморського міста з Яною в шортах по центру.

— По-перше, Прибалтика давно вже не в нас,— відрізає Яна, по-друге, ти ж і в Прибалтиці не була ніколи, що ти там можеш знати? Тільки бачила картинки.

— В мене завжди була сім'я,— як може, тримає оборону Віра,— мені було не до поїздок в пошуках дешевих пригод.

— Дешевих пригод шукати не варто. Пригоди мають бути дорогими.

І от перед очима почесного товариства світлина, де Яна біля Ейфелевої вежі. Тут вже ніяких сумнівів. Яну з шиком возили по Франції, а не по Прибалтиці.

— Кажуть, Париж — дуже дороге місто...— нарешті видушила з себе Віра. Зате Надя виявила до Яниних дорогих пригод жвавий інтерес. Колись, ще в студентські роки, Яна з Надею були франкоманками: разом ходили на курси французької мови, записували на касети французьких співаків, і мліючи під звуки Sous le ciel d'or мандрували пальцями по мапі Парижа: ось Pont Neuf, ось у північній частині міста пагорб Монмартр, а бульвар Монмартр далеко звідтіля, в колі Великих Бульварів.

— І чого б це я мріяв про той Париж, коли на дачі стільки роботи? — любив повторювати Вірин Саша. Але ж от Яна на яскравій лискучій світлині стоїть біля символу справджених мрій так вагомо і зримо, що й самій Вірі на якусь мить і дача, і міцна сім'я здалися сумнівними цінностями.

— Що ти відчула, коли вперше побачила усе це? — запитала Надія.

— Ти певна, що цей тип одружиться з тобою? — запитала Віра.

— Що я відчула? Ти знаєш, коли бачиш pour le bon те, що сотні разів бачив на листівках чи в кіно, відчуваєш... ну, мабуть, розчарування... або щось таке... ніби тебе дурять... поставили Норт Дам з пап'є-маше, а тобі кажуть, що він справдешній. Чесно кажучи, мене більше вразив Ліон, а не Париж. Цей собор Фурв'євр високо над Роною... думаєш, як ти жив на світі і навіть не знав, що таке існує... А щодо одруження, воно б мені ні на фіг не було би потрібно, але без цієї фігні він нас з Людочкою не зможе забрати до Франції. Отже, бігаю, легалізую різні дурні документи.

— Які документи? — запитала Віра.

— Коли тобі буде треба, я тобі розповім.

— Мені ніколи не буде треба. А поки пропонується гаряче — м'ясо в майонезі. По-французьки. За твоїм рецептом.

Їли гаряче, а потім солодке. Доїлися до тяжкого переїдання. Недавній жахливий голод, здається, був наснився.

— А все-таки, стан голоду — значно комфортніший за тяжку ситість. Коли голодний, чогось хочеться і прагнеться. А коли так огидно ситий — не хочеться нічого,— зітхає Надя.

— Більше тебе не частуватиму,— образилась Віра,— будеш їсти недоїдки по їдальнях.

І от нарешті діти наїлися солодким, і вже не бігають до столу за яблуками і мандаринами, засіли за свої ігри. А Саша, як завжди, перебрався до спальні, і у суміжній зі спальнею вітальні чутно, як батько сімейства захропів. Це звичний акомпанемент жіночих посиденьок.

Віра чекає саме цього моменту застілля, щоб узяти пляшку сухого (поліровочку) і розпочати правдиві задушевні розмови з подругами юності.

— Нє, баби, час такий, що хош-не-хош, а станеш повією. Останнім часом у нас подружня любов тільки в день зарплатні,— Віра при всій своїй непохитній порядності та високій моралі любить погомоніти про секс у колі найближчих подруг.— Ніякого натхнення лізти до нього під ковдру, якщо три місяці нічого не носив. Навіть у таку холоднечу.

— І я можу...— скупа на відвертості Надя не підбере потрібних слів,— ніяк не можу настроїтися на еротичний лад, якщо він у відповідний момент не прошепоче на вушко, що купить мені на наступний місяць проїзний квиток...

А щаслива Яна, в якої життя зараз на підйомі, не наважується розповідати про те, які рушники й шампуні у французьких готелях, і, сама того від себе не чекаючи, співчутливо запитує Віру:

— Він же ж в тебе був підрядився будувати якісь дачі, і ніби за пристойні гроші.

— А де ті гроші?.. Втім, хіба ми зараз про гроші... Ну скажи, Яно, як там ті хвалені французи у койках, чи це правда щось особливе?

Яна серйозно поставилась до Віриного запитання і глибоко замислюється, щоб дати якомога точнішу відповідь.

— Ну що вам сказати, наших-то в мене було достатньо, а француз лише один... Щоб побудувати кореляційний ряд, треба мати вибірку не менш, як з десяти елементів з обох множин. Я не можу похвалитися таким глибоким знанням французів.

— Це в тебе ще попереду...

— Не піддівай її, Вірко, бо вона вийде з настрою і не зможе відповісти на твоє питання,— зауважує Надія, якій теж цікаво.

— Лексика в них дуже багата,— нарешті відповіла Яна, відзначивши найхарактернішу деталь,— вже як ми з Надею ту французьку вчили, поки ти бігала з молоковідсосками по молочних кухнях! Перші відмінниці були! Але, виявляється, там є такі дієслова, такі іменники... У французькій мові сім тисяч таких слів... На тебе, Надю, теж був би попит на цьому ринку.

— Куди мені до тебе, Яно.

— Ні, ні, без дурнів. На тебе б знайшлося ще більше бажаючих. В мене все назовні, а в тебе все всередині. Ти знаєш стільки цитат... Там у них такі жінки взагалі заміж не виходять.

— А що ж вони роблять?

— Так живуть... Ти б теж спробувала дати об'яву, до газети J'annonce. Поки вашу установу не ліквідували разом з усіма директорами і заступниками.

— Яку об'яву? Ти познайомилася з ним за об'явою?

Віра не любить, коли Янка з Надією починають обговорювати свої проблеми, не звертаючи уваги на неї, на господиню. Врешті-решт в чиєму домі вони п'ють? Чиє вино цмулять?

— Ну і хто ж він такий, твій хранцуз? Чим займається?

Яна витягла із сумки барвистого журнальчика, розкрила його перед Вірою.

— Ось.

На кожній сторінці — по декілька фотознімків різноманітних будинків і замків.

— Це все його?

— Яка ти... навіть і не знаю. І в Ротшильда стільки нема. Роже — аґент з нерухомості,— гордо пояснила Яна.

Роже — не власник аґенції, а лише її службовець. Їздить по країні, зустрічається з тими, хто хоче продати нерухомість, оцінює її, забезпечує рекламу. Власне, подорожуючи з Яною, він суміщав приємне з корисним: і завдання фірми виконував, і коханій жінці показував країну.

— Та що ж це за робота така — купи-продай? Як ти зі своєю закінченою вищою і недописаною супервищою співіснуватимеш із спекулянтом?

— Сама ти спекулянтка,— образилась Яна.— На посередницькій діяльності тримається світ.

— Але ж ми якось жили без усякого посередництва, і, як видно тепер, жили зовсім непогано.

— Без посередництва? Хіба ти не розумієш, що основним посередником була партія?

— Озвалася колишня комуністка.

— Та ще й не рядова, а колишній член бюро райкому.

— А я ніколи не приховувала свого членства,— гордо відповіла Яна.— Я з тих, хто підривав партію із середини! Скільки всього було випито під портретами членів Політбюро! Скільки оселедців було загорнуто в плакати Слава КПРС! Скільком комуністам я особисто попсувала моральне обличчя! — мрійливо поринула в спогади Яна.

— А тепер тебе потягло на світовий імперіалізм,— зауважила Віра.

— Тепер це зветься постіндустріальний світ,— виправила подругу юності Надія.

— Усе на світі треба пережити,— відповіла цитатою з класика Яна.

За вікном полетіли перші в цьому році дрібні сніжинки. З Дніпра з ревом повіяв сердитий вітер. Незважаючи на випите, з'їдене і майстерно засклений балкон, холод діставався під хустки і пледи на плечах і на колінах.

— Кінець світу,— тихо промовляє Віра, допиваючи келих сухого,— може ти й правильно робиш, що тікаєш звідсіля до теплої країни.

— Мені чомусь пригадався кінець першої дії «Днів Турбіних»,— зітхає Надія, також через силу допиваючи сухе, щоб не лишалось на сльози.

— Мамо, увімкнули опалення,— влетів до вітальні Саша-молодший.

— Мамо, в них увімкнули опалення! — закричав Костик.— Може і в нас увімкнуть!

— Людочка спить,— приклала пальця до губ Мар'яна.

— Треба рушати,— підвелася Надія.

— Візьмемо таксі,— позіхає Яна.

Поки Яна натягає на сонну Людочку білу шубку, Віра затягає Надю до кухні і енергійно шепоче:

— Ти ж не бери приклада з Янки! Краще міцніше тримайся за заступника! Ти же любиш його!

— Мамо, ти вже готова? — до кухні заходить одягнений Костик.

— А може затримаєшся ще трошки, Надю? А Саша прокинеться і проведе вас із Костиком до автобуса.

— Ні, краще я з Яною на таксі,— втомлено відповідає Надія.

Надії до центру міста, Яні — на протилежну околицю. Їм по дорозі. Людочка у французькій шубці з муфточкою спить у Яни на руках.

— Боже, тобі ж важко! Дай, я потримаю, поки ти одягнешся! — Віра бере Людочку з рук Яни. Саша-старший ще гучніше захропів у спальні. Яна знімає з себе одну зі своїх хусток, пов'язує її на шиї в Мар'яни.

— І що ти таке робиш! — обурюється Віра.— У дівки і без того голова не туди дивиться.

— А ти добре знаєш, куди, власне, має дивитись голова? — запитує Надія.

— Ти хочеш сказати, ніби ти знаєш?

— Ні, я не знаю,— відповіла Надія.

— Зате я знаю, куди! — вигукує Яна, забираючи у Віри Людочку.— Вперед! Треба дивитись тільки вперед!

— А вперед — це куди? — тихо запитує Надія.

ТАНЯ МАЛЯРЧУК

(НАР. 1983 Р.)

Таня Малярчук народилась 1983 року в Івано-Франківську. Закінчила філологічний факультет Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. Живе в Києві, працює журналістом. Авторка кількох книжок прози, серед яких «Як я стала святою», «Згори вниз. Книга страхів», «Говорити».

ЦВЄТКА І ЇЇ Я

1

Коли я народилась, їй було шість років і вона варила свій перший бульйон.

Мама лежала в пологовому будинку. Тато вже тиждень їв смажені яйця і консерви. Не мився, не змінював шкарпетки, не розстеляв ліжко, а спав просто в кріслі перед телевізором. Цвєтка ходила у свій дитячий садок і розповідала всім, що мама поїхала в Угорщину купувати їй модну зимову куртку.

Був квітень.

Цвєтка вийняла з холодильника куряче стегенце і варила бульйон. Вона могла би ще зготувати пельмені, могла би помити тата, попрати йому одяг, могла би накричати на нього, як це робила мама, могла би вдягнути мамину нічну сорочку і лягти з татом в їхнє з мамою подружнє ложе.

Вечорами вона ходила з татом у спортзал на тренування кунг-фу і годинами, поки тато спарингувався в сусідньому залі, бренькала на піаніно собачий вальс.

Вона ще не діставала до газової плитки настільки, щоб оволодіти нею, і підкладала собі табуретку. Одягнула мамин фартушок. Вкинула в каструлю весь запас сушеного кропу. Не пересолила. Взагалі не солила. Варила куряче стегенце без найменшого співчуття. Вона могла би холоднокровно відрізати коропу голову і посмажити його

з яйцем на маленькому-маленькому вогні. Без найменшого співчуття. Як це завжди робила мама.

— Що ми будемо нині їсти? — спитав тато.

— Бульйон.

Тато зовсім не здивувався. Він думав, що хист до кулінарії в жінок проявляється з першого дня народження.

— В тебе смердять ноги,— сказала Цвєтка.

— Дай мені спокій з ногами.

— Піди помий руки і ноги.

— Ти ще гірша як твоя мама.

— Я не гірша. Я така сама.

Потім вони вдвох стояли під вікнами пологового будинку, за руку, як тато і донька, щасливі і усміхнені. Мама показувала їм у вікно згорток зі мною і жестами питала, що вони весь цей тиждень їли. Тато відмахувався, мовляв, якось перебиваємося, ще не було так, аби ніяк не було.

— Бульйон! — кричала Цвєтка, але мама не розуміла.— Скажи їй, що ми їли бульйон!

Тато вже зібрався повертатися додому.

— Скажи, що ми їли бульйон! — наполягала Цвєтка.— Ну чого не хочеш сказати їй правду?!

— Хіба це так важливо?

— Це дуже важливо. Ми їли бульйон, і мама має знати!

— Їй зараз інших проблем вистачає...

— Бульйон — це не проблема.

— ...вона народила тобі ляльку. Як ти її назвеш?

Цвєтка ні на хвилину не завагалась. Вона знала моє ім'я ще до мого народження.

— Мітла!

2

Вона була худенька і чорноволоса, завжди в міні-спідничках, в елегантних черевичках на підборах середньої висоти. Вона фарбувала очі і губи в яскраві кольори і носила великі обвислі сережки у формі грона винограду.

Коли мені було шість років, я вважала її найпрекраснішою дівчиною на світі.

3

Ми спали в одній кімнаті: Цвєтка на розкладному дивані, я — в дитячому ліжечку зі знятою решіткою.

Як тільки починало темніти, я переносила свою подушку на її диван і клала поруч з її подушкою, але так, щоб Цвєтка цього не бачила і не встигла мені заборонити. Коли вона роздягалась і лягала спати, я вже була там — на краєчку її дивана, вкрита ковдрою з головою, згорнута калачиком, щоб займати якомога менше місця і якомога менше її роздратувати. Деколи Цвєтка криками і скандалом повертала мене назад, деколи була добра і поблажлива.

Її доброта ховала в собі небезпеку. Цвєтка завдавала удару в момент, коли я найменше його сподівалась.

— В тебе гарні губи,— казала мені Цвєтка, коли ми поруч лежали в темряві і чекали на сон.— Кращі, ніж у мене.

Мене розпирало від гордості, і я, беззахисне звірятко з кращими ніж у неї губами, починала хотіти більшого.

— І волосся у мене краще, ніж у тебе. Товстіше. Не таке рідке.

Цвєтка мовчала.

— І нігті. Твердіші ніж у тебе. Мають кращу форму...

Цвєтка мовчала. Я поспіхом перебирала в умі кожен свій орган і визначала, який з них вартий уваги. Поки є добра нагода відзначитись.

— Але вся я краща за всю тебе,— спокійно відрубувала Цвєтка і відверталася в інший бік, щоб заснути.

— Я знаю, де ти ховаєш від мами щоденник,— погрозливо, заради помсти, кілька разів шепотіла я, і горло моє, як акваріум, заповнювалось сльозами.

Цвєтка мовчала. Вдавала, що спить.

Вона ніколи не піддавалась на шантаж.

4

В мене було дві розваги, коли я залишалась вдома сама. Варити «шоколадку» і мільйон разів, смакуючи її, переслуховувати вініловий запис «Арлекіна» Алли Пугачової.

«Шоколадку» я варила в алюмінієвій мисочці з какао-порошку, цукру і молока.

Одного разу какао-порошок закінчився. Я перевернула догори дриґом всі кухонні шафки і не виявила нічого подібнішого до какао, як мелену каву. Я вирішила, що це майже те саме, і «шоколадка» вийде навіть незвичніша. Дала всього, чого вимагав рецепт. Вкинула ще масла, кориці і кардамону. Грецького горіха і родзинок. Стояла над плиткою на табуреті і ретельно помішувала суміш. Я не вміла варити бульйон, і зараз його варити не вмію. Я би не змогла холоднокровно відрізати голову коропові і смажити його на маленькому-маленькому вогні без найменшого співчуття.

Кава в алюмінієвій мисочці закипала дивними великими бульбашками. Вона загусала з катастрофічною швидкістю. Мені ставало все важче і важче помішувати її ложечкою.

Зневірена, я вимкнула газ і всунула мисочку разом з «шоколадкою» під проточну холодну воду. Потім під гарячу. Кава так загусла, що перетворилась на камінь і безнадійно пристала до дна моєї улюбленої алюмінієвої миски. Не допомагала ані вода, ані повторне розігрівання.

Я не бачила іншої ради, ніж як сховати продукти свого злочину — мисочку і ложку, якою помішувала «шоколадку» — під диван. Краще було викинути все це у сміттєву корзину надворі.

Наступного дня ми з Цвєткою повертались — я з дитсадка, вона — зі школи. Цвєтка йшла тротуаром, я — калюжами. Вечоріло.

Цвєтка сказала:

— Мама знайшла тарілку, яку ти спалила і сховала під диван. Вона дуже люта. Зараз буде кричати на тебе.

— А як вона знайшла? — я дуже не любила, коли мама на мене кричить.

— А як ти так спалила миску?

— Я варила з кави «шоколадку». Вона чомусь стала тверда, як камінь.

— Тепер маєш. Мама буде бити тебе патиком. Патик стоїть в кухні на столі.

— Я боюся вертатися додому.

— Хочеш, я тебе сховаю?

— Як?

— Тихо заведу на балкон, і ти будеш там сидіти, поки мамі не перейде.

Ми нишком зайшли до хати, і Цвєтка закрила мене на балконі. Мені було дуже на балконі затишно. Як в бункері, як в халабуді.

Я сиділа на підлозі, щоб мене не було видно з кімнати, накрившись коцом, який прикривав від замерзання мішок з картоплею.

Цвєтка стала моїм ангелом охоронцем аж до вечора. Я сиділа на балконі шість годин, а вона тягала мені з кухні смажену картоплю, бутерброди і квашені помідори.

— Мама вже майже не злиться,— повідомляла вона,— думаю, ще година, і їй зовсім перейде.

— А що вона каже?

— Каже, що ти ідіотка.

Мені було дуже сумно, я просила Цвєтку залишитися зі мною на довше, і вона милостиво погоджувалась.

— Якщо вона так на мене злиться, то я краще зовсім піду. Піду геть.

— Так, але як ти вийдеш? Вона постійно крутиться в коридорі, побачить тебе, і перед тим, як пустити, добре відлупцює.

— Дякую, що ти так мені допомагаєш,— розчулено казала я.

— Ну та ми сестри, мусимо одна одній допомагати. Так буде завжди.

Об одинадцятій вечора на балкон влетіла заплакана мама. Витягла мене з-під картопляного коца і занесла в хатнє тепло.

Дала мені їсти і пити.

Виявилось, вона обійшла всіх моїх подруг і обшукала за мною весь район.

Про спалену миску вона анічогісінько не знала.

Потім я лежала в маминому ліжку, накрита двома ковдрами і кашляла. Мама з патиком бігала за Цвєткою з кімнати в кімнату, а Цвєтка кричала тільки одну фразу: «Чого мене?!» Але не плакала. Вона ніколи не плакала.

Я слухала вініловий запис «Арлекіна», потім «Птіцу щастья», потім «Сініій тєплоход», потім зайшла Цвєтка:

— Вічно мені через тебе дістається. Як ти мені надоїла!

— Чого ти така зла? — спитала я.

— Зато тато мене більше любить! — чогось крикнула Цвєтка і вийшла.

І вона сказала неправду. З усіх мешканців квартири № 62 найбільше її любила я. Тільки боялась у цьому зізнатись. Бо Цвєтка ненавиділа любов у всіх її формах і виявах.

5

Цвєтку Цвєткою назвала наша маленька любляча бабця, яка любила своїх внуків, як то завжди буває, більше, ніж дітей.

Насправді Цвєтку звали інакше.

С.

Але бабця змінювала наші імена залежно від того, що ми їй нагадували.

Цвєтка нагадувала бабці кропиву.

На цвинтарі недалеко від бабиної хати була велика, викопана невідь ким яма, яка під час затяжних злив заповнювалась водою. Можливо, це була чиясь невикористана могила.

Ми з Цвєткою пішли до ями дивитися, чи водиться в ній хоч якась найменша риба. Цвєтка казала, що водиться. Вона бачила в ямі дельфіна.

Ми стали над ямою і двома великими патиками каламутили воду, аби дельфін вискочив на поверхню.

— В такій брудній воді дельфіни не живуть,— багатозначно сказала я.

— Не знаю. Може, то був і не дельфін. Може, то була акула.

— Ну, якщо акула, то всяке буває. Акули болото люблять.

Мій патик втопився в болоті. Я натягнулась, щоб дістати патик, коли ще один його кінець стирчав на поверхні, і шубовснулась в яму.

Цвєтка побігла за бабою.

Я стала ногами на дно, і болото сягало мені рота. Треба було задерти голову, щоб не нахлебтатись. Десь зовсім поруч у каламуті нишпорив дельфін, який цілком міг виявитись кровожерливою акулою. Я плакала від жаху, і мої сльози стікали в болото.

— Не плач, бо втопишся,— кричала Цвєтка вже десь здаля.

Бабця на подвір'ї закидала в стодолу сіно. Цвєтка мовчки стала біля неї.

— Що є? — здивувалась бабця.

— Мітла впала в яму і її з'їла акула.

Бабця вилами витягла мене з болота, а Цвєтка тим часом втекла в колгосп розглядати биків, і її не було до ночі.

Я милася в балії.

Бабця однією рукою тримала Цвєтку за плече, а іншою сікла її по голій задниці в'язкою кропиви.

— Ой, Цвєтко! — кричала бабця.— Цвєтко-Цвєтко!

6

Найчастіше ми були вдома вдвох — я і вона.

Цвєтка сиділа в кухні на м'якому диванчику біля вікна, а я, захлинаючись образою і сльозами, мила посуд. Посуду було дуже багато, масні каструлі і тарілки, в яких позалишалась їжа, горнята, в яких позалишалась чайна заварка, ложки і виделки, первісно не такі брудні, але так само масні, як каструлі, в які їх вкинули. Гарячої води не було. Не було нормального засобу для миття посуду. Я по лікті мастилася жиром і помиями, і від цього ще дужче захлиналася сльозами.

Цвєтка байдуже дивилась у вікно. Переводила погляд на підвіконник, де стояли рядком наші улюблені екзотичні вічнозелені вазони.

З-поміж сліз горло моє видавало подекуди жалісливе благальне ниття.

— Я хочу надвір.

— Нащо тобі йти надвір? — дивувалась Цвєтка, продовжуючи переводити погляд з вікна на підвіконник і назад.

— Я хочу гуляти.

— Нащо тобі гуляти?

— Я хочу гратися з подружками.

— Всі твої подружки дурні.

— Чому я маю мити посуд, а ти маєш сидіти?! — моє ниття переходило у відчайдушний крик.

— Бо ти нічого ніколи не робиш,— Цвєтка була така спокійна, така врівноважена і мудра, як античний філософ вкупі зі своїми учнями.

— Я завжди мию посуд, мию підлогу, пилосошу, викидаю сміття і підливаю вазони!

— Але ти не переш сама собі труси!

— Це неправда!

— А хто тобі їх пере?

— У моєму віці тобі також мама прала труси!

— У твоєму віці...— Цвєтка ставала воїном справедливості на кшталт середньовічного схоласта вкупі з усіма інквізиторами,— у твоєму віці я вже варила бульйон!

На мене нападала гикавка, і я кожної миті ризикувала вдавитися власним плачем. Я гикала і плакала. Я не вміла варити бульйон. І мої труси мені справді пере мама. Але вона сама цього хоче, вона любить прати мої труси.

— Я не встигаю попрати свої труси, бо мама їх пере швидше за мене!

— Ти використовуєш маму як рабиню. Ти вже в тому віці, що мала би їй допомагати, а тільки заважаєш. Ти мучиш маму. Їй і так важко. Вона приходить з другої зміни і ще мусить прати тобі труси, і гладити на ранок одяг до школи, і варити якусь зупу, щоб ти мала що зранку поїсти, і на додачу ще мусить перевірити твоє домашнє завдання і чи ти добре склала портфель!

Мені так ставало шкода мами, що я була ладна покінчити з собою, аби не переобтяжувати її. Але Цвєтку треба було постійно атакувати, щоб остаточно не збожеволіти.

— Твоє домашнє завдання вона не перевіряє, бо ти його ніколи не робиш!

— Я вже доросла! Скоро я поїду, і мама взагалі за мене забуде. А ти маєш їй допомагати!

— Куди ти поїдеш? — я переставала плакати, і тарілка випадала з рук на підлогу.

— От бачиш! Ти тільки і вмієш, що шкодити! Вмієш розбивати тарілки, палити алюмінієві миски, рвати капронові колготи, красти мою косметику! Коли ти виростеш, з тебе нічого не буде! Як сидиш, так і сидітимеш у мами на шиї!

— Цвєтка, куди ти поїдеш? Ти кудись хочеш їхати?

— Не їхати, а плисти. Я буду плисти на кораблі.

— Куди ти будеш плисти? — я могла би стати на коліна, тільки аби вона відповіла.

— Мий посуд!

— Я мию.

— І підлогу помий. Бо мама прийде з роботи і візьметься за голову.

— Я помию підлогу, тільки скажи, куди ти попливеш?

Цвєтка не відповідала. Не відповіла досі.

Але я здогадуюсь, що то мав бути за корабель і що то мало бути за море.

7

Я могла не прибирати у квартирі, за умови, якщо витримаю її побої.

Цвєтка була сильніша за мене, змагатися з нею в єдиноборстві не варто й пробувати. Але я набагато швидше бігала. Я могла би від неї втекти, якби квартира була хоч трохи більшою. Вона наздоганяла мене під журнальним столиком у вітальній.

Била недовго, а тоді закривалась в дитячій, забравши з собою ключі від вхідних дверей, щоб я не вийшла надвір. До подружок, які так кидали м'яча перед під'їздом.

Я, як замкнений поранений ведмідь, блукала з однієї кімнати в іншу, зупиняючись під дитячою:

— Віддай ключі!

Цвєтка сиділа в цитаделі і переможно мовчала.

— Віддай ключі, бо я втечу з дому.

— Тікай, коли завгодно,— відкрикувала Цвєтка.— Ми всі тільки зрадіємо. Щоб ти знала, мама не хотіла тебе народжувати. Ти була НЕПЛАНОВАНА дитина. Мама хотіла зробити аборт!

Я заливалась сльозами і йшла пакувати свої речі в портфель. Малою я дуже часто плакала, але моє дитинство не можна через це назвати нещасним. Навпаки. Деколи я думаю, що це так я вчилася говорити.

Речей в мене зовсім небагато. Портфель неважкий. Вдягла куртку, куплену мені мамою в Угорщині, взула черевики.

— Дай ключі. Я йду з дому.

Цвєтка радісно бігла відчиняти двері.

— Йди-йди. Нарешті.

Я не мала куди йти. Залишалось тягнути час, щоби повернувся хтось з батьків і мене завернув.

Цвєтка відкривала навстіж вхідні двері і знову зачинялася в цитаделі.

Я, одягнена, з портфелем на плечах, сідала під дверми і чекала на маму. Коли вона приходила з роботи, я казала, що йду з дому, і мама впрошувала мене залишитись. Я впиралась. Допитувалась, що таке аборт. Мама сором'язливо ніяково усміхалась і потискувала плечима.

Тоді я розповідала мамі, де Цвєтка ховає від неї щоденники.

Цвєтка дуже погано вчилась у школі.

8

Вона була першою моєю жінкою.

— Ти подібна на чоловіка,— казала мені Цвєтка,— ти виростеш чоловіком.

Я не ображалась. Мені приємно було бути для неї чоловіком. Якби в цьому світі можна було щось змінювати, я б змінила час і простір, тільки аби зараз бути до неї по-чоловічому ближчою.

Я втратила Цвєтку, коли вона вийшла заміж.

Вона втратить мене, коли я допишу це оповідання.

9

Я не помітила, як в ній відбувались радикальні жіночі метаморфози.

Одного разу я знайшла в шафці з її білизною, куди регулярно заглядала з невідомих мені причин, клаптик тканини, залитий кров'ю. Я взяла клаптик і понесла мамі на кухню. Я була впевнена, що мама, побачивши його, візьметься за голову, закричить, бо він був доказом якщо не якогось страшного Цвєтчиного гріха, то її страшної невиліковної хвороби.

Мама веліла віднести його назад і більше не нишпорити в Цвєтчиній білизні.

— Підростеш — зрозумієш,— таємниче казала мама, але я, скільки не росту, все одно нічого не розумію більше, ніж тоді.

Цвєтка мастурбувала так, що я не помічала цього, перебуваючи з нею в одній кімнаті. Вона не змінювалася в лиці, не змінювався тембр її голосу і швидкість її дихання.

До неї приходили хлопці, і вона з ними цілувалася. Я ненавиділа кожного з них, навіть височенного чорнобривого тенісиста, який волочив за собою свою ракетку вартістю 500 у. о.

Я знаходила її сховки сигарет і викидала сигарети через вікно.

Я одягала її, коли вона місяць ходила зі зламаною рукою.

Я носилася з її фотокарткою на паспорт як з іконою.

А якось ми кохалися.

Вона гуляла по хаті в самій білизні, і я соромилася подивитися на її ідеальне істеричне тіло.

— Я вмію цілуватися по-чоловічому,— раптом не знати чого сказала я.

— І як? — хіхікнула Цвєтка.

— Хочеш, я тобі покажу?

— Покажи.

— Але для цього ти маєш лягти на диван.

Цвєтка слухняно лягла горілиць на диван, в самій білизні, така худенька і моя. Я лягла на неї згори, імітуючи пристрасть, вивчену з телевізора, притулилась губами до її рота, руками гладила її груди. Цвєтка не опиралась. Їй це подобалось. Вона тулилась до мене як до чоловіка, і я була Першим, кому пощастило стягнути з неї ліфчик.

А потім в мене не «встало». Я не знала, що робити далі і втекла надвір грати у волейбол.

Залишила Цвєтку сам на сам з її тілом і її руками.

10

В дитячій на підвіконнику довгий час жив кактус, до якого Цвєтка мала особливий інтерес. Кактус був схожий на колючий нарізний батон. Цвєтка хотіла відрізати йому голову і зазирнути всередину.

— Там нічого нема,— кричала я,— порожнина і трохи води!!!

— Звідки ти знаєш? Може, там щось інше.

— Там порожнеча, не треба туди зазирати!

Я шкодувала кактус. Після екзекуції він неодмінно всохне. А кактус мені подобався своєю ворожістю і тим, що ніколи не цвів.

— Може, він якраз зацвіте, якщо відрізати верх,— переконувала мене Цвєтка.

— Я не хочу, щоб він цвів. Тобі мало фуксії і мушкательки?

— Мені цікаво, щоби він зацвів!

— Як він зацвіте, коли ти йому відріжеш голову?! Ти би зацвіла без голови?

Цвєтка не знала, чи зацвіла би вона без голови, але це її не переконало.

Я повернулась зі школи і застала кактус вже обезглавленим. Він стояв у своєму горщечку на кухонному столі, стухлий і залитий невідомою рідиною. Якраз з неї, можливо, виготовляють мексиканську текілу.

Цвєтка сиділа біля кактуса і плакала. Плакала вперше, відколи я її пам'ятаю.

— Я ж казала! — розпачливо взялася її заспокоювати.— Не треба було туди зазирати! Там нічого нема, крім порожнечі!

11

Цвєтка здавала вступний іспит з географії, тому повісила на килим в дитячій величезну географічну карту світу. Я вперше бачила світ згори. Таким розфарбованим в різні строкаті кольори, таким як на долоні, зовсім нереальним, іграшковим.

— Ну, знайди мені тут Нову Зеландію! — сказала Цвєтка.

Я почала шукати і шукала кілька годин. Я зовсім не знала, де та Зеландія, уявлення не мала. Імена міст, країн і островів крутилися в моїй голові, очі почервоніли і мало не вилізали з орбіт, а Цвєтка сиділа на дивані і смакувала мою поразку.

— Ти хоч підкажи трохи,— молила я.

— Невже світ такий великий, що я маю підказувати? — Цвєтка любила філософствувати там, де всякий філософ просто би заплакав.

— Коли знайдеш Нову Зеландію, збудиш мене? Добре?

— Я здаюсь. Де вона?

— Ха, ти хочеш, щоб все так просто?

Коли нарешті я знайшла Нову Зеландію, то зненавиділа цілий світ, кожен його острів і півострів, кожну його найменшу річечку.

Цвєтка не здала іспит з географії, але в університет все одно поступила.

Через тиждень я знала карту напам'ять, але що з того?

12

Мені часто снилося, як ми живемо з Цвєткою на горішньому поверсі старого польського будинку в центрі якогось галицького міста.

Я — каліка. Не можу сама собі зарадити. Нема ніг, або параліч, або ще щось подібне. Цвєтка жебракує під будинком. Я виглядаю з вікна і бачу, як вона в подертому лахмітті простягнула руку до перехожих, щоб зараз принести мені, каліці, бідненький сніданок. Від жалю до неї я викидаюся з вікна і прокидаюся.

Деколи снилося інакше: я в розкішному авто їду повз цей самий старий польський будинок, під яким жебракує Цвєтка. На мені дорогий блискучий одяг, чудова зачіска, губи нафарбовані. Я бачу Цвєтку, уповільнюю хід авто і з вікна простягаю їй витонченою рукою в білій рукавичці силу-силенну грошей у кількох купюрах. Цвєтка впізнає мене.

— Не треба мені цих грошей,— злісно відвертається Цвєтка.

Я їду на авто з шаленою швидкістю і спеціально врізаюсь у невідому бетонну стіну.

А деколи, вже в самому кінці, мені снився корабель.

Я продала Цвєтку за морозиво «Nestle» і кілограм черешень, якими я потім отруїлась.

Кожної неділі я ходила до гастроному купувати радянське морозиво «пломбір в стаканчику», яке відрізнялось від справжнього радянського пломбіру банановим смаком. Його продавала під гастрономом підстаркувата жіночка в білому накрохмаленому чепчику. Я приходила загодя, коли вже була жіночка, але ще не було морозива. Доводилось чекати кількадесят хвилин, щоб бути першою в черзі таких же, пригнаних сюди голодним дитинством дітей.

Я стояла біля лотка без морозива, як навпроти несподівано зупинилась іномарка сріблястого кольору. Відчинились дверцята, і звідти виглянула спочатку оголена до міні-спідниці чорна лайкрова Цвєтчина ніжка, а потім завиті плойкою куценькі Цвєтчині кучері.

— Чого ти тут стоїш? — спитали кучері.

— Чекаю на морозиво.

Цвєтка секунду перемовлялася з водієм іномарки, напевно, пояснювала, ким я їй доводжусь, а тоді дверцята з боку водія відчинились, і звідти вийшов невисокий гарно вбраний чоловік в черевиках «Salamander».

— Сідай в машину,— гукнув він,— поїдемо на морозиво.

Я гордовито сіла в машину, стискаючи в кулаку три купони, які я потім буду йому віддавати, але чоловік-саламандра, як справжній Мефістофель, захоче більшої плати.

Ми поїхали їсти морозиво «Nestle». Воно було дуже смачне, я такого ніколи не пробувала. Чоловік жартував, і Цвєтка жартувала, а я мовчки спідлоба наминала своє дороге імпортне морозиво, а потім ще одне і ще одне, останнє.

Кілограм черешень я вже їла без охоти.

Мене почало нудити ще в іномарці, але я мужньо витерпіла до входу в ліфт нашого дев'ятиповерхового будинку і вже там, коли ми з Цвєткою залишились вдвох і вона спитала, як він мені, виблювала весь імпорт на бетон з усією любов'ю до вітчизняного виробника.

Цвєтка довела мене до ліжка і накрила ковдрою.

Цвєтка взяла відро води і пішла змивати мій внутрішній продукт з-перед ліфта. Раніше вона ніколи би не зробила такого. Вона би не зважала на моє самопочування і примусила прибирати саму. Вона змінилась.

Саламандра невдовзі повернулась і забрала Цвєтку з собою в болото.

Хоча, можливо, саламандри живуть у чистіших водах, ніж я собі думаю.

14

Багато хто не може впізнати мене на весільній Цвєтчиній фотокартці, де тьма родичів і знайомих повиструнчувались у чотири яруси, ніби колектив якогось регіонального хору, готові от-от заспівати народну пісню у чотири голоси.

Я сиджу просто біля неї, яскраво-білої, налакованої, з блискітками на волоссі і під очима.

Я схожа на виснажену роботою в полі, але відгодовану сільською калорійною їжею низькорослу жіночку-колгоспницю, тільки що без американської хустки.

На мені чорні розтягнені рейтузи і штампований турецький светр на ґудзиках. З потворними бордовими квітами неясної культури на плечах.

Волосся, невимите напередодні, зібране у товстий неакуратний хвіст.

На ногах поношені Цвєтчині туфельки на танкетці.

Фотограф сказав скласти руки на колінах, а коліна стулити докупи і трохи повернути в бік нареченої. Так, щоб всі енергетичні потоки акумулювалися на ній.

Я дурнувато усміхаюся. І Цвєтка усміхається — якось так, щоб було видно, як насправді серйозно вона це робить.

І весь хор усміхається.

І фотограф, мабуть, усміхається, але я не пам'ятаю.

Коли питають, де на цій щасливій фотографії я, відповідаю, що якраз перед тим перепила газованої води «Буратіно» і мене відвезла «швидка» робити операцію на апендикс.

15

Корабель на причалі з хвилини на хвилину мав відбути у невідомому напрямі. Величезний залізний корабель залізного кольору.

Біля трапу скупчився натовп його пасажирів.

Цвєтка без валізи стоїть в черзі останньою. Наша улюблена бабця висить десь над її головою і приповідає:

— Ой Цвєтко-Цвєтко! Цвєтко-Цвєтко!

— Куди ти зібралася? — питаюся в Цвєтки.

— Слухай,— каже мені Цвєтка,— коли я буду стара, я сидітиму у великій кімнаті з великим відчиненим вікном і, загорнута в плед, гратиму на піаніно.

— Ти не вмієш грати на піаніно.

— Коли буду стара, навчусь.

— Куди ти зібралася? — знову питаю я.— В Нову Зеландію?

— Можливо,— загадково відповідає Цвєтка. В неї такий голос, який каже мені: виростеш і все зрозумієш.

Я росту все далі, вже вища за кущі і дерева, але розумію не більше, ніж розуміла тоді.

Галасливий чоловік на палубі подає знаки, що пора піднімати якір. Швидше прощайтеся!

І тоді я кажу те, за що мені соромно досі. Що доводить мою вроджену нездатність безболісно прилаштуватися до життєвих перемін.

Я кажу жалібно-жалібно:

— Візьми мене з собою, Цвєтко! Я не буду тобі заважати! Тільки візьми мене з собою!

— Це мій корабель,— каже Цвєтка і стає на трап.

А я плачу і плачу, плачу і плачу.

І більше нічого не кажу, бо треба ще трохи поплакати, щоб навчитися по-справжньому говорити.

ЗМІСТ

Від упорядника 3

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ

ПАВЛО ТИЧИНА 10
Ви знаєте, як липа шелестить... 12
Арфами, арфами... 12
О панно Інно 13
«Подивилась ясно...» 14
«Одчиняйте двері...» 14
Скорбна мати 14
Золотий гомін 15
Пам'яти тридцяти 20

МИХАЙЛЬ СЕМЕНКО 23
Бажання 24
Бажання 24
Місто 25
Запрошення 25

МИКОЛА ЗЕРОВ 28
Київ — традиція 30
Чистий четвер 30

МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ 32
«Яблука доспіли, яблука червоні!..» 35
«Коли усе в тумані життєвому...» 36

«Запахла осінь в'ялим тютюном...» 36
«Молюсь і вірю...» 37
«Солодкий світ...» 37
Мова 38
Троянди й виноград 38

ЄВГЕН ПЛУЖНИК 40
«Для вас, історики майбутні...» 42
«Вчись у природи творчого спокою...» 42
«Ніч... а човен – як срібний птах!..» 43
«Річний пісок...» 43

ВОЛОДИМИР СВІДЗІНСЬКИЙ 45
У рідній моїй стороні 46
Ти увійшла нечутно, як русалка 47

ВОЛОДИМИР СОСЮРА 48
«Так ніхто не кохав...» 50
Два Володьки 51
«Білі акації будуть цвісти...» 52
Люблю 53

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ 54
Я (Романтика) *Новела* 57
Іван Іванович 74

ГРИГОРІЙ КОСИНКА 113
В житах 114
Фавст 119

ЮРІЙ ЯНОВСЬКИЙ 130
Вершники. *Роман*
Подвійне коло 132
Дитинство 140
Шаланда в морі 148

ВАЛЕР'ЯН ПІДМОГИЛЬНИЙ 155
Місто. *Роман* 157

ОСТАП ВИШНЯ 194
Моя автобіографія 195
«Чухраїнці» (*Спроба характеристики*) 205
Сом 209
Як варити і їсти суп із дикої качки 215

МИКОЛА КУЛІШ 219
Мина Мазайло. *Комедія* 221

ІВАН КОЧЕРГА 245
Свіччине весілля 246

БОГДАН-ІГОР АНТОНИЧ 274
Автопортрет 275
Вишні 276
Зелена євангелія 276
Різдво 276
Дороги 277
Пісня про незнищенність матерії 277

ОСИП ТУРЯНСЬКИЙ 279
Поза межами болю 280

ЄВГЕН МАЛАНЮК 335
«Стилет чи стилос?..» 336
«Знаю — медом сонця, ой Ладо...» 337
Істотне 338
Істотне 338
Під чужим небом 339
Земна Мадонна 340

УЛАС САМЧУК 342
Марія. *Роман* 343
Нарід чи чернь? *Стаття* 369

ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО 373
Україна в огні. *Кіноповість* 374
Зачарована Десна. *Кіноповість* 398
Щоденник (1941–1956) 424

ІВАН БАГРЯНИЙ 431
Тигролови. *Роман* 432
Огненне коло. *Повість про трагедію під Бродами*. 470

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ

ВАСИЛЬ СИМОНЕНКО 520
«Україно, п'ю твої зіниці...» 521
Я 522
Я... 523
«Є тисячі доріг...» 523
«Є в коханні і будні і свята...» 524
Ікс плюс Ігрек 524
Казка про Дурила 525
Люди — прекрасні... 531
ДМИТРО ПАВЛИЧКО 532
Ти зрікся мови рідної 533
«Коли помер кривавий Торквемада...» 534
«Це Ти створив мене таким...» 535
«Був день, коли ніхто не плаче...» 535
«Сріблиться дощ...» 535
«Дзвенить у зорях небо чисте...» 536
Два кольори 536
«Я стужився, мила, за тобою» 537
ІВАН ДРАЧ. 538
Лист до калини 539
Балада про соняшник 540
Крила (*Новорічна казка*) 541
МИКОЛА ВІНГРАНОВСЬКИЙ. 543
«У синьому небі я висіяв ліс...» 544
«Сеньйорито акаціє, добрий вечір...» 544
«Прилетіли коні – ударили в скроні...» 545
Чорна райдуга 545

БОРИС ОЛІЙНИК 547
Пісня про матір 547
Крило 548
ЛІНА КОСТЕНКО 553
Пастораль XX сторіччя 554
Доля 554
«Страшні слова, коли вони мовчать...» 556
Українське альфреско 556
«Життя іде і все без коректур...» 556
Світлий сонет 557
«Хай буде легко. Дотиком пера...» 558
«Я вранці голос горлиці люблю...» 558
«Недумано, негадано...» 558
«Вже почалось, мабуть, майбутнє...» 559
Маруся Чурай. *Історичний роман у віршах* 560
ВАСИЛЬ СТУС 595
«Посоловів од співу сад...» 596
«Мені зоря сіяла нині вранці...» 597
«Крізь сотні сумнівів я йду до тебе...» 597
«Господи, гніву пречистого...» 598
«О земле втрачена, явися...» 598
«Як добре те, що смерті не боюсь я...» 599
«У порожній кімнаті...» 599
«На колимському морозі калина...» 599
ІРИНА ЖИЛЕНКО 601
І світла алея 601
Зимовий мотив з візитом пічника 602
КИЇВСЬКА ШКОЛА ПОЕЗІЇ
ВАСИЛЬ ГОЛОБОРОДЬКО 604
Баляда про кривавих солов'їв 604
Наша мова 607
Самовбивці 607

МИКОЛА ВОРОБЙОВ 608
Ліс 608
ВІКТОР КОРДУН 608
Весною повертаються з вирію 608
ОЛЕСЬ ГОНЧАР 610
За мить щастя 611
Залізний острів (*з роману «Тронка»*) 621
Собор. *Роман* 646
ГРИГІР ТЮТЮННИК 694
Три зозулі з поклоном. *Новела* 695
Оддавали Катрю 699
ВАЛЕРІЙ ШЕВЧУК 716
Дім на горі. *Повість-преамбула* 717
ПАВЛО ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ 792
Диво. *Роман* 793
ЯРОСЛАВ СТЕЛЬМАХ 816
Синій автомобіль. *Трагікомедія* 816

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ЮРІЙ АНДРУХОВИЧ 848
Пісня мандрівного спудея 848
ОЛЕКСАНДР ІРВАНЕЦЬ 850
Мій хрест 850
ЄВГЕНІЯ КОНОНЕНКО 851
Віра, Надя, Яна 851
ТАНЯ МАЛЯРЧУК 860
Цвєтка і її я 860